DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume : 22 Sayı / Issue : 2 ISSN : 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Yıl/Year: 01 Haziran – 31 Ağustos 2020 / 01 June – 31 August 2020

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume : 22 Sayı / Issue : 2 ISSN : 1302 - 3284 E-ISSN: 1308-0911

Yıl/Year: 01 Haziran – 31 Ağustos 2020 / 01 June – 31 August 2020

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Cilt: 22 Sayı: 2 Yıl: 2020

ISSN: 1302-3284
E-ISSN: 1308-0911

Derginin Sahibi : Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına Prof. Dr. Erkan GÖKSU

Sorumlu Müdür : Prof. Dr. Erkan GÖKSU

Editörler : Prof. Dr. Erkan GÖKSU
Doç. Dr. Gökçeçiçek SAVAŞIR
Dr. Öğr. Üyesi Serdar NART

Yönetim Yeri : T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca,İZMİR

Yayının Türü : Yılda En Az Dört Kez Yayınlanan Akademik Hakemli Dergidir.

Ulakbim (Dergi Park) Online Yayın Tarihi : 05.06.2020

Yönetim ve Yazışma Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca/İZMİR
Tel: (232) 301 87 60
Faks: (232) 453 02 66
E-posta: sbedergi@deu.edu.tr
Erişim Sitesi: www.sbe.deu.edu.tr/dergi/dergi.htm

WEB Editörü : Öğr. Gör. Özlem ABACIOĞLU

Dergide yayınlanan makalelerin bilim, içerik ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.
Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

© Tüm Hakları Saklıdır.

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY PUBLICATIONS

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Volume: 22 Issue: 2 Year: 2020

ISSN: 1302-3284
E-ISSN: 1308-0911

Journal Owner : Prof. Dr. Erkan GÖKSU, The owner on behalf of Dokuz Eylül University Graduate School of Social Sciences
Director : Prof. Dr. Erkan GÖKSU
Editors : Prof. Dr. Erkan GÖKSU
Assoc. Dr. Gökçeçiçek SAVAŞIR
Asst. Prof. Dr. Serdar NART
Place of Management : Dokuz Eylül University Graduate School of Social Sciences Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca/IZMIR/TURKEY
Publication Type and Period : Journal is a peer-reviewed and published at least four times a year.
Ulakbim Online Date of Issue : 05.06.2020

Management and Correspondence Address : Dokuz Eylül University, Graduate School of Social Sciences, Tınaztepe Campus 35390 Buca/IZMIR/TURKEY
Tel: +90 (232) 301 87 60
Fax: +90 (232) 453 02 66
E-mail: sbedergi@deu.edu.tr
WEB: www.sbe.deu.edu.tr/dergi/JOURNAL.htm

WEB Editor : Instructor Özlem ABACIOĞLU

The academic and content responsibility of the articles published in our journal exclusively belongs to the authors. The articles published in our journal cannot be used without giving reference to the relevant article.

© All Rights Reserved

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Hakemli Dergi
Cilt: 22 Sayı: 2 Yıl: 2020

Dergi Yayın Komisyonu
Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Rıza SAVAŞ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat KAYA - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. D. Ali DEVECİ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Gökçeçiçek SAVAŞIR - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdar NART - Dokuz Eylül Üniversitesi
Öğr. Gör. Özlem ABACIOĞLU - Dokuz Eylül Üniversitesi

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Birsen KARACA	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. İlseyar ZAKİROVA	Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Tataristan, Rusya
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Karl REICHL	Bonn Üniversitesi, Almanya
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nikolay YEGOROV	Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çuvaşistan, Rusya
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV	Kırgızistan Manas Üniversitesi, Kırgızistan
Prof. Dr. Ömür N. T. ÖZMEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KÖK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV	L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Kazakistan
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi

Dizgi: Öğr. Gör. Özlem ABACIOĞLU

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Refereed Journal
Vol: 22 Issue: 2 Year: 2020

Publishing Commission of Journal
Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Rıza SAVAŞ - Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat KAYA - Dokuz Eylül University
Prof. Dr. D. Ali DEVECİ - Dokuz Eylül University
Assoc. Prof. Dr. Gökçeçiçek SAVAŞIR - Dokuz Eylul University
Assoc. Prof. Dr. Atalay GÜNDÜZ - Dokuz Eylül University
Asst. Prof. Dr. Serdar NART - Dokuz Eylül University
Instructor Özlem ABACIOĞLU - Dokuz Eylül University

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe University
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Birsen KARACA	Ankara University
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege University
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege University
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray University
Prof. Dr. İlseyar ZAKİROVA	Institude of Galimcan İbrahimov Language, Literature and Art, Tatarstan / Russian Federation
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Karl REICHL	University of Bonn, Germany
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara University
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege University
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege University
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nikolay YEGOROV	Chuvas State Social Science Institute, Chuvasia / Russian Federation
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale University
Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV	Kyrgyz-Turkish University of Manas, Kyrgyz Republic
Prof. Dr. Ömür N. T. ÖZMEN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe University
Prof. Dr. Recep KÖK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV	L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe University
Prof. Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Z. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege University
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül University

Typesetting: Instructor Özlem ABACIOĞLU

DERGİ HAKKINDA

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az dört defa yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergi alanında disiplinlerarası ulusal ve uluslararası çalışmaları yayınlar. Derginin yayım dili Türkçe'dir. Ancak İngilizce yazılan makaleler de yayımlanır. Dergi, içeriği tüm kullanıcılara açık, serbestçe/ücretsiz "açık erişimli" bir dergidir. Kullanıcılar yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almaksızın, dergideki makaleleri tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, dağıtabilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstererek makalelere bağlantı verebilir.

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi uluslararası bir dergi olup aşağıdaki veri tabanlarında yer almaktadır.

TÜBİTAK ULAKBİM TR DİZİN

EBSCO PUBLISHING Provider of EBSCOhost®

ULRICHSWEB™ GLOBAL SERIALS DIRECTORY

DOAJ DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

Academic Journals Database
disseminating
quality controlled scientific knowledge

asos akademia sosyal bilimler indeksi

arastirmax Bilimsel Yayın İndeksi

SOBIAD

ABOUT JOURNAL

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is a peer-reviewed and international journal published at least four times a year. The journal publishes multidisciplinary national and international articles. The language of the journal is Turkish, but, articles in English may also be published. This is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Users are allowed to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full text of the articles in this journal without asking prior permission from the Publisher or the author.

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is an international journal and indexed by these databases;

TÜBİTAK ULAKBİM TR DİZİN

EBSCO PUBLISHING Provider of EBSCOhost®

ULRICHSWEB™ GLOBAL SERIALS DIRECTORY

DOAJ DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

Academic Journals Database
disseminating
quality controlled scientific knowledge

asos akademia sosyal bilimler indeksi

arastirmax Bilimsel Yayın İndeksi

SOBIAD

Cilt/*Volume:* 22 Sayı/*Issue:* 2
01 Haziran – 31 Ağustos 2020 / *01 June – 31 August 2020*

İÇİNDEKİLER/*CONTENT*

SAYFA/*PAGE*

DÜNYA DİLLERİ VE EDEBİYATLARI

Araştırma Makalesi/Research Article

Subalternity in Arundhati Roy's The God of Small Things

Arundhati Roy'un Küçük Şeylerin Tanrısı Romanında Maduniyet

Şule OKUROĞLU ÖZÜN, Ayşe İREN ***421***

ESKİÇAĞ TARİHİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Yeni Asur Krallarının Bayındırlık Faaliyetleri (Parklar-Bahçeler, Su Sistemi, Yollar ve Köprüler Örneği)

Public Works of New Assyrian Kings (Example of Parks-Gardens, Water System, Roads and Bridges)

Ebru MANDACI ***435***

İKTİSAT

Araştırma Makalesi/Research Article

Elektrik Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Açıklığının CO_2 Emisyonu Üzerine Etkisi: ARDL Sınır Testi

The Effect of Electricity Consumption, Economic Growth and Foreign Trade Openness on CO_2 Emission: ARDL Bounds Test

Murat YILMAZ, İlkay DİLBER ***459***

İKTİSAT TARİHİ

Araştırma Makalesi/Research Article

II. Abdulhamit Dönemi Basınında Himaye Politikaları ve Sanayileşme Tartışmaları

Discussion of Protection Policies and Industrialization in the Press of the II. Abdulhamid Period

Kenan DEMİR ***477***

KARŞILAŞTIRMALI EDEBİYAT

Araştırma Makalesi/Research Article

Heidegger's Dasein and Angst: Examining the Anxiety of Existence in Ingmar Bergman's Persona

Heidegger'de Dasein ve Angst: Ingmar Bergman'ın Persona'sında Varoluş Anksiyetesi

M. Önder GÖNCÜOĞLU ***509***

MALİYE

Araştırma Makalesi/Research Article

Maliye Kamu Maliyesi İlişkisi ve Kamunun Önemi: Kavramsal Temelli Bir Değerlendirme

Relationship between Finace & Public Finance and the Importance of Public: A Conceptual Based Evaluation

Esra DOĞAN ***523***

NİCEL KARAR YÖNTEMLERİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Bütünleşik ÇKKV Yaklaşımı ile Finansal Boyutta Türk İnşaat Firmalarının Performansının Değerlendirilmesi

Evaluation of the Performance of Turkish Construction Companies in the Financial Dimension with Integrated MCDM Approach

Özlem HACIFETTAHOĞLU, Selçuk PERÇİN ***543***

ORGANİZASYON

Araştırma Makalesi/Research Article

Örgütsel Davranış Çalışmaları Türkiye'de ve Dünyada Ne Şekilde İlerlemektedir? Örgütsel Davranış Kongresi ve Academy of Management Bildirilerinin Karşılaştırılması

How It Is Progressing Organizational Behavior Studies in Turkey and in The World? Comparison of Organizational Behavior Congress and Academy of Management Proceedings

Muhammed BELLEK, Ebru AYKAN, Erdem KOPARAN ***569***

ORTAÇAĞ TARİHİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Memlûkler Devleti'nde Mısır'da Gayr-İ Müslimlerle İlgili Yaşanan Toplumsal Hadiseler ve Onlara Karşı Uygulanan Müeyyideler

Problems with the Non-Muslims in Egypt in the Mamluk State and the Sanctions against Them

Burak Gani EROL ***589***

PAZARLAMA

Araştırma Makalesi/Research Article

Tüketici Değeri ve Tüketici-Marka Kimliğinin Marka Sadakatine Olan Etkisi: Akıllı Telefon Örneği

The Effect of Consumer Value and Consumer-Brand Identity on Brand Loyalty: The Case of a Smart Phone

Ece AKSU ARMAĞAN, Elif ARIK, Mertcan MERT ***623***

Araştırma Makalesi/Research Article

Y Kuşağının Lüks Algısı Üzerine Keşifsel Bir Araştırma

An Exploratory Research on Luxury Perceptions of Generation Y

Mustafa ÖZDEMİR, Mustafa DURKAYA ***655***

SOSYAL POLİTİKA

Araştırma Makalesi/Research Article

Çalışma Hayatında Covid-19 Pandemisine Maruz Kalanların Sosyal Güvenlik Açısından Değerlendirilmesi

Evaluation of the Covid-19 Pandemic Infection in Work Field from the Perspective of Social Security

Ammar Yasir KORKUSUZ ***673***

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Araştırma Makalesi/Research Article

The Limits of Economic Interdependence: The Case of the European Union and China

Ekonomik Karşılıklı Bağımlılığın Sınırları: Avrupa Birliği ve Çin Örneği

Özlem Zerrin KEYVAN ***695***

Araştırma Makalesi/Research Article

The Ongoing Iranian Securitization of the United States after the Nuclear Deal: An Actor and Context-Based Analysis

İran'ın Nükleer Anlaşma Sonrası Amerika Birleşik Devletleri'ni Güvenlikleştirmeye Devam Etmesi: Aktör ve Bağlam-Merkezli Analiz

Sevgi BALKAN-ŞAHİN ***715***

YAKINÇAĞ TARİHİ

Araştırma Makalesi/Research Article
Osmanlı Son Döneminde Adam Öldürme Suçu ve Soruşturma Usulleri
Murder Crime and Investigation Procedures in the Late Ottoman Period
İbrahim YILMAZ ***739***

Araştırma Makalesi/Research Article
Düyun-u Umumiye Genel Sekreteri Vital Cuinet'in 1891'de Malatya Sancağı Üzerine Tespitleri
The General Secretary of The Ottoman Public Debt Administration Vital Cuinet's Observations about Malatya Sanjak In 1891
Türkmen TÖRELİ ***763***

YÖNETİM VE STRATEJİ

Araştırma Makalesi/Research Article
Yöneticinin Kullandığı Motivasyonel Dilin Astlarla Etkileşim Düzeyindeki Rolü: Otomotiv Sektöründe Bir Alan Araştırması
The Role of Motivational Language of the Managers at the Quality of Leader – Member Exchange in Automotive Industry
Buket AKDÖL, Serra Aybeniz ŞAHİN ***775***

Araştırma Makalesi/Research Article
Kadın Akademisyenlerde İş-Aile Çatışmasına Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma
A Research for Determining the Factors Which Causes Work-Family Conflict on Women Academicians
Ebru TOLAY, Sinem BAYSAL ***793***

Araştırma Makalesi/Research Article
Yönetim Kurulu Yapısı Çeşitliliğinin Entelektüel Sermaye Üzerindeki Etkisi: BİST Sürdürülebilirlik Endeksi Firmaları Üzerine Bir Araştırma
The Impact of Diversity of Board Structure on Intellectual Capital: A Research on BİST *Sustainability Index Firms*
Zekiye AKTAŞ, Mustafa Özgün ATALAY ***823***

Yayın Geliş Tarihi: 21.03.2019
Yayına Kabul Tarihi: 09.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.542921

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 421-434
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

SUBALTERNITY IN ARUNDHATI ROY'S *THE GOD OF SMALL THINGS*

Şule OKUROĞLU ÖZÜN[*]
Ayşe İREN[**]

Abstract

Subaltern Studies, particularly in the field of social and cultural anthropology, has provided critical contexts that restore suppressed histories while criticizing Eurocentrism, imperialist biases, Enlightenment rationality, and the idea of nationalism. After the publication of Edward Said's Orientalism, the terms subaltern and Subaltern Studies have become profoundly entangled with postmodern and postcolonial cultural studies, underlining the need for a conscious and deconstructivist approach for reading the history in order to get at the different ways in which European forms of knowledge represented the "subaltern". Arundhati Roy's famous novel The God of Small Things, while touching on many post-colonial issues ranging from linguistic imperialism to hybridity, is a striking display of the plight of subalterns. The subaltern in the novel can be grouped into three as "the inhabitants of Ayemenem", "the untouchables" and "the women". The novel scrutinises first colonial discourse and Western style of thinking about and studying the subaltern, and then how the colonizer and the colonized evolved within an unequal power relationship. Accordingly, this paper focuses on the ways in which hegemonic discourses constitute class, marginality and the objectification of the subaltern.

Keywords: *Post-colonialism, Subaltern, Touchable, Untouchable, The God of Small Things.*

ARUNDHATI ROY'UN *KÜÇÜK ŞEYLERİN TANRISI* ROMANINDA MADUNİYET

Öz

Maduniyet Çalışmaları, özellikle sosyal ve kültürel antropoloji alanında, Avrupa-merkezciliğini, emperyalist önyargıları, Aydınlanma Rasyonalizmini ve milliyetçiliği eleştirirken, bastırılmış tarihleri yeniden canlandıran eleştirel bağlamlar sunmuştur.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Okuroğlu Özün, Ş. & İren, A. (2020). Subalternity in Arundhati Roy's The God of Small Things. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 421-434.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, ORCID: 0000-0001-5471-8075, suleozun@sdu.edu.tr, suleokuroglu@gmail.com

[**] Öğr. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, Rektörlük, ORCID: 0000-0002-8143-047X, ayseiren@sdu.edu.tr

Edward Said'in Oryantalizm adlı çalışmasının yayınlanmasından sonra, önceleri Avrupai bilim türleri tarafından temsil edilen "madun" kavramını farklı şekillerde yorumlamak için tarihin bilinçli ve yapısökümcü bir yaklaşımla okunmasına duyulan ihtiyacın altı çizilmiş, böylece madun ve Maduniyet Çalışmaları kavramları, postmodern ve sömürge-sonrası kültür araştırmaları ile derinlemesine iç içe geçmiştir. Arundhati Roy'un ünlü romanı Küçük Şeylerin Tanrısı, dilsel emperyalizmden melezliğe uzanan birçok sömürge-sonrası konuya değinirken, madunların içinde bulundukları zor durumu da çarpıcı bir şekilde sunmaktadır. Romandaki madunlar "Ayemenem kasabasının sakinleri", "dokunulmazlar" ve "kadınlar" olarak üç ayrı grupta ele alınabilir. Roman ilk olarak sömürgeci söylemin ve maduniyetin Batı düşüncesindeki yerini ve nasıl ele alındığını, sonrasında ise sömürgeci ve sömürülenin eşit olmayan güç ilişkisinde nasıl evrildiğini inceler. Bu nedenle, bu makale hegemonik söylemlerin cinsellik, marjinallik ve madunun nesneleştirilme şeklini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Sömürgecilik-sonrası, Madun, Dokunulabilirler, Dokunulmazlar, Küçük Şeylerin Tanrısı.*

INTRODUCTION

The term "subaltern" is first used by Italian Marxist thinker Antonio Gramsci in his *Prison Notebooks* to "describe 'groups or classes' which were socially inferior and had no ideological power" (Tickell 2007, p. 82). Due to Benito Mussolini's fascist regime and its state censorship, Gramsci has a preference to use 'subaltern' instead of words like 'proletariat' to demystify a group or person subject to hegemonic power (Novetzke-Patton 2008, p. 380). Gramsci's term later is used by a group of Marxist Indian and English scholars, mostly historians, who formed an academic discussion group, "Subaltern Studies". This group launched a new scholarly journal in 1982, "Subaltern Studies: Writings on South Asian History and Society", to (re)read South Asian history and discuss power relations in a colonial and postcolonial context. However, postcolonial theorists of diverse disciplinary backgrounds have contributed to the later edited volumes, thus, contributors to Subaltern Studies "have participated in contemporary critiques of history and nationalism, and of orientalism and Eurocentrism in the construction of social science knowledge" (Chakrabarty 2003, p. 191). As a result, the meaning of subaltern is expanded to "a name for the general attribute of subordination … whether this is expressed in terms of class, caste, age, gender and office in any other way" (Tickell 2007, p. 82). From different countries and outside the bonds of South Asian history or Indian historiography, the study of subaltern "as a category of investigation" has become a popular subject in East Asian Studies, African Studies, Latin America Subaltern Studies, and Education Studies (Novetzke-Patton 2008, p. 380).

The search of subaltern studies for hidden pasts calls up textual criticism, fragmentary testimonies, and lost moments "to restore the integrity of indigenous histories that appear naturally in non-linear, oral, symbolic, vernacular, and dramatic forms" (Ludden 2002, p. 20). Gayatri Spivak, a postcolonial theorist and

translator, in her well-known essay "Can the subaltern speak?" discusses the term by questioning the hierarchically formed gender and colonial binaries in order to argue whether the subaltern has "agency" or not (Tickell 2007, p. 82-83). The questions raised by Spivak have inspired many articles searching for an answer since the day the article was published. However, it seems that there is no possibility for the subaltern to speak or to be heard since they have no agency at all, and they still use the hegemonic discourse subjugating them to define the relations of domination and subordination.

Although the term "subalternity" in readings of Postcolonialism generally refers to "the colonized", regarding the subordination of the colonized, its meaning is not limited to this power relation. For instance, it is quite interesting that the British military used the term "subordinate" to define a junior officer. When Gramsci's idea of cultural and ideological dimensions of hegemony and subordination is taken into consideration, subalternity can also be observed in the relationship between male and female, and in the social subjugation of the subaltern by the upper classes in hierarchically shaped cultures like the caste system in India.

Subaltern Studies focuses on historical analyses to uncover how subaltern groups are regarded as the subjects of history in Eurocentric metanarratives. Thus, subaltern focus, which is to look for "a history in which the subaltern was the maker of his own destiny" brings into focus "the question of the relationship between texts and power" (Chakrabarty 2003, p. 198). Arundhati Roy's novel, *The God of Small Things*, is a worthy example to examine the colonial discourse and Western style of thinking about and studying the subaltern, and how the colonizer and the colonized evolved within an unequal power relationship. In *The God of Small Things*, three groups of subaltern can be defined: Firstly, all of the inhabitants of Ayemenem—whether touchable or untouchable—are the subaltern since they are all victims of colonization. Though they have been liberated from the colonialism in the sense of land occupation, they are still culturally and linguistically colonized. Secondly, the Untouchables—Pelaya, Pulaya, Paravan—who are at the bottom of the caste system in India are subalterns. Though theoretically and legally, the caste system was abolished, in practice, it still dominates the social life ideologically. Lastly, the women, whether upper class or lower class, are one of the subaltern groups since they are the other of the phallocentric Other. Thus, this paper focuses on the ways in which hegemonic systems in the novel constitute hierarchical relations of domination and subordination as well as the objectification of the subaltern.

THE INHABITANTS OF AYEMENEM AS SUBALTERN

The novel *The God of Small Things* by Arundhati Roy is about a family living in the town of Ayemenem[1], Kerala, India between 1969 and 1993. While the novel tells a forbidden love story between a Syrian Christian divorcee Ammu and an untouchable carpenter Velutha, and the reuniting of Ammu's twin children, Rahel and Estha after twenty-four years, it also draws a postcolonial picture of India. Over and above poverty, the novel highlights social, political, and economic ills of the post-independence era, such as the religious and caste conflict resulting from the political economy of colonialism. In the novel, in their struggle against British imperialism, the regenerative force, the agency that South Asian people need, is a new kind of unifying nationalism (like Gandhi's and Nehru's nationalism) since "the conflict of interest and ideology between the colonizers and the "Indian people" was the most important conflict of British India" and " all other conflicts of "class or caste were secondary to this principal contradiction and were to be treated as such in histories of nationalism" (Chakrabarty 2003, p. 193). In one of her interviews, Arundhati Roy states, "Fifty years after independence, India is still struggling with the legacy of colonialism; still flinching from the cultural insult [and…] we're still caught up in the business of disproving the white world's definition of us" (Tickell 2007, p.5). The colonial legacy she mentions is felt from the beginning to the end of the novel, especially in the plight of subalterns.

As a result of the spatial extension of powerful nations like Britain, the land colonized falls under the control of the centre believed to be the legitimate source of power and authority. Colonization refers not only to physical domination but also to the production of specific forms of knowledge and discourse to justify this colonization process. San Juan defines this as the "White Man's Burden of civilizing barbarian natives into free, English-speaking, forever adolescent consumers" (San Juan 1998, p.57). The violence of colonialism is more than fixing the colonized people in the inferior "other". Without exploring the colonial exercise of the disciplinary power "as a discourse, one cannot possibly understand the enormously systematic discipline by which European culture was able to manage – and even produce – the Orient politically, sociologically, militarily, ideologically, scientifically, and imaginatively during the post-Enlightenment era" (Said 1978, p.3). In Fanon's words, "colonisation is not satisfied merely with holding a people in its grip and emptying the native's brain of all form and content. By a kind of perverted logic, it turns to the past of oppressed people, and distorts, disfigures and destroys it" (Fanon 1963, p. 210). Accordingly, otherization in colonial discourse, while subordinating the other, creates "an inferiority complex" in the soul of the colonized by destroying "local cultural originality" (Fanon 2008,

[1] Ayemenem, the setting of *The God of Small Things*, is a town in the state of Kerala in India and this town is also where Arundhati Roy was born in 1961. Roy herself is a hybrid character as the daughter of a Syrian Christian mother and a Hindi father who got divorced when Arundhati and her brother were young. Roy herself grew up in a multi-faith and cultural society where Hinduism, Islam and Christianity were all established religions shaping different cultural practices.

p. 9). Thus, many postcolonial writers, scholars and critics support the idea that even though the former colonies are now formally independent countries and the official colonial structure does not exist, colonial influences still persist in many different ways. Roy in the novel criticizes the British colonization of India for their intervening with local Indian customs and traditions during the colonial period. After Independence, the people of Ayemenem, -whether touchable or untouchable- are still under the influence of colonization even if they are not colonized subjects anymore. However, these people are neither pure Indians nor British and their hybridity between cultures and languages creates a sense of ambivalence. After centuries of colonial domination, the people of Ayemenem are foreigners who cannot fit right in their original culture, religion and language; furthermore, these characters are also not regarded as pure British. Chacko—whose Oxford education and English ex-wife clashes with his ideas—gives an account of themselves as the colonized. Chacko cries "We're Prisoners of War," Chacko said. "Our dreams have been doctored. We belong nowhere. We sail unanchored on troubled seas. We may never be allowed ashore. Our sorrows will never be sad enough. Our joys never happy enough. Our dreams never big enough. Our lives never important enough. To matter" (Roy 1998, p. 26).

From the beginning, the effects of British colonialism in the novel are very noticeable since particularly the influence of the cultural colonialism continues to shape the cultural space. As G. Rajeev underlines, the novel refers to Conrad's *Heart of Darkness,* reflecting the atrocities of colonization in its severe form many times and Roy, herself, states in an interview in 1997 that "in Ayemenem, in the heart of darkness, I talk not about the White Man, but about the Darkness, about what the Darkness is about" (Rajeev 2011, p. 1). *The Heart of Darkness* is first mentioned when Chacko explains Estha and Rahel that "history was like and old house at night. With all the lamps lit. Ancestors whispering inside". The image that evokes in the twins' mind is of Kari Saibu's house (The History House) - which belongs to "The Englishman", "Ayemenem's own Kurtz" who had "gone native". Who spoke Malayam and wore mundus" (Roy 1998, p. 25). As the History (House) is captured by the "English" sahib, the history of Ayemenem is colonized by the white men, and it will never be re-accessed and re-created fully. Chacko's following words reinforce this similarity when he says, "We can't go in (…) because we we've locked out. And when we have been locked out. And when we look in through the windows, all we see are shadows. And when we try and listen, all we hear is whispering, because our minds have been invaded by a war. A war that we have won and lost. The very worst sort of war. A war that captures and re-dreams them. A war that has made us adore our conquerors and despise ourselves" (Rajeev 2011, p. 25-26).

The sentences Chacko utters about the plight of the colonized inhabitants of Ayemenem mirror the ideas of Frantz Fanon's in his famous work *Black Skin, White Masks.* Fanon, in his ground breaking work portraying the psychology of the people who are colonized both linguistically and culturally, defines the colonial

inferiority complex and colonized subjects' emulation to their oppressors which leads to their alienation from their own cultures as follows:

> A war that has made us adore our conquerors and despise ourselves Every colonized people- in other words, every people in whose soul an inferiority complex has been created by the death and burial of its local cultural originality- finds itself face to face with the language of the civilizing nation; that is with the culture of the mother country. The colonized is elevated above his jungle status in proportion to his adoption of the mother country's cultural standards. He becomes whiter as he renounces his blackness, his jungle (Fanon 2008a, p. 9).

When Chacko's explanations and Fanon's psychological analyses are compared, it is apparent that the touchables in the novel, who regard themselves superior to untouchables, are more deeply affected by colonization compared to the untouchables. The touchables in the novel, because of their inferiority complex, mimic the White Man in many ways. That is why, as the quotation below points out, Ammu and Chacko refer to Pappachi and themselves as Anglophiles:

> Ammu said that Pappachi was an incurable British-CCP, which was short for chhi-chhi poach and in Hindu it means shit-wiper. Chacko said that the right word for people like Pappachi was Anglophile…Chacko told the twins that, though he hated to admit it, they were all Anglophiles. They were a family of Anglophiles. Pointed in the wrong direction, trapped outside their own history and unable to retrace their steps-because their footprints had been swept away (Roy 1998, p. 25).

The prevailing Anglophilia can be observed in the manners of the Ayemenem House members. The father of Pappachi, Ammu, and Chacko always wears English-styled clothes. Chacko goes to "Oxford" to study, and he marries an "English woman". All the members of the family support the use of English as the medium of communication instead of their vernacular language, Malayalam. When the twins, Rahel and Estha, speak Malayalam they are punished by Baby Kochamma and made to write "*I will always speak in English*" a hundred times each. The Anglophilia pervading the Ayemenem house atmosphere reaches its peak when Chacko's ex-wife Margaret Kochamma comes with Sophie Mol to the Ayemenem house; furthermore, this visit makes the twins aware of their depreciation. As stated in the novel "She has her mother's color," Kochu Maria said. "Sundarikutty. She is a little angel. " Little angels were beach-colored and wore bell-bottoms. Little demons were mud brown in Airport-Fairy frocks with forehead bumps that might turn into horns. With Fountains in Love-in-Tokyo. And backwards-reading habits. And if you cared to look, you could see Satan in their eyes (Roy 1998, p. 85). At this point, the novel makes a striking comparison between black Indian twins and their half-English cousin, Sophie Mol. While Mol is "loved from the Beginning" the twins are not. As it can be observed in the portrayal of the characters from different classes of the caste system, lower class people are not only humiliated and subjugated by the colonizer but also by the

colonized members of the higher caste. It is witnessed in the novel that power regimes, while positioning individuals within social, political and cultural systems, also shape fields of experience.

THE UNTOUCHABLES AS SUBALTERN GROUP

A subject is "[b]ound to seek recognition of its own existence in categories, terms, and names that are not of its own making, the subject seeks the sign of its own existence outside itself, in a discourse that is at once dominant and indifferent" (Butler 1997, p. 20). As observed in the novel, in a Foucauldian sense also, the subject is both the producer and the product of discourse and power; thus, those in power that generate the texts and other indexes of knowledge while shaping the society also determine and allocate certain roles to individuals. In *The God of Small Things*, the hierarchical observation of the caste system reflects the idea that power in the form of institutional mechanisms produce and maintain the privileged norms. In an interview, Arundhati Roy regards *The God of Small Things* as a novel about "caste", and she emphasizes that "the subject of caste in India has been hailed as the central organizing principle in society in spite of the fact that the Indian state has passed several acts ensuring that the practice of caste discrimination is eliminated" (Gqola 2004, p. 107).

The caste system is basically a class system which is determined by birth and which divides Hindus into four main categories: the Brahmins (ecclesiastical people), the Kshatriyas (ruling elites, administrators and warriors), the Vaishyas (artists, traders, and farmers), and Shudras (laboring classes). Basically, this system can be categorized into four castes above "the red-line" which distinguishes them from the "outcastes", also labelled as "untouchables". There is a huge difference in terms of status and prestige among the castes above the red line. However, the attitude towards "untouchables", who are only assigned as "sanitation workers; from earwax removers to lavatory cleaners" is humiliating (Margalit 1997, p. 150). From that point of view, the untouchables constitute a very disadvantaged group of subalterns since they are twice subjugated both by the touchables and the colonizer. The operation of the caste system is very similar to the operation of the colonial subjugation in the way that both of them take their predicament from the notion that one group of people is superior to the others, and also the ones holding the power have the right to exert control over the others while defining the limits of possibilities and manipulating what eventually becomes known as "truth". Although both of these systems are claimed to have disappeared ages ago, they continue to dominate the people in many ways and manners. "In Kerala, untouchability is practised more meticulously than elsewhere in India and it is not restricted to Hindus only but Christians, the established Syrian Christian, practise the rules and customs also" (Nimni 2016, p. 21). The novel vividly portrays how the untouchables were treated in India by others: "When the British came to Malabar, a number of Paravans and Pulayas (among them Velutha's grandfather,

Kelan) converted to Christianity and joined the Anglican Church to escape the scourge of Untouchability. As added incentive they were given a little food and money. They were known as the Rice Christians. It didn't take them long to realize that they had jumped from the frying pan into the fire". They "were made to have separate churches, and separate priests... After independence they found they were not entitled to any Government benefits like job reservations, or bank loan at low interest rates because officially, on paper, they were Christians, and therefore casteless" (Roy 1998, p. 35-36). As the words from the novel underline, caste is often adapted within the Christian churches so that there are different churches for Touchables and Untouchables respectively, reproducing the caste system within the religious realm. The novel sketches the strict boundary between the castes: Touchables—the upper-class people, and the Untouchables—the lower-class people: — Pelaya, Pulaya, and Paravan and humiliating attitude towards the touchable as follows:

> His father, Vellya Paapen, was a Paravan. ……As a young boy, Velutha would come with Vellya Paapen to the back entrance of Ayemenem House to deliver the coconuts they had plucked from the trees in the compound, Pappachi, would not allow Paravans into the house. Nobody would. They were not allowed to touch anything that Touchables touched. Caste Hindus and Caste Christians. Mammachi told Estha and Rahel that she could remember a time, in her girlhood, when Paravans were expected to crawl backwards with a broom, sweeping away their footprints so that Brahmins or Syrian Christians would not defile themselves by accidentally stepping into a Paravan's footprint. In Mammachi's time, Paravans, like other Untouchables, were not allowed to walk on public roads, not allowed to cover their upper bodies, not allowed to carry umbrellas. They had to put their hands over their mouths when they spoke, to divert their polluted breath away from those whom they addressed (Roy 1998, p. 34).

Mammachi and Baby Kochamma are both from a proud minority group, Syrian Christians, who regard themselves to be "descendants of the one hundred Brahmins whom St. Thomas the Apostle converted to Christianity when he traveled east after the Resurrection" (Roy 1998, p. 64). In the social hierarchy, these Syrians are 'upper-caste Syrian Christians', and they separate themselves from the poorer 'Rice-Christians' who (like Velutha's grandfather) joined the Anglican Church and were exhilarated by a little food and money.

Roy also presents two different kinds of attitudes of the untouchables towards the rigid caste system through the characters of Velutha and his father, Vellya, who are representatives of untouchables in the novel. As an 'Old World Paravan' (Roy 1998, p. 76), Vellya knows that if one wants to challenge the rigid social order he has to face the awful consequences of this encounter; thus, Vellya, who is loyal to his oppressor, conforms to those predetermined roles, traditions, customs, and rules without questioning them. Vellya accepts the hegemonic relation between Touchables and Untouchables readily, and he shows respect for

the system: "Velutha's father, Vellya Paapen, however, was an Old-World Paravan. He had seen the Crawling Backwards Days and his gratitude to Mammachi and her family for all that they had done for him was as wide and deep as a river in space. When he had his accident with the stone chip, Mammachi organized and paid for his glass eye. He hadn't worked off his debt yet", and "though he knew he wasn't expected to, that he wouldn't ever be able to, he felt that his eye was not his own. His gratitude widened his smile and bent his back" (Roy 1998: 34).

Though both Vellya and Velutha are representatives of Paravan (one group of the outcastes in India), Velutha is against the caste system and differs from all of the untouchables with his talents and freedom of ideas. Velutha is encouraged to go to school though not together with Touchables but to a special school for Untouchables only. Contrary to what is expected from a Paravan, Velutha offers his suggestions without being asked, demonstrating he lacks the inferiority complex the other colonized has. He stands against all the categories that are hierarchically shaped, and instead of silently obeying the old established caste system, he rebels against it. Velutha is a member of a Marxist group called Naxalites. In the novel, the plight of Velutha as an Untouchable having an affair with a Touchable woman changes the lives of many people in an unrecoverable way. This leads to the murder of Velutha by touchable police officers, the disinheritance of Ammu, the separation of Estha and Rahel both from their mother and each other for long years. Velutha, is "the God of Small Things" and "the God of Loss" who knows their relationship does not have a viable future that is why "they stuck to the small things" (Roy 1998, p. 157). Being subaltern, Velutha tries to "speak", but he is exterminated and silenced since he is regarded as a threat to the social order as well as all established systems. In the novel Roy writes, "If they (police officers) hurt Velutha more than they intended to, it was only because any kinship any connection between themselves and him, any implication that if nothing else, at least biologically he was a fellow creature -had been severed long ago" (Roy 1998, p. 144). It is obvious that the inhumanely brutal attitude of the touchable police officers towards untouchable Velutha mirrors how the caste system segregates people of the same nation and causes violence in the society.

Though Untouchables differ from each other in their understanding of their own plight and reaction against oppression as in the case of Velutha and Vellya, the touchables have always been consistent in their perception of untouchables and their attitudes towards them. Mammachi, Baby Kochamma and the other members of upper class, still believe that the untouchables are inferior to them, they only exist to serve them, and also the relationship between a Touchable and an Untouchable is unacceptable. For instance, Mammachi is submissive towards people whom she considers to be superior to her, like her husband; nevertheless, she displays oppressive tendencies towards people she regards as inferiors, like Ammu and her children. Hierarchically formed categories shape the manners of the members of society, and these manners are firmly rooted in the caste system of

Indian culture. The Untouchables are exploited by their own people (the touchables) and the colonizers equally. While their own people make them serve and do the works they do not want to do, the colonizers make them lose their identities by changing their language and religion.

In the novel it is highlighted that when the British came to Malabar, they converted a number of untouchables into Christianity. In that way, they could not benefit from the welfares of the government since they are officially Christians, therefore casteless. Roy powerfully depicts how it is to be casteless in the following words: "It was a little like having to sweep away your footprints without a broom. Or worse, not being allowed to leave footprints at all" (Roy 1998, p. 35-36). These footprints are their culture, religion, history and language constituting their identities and without them these people cannot exist. The untouchables have been oppressed not only by the colonizer (the English) but also the colonized (the touchables). Stripped of all of the elements forming their identities (their religion, their language and cultural history) these people become only signifiers without signifieds.

THE WOMEN AS SUBALTERN GROUP

Hegemonic structures, like colonial domination and caste system, are often intertwined and serve as a complex oppressive system that is sometimes difficult to dissect. Patriarchy has a massive effect on creating the subaltern in terms of gender. The women have always been subordinate and inferior to men. The plight of women as subaltern can be explained by "double colonization" - a term coined by Holst Petersen and Rutherford in *A Double Colonization: Colonial ad Post-Colonial Women's Writing* in mid 1980s (Petersen and Rutherford 1986, p. 5). According to them, the women are doubly colonized by two forms of oppression, patriarchy and imperialism due to their race as well as their gender (Ashcroft and Griffiths et al. 1995, p. 66). Spivak underlines that women have an ambiguous "minimal predicament" in a "phallocentric tradition" and adds how colonialism and patriarchy join their forces to destroy the women as double subalterns:

> Within the effaced itinerary of the subaltern subject, the track of sexual difference is doubly effected. The question is not of female participation in insurgency, or the ground rules of the sexual division of labor, for both of which there is "evidence". It is rather, that, both as object of colonialist historiography and as subject of insurgency, the ideological construction of gender keeps the male dominant. If, in the context of colonial production, the subaltern has no history and cannot speak, the subaltern as female is even more deeply in shadow…(Spivak 1995, p. 28)

In *The God of Small Things*, the plight of women as doubly colonized is clearly presented in male characters' attitudes towards the female characters. Though Pappachi draws an image of a perfect man as an intellectual and philanthropist, he indeed is one of the practitioners of oppression against women.

To illustrate, although Papachi is an educated man who is also a high official in British Empire, he deprives her daughter of her right to pursue higher education regarding this as 'an unnecessary expense' (Roy 1998, p.38). He beats both his wife, Mammachi, and her daughter, Ammu. He is very jealous of his wife's success when she runs the Paradise and Pickles Factory in a perfect way. Mammachi's success in work is rewarded by continuous beatings of Pappachi. She is also punished by him since she is excellent at playing the violin and one day she can be a concert violinist. As a child "she learned very quickly to disregard the Father Bear Mother Bear stories she was given to read. In her version Father Bear beat Mother Bear with brass vases. Mother Bear suffered from those beatings with mute resignation." In her "growing years, Ammu has watched her father weave his hideous web. He was charming and urbane with visitors, and stopped on them if they happened to be white. He donated money to orphanages and leprosy clinics. He worked hard on his public profile as a sophisticated, generous, moral man. But alone with his wife he turned into monstrous, suspicious bully, with a streak of vicious cunning. They were beaten, humiliated and then made suffer the envy of friends and relations for having such a wonderful husband and father" (Roy 1998, p. 86).

Pappachi is not the only character who otherizes women. The other characters of the novel also humiliate and subjugate the women in different ways. Although both Chacko and Ammu are divorcees, only Ammu is seen as a second-class citizen by her family. This double standard can be grasped in the attitudes towards Chacko's countless affairs with women and Ammu's affair with a man. Though a liaison between a higher-class man and a lower-class woman is ignored, the one between a higher-class woman and a lower-class man is reacted severely. Mammachi and Baby Kochamma respond differently when both Chacko and Ammu engaged in sexual intercourse with people from a lower caste. Chacko's liaisons with female workers at Paradise Pickles and Factory are consented by Mammachi and Baby Kochamma, while Ammu's relationship with Velutha causes a great chaos (Gqola 2004, p. 109- 110). When Mammachi and Baby Kochamma learn about the relationship between Ammu and Velutha, they never approve their relationship. They even tell a lie that Ammu has been raped by Velutha which leads to his being beaten to death by the police. On the other hand, Chacko's liaisons with these women is seen as a necessity by these women and even a separate door is built to facilitate his affairs with them and let these women come and go without being seen:

> Mammachi was aware of libertine relationships with the women in the factory but, had ceased to be hurt by them. When Baby Kochamma brought up the subject, Mammachi became tense and tight-lipped. "He can't help having a Man's Needs", she said primly. Surprisingly, Baby Kochamma accepted this explanation, and the enigmatic, secretly thrilling notion of Men's Needs gained implicit sanction in Ayemenem House. Neither Mammachi nor Baby Kochamma saw any contradiction between Chacko's

> Marxist mind and feudal libido. They only worried about the Naxalites, who had been known to force men from Good Families to marry servant girls whom they had made pregnant (Roy 1998, p. 80).

Qqola underlines that the same empathy is not shown for Ammu's relationship with a lower-class man, Velutha, in spite of their mutual love. In this case, she does not offer any justifications as she does in case of Chacko (Gqola 2004, p.110). Once she learns about her daughter's affair with a Paravan, Mammachi feels:

> Cold contempt for her daughter and what she had done. She thought of her naked, coupling in the mud with a man who has nothing but a filthy coolie. She imagined it in vivid detail: a Paravan's coarse black hand on her daughter's breasts. His mouth on hers. His black hips jerking between her parted legs. The sound of their breathing. His particular Paravan smell. Like animals, Mammachi thought and nearly vomited. Like a dog with a bitch on heat. Her tolerance of "Man's Needs," as far as her son was concerned, became the fuel for her unmanageable fury at her daughter. She had defiled generations of breeding….and brought the family to its knees (Roy 1998, p. 122).

However, this is neither the first nor the last of Ammu's subjugation by the patriarchy. She also suffers from her alcoholic ex-husband who tries to trade her with his boss in return for his job. Furthermore, since she is a woman, the other of man, she is also oppressed by the guards of the state, the police, when she goes to the police station to save Velutha: As clearly stated in the novel "When Ammu went to him (Inspector Thomas Mathew) with the twins to tell him that a mistake had been made and he tapped her breasts with his baton, it was not a policeman's spontaneous brutishness on his part. He knew exactly what he was doing. It was a premeditated gesture, calculated to humiliate and terrorize her. An attempt to instill order into a world gone wrong" (Roy 1998, p. 123).

According to inspector, both Ammu and Velutha are transgressors of the order of the society "Where the Love Laws lay down who should be loved. And how. And how much" (Roy 1998, p. 84). The inspector even calls her by a name in Indian which means prostitute, and her children are called illegitimate. Even if she belongs to an upper class, she cannot escape from being a subaltern like her mother, grandmother and great grandmother. In the novel, the plight of the women as subaltern and their being silenced twice consolidate the truth that subalternity is related to gender as much as it is related to race and class. As an answer to Spivak's question it can be claimed that patriarchally shaped symbolic order provides no space for women to have their own voice; thus, this subaltern group cannot speak.

CONCLUSION

The post-independence period of South Asian writing in English presents a consistent picture of colonial and post-colonial encounters with a new variety of challenges, conflicts, negotiations and problems. During the post-independence era, like all the countries that have had "the misfortune of being colonized", South Asian countries had to "experience the traumatic searing of the self" (Iyer 2003, p. 70). In the novel, *The God of Small Things*, the residue of colonial history and imperial power continues to shape both the psyches and the spatio-temporal practices of the characters. Although originally the term "subalternity" in readings of Postcolonialism generally refers to "the colonized", regarding the subordination of the colonized, its meaning is not only limited to this power relation in the novel. The hegemonic systems operating in the novel constitute feudal relations of domination and subordination, sexuality, and the objectification of the subaltern. Thus, these feudal relations form three groups of subalterns in the novel; people of Ayemenem, the subaltern of English colonizers; the Untouchables – Pelaya, Pulaya, Paravan- the subaltern of the Touchables and English colonizers; and the women, the subaltern of men and English colonizers at the same time. The British colonization of India the British for intervening with local Indian customs and traditions during the colonial period. The people of Ayemenem in the novel, after having been colonized physically, culturally, linguistically, and psychologically by the English for many years, lose their cultural identities and their connection with their roots. However, they are never accepted as a part of the mainstream of the "white" British life, either. This leads to a fragmented sense of self in the characters since they do not fit comfortably into either Indian culture or British culture. The plight of the untouchables is worse in the way that they are colonized not only by the English colonizers but also by their own people who are from the higher level of the caste system. The women are the victims of double colonization and otherization since they are first women, then they are Indian. There are three major othered groups in the novel but they are all subalterns of a higher totalizing system. In *The God of Small Things*, Roy displays how the ghost of colonization still haunts the minds and souls of the ex-colonial subjects though the British rule collapsed many years ago.

REFERENCES

Ashcroft, B., Griffins, G and Tiffin H. (Eds.) (1995). *The Post-colonial studies reader*. London: Routledge.

Butler, J. (1997). *The psychic life of power: Theories in subjection.* Stanford: Standford University Press.

Chakrabarty, D. (2003). Subaltern studies and postcolonial historiography. G. Delanty and E. F. Isin (eds.), In *Handbook of historical sociology* (pp. 191-204). London: Sage Publications.

Fanon, F. (2008). *Black skin white masks*. Northampton: Pluto Press.

Fanon, F. (1963). *The wretched of the earth*. New York: Grove Press.

Gqola, P. D. (2004). History was wrong-footed, caught off guard: Gendered caste, class and manipulation in Arundhati Roy's The God of Small Things. *Commonwealth Essays and Studies, 26* (2): 107-120. doi.org/10.1080/13698010500268072.

Iyer, N. S. (2003). *Musings on Indian writing in English: Fiction*. New Delhi: Sarup and Sons.

Ludden, D. (2002*).* Introduction. D. Ludden (Ed.), In *Reading subaltern studies: Critical history, contested Meaning and the Globalization of South Asia (pp.* 1-43). London: Anthem Press.

Margalit, A. (1997). Decent equality and freedom: A Postscript. *Social Research* (64:1): 147-160.

Nimni, I. J. (2016, February). *The God of Small Things*: Speaking subaltern. *OISR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHHS), 21* (2): 21-26. DOI: 10.9790/0837-21272126.

Novetzke, C. L. & Patton, L. (2008). Subaltern. S. Mittal & G. Thursby (Eds.), In *Studying Hinduism: Key concepts and methods*. London: Routledge. 378-400.

Petersen, K. H. & Rutherford, A. (1986). *A double colonization: Colonial and post-colonial women's writing.* Mundelstrup: Dangaroo Press.

Rajeev, S. (2011). Arundhati Rai's *The God of Small Things*- A Post-colonial reading. *IRWLE 7* (2): 1-7.

Roy, A. (1998*). The God of Small Things*. New York: Harper Perenial.

Said, E. (1978). *Orientalism*. London: Penguin Books.

San Juan, E. (1998*). From exile to diaspora: Versions of the Filipino experience in the United States*. Colorado: Westview Press.

Spivak, G. C. (1995). Can the subaltern speak?. B. Ashcroft , G. Griffins and Tiffen H. (Eds.), In *The Post-Colonial Studies Reader*. London: Routledge. 24-29.

Tickell, A. (2007). *Arundhati Roy's The God of Small Things: Routledge Guides to Literature*. London: Routledge.

Yayın Geliş Tarihi: 22.03.2019
Yayına Kabul Tarihi: 14.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.543468

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 435-458
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

YENİ ASUR KRALLARININ BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ (Parklar-Bahçeler, Su Sistemi, Yollar ve Köprüler Örneği)

Ebru MANDACI[*]

Öz

Bayındırlık faaliyetleri şehirleşmenin temel unsurunu oluşturmaktadır. Asur şehircilik anlayışının en iyi görüldüğü zaman dilimi, Yeni Asur krallarının geniş inşaat projeleri gerçekleştirdiği imparatorluk dönemidir. Bu dönemde Nimrud, Khorsabad ve Koyuncuk'ta üç büyük başkent inşa edilmiştir. Söz konusu kentlerin planları rastlantısal değildir. Şehirler inşa edilmeden önce saraylar, tapınaklar, yollar, köprüler, park alanları ve sulama sistemi gibi kentin bütün ihtiyaçları planlanmıştır. Bu çalışmamızda Yeni Asur krallarının inşa ettirmiş olduğu üç başkentte gerçekleştirilen bayındırlık faaliyetlerini inceledik. Arkeolojik bulgular ile çivi yazılı belgelerden elde etmiş olduğumuz bilgilerle parklar ve bahçeleri, şehirlerin su sistemini, yol ağını ve köprüleri belirlemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: *Asur, Park, Kanal, Yol, Köprü.*

PUBLIC WORKS OF NEW ASSYRIAN KINGS (Example of Parks-Gardens, Water System, Roads and Bridges)

Abstract

Public works constitute the main element of urbanization. The period of time when the understanding of Assyrian urbanism was best understood was the imperial period when the New Assyrian kings carried out extensive construction projects. During this period, three big capitals were built in Nimrud, Khorsabad and Koyuncuk. The plans of these cities are not accidental. Before the cities were built, all the needs of the city were planned such as palaces, temples, roads, bridges, parking areas and irrigation system. In this study, we examined the public works in three capitals built by the New Assyrian kings. We have tried to identify parks and gardens, water system of cities, road network and bridges with the information we obtained from archaeological findings and cuneiform written documents.

Keywords: *Assyrian, Park, Canal, Road, Bridge.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Mandacı, E. (2020). Yeni Asur krallarının bayındırlık faaliyetleri (Parklar-bahçeler, su sistemi, yollar ve köprüler örneği). *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 435-458.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-7487-7057, mandaciebru@hotmail.com

GİRİŞ

Şehirleşme hem toplumsal bir olgu hem de maddi bir biçim olarak ortaya çıkmıştır. Şehirler önceden mevcut olan ve inşa ederek oluşturulanlar olarak ikiye ayrılır. Kentlerin planının çizimi, sokakların güzergâhlarının belirlenmesi gibi faaliyetler rastlantısal olmamıştır. İnşa edilerek yaratılan şehirlerde belli kurallara uyulmuştur (Bordreuil vd., 2015, s. 108). Şehir inşaatları başlamadan önce özellikle kent çevresine kadar gelecek sokakların yerleri belirlenirdi. Kanallar da Mezopotamya şehircilik anlayışının temel unsurlarından birisiydi. Bir kanal ya da ırmak boyunca inşa edilen bir şehir genellikle dikdörtgen bir alanı kaplıyordu. Bunun nedeni ise bir taraftan suyu kanala veya ırmağa boşaltırken, karşı yönde ise ek bir kanalla suyu ırmağa götürebilmekti. Örneğin Dur-Šarrukin gibi yeni baştan inşa edilen Asur şehirlerinin dikdörtgen planlanmasının sebebi hidrolojik denge sisteminden kaynaklanmaktadır (Bordreuil vd., 2015, s. 123).

Asur şehircilik anlayışı en iyi şekilde imparatorluğun başkentleri olan Kalhu (Nimrud), Dur-Šarrukin (Khorsabad) ve Ninive'de (Koyuncuk) görülmektedir. Yeni Asur döneminde devletin giderek büyük bir imparatorluk haline gelmesiyle beraber bayındırlık faaliyetleri artmıştır. Sözünü etmiş olduğumuz başkentlerin inşa edilmesi, eyalet merkezlerinin oluşturulması, saray, tapınak ve sulama sistemi gibi birçok inşaat gerçekleştirilmiştir (Sevin, 1999, s. 24).

Yeni Asur krallarından bir başkent inşa etmeyi deneyen ilk kral II. Asur-nasirpal'dir (MÖ 883-859). Yeni başkentin kurulması için Ninive'den 35 km uzaklıkta ve Dicle Nehri'nin kıyısında yer alan Kalhu seçilmiştir. İnşaatı MÖ 878'de başlayan şehir 360 hektarlık bir alana sahiptir. Kral şehir kapılarını MÖ 864 yılında açmış ve büyük bir şölen vermiştir. II. Asur-nasirpal tarafından başlatılan inşa faaliyetleri tam olarak oğlu III. Salmanassar (MÖ 858-824) döneminde tamamlanmıştır (Cancik-Kirschbaum, 2004, s. 78). II. Sargon (MÖ 722-705) döneminde ise Nimrud'un 60 km kadar kuzeyinde yer alan Khorsabad'da Dur-Šarrukin şehri kurulmuştur. Kalhu şehrinin planına çok benzer inşa edilen kent 320 hektarlık alanı kaplamaktadır (Gökçek, 2015, s. 274). II. Sargon'un ölümünden sonra tahta geçen oğlu Sanherib (MÖ 705-680) babasının inşa ettiği başkentte oturmayarak, bugünkü Koyuncuk'ta yeni bir başkent meydana getirmiştir (Sevin, 1999, s. 37). Ninive bugünkü Musul'un karşısında, Dicle'nin sol kenarında 5 km uzunluğunda bir alanda yer almaktaydı. Kuzey tarafı 2 km, güney cephesi ise yaklaşık 800 m olan şehir 800 hektarlık alanı kaplamaktadır (Bordreuil vd., 2015, s. 132).

PARKLAR VE BAHÇELER

Asur kralları botanik ve av parklarına sahip büyük bahçeler oluşturma fikri geliştirmiştir. Bu "*yapay cennetler*" açıkça şehir planlama programlarının önemli bir unsuruydu (Novák, 2002, s. 443). Asur park ve bahçeleri farklı amaçlara hizmet

etmesi için kurulmuştur. Bahçelerden ilk türünü, başkentlerin dışında yapılan büyük av ve botanik parkları (*kirû, ambassu*) oluşturmaktadır. Diğer bir çeşidi ise saraya bitişik durumdaki küçük keyif bahçeleri ile meyvelikleri (*kirimāhu*) içermekteydi. Söz konusu ikinci grup bahçeler içinde küçük bir köşk veya yazlık bulunurdu. Bu tür bahçelerin yapımı II. Sargon döneminde başlamıştır ve hepsi yüksek bir zemine yapılmıştır (Sevin, 2000, s. 396). Ayrıca botanik bahçesinin ve av parklarının eşsiz kombinasyonu, belirli bir kült ya da en azından "*avlanma*" töreni faaliyetleriyle ilgilidir (Oppenheim, 1965, s. 333).

Yaklaşık MÖ 876'da bahçe bitkileriyle ilgilenen II. Asur-nasirpal tarafından Kalhu'da birçok türden örneklerin bulunduğu bir kraliyet bahçesi kurulmuştur (Wiseman, 1983, s. 142). II. Asur-nasirpal yeni kurduğu şehri Kalhu'nun yakınında 25 kilometrekare alanı kapsayan bir *kiri rišāte* "keyif bahçesi" oluşturmuştur. Bahçeye 41farklı ağaç türü dikilmiş ve Asur halkının hayranlığı için içinde çeşitli türde vahşi hayvanlar tutulmuştur. Bahçenin sulanması için de Yukarı Zap'tan bir sulama kanalı açılmıştır. Arkeolojik ve yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, bahçe kentin güneyine ve batısına uzanıyordu (EK-1). Kraliyet sarayı, kalenin batı kenarında yer aldığı için hem Dicle Vadisi'ne hem de bahçelerin bir kısmına yukarıdan bakıyordu (Novák, 2002, s. 446). Yazıtlarda kralın oluşturduğu bahçe şöyle anlatılmaktadır:

> "*Gezdiğim topraklardan ve tepelerden, ağaçları ve tohumları dikkatle inceledim, fark ettim (ve topladım): sedir, selvi, şimşir, katran ardıcı, mersin ağacı, andız, badem, hurma, abanoz, sissoo, zeytin, demirhindi, meşe, melengiç/sakız ağacı, dukdu- (fındık ağacı), melengiç, sarı sakız türü (alıç?), mehru-köknar, Ölü Deniz meyvesi, ti'atu, Kaniş-meşesi, söğüt, sadānu, nar, erik, köknar, ingirašu, armut, ayva, incir, asma, angašu-armut, sumlalu, titip (aromatik), sarbutu, zanzaliqu (akasya?), 'bataklık-elma' ağacı, ricinus, nuhurtu, tazzinu, kanaktu (tütsü?). Kanal suyu yukarıdan bahçelere akıyordu: yollar koku dolu, şelaler, zevk bahçesindeki cennet yıldızları gibi [parlar]. Üzüm gibi meyvelerin salkımlarıyla bezenmiş nar ağaçları, [haz] bahçesindeki esintileri zenginleştirir. Asur-nasirpal zayıflamış bir (kişi) gibi sevinçle bahçede sürekli meyve toplar…*" (Wiseman, 1983, s. 142).

Sekizinci yüzyılın sonlarında II. Sargon da şehrin dışında kendisine bir park inşa ettirmiştir. Kralın mimarı Tab-šar-Aššur, onun bütün arzularını karşılayacak bir plan yapmıştır (EK-2). Meyve ağaçlarından incir ağaçları bütün parkı sarmaktadır. Gölde gezinti yapmak için tekneler bulunmaktadır (Thompson, 1950, s. 101). Kıyıda yüksek podyum üzerine kurulmuş ve yabancı bir tarzda inşa edilmiş bina yer almaktadır. Bu bina tapınak, bahçe köşkü veya av köşkü olarak yorumlanmaktadır. Parkın sağ tarafında ağaçlıklı ve güvercinli tepe ile tepenin zirvesinde sunak bulunmaktadır. Bu sahne kralî av parkında yapılan avlanmanın ormanlık alanda gerçekleştirildiğini göstermektedir (Sevin, 2014, s. 136).

Çivi yazılı belgelerde oluşturulan park ve bahçelerin ağaç temini konusunda bilgi bulunmaktadır. SAA I, 226'da Nabû-dammiq, II. Sargon'a yazdığı mektupta Dur-Šarrukin için topladığı ve transfer ettiği ağaçlar konusunda bilgi vermektedir. Görevli Nemed-İštar'ın insanlarına 2.350 demet elma ağacı ile 450 demet muşmula ağacını dayattığını belirtmekte. Mektubun devamında Nanî ve Suhu yöneticisin Nabû-dammiq'e geldiğini; badem, ayva ve erik fidanlarının toplanıp Dur-Šarrukin'e taşındığını rapor etmektedir. Ayrıca Suhalılar ve yöre halkı da Lāqê ülkesinden 1000 demet elma ağacı fidanı getirmektedirler (Parpola, 1987, s. 176). SAA I, 227'de ise aynı görevli Adad-ibni'nin tohumları hazır hale getirdiğini, sedir ve selvileri getireceğini krala bildirmektedir (Parpola, 1987, s. 177). SAA V, 281'de Sanherib babasına yazdığı mektupta kraliyet bahçesi için alınan ağaçlar konusunda bilgi vermektedir. Alınan ağaçlar arasında muşmula, selvi ve üzüm asması vardır (Lanfranchi & Parpola, 1990, s. 198). SAA V, 27 numaralı mektupta ise Ašipâ isimli görevli II. Sargon'a erik ve elma ağaçlarını çektiğini ifade etmektedir (Lanfranchi & Parpola, 1990, s. 22).

Sanherib de Ninive'yi başkent yaptıktan sonra güneybatı sarayının doğusuna ve şehrin kuzeyine bir bahçe yaptırmıştır. Buraya memleketin güneyinde yer alan çeşitli coğrafyalardan egzotik bitkiler getirtmiş ve hayvanlar yerleştirmiştir (Cancik-Kirschbaum, 2004, s. 99). Kral, "*Amanos Dağı'nın bir kopyası*" olduğunu iddia ettiği büyük botanik bahçesinin içine oldukça çeşitli ağaçlar diktirtmiştir. Buna ek olarak Ninive vatandaşlarına yeni işlenmiş toprağa ekilmiş çok sayıda bahçe arazisi sağlamıştır. Sanherib ayrıca şehrin yanında bir park ile av hayvanları için ayrılmış yer oluşturmuştur (Grayson & Novotny, 2012, s. 20). Ninive'nin iç avlu daire kabartmalarında şehrin kralî parkı betimlenmiştir (EK-3). Ninive'nin yanında selvi ve çam gibi ağaçlarla kaplı park resmedilmiştir. Yüksek bir yere kurulmuş parkın tepesinde av köşkü inşa edilmiştir. Sağ yamaçta parkın su ihtiyacını karşılayan su kemeri bulunmaktadır (Sevin, 2014, s. 196).

Sanherib ayrıca Dicle'nin ortasında yer alan Asur Devleti'nin geleneksel başkenti Asur'un surları dışında, bahçe içinde Yeni Yıl Festivali tapınağı inşa etmiştir. Kök çukurlarının dikkatlice kazılması sayesinde, bitkinin türü belirlenememesine rağmen ağaç veya çalıların düzenlemesi bir Alman keşif heyeti tarafından tespit edilmiştir. Bu tek örnek bize saray avluları gibi tapınak avlularının da bahçeler için kullanıldığını göstermektedir (Dalley, 2003, s. 6). Sanherib yıllıklarında tapınağın inşaatını ve etrafındaki bahçenin yapılışını şöyle anlatmaktadır:

> "*Bir Yeni Yıl Bayramı tapınağı inşa etmek için, kalbim beni hareket ettirdi, Šamaš ve Adad'ın emriyle kâhin tarafından olumlu cevap aradım onlar bana verdi ve inşa etmem emredildi. Uygun bir ayda, elverişli bir günde, usta inşaatçıların yardımı (ve) rahiplerin bilgeliği ile, temelini dağ kireçtaşından inşa ettim, kulelerinin (başını) yukarı kaldırdım, temelinin yanı sıra duvarlarını tamamen dağ kireçtaşından inşa ettim, ve onu dağın zirvesine yükselttim. İki*

> *sulama kanalını onun yanlarının etrafına kazdım, ve onu bolluk ve meyve bahçesiyle, etrafını lüks plantasyonlar ile çevirdim*" (Luckenbill, 1924, s. 137).

Festival sırasında gerçekleştirilen "*kutsal evlilik töreni*"[1] bu bahçede yapılmış olmalı. Ritüelin bahçede gerçekleştiği bilgelik tanrısı Nabu ve eşi Tašmetu'nun lirik şiirinde açıkça görülmektedir:

> "*Böylece Nabu'm seninle bahçeye girebilirim, bahçeye girmeme izin ver, tanrım için bahçeye. İzin ver güzel bahçeye yalnız gideyim… Gözlerim meyvelerinizin koptuğunu görebilir, kulaklarım kuşların şarkısını duyabilir… Günlerinizi bahçeye ve tanrıya bağlayın! Gecenizi güzel bahçeye bağlayın.*
>
> *İzin ver Tašmetu'm bahçeye benimle gelsin*" (Dalley, 2003, s. 6).

RINAP IV, 2'de Asarhaddon (MÖ 680-669), Sanherib gibi Amanos Dağı'nın bir kopyasını yaptığını, sarayın yanına her türlü aromatik bitki ve meyve ağacının bulunduğu bir botanik bahçesi kurduğunu anlatmaktadır. Kral ayrıca avluyu büyüttüğünü ve yolu çok geniş yaptığını, atların su ihtiyacı için bir kanal açtığını ve onu bir sulama hendeği gibi yaptığını belirtmektedir (Leichty, 2011, s. 34).

Asur-banipal de (MÖ 668-626) yazıtlarında kraliyet konutunun etrafına park yaptığını anlatmaktadır. Kral, ARAB II, 835'te babasının kendisi için inşa ettiği veliaht dairesini "*bît-ridûti*" yeniden yaptırttığını belirtmektedir (Luckenbill, 1975, s. 321). Asur-banipal ARAB II, 837'de ise kraliyet konutu olarak tekrar inşa ettirttiği *bît-ridûti*'yi her detayıyla tamamladığını ve etrafına bir park yaptığını ifade etmektedir:

> "*Kraliyet konutum bît-ridûti'yi, her detayıyla tamamladım. Onu muhteşem mobilyalar ile doldurdum. Etraflarına meyve ağaçlarının her çeşidinin olduğu büyük bir park diktim*" (Luckenbill, 1975, s. 322).

Ayrıca vesikalarda Asur krallarının hayvanat bahçesi oluşturduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin, II. Adad-nirari (MÖ 911-891) RIMA 2, A.0.99.2'de ava çıktığını, canlı ele geçirdiği aslanlar, vahşi boğalar, filler, ayalu-geyiği, dağ keçisi, vahşi eşekler, geyik ve devekuşu gibi hayvanların sürülerini oluşturduğunu belirtmektedir (Grayson, 1991, s. 154). II. Asur-nasirpal ise bir kitabesinde dağlar ve ormanlarda avladığı hayvanların yavrularını Kalhu'ya

[1] Kutsal evlilik töreni, Yeni Yıl Bayramı'nın en önemli ayinidir. Ülkenin ve halkın refahı ile bolluğunu güvence altına almak amacıyla Tanrıça İštar (Sümerce İnanna) ve Tanrı Tammuz (Sümerce Dummuzi) adına kutsal evlilik ayini gerçekleştirilmiştir (Kılıç & Uncu, 2011, s. 188).

getirdiğini ve onları kafeste toplayarak, insanlara teşhir ettiğini ifade etmektedir. ARI-II, 598 numaralı belgenin ilgili satırlarında şu ifadeler geçmektedir:

> "*Dağlardan ve ormanlardan 150 güçlü aslan yakaladım. 50 yavru aslanı alıp götürdüm. Onları Kalah'ta ve sarayımın içindeki kafeslerde topladım. Onların çok sayıda yavrularını besledim. Canlı kaplanlar yakaladım. Vahşi boğalar, filler, aslanlar, devekuşları, erkek maymunlar, dişi maymunlar, vahşi eşekler, geyik, ayalu-geyiği, dişi ayılar, leoparlar, senkurru, tušēnu sürülerini ve dağların canavarlarını topladım. Onların hepsini kentim Kalah'ta topladım. Memleketimin bütün insanlarına onları teşhir ettim*" (Grayson, 1976, s. 149).

SULAMA SİSTEMİ

MÖ I. binyılda kurulan yeni başkentler Kalhu, Dur-Šarrukin ve Ninive şehirlerine konumları sebebiyle yeterli su sağlanamıyordu. Bu şehirlerin kurulduğu alanlar çok büyüktü ve tarım için gerekli suyu sağlamak oldukça sorunluydu. Ayrıca MÖ 9. yüzyıldan itibaren kralların yaptırttığı prestijli bahçe alanlarının da su ihtiyacı çok büyük miktardaydı (Cancik-Kirschbaum, 2004, s. 99).

Asur sulama sisteminin öncelikli olarak lüks bahçelere hizmet ettiği fikri vardır. Bu fikrin ortaya çıkması bahçelerin saray kabartmalarında tasvir edilmesinden kaynaklanmaktadır. Oysa kanallar başkentlerin dışındaki toprakların ötesinde ideolojik bir değere sahipti. Kralların ele geçirdikleri topraklardaki halkı sınır dışı etme politikaları nedeniyle, Asur kırsalının sakinlerinin büyük çoğunluğu başka yerlerde doğmuştu. Çoğunlukla kırsal kesimde çiftçi olan bu insanlar için kanal ağı doğayı yeniden canlandırabilecek kralın gücünün bir sembolü olabilirdi. Bu sebeple su sistemi inşaatlarının yakınına yapılan kabartmalarda ideolojik olarak güçlü kraliyet sembolleri olurdu. Asur sulama şebekesinin temel işlevi ise ekonomiktir. Güvenilir bir su kaynağı erişimi, yağışların yıldan yıla değiştiği kuru tarım bölgelerinde doğabilecek riski büyük ölçüde azaltmaktadır. Sulama sistemi Asur tarlalarında verimi artırabilir, yaz aylarında sebze mahsulleri ve bahçelerin genişlemesini sağlayabilirdi (Wilkinson vd., 2005, s. 32).

Yeni Asur kralları vadi havzalarındaki büyük ve boş toprakları, sulama yapılan tarım arazilerine dönüştürmek için büyük sulama projeleri gerçekleştirmişlerdir. Bozkır arazileri ekonomik refaha kavuşturmak amacıyla sulama kanalları, kayalara oyulan kanallar, su kemerleri ve debi regülatörlerini içine alan projeler ortaya koymuşlardır. II. Asur-nasirpal tarafından Patti-Hegalli (Bolluk Kanalı) sulama kanalı inşa ettirilmiştir (Harmanşah, 2015, ss. 125-126). II. Asur-nasirpal ARI II, 678'de Yukarı Zap'tan bir kanal kazdığını, bir uçtan bir uca dağın zirvesini kestiğini ve kanala Patti-Hegalli adını verdiğini belirtmektedir. Kral, Dicle'nin çayırlarına her çeşit meyve ağacının bulunduğu bahçe diktiğini ve bahçeyi bu kanalın suyuyla suladığını ifade etmektedir (Grayson, 1976, s. 173).

Patti-Hegalli kanalının izleri 1850'lerde Layard ve Jones tarafından belirlenmiştir, ancak sistematik olarak ilk defa Oates ve Davey araştırmıştır (Wilkinson vd., 2005, s. 27). Arkeolojik çalışmalar sonucunda kanalın geçtiği noktalar tespit edilmiştir. Kalhu şehrinin 14 km doğusunda yer alan Patti-Hegalli, Yukarı Zap Nehri boyunca güneybatı yönünde devam eder. Kanal ilerleyen kısımda Quwair Köyü'nün batısında kayalara oyulmuş bir tünelden geçirilmiştir. Negüb Tüneli adı verilen bu kısımda Zap Nehri'nin kuzey yakasında yüksek bir kayalıktan aşar ve savak kapakları aracılığıyla debi regülatörü görevi yapar (Harmanşah, 2015, s. 126).

Kraliyet yazıtlarına göre II. Sargon'un MÖ 717'de başkenti Nimrud'dan Khorsabad'a taşımasına, kanal yapımı da eşlik etmiştir (Wilkinson vd., 2005, s. 27). SAA I, 210 numaralı belgede Patti-İllil kanalının inşaatı söz konusudur. Nabû-pašir ve Nabu-dur-makie isimli iki görevlinin krala yazdığı mektupta, Patti-İllil kanalının ölçümünün yapıldığı belirtilmektedir. Vesikadaki bilgiler şöyledir:

> "*Hendek kazımı ile ilgili olarak kralın bize yazdığı üzere, 10. gün hendeği kazmaya başladık ve 8. gün adamları organize eder etmez, Patti-İllil kanalını ölçmeye başladık. Ölçümü bitirir bitirmez ve (gemi ulaşımı için) neresi kolay neresi zor olduğunu tespit eder etmez, kralım efendime tekrar yazacağız*" (Parpola, 1987, s. 210).

Yeni Asur dönemi kralları arasında en büyük kanal projesini Sanherib gerçekleştirmiştir. Sanherib Ninive'de büyük inşaat projeleri gerçekleştiren ilk kral olmasa da onu imparatorluk başkenti ilan eden ilk kişidir. Kral şehri büyütmek ve donatmak için muazzam çaba ve oldukça fazla kaynak ayırmıştır. Kralın sulama sistemi projesi dört aşamalı inşaat faaliyetleri olarak 15 yıl sürmüştür (Wilkinson vd., 2005, s. 27).

Sanherib, başkent yaptığı Ninive'de oluşturduğu bahçeler ve parklar için çok fazla suya ihtiyaç duyuyordu. Kral, bu alanlar için sulama suyu sağlamak ve bu suyun akışını düzenlemek için çok zaman ve çaba harcamıştır. Sanherib suyu bir buçuk fersah mesafeden, Kisiri kentinin yakınlarındaki Husur Nehri'nden (modern Khosr) Ninive ovasına yönlendirmiştir. Akışı kontrol etmek ve taşkın mevsiminde fazla suyu taşımak için şehir duvarlarının doğusunda bir bataklık meydana getirilmiştir. Bu alan Babil bataklıklarının florası ve faunası ile donatılmıştır. Bataklık göçmen kuşlar (balıkçıllar), yaban domuzu, karacalar ve diğer hayvanlarla doluydu (Grayson & Novotny, 2012, s. 20). Ninive'de bulunan bir kabartmada (EK-4) sazlık alanda sol tarafta domuz ile yavruları, yukarıda ise geyikler betimlenmiştir (Foster, 1999, s. 70).

Kisiri Kanalı, uzaktan görüntülemelerde orta kesiminde yamaç içine yoğun bir şekilde kazılmış gibi görülmektedir ve farklı bir toprak izi olarak görülmesine neden olmaktadır. Doğuda Khosr'a daha yakın ve belirgin görünen, muhtemelen bir çeşit dağıtım kolu olan paralel bir kanal vardır. Bu uzatmanın güney ucunda kanal çatallanmıştır. Doğu bölümü sur duvarının kuzey köşesine doğru inmiştir. Bu

kısım nispeten dik bir gradyana sahiptir ve Asurlu mühendislerin kullandığı doğal bir vadi olabilir. Khosr'a tekrar katılmadan önce güneye sur duvarının köşesine yönlendirilmiştir. Bu koldan gelen su lüks bahçeleri sulamıştır. Kisiri Kanalı'nın batı kolu ise parçalara ayrılmış durumdadır, ancak batıyı geniş bir vadiye çevirmiş görünür (EK-5). Bu bölümden gelen su, Dicle'nin taşkın yatağındaki tarlaları sulamak için uygundur (Ur, 2005, s. 322).

MÖ 700 ile 694 yılları arasında, daha önemli bir sulama sistemine ihtiyaç duyulmuştur. Gerekli su kentin kuzeydoğusundaki dağ kaynaklarında, Musri Dağı ile Dur-İštar, Šibaniba ve Sulu şehirleri yakınında bulunmuştur. Husur Nehri'ne üç yeni kanal kazılmış ve böylece yıl boyunca Ninive'nin yukarı ve aşağı havzalarının sulanması mümkün olmuştur. Sanherib saltanatının geri kalan kısmında da geniş su projelerine devam ederek, Ninive'ye sürekli su temin eden en az on altı kanal oluşturmuştur (Grayson & Novotny, 2012, s. 20). Kral Musri Dağı kanal sistemini nasıl gerçekleştirdiğini şöyle anlatmaktadır:

> "*Musri Dağı'nın eteklerinde bulunan suları keşfetmek için yola çıktım, tırmandım ve büyük zorluklarla Elmunakinne şehrine geldim. Dur-İštar, Šibaniba ve Sulu kentlerinin başında akarsular gördüm ve dar kaynaklarını genişletip onları nehirlere (?) çevirdim. Bu sulara sarp dağlardan yön vermek için zor yerler boyunca kazmalarla kestim ve akışını Ninive ovasına yönlendirdim. Kanallarını güçlendirdim, kenarlarını dağların tepesine yığdım ve içindeki suları emniyete aldım. Ekstra olarak, onları sonsuza kadar Khosr'un sularına ekledim*" (Reade, 1978, s. 69).

Kralın Jerwan'da yaptırttığı su kemeri ise en etkileyici yapıdır. 280 metre uzunluğundaki su kemeri iki milyon kireç taşıyla inşa edilmiştir. Beş kemerden oluşan su sistemi bir vadinin üzerinden geçmektedir (Cancik-Kirschbaum, 2004, s. 100). Su kemerinin kuzey tarafında batıdan altıncı koyda dokuz satırlık yazıt bulunmuştur (EK-6). Bu yazıt, su kemeriyle ilgili bulunanlar arasında en iyi korunan kopyadır. Kayıp olan kısım, doğusundaki yazıttan restore edilmiştir. Yazıtın tercümesi şöyledir:

> "*Sanherib, dünyanın kralı, Asur kralı, (söylüyor): Uzun bir mesafe için, ona ikili Hazur Nehri'nin sularını ekleyerek- (yani) Pulpullia Nehri'nin suları – (ve) Hanusa kasabasının suları, Gammagara kasabasının suları, (ve) dağların su kaynaklarının suları sağa ve yanlara doğru, Ninive'nin çayırlarına bir kanalın kazılmasına neden oldum. Derin kesme dağ geçitleri üzerinde beyaz taş bloklardan bir köprü kurdum. Bu sular üzerinden geçmeme neden oldu*" (Jacobsen & Lloyd, 1935, s. 20).

Ayrıca Sanherib su temini problemini çözmek ve bahçelerin sulanmasına yardımcı olması için muhteşem bir cihaz yapmıştır. Kral bir pasajında yeni bir yöntem kullanılarak dökülmüş, çeşitli amaçlar için ve farklı şekillerde büyük

bronzlardan söz etmektedir. Bunların bazıları suyu yükseltmek amacıyla kurulmuştur (EK-7). Belgenin ilgili kısımları şöyledir:

> "*…Bakır için bir teknik icat ettim ve ustaca yaptım. Büyük silindirler ve alamittu*[2] *palmiyeleri, zenginler ağacı için ilahi zekâ gibi kil kalıpları yarattım… Onlara tekrar tekrar bakır döktüm; döküm parçalarını sadece yarım šeqel ağırlığındaymış gibi mükemmel yaptım…*
>
> *Gün boyu su çekebilmek için halatlar, bronz teller ve bronz zincirler yaptım, ve şamandıralar yerine büyük silindirler ve sarnıçların üzerinde alamittu palmiyeleri kurdum. Kraliyet saraylarına doğru görünür yaptım. Tüm halklar için bir mucize olmak için sarayın çevresinin yüksekliğine yükselttim. "Emsalsiz Saray" adını verdim. Her türlü aromatik bitki, meyve bahçesi ağaçları ile yanına Amanus Dağları'nın taklidi bir park ortaya koydum*" (Dalley & Oleson, 2003, s. 7).

Metinlerden daha önce yapılan hendeklerin bakım ve tamiratının yapıldığı da anlaşılmaktadır. Örneğin RINAP IV, 87'de Asarhaddon Kalhu çevresindeki su işleri programını açıklamaktadır. Asarhaddon yazıtında kendisinden önceki kral II. Asur-nasirpal'in Kalhu ovasının üzerinde Yukarı Zap'tan kazdığı eski Tebiltu kanalının gevşek toprakla tıkandığını, tortu birikintileriyle dolduğunu ve böylece zeminle aynı hizaya geldiğini anlatmaktadır (Leichty, 2011, ss. 169-170). Ayrıca çivi yazılı vesikalardan Asarhaddon döneminde Fırat Nehri üzerine bir baraj yapıldığı anlaşılmaktadır. ARAB II, 682'de baraj inşası söz konusudur: "*Fırat'ın sularına baraj yaptım, onları ortasından kapattım ve eski kanal yollarına yönlendirdim*" (Luckenbill, 1975, s. 264).

YOLLAR

Asur İmparatorluğu coğrafyasını ayırt edici özelliklerden birisi de ülke genelinde ana ulaşım bağlantılı olarak yapılmış karayolu ağıdır. Karayolu ağı muhtemelen Dicle'de yapılan nehir taşımacılığının nakil arterleri ile bazı büyük kolları arasında iletişimin temelini oluşturmuştur. Metinlerde "*harrānu*" yol terimi genel olarak birbirinden ayrı yerleri birbirine bağlayan sistemi işaret eder. Genel karayolu sistemi (*harrānu*) ile kral yolları (*harrān šarri*) belgelerden çok iyi bilinmektedir, ancak bunların özelliklerine ilişkin kanıtlar belirsizdir. Uzaktan görüntüleme yöntemi Kuzey Mezopotamya'nın birçok yerindeki antik yol sistemi için giderek daha fazla kanıt sağlamaktadır. Bu yollar "*içi boş yollar*" olarak adlandırılır. İçi boş yollar genellikle 1 m derinlikte ve 200 m genişliğe kadar sığ çöküntüler oluşturan antik yolların veya izlerin kalıntıları olarak tanımlanmaktadır

[2] Sözlüklerde "*alamittu*" bir palmiye ağacı olarak geçmektedir (CAD (A1): 333). Bu metinde "*alamittu*" kelimesi spiral anlamında kullanılmıştır (Dalley, 1994, s. 52).

(Wilkinson vd., 2005, s. 32-33). İçi boş yolların hava fotoğrafları ile yüksek çözünürlüklü uydu görüntülerinde, eski yerleşim yerlerini tarım alanlarına ya da ilişkili yerleşim yerlerini bağladıkları görülmektedir. Bunların tarihlemesinde çoğunluk Bronz Çağı'na odaklanılmasına rağmen, bazılarının birkaç bin yıldan fazla süre kullanılması gerektiği de açıktır. Asur merkez bölgesinde Asur başkentlerinden yayılan birçok içi boş yol vardır ve bu özellikler Yeni Asur şehirlerinin bölümleriyle ilgili olduğu için, Yeni Asur tarihlemesi çıkarılabilir. Örneğin Ninive bölgesinde, bölgelerarası içi boş yollar bu büyük başkente doğru gidiyordu (Wilkinson vd., 2005, ss. 33-34).

Şehir yollarına genel olarak bakıldığında nadiren bir kapıdan diğerine bir cadde olarak bütün kentin tamamından geçerdi. Organik büyümeden kaynaklanan şehirlerde düz sokaklar görülmemektedir. Planlanan şehirlerde kapıların arkasında bazı düz sokaklar bulunur, ancak bunlar genellikle şehrin ortasındaki kült merkezine, hatta sadece en yakın anıtsal yapıya kadar gider (Van de Mieroop, 1999, s. 79). Mimarlar Kalhu, Dur-Šarrukin ve Ninive şehirlerini büyük bir duvarla çevrili, geniş bir dikdörtgen olarak tasarlamışlardır. Her tarafta duvarlara birkaç anıtsal kapı yapılmıştır. Bu kapılar asla birbirinin tam karşısında değildir. Kapılardan bazılarının arkasına ana caddeler yerleştirilmiştir, ancak bunlar tüm şehri enlemesine geçmemekte ve sadece en yakın anıtsal yapıya yönelmektedir (Van de Mieroop, 1999, s. 91).

Nimrud'da biri doğu, diğeri kuzey tarafta olmak üzere şehrin iki ana kapısı vardır. Kentin güneybatı köşesinde sitadel yer alır. Sitadele doğuda yer alan kapıdan giriş-çıkış yapılabilmektedir. Koruyucu aslan kabartmalarının olduğu geçide, üzeri taş kaplama yolla gidilir (Sevin, 1999, ss. 28-29). Nimrud'da doğruca düzensiz taş döşeli bir yoldan geçen sadece bir geçit tespit edilmiştir. Güney tarafta üzerinde III. Salmanassar'ın yazıtının bulunduğu aslan figürini bulunmaktadır. Böylece "*Salmanassar Caddesi*" belirlenmiştir (EK-8). Kapı geçidinin kendisi 4.30 m genişliğindedir, taş döşemeli yolun genişliği ise 6 m'nin üzerindedir (Oates & Oates, 2001, s. 31).

Dur-Šarrukin'de de Nimrud'a benzer şekilde güneydoğuda bulunan ana kapı geçidi, sitadel içinde yer alan meydana açılmaktadır. Ayrıca toplam sekiz kapısı olan şehrin kuzeydoğudaki 2 numaralı kapısından Cebel-i Maklub Dağı tarafına gidiliyordu. Bu kapıdan çıkanlar 1 numaralı geçidin önünden geçmekteydiler. 5 numaralı kapıdan başlayan ana yol ise Ninive yönünde uzanmaktadır. 3 ve 4 numaralı geçitler de bu ana yolla birleşmektedir (Sevin, 1999, ss. 35-37). Khorsabad'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan yollar da büyük taşların döşenmesiyle yapılmıştır. Örneğin 7 numaralı kapıdan uzanan yolda büyük taşların döşemesi, küçük parke taşlarına bağlıdır. Küçük parke taşlarının bir sokağın kaldırımı olduğu düşünülmektedir (Loud, 1936, s. 5).

Sanherib saltanatı boyunca Ninive meydanlarını, sokaklarını ve ara yolları genişlettiğini ve böylece kenti aydınlattığı ile övünmüştür. Sanherib aşağı kasabayı şeklen değiştirmenin bir parçası olarak, kentin içinden geçen geniş bir kraliyet yolu

yapmıştır. Bu yol, güney duvardaki Asur Kapısı'ndan kuzeye, cephanenin ve kalenin doğusunda, kuzey duvarının batı ucundaki Sin Kapısı'na gitmiş olabilir. Kral gelecekte başkalarının toprağına geçmesini engellemek için karayolunun her iki tarafına da yazılı steller dikmiştir. Metinlerden bu projenin yaklaşık MÖ 693-691 yıllarında gerçekleştiği bilinmektedir (Grayson & Novotny, 2012, s. 20). Sanherib yıllıklarında şehrin yollarını nasıl inşa ettiğini şöyle anlatmaktadır:

> "*Kraliyet şehrim Ninive'nin arazisini genişlettim. Onun çarşı sokaklarını bir kraliyet yoluna ulaşacak (kadar) geniş yaptım, ve yapılmış (yol) gün gibi parlıyor. Duvar ve dış duvarın ustalıkla inşa edilmesine neden oldum ve dağın zirvesine yükseldi. Hendeklerini 100 büyük kübite genişlettim. Gelecek günlerde kraliyet yolunda daralma olamayacak, birbirine bakacak şekilde duran steller yaptırdım. Kraliyet yolunun genişliğini Park Kapısı'na kadar 62 büyük kübit ölçtüm. Eğer bu şehirde yaşayan insanların herhangi bir eski evini yıkarsa ve yeni bir tane inşa ederse, ve evinin temeli kraliyet yoluna zarar verirse, onu kendi evinde bir kazık üzerine asacaklar (çarmıha gerecekler)*" (Luckenbill, 1924, s. 153).

Ninive'de yapılan kazılarda Sanherib'in taş döşemeli "*Kraliyet Yolu*" ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca çalışmalar sırasında diğer şehirlere bağlantı sağlayan çok önemli yol ağları bulunmuştur. Örneğin Nergal Kapısı'ndan bir yolun Koyuncuk'un kuzeydoğu köşesine kadar doğrudan bir çizgide geçtiği belirlenmiştir. Diğer taraftan Maški Kapısı'ndan doğuya doğru uzanan geniş bir cadde ile Halahhu Kapısı'ndan inen ve muhtemelen çok kullanılan bir karayolu tespit edilmiştir (Stronach & Lumsden, 1992, s. 229).

Uydu verilerinden elde edilen bilgiler ile II. Sargon'un saltanatına ait çivi yazılı metinler hem uzun hem de kısa mesafeli yollara dayanarak bir yol ağının varlığına işaret etmektedir. Uzun mesafeli yollar, özellikle kral tarafından yazılan ve hızlı ulaşım gerektiren mektupların gönderilmesinde görevli elçiler tarafından tercih edilmiştir. Bu tür uzak mesafeli yollara "*kraliyet yolu*", kısa mesafelilere ise "*yollar*" olarak atıfta bulunulmuştur. Metinlerde her iki yol türünün aynı anda kullanılması, her iki sisteminde bazı modern yollara benzer şekilde hiyerarşik bir taşıma çerçevesinin bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Böyle bir sistemde, kraliyet yollarına az sayıda kasaba yerleştirilirken, yerleşim yerlerinin büyük çoğunluğu kraliyet yollarının ana arterini temsil ettiği yerel bir ulaşım ağı ile birbirine bağlanmaktadır. Bu nedenle kraliyet yollarının temel amacı bölgeler ve kilit şehirler arasındaki hızlı iletişimle ilgili görünmektedir. Diğer ulaşım faaliyetleri ise kısa mesafeli rotalara aktarılmış olabilir (Wilkinson vd., 2005, s. 37).

Kraliyet karayolu imparatorluğun ana merkezlerini birbirine bağlıyordu. Bir kraliyet yolu, Nemed-İštar şehri ve Habur'daki Dur-Katlimmu gibi Kuzey Mezopotamya'nın birçok merkezinden geçmiştir. Diğer taraftan metinlerde bazı

arsaların kraliyet karayolu ile sınırlandırıldığı ifade edilmektedir. Örneğin bir alan "*Harran şehrine giden kraliyet karayoluna bitişik*" olarak adlandırılmıştır. Yeni Asur kırsal bölgesinin yolları ise işlem yapılan parsellerle ilgili metinlerde sık sık geçmektedir. Bu tür yolların güzergahı genellikle başlangıç yerleri ve caddenin varış noktası ile tarif edilir. Bir tarlanın bu şekilde "*Kurbail kasabasından Anatu kasabasına kadar uzanan yolun bitişiğindeki tarla*" olarak tanımlandığı görülmektedir (Fales, 1990, ss. 98-99).

KÖPRÜLER

Arkeolojik bulgular ile çivi yazılı belgeler sayesinde Yeni Asur köprü yapım tekniklerinin nasıl olduğunu aydınlatabiliyoruz. Örneğin III. Salmanassar dönemine ait Balawat Kapı bantlarında yer alan betimlemelerden köprü inşaatı teknolojisi konusunda bilgi edinebiliyoruz. Kabartmalardan bir tanesinde köprü inşaatı betimlenmiştir (EK-9). Burada üç figür, dört duba tarafından desteklenen ve nehir kıyısındaki direklere sabitlenmiş bir köprünün üzerinde durmaktadırlar. Sağda yer alan figür bir denetmen gibi görünmektedir, diğer ikisi hizmetlidir. Solda da köprüye doğru yürüyen dört hizmetli daha vardır. Söz konusu hizmetliler köprünün üstünü yapmak için kullanılacak olan toprak topakları ile dalları taşımaktadırlar. Çalışanların arkasında ise yüksek rütbeli bir görevli taht üzerinde oturmuş olarak betimlenmiştir (Graeve, 1981, s. 44).

Asurlu piyadelerin bir dereyi duba köprüsünden geçerken betimlendiği kabartma da köprü teknolojisi için aydınlatıcıdır (EK-10). Üç Asurlu köprüde soldan sağa doğru yürümektedirler. Köprü yan yana dizilmiş dört duba tarafından desteklenmiştir ve tepesi bir iple güçlendirilmiş çift üst yapıya sahiptir. Ayrıca bütün nehir kıyısındaki direklere tutturulmuştur (Graeve, 1981, s. 44). Diğer bir betimlemede ise Asur savaş arabası, beş duba ile desteklenen köprüden geçmektedir (EK-11). Köprünün basit üst yapısı bir iple sağlamlaştırılmış ve nehir kıyısındaki direklere sabitlenmiştir. İkinci savaş arabası köprünün rampasında durmaktadır (Graeve, 1981, s. 44).

Asarhaddon'un Babil'deki görevlisi Mar-Issar'ın krala yazmış olduğu mektupta da köprü yapımıyla ilgili bilgi bulunmaktadır. Mar-Issar, belgede Borsippa nehrinde yapılan köprünün rampası konusunda bilgi vermektedir. Mektubun ilgili kısmı şöyledir:

> "*Borsippa nehrinin karşısına sıralanmış gemiler var. Sargon ve kralım, efendimin babası günlerinde, Borsippa nehri dar olduğu için, bir rampa attılar, fakat iyi durumda kalmadı. Şimdi kralım, efendim zamanı, nehir çok kabarık; rampayı geliştirdiler, fakat iyi durumda kalmayacak. İzin verin teknelerin köprüsü olduğu gibi tutulsun; kralım efendim gelince daha iyi doldurmaya başlayacaklar, böylece kralım efendim savaş arabasında geçebilir*" (Fales, 1995, s. 209).

Sanherib ise ARAB II, 381'de şehrin içindeki kapının karşısına, pişmiş tuğla ve beyaz kireç taşından yapılmış bir köprüyle geçilen kraliyet yolu yaptığını anlatmaktadır (Luckenbill, 1975, s. 165). Husur Nehri kraliyet yolu ile kale arasında akmaktadır ve güneydoğudan üst şehre doğrudan erişimi engellemektedir. Kral aşağı kasabadan kaleye ulaşımı kolaylaştırmak için kalenin kapısının karşısına köprü inşa etmiştir. İkinci bir köprü ise aşağı yönde yapılmıştır, ancak kesin yeri metinlerde belirtilmemektedir (Grayson & Novotny, 2012, s. 20). Šamaš Kapısı'nın dışına, şehir surunun doğusundaki iki suyolunun üstünden geçen köprüler, izleri hala görülebilen kapı ile aynı hizadadır. Ayrıca Halzi Kapısı'nın dışına da bir köprü inşa edilmiştir. Suyolunu kapatan birkaç çıkıntı, bu yapının bir geçidin izleri ya da baraj olduğunu akla getirmektedir (Scott & MacGinnes, 1990, s. 68). Sanherib bizzat nehrin sularının akışını kontrol etmek için bir su kemeri de inşa etmiştir. Köprülerden biri ile su kemerinin üzerindeki çalışmalar sırasıyla MÖ 700 ve 699'da onaylanmıştır (Grayson & Novotny, 2012, s. 20).

Ayrıca belgelerden Asur ordusunun sefere çıkacağı zaman ordunun geçeceği yerlere köprü ve yollar yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin SAA I, 47 numaralı belgede köprü inşaatı söz konusudur. Tab-šar-Aššur isimli görevlinin II. Sargon'a yazdığı mektupta askeri güzergâha köprü yapıldığı ifade edilmektedir. Vesikanın ilgili kısmında şu bilgiler bulunmaktadır: "*Kralım efendimin dediği gibi yarın, onlar yola koyulmalı ve kampı getirmeli; belki onlar kampa geçinceye kadar köprüyü bitirebiliriz, böylece kral karşıdan karşıya köprüden geçebilir*" (Parpola, 1987, s. 47).

SAA I, 29'da da yine askeri sefer için yolların tamir edildiği ve köprülerin yapıldığı kayıtlıdır. Urartu kralının saldırısı üzerine Sanherib'in babasına yazdığı mektupta şu bilgilere yer verilmiştir: "*Bana karşı olan vali (ayrıca) Waisi'deydi; kralın ayrılmasından sonra ayrıldığını ve gittiğini duydum, fakat hiç kimse onun Waisi'den çıktığını görmedi. Bana giden yolları iyileştiriyorlar ve köprüler inşa ediyorlar*" (Parpola, 1987, s. 29).

SONUÇ

İncelemiş olduğumuz çivi yazılı belgeler ile arkeolojik bulgulardan, Asur krallarının yeni baştan inşa ettikleri başkentlerin bütün ihtiyacını planladıkları anlaşılmaktadır. Şehirler inşa edilmeden önce yolların güzergâhı, köprüler, su kanallarının nereye yapılacağı, parklara ve bahçelere ayrılacak bölümler belirlenmiştir. İlerleyen zamanlarda ihtiyaç doğrultusunda bayındırlık faaliyetlerinin devamı gerçekleştirilmiştir.

Yeni Asur döneminde oluşturulan başkentlerde Asur kralları botanik ve av parklarına sahip büyük bahçeler yapmışlardır. Şehir planlama programlarının önemli bir unsuru olan Asur park ve bahçelerinin farklı amaçlara hizmet ettiği görülmektedir. Kralların gerçekleştirdiği kült ve avlanma törenlerinin bu bahçelerde yapıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu parklar ve bahçeler Asur kralının

hâkim olduğu coğrafyaları da temsil etmekteydi. Zira Asur kralları oluşturdukları bahçelere ülkenin çeşitli yerlerinden getirdikleri ağaçlar ve hayvanlarla donatıyorlardı. Bu parklar ile bahçeler genellikle şehrin dışına ya da sarayın etrafına yapılmıştır.

Asur kralları tarafından yaptırılan sulama sistemi de Yeni Asur şehircilik anlayışının temel unsurlarından birisiydi. Asur şehirlerinin dikdörtgen planlanmasının sebebi hidrolojik denge sisteminden kaynaklanmaktadır. Yeni Asur kralları büyük sulama projeleri gerçekleştirerek büyük ve boş toprakları, sulama yapılan tarım arazilerine dönüştürmüşlerdir. Kanal sistemi yeni başkentler Kalhu, Dur-Šarrukin ve Ninive şehirlerinin daimî su ihtiyacını da karşılamıştır. Sulama kanalları, kayalara oyulan kanallar, su kemerleri ve debi regülatörlerini içine alan projeler sayesinde, şehir halkının su ihtiyacı ile şehrin park ve bahçelerinin sulanması sağlanmıştır. Nitekim Sanherib su temini problemini çözmek ve bahçelerin sulanmasına yardımcı olması için suyu yükseltmek amacıyla muhteşem bir cihaz icat etmiştir. Su sistemi başkentlerin dışındaki toprakların ötesinde ideolojik bir değere de sahipti ve bunlar ideolojik olarak kralın gücünü göstermekteydi.

Asur şehirlerinde yollar genel karayolu (*harrānu*) ve kral yolları (*harrān šarri*) olmak üzere başlıca iki çeşitte yapılmıştır. Bu şehirlerin her birisinde en az iki ana kapı vardır ve yollar genel olarak bakıldığında bir kapıdan diğerine bir cadde olarak bütün kentin tamamını geçmemektedir. Şehir kapılarının arkasında bulunan düz sokaklar genellikle şehrin ortasında kült merkezine kadar ulaşır. Arkeolojik verilerden şehir içindeki yolların taş döşeme yöntemiyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca çalışmalar sayesinde diğer şehirlere bağlantı sağlayan çok önemli yol ağları olduğu tespit edilmiştir. Kraliyet karayolunun imparatorluğun ana merkezlerini birbirine bağladığı belirlenmiştir.

Elimizdeki az sayıda veriden dönemin köprü teknolojisi konusunda da fikir sahibi olabiliyoruz. Verilerden Yeni Asur döneminde yapılan köprülerin dubalarla desteklendiği ve bunların üst kısımlarının kalın iplerle güçlendirilerek nehir kıyısındaki direklere tutturuldukları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan şehirlerin ihtiyacı olan köprüler ve yolların yanı sıra askeri güzergâhlara da köprü ve yol yapıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Bordreuil, P., Chatonnet, F. B. & Michel, C. (2015). *Tarihin başlangıçları*. (L. Başaran, Çev.). İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Cancik-Kirschbaum, E. (2004). *Asurlular*. (A. Yarbaş, Çev.). İzmir: İlya Yayınevi.

Dalley, S. (1993). Ancient Mesopotamian gardens and the identification of the hanging gardens of Babylon resolved. *Garden History*, 21 (1), 1-13.

Dalley, S. (1994). Nineveh, Babylon and the hanging gardens: Cuneiform and classical sources reconciled. *Iraq*, 56, 45-58.

Dalley, S. & Oleson, J. P. (2003). Sennacherib, Archimedes, and the water screw: The context of invention in the ancient world. *Technology and Culture*, 44 (1), 1-26.

Fales, F. M. (1990). The rural landscape of the Neo-Assyrian Empire: A survey. *SAAB*, 4 (2), 81-142.

Fales, F. M. (1995). Rivers in Neo-Assyrian geography. *Neo-Assyrian Geography*, 203-215.

Foster, K. P. (1999). The earliest zoos and gardens. *Scientific American*, 281 (1), 64-71.

Gelb, I. J., Landsberger, B., Oppenheim, L. & Reiner, E. (1964). *The Assyrian dictionary, Vol. 1/A- CAD (A1)*. Chicago-Illinois: Oriental Institute.

Gökçek, G. L. (2015). *Asurlular*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Graeve, M. C. de (1981). *The ships of the Ancient Near East (c. 2000-500 B.C.)*. Leuven: Departement Oriëntalistiek.

Grayson, A. K. (1976). *Assyrian royal inscriptions, Vol. 2 (ARI-II)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Grayson, A. K. (1991). *Assyrian rulers of the early First Millennium BC I-RIMA II, (1114-859 BC)*. Toronto-Buffalo-London: Universtiy of Toronto Press.

Grayson, A. K. & Novotny, J. (2012). *The royal inscriptions of Sennacherib, king of Assyria (704-681 BC): Part 1*. Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns.

Harmanşah, Ö. (2015). *Eski Yakındoğu'da kent, bellek, anıt*. (F. Yavuz, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları: 71.

Jacobsen, T. & Lloyd, S. (1935). *Sennacherib's aqueduct at Jerwan*. Chicago-Illinois: The University of Chicago Press.

Kılıç, Y. & Uncu, E. (2011). Eski Mezopotamya inanç sisteminin Yunanlılara etkisi (İštar-Aphrodite örneği). *History Studies*, 3 (1), 183-201.

Lanfranchi, G. B. & Parpola, S. (1990). *The correspondence of Sargon II, Part II-SAA V*. Helsinki: Helsinki University Press.

Leichty, E. (2011). *The royal inscriptions of Esarhaddon, king of Assyria (680-669 BC)-RINAP IV*. Eisenbrauns: Winona Lake.

Loud, G. (1936). *Khorsabad, I: Excavations in the palace and at a city gate*. Chicago: Oriental Institute Publications.

Luckenbill, D. D. (1924). *The annals of Sennacherib*. Chicago-Illinois: The Universty of Chicago Press.

Luckenbill, D. D. (1975). *Ancient records of Assyria and Babylonia II-ARAB II*. New York: Greenwood.

Mieroop, M. Van de (1999). *The Ancient Mesopotamian city*. New York: Oxford Universty Press.

Novák, M. (2002). The artificial paradise: Programme and ideology of royal gardens. *CRRA I*, 47, 443-460.

Oates, J. & Oates, D. *Nimrud*. London: The British School of Archaeology in Iraq.

Oppenheim, L. (1965). On royal gardens in Mesopotamia. *Journal of Near Eastern Studies*, 24 (4), 328-333.

Parpola, S. (1987). *The correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West-SAA I*. Helsinki: Helsinki University Press.

Reade, J. (1978). Studies in Assyrian geography: Part I: Sennacherib and the waters of Nineveh. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, 72 (1), 47-72.

Scott, M. N. & MacGinnes, J. Notes on Nineveh. *Iraq*, 52, 63-73.

Sevin, V. (1999). *Yeni Assur sanatı I/Mimarlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sevin, V. (2000). Urartu bahçeleri. *Belleten*, LXIV (240), 395-405.

Sevin, V. (2014). *Assur resim sanatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Stronach, D. & Lumsden, S. (1992). UC Berkeley's excavations at Nineveh. *The Biblical Archaeologist*, 55 (4), 227-233.

Thompson, D. B. (1950). Parks and gardens of the ancient empires. *Archaeology*, 3 (2), 101-106.

Ur, J. (2005). Sennacherib's Northern Assyrian canals: New insights from satellite imagery and aerial photography. *Iraq*, 67 (1), 317-345.

Wilkinson, T. J., Ur, J., Wilkinson, E. B., & Altaweel, M. (2005). Landscape and settlement in the Neo-Assyrian Empire. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 340, 23-56.

Wiseman, D. J. (1983). Mesopotamian gardens. *Anatolian Studies, Special Number in Honour of the Seventy-Fifth Birthday of Dr. Richard Barnett*, 33, 137-144.

EKLER

EK 1: Kalhu Keyif Bahçesinin Kurulduğu Alan

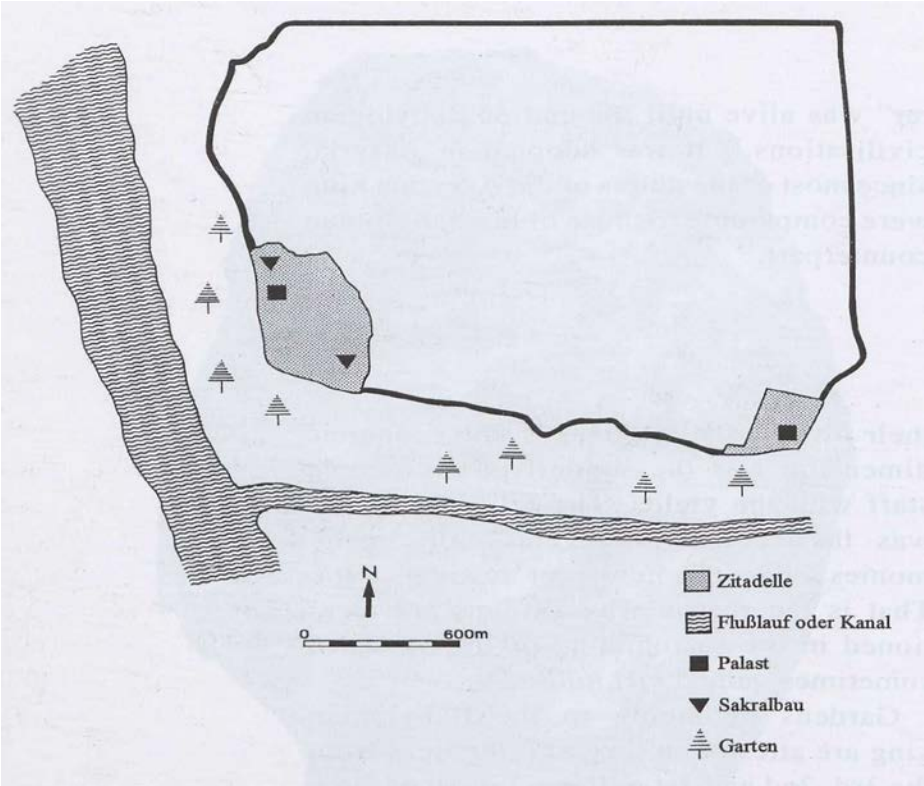

Kaynak: Novák, 2002: 446.

EK 2: II. Sargon'un Dur-Šarrukin'de Yaptırttığı Park

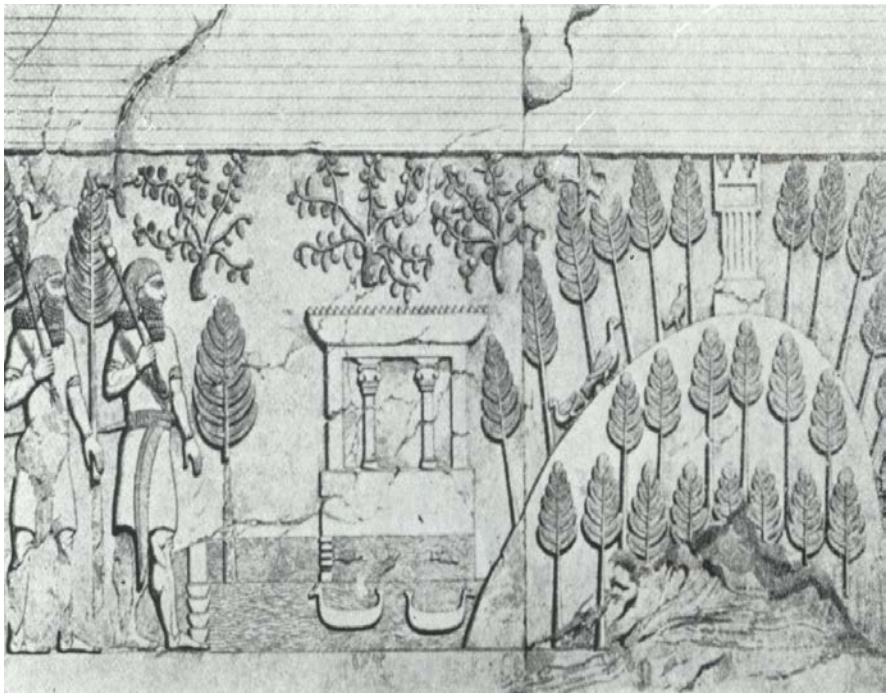

Kaynak: Thompson, 1950: 101.

EK 3: Sanherib'in Ninive'de Yaptırttığı Kralî Park.

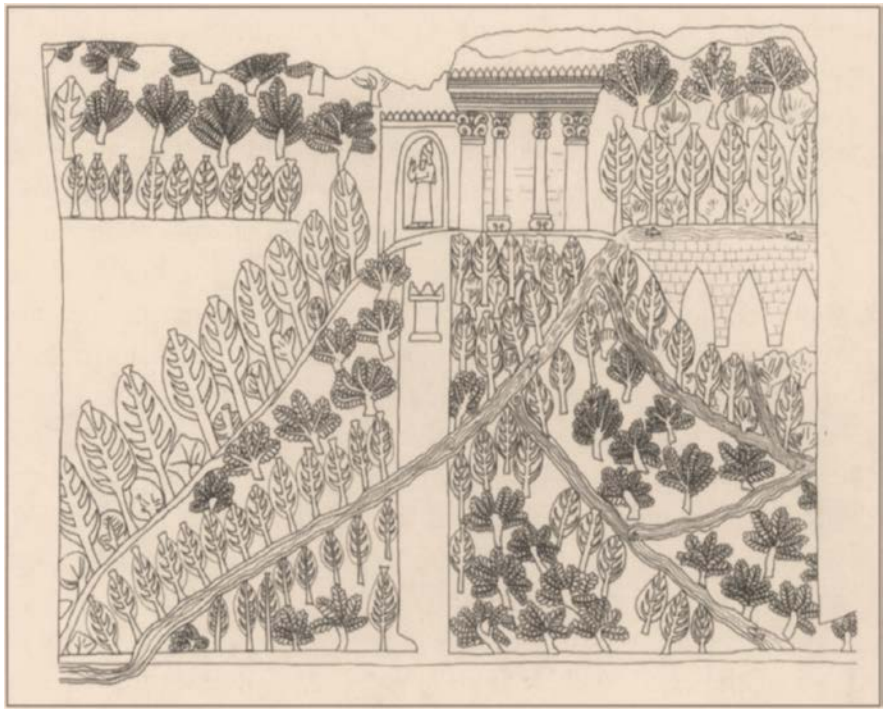

Kaynak: Dalley & Oleson, 2003: 14.

EK 4: Sazlık Alandaki Hayvanlar

Kaynak: Foster, 1999: 70.

EK 5: Kisiri Kanalı

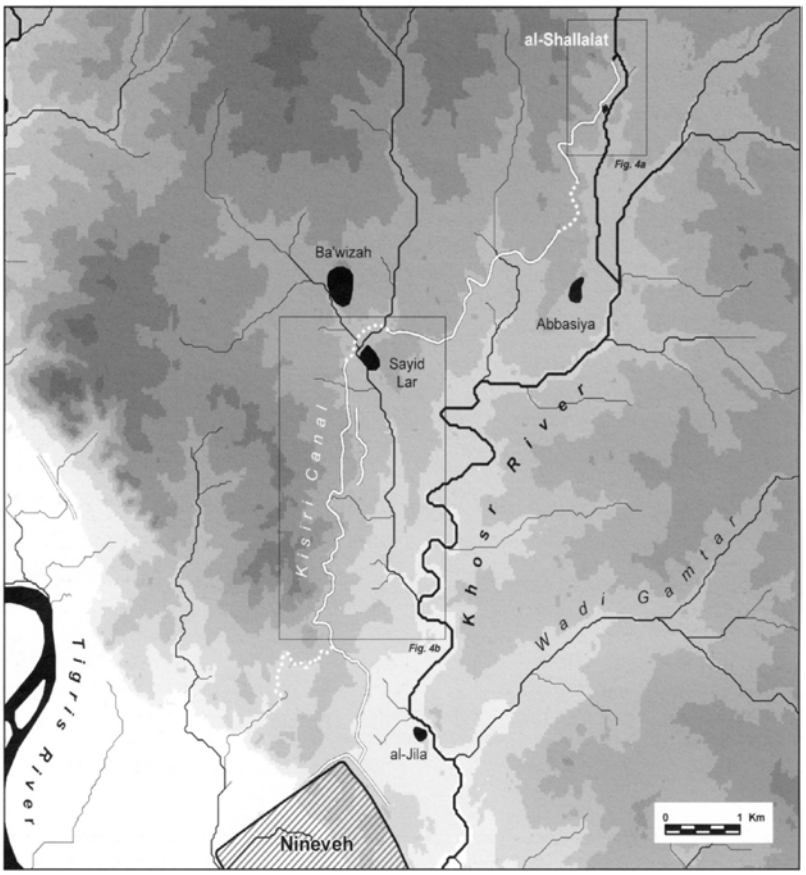

Kaynak: Ur, 2005: 321.

EK 6: Jerwan Su Kemeri Yazıtı

Kaynak: Jacobsen & Lloyd, 1935: PLATE XVI, C.

EK 7: Suyu yükseltmek için "Archimedes" vidası.

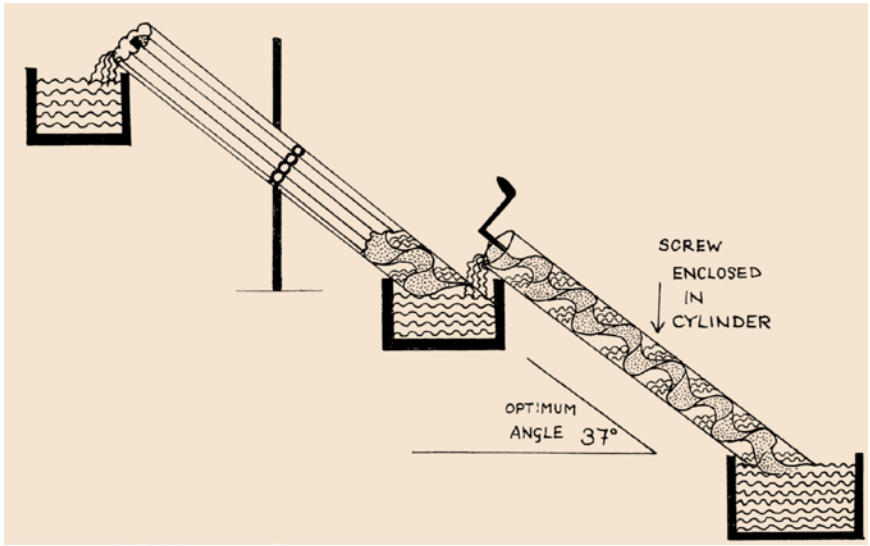

Kaynak: Dalley, 1994: 53.

EK 8: Nimrud'da Ana Kapıdan Uzanan Taş Döşeme Yol

Kaynak: Oates & Oates, 2001: 30.

EK 9: Balawat Kapı Bandında Köprü İnşaatı Sahnesi

Kaynak: Graeve, 1981: PLATE XVII, 46.

EK 10: Balawat Kapı Bandında Betimlenen Dört Dubalı Köprü

Kaynak: Graeve, 1981: PLATE XVII, 43.

EK 11: Balawat Kapı Bandında Betimlenen Beş Dubalı Köprü

Kaynak: Graeve, 1981: PLATE XVII, 44.

Yayın Geliş Tarihi: 18.01.2019
Yayına Kabul Tarihi: 18.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.514374

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 459-475
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ELEKTRİK TÜKETİMİ, EKONOMİK BÜYÜME VE DIŞ TİCARET AÇIKLIĞININ CO2 EMİSYONU ÜZERİNE ETKİSİ: ARDL SINIR TESTİ

Murat YILMAZ[*]
İlkay DİLBER[**]

Öz

Bu çalışmada, 1970-2014 yılları arasında Türkiye'de elektrik tüketiminin, büyümenin ve dış ticaret açıklığının CO2 emisyonu üzerine etkisi analiz edilmiştir. Ekonometrik yöntem olarak ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model) sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Uzun dönem katsayı tahmin sonuçları incelendiğinde, elektrik tüketimindeki, GSYH'deki ve dış ticaret açıklığındaki %1'lik artışlar karbondioksit emisyonunu sırasıyla, %0.15, %0.60, %0.17 oranında artırmaktadır. Hata düzeltme katsayı değeri ise negatif işaretli ve istatistiki açıdan anlamlı olduğu görülmektedir. Değişkenlerin karbondioksit emisyonu üzerine etkileri, Türkiye'de çevre kirliliği konusunda alınacak tedbirlerin zorunlu hale geldiğini açıkça göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *CO2 Emisyonu, Dış Ticaret Açıklığı, ARDL Sınır Testi, Ekonomik Büyüme, Elektrik Tüketimi.*

THE EFFECT OF ELECTRICITY CONSUMPTION, ECONOMIC GROWTH AND FOREIGN TRADE OPENNESS ON CO2 EMISSION: ARDL BOUNDS TEST

Abstract

In this paper, effect of electricity consumption, growth and trade openness on CO2 emission in Turkey between 1970-2014 was analyzed. As an econometric method, ARDL (Auto Regressive Distributed Lag Model) bounds test approach was applied. The increase in electricity consumption, GDP and trade openness by 1% increases carbon dioxide emission by 0.15%, 0.60%, 0.17%, respectively. Error correction coefficient is negative and statistically meaningful. The impact of the variables on carbon dioxide emission

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Yılmaz, M. & Dilber, İ. (2020). Elektrik tüketimi, ekonomik büyüme ve dış ticaret açıklığının CO2 emisyonu üzerine etkisi: ARDL sınır testi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 459-475.

[*] Araş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0003-1668-7604, murat.ylmz@cbu.edu.tr
[**] Doç. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ilkay.dilber@cbu.edu.tr

clearly show that measures to be taken on environmental pollution in Turkey have become mandatory.

Keywords: *CO2 Emission, Trade Openness, ARDL Bounds Test, Economic Growth, Electricity Consumption.*

GİRİŞ

Tarihsel perspektifte daha çok tüketim yanlı toplum oluşturan insanoğlu, 19. yüzyıl ortalarında fosil yakıtlardan faydalanmaya başlamasıyla, özellikle sanayi, tarım ve ulaşım faaliyetlerinde önemli ilerlemeler kat ederek, üretkenlik yapısı da kazanmıştır. Sanayi yoğun üretim yapan ülkelerdeki bu ilerlemelerin teknolojik alanlara sıçraması, ekonomik büyümeye ve kalkınmaya ivme kazandırmıştır. Dünya genelinde üretimin artması, daha fazla enerji talebi ortaya çıkarmış, artan fosil yakıt kullanımı ise sera gazlarının atmosferde birikmesine yol açmıştır. Özellikle 1990'dan sonra doğal afetler, çevresel sorunlar ve iklim değişikliği belirgin hale geldiğinden, bu sorunlara daha geniş kitlelerce cevap aranmaya çalışılmıştır.

Ekonomik büyümeye ve kalkınmaya öncülük eden en önemli faktör enerji kaynaklarıdır. Özellikle elektrik enerjisi, ekonomik faaliyetlerin ana girdisi olduğundan, milli geliri artırmak için bu enerji talebini karşılamak gerekmektedir. Elektriğin ulusal veya küresel kaynaklardan temini noktasında, ticari dışa açıklık etkili olmaktadır. Üretim sürecinde karşılanamayan enerji, dışarıdan sağlandığında ticari açıklık, fosil enerji yakıtlarından temin edilmesi ise çevresel problemlere yol açmaktadır. Türkiye gibi ekonomik gelişim sürecinde olan ülkelerde çevresel bozulmalara yol açmadan, milli geliri artırıcı yönde enerji talebini karşılaması ve bu girdileri daha çok rüzgâr, güneş, jeotermal gibi çevreye duyarlı enerji kaynakları ile sağlaması oldukça önemlidir (Öztürk & Acaravcı, 2010, s. 14).

Çevre kirliliğine neden olan karbondioksit (CO2), karbon monoksit (CO), metan (CH4), azot oksit (N2O), ve kükürt dioksit (SO2) gibi sera gazları arasında en fazla paya sahip olan gaz karbondioksittir. Bunun nedeni de sanayi üretiminde en fazla havaya salınan gaz olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında yapılan çalışmalarda, hava kirliliğinin temel sebebi olarak karbondioksit emisyonu baz alınmaktadır (Pao vd., 2010; Wang vd., 2011; Saboori vd., 2012; Aydın & Esen, s. 2017).

İklim değişikliği ve küresel ısınma problemleri ile mücadele etmek amacıyla, çevre sağlığı ile ilgili ayrıca uluslararası geçerliliği de olan hüküm Kyoto protokolüdür. 11 Aralık 1997 yılında imzalandıktan sonra 2005'te yürürlüğe konulan protokole Türkiye 2009 yılında katılmıştır. Kyoto Protokolü hâlihazırda 160 ülkeyi ve sera gazı emisyonunun %55'inden fazlasını kapsamaktadır. Protokolün temel amacı, atmosferdeki karbondioksit gibi zararlı gazların yoğunluğunu, iklim ve çevre üzerindeki tehlikeli etkilerini minimum seviyeye indirmektir. Her ne kadar ülkeler protokol çerçevesinde uzlaşsa da küresel rekabet koşullarından işin uygulama kısmı daima sekteye uğramaktadır. Kapitalizmin zirve

yaptığı bu sistemde ekonomik büyüme uğruna, ihtiyaç duyulan gidilerin ucuz maliyet ile karşılanması iklim değişikliği ve bundan ötürü yaşanan kuraklık, sel, heyelan, fırtına gibi doğal afetlerin yıkıcı etkileri daima ikinci planda kalmaktadır (Akkaya & Uzar, 2012, s. 68-69).

Kuznets (1955), gelir eşitsizliği ve kişi başına düşen gelir arasındaki ilişkinin ters-U şeklinde olduğunu, kişi başına düşen gelir artarken başlangıçta gelir eşitsizliğinin de artacağını ancak gelir artışındaki belli bir dönüm noktadan sonra gelirdeki eşitsizliğin azalacağını öne sürmüştür. Kuznets Eğrisi olarak bilinen bu olgu 90'lı yıllardan sonra çevre kirliliği ve ekonomik büyüme arasında bağ kuran çalışmaların konusu haline gelmiştir. Bu doğrultuda kısa dönemde ekonomik büyüme ile çevresel bozulma artmakta, belli bir noktadan sonra büyümedeki artışa bağlı olarak çevre kirliliğinin azalacağı öngörülmektedir. Bu görüşe Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) denilmektedir (Dinda, 2004, s. 433).

Ülkelerin ekonomik büyüme ile çevre kirliliği arasındaki ilişkinin negatif veyahut pozitif olması, o ülkenin gelişim süresince uyguladığı çevre ve enerji politikalarına göre değişebilmektedir. Literatürde çevre kirliliği ve ekonomik büyüme süreci arasındaki ilişkiyi ters-U şeklinde temsil eden Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezi Şekil-1'de gösterilmektedir. Çevresel Kuznets Eğrisinin şekli, uluslararası ticaret, teknolojik gelişme, temiz çevre talebinin gelir esnekliği, eğitim gibi faktörler tarafından da etkilenmektedir. Ancak hipoteze göre çevre kirliliği ve ekonomik büyüme arasında ters yönlü (U şeklinde) bir ilişki bulunmaktadır. Grossman & Krueger (1991, 1995) ÇKE Hipotezini çevre kirliliği ve gelir ilişkisine dayanarak analiz etmişlerdir. Buna göre gelir artışı çevre kirliliği üzerinde negatif bir etki yaratıyorsa "ölçek etkisi", eski teknoloji yerine daha çevreci teknolojilerin kullanılması "teknik etki", gelir arttıkça çevreyi kirleten faaliyetlerin azalmasına "kompozisyon etkisi" adı verilmektedir. Büyümenin ilk aşamalarında ölçek etkisi geçerli iken uzun dönemde teknik ve kompozisyon etkileri ortaya çıkmaktadır.

Şekil 1: Çevresel Kuznets Eğrisi

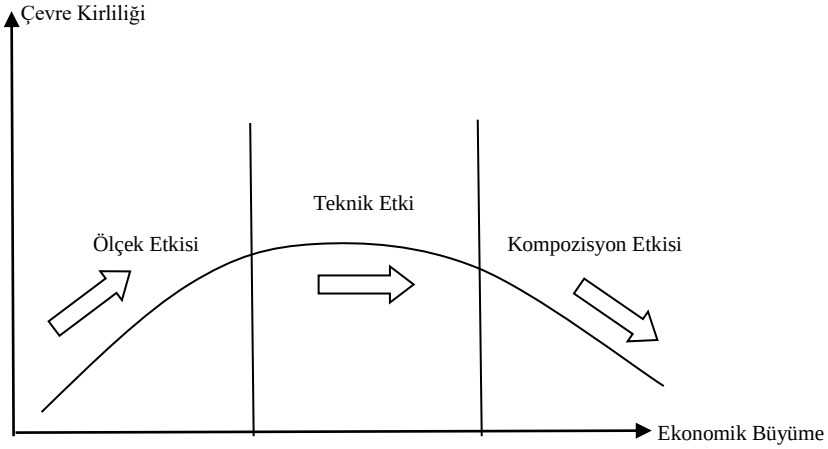

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

Son zamanlardaki tartışmaların odak noktası üretim amaçlı kullanılan enerjinin büyük bir bölümünün yenilenemeyen kaynaklardan sağlanması, bunun sonucunda ise sera gazlarının olumsuz etkilerinin büyümeyi frenlemesidir. Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) 2018 raporlarına göre karbondioksit salınımı 2035 yılında 37,0 Gt'a çıkarak uzun dönemde dünyanın ortalama sıcaklığını 3,6 derece artıracağı tahmin edilmektedir. 2040 yılında ise fosil yakıt talebinin %30 artacağı, bu artışı önlemek için uygulanan politikaların karbondioksit emisyonunda ortaya çıkacak artışı engelleyemeyeceği ifade edilmiştir. Ayrıca milyonlarca insanın temel enerji kaynaklarından ve hizmetlerinden faydalanamayabileceği de ileri sürülmüştür. Türkiye'deki durum ise IEA 2005 raporunda ele alınmıştır. Rapora göre, Türkiye'de birincil enerji arzının 2020 yılında şu andakinin iki katına çıkacağı, toplam tüketim içinde kömürün payının yaklaşık %36'yı bulacağı ve bütün bunların neticesinde CO_2 emisyonunun 2020'li yıllarda şimdikinin yaklaşık üç katına çıkarak yıllık 600 milyon tona ulaşacağı tahmin edilmiştir. Yine IEA raporlarına göre, günümüzde yaklaşık 1,3 milyon elektrikli araç stokunun 2025'te 30 milyon, 2040'ta ise 150 milyonu aşacağı ki bu da küresel petrol talebinin daralması dolayısıyla karbondioksit salınımını azaltacağını öngörmektedir (IEA 2016, s. 3). Ancak küresel rekabet ortamında bu tahminlerin iyimser bir tablo çizmekten öteye geçemeyeceği aşikârdır.

Enerji ekonomisi alanında, dış ticaret açıklığı, ekonomik büyüme ve elektrik tüketiminin kişi başı değerleri ile yapılan bu çalışmanın literatüre katkı yapması amacıyla yola çıkarak, Türkiye'de yüzdesel dış ticaret açıklığı, kişi başı elektrik tüketimi ve GSYH'nin çevre kirliliği üzerinde yarattığı etki, ARDL Sınır Testi yaklaşımı ile analiz edilmiştir.

1970-2014 dönemi arasında, Türkiye ekonomisinde elektrik tüketimi, dış ticaret açıklığı ve ekonomik büyümenin çevre kirliliği üzerindeki etkisinin CO_2

salınımı baz alınarak yapılan çalışma sırasıyla; teorik yaklaşımın yer aldığı girişin ardından literatür özeti, üçüncü kısımda veri ve metodoloji, çalışmanın ampirik bulgularının verildiği dördüncü bölümden sonra ise sonuçlara değinilerek beş bölümde tamamlanmaktadır.

LİTERATÜR

Literatürde karbondioksit emisyonunu konu alan pek çok çalışma bulunmaktadır. Enerji tüketiminin, dış ticaretin, ekonomik büyümenin ve nüfusun çevre kirliliği ya da çevresel bozulma üzerine yarattığı etki(ler) farklı analiz yöntemleri ile incelenmiştir. Bkz: Halıcıoğlu (2008), Zhang & Mei (2009), Soydaş & Sarı (2009), Choi vd. (2010), Hossian (2011), Saboori vd. (2012), Yazdi & Mastorakis (2014), Kasperowicz (2015), Nurgün Topallı (2016), Aydın & Esen (2017). Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren, çevresel bozulmanın çeşitli göstergeleri kullanılarak yapılan ampirik çalışmalar ÇKE hipotezi ile karşılaştırılmıştır. Örneğin, Grossman & Krueger (1991), Shafik & Bandyopadhyay (1994), Seldon & Song (1994), Panayotou (2003), Dinda (2004) çalışmalarında ekonomik büyüme ile ÇKE hipotezi arasında ilişki saptamışlardır.

Öztürk & Acaravcı (2010) çalışmalarında Türkiye ekonomisinin 1968-2005 dönemi için ekonomik büyüme, CO_2 salınımı, enerji tüketimi ve istihdam arasındaki ilişkisi ARDL sınır testi eşbütünleşme ile test edilmiş ve elde edilen sonuçlara göre CO_2 salınımı enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve istihdam tarafından belirlenmektedir. Menegaki (2011), 27 AB ülkesi için 1997-2007 yılları arası GSYH, enerji tüketiminde yenilenebilir enerji kaynaklarının payı, nihai enerji tüketimi, CO_2 emisyonu ve istidam oranı arasındaki ilişkiyi panel eşbütünleşme analizi ile incelemiştir. Test sonuçlarına göre CO_2 ile GSYH arasında ve istihdam ile GSYH arasında çift yönlü nedensellik belirlenmiştir. Farhani & Rejeb (2012) çalışmalarında MENA bölgesinde 1973-2008 dönemi için enerji tüketimi, GSYH ve CO_2 emisyonu arasındaki ilişkiyi panel birim kök, eşbütünleşme ve panel nedensellik testi ile analiz etmişler ve elde edilen sonuçlarına göre GSYH enerji tüketiminin nedeni olduğunu saptamışlardır. Çetin & Seker (2014) çalışmalarında Türkiye'de 1980-2010 dönemi için ekonomik büyüme ve dış ticaretin çevre kirliliği üzerindeki etkisini karbondioksit salınımı verilerini kullanarak analiz etmişlerdir. ARDL sınır testi eşbütünleşme sonuçlarına göre, ekonomik büyüme ve dış ticaret açıklığı uzun dönemde çevresel kirliliği artırmaktadır. Bozkurt & Okumuş (2015) çalışmalarında, 1966-2011 yılları arasında Türkiye'de CO_2 emisyonu, ekonomik büyüme, enerji tüketimi, ticari açıklık oranı ve nüfus yoğunluğu değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemişlerdir. Hatemi-J (2008) eşbütünleşme testinin kullanıldığı çalışmada; CO_2 emisyonu ile ekonomik büyüme, enerji tüketimi, ticari açıklık oranı ve nüfus yoğunluğu arasında iki yapısal kırılmayla (1973, 1985) birlikte eşbütünleşme ilişkisi olduğu gözlemlenmiştir.

Kukla-Gryz (2009) iki faktörlü yapısal eşitlik modelini kullanarak ekonomik büyüme ve dış ticaretin hava kirliliği üzerindeki etkisini 1995 ve 2000 yılları için analiz etmiştir. Sonuçlara göre, gelişmekte olan ülkelerde uluslararası ticaret ve kişi başına gelir düzeyinin ekonomik faaliyetlerin yapısında değişmelere neden olduğunu, nihayetinde hava kirliliğinde bir artışın yaşandığını tespit etmiştir. Boulatoff & Jenkins (2010), G7, BRIC, orta ve az gelirli ülkelere ilişkin gelir, ticaret ve çevre kalitesi arasındaki dinamik ilişkileri 1980-2006 dönemi zaman serileri ve panel serileri kullanarak analiz etmişlerdir. Johansen test sonuçları, sadece iki ülkede gelir, ticaret ve karbondioksit salınımı arasında bir eşbütünleşme ilişkisi saptarken panel test sonuçları uzun dönemde gelir, ticaret ve karbondioksit salınımı arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığını desteklemektedir. Chang (2010) Çin üzerine yaptığı çalışmasında, 1981-2006 döneminde vektör hata düzeltme modeli kullanılarak incelenmiş ve değişkenler arasında uzun dönemde çift yönlü nedensellik olduğu gözlemlenmiştir. Zeb vd. (2014) çalışmalarında SAARC ülkelerini 1975-2010 yılları arasında FMOLS yöntemi ve çok değişkenli Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. FMOLS sonuçları GSYİH ve yoksulluğun enerji tüketimi üzerinde pozitif etkisi olduğunu, CO_2 emisyonunun enerji tüketimi üzerinde negatif etkisi olduğunu göstermiştir.

Ampirik uygulamaların yer aldığı çalışmalardan hareketle, modellerdeki değişkenlerin, yöntem(ler)in, dönem aralığın ve sonuçların daha rahat izlenebilmesi açısından, literatür incelemesi aşağıdaki Tablo-1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: Literatür İncelemesi

Referans(lar)/Yıl	Dönem	Ülke(ler)	Bağımlı -Bağımsız Değişkenler	Yöntem	Sonuç
Ferda Halıcıoğlu (2008)	1960 2005	Türkiye	CO2 Salınımı- Dış Ticaret, Enerji Tüketimi, Gelir	ARDL Sınır Testi	CO2 emisyonu; dış ticaret, enerji tüketimi ve gelir tarafından belirlenmektedir.
Abdul Jalil & Syed F. Mahmud (2009)	1975 2005	Türkiye	CO2 Salınımı- Enerji, GSYH, Dış Ticaret	ARDL Sınır Testi	Değişkenler arasındaki ilişki ters U şeklinde, nedenselliğin yönü GSYH'den CO2 salınımına doğru olmaktadır.
Xing-Ping Zhang & Cheng Xiao-Mei (2009)	1960 2007	Çin	CO2 Salınımı- Reel GSYH, Enerji Tüketimi, Gayrı Safi Sabit Sermaye, Kentsel Nüfus	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	GSYH'den enerji tüketimine, enerji tüketiminden de CO2 emisyonuna doğru bir nedensellik saptanmıştır.
Uğur Soydaş & Ramazan Sarı (2009)	1960 2000	Türkiye	CO2 Salınımı- Ekonomik Büyüme, Enerji Tüketimi	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Enerji tüketimi ve ekonomik büyümeden CO2 salınımına doğru nedensellik tespit edilememiştir.
Choi vd. (2010)	1971 2006	Çin Kore Japonya	CO2 Salınımı- Dış Açıklık, Ekonomik Büyüme	VAR ve VEC Analizi	Değişkenler arasında dinamik ilişkiler saptanmıştır.

İlhan Öztürk & Ali Acaravcı (2010)	1968 2005	Türkiye	CO2 Salınımı-Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme, İstihdam	ARDL Sınır Testi	Uzun dönemde CO2 salınımı; enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve istihdam tarafından belirlenmektedir.
Athula Naranpanawa (2011)	1960 2006	Sri Lanka	CO2 Salınımı-Dış Açıklık	ARDL Sınır Testi	Kısa dönemde dış açıklık ve CO2 emisyonu arasında nedensellik ilişki bulunurken uzun dönemde ilişki bulunamamıştır.
Muhammed Nasir & Faiz Ur Rehman (2011)	1972 2008	Pakistan	CO2 Salınımı-Gelir, Dış Ticaret	Johansen Eşbütünleşme Yöntemi	CO2 salınımı ve gelir arasında ÇKE hipotezinin geçerli olduğu uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir.
Sharif Hossian (2011)	1971 2007	Yeni Sanayileşen Ülkeler	CO2 Salınımı-Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme	Panel Eşbütünleşme Yöntemi	Kısa dönemde değişkenler arasında çift yönlü nedensellik belirlenmiştir.
Wang vd. (2011)	1995 2007	Çin	CO2 Salınımı-Ekonomik Büyüme	Johansen Eşbütünleşme Testi	Ekonomik büyüme ve CO2 emisyonu arasında çift yönlü uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir.
N. Angeliki Menegakı (2011)	1997 2007	27 AB Ülkesi	CO2 Salınımı-GSYH, Enerji Tüketiminde Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Payı, İstidam Oranı, Enerji Tüketimi	Panel Eşbütünleşme Testi	CO2 emisyonu ile GSYH, istihdam ile GSYH arasında çift yönlü nedensellik saptanmıştır.
Saboori vd. (2012)	1980 2009	Malezya	CO2 Salınımı- Kişi Başı GSYH	ARDL Sınır Testi	Hem kısa hem de uzun dönemde CO2 salınımı ile ekonomik büyüme arasında ilişki belirlenmiştir.
Rubaiya Zaman (2012)	1975 2008	Bangladeş	CO2 Salınımı- Kişi Başına GSYH, Dış Açıklık	Johansen Eşbütünleşme Testi	GSYH ile dış açıklık arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Sahbi Farhani & Rejeb Ben Jaleleddine (2012)	1973 2008	MENA Bölgesi	CO2 Salınımı-Enerji Tüketimi, GSYH	Panel Birim Kök, Eşbütünleşme ve panel Nedensellik Testi	GSYH ve CO2 salınımı enerji tüketimine neden olmaktadır.
Murat Çetin & Fahri Şeker (2014)	1980 2010	Türkiye	CO2 Salınımı-Ekonomik Büyüme, Dış Ticaret	ARDL Sınır Testi	Uzun dönemde, dış ticaret açıklığı ve ekonomik büyüme CO2 salınımını artırmaktadır.
Cuma Bozkurt & Yusuf Akan (2014)	1960 2010	Türkiye	CO2 Salınımı-GSYH, Enerji Tüketimi	Johansen Eşbütünleşme ve Cholesky Etki-Tepki Analizi	CO2 salınımı ekonomik büyümeyi negatif, enerji tüketimini ise pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir.

Yazdi & Mastorakis (2014)	1975 2011	İran	CO2 Salınımı-Dışa Açıklık, Ekonomik Büyüme	ARDL Sınır Testi	Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu saptanmıştır.
Sahbi Farhani vd. (2014)	1971 2008	Tunus	CO2 Salınımı-Enerji Tüketimi, GSYH, Dışa Açıklık	ARDL Sınır Testi	Kısa dönemde, GSYH ile enerji tüketiminden CO2 emisyonuna doğru tek yönlü, uzun dönemde ise çift yönlü nedensellik bulunmuştur.
Seyfettin Artan, Pınar Hayaloğlu & Burak Seyhan (2015)	1981 2012	Türkiye	CO2 Salınımı-Ekonomik Büyüme, Ticari Dışa Açıklık	Koentegrasyon, VEC ve VAR Analizi	Uzun dönemde CO2 salınımı, ekonomik büyüme ve ticari açıklık arasında ilişki saptanmış, kısa dönemde ters U hipotezinin geçerli olduğu tespit edilmiştir.
Feyyaz Zeren (2015)	1970 2010	Kanada, A.B.D, İngiltere, Fransa	CO2 Salınımı-Doğrudan Yabancı Yarımlar	Granger Nedensellik Testi ve Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testi	Doğrudan yabancı yatırımların CO2 salınımının nedeni olduğu belirlenmiştir.
Suzan Ergün & Melike Atay Polat (2015)	1980 2010	30 OECD Ülkesi	CO2 Salınımı-Ekonomik Büyüme, Elektrik Tüketimi	Panel Eşbütünleşme Testi	Hem kısa hem de uzun dönemde elektrik tüketimi, GSYH ve CO2 salınımı arasında nedensellik saptanmıştır.
Bozkurt & Okumuş (2015)	1966 2011	Türkiye	CO2 Salınımı-Ekonomik Büyüme, Enerji Tüketimi, Ticari Açıklık, Nüfus Yoğunluğu	Hatemi-J Eşbütünleşme Testinin	CO2 salınımı ve bağımsız değişkenler arasında iki yapısal kırılmayla ilişki gözlemlenmiştir.
Adnan Kasman & Yavuz Selman Duman (2015)	1992 2010	AB Üyesi ve Aday Ülkeler	CO2 Salınımı-Ekonomik Büyüme, Dışa Açıklık, Enerji Tüketimi, Şehirleşme	Panel Veri Analizi	Kısa dönemde GSYH, enerji tüketimi ve dışa açıklıktan CO2 salınımına tek yönlü nedensellik bulunmuştur.
Begum vd. (2015)	1970 2009	Malezya	CO2 Salınımı-GSYH, Elektrik Tüketimi, Nüfus	ARDL Sınır Testi	Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezi geçerli değildir.
Kasperowicz (2015)	1995 2012	18 AB Üyesi Ülke	CO2 Salınımı-Ekonomik Büyüme	Panel Veri Analizi	Uzun dönemde büyüme ve karbon salınımı arasında negatif bir ilişki bulunmuştur.
Tay Bayramoğlu & Yurtkur (2016)	1960 2010	Türkiye	CO2 Salınımı-Ekonomik Büyüme	Eşbütünleşme Analizi	CO2 salınımı ve ekonomik büyüme arasında doğrusal olmayan ilişki saptanmıştır.
Nurgün Topallı (2016)	1980 2010	Hindistan, Çin, Güney Afrika, Brezilya	CO2 Salınımı-Ekonomik Büyüme	Panel Eşbütünleşme Testi ve Panel Nedensellik Analizi	Hem kısa hem de uzun dönemde ekonomik büyümeden CO2 emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Aydın & Esen (2017)	1974 2014	Türkiye	CO2 Salınımı-Kişi Başı GSYH	Regresyon Modeli	CO2 salınımının büyüme ile birlikte artığı fakat kişi başına gelir 8,022 doları aştıktan sonra bu oranın azaldığı belirlenmiştir.

Kaynak: Tarafımızca hazırlanmıştır.

VERİ VE METODOLOJİ

Bu çalışmada, karbondioksit emisyonu (CO_2), elektrik tüketimi, ekonomik büyüme ve dış ticaret açıklığı değişkenleri arasındaki ilişki, 1970-2014 dönemini kapsayan veri seti kullanılarak, Türkiye bağlamında incelenmiştir. Modelde çevre kirliliğini temsilen CO_2 salınımı bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmanın konusunu oluşturan lineer denklem aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur. Chebbi vd., (2009), Boulatoff & Jenkins (2010) ve Sabori (2012) tarafından kullanılan modeller çalışmanın tahmin denkleminin belirlenmesinde yol gösterici olmuştur.

$$LCO2_t = \beta_0 + \beta_1 LELTUK_t + \beta_2 LGDP_t + \beta_3 LTRADE + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklemde ifade edilen CO2, kişi başı karbondioksit emisyonunu, ELTUK, kişi başı elektrik tüketimini, ekonomik büyüme göstergesi olarak kullanılan GDP, 2010 yılı baz alınarak hesaplanmış büyüme verisini, TRADE, ihracat ve ithalat toplamının GSYH içerisindeki yüzdelik payını temsil etmektedir. L, serilerin logaritmalarının alındığını ifade etmektedir. Çalışmaya konu olan değişkenler, Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Kişi başı elektrik tüketiminin güncel verisi 2014 yılı olduğundan, 2014 yılına kadarki süre analiz edilmiştir.

Çalışmada, karbondioksit emisyonu, elektrik tüketimi, büyüme ve dış ticaret açıklığı değişkenleri arasındaki ilişki ARDL sınır testi ile analiz edilmiştir. İlk olarak Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımı ile yapılan günümüz çalışmalarının önemli bir kısmı (Bkz: Engle & Granger (1987), Johansen (1988), Johansen & Juselius (1990), Stock & Watson (1993) ile Gregory & Hansen (1996)) geleneksel eşbütünleşme metotlarına karşı bu analizin tercih edilebilir olduğunu göstermektedir. Peseran vd. (2001) sınır testinin kullanılmasının üç temel mantığının olduğunu vurgular. Birincisi; modelin ARDL derecesinin belirlendiğinde ilişkinin EKK ile tahmin edilebileceğini ortaya koyması nedeniyle düzey ilişkilerinin tahmininde ARDL modelinin kullanılmasını savunmaktadır. İkincisi; sınır testi regresörler olarak I(1) ve I(0) değişkenlerinin bir bileşimine izin vermektedir. Yani, ilgili değişkenlerin bütünleşme düzeyi beklendiği gibi aynı olmayabilir. Üçüncü olarak; bu teknik küçük ve sınırlı örnek büyüklüğü için uygun bir özellik taşımaktadır. Böylece ARDL tekniği diğer testlere göre önemli avantajları bünyesinde barındırmaktadır.

Sınır testi aracılığı ile elde edilen sonuç neticesinde, kısa ve uzun dönem dinamikleri analizine karar verilmiştir. Çalışmadaki Kısıtsız Hata Düzeltme Modeli aşağıdaki şekilde ifade edinilebilir: Bu yaklaşım,

$$\triangle \mathrm{LCO2}_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{m} \beta_{1i} \triangle \mathrm{LCO2}_{t-i} + \sum_{i=0}^{n} \beta_{2i} \triangle \mathrm{LELTUK}_{t-i} + \sum_{i=0}^{p} \beta_{3i} \triangle \mathrm{LGDP}_{t-i} + \sum_{i=0}^{r} \beta_{4i} \triangle \mathrm{LTRADE}_{t-i} + \beta_5 \mathrm{LCO2}_{t-1} + \beta_6 \mathrm{LELTUK}_{t-1} + \beta_7 \mathrm{LGDP}_{t-1} + \beta_8 \mathrm{LTRADE}_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Model (2)'den hareketle, β, △,ε_t sırasıyla, sabit terimi, fark operatörünü ve hata terimini ifade etmektedir. Uzun dönemli bir ilişkinin varlığının araştırıldığı bu analizde, hipotezler aşağıdaki şekilde kurulur:

H_0: $\beta_5 = \beta_6 = \beta_7 = \beta_8 = 0$ (Uzun dönem ilişkisi yoktur).

H_a: $\beta_5 \neq \beta_6 \neq \beta_7 \neq \beta_8 \neq 0$ (Uzun dönem ilişkisi vardır).

F istatistik değerinin, Pesaran vd. (2001) tarafından sunulan alt sınır değerinden daha küçük ise o zaman sıfır hipotezi reddedilir, böylece değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin olmadığı sonucuna varılır. Diğer taraftan, hesaplanan F istatistiği üst sınır değerinden daha büyük ise bu durumda değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin varlığına karar verilir. Bunların dışında hesaplanan F istatistiği alt ve üst sınır değerlerinin arasında yer alıyorsa bu durumda belirsiz sonuçlar ile karşılaşılabilmektedir. Sınır testi ile değişkenler arasında bir uzun dönem ilişkisinin varlığı belirlendikten sonra değişkenlerin uzun dönem katsayılarının tahmin sürecine geçilebilmektedir.

AMPİRİK BULGULAR

Değişkenler arasındaki ilişkiyi araştırabilmenin ön koşullarından birisi, durağanlık derecelerinin ortaya konulmasıdır. Bu amaçla, ADF ve DF-GLS birim kök testlerinden faydalanılmıştır. CO_2 emisyonu, elektrik tüketimi, büyüme ve ticaret açıklığı değişkenlerine ilişkin, test sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Birim Kök Test Sonuçları

	ADF		DF- GLS	
	Düzey Değeri	**1. Fark Değeri**	**Düzey Değeri**	**1.Fark Değeri**
LCO2	-1.695994 (0)	-6.218263(0)*	0.855994(0)	-5.076262(0)*
LELTUK	-3.197466(0)**	-4.518765(0)*	0.257964(3)	-3.933947(0)*
LGDP	0.461611(0)	-6.267166(0)*	2.042583(0)**	-6.324465(0)*
LTRADE	-1.874785(0)	-5.714485(0)*	-0.508096(0)	-4.671506(0)*
%1	-3.588509	-3.592462	-2.618579	-2.619851
%5	-2.929734	-2.931404	-1.948495	-1.948686
%10	-2.603064	-2.603944	-1.612135	-1.612036

Not: Gecikme uzunluğu AIC bilgi kriterine göre maksimum 9 gecikmede otomatik belirlenmiştir. ( ) simgesi, gecikme uzunluklarını temsil etmektedir.* ve ** ile ifade edilen simgeler, sırasıyla %1 ve %5 anlam düzeyini temsil etmektedir. DF-GLS testinde leltuk serisinin düzey değeri %1, %5 ve %10 anlam düzeylerinde, sırasıyla, -2.622585, -1.949097, -1.611824 şeklinde sıralanabilir. Tabloda yer alan değerler sabitli modeller için geçerlidir.

ADF ve DF-GLS analiz sonuçlarına göre, değişkenlerin farklı seviye düzeylerinde durağan hale geldiği görülmektedir. Elektrik tüketimi serisi, ADF

testinde düzey değerinde, DF-GLS testinde ise birinci farkı alındığında durağanlaşmıştır. Büyüme serisi, ADF testi sonucunda, birinci farkında, DF-GLS testi sonucunda ise düzey değerinde durağanlaşmıştır. LCO2, LTRADE serilerinin her iki test sonucunda da I (1) olduğu gözlenmiştir.

Değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesi aşamasında, optimal gecikme AIC bilgi ölçütüne göre 4 gecikme düzeyinde otomatik olarak belirlenmiştir. (1.3.3.2) modeline ilişkin ARDL sınır testi sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: ARDL Sınır Testi Sonuçları

K=3	F İstatistik	Önem Düzeyleri	Alt Kritik Sınır I (0)	Üst Kritik Sınır (1)
lco2 = f (leltuk, lgdp, ltrade)	8.101826*	%1	3.65	4.66
		%5	2.56	3.77
		%10	2.18	3.08

Not: %1 önem düzeyini * işareti göstermektedir.

ARDL sınır testi sonuçları incelendiğinde, %1 önem düzeyinde F istatistik değerinin, kritik üst sınır değeri olan 4.66 değerinden büyük olduğu görülmektedir. Ayrıca %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde de F istatistik değerinin kritik değerinden büyük olduğu görülmektedir. Serilerin eşbütünleşik olduğu sonucuna varılmaktadır. Böylece, karbondioksit emisyonu, elektrik tüketimi, büyüme ve dış ticaret açıklığı değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu söylenebilmektedir. (1.3.3.2) modeline ilişkin tahmin sonuçları Tablo 4'te listelenmiştir.

Tablo 4: ARDL (1,3.3,2) Modeli Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	t istatistiği
LCO2(-1)	0.260760***	2.013397
LELTUK	0.767218*	4.185730
LELTUK(-1)	-0.151319	-0.527756
LELTUK(-2)	0.101715	0.339979
LELTUK(-3)	-0.600448**	-2.532159
LGDP	0.285548***	1.973709
LGDP(-1)	-0.373426***	-1.945983
LGDP(-2)	0.022572	0.108440
LGDP(-3)	0.510391*	2.880964
LTRADE	0.077526**	2.298252
LTRADE(-1)	-0.001558	-0.038405
LTRADE(-2)	0.051144	1.538942
C	-4.536341	-5.245882
	Tanısal Testler	
R^2	0.995899	
Düzeltilmiş R2	0.994202	
Jargue Bera	1.264921(0.531283)	
LM(2)	1.420903 (0.4914)	
ARCH	1.533745(0.2828)	
Ramsey(1)	1.411121 (0.2448)	

Not: *, **, *** sırasıyla %1,%5,%10 önem düzeylerini göstermektedir. Parantez içindeki değerler, olasılık değerlerini ifade etmektedir.

ARDL (1.3.3.2) modelinden hareketle hesapladığımız uzun dönemli katsayı sonuçları Tablo 5'de sunulmuştur.

Tablo 5: Uzun Dönem Katsayı Tahmini

Değişken	Katsayı	t istatistiği
LELTUK	0.158496**	2.236605
LGDP	0.602085*	4.539432
LTRADE	0.171949*	4.462260
C	-6.136496	-7.649800

Not: *, ** sırasıyla %1 ve %5 önem düzeylerini göstermektedir.

Uzun dönem katsayı tahmin sonuçları irdelendiğinde, elektrik tüketimindeki %1'lik bir artış CO_2 emisyonunun %0.15 artırmaktadır. GSYH'de meydana gelebilecek %1'lik bir artış CO_2 emisyonunu %0.60 oranında artırdığı gözlenmektedir. Son olarak ticari açıklıktaki %1'lik bir artışın CO_2 salınımını %0.17 oranında artırdığı tespit edilmiştir. Elektrik tüketimi, GSYH ve ticari açıklık değişkenlerindeki yüzde değişimlerin CO_2 emisyonunu üzerinde yarattığı etkiler farklı çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Bkz: Abdul Jalil & Syed F. Mahmud (2009), Saboori vd. (2012), Yazdi & Mastorakis (2014), Sahbi Farhani vd. (2014), Zhang & Cheng (2009), İlhan Öztürk & Ali Acaravcı (2010).

AIC bilgi kriterine göre otomatik olarak seçilen 4 gecikme düzeyinde belirlenen (1.3.3.4) modeli tahmin sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6: ARDL (1.3.3.4) Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	t istatistiği
LDCO2	0.168899	0.936441
DLELTUK	1.011605*	5.400862
DLELTUK(-1)	-0.223918	-1.022455
DLELTUK(-2)	0.243815	1.262572
DLELTUK(-3)	-0.815386*	-4.290543
DLGDP	0.153961	0.956486
DLGDP(-1)	-0.261582***	-1.786867
DLGDP(-2)	-0.062494	-0.446580
DLGDP(-3)	0.642368*	4.572478
DLTRADE	0.068642**	2.147609
DLTRADE(-1)	0.005962	0.210514
DLTRADE(-2)	0.009250	0.338801
DLTRADE(-3)	0.037391	1.347586
DLTRADE(-4)	-0.077493**	-2.644154
ECT(-1)	-0.814398	-3.233321
C	2.57E-05	0.001713
	Tanısal Testler	
R^2	0.876502	
Düzeltilmiş R2	0.799315	
Jargue Bera	2.042210 (0.360197)	
LM(2)	3.640275 (0.1620)	
ARCH	0.66 3612 (0.4153)	
Ramsey(1)	2.336655(0.1400)	

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeylerini göstermektedir. Parantez içindeki değerler, olasılık değerlerini ifade etmektedir.

CO_2 emisyonunun bağımlı değişken olduğu modelde, elektrik tüketimindeki %1'lik bir artış CO_2 emisyonunu %1,01 oranında arttıracaktır. GDP ile CO_2 emisyonu arasında istatistiki açıdan anlamlı bir sonuç elde edilememiş ancak GDP'nin bir gecikmeli döneminde GDP'deki %1'lik bir artışın CO_2 emisyonunu %0,26 oranında azaltacağı tespit edilmiştir. Ticaret değişkenindeki %1'lik bir artış ise CO_2 emisyonunu %0,06 oranında artıracaktır. Tablo 6'ya göre, hata düzeltme katsayı değeri -0.81 olarak hesaplanmıştır. Negatif işaretli olup istatistiki açıdan da anlamlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle, kısa dönemde meydana gelebilecek sapmaların uzun dönemde dengeye geleceği görülmektedir. Araştırmanın sonucunu, Öztürk & Ali Acaravcı (2010), Murat Çetin & Fahri Şeker (2014), Saboori vd. (2012), Sahbi Farhani vd. (2014) tarafından yapılan çalışmalar da desteklemektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye'nin 1970-2014 dönemi yıllık verileri kullanılarak karbondioksit emisyonu, kişi başı elektrik tüketimi, dış ticaret açıklığı ve büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem dinamiklerini incelemek amacıyla ARDL sınır testi uygulanmıştır. Ampirik sonuçlara göre, elektrik tüketimindeki, GSYH'deki ve dış ticaret açığındaki %1'lik artışlar sırasıyla, karbondioksit emisyonunu sırasıyla %0.15, %0.60 ve %0.17 oranında artırdığı belirlenmiştir.

Çalışmanın sonucundan yola çıkarak, Türkiye'de ekonomik büyüme, ticari dışa açıklık ve elektrik tüketimi değerleri ile karbondioksit salınımı arasında ilişkinin varlığı, bu konuda alınacak tedbirlerin zorunluluğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir. Çevre kirliliğinin azaltılması ve gelecek kuşaklara daha temiz bir dünya bırakabilmek için fosil yakıtların çevreye verdiği zararları küresel anlamda ele almak gerekmektedir. Dünyanın herhangi bir bölgesinde kullanılan fosil yakıtların verdiği çevresel zararlar, dolaylı veya dolaysız bütün ülkeleri ve tüm canlıları etkilediği unutulmamalıdır.

Ekolojiye dönük hazırlanan plan, program ve politikaların yerelden küresele doğru uzanan bir gündemi takip etmesi gerekmektedir. Diğer bir taraftan yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılacak yatırımlar da ekonomik büyümenin çevresel etkilerini azaltmada önemli bir rol üstlenecektir. Özellikle Türkiye gibi yenilenebilir enerji kaynağı bağlamında zengin ülkeler, karbondioksit salınımı yüksek fosil tabanlı enerji kaynaklarına olan bağımlılığını azaltarak rüzgâr, güneş, jeotermal enerjileri gibi çevresel zararları olmayan veya çok az olan enerji kaynaklarına yatırım yapmaları çevresel kalitenin artmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Bu doğrultuda piyasa ekonomisi ve küresel rekabet koşulları ile uyumlu, eş zamanlı olarak negatif dışsallıkları içselleştirecek "karbon vergisi" ile ilgili hukuki çerçevede düzenlemeler yapılabilir. Karbondioksit emisyon miktarına göre motorlu

taşıtlardan alınan vergilere oransal farklılıklar yansıtılabilir. Elektrik tüketiminin fosil yakıtlardan ziyade yenilenebilir enerji kaynakları tarafından karşılanabilmesi için teşvik edici mali destekler ve hukuki düzenlemeler gerçekleştirilebilir. Son olarak, ekonomik ve siyasi çıkarlardan dolayı uzun dönem hedeflerinden olan Türkiye'nin İklim Değişikliği Ulusal Eylem Planında (2011-2023) belirtilen sera gazlarının kontrolü ve uygulamaları ertelenmemelidir.

KAYNAKÇA

Akkaya, G. C. & Uzar, C. (2012). Karbona dayalı finansal gelecek sözleşmeleri ve fiyat gelişimi üzerine bir inceleme. *Dumlupınar University Journal of Social Sciences Institute*, 32 (1), 67-80.

Artan, S., Hayaloğlu, P. & Seyhan, B. (2015). Türkiye'de çevre kirliliği, dışa açıklık ve ekonomik büyüme. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, *Cilt:* 13, *Sayı*: 1.

Aydın, C. & Esen, Ö. (2017). The validity of the environmental Kuznets Curve hypothesis for CO_2 emissions in Turkey: new evidence from smooth transition regression approach. *Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute*, 14 (39), 101-116.

Begum, R. A., Sohag, K., Abdullah, S. M. S. & Jaafar, M. (2015). CO_2 emissions, energy consumption, economic and population growth in Malaysia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 41, 594-601.

Boulatoff, C. & Jenkins, M. (2010). Long-term nexus between openness, income, and environmental quality. *Int. Adv. Econ. Res.*, 16, 410-418.

Bozkurt, C. & Akan, Y. (2014). Economic growth, CO_2 emissions and energy consumption: the Turkish case. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 4(3), 484-494.

Bozkurt, C. & İlyas, O. (2015). Türkiye'de ekonomik büyüme, enerji tüketimi, ticari serbestleşme ve nüfus yoğunluğunun CO_2 emisyonu üzerindeki etkileri: yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (35), 23-35.

Chang, C. (2010). A multivariate causality test of carbon dioxide emissions, energy consumption and economic growth in China. *Applied Energy*, 87, 3533-3537.

Choi, E., Heshmati, A. & Cho, Y. (2010). An empirical study of the relationships between CO_2 emissions, economic growth and openness. *Iza Discussion Paper Series*, No.5304, 1-24.

Çetin, M. & Seker, F. (2014). Ekonomik büyüme ve dış ticaretin çevre kirliliği üzerindeki etkisi: Türkiye için bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 21/2, 213-230.

Dinda, S. (2004). Environmental Kuznets Curve hypothesis: a survey. *Ecological Economics*, 49, 431-455.

Ergün, S. & Polat, M. A. (2015). OECD ülkelerinde CO2 emisyonu, elektrik tüketimi ve büyüme ilişkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı:* 45, 115–141.

Farhani, S. & Jaleleddine, B. R. (2012). Energy consumption, economic growth and CO2 emissionas: evidence from panel data for MENA region. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 2 (2), 71-81.

Farhani S., Chaibi, A. & Rault, C. (2014). CO2 emissions, output, energy consumption, and trade in Tunisia. *Economic Modelling*, 38, 426-434.

Grossman, G. M, & Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American free trade agreement. Working paper 3914, *National Bureau of Economic Research*, Cambridge, MA.

Grossman, Gene. M. & Krueger, A. B. (1995). Economic growth and the environment. *Quarterly Journal of Economics*, 110 (2), 353-77.

Halıcıoglu, F. (2008). An econometric study of CO2 emissions, Energy Consumption, Income and Foreign Trade in Turkey. *Energy Policy*, 37, 1156-1164.

Hossain, S. M. (2011). Panel estimation for CO2 emissions, energy consumption, economic growth, trade openness and urbanization of newly industrialized countries. *Energy Policy*, 39 (11), 6991- 6999.

Jalil, A. & Mahmud, S. F. (2009). Environment Kuznets Curve for CO2 emissions: a cointegration analysis for China. energy policy, 37 (12), 5167-5172.

Kasman, A. & Duman, Y. S. (2015). CO2 emissions, economic growth, energy consumption, trade and urbanization in new EU member and candidate countries: A panel data analysis. *Economic Modelling*, 44, 97-103.

Kasperowicz, R. (2015). Economic growth and CO2 emissions: The ECM Analysis. *Journal of International Studies*, 8(3), 91-98.

Kukla-Gryz, A. (2009). Economic growth, international trade and air pollution: A decomposition analysis. *Ecological Economics*, 68, 1329-1339.

Kuznets S. (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review*, 49, 1-28.

Menegaki, A. N. (2011). Growth and renewable energy in Europe: a random effect model with evidence for neutrality hypothesis. *Enegy Economics*, 33, 257-263.

Naranpanawa, A. (2011). Does trade openness promote carbon emissions? empirical evidence from Sri Lanka. *The Empirical Economics Letters*, 10 (10), 974-986.

Nasir, M. & Faiz, U. R. (2011). Environmental Kuznets Curve for carbon emissions in Pakistan: An empirical investigation. *Energy Policy*, 39, 1857–1864.

Öztürk, İ. & Acaravcı, A. (2010). CO2 emissions, energy consumption and economic growth in Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14, 3220-3225.

Pao, H. T., & Tsai, C. M. (2010). CO2 emissions, energy consumption and economic growth in BRIC countries. *Energy Policy*, 38(12), 7850-7860.

Panayotou, T. (2003). Economics growth and environment. *Economic Survey of Euope*, 2, 45-72.

Pesaran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.

Saboori, B., Sulaiman, J. & Mohd, S. (2012). Economic growth and CO_2 emissions in Malaysia: A cointegration analysis of the environmental Kuznets Curve. *Energy Policy*, 51,184-191.

Selden, T. & Daqing, M., S. (1994). Environmental quality and development: is there a Kuznets Curve for air pollution emissions? *Journal of Environmental Economics and Managment, 27*, 147-162.

Shafik, N. & Bandyopadhyay, S. (1992). Economic growth and environmental quality: time series and cross- country evidence. *The World Bank Policy Research Working Paper*, 1- 50.

Soytaş, U. & Ramazan, S. (2009). Energy consumption, economic growth and carbon emissions: challenges faced by an EU candidate member. *Ecological Economics*, 68, 1667-1675.

Tay, B. A. & Koç, Y. A. (2016). Türkiye'de karbon emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisi: doğrusal olmayan eşbütünleşme analizi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (4), 31-45.

Topallı, N. (2016). CO_2 emisyonu ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Hindistan, Çin, Brezilya ve Güney Afrika için panel veri analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:* 6, *Sayı:* 1, 427-447.

Wang S., Zhou D., Zhou P. & Wang Q. (2011). CO2 emissions, energy consumption and economic growth in China: A panel data analysis. Energy Policy, 39, 4870-4875.

World Bank. https://data.worldbank.org, (Erişim Tarihi: 08.11.2018).

World Energy Outlook 2014, www.iea.Org, (Erişim Tarihi: 20.11.2018).

World Energy Outlook 2016, www.iea.Org, (Erişim Tarihi: 18.11.2018).

Yazdi, S. K. & Mastorakis, N. (2014). Renewable, CO_2 emissions, trade openness, and economic growth in Iran. *Latest Trend in Energy, Enviroment and Development*, 25, 360-370.

Zaman, R. (2012). CO_2 emissions, trade openness and GDP percapita: Bangladesh perspective. *Munich Personal Repec Arcieve*, No.48515, 1-38.

Zeb, R., Salar, L., Awan, U., Zaman, K. & Shahbaz, M. (2014). Causal links between renewable energy, environmental degradation and economic growth in selected SAARC countries: progress towards green economy. *Renewable Energy*, 71, 123-132.

Zeren, F. (2015). Doğrudan yabancı yatırımların CO_2 emisyonuna etkisi: kirlilik hale hipotezi mi kirlilik cenneti hipotezi mi? *Journal of Yasar University*, 10 (37), 6381-6477.

Zhang, X. P. & Xiao-Mei, C. (2009). Energy consumption, carbon emissions, and economic growth in China. *Ecological Economics*, 68, 2706-2712.

Yayın Geliş Tarihi: 03.01.2019
Yayına Kabul Tarihi: 23.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.507231

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 477-508
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

II. ABDULHAMİT DÖNEMİ BASININDA HİMAYE POLİTİKALARI VE SANAYİLEŞME TARTIŞMALARI

Kenan DEMİR[*]

Öz

Liberal iktisat düşüncesine dair ilk eleştiriler 1870 senesinde dönemin gazetelerinde görülmüş ve ülkenin sanayileşmesi gerektiği belirtilmiştir. 1880'lerde ise ülkenin sanayileşmesi ve sanayisini koruması için gümrük oranlarını artırılması güçlü bir şekilde dönemin basınında dillendirilmiştir. Ülkede himaye düşüncesinin ilk defa sistemli olarak dillendiren Ahmet Mithat Efendi'dir. Ahmet Mithat ülkenin sanayileşmesinin liberal iktisat düşüncesinin uygulanmasıyla gerçekleşmeyeceğini ve bu düşüncenin ancak belli bir oranda sanayisi gelişmiş ülkeler arasında uygulanacağını belirtmiştir. Bu nedenle Osmanlı'nın sanayisini himaye etmesi gerektiğini savunmuştur. 1880 senesinde Ahmet Mithat'ın Tercüman-ı Hakikat'ta başlattığı himaye düşüncesi ve sanayileşme politikalarını dönemin süreli yayınları da destek çıkmıştır. Bu gazeteler ülkenin iktisadi kalkınması için sanayileşmenin önemli olduğunu vurgulamış ve sanayinin gelişmesi için de devletin koruyucu tedbirler uygulamasını istemiştir.

***Anahtar Kelimeler**: Himaye Düşüncesi, Sanayileşme, Gazeteler.*

DISCUSSION OF PROTECTION POLICIES AND INDUSTRIALIZATION IN THE PRESS OF THE II. ABDULHAMID PERIOD

Abstract

The first criticisms about the idea of liberal economics were seen in the newspapers of the period in 1870 and it was stated that the country should be industrialized. In the 1880s, the country's industrialization and increasing the customs rates to protect its industry were strongly expressed in the press. Ahmet Mithat Efendi, who systematically expressed the idea of patronage in the country for the first time. Ahmet Mithat stated that the industrialization of the country would not take place with the application of liberal economic thought and that this idea would only be applied to developed countries. For this reason, he advocated the protection of the Ottoman industry. In 1880, Ahmet Mithat initiated the dönem Interpretation

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Demir, K. (2020). II. Abdülhamit dönemi basınında himaye düşüncesi ve sanayileşme tartışmaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 477-508.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ORCID: 0000-0003-1508-5978, kdemir@medipol.edu.tr

of Truth politik and the periodical periodicals of industrialization policies were supported. These newspapers emphasized the importance of industrialization for the country's economic development and demanded that the state implement protective measures for the development of industry.

***Keywords**: Prohibition Thinking, Industrialization, Newspaper*s.

GİRİŞ

19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren ülkede liberal iktisat düşüncesinin benimsenmesi için İngilizlerin çalışmaları olmuştur. Bu dönemde ülkede yaşayan Urquhart, Blak Bey ve Churchill adlı yabancılar ülkenin iktisat politikalarının bu düşünce doğrultusunda şekillendirilmesine çalışmışlardır. Zamanla bürokratlar ve Osmanlı aydınları da bu düşünceyi benimsenmiş, bu düşünce ülkede hâkim iktisat düşüncesi olmuş ve Osmanlı iktisat politikaları bu düşünce doğrultusunda şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1870 senesinden sonra ülke ekonomisini liberal iktisat düşünce doğrultusunda yürütülmesine yönelik eleştiriler görülmeye başlamıştır. Yaşanan iktisadi sıkıntıların ana nedeni ülkede bu politikanın uygulanmasına vesile olan 1838 Ticaret anlaşması gösterilmiştir. Ayrıca bu dönemde ülkenin ziraat üretimi yanında sanayi üretimini de gerçekleştirilmesi istenmiş ve ülkenin iktisadi olarak kalkınması için sanayileşmenin gerçekleşmesi gerektiği vurgulanmıştır.

1838 ticaret anlaşmasının etkileri 1870'lerden itibaren hissedilmeye başlanmış ve ülkenin sanayisinin ortadan kalktığı ve ülke tüketimin çoğunun dışarıdan geldiği döneminin basınında sıklıkla dile getirilmiştir. 1840 senesinde devletin fabrikalaşma hareketinin de başarısızlıkla sonuçlanmasıyla ardı ardına devletin birçok fabrikası kapanmış ve bu doğrultuda devlet ve dönemin aydınları serbest iktisat düşüncesi yerine alternatif görüşler dile getirmişlerdir. Bu çalışmada 1876 senesinde iktidara gelen Abdülhamit dönemiyle birlikte ülkenin iktisadi politikalarına bakışının farklılaşması dönemin gazetelerinde tespit edilmek istenmiştir. Çalışmada öncelikle 1830'lardan itibaren görülen ve zamanla tek iktisat düşüncesi olan serbest ticaret düşüncesi ve bu düşünceye yapılan ilk eleştiriler verilmiş, sonra *Tercüman-ı Hakikat, Mizan, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Musavver Fen ve Edep, Sabah, İkdam, Ziraat Gazetesi* ve *Mektep* gazeteleri ışığında II. Abdülhamit döneminin iktisat düşüncesi ve sanayileşme girişimleri anlatılmıştır.

SERBEST İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN GİRİŞİ, YAYILIŞI VE ELEŞTİRİLERİ

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde Avrupa ülkelerine verdiği kapitülasyonlar 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük sorun oluşturmaya başlamıştır (Tabakoğlu, 2002, s.224). Kapitülasyonlar nedeniyle yabancı tüccarlar ülkede ayrıcalıklı bir statüde işlerini yürütmüşlerdir. Bu nedenle ülke ekonomisi zarar görmüş ve Avrupa devletleri kapitülasyonlardan faydalanarak ülkeye rahatça

Batı ürünlerini getirmişlerdir (Lewis, 2004, s.448-449). Kapitülasyonlarla ülkede büyük bir güç oluşturan Avrupa tüccarları 1838 senesinde önce İngiltere (Balta Limanı Ticaret Anlaşması) ile sonra diğer Avrupa ülkeleri ile imzaladıkları antlaşmalarla ülkeyi Avrupa'nın bir pazarı haline getirme fırsatı elde etmişlerdir (Pamuk, 2016, s.97-98). 1838 ticaret antlaşması ile Osmanlı Devleti'nde gümrük oranları düşürülmüş, yabancı tüccarların vereceği iç gümrükler kaldırılmış ve devletin yed-i vahit usulü gibi uygulamalarına engel olunarak devletin ticaret politikaları engellenmiştir (Buluş-Mercan, 2002, s.248-249; Pamuk, 1985, s.654-655). 1838 ticaret anlaşması ile Osmanlı Devleti liberal iktisat politikalarına uygun olarak Avrupa'nın sanayi malları için bir pazar haline getirilmişti. (Çakır, 2005, s.94; Berkes, 2003, s.207). Bu doğrultuda İngiltere ülkenin iktisat politikalarının da serbest iktisat düşüncesi doğrultusunda şekillenmesi için bu düşüncenin ülkede yayılmasına ve bürokratlar tarafından benimsenmesine çalışmıştır (Bailey, 2011, s.337).

Bu dönemde ülkede ikamet eden David Urquhart ve Blak Bey gibi yabancılar liberal iktisat düşüncesinin Osmanlı bürokrasisi tarafından benimsenmesinde etkili olmuşlardır (Göneralp 1999, s.8; Çiçek, 2014, s.114-115; Koloğlu, 1988, s. 16-18). Fransa ve İngiltere'de elçilik vazifesi gören dönemin etkili sadrazamı Mustafa Reşit Paşa da bu düşüncenin Osmanlı Devleti'nin bekası açısından uygun olacağını inanmış ve bu düşünce doğrultusunda devlet politikalarını şekillendirmeye çalışmıştır (Mardin, 2011, s.150-152). Dönemin padişahı II. Mahmud da iktisadi politikalarını bu düşünce doğrultusunda uygulanmış ve bu düşüncenin önemli temsilci Blak Bey'i de devletin resmi gazetesi olan *Moniteur Ottoman*'ın başına getirmiştir (Aktepe, 1981, s.259-261). 1830'larda görülmeye başlayan liberal iktisat düşüncesi bu dönemden sonra ülkede hakim iktisadi düşünce olmuştur. Bu düşünce zamanla daha güçlü temsilciler kazanmıştır (Mardin, 1985, s. 623-626). 1840 senesinde Churchill adlı bir İngiliz *Ceride-i Havadis* gazetesini çıkartmış ve bu gazeteyi liberal iktisat düşüncesinin önemli bir savunucusu haline getirmiştir (Koloğlu, 2010, s. 135). Gazete, ülkenin ziraat alanında kalkınmasını savunmuş ve devletin sanayileşme politikasına karşı çıkmıştır (Özçelik, 2009, s. 478). Bu gazetede Ermeni kökenli Osmanlı iktisatçıları, liberal düşüncenin savunuculuğunu üstlenmiş, bu düşüncenin yayılmasında önemli katkı sağlamışlardır (Önsoy, 1988, s. 33).

Liberal iktisat düşüncesinin yayılmasını hızlandıran önemli bir adım da bu dönemde serbest iktisat düşüncesinin prensiplerini aktaran kitapların yayımlanmasıdır (Mardin, 2002, s.47, ss. 94-96) Serendi Arşizen, Sehak Abru, Ohannes Efendi gibi Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşları ve Mehmet Şerif Efendi'nin yazdığı ya da çevirdiği ekonomi kitaplarıyla bu düşünce bir doktrin olarak verilmiştir (Sayar, 2006, ss.262-276; ss.305-314). Bu düşüncenin yayılmasında önemli bir katkı da 1830'larda kurulan Tercüme Odası'dır. Bu odada istihdam edilen bürokratlar Batı düşüncesiyle tanışmış, bu dönemde etkili olan serbest iktisat düşüncesini öğrenmiş ve bu düşüncenin savunuculuğu yapmışlardır (Tanpınar, 2006, s. 138). Sehak Abru, Ohannes Efendi, Portakal Paşa, Ahmet Hilmi

Efendi, Mehmet Şerif Efendi, Hoca Emin Efendi, Münif Paşa ve Namık Kemal gibi ekonomi hakkında yazı yazan önemli kişilerin bu odada çalışmaları ve bu odanın ülkede liberal iktisat düşüncenin yayılmasında önemli bir katkısının olduğunu göstermektedir (Ulusoy, 2010, s. 561).

1860 senesinde yayımlanan gazetelerle ülkede bir kamuoyu oluşmuş ve gazeteler halkı yönlendirmeye ve bilgilendirmeye başlamıştır (Demir, 2014, s. 57-88). Bu dönemde yayımlanan *Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkâr, Mecmua-i Fünun, Muhbir, Hürriyet, Terakki, İbret* başta olmak üzere diğer gazete örneklerinde çıkan ekonomi yazıları liberal iktisat düşüncesi doğrultusunda yazılmış ve ülkenin ekonomi politikalarının bu düşünce ekseninde olmasına çalışmışlardır. Bu da bu düşüncenin benimsenmesini hızlandırmıştır (Nalcıoğlu, 2013, ss. 95-158; ss. 173-214; ss. 240-254; ss. 305-318; ss. 379-384). 19. yüzyılda Batılı anlamda açılan eğitim kurumlarında iktisat dersi verilmeye başlanmıştır. Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye, Maliye, Hukuk ve Yüksek Mühendis gibi mekteplerde öğretilen iktisat derslerin içeriği liberal iktisat düşüncesi oluşturmuş, bu da liberal düşüncenin eğitim kurumları aracılığıyla gelecek nesillerin benimsenmesine neden olmuştur (Demir, 2017b, ss. 207-210). 1830'larda yabancı vatandaşlarla giren 1838 ticaret antlaşması ile uygun bir pazar haline getirilen Osmanlı Devleti'nde bu düşünce 1880'lere kadar güçlü şekilde savunulmuş ve bu düşünce doğrultusunda ülkenin ekonomi politikaları şekillenmiştir (Sayar, 2006, ss. 230-379).

1830-1880 döneminde İngiliz iktisat düşüncesi hakim olmasına karşın zayıf olsa bile 1870'li yıllarda itiraz sesleri görülmeye başlamıştır (Sungu, 1999, ss. 823-840). 1868 senesinde yayımlanan *Hürriyet* gazetesinde Namık Kemal ve Ziya Paşa doğrudan serbest iktisat düşüncesini eleştirmemesine karşın ülkenin ekonomik gerilemesinin ana nedeni olarak 1838 ticaret anlaşmasını görmüş, bu anlaşma sonucu ülke ekonomisinin gerilediğini ifade etmişlerdir (Demir, 2017a, ss. 61-86). Namık Kemal, sonra *İbret* gazetesinde bu görüşlerini sistemleştirip eleştirilerine devam etmiştir (Demir 2018a, ss. 125-144). 1870 senesinde *Hadika* gazetesinde yayımlanan yazılarda ülkede milli iktisat düşüncesi doğrultusunda politikalar üretmesi istenmiştir. Ekonominin içinde bulunduğu durumunun asıl nedeni olarak halkın yerli ürünlere olan ilgisizliğini göstermiştir. Ülke ekonomisinin gelişmesi için halkın yerli ürünlere rağbet etmesi ve ülkenin sanayileşmesiyle gerçekleşeceği vurgulanmıştır (Demir, 2018b, ss. 92-102).

1880'li yıllarda ise dönemin padişahı II. Abdülhamit ekonomi alanında liberal iktisat düşünceyi bir doktrin olarak benimsememiş ve ülkenin ekonomi politikalarını tamamen himaye düşüncesi doğrultusunda şekillendirmek istemiştir. Devletin önemli servet kaynağı olan ziraat, sanayi sektörlerine teşvik edici politikalar yürütmüştür (Georgeon, 2016, ss.334-340). Ama kapitülasyonlar ve 1838 ticaret anlaşmasının hükümleri nedeniyle fazla hareket alanı olmayan II. Abdülhamit ülkede sanayi merkezleri kurulması için Batılı sermayedarlarının yatırım yapmaları için teşvik etmiş ve gümrük oranlarını artırılması için çaba göstermiştir (Toprak, 1997, s. 230).

II. Abdülhamit ile yakınlığı bilinen ve dönemin yarı-resmi gazetesi *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini yayımlayan Ahmet Mithat, ilk defa doğrudan liberal iktisat düşüncenin bu ülke için yararlı olmadığını dillendirmiş ve korumacılık düşüncesinin ülkede kabul görmesi için çabalamıştır (Çavdar, 1992, ss. 117-126). Bu doğrultuda Ekonomi Politik adlı kitabı yayımlamış ve gazetede birçok makale yayımlanmıştır (Gerorgeon, 2009, ss. 143-144). Ahmet Mithat, kitap ve gazetelerinde benimsediği düşünce Alman Tarihçi Okulu'ndan esinlendiği korumacılık düşüncesidir (Çakmak, 2011, s.182). Ülkenin ekonomi olarak gelişmesi için sanayiyi himaye etmesi gerektiğini ve bu doğrultuda gümrük oranların artırılmasına çalışılması gerektiğini vurgulamıştır (Ülken, 2005, ss. 119-120). Ahmet Mithat'ın, bu yıllarda *Tercüman-ı Hakikat*'te savunduğu görüşler karşılık bulmuş ve peşi sıra birçok gazetede bu düşünce lehine yazılar yayımlanmıştır. *Mizan, Sabah, İkdam, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Mektep, Musavver Fen ve Edep ve Ziraat Gazetesi* gibi süreli yayımlarda bu görüşü destekleyici yazılar görülmüş, ekonominin gelişmesi için sanayileşmesinin önemine değinmişlerdir. Aşağıda basında görülen yazılar ışığında Osmanlı ekonomisinde sanayileşme politikaları ve himaye düşüncesinin uygulanmasına yönelik tartışmalar aktarılacaktır.

GAZETELER IŞIGINDA HİMAYE DÜŞÜNCESİ VE SANAYİLEŞME POLİTİKASI

Korumacı Düşünce

1880'lerde ülkede himaye düşüncesini savunan en önemli düşünür dönemin en etkili yazarı ve dönemin padişahı II. Abdülhamit ile yakın ilişkileri olan Ahmet Mithat Efendi'dir (Çağman, 2017, ss.36-37). Ahmet Mithat, ülkenin iktisadi olarak Avrupa devletleriyle eşit duruma gelmesi için koruyucu gümrük tarifeleri uygulayarak kendi sanayisini korumasını savunmuş ve bunun gerçekleştirilmemesi takdirde ise ülkenin bu durumdan kurtulamayacağını vurgulamıştır (İnsel, 2005, ss. 47-48). Ülkenin iktisat politikalarını himaye düşüncesi doğrultusunda yürütülmesini istemiş ve bu düşüncenin prensiplerini *Ekonomi Politik* ve *Hall-ü Ukad* iktisat kitaplarında açıklamıştır (Ülken, 2013, ss.152-160). Kitabı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde 1879 ve 1885 senelerinde iki defa tefrika ederek bu düşüncenin prensiplerini halka öğretmeye çalışmıştır (Ahmet Mithat, 1879a, s.2; 1885, s.4).

Ahmet Mithat, Osmanlı'nın sanayileşmeyi gerçekleştirene kadar Osmanlı'nın himaye düşüncesi doğrultusunda gümrük oranlarını artırmasının hakkı olduğunu ifade etmiştir (Mardin, 1985, ss.627-628). Serbest iktisat düşüncesinin ancak aynı seviye iktisadi gücü olan ülkeler arasında gerçekleşeceğini belirtmiş ve liberal iktisat düşüncesinin kurucusu Adam Smith'in de ülkelerin sanayisinin komşu ülkeler seviyesine çıkartana kadar korumasına izin verdiğini açıklamıştır (Toprak, 1985, ss.635-636). Liberal iktisat düşüncesinin Avrupa'da tam olarak uygulanmadığını bu düşüncenin doğduğu İngiltere'de bile devletin zayıf olduğu üretim kollarında üreticileri desteklediğini belirtmiş ve bu düşüncenin ülkede bir kanun gibi görülmesini eleştirmiştir (Toprak, 2012, s.114).

Ahmet Mithat *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika halinde yayımladığı Ekonomi Politik adlı kitabında bir devletin en önemli görevinin ziraat, sanayi ve ticaret sektörlerini himaye etmek olduğunu bildirmiştir. Bir ülkenin servet kaynağının bu üç sektörden oluşacağına göre devletin bu üç sektörü himaye etmesini ve halkı bu sektörlere teşvik etmesini istemiştir. Ülkede bu duruma önem verilmediğini, maden ve orman sektöründeki imtiyazların çoğunun yabancılarda olmasını örnek göstermiştir (Ahmet Mithat, 1879b, s.2). Osmanlı Devleti'nin ekonomik gelişmişlik açısından servet kaynaklarını işlettiremeyecek durumda olmasını savunanlara itiraz etmiştir. Bu doğrultuda servet kaynaklarını halkın işleteceği kadar güçlü olana kadar beklenmesi ve bu kaynakları Osmanlıların işletmesi gerektiğini vurgulamıştır. (Ahmet Mithat, 1879b, s.2). Serbest iktisat düşüncesini savunan yabancıların bu düşüncenin uygulanmasındaki ana amaçlarının ülkenin servet kaynaklarından istifade etmesi olduğunu ve çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1879b, s.2). Ülkede himaye politikası uygulansaydı pamuk, kök boya, kuru incir, kuru üzüm, palamut ve diğer ürünlerin ihracının gerçekleştiren tüccarların Osmanlı vatandaşı olabileceğini ancak bu ticaretle uğraşan kişilerin yabancılar olduğunu ifade etmiştir. Ticaret desteklenmediği için yerli tüccarların yabancı limanlarda ticareti gerçekleştiremediğini belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1879b, s.2).

Ahmet Mithat, ülkede serbest ticaret düşüncesinin uygulanmasıyla kalkınmanın gerçekleşmeyeceğini vurgulamıştır. Liberal iktisat düşüncesinin ana politikası olan rekabetin iki tarafın güçlerin eş değer olması halinde gerçekleşeceğini bildirmiştir. Bir yanda makinaları buharla işleten ve bir saatte yüz bin nüsha basan koca bir matbaa ile diğer yandan el yazısıyla kitap çoğaltan bir kâtibin durumundaki güç farkı ne ise bugün Osmanlı ile Avrupa arasındaki güç farkının bu olduğunu vurgulamıştır. Uygun rekabet şartları olmadığı için liberal iktisat düşüncesi politikalarından Osmanlı'nın fayda elde edemeyeceğini belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1879c, s.3). Avrupa'nın sanayi sektöründe hızlı ve ucuz üretim gücü mevcut iken ülkede serbest ticaretin uygulanmasının yerli ürünlerin Avrupa ürünleriyle rekabetinin gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1879c, s.3). Eskiden İzmir'de kağıt üretimi gerçekleşirken zamanla İtalyan fabrikalarının rekabetine dayanamadığı için kapanmak zorunda kaldığını, İstanbul ve civarında mum, billur, çuha gibi birçok fabrika kurulmasına karşın bu fabrikaların kapandığını belirmiştir. Bunun nedenini ise ülke ürünlerinin Avrupa ürünleriyle rekabet edememesinden ve Avrupa ürünlerinin maliyetinin ucuz olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. (Ahmet Mithat, 1879c, s.3).

Ahmet Mithat gelişmiş ülkelerin aralarında ticaret serbestliği uygulamasında bir sakıncasının olmadığını belirtmiştir Ama Osmanlı Devleti'nin ithalat ürünlerinin ülke ekonomisini mahvetmesini önlemek için ithalat ve ihracatı denetim altına almak gerektiğini bildirmiştir (Ahmet Mithat, 1879c, s.3). Ülkede ticaret serbestliğinin uygulanmasıyla iç sanayi ve ticaretin canlanmasının mümkün olmadığını vurgulamıştır. Halk ve devletçe yapılan tüm sanayi tesislerinin kısa sürede ortadan kalktığını, bunun nedeninin ise ticaret serbestliği olduğunu belirtmiştir. Faaliyetini

sürdüren Feshane'nin güçlükle ayakta durduğunu, bu fabrikanın iç piyasada Avusturya ve Fransa'dan gelen ürünlerine üstün gelmesinin hayal olduğunu ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1879d, s.3).

Ahmet Mithat, Tercümanı Hakikat'ta yayımlandığı makalelerinde himaye konusunu işlemeye devam etmiştir. "Servet-i Umumiye'nin Muhafazası" başlıklı makalede ülkelerde himaye düşüncesinin uygulamasının artık hükümsüz olduğunu ifade eden *The Levant Herald*'i eleştiren Ahmet Mithat, bugün Avrupa'nın birçok ülkesinin ekonomi politikalarını himaye düşüncesi doğrultusunda şekillendirdiklerini belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1889b, s.5). Diğer makalesinde ise *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'*nin de Osmanlı'da olduğu gibi sanayisi gelişmemiş ülkelerde serbest ticaret düşüncesinin taraftarı olmanın mümkün olmadığını belirttiğini ifade eden Ahmet Mithat, bu gazetenin *Tercüman-ı Hakikat*'e katıldığını belirtmiştir *Tercüman-ı Hakikat*'ın bu konuyu dillendirmesindeki amacının sadece *The Levant Herald'*e cevap vermek olmasına karşın bundan sonra ülkede sanayinin gelişmesi, yerli mala rağbetin artması ve iç ve dış ticarete halkın rağbet göstermesini teşvik amacıyla yazı yayımlayacaklarını bildirmiştir. Devletin son yıllarda uyguladığı ekonomi politikalarının himaye taraftarı olduğunu gösterdiğini belirtmiştir. (Ahmet Mithat, 1889d, s.3).

II. Abdülhamit döneminde ülkede himaye düşüncesini savunan yazarlardan biri de Mizancı Murat'tır (Toprak, 2012, s.114). Dağıstan Türklerinden olan Mizancı Murat Rusya'dan kaçarak 1873 senesinde İstanbul'a gelmiş, bir süre devlet kurumlarında çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Mekteb-i Mülkiye'de tarih hocalığı yapmış ve 1886 senesinde *Mizan* dergisini çıkartmıştır (Emil, 2009, ss.26-64). Mizancı Murat derginin sütunlarında ekonomi yazılarına yer vermiş ve bu yazılarda himaye düşüncesinin Osmanlı ekonomisi en uygun düşünce olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca ülkenin kalkınması için sanayi sektörünün önemli olduğunu vurgulamış ve bu sektörün himaye edilmesini savunmuştur (Karaoğlu, 2013, ss.196-199). *Mizan*'da imzasız yayımlanan[1] "*Usul-i Himaye ve Serbest-i Mübadelat*" başlıklı makalede Mizancı Murad, serbest mübadelenin zaman, mevki ve duruma göre başka başka istifadeler getireceğinin unutulmaması gerektiğini belirtmiştir. Bu nedenle sanayi ve ticareti ilerlemiş ülkelerde ecnebi sanayi ile mücadele edebilecek ülkelerde serbest mübadelenin uygun olmasına karşın Osmanlı gibi kalkınmamış ülkelerde uygulanması halinde büyük zararların doğuracağını belirtmiştir. *The Levant Herald*'in savunduğu serbest ticaretin uygulamasının *Tercüman-ı Hakikat* ve *Dersaadet Ticaret Odası* gazetelerinin dediği gibi Osmanlı'yı bir ecnebi pazarı haline sokacağı görüşüne katıldığını ifade etmiştir. Liberal düşüncesinin savunucusu olan A. Smith'in de yerli sanayinin komşu ülkedeki sanayi mertebesinde terakki etmemiş olan ülkelerde usul-i himayenin tatbikin caiz olduğunu belirttiğini vurgulamıştır. Osmanlı zanaatının ecnebi zanaatına eş değer duruma gelene kadar

[1] Araştırmacılar tarafından bu yazıların Mizancı Murad tarafından yazıldığına dair ortak kanaat olduğundan bu yazıların sahibi Mizancı Murad olarak ifade edilecektir.

ülkede usul-i himayenin uygulamasının elzem olduğunu ifade etmiştir (*Mizan,* 1889c, ss.969-970).

1891 senesinde yayımlanan *Mektep* dergisi de ülkede himaye düşüncesini benimsenmesini ve sanayileşme politikaların uygulanmasını istemiştir *(Mektep, 1891, s.1).* Gazetede imzasız yayımlanan "*Terakki-i Ticaret ve Zanaat Bahsi*" başlıklı makalede yazar, bir müddetten beri basında yerli sanayiye yönelik yazıların yayımlandığını, bu konuda *Tercüman-ı Hakikat* ve *Mizan*'da makalelerin neşredildiğini belirtmiştir. Sanayinin terakkisini engelleyen bazı nedenlerin ortadan kaldırılmadığı sürece sanayinin terakki etmesinin güç olduğunu vurgulamıştır. Hükümetin birçok imtiyaz verdiğini, himaye politikasını ileri götürmek için her sene daha yararlı gümrük tarifeleri için yabancı ülkeler ile müzakere ettiğini belirtmiştir (*Mektep*, 1894, ss.31-32).

Sanayileşme için Teşvik Politikaları

19. yüzyılda 1838 ticaret anlaşmalarından sonra Avrupa sanayi ürünlerinin yoğun bir şekilde ülke pazarına yığılması ve modernleşen askeri ihtiyaçları karşılamak nedeniyle Avrupa devletleriyle rekabet edebilmek için Osmanlı Devleti fabrikalaşma politikalarını uygulamıştır (Martal, 1999, s.279). Bu doğrultuda Zeytinburnu Demir Fabrikası, İzmit Çuka Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Feshane, Veliefendi Basma Fabrikası ve Bursa İpek Fabrikası gibi birçok devlet fabrikası kurulmuştur (Güran, 1992, ss.235-249). 1840-60 seneleri Osmanlı Devleti'nin sanayileşme politikalarında devletin etkin olduğu ve devlet fabrikaların ardı ardına kurulduğu yıllardır (Seyitdanlıoğlu, 2011, s.718). İlk dönemdeki sanayileşme politikaları sonucu kurulan 160 fabrika sabotaj, deprem, yangın, bilgi ve tecrübe eksikliği ve maliyet yüksekliği gibi çeşitli faktörler nedeniyle kısa sürede kapatılmıştır (Önsoy, 1998, s.55). Devlet özel girişim doğrultusunda fabrikaların yaygınlaşması için birçok teşvik uygulamış ve bu doğrultuda adım atanlara çeşitli imtiyazlar tanımıştır (Kal'a, 1999, ss.286-300). Devletin fabrikalaşma hareketi başarısız olduğundan özel sektörü teşvik edecek Islah-ı Sanayi Komisyonu'nu kurmuştur (Şener, 1999, s.554). Islah-ı Sanayi Komisyonu ülkede daha önce kurulan simkeşhane, saraçhane, debbağcı, kumaşçı, dökümcü ve demirci esnafların kendi şirketlerini kurmaları için çaba harcamış bu doğrultuda debbağ, demirci ve kumaşçı esnafları kendilerine ait şirketler tesis etmiştir. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun bu girişimden netice alınmadığı için komisyon 1874 senesinde ortadan kalkmıştır (Önsoy, 1988, s.101). Abdülhamid döneminde Osmanlı'da sanayi sektörü küçük üretim yapan atölyelerden oluşmaktaydı (Quataert, 2016, s. 207). Bununla birlikte İstanbul, Bursa, Halep ve Trablus gibi merkezlerde fabrikalar bulunmaktadır (Ortaylı, 2001, s.211). Abdülhamit döneminde ülkede sanayinin gelişmesi için Avrupa sermayesine yatırım ve işletme imtiyazları verilmiştir (Berkes, 2005, s.364). Abdülhamit döneminde ülkede sanayi üretimi için devlet birçok teşvik politikası uygulamış ve girişimlerin üretimi artırmaları için her türlü teşviki vermiştir (Georgeon, 2016, ss.336-339)

Dönemin basınında ülkenin sanayileşmesini savunan Ahmet Mithat, Avrupa'nın birçok ülkesinin sanayisini korumak için birçok koruyucu tedbir uyguladığını ve hatta üreticiye teşvikler verdiğini açıklamıştır (Kurdakul, 1997, ss.147-151). Kapitülasyon ve 1838 ticaret anlaşması hükümleri nedeniyle ülkenin birçok iktisadi politikasının sınırlandırıldığını ve ülkenin gümrük oranlarını artırılamadığını belirtmiştir (Buldan, 2018, ss.62-63). Ülkede sanayileşmesinin gerçekleşmesi için Avrupa'nın birçok ülkesinde görülen usul-i teşvik politikasının uygulanmasını istemiş ve bu politikayla ülke sanayileşmesinin gerçekleşeceğini belirtmiştir (Çağman, 2917, ss.37, 45): *Tercümanı Hakikat*'ta yayımlanan "*Servet-i Umumiye'nin Muhafazası"* başlıklı makalede Ahmet Mithat 1838 serbest ticaret anlaşmasının ülke sanayisine olan zararlarını anlatmıştır. Osmanlı Devleti'nin önceleri iç tüketimini kendi üretimiyle sağladığını hatta birçok ürünü Avrupa'ya ihraç ettiğini ve Trieste, Venedik ve Marsilya gibi birçok limanda Osmanlı malının satıldığını ifade etmiştir. 18. yüzyılına kadar Osmanlı'nın ihracat fazlalığı verdiğini bu tarihten sonra Avrupa'nın çürük ve ucuz mallarının ülkeye yığılmasıyla ülke sanayisinin ortadan kalktığını belirtmiştir. Serbest ticaret doğrultusunda ticaret anlaşmaları imzalandıktan sonra Batı'nın giremediği iç bölgeler hariç tüm bölgelerde sanayinin ortadan kalktığını ve yerli üretimin bittiğini vurgulamıştır. Halkın tüm geçim ihtiyacını Avrupa ürünleriyle karşıladığını ve Osmanlı'nın bir ziraat ülkesi olarak bilinmesine karşın buğdayın bile yabancı ülkelerden temin edildiğini ifade etmiştir. (Ahmet Mithat, 1889b, ss.5-6)

Ahmet Mithat, sanayiyi ülkede yayılmasına çalışmanın başka yollarının da olduğunu ve bunların ise sanayi cemiyetlerinin kurulması, Avrupa'ya eğitim için öğrenci gönderilmesi ve Avrupa'dan istihdam edilen personele teşvik edici politikalar uygulanması olarak açıklamıştır. Bu politikaları uygulayan Büyük Petro ve Mehmet Ali'nin gösterdikleri başarıyı Osmanlı'ya örnek göstermiştir. (Ahmet Mithat, 1879d, s.3). Ahmet Mithat, *Tercümanı Hakikat*'taki diğer yazısında Fransa'nın İngiltere'ye ihraç ettiği şekerin üretimi için üreticilere teşvik verdiğini ve bu teşvik politikasıyla milli servetin ülke içerisinde kalmasını temin ettiğini belirtmiştir. Avrupa'da üretime teşvikin birçok uygulamasının görüldüğünü ve birçok sektörde sanayinin desteklediğini ifade etmiş, Osmanlı Devleti'nin bu teşvik politikasını uygulamasını istemiştir (Ahmet Mithat, 1889c, s.5) Osmanlı Devleti'ne Avrupa menşeli şişe ürünlerini celbeden Yahudilerin ülkedeki Ermeni ve Rumları bir araya getirip sermaye ortaklığıyla Paşabahçe Şişe Fabrikası'nı kurduklarını belirtmiştir. Fabrika kurulma amacının da sanayileşmeyi teşvik etmekten ziyade Avrupa'dan gelen şişe ürünlerin kırılma oranının yüksek olmasını azaltmak düşüncesi olduğunu, ancak fabrikanın kurulmasıyla kaliteli şişe üreten birçok ustanın yetiştiğini ve kaliteli üretimin gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bu örnekte görüldüğü gibi ülkede sanayi teşvik edildiği takdirde sanayinin gelişeceğini belirtmiştir. Halkın yerli mala olan rağbeti artınca sanayinin gelişeceğini, bu doğrultuda mensucat, deri, ahşap gibi fabrikaların kurulup halkın istihdam edileceğini ve milli servetin artıp sermayenin ülke içerisinde dolaşacağını vurgulamıştır (Ahmet Mithat, 1889c, s.5-6).

Ahmet Mithat, *Tercüman- Hakikat*'ta "*Usul-i Himaye ve Usul-i Teşvik*" başlıklı makalede eskiden bir devletin sanayi üretimini yabancı ülkelerde korumak amacıyla himaye etmesinin olumlu karşılandığını bunu Rusya'nın halen uyguladığını belirtmiştir. Şimdilerde ise sanayi üretimini sağlayan ülkelerin hammaddede yaşanan sıkıntıları ortadan kaldırmak ve bu hammaddelere rahat erişmek için ülkelerarasında serbest ticaretin uygun düşeceğinden bu düşüncenin uluslararası arenada uygulanmasına kanaat getirdiğini ve bu doğrultuda ekonomi kitaplarında bu görüşün öğretildiğini ifade etmiştir. Ahmet Mithat bu düşünce uygulandığı zaman sanayileşmiş ülkelerin kendilerine lazım olan hammaddeleri kolay ve hızlı olarak temin etmeleri sonucu bu ülke sanayilerinin daha da gelişip rekabette üstün duruma geleceğini ama buna karşın bazı ülkelerin sanayisinin ise gün geçtikçe daha da gerileyeceğini dile getirmiştir. Bu tehlikeye karşı Avrupa'da eski sanayiyi teşvik eden politikalar uygulanmaya başladığını ifade etmiştir. Sanayiyi himaye eden usul-i teşvik politikasının ilk olarak Fransa'da uygulandığını, Fransa'nın, Amerika'nın ucuz ürünlerinden korumak amacıyla çiftçilerin üretimine bir yandan teşvik verdiğini bir yandan da Amerika'dan gelen ürünlere yüksek vergi konduğunu belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin sanayi sektöründe gelişmiş ülkelerle rekabet edecek durumda olamadığı için himaye politikasının uygulamasının mazur görülmesini istemiştir. Gümrük politika tahdidi ve kapitülasyon nedeniyle gerekli adımların atmasının güç olacağından usul-i teşvik politikasının daha kolay uygulanacağını vurgulamıştır. Osmanlı'da yağ üreticilerine teşvik verilebileceğini ve ithal ürünlere yüksek gümrük vergisi koyarak bu ürünleri men edebileceğini belirtmiştir. Bu teşvik politikasının ülke sanayisi için en uygun ve hızlı yöntem olduğunu vurgulamıştır (*Tercüman-ı Hakikat*, 1889e, ss.4-5).

Ahmet Mithat, *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımlanan başka bir yazısında ise usul-i himayenin yavaş yavaş usul-i teşvike doğru dönüştüğünü ve ülkelerin sanayiyi teşvik politikasını uyguladığını dile getirmiştir Osmanlı'nın gümrük politikası tahdidi ve kapitülasyon gibi birçok sınırlama nedeniyle himaye politikasının uygulamada zorluklar çekmesine karşın yerli sanayiyi teşvik politikasının uygulamasıyla ülke sanayisine destek olabileceğini ifade etmiştir. Devletin üreticilere her birim başına maliyetin bir kısmını temin etmesiyle yerli ürünlerin ecnebi ürünlere göre rekabet imkânı sağlanacağını belirtmiştir. Bu teşvik politikasıyla birlikte yerli ürünleri rağbet edilmesiyle paraların ülke içerisinde kalacağını ve sanayinin canlanacağını vurgulamıştır. Teşvik sonucu yağ üretiminin artmasıyla hayvansal üretimin iyileşip ve hayvan sayısı ve kalitesinin artacağını, hayvanların artmasıyla ziraatta hayvan gücü ve gübresinden istifade edileceğini bunun da ziraatın gelişmesine katkı sağlayacağını ifade etmiştir. Ecnebilere verilen imtiyaz ve gümrük politikası tahdidi gibi engellere karşı en önemli yöntemin teşvik politikası olduğunu belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1889f, ss. 5-6).

Dönemin dergilerinden Mizan'da ülke sanayileşmediği takdirde Avrupa devletlerin pazarı haline geleceği uyarısını yapmış ve devletin sanayileşmeye destek vermesini istemiştir (Mardin, 1985, s.629). *Mizan*'da imzasız yayımlanan "*Sanayi Dâhiliyemiz*" başlıklı makalede Mizancı Murad, uluslararası her çeşit mübadelenin

serbest icra edilmesinin ekonomi politik ilmi gereğince savunulduğunu ancak bu kaidenin sanayide gelişmiş ülkelerde icra edilmesi gerektiğini ve henüz bu seviyeye ulaşmamış Osmanlı'da bu kaidenin uygulanamayacağını vurgulamıştır. Yerli sanayinin yabancıların rekabetine mücadele edecek ülkelerde bu kaidenin uygulandığını ama çoğu ülkede bu düşüncenin kabul edilmediğini ifade etmiştir. Çoğu ülkenin şartlara göre yerli sanayiyi ecnebi rekabetinden muhafaza edecek bazı himaye tedbirleri aldığını vurgulamıştır. Himaye düşüncesinin son günlerde Osmanlı'da rağbet gördüğünü ve bu doğrultuda yerli sanayiyi korumak için öteden beri hükümetçe bazı izinlerin verildiğini ifade etmiştir. Padişahın sanayinin terakkisi, milli üretimin revacı için gerekli birçok izinleri vererek himaye usulünü icra ettiğini vurgulamıştır. Padişahın ülkenin terakkisi için say u gayret ederek çalışmasına karşın sermayedarların bu uğurda say u gayret etmemelerini eleştirmiştir. (*Mizan,* 1889d, s.1087).

1884 senesinde kurulan Dersaadet Ticaret Odası tarafından kurumun resmi yayım organı olarak yayımlanan gazete dönemin iş patronların sözcüsü durumundadır *(Gülsoy-Nazır, 2009, ss.39-59). Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* devletin sermayedarların teşebbüslerinde yardımcı olmasını istemiş ve ülkede sanayileşmenin görülmesi için sermayedarların sorunların çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır (Demir, 2018f, ss.97-98). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'*nde yayımlanan "*Osmanlı Devleti'nde Sanayi*" başlıklı makalede ise Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı'da kanunlara uygun hareket etmek şartıyla fabrika tesisinin serbest olduğu bu konuda bir nizamnamenin dahi mevcut olduğu ifade edilmiştir. Fabrika için gerekli olan makine ve aletlerden gümrük vergisinden muaf olmak gibi bazı genel muafiyetlerin verildiği ayrıca ecnebi ülkelerine ihraç olunan Osmanlı ürünlerinin gümrük vergilerinden muaf tutulduğu ifade edilmiştir. Her çeşit rekabeti ortadan kaldıran ve inhisar teşkil edecek bazı imtiyazların Osmanlı Devleti'nde sanayinin gelişmesini engellediği vurgulanmıştır. Demiryolları, şehirlere su akıtılması, liman, rıhtım ve tramvay inşası, gaz veyahut elektrikle aydınlatma gibi büyük bayındırlık gibi işler için teşvikin gerekli olmadığı ifade edilmiştir. Ancak üretim gerektiren sektörler için imtiyaz ve inhisarın verilebileceğini ve bunun kabul edilebilir olacağını vurgulanmıştır. Büyük sermaye gerektirmeyen küçük sanayi için inhisara dönüşecek ayrıcalıkların verilmesinin zanaatkârın çalışmalarını tesirsiz bırakacak sanayi kalkınmanın temeli olan girişimcilik fikrinin mahvına sebep olacağı ifade edilmiştir. Osmanlı'da bol miktarda mevcut olan hammadde ve pahalı olmayan amele ücreti nedeniyle her çeşit rekabete dayanılabilecek bir ortamın mevcut olduğu belirtilmiştir. Osmanlı'da sanayinin gelişmesine mani olan hakiki sebebin sanayi şubelerinde belirli kişilere imtiyazlar verilmesi gösterilmiştir (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1890, s.1).

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde yayımlanan diğer yazıda ise, ipek fabrikalarında alınan birtakım vergilerin kaldırılması veyahut azaltılması, hükümetin ipek fabrikaları için Fransa'nın uyguladığı ikramiye usulünü benimsemesi .ve ülkeden ecnebi ülkelerine koza ihracının yasaklanması istenmiştir (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 1892c, ss.205-206). Başka bir yazıda ise Fransa'da yeni

gümrük tarifesinin uygulanması ve ipek fabrikalarına ikramiye teşviki gibi tedbirlerin ülkenin ipek fabrikaları için olumsuz tesir bırakacağı belirtilmiştir. İpek fabrikalarını himaye ederek Fransa'dan alınan tedbirlerden korunmak amacıyla birtakım öneriler getirilmiştir. 1. Vilayet dâhilinde kullanılan bütün koza ihracını on sene müddetle men etmek. 2. Aktif olan fabrikaları resim ve vergilerden muaf tutmak. 3. Vilayet dâhilinde mamul ipekten alınan %1 ihracat resmini lağvetmek. 4. Ziraat bankasının ipek fabrikalarına uygun koşullarla sermaye tedarik etmek (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1892b, s.121).

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde yayımlanan İstanbul'da Sanayi başlıklı makalede ise hükümetin yabancı devletlerden gelen eşyalarla rekabet etmesi için fabrikalara birçok imtiyaz verildiği belirtilmiştir. Belli bir müddet inhisar hakkı, fabrikaların Avrupa'dan getirteceği makine, alet ve hammadde için gümrük rüsumundan muafiyeti, fabrika mamulâtının ithalat ve ihracat resminden muafiyeti, fabrikaya lüzumu olacak arazinin ücretsiz olarak verilmesi gibi imtiyazlar verildiği ifade edilmiştir. Hükümetin sanayinin terakki etmesi için fabrikaları himaye ettiği ve sermayedarların bu fırsattan istifade ederek bu gibi teşebbüslere girişmeleri istenmiştir (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,* 1886a, s.1) Diğer bir yazıda ise sanayi tesislerine imtiyaz vermekle ecnebi sermayedarlarının ülkeye gelmelerini olanak tanıdığı ifade edilmiş, Osmanlı Devleti'nin ecnebilere verdiği imtiyazların kötüye kullanılması ve yerlilerin hukuku gasp etmesi gibi suiistimallere müsaade edilmeyeceği ve gerekli önlemlerin alınacağı vurgulanmıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1886b, ss.3-4).

1899 senesinden yayımlanan *Musavver Fen ve Edep* dergisi Osmanlı'nın kalkınmasını gerçekleştirmesi için sanayi sektöründen gelişmesini vurgulamış ve bu doğrultuda sanayileşmenin gerçekleşmesi için sanayiyi destekleyici politikalar gerçekleşmesini istemiştir (Demir, 2018f, s.98). Bu doğrultuda gazete "*Bir İhtar-ı Mahsusa"* başlıklı yazıyla bir müsabaka tertip ettiğini, sanayi alanında okuyucularından makaleler isteyip ve bu makaleleri her hafta yayımlayacaklarını belirtmiştir. Makalelerin 1. Sanayinin terakkisi için neler yapılmalıdır. 2. Ticaret şirketlerinin faydaları nelerdir. 3. Ticaret şirketleri kurulursa ne kazanılır gibi başlıklarda olması istenmiştir (*Musavver Fen ve Edep*, 1899, s.9). Bu ilandan sonra gazeteye birçok yazı gönderilmiş ve bu yazılar gazetede yayımlanmıştır. Gazetede yayımlanan "*Bir İhtar-ı Mahsusa Cevap 1*" başlıklı makalede Halil Rıfat inhisar namıyla verilen imtiyaz neticesiyle sanayinin hiçbir gelişme elde edemeyeceğini belirtmiştir. İnhisara sahip olan girişimcinin zanaatını geliştirmekten ziyade karını düşürdüğünü buna karşın rekabet ortamın olduğu durumda ise gece gündüz gayret ederek kaliteli ve ucuz mal elde edip çok kar elde edeceğini ifade etmiştir. İktisadi nazardan rekabetin sanayinin terakki etmesi için önemli olduğunu belirtmiştir (Asımzade Halil Rıfat 1899a, ss.23-24).

1881 senesinde çıkan *Ziraat Gazetesi* de ziraatın gelişmesinin daha da hızlı olabilmesi için ülkede sanayileşmenin gerçekleşmesi gerektiğini vurgulanmıştır. Gazetede imzasız yayımlanan "*Bir Memleketin Ziraatıyla Sanayinin Yekdiğerine*

Kıyası" başlıklı makalede yazar, bir ülkenin sanayi ürünlerini tedarik etmesinin o ülkenin gelişmesinin ana sebebi olduğunu vurgulamıştır. Pamuk üreticilerinin bir senede uğraşarak ürettiği ürünü ucuz fiyatla harice satıp sonra pamuktan imal eden ürünleri birkaç misli fiyatla satın aldığını belirtmiştir. Bunun bir ülkede zanaatın olmamasından yani zirai mahsullerin değerini artıramamaktan ileri geldiğini ifade etmiştir. Bir ülkenin ihracatı ne kadar ise ithalatının da o oranda olmasını istemiştir. Bir ülkenin zirai ürünlerin işlendikten sonra satılması gerektiğini bu yapıldığı takdirde kazancının artıp ihracattan ise çok yarar elde edeceğini vurgulamıştır (*Ziraat Gazetesi*, 1883, ss.33-35).

Yerel mallara rağbet gösterilmesi

1838 serbest anlaşması sonucu ülkeye yığılan mallara rağbet edilmesiyle Osmanlı Devleti'nin sanayisinin yok olmasına sebebiyet verdiği dönemin basınında sık sık vurgulanmıştır. Dönemin basınında gazeteciler ülkede sanayi üretiminin azalmasının ana nedeni olarak halkın yerli mallara rağbet etmemesini göstermiştir. Halkın yerli malların kalitesi ve fiyatına bakmaksızın bu ürünleri almasını istemiştir (Sungu, 1999, ss.837-840).

Ahmet Mithat, *Tercüman-ı Hakikat*'ta yayımlanan *"Servet-i Milliye'nin Muhafazası"* başlıklı makalede bir ülkenin temel geçim ihtiyaçlarını yerli üretimle karşılamasıyla o ülkenin milli servetini muhafaza edileceğini belirtmiştir. Bu doğrultuda halkın yerli ürünlere ehemmiyet vermesinin iç siyaset gereği görevi olduğunu vurgulamıştır. Basında yerli mallara rağbet konusuna zamanla değinildiğini, bu değinme sürecinde ise halkta büyük tesirler uyandırdığını ve bu doğrultuda halkın Feshane ve Bursa fabrikalarında üretilen ürünlere rağbetinin arttığını ifade etmiştir. Yerli ürünlerin ecnebi ürünlere göre pahalı olmasına karşın yerli malların kullanılmasıyla milli servetin ülkede dolaşacağını ve bununla da milli servetin muhafaza edileceğini belirtmiştir. Ülkede gün geçtikçe yabancı esnafın çoğaldığını, yerli esnafların ise ortadan kalktığını, kasap, meyveci ve bakkal gibi dükkânları bile yabancı kişilerin işlettiğini belirtmiş, yabancı dükkânların artmasının nedenini halkın buralara olan rağbetinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Kırım Savaşı'ndan önce sadece Beyoğlu ve Galata civarlarında tek tük olan ve İstanbul bölgesinde hiç görülmeyen ecnebi dükkânların bugün her bölgede görülmesinin nedenini halkın buralara olan rağbetine bağlamıştır. Ülkede ecnebi severliğin artmasıyla gittikçe çoğalan bu dükkânların ülkeye vergi vermemesine karşın halkın halen buralara rağbet etmesinin şaşılacak bir durum olduğunu belirtmiştir. Geçen sene yerli mamulden yapılan entari ve fistanların modalaşıp gayrimüslim vatandaşların bile bu ürüne rağbet ettiklerini belirten Ahmet Mithat, ecnebi tüccarların bu durumun farkına vardıklarını sonra ise moda olan ürünün özelliklerini kendi ülkelerine bildirerek bu ürünün taklidini yaptıklarını ifade etmiştir. Ecnebilerin bu şekilde kendi çıkarını düşünmesine karşın Osmanlı halkının da yerli ürünlere rağbet etmesini istemiştir. Yerli sermayedarların bir araya gelip Avrupa'daki gibi fabrikaları halen kurmamalarının ve bu konuda say u rağbet etmelerinin üzücü bir durum olduğunu belirtmiştir. Halkın kalitesi ve fiyatına bakmadan yerli ürünleri

almayıp ecnebi ürünleri almaya devam ettiği sürece sermayedarların fabrika teşebbüslerine cesaretinin olmayacağını ifade etmiştir. Ülkede üretimin olmamasının nedeni halkın yerli ürünlere rağbetin az olmasından kaynakladığını ve halkta yerli ürünlere rağbet fikri oluştukça bundan hem halkın hem de ülkenin kazanç elde edeceğini vurgulamıştır (Ahmet Mithat, 1889a: 5-6). Ahmet Mithat yerli ürünlere rağbet edilmesine diğer makalede işlemeye devam etmiştir. Dahili ticareti rağbet etmeyi sadece patent vergisi bağlamında değil ülke servetinin muhafazası anlamında da önemli olduğunu ifade etmiştir. (Ahmet Mithat, 1889, s.5)

Tercümanı Hakikat'ta yayımlanan "*Servet-i Umumiyenin Muhafazası*" başlıklı makalede ucuz ürünlerden halkın faydalandığını ve sanayiyi himaye ederek üretimin içeriden karşılandığı takdirde pahalı ürün alacak halkın zarar göreceğini belirten *The Levant Herald* gazetesine cevap veren Ahmet Mithat, halkın yabancı ürünlere rağbet etmesiyle sermayenin harice akmasıyla milli servetin azaldığını, bundan daha fazla zarar göreceğini ve yerli ürüne rağbet etmesiyle ülke servetinin muhafazası açısından yarar göreceğini vurgulamıştır (Ahmet Mithat, 1889b, s.6). Ahmet Mithat, diğer bir yazısında ise yerli mala rağbetin artmasıyla sanayinin kendiliğinden terakki edeceğini ifade etmiş, yerli zanaatkârın satış gerçekleştirmeyince üretim yapamadıklarını ve büyümek için de cesaret edemediklerini belirtmiştir. Ancak halkın yerli ürünlere rağbet edip ve devletin zanaat erbabına teşvik verse zanaatçıların lazım olacak donanımı Avrupa'dan rahatlıkla sağlayacağını ve sanayinin kolayca gelişeceğini ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1889c:, ss.5-6). Ahmet Mithat, "*Muhabbet-i Osmaniye*" başlıklı makalede ülke politikaların yürütülmesinde yerli düşüncenin önemli olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda Avrupa'da görülen liberal politikası uygulamalarının ülkeye zarar vereceğini ve Avrupa'da bile henüz bilimsellik kazanmamış bu düşüncenin bir kanun gibi görülüp uygulamasını eleştirmiştir. Ülkede vatanseverlik duygusu geçerli olmadığı sürece yerli sermayenin kalmayacağını ve tüm paraların harice akacağını belirtmiştir. Osmanlıların birbirini sevmesi, birbirinden alışveriş etmesine özen göstermesi ve ittihat edip çalışması gerektiğini belirtmiş, bu sağlandığı takdirde Osmanlı'nın terakki edeceğini vurgulamıştır (Ahmet Mithat, 1889g, ss.5-6).

Mustafa Refik'in *Tercüman-ı Hakikat*'ta "*Dahil-i İfrat-ı Tasarrufun Neticesi*" başlıklı makalede son günlerde serbest düşüncenin mi yoksa himayenin mi uygulanmasının tartışıldığını belirtmiş, sonra ise bu iki düşünceyi bir olayı anlatarak karşılaştırmıştır. Yerli ürünlerin yabancı ürünlere göre üretimin yavaş ve maliyetli olduğundan halkın talebini karşılayamadığını bu nedenle ucuz Batı ürünlerine rağbet edildiğini ifade etmiştir. Halkın Batı ürünlerine rağbet etmesiyle tasarruf ettiğini düşünmesine karşın aslen öyle olmadığını açıklamıştır. Yerli malların pahalı olmasına karşın kaliteli olduğunu, bir ürünün 3-4 sene giyilmesine karşın yıpranmadığını ancak Batı ürünlerin ise birkaç hafta içerisinde adiliğinin ortaya çıktığını, beş altı ay içerisinde kullanmaktan vazgeçip yeni ürün aldığını ve tasarruf ettiği paraları harcamak zorunda kaldığını ifade etmiştir. Himaye politikasının uygulamasıyla halkın bundan zarar göreceği düşüncesinin yanlış olduğunu belirtmiş,

halkın serbest ticaret politikaların sonucu gelen ucuz mallardan tasarruflarını kaybedip zarar ettiğini ifade etmiştir (Mustafa Refik, 1889, ss.5-6).

Sabah gazetesinde de sanayinin gelişmesi için yerli mallara rağbet edilmesi gerektiğini ifade eden birçok makale yayımlamıştır. Gazetede imzasız yayımlanan "*Mensucat-ı Dahiliye*" başlıklı makalede yazar, devletin ülkede fabrikaların yaygınlaşması için birçok teşvik göstermesine karşın halkın yerli mallara rağbet etmediğini belirtmiş, halkın ecnebi ürünlere rağbet etmesini eleştirmiştir. Avrupa ürünlerini kullanma alışkanlığının ülke sanayinin gelişmesini engellediğini ifade etmiştir. Ülkede Batı menşeli hazır giyim tüketimin yaygınlaşmasıyla bu işi yapan esnafın zarar gördüğünü belirtmiş, ecnebi mallarına rağbet etmekten ziyade yerli malların kullanılmasını istemiştir. Yerli üretimin iç tüketimi karşılayacak boyutta olmadığına katıldığını ancak yerli ürünlerin çoğalmasının rağbetle gerçekleşeceğini belirtmiş, ülke mallarına rağbetsizlik sürdükçe üretimin artmasının zor olduğunu vurgulamıştır. Ülkede üretilebilecek kundura ve giyim gibi birçok malın hariçten tedarik edildiğini ve bunların üretilecek cinsten olmasına karşın üretimin olmadığını ve bunun nedeni de yerli mallara olan ilgisizlikten kaynaklandığını belirtmiştir. Ecnebi mallarına olan rağbetten dolayı yerli üretiminin bir kısmının ecnebi malıdır diye piyasada rağbet gördüğünü ifade etmiş, hazır elbiselerin ucuz olduğu için rağbet gördüğünü ancak bu elbiselerin kısa sürede yırtıldığını, yerli malın pahalı olmasına karşın uzun süre dayandıklarını vurgulamıştır. Bu nedenle halkın yerli ürünlerin fiyatına bakmadan bunlara rağbet etmesi gerektiğini bu yapıldığı takdirde yerli üretimin artacağını ve üretimin artmasıyla da bu ürünlerin daha ucuz elde edileceğini ifade etmiştir (*Sabah*, 1889a, s.3). *Sabah*'ın başka bir sayısında yayımlanan yazıda ise yazar, ülkede kilim üretilmesine karşın halkın yabancı ürünlere ucuz olduğu için rağbet ettiğini ama yerli kilimlerin daha uzun dayandıklarını belirtmiştir. Anadolu ve Rumeli'nin birçok bölgesinde Avrupa ürünlerine göre ucuz kilimlerin bile üretildiğini ve çekici olduğunu belirtmiş, yerli kilimlere rağbetin çoğalmasıyla bunların üretimi de artacağından ülkede fabrikaların kendiliğinden açılacağını ifade etmiştir. Birçok üretimin gerçekleşmesine karşın bunlardan halkın haberdar olmadığını ve bu nedenle rağbet edilmediği için üretimlerin azalıp ortadan kalktığını dile getirmiştir. Ankara ve Bursa taraflarında birçok oda döşemeciliği üretimin gerçekleşip bunların ucuz ve kaliteli olmasına karşın rağbet edilmediğini ifade etmiştir (*Sabah*, 1889b, ss.3-4).

Ülkede yerli mala rağbet edilmediğini dile getiren ve ülkede halkın yerli mallara rağbet etmesi için sütunlarında bu doğrultuda yazılara yer veren dönemin yayımlarından biri de *Musavver Fen ve Edep*'tir. *Dergide* yayımlanan "*Mamulât-ı Dâhiliyeye Âdem-i Rağbet*" başlıklı makalede Ali İhsan, ülkede yerli ürüne rağbet edilmemesinin milli sanayinin gelişmemesinin ana sebebi olduğunu vurgulamıştır. Halıcılığın kalitesinin dışarıda benzerinin olmamasına karşın hanelerin %99'un Avrupa halılarıyla dolu olduğunu belirtmiş, buna sebep olarak Avrupa halıların ucuz olması bahanesi öne sürülse bile bunun o kadar makul bir cevap olmadığını ifade etmiştir. Çarşı-ı Kebir'in yorgancılar kısmındaki esnaf mağazaların on sene önce Anadolu ve Rumeli halı ve kilimleriyle, Halep ve Şam mensucat ve kumaşları ile

dolu iken bugün sadece bir iki dükkânda üç dört parça yerli malın olduğunu tüm mağazaların ecnebi mallarıyla dolu olduğunu dile getirmiştir. Mağazaların yerli malı satmadığı için bu malları kullanamadıklarını söyleyenleri eleştiren Ali İhsan, yerli malı arayıp satın alanın mevcut olmadığını ve kimsenin bu mallara rağbet etmediğini belirmiştir (Müftüzade Ali İhsan 1900b, s.79). Dergide yayımlanan diğer yazıda ise Halil Rıfat, yerli mala rağbetin sanayinin gelişmesinde önemli olduğunu belirtmiş, bir kunduracı imal ettiği kunduraların revacı görülürse zanaatını daha iyi icra edeceğini ve zanaatın gelişmesine say u gayret edeceğini ifade etmiştir (Asımzade Halil Rıfat 1899a, ss.23-24).

Mesleki Eğitim ve Zanaatkârlığa Rağbet

Osmanlı Devleti'nde devletin fabrikalaşma girişimlerinden başarısız olmasından sonra ülkede halkın özel teşebbüs faaliyetlerine rağbet etmesi için dönemin basınında çalışma psikolojisi verilmek istenmiş, dönemin terminolojisi olan sa'y u amel'i yani çalışmayı destekleyici birçok yazı yayımlanmıştır (Demir, 2018c, ss.124-140). Dönemin basınında bu doğrultuda yazıların yanında devlette özel girişim faaliyetlerini teşvik etmek amacıyla birçok politika yürütmüş ve sanayi faaliyetlerinde bulunmak isteyenlere vergi muafiyetleri, arsa hibe edilmesi ve belli bir süre inhisar hakkı elde gibi imtiyazlar sağlamıştır (Şener, 2007, ss.68-72). Ahmet Mithat, gazetesinde bu düşünce doğrultusunda ekonomi politikalarını şekillendirilmesini ve sanayileşmenin gerçekleşmesi için halkın özel teşebbüs gerektiren işlerde sa'y u amel etmesini istemiştir (Kurdakul, 1997, ss.126-130). Ayrıca ülkede sanayileşmenin gerçekleşmesi için devletin zanaatkârlara her türlü desteği vermesi istemiştir (Georgeon, 2009, ss.151-152).

Tercümanı Hakikat'ta yayımlanan *"İcmal-i Ahval"* başlıklı yazıda halkın sanayi sektörüne rağbet edip ülkede sanayi merkezleri açılmadığı takdirde Avrupalıların kısa sürede ülkeye yığılıp dükkânlar açarak ürünlerini kolayca satmak için çaba gösterecekleri ifade edilmiştir. Yabancıların fabrika açmak hakkını elde ettikleri takdirde sanayinin terakki etmesinin artık bir hayalden ibaret olacağı bildirilmiştir. Yabancı fabrikaların açılmasından sonra halkın bu fabrikalarda işçi olmaktan başka bir imkânın kalmayacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle sermaye sahiplerinin hemen buna teşebbüs etmesi gerektiği ve devletin yerli sanayinin tesis edilmesi için teşvik politikası uygulaması istenmiştir. (*Tercüman-ı Hakikat*, 1881, s.2).

İkdam gazetesi de sanayinin gelişmesi gerektiğini savunmuş ve halkın zanaat gibi mesleklere ilgi gösterilmesine çalışmıştır. Bu doğrultuda gazetede yayımlanan "*Sanayi ve Zanaatkârlık*" başlıklı makalede bir ülkede üretimi artırmak gerektiği vurgulanmıştır. Bir ülkede üretimi artırma ve ham eşyaları imal ederek daha faydalı hale getirmesinin sanayinin gelişmesiyle ilişkili olduğu ifade edilmiş, Osmanlı Devleti'nin sanayinin gelişmesi için birçok teşebbüste bulunduğu, halkı bu konuda teşvik ettiği ve fabrikaların çoğalması için birçok imtiyaz verdiği dile getirilmiştir. Devletin yaptığı hizmetlere karşın sanayinin gelişmesi için ülkede hakim olan bazı yanlış görüşlerin değişmesi gerektiği belirtilmiş, ülkede

zanaatkârlığa itibar edilmediği ve zanaatkârlığa memurluk kadar değer verilmediği ifade edilmiştir. Zanaatkârlıkla uğraşıp üretim gerçekleştirmek ve fabrika tesis etmek gibi adımların ülkeye büyük yararı olacağı vurgulanmıştır. Bu doğrultuda halkın zanaat mesleklerine olan bakışın değiştirilmesi ve zanaata daha fazla değer verilmesi gerektiği belirtilmiştir. (*İkdam*, 1894, ss.2-3). *İkdam*'da yayımlanan başka bir yazıda ise bir ülkenin iktisadi kalkınmasının o ülkedeki zanaatın gelişmişliğine ve halkın bu mesleklere olan rağbetinin fazlalığının neticesi olduğu ifade edilmiştir. Osmanlı'da halkın bu mesleğe olan rağbetinin az olmasına karşın eskiye nispetle son günlerde ülkede sanayiye olan ilginin arttığı bildirilmiştir (*İkdam*, 1897, s.3).

Mizan dergisi de ülkede özel teşebbüs gerektiren işlere rağbet edilmesini istemiştir. *Mizan*'da yayımlanan "*Bir Osmanlı Şeyhi ve Sanayi-i Osmaniye Serlevha İle ve Bir Türk İmzasıyla Alınan Varakanın Suretidir*" başlıklı makalede ülkede sanayinin mevcut olduğunu eksik olan şeyin ise zanaata verilen teşvikin az olmasından kaynaklandığı ifade edilmiş, zanaatkâr teşvik edilirse zanaatın da canlanacağı vurgulanmıştır. Avrupa ve Amerika'nın binlerce fabrikanın gelişmiş hale birden gelmediğini zanaata değer verip birçok say u gayret gösterdikten sonra bu duruma geldiği ifade edilmiştir. Ülkede zanaatkâr teşvik edildiği zaman bu doğrultuda milli mamullere rağbetin artacağı, ithalatın azalacağı ve milli servetin artmasıyla ülkenin refah ve saadete ereceği vurgulanmıştır. Eğitimin gelişmemesi ve sermayenin kasalarda saklanmasıyla ne sanayinin gelişeceğini ne de Avusturya'nın adi ürünlerinden kurtulacağı ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin elbise, silah gibi tüm eşyaları kendi tedarik ettiği zaman Osmanlı'nın da Avrupa gibi kalkınacağı belirtilmiştir. Sanayiye teşvikin sadece devletten beklenilmemesi gerektiğini halkın da sanayinin gelişmesi için birçok say u gayret göstermesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir (*Mizan*, 1890b, ss.1251-1252).

İstanbul Ticaret Odası'nın yayım organı olarak 1885 senesinde *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* yayımlanmıştır. Bu gazete, İstanbul Ticaret Odası tarafından çıkarıldığı için dönemin ticaret ve sanayisi ile meşgul olan sermaye sahiplerinin sözcüsü durumundadır (Toprak, 1985, s.638). Bu nedenle gazetedeki yazılar Osmanlı iş adamlarının hedeflerini de yansıtmaktadır. Gazete ülkede sanayinin gelişmesini desteklemiş ve hükümetin bu doğrultuda attığı adımları onaylayan birçok yazı yayımlamıştır (Gülsoy-Nazır, 2009, ss.140-150) *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nin yayımlanan "*Ticaret ve Hükümet 3*" başlıklı makalede, halkta özel girişim ruhunun az olması sebebi ile bu gibi özel girişimlere devletin teşvik olması ve yol gösterilmesi gerektiği vurgulanmıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1886c, ss.1-2). Bu doğrultuda devletin alması gereken tedbirler maddeler halinde sıralanmıştır. 1. Ticaret şirketlerine dair kanun değişimi ve ticareti mümkün mertebe serbest bir hale getirmek. 2. Sanayi teşebbüslerinin muhtaç olduğu bürokrasi işlemleri azaltmak. 3. Fabrika tesisi için oluşturulan komisyonu tadil etmek. 4. Ham eşyalardan alınan vergileri azaltmak. 5. Yerli ürünlerde %8 alınan iç gümrük vergisini kaldırmak. 6. Sanayiye mahsus makine, alet ve kömür vergilerini gümrükten muafiyet etmek. 7. Sanayinin muhtaç olduğu eşyalardan alınan ithalat resmini azaltmak. 8. Mahalli sanayi gözetmek. 9. Sanayi mektepleri ve fabrika gibi

tesisleri kurmak 10. Demiryolu inşa etmek (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1886d, s.2).

Dönemin süreli yayımlarından *Mektep* dergisi de hükümetin gösterdiği bunca fedakârlığa rağmen halkın sanayi girişimlerinin eksik olmasını eleştirmiştir. Zanaatın terakkisi için hükümetin vazifesini yerine getirdiğini ve halkın teşebbüslerini desteklediğini vurgulamıştır. Hükümetin sanayiye gösterdiği girişim kadar halkın gayret göstermesini istemiş, gümrük muafiyetinin yararlı tesirleri olacağını ve ülke terakkisi için önemli bir adım olacağını belirtmiştir (*Mektep,* 1894, ss. 32-33). Ülkede zanaatın gerilemesinin ana sebebinin halkın zanaat teşebbüslerine olan ilgisizliğini göstermiştir. Birçok kişinin sanayinin faydalarını takdir etmesine karşın sanayiye ilgisiz kaldığını ifade etmiş, İslam tüccarlarının ellerinde fabrika kuracak kadar serveti olmasına karşın bir tezgâh bile tesis etmediklerini belirtmiştir. (*Mektep,* 1894, ss.33-35).

19. yüzyılda sanayileşme politikaları doğrultusunda devletin fabrikalaşma hareketlerinin girişimin başarısız olması nedenlerinden biri de ülkede nitelikli personel eksikliğinden kaynaklanmasıydı (Seyitdanlıoğlu, 2011, s.725). Devlet adamları da bu doğrultuda sanayi okulların açılması için teşebbüslerde bulunmasına karşın bir sonuç elde edilememiştir. (Önsoy, 1988, s.115). 1861 senesinde kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun hedeflerinden biri de ülkede zanaat dalları için nitelikli personel yetiştirmekti (Semiz-Kuş, 2004, ss.277-278). Bu çerçevede ülkede sanayi okulları açılması için bir nizamname hazırlanarak tüm vilayetlere gönderilmiştir. Vilayetlerde açılan okullar beş sene eğitim olarak planlanmış, öncelikle kimsesiz ve yoksul çocuklar kabul edilmiştir (Kurt-Çakır-Demir, 2016, s.160). 1868 senesinde İstanbul Sanayi Mektebi açılmış, ancak mesleki eğitim geleneksel usta-çırak mantığıyla verildiği için yarar sağlanamamış, bu nedenle Abdülhamit döneminde mektebi iyileştirmeye yönelik çalışmalar yapılmıştır (Yıldırım, 2012, ss.166-168).

II. Abdülhamit dönemi basını ülkede sanayinin gelişmemesinin nedenlerden biri olarak ülkede mesleki eğitimin gelişmemesini göstermiş ve bu doğrultuda ülkende sanayi mektepleri bir an önce yaygınlaştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Devrin önemli fen ve teknik dergilerinden *Musavver Fen ve Edep* dergisi bu konuda fazlaca ısrar etmiş ve sütunlarında birçok yazı yayımlamıştır. *Dergide* yayımlanan "*Makale-i Mahsusa"* başlıklı makalede Kadızade, Batı'nın bu terakkisinin maarif alanında göstermiş olduğu ilerlemenin sonucu olduğunu vurgulamış, Osmanlı'nın bu seviyeye gelmesi için maarif alanında çalışması gerektiğini belirtmiştir (Kadızade M. H. 1899, s.55). Dergide yayımlanan başka bir yazı olan "*Sanayiye Dair*" başlıklı makalede ise Ahmed, sanayinin gelişmesi için sanayiye aşina ve çalışkan muallimlerin istihdam edilerek sanayi mekteplerinin açılmasını istemiştir. Ülkede yeterli sanayi mektebinin olmamasına karşın sanayiye aşina muallimlerin sınırlı olsa bile olduğunu belirtmiştir. Halkın sanayiye hor baktığını servet sahiplerinin sanayiye ilgisiz kaldığını ifade etmiştir. Zengin aile çocukların zanaata istidadı olsa bile teşvik edilmemesini, çocukların ufak teşebbüslerini amele mi olmak istiyorsun bırak o

aletleri elinde diyerek onları bu teşebbüslerden men edilmesini eleştirmiştir. Ailelerin çocuklarını zanaattan anlayan bir ustanın yanına verse yâda sanayi mekteplerine kaydettirmiş olsa çocuğun şöhretli bir zanaatkâr olup ülkeye faydalı işler göstereceğini ifade etmiştir (Ahmed, 1900, s.71)

Musavver Fen ve Edep'de yayımlanan "*Bizde Sanat Nasıl Terakki Eder*" başlıklı makalede ise Hafız İsmail, sanayinin gelişmesi için birinci olarak vilayetlerde hatta sancaklarda bile sanayi mekteplerinin kurulmasını istemiştir. İkinci olarak sanayi mektebinde mezun olan talebelerin ileride fabrika ve tezgâh sahibi olması gerektiğini açıklamıştır. Sanayi mektebinde mezun olan kişilerde dükkân ve tezgâh sahibi olanların pek az olduğunu bunun sebebi olarak da mezun talebelerin sermaye sahibi olmamalarını göstermiştir. Ülkedeki Hristiyan ve Musevi vatandaşların da sanayi mektepleri olduğunu ve mezun olan talebelerin çoğunluğunun dükkân sahibi olduklarını az zamanda işi büyüttüklerini on sene geçmeden büyük bir ticarethaneye sahip olduklarını belirtmiştir. Gayrimüslim halkın kendi vatandaşı olan zanaat erbabının mallarına rağbet ettiğini bu doğrultuda zanaatkârın kısa sürede borcunu ödeyip terakki ettiğini ifade etmiştir. Sanayi mektebinde yetişen zanaatkârlara destek olunmasını istemiştir (Hafız İsmail, 1899b, ss. 27-28).

İkdam gazetesi de ülkede sanayinin gelişmemesinin nedeni olarak eğitim eksikliğini göstermiştir. Gazetede yayımlanan yazıda ülkede sanayinin gerilemesinin nedeni olarak zanaat mesleklerin ilim ve fen ile irtibatları olmadığı ve bu mesleki icra edenlerin ilim ve fen eğitimi almasının bir katkı sağlamayacağı yanlış inancından kaynaklandığı vurgulanmıştır. Osmanlı'da birçok rüştiye mektebinin açılmasına karşın mesleki eğitim kurumların açılmamasının şaşılacak bir durum olduğunu belirtmiş ve mesleki eğitim kurumların artırılmasını istemiştir. Sanayinin gelişmesi için ilim ve fennin yetersiz olduğu ve bu nedenle zanaatkârlara mektep ve fabrikalarda bu ilim ve fennin verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Osmanlı'da halkın çocuklarını modern sanayi mesleklerini öğrenmek amacıyla Avrupa'ya eğitime gönderilme usulünün hiç görülmediğini belirtilmiş, bunun değiştirilmesi gerektiği ve çocukların eğitim amacıyla gönderilmesi gerektiğini ifade edilmiştir. Zanaatkârların üretimini Avrupa üretim yöntemleriyle icra etmesi için Avrupa'da uygulanan yöntemlerin ülkede yaygınlaşması gerektiği vurgulanmıştır (*İkdam*, 1894, s.3).

Mizan'da ülkede mesleki eğitiminin önemini vurgulamış ve bu doğrultuda dergide yayımlanan "Mekteb-i Sanayi" başlıklı makalede, sanayi mekteplerinin ülkenin en çok muhtaç olduğu zanaat erbaplarını yetiştirmek amacıyla birçok gayretle meydana getirildiği belirtilmiştir. Sanayi mekteplerinin kendisine lazım olan ürünleri imal ettiği gibi harice de iş yaptığını belirtmiş, devlet kurumları ve halkın sanayi mektebinde üretilen ucuz ürünleri almaktan ziyade ecnebi ürünlerini yüksek fiyatla almasını eleştirmiştir (*Mizan*, 1890, ss.1444-1445). *Mektep* dergisi de zanaatkârın Avrupa'daki zanaatkarları gibi zanaat fennini öğrenmeyip uygulamadığı takdirde ülkenin gelişmesinin zor olacağını ifade etmiştir (*Mektep*, 1894, s.33).

Sanayileşme için Vergi Politikası

Önce İngiltere imzalanan 1838 ticaret anlaşması ve sonra anlaşma doğrultusunda diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarına göre Osmanlı'da ithalat vergisi %5 ve ihracat vergisi %12 gümrük olarak kararlaştırılmıştı. (Önsoy, 1988, s.126). 1861 senesinde imzalanan anlaşmaya göre ihracat %1 indirilmiş ve ithalat vergileri ise %8'e yükselmiştir (Pamuk, 1994, s.18-19). II. Abdülhamit döneminde devletin himaye politika doğrultusunda gümrük vergisini artırılma girişimleri olmasına karşın Avrupa devletleri tarafından sürekli engellenmiş ve ancak 1905 senesinde %3 gibi düşük bir artırılmayla ithalat vergisi %11'e yükselmiştir (Pamuk, 2005: 206). Ahmet Mithat *Tercümanı Hakikat*'ta yayımlanan "*Servet-i Umumiyenin Muhafazası*" başlıklı makalede gümrük oranları artırılmasını istemiş ve Avrupa'dan örnekler vermiştir. Fransa'nın Amerikan tarımsal ürünlerine karşı gümrük oranlarını artırması, Rusya'nın ithal ürünlere engel olmak için yüksek gümrük vergileri koyması ve İngiltere dahil birçok ülkenin şeker üretiminde üreticilere başta parasal olmak üzere birçok teşvik verilmesi örneklerini sıralamıştır (Ahmet Mithat, 1889b, s.5-6). *Mizan*'da gümrük vergisini artırılmamasına değinmiş, dergide yayımlanan "*Gümrük Rüsumu ve Sanayi Dâhiliyemiz*" başlıklı makalede, Avrupa devletlerinin kalkınmış duruma gelene kadar sanayisini ecnebilerden muhafaza için himaye politikası uyguladıklarını belirtmiş ve uyguladıkları himaye politikaların başlıcasının ise gümrük vergisinin lüzumuna göre değiştirilmesi olduğunu ifade etmiştir (*Mizan*, 1889f, s.1164-1165).

Osmanlı Devleti'nde bir bölgede diğer bölge ve şehirlere, belirli bir iç gümrük vergisi ödemek şartıyla ticaret yapılmasına izin verilmekteydi (Genç, 2005, s. 47). 1838 ticaret anlaşması yabancılar iç gümrük vermekten muaf tutulurken yerli tüccarlar iç gümrükleri vermeye devam etmişti (Pamuk, 1985, s.654). 1861 senesinde ülkede uygulanan kara iç gümrükler kaldırılmıştır (Önsoy, 1988, s.34). Ancak deniz iç gümrüklerin halen yürürlükteydi. Mizan bu konuya değinmiştir. Mizan'da yayımlanan yazıda Osmanlı'da bir bölgeden diğer bölgeye sevk olunan eşyadan alınan %8 gümrük vergisini ilga ederek kara gümrüklerini kalktığını ve hükümetin önemli bir gelir kaleminden ülke sanayinin gelişmesi için feragat ettiği belirtilmiştir. Bu ilganın sadece kara gümrüklerine has olduğunu Osmanlı'da bir iskeleden diğer bir iskeleye nakil olunan eşyadan %8 gümrük rüsumunu alımına devam edildiği ifade edilmiş, deniz gümrüklerinde alınan %8 rüsumunun ilga edilmesiyle yerli sanayinin ecnebi ürünleri ile rekabet edememesi sebeplerinden biri olduğundan bunun kaldırılması istenmiştir. Verginin kaldırılmasıyla gerek İstanbul'da gerek vilayetlerde mensucat fabrikalarını teşkil edileceğini ve mevcut olanların ise daha da terakki edeceğini belirtmiştir (*Mizan*, 1889f, s.1164-1165).

Osmanlı Devleti 1879 senesinde ürüne dayalı sanayi mülkiyet hakkı olan patent kanunu uygulamıştır (Kal'a, 2008, s.16). Bu dönemde yabancılar patent vergisini vermemekte direnmişlerdir. Bu konuya değinen Ahmet Mithat, "*Servet-i Milliye'nin Muhafazası*" başlıklı makalede kapitülasyon nedeniyle birçok yabancı tüccarın kazançlarından istifade edilmediğini ve ülkeye herhangi bir vergi

vermediklerin ve son günlerde çıkan patent vergisini de vermemek için birçok zorluk çıkarttıklarını ifade etmiştir. Halkın bu konuda uyanık olmasını ve servet kazanıp hiçbir vergi vermeyen yabancılara karşı tepki göstermesini istemiştir. Halkın yerli malların kalitesi, süsü ve fiyatına bakmaksızın bu mallara rağbet etmesini ve yabancı ürün satan satış merkezlerine gitmemelerini istemiştir. Bu yapıldığı takdirde patent vergisini ödemeyen yabancı tüccarların pişman olacaklarını ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1889a, s.5).

Gazetelerde devletin vergi politikaları eleştirilmiş ve üretimi artırmak için ne gibi adımların atılması gerektiğine Ahmet Mithat, Tercüman-ı Hakikat'ta değinmiştir. Ahmet Mithat, iç ticareti ve sanayiyi korumak için ithalat edilen tüketim ürünlerine yüksek vergi konulması ve ülkenin ihtiyacı olan makine gibi yatırım gerektiren mallara ise hiç vergi konulmaması gerektiğini belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1879d, s.3). Tüketim ürünlerine yüksek gümrük vergisi konulmasıyla Feshane ürünlerinin Avrupa ürünleriyle rekabet edecek seviyeye geleceğini ve ülke sanayisinin teşvik edip gelişeceğini ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1879d, s.3). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde yayımlanan Ecnebi Dakikleri ve Osmanlı Dakik Fabrikatörleri başlıklı makalede ise, buğday ve undan alınan gümrük vergisinin eşit olmasından dolayı yabancı unlarının piyasada çok miktarda bulunduğu ve bunun ise ülkede değirmenciliğin gelişmesine engel oluşturduğu ifade edilmiştir. Gazetede verilen fiyat cetveline göz atılırsa bol miktarda ecnebi ununun ülkeye geldiğinin görüleceği ve ülkeye gelen un miktarı dikkate alınırsa değirmenlerin şehrin un üretimini karşılayacak kapasitede olmadığının görüleceği belirtilmiştir. Piyasada Amerika ununun ucuz satıldığından Samsun'dan mal gelmemeye başladığı, buradaki değirmenlerin bir kısmının kapanmak zorunda kaldığı, bir kısmının ise üretimi düşürdüğü ifade edilmiştir. Buğday üretilen bölgelerde demiryolunun inşa edilmesiyle Samsun ununun ucuzlayacağını bu doğrultuda yerli unların piyasadaki Amerika ve Avrupa unları ile rahat bir şekilde rekabet edebileceği vurgulanmıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1899, s.97).

Ülkede kapitülasyonlardan kaynaklanan birtakım imtiyazlar nedeniyle yabancıların vergi vermemesi eleştirilmiş ve bu muafiyetlerin ülkede yabancılarla rekabeti zorlaştırdığı ifade edilmiştir *(*Sungu, 1999, ss.786-796;835-840). *Mizan* ülkede ecnebilerin imtiyazlarını eleştirmiştir. Dergide yayımlanan "*Mukabelede Kusur*" başlıklı makalede, ecnebilere tanınan birtakım imtiyazın bugün büyük sorun oluşturduğu, patent ve ecnebi postaları gibi meselelerin buna örnek olarak gösterileceği ifade edilmiştir. Ticaret antlaşmaları ve kapitülasyon unvanı altında verilen birtakım imtiyazın Osmanlı sanayisinin mahvolmasına sebep verdiği vurgulanmıştır. Hükümetin bu durumdan kurtulmak için birtakım tedbire teşebbüs etmesine karşın hariçten gelen engelleme ve birtakım müşküller sayesinde bu teşebbüslerin başarısız olduğu belirtilmiştir. Osmanlı'da ikamet eden ecnebi zanaat erbabının herhangi bir vergi vermemesi durumunun dünyanın hiçbir yerinde görülmediğini bu nedenle bunun bir an önce değiştirilmesi gerektiği istenmiştir (*Mizan,* 1889b, ss. 961-962).

Yerel Sergilerinin Açılması

Osmanlı devletinde Islahı Sanayi Komisyon'un çalışmalarından biri de sergi ve panayırların ülkede yaygınlaşmasına çalışmak olmuştur (Tepekaya, 2000, s. 197). Bu doğrultuda ülkede 1863 senesinde Sergi-i Umumi Osmani açılmış ve uluslararası sergilere katılmıştır (Önsoy, 1983, ss.206-232). 1860 senelerinde yayımlanan gazeteler ülkede sergiciliğin yaygınlaşmasıyla ülkede sanayileşmede önemli katkılar sağlayacağı ifade etmiştir (Demir, 2018d, ss. 155-169). Abdülhamit dönemi basınında sergilerin sanayileşmek önemli olduğunu savunan *Mizan* dergisi sütunlarında birçok yazı yayımlanmıştır. Dergide yayımlanan "*Sanayi ve Makineler*" başlıklı makalede, sanayiye önem vermeyen ülkelerin terakki edemeyeceği belirtilmiş, sanayinin önemini fark etmiş olan ülkelerin ise sanayide say u gayretle çalıştıklarını, üretimlerini daha çok, çabuk ve ucuz elde etmek için yararlı birçok makine ve usul meydana getirdikleri belirtilmiştir. Bugün sanayide görülen bu gelişmişliğin birçok makinenin icat edilmesi sonucu olduğunu 1889 senesi Paris sergisinde teşhir edilen sanayi makinelerini görenlerin bu terakkiyi gördüklerini ifade edilmiştir. Osmanlı'da bilhassa revaç bulan bir takım sanayi şubelerinde mükemmel makinelerin kullanılmasıyla bu şubelerin olağanüstü bir şekilde gelişeceği vurgulanmıştır. Ülkede bulunan bir zücaciye fabrikasında imal edilen ürünlerin halen eski yöntemle üretildiği ve kerestecilikte eski testere, keser, rende ve baltanın kullanıldığı belirtilmiştir. Bu makinelerin kullanılması için bir an önce ülkede bir sanayi serginin kurulması istenmiştir (*Mizan,* 1889e, ss.1094-1096). *Mizan*'da yayımlanan diğer yazıda ise gerek İstanbul'da gerek vilayetlerde yerli üretimi teşhir etmek üzere serginin küşat edilmesinin sanayi nazarından faydalı olacağı vurgulanmıştır. Yerli ürünlerin üretildiği vilayetlerde bile ender olarak bilindiği, bu nedenle halkın ecnebi ürünlerine rağbet ettiği ve yerli ürünlere ise rağbet etmediği belirtilmiştir. Yerli ürünlere gerekli rağbet gösterilmediğinden zanaatkârların göstermiş olduğu say u gayretin hakkını alamadığı için sanayi üretimin gerilediği vurgulanmış ve yerli ürünlere rağbet gösterilmesi için öncelikle devletin İstanbul, Bursa, Ankara, Selanik, Yanya ve Üsküp gibi vilayetlerde sergi açılması önerilmiştir. Yerli ürünlerin bu sergilerde teşhir edilmesiyle yerli ürünlere rağbet edileceği ve bu ürünlerin daha kaliteli üretilmesinin sağlanacağı belirtilmiştir. Hükümetin sanayiyi himaye etmesi ve gerekli tedbirleri almasıyla yerli sanayinin kısa süre içerisinde gelişeceği vurgulanmıştır (*Mizan,* 1889a, ss.938-940). *Mizan'*da yayımlanan başka bir yazıda ise, sergiler vasıtasıyla Osmanlı zanaatkârının birbirini tanımalarına vesile olacağı ve bu doğrultuda zanaat erbabını ortak iş yapmalarına yol açacağını belirtilmiştir. Şimdiye kadar nazara dikkate alınmayan yerli üretimin sergiler sonucu Avrupalıların da dikkatini çekerek birçok yerli ürünün Avrupa'ya ihraç edileceği ve Osmanlı sanayi ürünlerinin Avrupa ülkelerinde gerekli rağbeti göreceği vurgulanmıştır (*Mizan,* 1890a, s.1213).

Musavver Fen ve Edep de ülkede sanayinin gelişmesi için sergilerin önemli olduğunu vurgulamıştır. Dergide yayımlanan "*Bizde Sanat Nasıl Terakki Eder*" başlıklı makalede Hafız İsmail, Avrupa'nın çoğu memleketinde olduğu gibi her vilayette senede bir veya iki defa olmak üzere sanayi sergilerinin küşat edilmesi

gerektiğini ve sergilerin gerekli rağbeti göreceğini ifade etmiştir. (Hafız İsmail 1899b, s.28). Dergide yayımlanan diğer yazıda Abbas Haveri, hükümetin yardımıyla her sene vilayet merkezlerinde sergi açılarak halka yerli malları tanıttırıldıktan ve bunları almaya alıştırdıktan sonra halkın Avrupa'dan gelen mallara rağbet etmeyeceğini belirtmiştir (Abbas Haveri, 1899, s.56).

Şirketleşme

Osmanlı devletinde sanayi sektöründe en büyük sorun sermaye eksikliğiydi. Esnaf ve sanayi üreticileri işlerini büyütmek ve büyük ölçekli üretime geçmek için lazım olan sermayeden yoksundu. Bu doğrultuda dönemin basınında 1860'larda ülkede sermaye birikimi doğrultusunda şirketlerin önemine değinen birçok yazı yayımlanmıştır (Demir, 2018b-e, ss.96-100; 454-455) Ayrıca yöneticiler de şirketlerin önemini göstermek amacıyla İstanbul'daki deniz ulaşımı sağlayacak bir Şirket-i Hayriye adlı bir şirket kurmuş ve bu doğrultuda halkı şirketleşmeye teşvik etmek istenmiştir (Şensoy, 2018, ss. 239-265). 1860 senesinde kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu da ülkede birçok esnaf şubesini bir araya getirerek esnaf şirketlerin kurulmasına çalışmıştır (Önsoy, 1988, ss. 95-114).

Abdülhamit döneminde şirketleşmenin faydalarına en fazla değinen gazete *Musavver ve Fen Edep* dergisidir. Dergide şirketler hakkında bilgi verilmiş, anonim, komandit ve kolektif şirket türleri halka öğretilmek istenmiştir (Müftüzade Ali İhsan, 1899ab, ss. 47-48, 63; 1900a, ss. 75). *Dergide* yayımlanan "*İhtar-ı Mahsusa Cevap"* başlıklı makalede Abbas Haveri, sanayinin terakki etmesi için şirketler kurulmasını vurgulamıştır. Kurulacak şirketlerle Avrupa zanaatkârına rekabet edecek derecede çalışmasını, kaliteli ve ucuz mal üretmesini ve bu tarz şirketlere hükümetin destek çıkmasını istemiştir. Hükümet yardımıyla kurulacak şirketlerin önemli şehirlerde şubeler açarak Bursa'nın ipekli kumaşlarını, Şam ve Hama'nın dokumalarını, Edirne, Selanik ve Yanya'nın el işlerini, Uşak ve Konya'nın halılarını, İzmir'in yemişlerini ve Anadolu'nun diğer bölgelerindeki sanayi ürünlerini mağazalara yığılmasıyla bu ürünlerin halka tanıtmasına vesile olacağını ifade etmiştir (Abbas Haveri 1899, s.56). *Dergide* yayımlanan "*Makale-i Mahsusa*" başlıklı makalede ise Kadızade, Batı'nın kuvvetini birleştirip şirketler kurduğunu ve şirketler sayesinde büyük girişimlerde bulunduğunu vurgulamıştır. Ülkede ticaret şirketleri kurarak birçok sermayenin toplanacağını ve sermayesizlik nedeniyle istifade edilemeyen doğal servetlerin işletileceğini ifade etmiştir (Kadızade M. H. 1899, s.55). Dergide yayımlanan başka bir yazıda Halil Rıfat, ülkede sanayinin gelişmesi için şirketlere ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir. Bir ülkede milyoner sahibi olanların ender sayıda olduğundan şimendifer, vapur ve maden işlemek gibi teşebbüslere girişmenin hiçbir fert için kolay olmayacağını ifade etmiştir. Komandit, kolektif ve anonim şirketleriyle birçok sermayenin birikeceğinden her zaman büyük teşebbüslere girişilebileceğini, sanayinin şirket sayesinde gelişeceğini ve Avrupa'da kurulan fabrikaların şirketler sayesinde bu seviye ulaştıklarını belirtmiştir. Şirket sayesinde paraya muhtaç olan zanaat erbabının sermaye sıkıntısının giderilip gerekli sermayeye kolaylıkla ulaştığını vurgulamıştır. Zanaat erbabının sermaye sıkıntısının

giderildikten sonra yerli malı arzının yükseleceğini belirtmiştir. Almanya, Fransa, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinin bugünkü terakkisinin sanayi sayesinde gerçekleştiğini ve Osmanlı'da kullanılan tüm ürünlerin Avrupa malı olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı, sanayi şirketler sayesinde üretimi artıracağını ve Avrupa'dan gelen ithalatın azalacağını belirtmiştir (Asımzade Halil Rıfat 1899b, ss.43-44).

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi' de ülkede şirketleşmenin yaygınlaşması gerektiğini vurgulamıştır. Dergide yayımlanan *"Osmanlı Memleketlerinde Fabrikalar"* başlıklı makalede, Osmanlı'da fabrika tesisine müsait bir zamanın bulunduğu ve padişah sayesinde hükümet memurlarının yeni sanayi kurumları için hiçbir fedakârlıktan çekinmediği belirtilmiştir. Osmanlı hükümetinin sanayileşme konusunda dikkate alması gereken diğer bir konunun şirketler teşkilini temin edecek surette bir nizamname tanzimi olduğu ifade edilmiştir. Ülkede kişisel servet çok olmadığından büyük sermayeye muhtaç olan sanayi fabrikalarının kolayca kurulamayacağını, kişisel serveti fazla olan ülkelerde bile fabrika ve atölyelerinin beşte dördünün tüm halkın sermayesi ile kurulduğu vurgulanmıştır. Bir kişinin servetiyle kurulanan fabrikaların zarar gördüğünde bunun tesirinden mustarip olacağını oysa şirketle kurulan fabrikanın zarar etmesinin büyük tesirler doğurmayacağı belirtilmiştir. (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1901, s.1). Ayrıca gazetede yayımlanan diğer makalede ise, şirketler sayesinde sanayi malının düşük fiyatla üretileceğini vurgulanmıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1903, ss.81-82). Dönemin süreli yayınlarından *Mektep* dergisi de ülkede sermaye sahiplerinin şirketler teşkil ederek sermaye sıkıntılarına çözüm bulacağını belirtmiş, bu tarz girişimlerin sanayinin gelişmesini sağlayacağını vurgulamıştır (*Mektep*, 1894, s.35).

SONUÇ

1876 senesinde yönetime geçen II. Abdülhamit zamanla iktidarını perçinledikten sonra ülkenin ekonomik sorunlarına çözüm getirmeye çalışmış ve ülkenin iktisadi kalkınma yollarını aramıştır. II. Abdülhamit ülkenin iktisadi olarak gelişmesi için sanayileşmenin önemimin farkında olmuş ve ülkede sanayileşme için gerekli adımları atmış ve ülkenin gümrük oranlarını artırmak için Avrupa devletleriyle birçok girişimde bulunmuştur. 1880 senesinde Ahmet Mithat'ın himaye düşüncesi doğrultusunda ülke politikasını şekillendirmesi ve sanayiye destek verilmesine yönelik yazılarına dönemin diğer süreli yayınları *Mizan, Sabah, İkdam, Dersaadet Ticaret Odası, Musavver Fen ve Edep, Mektep ve Ziraat Gazetesi* de destek çıkmış ve ülkenin sanayileşmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Osmanlı'da ilk kez ülkenin koruyucu gümrük politikaları doğrultusunda himaye politikalarını uygulanmasını dillendiren kişi Ahmet Mithat olmuştur. Ahmet Mithat, Abdulhamit dönemin en etkili kişisidir. Dönemin en etkili yayın organı olan *Tercüman-ı Hakikat*'ı 1878 senesinde çıkartmış ve bu gazetede devletin politikaları doğrultusunda yayım politikası gütmüştür. Ahmet Mithat, *Tercüman-ı Hakikat*'te ülkenin iktisadi sorunlarına değinmiş, uygulanan serbest ticaret sisteminin ülke ekonomisine zararlarını ifade etmiş ve merkantilizm-Alman tarihçi okulu-serbest

ticaret düşüncesini mecz ederek ülke gerçeklerine uygun bir iktisadi sistem yaratmak istemiştir. Bu doğrultuda "*Ekonomi Politik*" adlı kitabı yazmış, kitabı önce *Tercüman-ı Hakikat'te* tefrika etmiştir. Bu kitabıyla ülkede sanayinin gümrük vergileri ile korunması istenmiştir. Ahmet Mithat ayrıca ülkenin sanayileşmesi için himaye politikasının yararları açısından birçok yazı yayımlamıştır. Bu yazıları ile dönemin kamuoyunu etkilemiş ve birçok yerli yabancı basın bu konuda düşüncelerini ifade etmiştir. Ahmet Mithat'ın yazıları devletin politikalarını da etkilemiş ve bu doğrultuda devlet ülkenin sanayileşmesi için destekleyici bir adım atmıştır. Ahmet Mithat'ın yazılarıyla ülkede 1840-1880 dönemi basının baskın bir şekilde savunduğu serbest ticaret düşüncesi artık 1880lerden sonra savunulmaz hale gelmiş, yerli gazeteler sanayileşmeyi savunan ve himayeci görüşleri dillendiren yazılar yayımlamıştır.

Abdülhamit döneminde ülkede himayeci görüşleriyle kamuoyunu etkileyen gazetelerinde diğeri de *Mizan* olmuştur. *Mizan*, ülkede serbest ticaret-himaye düşüncesi tartışmaların yaşandığını belirtmiş, ülkenin çıkarları için himaye düşüncesinin uygulanmasını ve ülkenin sanayileşmesi için sanayisinin korunmasını istemiştir. Ülkede sanayileşmenin gerçekleşmesi için yabancılara verilen imtiyazların ortadan kaldırılması için ülkenin kapitülasyon ve 1838 ticaret anlaşmasının hükümlerinden kurtulması gerektiğini vurgulamış ve sanayileşmenin gerçekleşmesi için halkın yerli ürünlerini kullanmasını istemiştir. *Sabah* gazetesi ise ülkede yerli tüketimi teşvik edici yazılar yayımlamıştır. Sanayileşmenin geri kalmasını halkın yerli mallara rağbet etmemesini göstermiştir. Halkın rağbetsizliği nedeniyle yerli esnafın üretimi durduğunu belirtmiştir. *İkdam* gazetesi de ülkede sanayileşmenin olması için halkın zanaat bilgisini modern fenle zenginleştirilmesi gerektiğini ve bunun için de devletin sanayi mektepleri açmasını istemiştir. Ayrıca halkın zanaatı önemsememesini ve bu gibi işlerle meşgul olmayı düşünmemesini eleştirmiştir.

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi de ülkenin çıkarı için sanayileşmenin gerçekleşmesi için himaye düşüncesinin en uygun düşünce olduğunu belirtmiş ve ülkenin sanayileşmesi gerektiğini vurgulamıştır. Gazete, özel girişim gerektiren işlerde halkın rağbetinin az olmasını nedeniyle teşvik edilmesini ve halka bu gibi faaliyetlerde yol gösterilmesini istemiştir. Dönemin bir diğer yayını olan *Musavver Fen ve Edep* dergisi de bir yarışma tertip etmiş ve okuyucularından ülkede sanayileşmenin gerçekleşmesi için neler yapılmalıdır sorusu ekseninde yazı talep etmiş ve gelen yazıları sütunlarında yayımlamıştır. Gelen yazılarda ülkenin sanayileşmesi için halkın yerli mallara rağbet göstermesi, halkın sanayi bilgi seviyesini yükseltmek için mesleki eğitim kurumların artırılması, zanaatkârların sermaye sıkıntısını ortadan kaldırmak için kredi kurumların kurulması, ülke ürünlerinin bilinirliğini artırmak için sanayi sergilerin açılması, zanaatkârların girişim ruhunu canlandırmak için inhisar gibi belli ayrıcalıkların kaldırılması gibi öneriler getirilmiştir. Ülkede sanayileşmenin hızlanması ve büyük yatırımların gerçekleşmesi için şirketleşmenin yaygınlaştırılmasını istemiştir. *Mektep* dergisi de ülkede yaşanan himaye-serbest iktisat tartışmasına değinmiş ve ülkenin çıkarı için

himaye düşüncesinin uygulanmasını istemiştir. Sanayileşmenin gerçekleşmesi için ülkede yerli mallara rağbet edilmesi, şirketlerin kurulması ve mesleki eğitiminin yaygınlaştırılması gerektiğini belirtmiştir. *Ziraat Gazetesi* de ülkenin iç üretimi gerçekleştirmesi için sanayinin önemini vurgulamış ve bu ülkenin ziraatından daha fazla istifade etmek için sanayinin gerekli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ülkede ihracatın ithalattan fazla olmasını da istemiştir.

Bu çalışma ile ülkede milli iktisadın yada milli iktisat doğrultusunda himaye düşüncesinin II. Meşrutiyet dönemiyle başladığı tezi çürütülmüştür. Milli iktisat düşüncesine ait fikirlerin 1880 senelerinde ülkede basınında tartışıldığını göstermeyi amaçlamıştır. 1880 senesinde (1870 senesinde yayımlanan Hadika yazılarında da bu ayrım vardır) yerli-yabancı ayrımı yapılmış ülkedeki gayrimüslimler de ötekiler olarak belirtilmiştir. Ülkede sanayinin gelişmesi için yerli mallara rağbet fikri sık sık vurgulanmış, ülkenin iktisaden gerilemesinin nedeni yerli mallara rağbet edilmemesi gösterilmiştir. Ayrıca bu çalışma 1880 senesinde liberal düşüncenin halen etkisini sürdürmesine karşın tek düşünce sistemi olmadığını da göstermiştir. Serbest iktisat düşüncenin hükümranlığı 1912'de değil 1880 senelerde kırılmış ve himaye düşüncesi doğrultusunda yerli iktisat fikirleri daha fazlaca yer almıştır.

KAYNAKÇA

Abbas Haveri. (4 Aralık 1899). İhtar-ı Mahsusa Cevap, *Musavver Fen ve Edep*. 14, 56.

Ahmed. (1 Ocak 1900). Sanayiye Dair. *Musavver Fen ve Edep*. 18, 71.

Ahmet Mithat. (4 Ağustos 1879a/28 Ağustos 1879b/3 Eylül 1879c/5 Eylül 1879d; 15 Şubat 1885). Ekonomi Politik. *Tercüman-ı Hakikat*, 340, 361, 366, 368, 2002; 2, 2, 3, 3, 4.

Ahmet Mithat. (23 Mayıs 1889a). Servet-i Milliyenin Muhafazası. *Tercüman-ı Hakikat*. 3284, 5-6.

Ahmet Mithat. (5 Haziran 1889b). Servet-i Umumiyenin Muhafazası. *Tercüman-ı Hakikat*. 3292, 5-6.

Ahmet Mithat, (8 Haziran 1889c). Bend-i Mahsusu Ticari, *Tercüman-ı Hakikat*, 3295, 5-6.

Ahmet Mithat. (10 Haziran 1889d). Serbest-i Mübadele mi Yoksa Himayekarlık mı. *Tercüman-ı Hakikat*. 3296, 3.

Ahmet Mithat. (18 Haziran 1889e). Usul-i Himaye ve Usul-i Teşvik. *Tercüman-ı Hakikat*, 3303, 4-5.

Ahmet Mithat. (20 Haziran 1889f). Usul-i Teşvikan Nefine Misal. *Tercüman-ı Hakikat*. 3305, 5-6.

Ahmet Mithat. (17 Aralık 1889g). Muhabbet-i Osmaniye. *Tercüman-ı Hakikat*. 3456, 5-6.

Aktepe, M. M. (1981). Dünkü Fransızlar Blak Bey ve Oğlu. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 33.

Asımzade Halil Rıfat. (9 Ekim 1899a/13 Kasım 1899b). Bir İhtar-ı Mahsusa Cevap 1-2. *Musavver Fen ve Edep*. 6/11, 23-24/43-44.

Bailey, F. E. (2011). Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839), Edi: H. İnalcık-M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berkes, N. (2005). Türkiye'de Çağdaşlaşma. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bir İhtar-ı Mahsus. (18 Eylül 1899). *Musavver Fen ve Edep*. 3, 9.

Bir Memleketin Ziraatıyla Sanayinin Yekdiğerine Kıyası. (30 Aralık 1883). *Ziraat Gazetesi*. 5, 33-35.

Bir Osmanlı Şeyhi ve Sanayi-yi Osmaniye Serlevha İle ve Bir Türk İmzasıyla Alınan Varakanın Suretidir. (27 Şubat 1890b). *Mizan*. 136, 1251-1252.

Bizde Sergi ve Mamulâtı Dâhiliye. (16 Mayıs 1889a). *Mizan*. 97, 938-940.

Buluş, A. & Mercan, B. (2002). Son Dönem Osmanlı İktisat Politikaları. *Liberal Düşünce*. 7/28.

Buldan, C. Y. (2018). Türk İktisat Düşüncesinde Himayeci Usul Kavramının İlk Teorisyeni: Ahmet Mithat Efendi. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*. 13.

Bursa'da İpek Fabrikaları. (12 Mart 1892b). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 376, 121.

Çağman, E. (2017). Ahmet Mithat Efendi'nin Ekonomi Politik Adlı Eserinde İktisadi Serbestiyet ve Korumacılık Düşünceleri, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları,* 16.

Çakır, C. (2005). Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı İktisat Düşüncesi. *Osmanlı Medeniyeti*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Çakmak, D. (2011). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi*. İstanbul: Libra Yayıncılık.

Çavdar, T. (1992). *Türkiye'de Liberalizm*. Ankara: İmge Yayınevi.

Çiçek, N. (2014). Hayal Edilmiş Coğrafyada Ezber Bozan Bir İngiliz Oryantalist: David Urquhart, Osmanlı Modernleşmesi, Temenna ve Türk Hamamı. *Toplum ve Bilim,* 130.

Demir, K. (2014). Osmanlı Basının Doğuşu ve Gazeteler. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 5.

Demir, K. (2017b). Modern İktisat Düşüncesinin Osmanlı Devleti'ne Girişi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 38.

Demir, K. (2017a). Hürriyet Gazetesine Göre Osmanlı Ekonomisinin Sorunları ve Çözüm Önerileri (1868-1870). *Turkish Studies*. 12/31.

Demir, K. (2018a). Osmanlı'da Kalkınma Tartışmaları: İbret Gazetesindeki Ekonomi Yazıları. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*. 14/2.

Demir, K. (2018b). Hadika Gazetesi ve Milli Ekonomi: İttihad-ı Efkâr-ı Milliye. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilim Dergisi*. 57.

Demir, K. (2018d), Sergi-i Umumi Osmani'nin Açılışı ve Sergi'nin Duyurulmasında Gazetelerin Rolü, F*ırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 28/1.

Demir, K. (2018c). Osmanlı Basınında Say u Amel Tartışmaları. *Erciyes İletişim Dergisi*. 5/3.

Demir, K. (2018e). Ali Suavi'nin İktisadi Görüşleri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 8/16.

Demir, K. (2018f). İktisat Dergilerine Göre Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu (1857-1923). *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. 8/15.

Ecnebi Dakikleri ve Osmanlı Dakik Fabrikatörleri. (1 Nisan 1899). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi.* 743, 97.

Emil, B. (2009). *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murat*. İstanbul: Kitapevi.

Genç, M. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Goergeon, F. (2016). *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Georgeon, F. (2009). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930*). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Göneralp, Ö. (1999). David Urquhart. *Tarih ve Toplum*. 181.

Güran, T. (1992). Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları. *150. Yılında Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gülsoy, U.-Nazır, B. (2009). *Dersaadet Ticaret Odası*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Gümrük Rüsumu ve Sanayi Dâhiliyemiz. (12 Aralık 1889f). *Mizan*, 125, 1164-1165.

Hafız İsmail. (6 Ekim 1899b). Bizde Sanat Nasıl Terakki Eder. *Musavver Fen ve Edep*. 7, 27-28.

Hususi Bir Sergi. (30 Ocak 1890a). *Mizan*. 131, 1213.

İcmal-i Ahval. (5 Nisan 1881). *Tercüman-ı Hakikat*.1601, 2.

İnsel, A. (2005). Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7 Liberalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.

İstanbul'da Sanayi. (1 Mart 1886a). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 9, 1.

Kadızade M. H., (4 Aralık 1899). Makale-i Mahsusa. *Musavver Fen ve Edep*. 14, 55.

Kal'a A. (1999). Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar, *Osmanlı 3 İktisat*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kal'a A. (2008). *Türk Sanai Mülkiyet Hakları Tarihi*. İstanbul: Türk Patent Enstitüsü.

Karaoğlu, Ö. (2013). Osmanlı İktisat ve Maliyesine Yerli Bir Yaklaşım Örneği: Mizan Gazetesi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi.* 8/2.

Kologlu, O. (1988). Osmanlı Devleti'nde Liberal Ekonominin Savunucusu: Blacque Bey (1792-1836). *Tarih ve Toplum*. 57.

Kologlu, O. (2010). *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.

Kooperatif Ticaret Şirketleri. (14 Mart 1903). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 949, 81-82.

Kurt, M.-Çakır, B.-Demir, K. (2016). Türkiye'de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*. 45, Özel Sayı.

Kurdakul, N. (1997). *Tanzimat Döneminde Sosyo-Ekonomi Fikir Hareketleri*. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Lewis, B. (2004). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

M. Refik, (13 Haziran 1889). Bend-i Mahsus: Dahili İfrat-ı Tasarrufun Neticesi. *Tercüman-ı Hakikat*, 3299, 5-6.

Mardin, Ş. (2002). *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918), *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 3*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2011). Tanzimat Fermanının Manası: Yeni Bir İzah Denemesi, Edi: H. İnalcık-M. Seyitdanlıoğlu. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Martal, A. (1999). Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl), *Osmanlı 3 İktisat.* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Mekteb-i Sanayi. (11 Aralık 1890c). *Mizan*. 159, 1444-1445.

Mektep, (7 Ağustos 1891), 1; 1.

Memalik-i Mahruse-i Şahane'de Tesisat-ı Sanayiye. (15 Mart 1886b). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*.11, 3-4.

Memalik-i Şahanede Fabrikalar. (23 Kasım 1901). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 881, 1.

Memalik-i Şahane'de İpek Fabrikacılığı. (16 Nisan 1892c). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 381, 205-206.

Memalik Şahane'de Sanayi. (26 Nisan 1890). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 278, 1.

Mensucat-ı Dâhiliye. (4 Aralık 1889a). *Sabah*. 97, 3.

Mensucat-ı Dâhiliye. (15 Aralık 1889b). *Sabah*. 107, 3-4.

Mukabelede Kusur. (13 Haziran 1889b). *Mizan*. 100, 961-962.

Müftüzade Ali İhsan. (20 Kasım 1899a). Kolektif Şirket. *Musavver Fen ve Edep*. 12, 47,48.

Müftüzade Ali İhsan. (18 Aralık 1899b). Komandit Şirket. *Musavver Fen ve Edep*. 16, 63.

Müftüzade Ali İhsan. (8 Ocak 1900a). Anonim Şirketi 1. *Musavver Fen ve Edep*. 19, 75.

Müftüzade Ali İhsan. (15 Ocak 1900b). Mamulat-ı Dâhiliyeye Adem-i Rağbet. *Musavver Fen ve Edep*. 20, 79.

Nalcıoğlu, B. U. (2013). *Osmanlı'da Muhalif Basının Doğuşu*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Ortaylı, İ. (2001). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Önsoy, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Önsoy, R. (1983). Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi Osmani (1863 İstanbul Sergisi), *Belleten*. 47/185.

Özçelik, T. (2009). Ceride-i Havadiste Ziraat, Ticaret ve Sanayi Tartışmaları, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferanslar Dergisi.* 56.

Pamuk, Ş. (1985). 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 3.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş. (2016). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Quataert, D. (2016). Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sanayi Dâhiliyemiz, (3 Ekim 1889d). *Mizan*. 115, 1087.

Sanayi ve Makineler, (10 Ekim 1889e). *Mizan.* 116, 1094-1096.

Sanayi ve Ticaret. (20 Şubat1897). *İkdam*. 934, 3.

Sanayi ve Zanaatkârlık. (2 Kasım 1894). *İkdam.* 93, 2-3.

Sayar, A. G. (2006). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Semiz, Y.-Kuş R. (2004). Osmanlı'da Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi 1869-1930. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 15.

Seyitdanlıoğlu, M. (2011), Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi 1839-1876, Edi: H. İnalcık-M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Sungu, İ. (1999). Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, *Tanzimat 2*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Şener, A. (1999). Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Mali Politikalar, *Osmanlı 3 İktisat,* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Şener, S. (2007). Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9/3.

Şensoy, F. (2018). Şirket-i Hayriye: Osmanlı Boğaziçi Taşımacılık Şirketi, *Muhasebe Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi.* Özel Sayı.

Tabakoğlu, A. (2002). Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi, *Türkler Ansiklopedisi 14.* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Tanpınar, A. H. (2006). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Terakki-i Ticaret ve Sınaat Bahsi. (12 Temmuz 1894). *Mektep*. 13, 31-35.

Tepekaya, M. (2000). Sanayi Devrimi Döneminde Osmanlı İktisadi Yapısı, Ankara, *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı 2*. 6/32.

Ticaret ve Hükümet 3-4. (19 Temmuz 1886c/2 Ağustos 1886d). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 29/31, 1-2/2.

Toprak, Z. (1997). İktisat Tarihi, Haz. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Toprak, Z. (1985). II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 3*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Toprak, Z. (2012). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Ulusoy, R. (2010). Türkiye'ye Liberal İktisat Düşüncesinin Girişi ve Tercüme Odası, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 2*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Usul-i Himaye ve Serbesti-i Mübadelat. (21 Haziran 1889c). *Mizan*. 101, 969-970.

Ülken, H. Z. (2005). *Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

Ülken, H. Z. (2013) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

Yıldırım, M. A. (2012). *Dersaadet Sanayi Mektebi İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926*. İstanbul: Kitapevi.

Yayın Geliş Tarihi: 17.02.2019
Yayına Kabul Tarihi: 01.11.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.528178

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 509-522
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

HEIDEGGER'S *DASEIN* AND *ANGST*: EXAMINING THE ANXIETY OF EXISTENCE IN INGMAR BERGMAN'S *PERSONA*[1]

M. Önder GÖNCÜOĞLU[*]

Abstract

According to a common belief, anxiety can be an experience of a certain degree of powerlessness because a person suffering from anxiety is hampered as a person who cannot possess a particular category of power. This lack of a desired power manifests as the source of emotion that results in anxiety. Because fear and anxiety are commonly used interchangeably in ordinary discourse, fear is often used erroneously instead of anxiety when, under further examination, anxiety would be the preferable usage. However, shedding light on the idea of anxiety (Angst), Heidegger (1889-1976) in Being and Time (1927) takes it upon himself to distinguish fear from anxiety: while the former (Fear) is experienced as an identifiable object -- as a threat qua threat -- to our life, the latter (Angst) is experienced where there is no identifiable object resulting in a relatively eventual traumatic experience, whereby the individual is "deprived of any avenue of escape from the threatening danger." Anxiety of existence on its own as a philosophical problem in Heidegger's examination is elaborated by the concepts of Being or Dasein (Existence). In this respect, describing 'the self of everyday Dasein' as the 'the-self-there,' Heidegger differentiates 'authentic being' from 'inauthentic being.' He highlights the problematic that we as human beings are thrown into the world of Being where individuals may fail to identify and differentiate themselves among inauthentic inscriptions of the masses within the confines of Existence. Examining the anxiety of Existence (Being of the world) around the idea of Dasein (Being in the world), Heidegger therefore discusses the anxiety under the rubric of thrownness. To this end, in this essay, with a Heideggerian perception of anxiety, I will discuss Ingmar Bergman's (1918-2007) classic work of art Persona (1966) by bringing forth the personality of a successful actress, found in Elizabeth Vogler (Liv Ullmann)'s story, where she seems to be suffering from an enigmatic mental collapse with symptoms such as muteness and a near catatonic lassitude.

Keywords*: Dasein, Angst, Anxiety, Heidegger, Bergman, Persona, Silence.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Göncüoğlu, M. Ö. (2020). Heidegger's Dasein and Angst: Examining The anxiety of existence in Ingmar Bergman's Persona. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 509-522.

[1] A shortened version of this paper was presented at International Journal of Arts and Sciences (IJAS) Conference, 20-23 June 2017, Ca' Foscari University, Venice, Italy

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters, Department of Western Languages and Literatures,ORCID:0000-0003-0738-453X, goncuoglu@mu.edu.tr

HEIDEGGER'DE *DASEIN* VE *ANGST*: INGMAR BERGMAN'IN *PERSONA*'SINDA VAROLUŞ ANKSİYETESİ[2]

Öz

Yaygın görüşe göre anksiyete bir tür güçsüzlük halidir. Bu kanıya göre anksiyete yaşayan kişi endişe durumunun üstesinden gelmesine yardımcı olacak iradi gücü elinde bulunduramamaktadır. Söz konusu bu gücün eksikliği bir duygu durumu olarak anksiyeteyi doğurmaktadır. Günlük hayatta korku ve anksiyete sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılır. Ancak doğru bir analiz ile bu kullanımın yanlış olduğu, korkunun anksiyetinin yerine kullanılamayacak farklı bir anlam barındırdığı görülmektedir. Being and Time (1927) adlı çalışmasında anksiyeteyi korku kavramından ayıran Heidegger (1889-1976) korkuyu bir tehdit nesnesi varken yaşanan travmatik duygu durumu, anksiyeteyi ise herhangi bir tehdit unsuru olmadan yaşanan duygu durumu olarak açıklar. Anksiyete durumunda tehdit nesnesinin olmayışı yaşanan duygu durumunun da bertaraf edilmesini zorlaştırır. Varoluş anksiyetesi Heidegger için başlı başına felsefi bir problem olarak Being ve Dasein kavramları etrafında tartışılır. Oluş halinde bir kendilik olarak Dasein'ı 'the-self-there' olarak açıklayan Heidegger otantik oluşu otantik olmayan oluş'tan da ayırır. Dünyaya fırlatılmış varlıklar olduğumuzu ve bu nedenle varlık meselesinin önemli bir sorunu teşkil ettiğini söyleyen Heidegger, varlığın kendini yığınları oluşturan diğer otantik olmayan varlıklardan ayırmasının veya kendini otantik bir varlık olarak tanımasının da zorluğuna dikkat çeker. Varoluş anksiyetesini Dasein kavramı etrafında ele alan Heidegger anksiyeteyi esas olarak 'atılmışlık' düşüncesi etrafında tartışır. Bu çerçevede, bu çalışma Heideggerci anksiyete kavramı ekseninde Ingmar Bergman'ın (1918-2007) Persona isimli sinema eserini tartışmaktadır. Liv Ullman'ın başarılı oyunculuğuyla resmedilen Elizabeth Vogler karakteri Persona'daki anksiyete sorunsalını mental bir travmanın sepmtomları olarak katatonik bir sessizlik ve bezginlik olarak gösterir.

Anahtar Kelimeler*: Dasein, Angst, Anksiyete, Heidegger, Bergman, Persona, Sessizlik.*

INTRODUCTION

According to Heidegger, man like other entities exists in a world that he is thrown into by his/her birth. However, while being thrown into such a world, he becomes an entity trying to understand his existence through cognitive abilities that make him unique and different from all other entities. A person speculating about his/her existence in the world therefore differs from any other existing entity because no other entity can go beyond its spatial or ontic existence in the world. For instance, while a table exists in the world it can never have a world as humans do. However, although humans seem to be existent in the world in a way similar to any other entity, they still differentiate from the rest of entities with a potential to have a world while becoming a being in it. Therefore, such an entity comes to have

[2] Bu çalışmanın kısa bir versiyonu "Ca'Foscari Universitesi, Venedik, İtalya'da (20-23 Haziran 2017), "International Journal of Arts and Sciences (IJAS) Konferansında sunuldu.

a world s/he can speculate about while living concurrently in such a world along with other entities.

Being in a world or Being of a world therefore makes a great difference for Heidegger. It means that a person as a Dasein –there-being-- through Heideggerian terms weds his 'presence in the world' to 'his speculation of his presence in such a world' thereby making the existence itself get rid of a static position of beingness but form a fluid and changeable position in that world. In *Being and Time*, Heidegger, therefore, elaborates on the idea of that entity problem and explains how being human – which he refers to as Dasein -- has some understanding of what it is to be.[2]

For Heidegger, among all other entities it is only the human being that goes beyond his/her beingness and becomes an entity existing at the same time of being aware of his existence. In other words, "Heidegger raises the question of the meaning of Being and claims that the possibility of raising this question presupposes the existence of an entity that raises it" (Mansbach, 1998). This might remind one of Descartes's concept of existence formulated around the terms of res extensa and res cogitans, thereby establishing an understanding of ontology through a dualistic view of existence. Positioning the human being as the ontological center, Descartes's philosophy seems to form the roots of modern philosophy around subjectivism. Differing from Descartes's dualistic view positing the human being as the ontological center, Heidegger, however, argues that what makes a subject possible is as much important as what establishes the existence of the subject. As Mansbach remarks "thus subjectivism not only leaves the nature of man unquestioned, but blocks all further ontological inquiry and brings philosophy to a dead end" (1998).

While the subject for Descartes is distinct from the external world with its ontological central role, it is for Heidegger neither prior to nor distinct from the external world. Subject and Object altogether are present as defined by Heidegger with the concept of Dasein that is constitutive of our Being-in-the-world. However, Heidegger's perception of Being as a Being-in-the-world differs from Descartes' cogito separating Being from the world through his separation of subject and object.[3] As Inwood remarks: "In selecting Dasein as the starting-point for his

[2] "Heidegger develops his idea of Dasein in critical engagement with Husserl's phenomenology, with Scheler's philosophical anthropology, [with the ontological theology of St Augustine and the metaphysics of Aristotle]. His notions of Existenz and Angst, stem from Kierkegaard, Jaspers, Luther and St Augustine. Heidegger is also influenced by Descartes, Kant, Hegel and Nietzsche. It is also recognized that Heidegger's influence on others is immense: on theologians, psychoanalysts, literary critics, philosophers, and social scientists. Influential authors such as Michel Foucault, Jacques Derrida, Maurice Merleau-Ponty, Hans-Georg Gadamer, Pierre Bourdieu and Anthony Giddens have used Heidegger as an important source of inspiration" (Wollan, 2003, pp.31-39).

[3] "Heidegger attempted to unify the duality of modern philosophy by reuniting subject and object (world) together in the single entity Dasein. Subject and a cogito. Dasein and its world can never be separated. Dasein is the Being-in-the-world. Therefore, Being-in-the-

enquiry, Heidegger does not focus on one type of entity to the exclusion of others; Dasein brings the whole world along with it" (Inwood, 2000, p.23).

For Heidegger, human being as Dasein is not related to anything that is static, constant, invariant or not anything that has been actualized this or that way in the course of history, but the principle of human beings as Dasein is about a potential (möglichsein) to become something that s/he has not become yet. In other words, it could be deduced that, a human being as a Dasein is in process of being, thereby suggesting that s/he is in the process of becoming himself or herself that has not been actualized yet, though having a potential to become. Hence, Dasein is the condition of the possibility of the world. It is therefore the sum of its possibilities and potentials but never a thing that can be categorized and talked about in the way that we discuss about other entities that are not Dasein.

As the condition of the possibility of the world, Dasein also represents an entity that has been thrown into the world suggesting that we as Dasein are forced to be 'who we are' with the company of the other entities of the same physical world. We, in this sense, are not free from 'our past causing our fall' that is also related to our *thrownness* into this world. While living with other Daseins, we as Dasein become a 'they-self', making us one of the inauthentic members of those they-selves thrown into this fallen situation in a world of both authenticity and inauthenticity. However, the possibility of achieving an authenticity, despite the fact that that authenticity is imbedded with inauthenticity, is what matters from the Heideggerian perspective.

On the other hand, it is noteworthy that despite its inauthentic aspects, such a fallen situation in the world also provides a Dasein with a comfort facilitating Dasein feeling secure among one's Other: inauthentic beings that altogether compose the idea of the Heideggerian 'They-self'. In other words, in the 'they-self', the Dasein seems to be comfortable as it ensures one's feeling at home with the majority with a tranquil familiarity. This might be taken as a condition of 'everydayness'. However, in order to get rid of the confining aspects of everydayness, an anxiety needing to be practiced will make it possible for Dasein to achieve authenticity.

In other words, only if anxiety overwhelms us, can we get a chance to achive our authentic self. However, a person as a 'being-in-the-world' experiences anxiety only when s/he realises one's 'they-selfness', thereby confronting a person of inauthenticity with his/her self. Conscience (Gewissen) therefore plays a pivotal role for Heidegger because it is what summons the authentic self. With the help of

---

world precedes the Cogito. The truth of Cogito is replaced in the disclosedness of Being which is basically primordial truth. Unlike Descartes and others, he breaks the chain of the tradition in terms of an understanding of world. His understanding of Being is Being-in-the-world, but the world of the Being of Dasein is not the physical world. It is the world of Dasein. If we follow Heidegger's train of thought, we cannot indulge in the kind of skepticism that Descartes presents, since it is predicated on a false distinction between us and the world" (*Heidegger's Critique of Descartes*).

Conscience functioning as a reminder for the self that s/he is not what s/he really believes the self to be, Dasein is therefore summoned by conscience to seek the authenticity lost in the everydayness of his/her they-selfness. In such a situation, Dasein, with a feeling of anxiety and guilt, is prompted to desire for an authenticity lost in the realm of everydayness. However, it is also significant to note that preoccupied with the everdayness of they-self, we forget that our lives, in Heidegger's words, as "Being-toward-the-end" are finite. Therefore, anxiety for Heidegger comes to be about nothingness including the anxieties of death and thrownness, as Magrini remarks:

> *Heidegger views the issue of existential nothingness as a pressing philosophical concern, which is to be confronted and interrogated. The monumental significance of nUllity within Being and Time is evident when we come to understand that without the ultimate anxious encounter with the nothing of existence Dasein can neither legitimately approach the possibility of its Selfhood nor authentically enact its freedom. 'Anxiety is about death and guilt, awakening Dasein to the inherent instability and indefiniteness of its finite existence. However, anxiety is not a fear of a particular entity in the world. Rather, anxiety is a generalized, highly disturbing dread arising from Dasein, which induces a crisis of meaning. Anxiety provokes a shattering breakdown in the everyday, familiar ways in which Dasein conducts its life and most dramatically illustrates the principle of breakdown and revelation within Heidegger's philosophy. (2006, pp.78-79)*

Padgett argues that "Dasein is guilty of neglecting its authentic Self, and this 'Being-guilty' (Schuldigsein) is what calls to Dasein: it is a call, as Heidegger remarks, both "from me and yet from beyond me" (Padgett, 2007, p.2). Cramped in the confines of they-self, devoid of its authenticity in everydayness of they-self and hence feeling guilty, Dasein's achievement of authenticity can be actualized only after its realization of its own anxiety emerged as an outcome of its failure "to hear its own Self in listening to the they-self" (Heidegger, 1998, p.315). Heidegger elaborates this as follows:

> *The they has always kept Dasein from taking hold of [the] possibilities of Being. The "they" even hides that manner in which it has tacitly relieved Dasein of the burden of explicitly choosing these possibilities. It remains indefinite who has 'really' done the choosing. So Dasein [makes] no choices, gets carried along by the nobody, and thus ensnares itself in inauthenticity. This process can be reversed only if Dasein specifically brings itself back to itself from its lostness in the "they". But this bringing-back must have that kind of Being by the neglect of which Dasein has lost itself in inauthenticity. When Dasein thus brings itself back from the they, the they-self is modified in an existentiell manner so that it becomes authentic Being-oneés-Self. (1998, pp.312-313)*

Through anxiety and a feeling of guilt, Dasein is summoned by conscience to find authenticity that has been lost in the course of everdayness of 'they-self'. As the call heard from the conscience is a call both from and beyond the Self, it comes to be a call different from other voices belonging to any other self-practice in the banality of everydayness. However, it is significant to note that the call of conscience practiced in a feeling of anxiety with respect to Dasein's confrontation of a potential authenticity comes to stand for a call heard only in silence. Heidegger explains this as follows:

> *The call dispenses with any kind of utterance. It does not put itself into words at all; yet it remains nothing less than obscure and indefinite. Conscience discourses solely and constantly in the mode of keeping silent. In this way it not only loses none of its perceptibility, but forces the Dasein which has been appealed to and summoned, into the reticence of itself. The fact that what is called in the call has not been formulated in words, does not give this phenomenon the indefiniteness of a mysterious voice, but merely indicates that our understanding of what is 'called' is not to be tied up with an expectation of anything like a communication. (1998, p.318)*

Silence as a means of communication originating from an anxiety of Dasein's accordingly comes to call to Dasein by means of the appeal of conscience. As Heidegger puts it: "The call comes from me and yet from beyond me" (320). In other words, Dasein cannot hear the call unless it moves beyond its they-self, which includes an inauthentic self of itself. However, it's also noteworthy to state that Dasein is already to be beyond its they-self to be able to call itself to that place away from the 'they' (Padgett, 2007, p.5).

INGMAR BERGMAN'S *PERSONA* AS A DASEIN

This is where I argue that Ingmar Bergman's *Persona* can be analysed through the Heideggerain perception of Dasein.

Although there are a great number of film critics and scholars[4] who find Bergman's *Persona* enigmatic and difficult to categorize, through Heidegger's philosophy of existence in relation to the idea of *thrownness* into the world, *Persona* can still be considered as a work representing the angst of one who in Heidegger's terms is a-being-in-the-world, while at the same time having a particular world of his/her own; thereby going beyond the borders of a self actualization in the everydayness of a they-self.

[4] "Persona has enjoyed copious critical attention. From the initial, perplexed newspaper reviews to the numerous articles and even in a full-length monograph, commentators have tried to make sense of the film's mix of avant-garde techniques and straightforward dramaturgy. [1] From confused protests, to depictions of the 'transcendent image," [2] to pleas for a Swedish nativist reading, [3] to formal analyses of devices bared, [4] to critiques of an assumed Hegelian model of identity and recognition, [5] interpretations of this rather cryptic film abound" (Stern, 2010, s. 204).

According to this account, Bergman's most radical and most wellknown work, *Persona* primarily tells a story of two women protagonists. One is a successful actress, evidently in her mid-thirties, named Elizabeth Vogler (Liv Ullmann), a patient now suffering from an enigmatic mental collapse whose chief symptoms are muteness and a near-catatonic lassitude. The other is a pretty young nurse of twenty-five named, Alma (Bibi Andersson), who is charged with caring for Elizabeth - - first at a mental hospital, then at a beach cottage loaned to them by a woman psychiatrist who is Elizabeth's doctor and Alma's supervisor. Overall, it is in the foreground that these women's characters and personalities merge into one another, making it difficult for the spectators to understand what is true and what is not in terms of their relations both with one another and also with their own worlds.

Elisabeth Vogler suffers from a breakdown causing her to go into a permament silence suddenly during a performance of Electra. Refusing to speak, she is taken to a hospital where she remains silent, and has no emotional relation to others. On the other hand, Alma, the nurse, who is in charge of taking care of Elisabeth, is informed by the doctor that Elisabeth might have chosen not to speak of her own will, as she seems to be healthy both physically and mentally. The doctor remarks: "She's healthy, both mentally and physically. It's not even some kind of hysterical reaction." Besides, with respect to Elisabeth's choice of silence, the doctor's following explanation plays a further significance as it foregrounds the drive pushing Elisabeth to gain authenticity in a realm of 'personas'.

> *Don't you think I understand? The hopeless dream of being. Not seeming, but being. In every waking moment aware, alert. The tug of war... what you are with others and who you really are. A feeling of vertigo and a constant hunger to be finally exposed. To be seen through, cut down... even obliterated. Every tone of voice a lie. Every gesture false. Every smile a grimace. Commit suicide? That's unthinkable. You don't do things like that. But you can refuse to move and be silent. Then, at least, you're not lying. You can shut yourself in, shut out the world. Then you don't have to play any roles, show any faces, make false gestures.You'd think so... ...but reality is diabolical. Your hiding-place isn't watertight. Life trickles in everywhere. You're forced to react. Nobody asks if it's real or not, if you're honest or a liar. That's only important at the theater, perhaps not even there. (Persona, 1966)*

This drive will fail eventually, as it is "the hopeless dream of being." As a Dasein, Elisabeth's existence will be confined within the borders of a physical world, no matter how much she tries to go beyond it.

On the doctor's suggestion when Alma and Elisabeth go to stay at a seaside house, their relationship evolves into a sort of multi-layered relationship made up of mostly Alma's monologues. As it is only Alma who speaks in their semantic realm, her words come to function as the only bridge between the characters and the spectators as well. By means of Alma's narratives, the spectator seems to be invited in a sense to consider the role of Elisabeth's silence in her relation with the

world as a Dasein. Alma's following explanation with respect to her sense of anxiety shared with Elisabeth in this context depicts the common conflict of mankind through these two characters' intertwined personalities, as skilfully represented through Bergman's camera angle: "The anxiety we carry with us … all our broken dreams, the inexplicable cruelty … the fear of death, the painful insight into our earthly condition … have worn out our hope of a divine salvation …. The cries of our faith and doubt against the darkness and the silence are terrible proof of our loneliness and fear. Do you think it's like that? I don't believe that" (*Persona*, 1966).

With Bergman's extraordinary use of the camera capturing and representing these women through cinematographic means of close-ups, sometimes in shades merged into one another, it is suggested that the idea of Dasein is thematized not only through some verbal predicates but also through a spectator's probing gaze. Bergman's cinematography creates the spectator's gaze. As remarked before, according to Heidegger, we are practicing a kind of they-self in a world we are thrown into where we accordingly experience a banality of everydayness consisting of inauthentic others. In such a world of thrownness, achieving authenticity for Heidegger seems to be related to one's Dasein's merits, including the angst emerging out of his/her ontological speculation of the self-existence that is interpreted from the within of one's ontic existence - - going beyond it toward an ontological awareness of its existence. It is our ontological being that matters for Heidegger rather than ontic entities because ontic existence refers to a sort of entity that surrounds us, such as a table, a pen, etc., thereby functioning as an object that might be analyzed and categorized also as an object of science. However, for Heidegger ontology is what opposes such a kind of dualistic perception that separates subject from object. It is internalized all in one and cannot be categorized. Dasein for him, therefore, cannot be categorized as an object of science but understood only ontologically.[5]

Dasein/Persona's Ontological Quest

According to Carl Jung, "When we analyse the persona we strip off the mask, and discover that what seemed to be individual is at bottom collective" (Jung, 1966, p.246). Persona is what we allow the others to see in relation to our identities. With a reference to the Mask the ancient Greek players wore, persona stands for masks we choose to display to others. It, in a sense, might be a kind of mask we wear to hide what we do not want to reveal. This is how the inauthentic

[5] In terms of the difference between ontic and ontologic for Heidegger, Roderick Munday remarks as follows: "Entities present-at-hand within the world are understood ontically and their characteristics can be arranged into categories. Dasein on the other hand is understood ontologically and its characteristics are arranged into existentiale. The difference between existentiale and category is both in the way they are used (existentiale applies only to Dasein, category applies to entities within the world) but in the different paradigmatic assumptions (the differences between an ontical and ontological understanding) that underpin them" (Munday, 2009).

beingness is performed according to Heidegger by every single individual after being thrown into the world. With birth, we are thrown into this world and live in the banality of everydayness. However, in such a thrownness, we paradoxically can keep our benefits safe in a world governed by the rules of the same everydayness.

In such a world, the idea of being-in-the-world is our common role we share with every other individual, thereby helping us forget that we are finite and inauthentic entities preoccupied with the banality of everydayness along with other 'they-selfs'. As we are all thrown into a world where we have almost no choice apart from experiencing what the others experience, we get therefore "carried along by the nobody," and thus we in Heidegger's view ensnare ourselves in inauthenticity (Heidegger, 1998, p.312). It is the nullity with its potential infinity that might provide the entity with possible perceptions of its existence.

For Heidegger, we as Dasein are, therefore, guilty of neglecting our authentic Selves, and this is what calls Dasein from within itself and yet from beyond itself. In such a context, when it is about Bergman's *Persona*, feeling helpless and guilty, Elisabeth seems to oppose all worldy sounds with a nullity effect emerging out of her own guilt and despair, all of which come to be actualized only through her silence. However, the doctor's interpretation of Elisabeth's silence makes great sense where it is underlined that being-in-the-world -- in other words, being thrown into the world -- is already a hopeless dream of being: "Don't you think I understand? The hopeless dream of being. Not seeming, but being." In such a world, we are always entrapped with personas made up of inauthentic consciousness of our selves.

On this account, Elisabeth Vogler who suddenly stops speaking seems to be going through this Heideggerain feeling of guilt calling her from the inauthenthic state of everydayness. Having experienced many of the worldly pleasures such as achieving fame, physical beauty, career and family, Elisabeth with her silence seems to have been called for a Heideggerian authenticity felt through an anxiety about her persona in the world. This is even implied by Alma when she speculates about what might have caused her silence after realising that she tore her son's photograph sent to her by her husband

> *It was an evening at a party, wasn't it? It was late and rather noisy. In the early hours, someone said to you …. "Elisabet(h), you have everything as a woman and as an artist, but you lack motherliness." You laughed because you thought it was ridiculous ... but you couldn't stop thinking about what he had said. You grew more worried ... so you let your husband make you pregnant. You wanted to be a mother. When you knew it was definite, you became afraid, afraid of responsibility, afraid of being tied down, afraid to leave the theatre ... afraid of pain, afraid of dying, afraid of your swelling body. But all the time you acted, played the part of the happy expectant mother. And everybody said, "She has never been this beautiful."You tried several times to get rid of the fetus. But you failed. When you knew it was inevitable, you started to hate the child and wished it would be*

> *stillborn. You wished that the baby would be dead. You wanted a dead child. It was a long and difficult delivery. You suffered for days. The baby was delivered with forceps. You looked with disgust at your screaming child and whispered, Can't you die soon? Can't you die? But he survived. The boy screamed day and night ... and you hated him. You were afraid. You felt guilty. In the end, relatives and a nanny took care of the boy, and you could leave your sickbed and return to the theater. But the suffering wasn't over. The boy was seized by a massive and unfathomable love for his mother. You resisted desperately because you felt that you could not return it. You try and try ... but the meetings with him are cruel and awkward. You can't do it. You're cold and indifferent. And he looks at you. He loves you, and he's soft, and you want to hit him for not leaving you alone. You think he's repulsive, with his thick lips and ugly body and his moist and pleading eyes. You think he's repulsive, and you're afraid. (Persona, 1966)*

As a being in the world, Elisabeth's angst, reminding her of her finitude in this world, wants to own her choice among the choices practiced by inauthentic others. Her silence in this context provides her with the choice of owning her world by surpassing her role as a persona in the world. Like any other individual in the world, Elisabeth experiences several roles ascribed to her by the common teachings of the society making up the world of banalities. These roles -- in Bergman's view, these personas -- include parenting, having a family, a professional job, etc.; and they come to be practiced inauthentically by every single person, invoking eventually an entity out of that person that is unaware of his/her authenticity lost in the majority of they-self.

In this context, as a persona Elisabeth in life plays the roles of a succesfull actress, wife and mother. However, having trouble with her very own persona, she in silence goes beyond the borders of a world where she is solely a being, and achieves a world of her own that is fluent and unsteady. Having practiced several Personas inauthentically, Elisabeth comes to have and to possess her very own Personas, and every one of them represents her position as a theyself. However, her silence as a revelation of the angst she feels internally also depicts her as a Dasein who feels guilty of neglecting an authentic self lost in the Personas of everydayness. This 'being-guilty' (Schuldisein) comes to be the drive for Heidegger as it is what he names Dasein. This is a troublesome process that makes one feel, in a sense, the vanity and banality of simply only being a 'being in the world" and likewise makes one forget that s/he is finite. Elisabeth feeling guilty and anxious therefore seems to own her choice in silence. In this silent realm she comes to actualize her beingness no longer as a 'being-in-the-world' but as a 'being of a world' that is not apriori, definite or stable. As James Magrini elaborates, the Heideggerian view of anxiety "exposes Dasein to the fundamental nature of its Being-in-the-world by bringing it before the great void of existence,

and is therefore crucial to Dasein's authentic existential understanding of such phenomena as 'death,' 'nothingness,' and 'thrownness'" (2006, p.78).

Elisabeth's angst – anxiety -- leading possibly to achieving her authenticity might be deduced from certain scenes representing her strife with the banality and vanity of her inauthentic roles – personas - preoccupying her in a world of affectedness, thereby causing her to forget her state of finitude. In the hospital, the scene where she seems to be petrified with the news and iconic image from Vietnam showing the stark self-immolation of a Buddhist monk, and the photograph of a Warsaw child as a victim of the Holocaust seem to have been employed by Bergman to highlight the atrocities perpetrated by humanbeings that consist of inauthentic masses. Elisabeth, both mentally and physically healthy, nonetheless seems to be highly engaged in such mishaps practiced by human beings stuck in the banality of everydayness that keeps them away from achieving a Self-hood. They are also rather stuck in the vanity of a they-self that comes to be seen as a self but is not an authentic self, rather a singularity tied up by the banality of a they-self

However, it is noteworthy to argue that Elisabeth's choice of silence itself can also be conceived as of a Persona, suggesting that there is no way out and therefore reminding us of the doctor's interpretation of her situation where the doctor had interpreted it as 'the hopeless dream of being'. In other words, her silence might be considered as another mask she puts on similar to other masks she put on till then. Therefore, Elisabeth's silence, though it seems to be a way to get away from the they-self, still cannot be a solution for the Dasein. Abraham Mansbach remarks that for Heidegger

> *Dasein is not the ground of its existence, but the ground of the not. For Dasein individuates itself by choosing among its possibilities. Yet with every choice, it annuls all other possibilities, since it can select only one. Its power and capacity to be is mainly a power not to be. It is the ground of a nullity (Nichtigkeit). The not is a possibility rooted in Dasein's existential constitution which, far from being a negation of things, makes them possible: it allows them to show themselves as they are in themselves. (1998)*

While Elisabeth's silence might be considered as a revelation of anxiety, she feels deep inside, thereby representing the Heideggerian call that is essential for Dasein. Her silence still cannot be regarded as the final possibility providing her with authenticity. It is only one of the possibilities she can conduct to go beyond her ontic existence. However, going beyond it does not ensure that Dasein will gain authenticity. From Heidegger's perception of Ontology, her escaping an ontic existence gains her an ontological perception of herself, a further importance of achieving a final entity that indeed was not possible for Heidegger. In other words, Dasein in fact makes no choices, as argued by Mansbach; it is only the possibility of achieving itself before its other selves that have not been actualized, but potentially can come true anytime as long as the call is heard by Dasein.

Therefore, achieving an ultimate phase of authenticity is not feasible as Dasein is not the ground of its existence.

Elisabeth's silence, despite its seeming passivity, will be active by virtue of its nature of being against the stabilized codes of societal teachings that are practiced widely in inauthenticity. It will therefore tend to move forwards to evolve. When the doctor talks to Elisabeth about her hypothesis concerning the reasons why she might have stopped speaking, her silence is considered as another role she plays similar to other roles she has played before: "Elisabeth, I understand why you're silent, why you don't move. Your lifelessness has become a fantastic part. I understand and I admire you. I think you should play this part until it's done … until it's no longer interesting. Then you can leave it, as you leave all your roles" (*Persona*, 1966). Her silence, that might justly be regarded as another role, is at the same time an active process imbued with Heideggerian anxiety that calls to Dasein to understand its existence, even if it costs pain and gives no hope for a definite and finite understanding of its own existence.

Thrown into this world, all individuals with a potential of going through numerous possible personas arrive at becoming their very possibilities. As Heidegger remarks, we are our possibilities that in nature prompt possibilities for future. However, no individual is secluded from the past. Then every individual as Dasein comes to live through his/her past, in Heidegger's words, "the other end" that is birth, now, and the future of possibilities. In this respect, he seems to go beyond both Kant and Descartes with respect to their understanding of existence, and delves into the pre-Socratic thoughts of Heraclitus and Parmenides. When it is remembered that Heraclitus criticized his predecessors and contemporaries for their failure to see a unity of experience, Heidegger's criticism of Cartesian dualism might be more understood now. Similar to Heraclitus's idea of flux, an ongoing process of Dasein's perception of itself with the help of angst and its nullity is likewise governed by change, which in this respect include numerous variables and inconsistencies.

On this ground, Elisabeth's and Alma's intermingled representation through the cinematography such of shades, close ups, etc. is employed by Bergman in a way that allows the plot to be analyzed through the Heideggerian concept of Dasein with respect to a characters's intermingled identities. Alma's following words in this context lay bare the flux of nature and the Heideggerian perception of Dasein that comes to depict an existence rooted in its own possibilities. Alma's question about the possibility of being one and the same person at the same time reveals the anxiety that Heidegger has been preoccupied with when he was thinking about his idea of Dasein. Alma asks Elizabeth: "Is it possible to be one and the same person at the same time? I mean, two people?"

On the other hand, after Alma reads Elisabeth's letter including Elisabeth's ideas about her, Alma's hatred for Elisabeth is also detailed both through Alma's words and behaviours. As a representation of inconsistent feelings, Alma's hatred of Elizabeth is also important, as it suggests that although they seem to be entwined, they still cannot be reconciled with one another, which accordingly

means that there is nothing to be stabilized as long as it is about the Dasein's anxiety of existence. Alma's words therefore represent a message that originates both from and beyond herself, suggesting that her identity entwined with Elisabeth's is a revelation of Dasein's anxiety in relation to other existential possibilities, while at the same time revealing a secret common to all humanbeings concerning their fallen situation. Alma says: "You're unapproachable. The doctor said you're healthy, but I wonder about your madness. You're acting healthy so well that everyone believes you. Everyone but me, because I know how rotten you are" (*Persona*, 1966).

CONCLUSION

The idea of rot prevails in inauthentic qualities of everydayness. Elisabeth's rot symbolizes Heideggerian angst arising from where a drive for authenticity emerges. However, the rot as represented by Elisabeth's silence is considered as a specific rot by Alma, who in this context comes to stand for the mouthpiece of the they-self pervasively manifesting the sense of everydayness. Elisabeth's silence should therefore be considered as a way of dissidence not welcomed in a realm of banality that is governed by the rules of they-selfness. When regarded overall, one can conclude that others' interpretations of us play an eminent role in determining who we are, likening every single entity to one another. In this realm of everydayness, Dasein seems to be safe as it is secured by the codes of banality that accordingly is the source originating the merits of they-self. However, Dasein desiring and preferring to own a world, to being an ordinary they-self, signifies that we are on the run from ourselves only when we, as Dasein, feel the inauthentic roles of our being in the world. Yet it is critical to note that although it seems to be hard to get away from the they-self, Elisabeth's silence as a representative of the angst she undergoes reminds us that she is on the run from herself because of an authenticity. Although her silence seems to be only one of those numerous personas she has undertaken throughout her life, her state of self-conciousness of her they-selfness is what Bergman draws our attention to by means of her silence in the film. It is this self-awareness residing in her angst that makes her meet her inauthentic self and accordingly makes her desire for authenticity in this world of banalities. In the end, Alma implies to Elisabeth that she is content with her role -- as a being-in-the world -- contrary to Elisabeth's silence suggesting her striving both for authenticity and rejection of the they-selfness: "I'm not like you. I don't feel the same as you. I'm Sister Alma. I'm only here to help you. I'm not Elisabet(h) Vogler. You're Elisabet(h) Vogler" (*Persona*, 1966). Alma's final words shed light on how their entwined representations dissolve in the end since Alma opposes a self-conscious position in her world where a safer zone is provided only through the means of they-selfness, ensuring a more stable environment containing inauthentic ones sharing a lot in common with one another. Elisabeth's rejection displayed in her silence establishes her *Persona* as Dasein inclined to reject any social ascription pre-defined for her. In this context, language on its own

as the primary agent forming and then maintaining all logo-centric human institutions seems to be the first and most significant human tool to be rejected by Elisabeth.

REFERENCES

Heidegger, M. (1998). *Being and Time*. E. Robinson, (Trans.). Oxford: Blackwell.

Heidegger's Critiques of Descartes. (2008). https://py111.wordpress.com/2008/03/07/heideggers-critique-of-descartes/ (Accessed: 9.04.2018)

Ingmar, B. (1966). *Persona*. Sweden: AB Svensk Filmindustri.

Inwood, M. (2000). *Heidegger a very short introduction*. Oxford. University Press.

Jung, C.G. (1966). The Persona as a segment of the collective psyche (R. F. C. Hull, Trans.). In H. Read et al. (Eds.), *The collected works of C. G. Jung* (Vol. 7, 2nd ed.). Princeton, NJ: Princeton University Press. (Original work published 1928).

Magrini, J. (2006). Anxiety in Heidegger's *Being and Time*: The Harbinger of Authenticity. *Philosophy Scholarship,2006 Issue of Dialogue.* Paper 15. 77-86. http://dc.cod.edu/philosophypub/15, (Accessed: 10.04.2018).

Mansbach, A. (1998). Heidegger's critique of cartesianism: *The Twentieth World Congress of Philosophy*, 10-15 August 1998, Boston, Massachusetts, the US. https://www.bu.edu/wcp/Papers/Cont/ContMans.htm (Accessed: 14.05.2018).

Munday, R. (2009) *Glossary of terms in Being and Time*. http://www.visual-memory.co.uk/b_resources/b_and_t_glossary.html#a (Accessed: 19.05.2018).

Padgett, A. (2007). Dasein and the philosopher: Responsibility in Heidegger and Mamardashvili. *Philosophy, Sociology and Psychology, 6* (1), 1-21.

Stern, M. (2010). The face as fingerprint: Mediation, silence, and the question of ıdentity in Ingmar Bergman's «Persona». *Konturen, 3* (1), 202-230. doi:http://dx.doi.org/10.5399/uo/konturen.3.1.1421

Wollan, G. (2003). Heidegger's philosophy of space and place. *Norsk Geografisk Tidsskrift - Norwegian Journal of Geography, 57* (1), 31-39. doi: 10.1080/00291950310000802

Yayın Geliş Tarihi: 17.04.2019
Yayına Kabul Tarihi: 14.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.554953

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 523-541
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

MALİYE KAMU MALİYESİ İLİŞKİSİ VE KAMUNUN ÖNEMİ: KAVRAMSAL TEMELLİ BİR DEĞERLENDİRME[1]

Esra DOĞAN[*]

Öz

Kamu maliyesi, maliyenin devlet bağlamı niteliğine sahip bölümü olarak kabul edilmekle birlikte, "kamu"nun anlam içeriğinin devlete ilişkin olma halini aşan ve kamu maliyesi maliye özdeşliğini ortadan kaldıran bir niteliği bulunmaktadır. Kamu maliyesinde içerilen kamu, anlam içeriği gereği Türkçe ve İngilizcede ortak olan ile Almancada ise aleni olan ile ilişkili olarak doğrudan doğruya tanımlanabilmektedir. Bu çalışma kapsamında da farklı dillerin kelimelerin anlam içerikleri üzerindeki etkisi de göz önünde bulundurularak kavramsal temelli bir değerlendirme yöntemi kullanılarak kamu maliyesinin maliyeden farklılığı ve bu bağlamda kamunun öneminin açığa çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda kamu ve maliye kelimelerinin anlam içeriklerinin ortaya konulabilmesi için, tarihsel süreç içinde geçirdiği dönüşümler de dikkate alınarak Türkçe, İngilizce ve Almanca kullanımları incelenmiştir. Türkçe için etimoloji sözlükleri, Divan-u Lugati't Türk, Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlüğü; İngilizce için Merriam Webster ve diğer etimoloji sözlüklerinden; Almanca için ise temel olarak Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm sözlüğünden yararlanılmıştır. Farklı tarihsel dönemlere ilişkin sözlük incelemeleri bütün olarak değerlendirildiğinde diller arası çeviri kaynaklı kullanım farklılıklarının da etkisi bulunmakla birlikte, Türkçede "kamu"nun maliye üzerindeki etkisinin maliyenin kategorisi niteliğindeki kamu maliyesi şeklinde değil; maliyeyi aşan daha kapsamlı, ilişkisel bir anlam içeriğine kavuşturma şeklinde olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: *Aleniyet, Kamu, Maliye, Ortaklık.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Doğan, E. (2020). Maliye kamu maliyesi ilişkisi ve kamunun önemi: kavramsal temelli bir değerlendirme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 523-541.

[1] Bu çalışma Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye (Kamu Ekonomisi) Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Ç. Berna Kocaman danışmanlığında 2017 yılında tamamlanan "Maliye ve Zaman: Anaakım Maliye Teorisine Eleştirel Bir Yaklaşım" adlı Doktora Tezinden üretilmiştir.

[*]Araş. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ORCID: 0000-0002-9886-4186, edogan82@hotmail.com

RELATIONSHIP BETWEEN FINACE & PUBLIC FINANCE AND THE IMPORTANCE OF PUBLIC: A CONCEPTUAL BASED EVALUATION

Abstract

Although public finance is considered to be part of the state context of finance, it has a quality that transcends the state content of public and eliminates the identity between public finance and finance. Within the scope of this study, it is aimed to reveal the importance of difference between public finance and finance and the importance of public in this context by using a language scientific based evaluation method considering the effect of different languages on the meaning content of words. For this purpose, in order to reveal the meaning content of the words of public and finance, the usage of Turkish, English and German by considering the transformations in the historical process are examined. Etymology dictionaries for Turkish, Divan-u Lugati't Turk, Turkish Dictionary by Turkish Language Association; Merriam Webster and other etymology dictionaries for English; Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm dictionary for Germany has been used. According to the the use of dictionary-based interpretations of different historical periods, it can be implied that the effect of public on finance is not only in the form of public finance as the category of finance, but also more comprehensive, relational meaning that exceeds the content of finance.

Keywords: *Finance, Public, Publicity, Transparency.*

GİRİŞ

Maliye; devlet, toplum, ekonomi ilişkisi bağlamında yer almakta olup anlam içeriği de bu ilişkisel yapıda ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkisel yapıda ortaya çıkan değişim ve dönüşümler beraberinde maliyede, dolayısıyla maliyenin anlam içeriğinde değişikliği getirmektedir. Söz konusu değişim ve dönüşümün etkisi, Türkçe kullanımıyla maliye ifadesinin karşılığı olan İngilizce ve Almanca gibi Batı Avrupa dillerindeki finans kelimesinin anlam içeriğindeki farklılaşmada da görülmektedir. Finansın anlam içeriğindeki bu farklılaşma beraberinde kamu finansı ve özel finans şeklinde bir ayrımı da beraberinde getirmiş ve ikili adlandırmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak tarihsel süreçte bu ikili adlandırma da dönüşüm geçirmiş ve ilk olarak finans doğrudan doğruya kamusal finansın karşılığını oluştururken ve özel finans ayrıca ifade edilirken, sonrasında finans özel finansın karşılığı halini alarak kamu finansı ayrıca ifade edilir hale gelmiştir.

Finans ifadesinin kullanımına ilişkin İngilizce ve Almancada ortaya çıkan durumun benzeri Türkçede de yaşanmıştır. Önceleri kamu finansı anlamının karşılığı olarak kullanılan finans (Nişanyan, 2007), sonraları özel finans karşılığına dönüşmüştür. Bununla birlikte diğer dillerden farklı olarak Türkçede finans ifadesinin kullanımı ve dile yerleşmesi 19. yüzyıl ve sonrasında Batı dillerinin etkisiyle gerçekleşmiş olup; bu dönem öncesinde finansın karşılığı olarak maliye ifadesi kullanılmıştır. Maliye ifadesi, diğer dillerden farklı olarak devlete ilişkin olan anlamını daima korumuş ancak finans kelimesinin Türkçede kullanılmaya başlanması ile devlete ilişkin mali işlemler maliye, özele ilişkin mali işlemler ise

finans olarak adlandırılır hale gelmiştir. Bununla birlikte diğer dillerde özel finans ve kamu finansı şeklindeki ayrım, anlam içeriği olarak finans ve maliye ayrımına karşılık gelmekle birlikte, bu ayrımın Türkçe üzerindeki etkisi finans ve kamu maliyesi kullanımlarının oluşumuna yol açmıştır. Dolayısıyla maliye alanında yazılmış ilk dönem Türkçe ders kitapları incelendiğinde; Türkçede anlam içeriği itibariyle maliye ve kamu maliyesi arasında bir farklılık bulunmazken, bu farklılığa anlam içeriği özele ilişkin mali işlemler (finans) ve devlete ilişkin mali işlemler (kamu finansı) şeklinde farklılaşan yabancı dillerdeki kullanımların karşılığının Türkçede sırasıyla finans ve kamu maliyesi şeklinde kabul edilmesinden kaynaklandığı görülmektedir. Bu duruma bağlı olarak Türkçede ortaya çıkan durum diğer dillerin aksine finans ve maliye kelimelerinin eşanlı kullanılması ve bunun neden olduğu tarihsel süreçteki değişim etkisinin yanı sıra anlamsal karışıklıktır. Nitekim kamu ifadesi ile vurgulanmaksızın, maliye kelimesinin anlam içeriğinde bulunan devlete ilişkin olma halinin halihazırda kamu maliyesine karşılık geldiği, dolayısıyla da maliye ve finans kelimelerinin eş anlı kullanımının maliye kamu maliyesi ayrımını gereksiz kıldığı söylenebilir.

Diğer taraftan kamu kelimesinin kullanımına bakıldığında tarihsel süreçte geçirdiği değişim ve dönüşüm anlam içeriği itibariyle önemli ölçüde genişleşmiş, hatta anlam zıtlaşmasını dahi içermiştir. Bununla birlikte kamu kelimesinin anlam içeriği ve türetilişi yabancı diller ile Türkçe arasında önemli farklılık göstermiş, özellikle Türkçe ve İngilizcede içerilmeyen anlam içeriklerinin Almancada içerildiği görülmüştür. Ancak bu dillerin aksine Türkçede kamu kelimesinin anlam içeriğinin daha kapsamlı dolayasıyla da kamuya ilişkin olandan dışlamanın daha az olduğu söylenebilir. Bununla birlikte kamu kelimesinin anlam içeriğinin diller arası gösterdiği farklılık, kelimenin ilgili olduğu bağlamın da farklı açılardan ele alınmasına yol açmaktadır. Her ne kadar Türkçedeki kullanımın anlam içeriği daha kapsayıcı olsa da özellikle Almancada kelimenin, türetildiği kelime ile bağının kopmaması ve bu durumun anlam içeriği üzerinde de etkili olması nedeniyle "kamu"ya ilişkin olmanın özellikleri farklılık göstermektedir. Nitekim Almanca eserlerde, kelimenin türetilişi gereği "kamu"nun alenilik özelliğinin ön planda tutulduğu ya da kamuya ilişkin olanın aleniliği bağlamında bir sorgulama düzlemi oluşturulduğu görülmektedir. İngilizce ve Türkçe kullanımlarda ise aleniliğin yerine genellik vurgusunun ön planda olduğu ve bu vurgu etrafında şekillenen bir bağlam olduğu söylenebilir. Bu farklılıkların ötesinde kamu kelimesinin günlük kullanımda doğrudan doğruya devlete ilişkin olan ile ilişkilendirilme hali bulunmaktadır. Bu durumun ise kamunun aleni ve ortak olana ilişkin olma özelliklerinin devlet ile ilişkin olan ile sınırlandırılmasına yol açarak anlam daralmasını beraberinde getirdiği söylenebilir.

Kamu kelimesinin anlam içeriğindeki durum, maliye kamu maliyesi ilişkisinde "kamu"nun içeriği üzerinde de belirleyici olmaktadır. Türkçedeki maliye kelimesinin anlam içeriğinde bulunan devlete ilişkin olma hali ve bu halin kamu kelimesinin kullanımıyla "kamu maliyesi" ifadesi şeklinde vurgulanması "kamu"nun geniş kapsamlı anlam içeriğinden hareketle ele alındığında anlamlı hale

gelmektedir. Ancak Türkçe ders kitaplarında yer alan kamu maliyesi tanımlarına bakıldığında "kamu"nun doğrudan doğruya devlet yönetimi ile ilişkin olan ile sınırlandırıldığı dolayısıyla da yukarıda da belirtildiği gibi maliye ile kamu maliyesi arasındaki ayrımın gereksiz hale geldiği görülmektedir. Diğer taraftan kamu maliyesinde yer alan "kamu" ile devlet yönetimi ile sınırlı olanın ötesinde genel nitelikli ve ortak olana ilişkin hususların mali yönetimi de içerilir hale gelmektedir. Buna bağlı olarak "kamu maliyesi" ifadesinin "kamu" vurgusu ile birlikte devlet yönetimi ile sınırlı olma halinin aşılarak ortak nitelikli hususlara dair mali ilişki şeklinde ele alınır olması gerekmektedir.

Bu çerçevede çalışma kapsamında ilk olarak "kamu" ve "maliye" kelimelerine yönelik Türkçe, İngilizce ve Almanca bağlamında kavramsal temelli bir değerlendirme yapılmıştır. Değerlendirme dillerinde İngilizcenin tercih edilme nedeni Türkçe üzerindeki etkisi ve farklı dillerdeki bir çok eserin Türkçede orijinali üzerinde değil, İngilizce literatür üzerinden değerlendirilmesidir. Almanca ise dil yapısının da etkisiyle İngilizce ve Türkçe'nin aksine anlam içeriğinin genişliği nedeniyle karşılaştırma amaçlı olarak tercih edilmiştir. Bu değerlendirme ve karşılaştırmalardan hareketle "maliyeden" farklı olarak "kamu maliyesi" ifadesindeki kamunun önemi değerlendirilecektir.

"KAMU" KELİMESİNİN KAVRAMSAL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

"Kamu/kamusallık" kavramlarının ekonomi ve maliye disiplinleri kapsamında doğru şekilde değerlendirilebilmesi için öncelikle bu kavramların farklı toplumsal bağlamlardaki yönelimlerini ve kapsamlarını gösteren etimolojik bir inceleme yapılması gereklidir. Buna yönelik olarak "kamu/kamusallık" kavramlarının tarihsel süreçteki Türkçe, İngilizce ve Almancadaki kullanım şekilleri karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Günümüzde Türkçe ve diğer dillerde genel ortak bir kullanım alanı bulunan "kamu/kamusal" kelime anlamı olarak incelediğinde yaygın olarak "devlete ilişkin olan" ile özdeş kabul edildiği görülmektedir. Diğer taraftan kelimenin günümüzdeki yaygın kullanım şeklini almadan önce tarihsel süreçteki oluşum ve kullanım şekillerine bakıldığında diller arasında farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Bu farklılıklar aşağıda yer almaktadır.

"Kamu" Kelimesinin Türkçedeki Kullanımı

Kamu kelimesinin tarihsel süreçteki kullanımına bakıldığında Eski Türkçede kullanılan *hamag, kamag, kamug* kelimelerinden türetildiği görülmektedir. 11. yy'da Divan-u Lügati't Türk'te *kamug* olarak geçen kelimenin "kamu" olarak kullanımının, Türk Dil Kurumu Tarama sözlüğü incelendiğinde 13. yy'dan sonra başladığı ve özellikle 13-19 yy. aralığında şiir dilinde kullanıldığı söylenebilir. Kelimenin tarihsel süreçte geçirdiği biçimsel değişim dönemsel olarak aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 1: "Kamu" Kelimesinin Türkçedeki Biçimel Değişimi

Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü ve Gerard Clauson Sözlüğü		Divan-u Lugati't Türk	Güncel Türkçe Sözlük (TDK)
11.yy ve öncesi		11. yy	20-21. yy.
Hamag	Kamag	Kamug	Kamu

Kamu kelimesinin etimolojik analizi kapsamında Türkçedeki kullanımına bakıldığında bazı kaynaklarda Türkçeye Tunguzca'dan geçtiği söylenmekle birlikte esas olarak Orta Türkçe döneminde Eski Farsçadan Türkçeye geçtiği kabul edilmektedir (Banguoğlu, 2015, s. 142). Dolayısıyla kamu kelimesi öz Türkçe bir kelime olmayıp farklı bil dilden Türkçeye geçmiş ve yerleşmiştir.

Kamu kelimesinin tarihsel süreçte geçirdiği biçimsel değişim beraberinde dönemin tarihsel ve toplumsal koşullarına bağlı olarak anlam ve içerik değişimlerini de getirmiştir. Ancak söz konusu içerik değişimi, sadece biçimsel değişime bağlı kalmayıp biçimsel değişimin olmadığı dönemlerde dahi önemli ölçüde gerçekleşmiştir.

"Kamu" kelimesinin geçirdiği içerik değişimi sadece anlam genişlemesi ya da anlam değişmesinin ötesinde olmuştur. Kamu kelimesi yukarıda da belirtildiği gibi özellikle 13-19. yüzyıllar aralığında Türkçede sadece şiir dilinde kullanılmış ancak günlük dilde ve resmi kullanımda kamu kelimesi yerine Arapçadan Türkçeye geçen ve yerleşen "umum/amme" kelimeleri kullanılmıştır. Ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkçede yapılan sadeleştirme çalışmaları kapsamında Arapça kökenli kelimelerin yerine öz Türkçe kelime kullanılması gerekçesiyle "kamu" kelimesi farklı anlamları da içerecek şekilde günlük dilde ve resmi kullanımda tekrar kullanılmaya başlanmıştır. 1961'den itibaren hukuk dilinin sadeleştirilmesi atılımında amme ve umum kelimeleri yerine kamu kelimesi kullanılmaya başlıyor (Akşit, 2009). Dolayısıyla kamu ve umum kelimelerinin tarihsel süreçte aynı anlamları içerecek şekilde gerek kanunlarda gerekse günlük kullanımda birbirinin yerine kullanılmıştır. "Kamu" ve "umum" kelimelerinin tarihsel süreçteki içerikleri aşağıda yer alan Tablo 2 ve Tablo 3'de gösterilmektedir.

Tablo 2: "Kamu" Kelimesinin Türkçede İçerik Değişimi

Kaynak	**Kelime**	**Anlamı**
Divan-u Lugati't Türk	Kamug	1.Hepsi, her, bütün 2."Hepsi" anlamında bir edat
Kamus-ı Türki	Kamu	1.Hep, bütün, cemi, dükeli Hep: bütün,cemî, cümle, kâffe Bütün: hep, cemî cümle, kâffe, tekmil Cemî: bütün, hep, kâffe, cümle
Türk Dil Kurumu	Kamu	1. Halk hizmeti gören devlet organlarının tümü 2. Bir ülkedeki halkın bütünü, halk, amme 3. Hep, bütün

Tablo 3: "Umum" Kelimesinin Türkçede İçerik Değişimi

Kaynak	**Kelime**	**Anlamı**
Divan-u Lugati't Türk	Boy	Oğuzca'da cemaat (insanlar), kavim, kabile, aşiret.
Kamus-ı Türki	Umum	1.bütün insanlar, bütün halk, amme, nâs, hep, bütün, cümle Amme: Umum, halk, avam-ı nâs Nâs: İnsanlar, halk, umum, el, âlem.
Türk Dil Kurumu	Umum	1.Bütün, tüm, kamu 2.Herkes, halk, ahali

Yukarıda yer alan Tablo 2 ve Tablo 3'den hareketle kamu kelimesinin içerik değişimine bakıldığında 11.yüzyıl ve öncesi dönemde Türkçede "hepsi, bütün, herkes" anlamlarında kullanılırken 19. yüzyılda devlet ve devlet ile ilgili kurumlar anlamını da içerecek şekilde bir anlam genişlemesi yaşamıştır. Bununla birlikte önceleri "umum" kelimesinin dil devrimi ile beraber de "amme" kelimesinin karşılığı olarak halk anlamını da içerecek şekilde genişleyerek günümüzde kullanılan geniş anlam içeriğine ulaştığı görülmektedir.

"Kamu" kelimesinde görülen bu anlam genişlemesi sadece ilişkili olduğu kavramsal çerçevenin genişlemesi anlamında değil aynı zamanda ilişkili olduğu kavramların/kelimelerin yerine de kullanılacak şekilde gerçekleşmiştir. Özellikle devlet ve halk kelimelerinin yerine kullanılmaya başlayan "kamu" kelimesi 20. yüzyılda sadece devlet ve halk anlamlarında bir terim gibi kullanılmaya başlanmıştır. 21. yüzyılda ise tarihsel süreçte yaşadığı anlam genişlemesinin de ötesine geçerek içeriği anlam zıtlaşması yaratacak ölçüde değiştirilmiştir. Söz konusu anlam zıtlaşması "herkese açık olmayan" anlamıyla "kamusal alan" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum Açıkgöz tarafından aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.

"Görüldüğü gibi kamu kelimesi alan kelimesinin sıfatı olarak kullanılmakla, tarihi dönemler içindeki şimdilik son anlamını kazandı. Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemlerinde, kelimenin doğru olan, daha sivil ve genel anlamı kullanıldı. Cumhuriyet'in 15. yılından itibaren ise, "tüm halkın ortaklaşa oluşturduğu siyasi sistem" demek olan devlet ile ilişkisinden hareketle, kelimeye "devlet dairesi; vergilerle finanse edilen kurumlar" anlamında, resmi bir anlam yüklendi. 21. yüzyıla gelindiğinde, kelime asıl anlamı ile ilişkisini kaybedecek derecede bir anlam zıtlaşmasına uğradı ve orijinal anlamının "kapsayıcılığı" yerine toplumsal kutuplaşmayı ifade edecek şekilde, "herkese açık olmayıp bazılarına açık olan yer" anlamı da derç edilerek "tecrit edici" bir anlamda kullanılmaya başlandı" (Açıkgöz, 2004).

"Kamu" Kelimesinin İngilizcedeki Kullanımı

İçinde bulunduğumuz dönem itibariyle, geçirdiği anlam genişlemeleri ve anlam zıtlaşmalarını da içerecek şekilde Türkçede "kamu" olarak kullanılan kelimenin İngilizcedeki anlam karşılığı *public* kelimesi kullanılarak ifade edilmektedir.

Public kelimesi Latince ve Fransızcadan İngilizceye geçmiş ve yerleşmiştir. Kelime, etimolojik olarak incelendiğinde özellikle *populus/people* kelimesi ile de

ilişkili olduğu görülmüştür. Dolayısıyla İngilizcedeki anlam genişlemesinin "insan" temelli bir yapılanma etrafında gerçekleştiği söylenebilir.

Public kelimesinin tarihsel süreçteki içerik değişimi ve genişlemesi aşağıda yer alan Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: *Public* Kelimesinin İngilizcede Biçim ve İçerik Değişimi

Dönem	**Etkili Olan Dil**	**İngilizce Kullanım**	**Kelimenin İngilizce'de içerdiği anlamlar**	**İngilizce'de İçerilen Anlamların Türkçe karşılığı**
Geç14.c	Eski Latince	populus-poplicus-public	a commonwealth, public property	Ortak çıkarlarla birleşmiş insanlar topluluğu, Ulus, siyasal toplum, bir devletin/milletin bütün halkı kamu malı
	Latince	publicus-public	common, general, public; ordinary, vulgar	ortak, genel, sıradan, avam
	Eski Fransızca	public	open to general observation	genel gözleme açık
Erken 15 c.		public	pertaining to the people	insanlar ile ilgili
Geç 15 c. (1540)		public	Pertaining to public affairs "open to all in the community"	"topluluktaki herkese açıklık"
1570		public school public service		devlet okulu kamu hizmeti
1610		public	the community	Topluluk
1660		public	people in general	insanlar
1670		public interest public spirit		kamu çıkarı kamu ruhu
1713		public fund		kamu fonu
1756		public enemy		devlet düşmanı
1821		public office		kamu görevi
1913		public relations		halkla ilişkiler

Kaynak: Online Etymology Dictionary Sözlüğünde yer alan maddeler tarafımca derlenerek Türkçeye çevrilmiştir.

Yukarıda yer alan Tablo 4 incelendiğinde *public* kelimesinin Türkçe ile benzer şekilde geniş bir anlam içeriğinin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte "halk" anlamının içerilmesi Türkçede 19. yüzyıl sonrasına tekabül ederken İngilizcede 14. yüzyılın sonlarına tekabül etmektedir. Ayrıca İngilizcede Türkçeden farklı olarak basın, medya ile ilişkili kavramlar da doğrudan doğruya *public* kelimesi ile ifade edilmektedir.

"Kamu" Kelimesinin Almancadaki Kullanımı

Türkçede "kamu/kamusal" olarak kullanılan kelimelerin Almancadaki anlam karşılığı *öffentlich/öffentlichkeit* kelimeleri kullanılarak ifade edilmektedir. Kelime etimolojik olarak incelendiğinde açıklık anlamına gelen *öffen* kökünden türediği görülmektedir. Ayrıca kelime tarihsel süreçte içerik değişiminin ötesinde Eski Almanca ve Yeni Almanca açısından farklılaşarak biçimsel bir değişim geçirmiştir. Buna göre Eski Almancada *offanlich* ya da *offelich* olarak kullanılan kelime Yeni Almancada 16. yy a kadar gerçek formu olan *offenlich*'i korumuştur (S.

Brant' da öfflich). 15. yy dan itibaren t (d) harfinin eklenmesiyle *offentlich* olarak kullanılmış (İsviçre. *offenlich* ve *offentlich* Staub – Tobler 1, 114), 16. yy dan itibaren de umlaut (dönüşüme uğramış ünlü harf 'ä') almıştır. *Öffentlichkeit* ise sıfat olarak kullanılan *öffentlich*'ten türetilerek ancak 18. yy.'dan itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Grimm, 1971)[2].

Öffentlich kelimesinin tarihsel süreçteki içerik değişimi ve genişlemesi aşağıda yer alan Tablo 5'te gösterilmektedir[3].

Tablo 5: *Öffentlich* (Kamu) Kelimesinin Almancadaki İçeriği[4]

1	yaygın olarak, anlaşılan ya da bilinen, açıkça offenbar: (orta yüksek almanca) açık bir şekilde, açıkça
2	Destek olmadan, samimi (vgl.offen 1, b, α)
3	Sır olmayan, aksine tüm gözlerin gördüğü ve şahit olduğu, her kimsenin gördüğü, duyduğu (okuduğu) ve bildiği
4	offen (açmak) gibi 4, sadece modası geçmiş
4.a	kamu misafirhanesi (Albertinus landstörzer 474) kamu ve kahve evlerini ziyareti (Wegele div. üniversitesi Würzburg 2, 446 1794); kamusal alan. özel yönetime tabii… tolere edilen… Bir açık kadın evi. (Spangenberg anbindbriefe Cı 6b;Möser 4, 124) o burada… bir kamusal alan, sıkca Biondello yapılan ve alınan…. Sevgili bir yer…(Schiller 4, 330).
4.b	Kamusal alan, meydan, anıt (eş anl. genel 3, c, β): tüm ülkeyi kamu yollarından dışarı atan; (Hug Villinger chron. 59;) Altdorf da kamusal alan (Schiller 14, 288) böyle kucaklaşmaların görüleceği kamusal alan (Göthe 18, 211) ve ben kamusal sokak arasında uzunca öpeceğim (212) substantively: tüm dükkanlar caddeye doğru … bu nedenle sadece büyük binalar kamusal alana kapalıdır (28, 209).
4.c	Kamu mahkemesi, kamu duruşması (bknz 5). Bu yüzden o kamu sorgusundaydı..(N. v. Wyle Wackernagels leseb. 1040, 15) kamu mahkemesinde (Luther 5, 243b) Madrid de açık duruşma gününü bekliyordu (Schiller 5, 2, 296 (don Carlos 3, 7)).
4.d	Genelev kadınları, herkesle ilişkiye giren kişiler; bir genelev kadını olmak için vize sahibi olmalısınız. (Maaler 233a) genelev kadını (Schade sat. 3, 166, 37) sokak avcısı ve katili (Aventin. 4, 881, 5) bir sokak hırsızı ve zinacısı. (pol. maulaffe 223) sokak sihirbazı (Simplic. 1, 462, 8).
5	Özelin tersi, birey için olmayan ve tüm kitle için olan; toplu ibadet, toplu seyirci (pers. reisebeschr. 1, 7) Kamu veya özel derslerde öğretmen. (Wegele div. Of Üniversite Würzburg 2, 444 (yıl 1793)) kamuoyunun dikkati, merak, görüş (theil 6, 1944), kamuoyunun dikkatini çekti. (Wieland 6, 274)

[2] *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. (1971). http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GO01007#XGO01007.

[3] Tablo 5 kapsamında "öffentlich" kelimesinin sıfat olarak karşılığı yer almakta olup zarf olarak karşılığına içeriğin aynı olması nedeniyle yer verilmemiştir. Ancak zarf karşılığına da aşağıda yer alan bağlantıdan ulaşılabilir.
Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. (1971). http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GO01006#XGO01006

[4] Grimm, J., & Grimm, W. (1971). *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*.http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GO01005#XGO01005

	sahip oldukları bu kamu merakı alışılmadık bir adım . (GOTTER 3, 71) (Izleyicinin merakı Lessing'in 7 163). Kamuoyunun derin merakı. (Goethe 3, 267) kamuoyu düşüncesi Belki devam ediyor. (7, 307) Isabeau. sürgünde o (Karl) Bana gönderdi Talbot. Açık oy kullanımı (Schiller 13, 233 (jungfr. von Orl. 2, 2)) Eğer Kamu oyu diyorsa, sen olduğunu mutlusun. Bettine tageb. Görünen o ki Voss kolayca kamuoyu eleştirilerini hristiyanlıkla kapatamıyor fakar her bir kamuoyu fikrini kabul eder (Borne 1, 86).
6	Özellikle büyük Sivil Toplum (Belediye) ya da bir ülke, devlet ile ilgili, o saygı veya onu varsayarak
6.a	Kendi kamu binaları (41, 1656), enstitüler, hukuk, kamu ofis, kamu hizmetinde çalışan insanlar, Kamu kanunu v.d. (Bakınız Şek. Ortak 3f): Kamu daireleri. Opitz şair. 11 neudr.; Halk kütüphanesi. (Lessing 11) devlet okulu. (Göthe 24, 21) Devlet binaları, montaj ve diğer kamu işleri (Schlosser weltgesch. 3, 500) sözde
6.b	Halka açık bir şirket (Kant 10, 310) kamu hukuku ya da devlet hukuku (Hugo encyclop. 18) Kamu çalışanları (Hippel 11, 85) Kamu kişilerin ihlali nedeniyle dikkatli. (Wegele div. Üniversite Würzburg 2, 489 (1805)) kamusal hazine bitkin düştü. (Wieland 6, 203) kamu fonlarının israf. (Schlosser weltgesch. 16, 213) halkla ilişkiler, Kamu hayat, muhtemelen (Topluluk Devlet) talihsizlik acı: kamusal işler (devlet işlemleri).(Butschky Patm. 531 (382)); kamu serveti zayıflattı. (Wieland 7, 63).

Kaynak: Deutches Wörterbuch der Brüder Grimm, "kamu" maddesi tarafımca Türkçeye çevrilmiştir.

Yukarıda yer alan Tablo 5 incelendiğinde *öffentlich/öffentlichkeit* kelimelerinin Türkçedeki "kamu/kamusal ve İngilizcedeki *public* karşılığı ile benzer şekilde geniş bir anlam içeriğine sahip olduğu görülmektedir. Ancak Almancada Türkçe ve İngilizceden farklı olarak kelimenin etimolojik oluşumunun ve gelişiminin kelimenin anlamı ile uyumluluk göstermesidir[5]. Bununla birlikte kelimenin Almancadaki içeriği kavramsal olarak düşünüldüğünde Türkçe ve İngilizceden farklılaşmaktadır. Bu durum Hansen tarafından aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir.

Almancada *Öffentlichkeit* terimi, İngilizcedeki karşılığı olan *public sphere*'i aşan bir anlam çeşitliliğine sahiptir. Onun gibi mekânsal bir kavramdır; yani anlamların geliştirildiği, dağıtıldığı ve üzerinde tartışarak anlaşmaya varıldığı toplumsal alan ya da arenalara ve aynı zamanda bu süreç tarafından ve bu süreç içinde oluşturulan kollektif gövdeye, "kamu"ya işaret eder. Ama *Öffentlichkeit* terimi bunlara ek olarak aynı zamanda tasavvur edilen bir muhteva ve kriter anlamına gelir. Bu alanlarda ve daha geniş, bölgeler üstü bağlamlarda üretilen bu kriter, terimin Almancadaki kökü olan *öffen* ile aynı anlama gelen *glasnost* ya da "açıklıktır". İngilizcedeki *publicity* aslında Almanca terimin ek anlamını (sadece onun tarihsel olarak yabancılaşmış biçimiyle) kavrar (Hansen, 2015).

"Kamu" Kelimesinin Türkçe, İngilizce ve Almanca Kullanımlarına İlişkin Genel Değerlendirme:

"Kamu" kelimesinin, biçim ve içerik olarak değişim ve gelişiminin tarihsel süreçte diller arasında farklılık göstermekle birlikte nihai olarak günümüzdeki

5 Bu noktada özleştirme yerine dili yenileştirme ve dil bakımı olarak kabul ettiği 17. yüzyıldaki Alman Dil Devriminin önemli etkisi olmuştur (Önen, 1960).

kullanım alanının/kapsamının benzerlik gösterdiği hatta ortak olduğu söylenebilir. Diğer taraftan "kamu" kelimesi ya da doğrudan doğruya "kamu" kelimesi ile ilgili kavramlara yönelik bir değerlendirme yapılırken diller arasındaki söz konusu ortaklıkların, benzerliklerin ötesinde farklılıkların dikkate alınması gereklidir. Nitekim "kamu" ve kamu ile ilişkili olan kavramsallaştırmalar sadece belli bir dil açısından dahi düşünüldüğünde kendi içinde anlam zıtlaşmaları içerirken farklı tarihsel ve toplumsal süreçlere maruz kalmış farklı dillerin birbiri ile ilişkili olarak ortak kullanımı noktasında kavram kargaşasının ortaya çıkması kaçınılmaz bir hale gelmektedir. Bu noktadan hareketle "kamu/kamusal" kelimesine yukarıda yer alan Tablolardan hareketle karşılaştırmalı olarak bakıldığında, iki önemli fark bulunduğu söylenebilir. İlk olarak her bir dilin kendi dil bilim özelliklerine bağlı olarak söz konusu kelimelerin etimolojik olarak oluşum/oluşturulma süreçlerinin farklı olduğu görülmektedir. Bu durum, ilk aşamada kavramsal analizde bir soruna yol açmazken kavramın içeriğini oluşturan özelliklerin ayrıştırılması noktasında karışıklığa yol açmaktadır. Örnek olarak Almancada *öffentlichkeit* kelimesi açıklık anlamına gelen bir kelimeden türerken ve kavramsal analiz kısmında Alman düşünürler açısından kamu ve kamu ile ilgili kavramsallara yönelik sorgulamalar aleniyet temelinde yürütülürken Türkçede "hepsi, bütün" kelimelerinden türeyen ve zamanla anlam içeriği genişleyen kamu kelimesinin kavramsal analizi noktasında Almancanın aksine açıklık, aleniyet temelinde bir sorgulamanın ötesinde devlet olan veya resmi olan ile ilişkili bir sorgulama düzlemi bulunmaktadır.

İkinci olarak "kamu/kamusallık" kelimeleri etimolojik olarak İngilizce ve Almancada doğrudan doğruya insan ile ilgili bir kavram olarak gelişim gösterirken Türkçede sadece insan ile ilgili bir kavram olmadığı görülmektedir. Bu durum bir ölçüde Türkçedeki kamu ve kamuya ilişkin olanlara yönelik anlayışın, daha kapsamlı olacağı ve dışlayıcılık özelliğinin az olabileceği noktasına götürse de kamu kelimesinin, Türkçede dilin sadeleştirilmesi çalışmaları kapsamında sonradan diriltilen bir kelime olması nedeniyle böyle bir sorgulamanın yapılmasını engellemektedir.

"MALİYE" KELİMESİNİN KAVRAMSAL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ:

"Maliye" Kelimesinin Türkçedeki Kullanımı

Maliye kelimesinin tarihsel süreçteki kullanımına bakıldığında Osmanlı Dönemimde kullanılan "maliyye" kelimelerinden türetildiği görülmektedir. 11. yy ve öncesinde ise maliye kelimesinin içeriği farklı ses ve biçimsel bir yapıya sahip bir kelimeye karşılık gelmektedir. Dolayısıyla maliye kelimesinin biçimsel yapısının 11. yüzyıla dayandığı söylenebilir. Kelimenin tarihsel süreçte geçirdiği biçimsel değişim dönemsel olarak aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 6: "Maliye" Kelimesinin Türkçedeki Biçimel Değişimi

Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü ve Gerard Clauson Sözlüğü	Divan-u Lugati't Türk	Güncel Türkçe Sözlük (TDK)
11.yy ve öncesi	11. yy	20-21. yy.
Agılıq	Maliyye	Maliye

Eski Türk devletlerinin mali yönetim konusunda benimsedikleri anlayış hakkında yazıt ve kitabeler kanalı ile bilgi edinilmekle birlikte, tarihsel süreçte mali yönetime ilişkin yazılı belgeleri günümüze kadar ulaşan en eski Türk Devleti Uygurlardır (Küçük, 2013, s. 226). Hunlar ve Göktürkler'in kültürel mirasını yerleşik yaşam düzenine taşıyan Uygurların, yerleşik yaşamın gereklilikleri ve imkânı doğrultusunda mali yönetim anlayışı da daha gelişmiş düzeydedir (Küçüker & Can, 2018, s. 235). Bununla birlikte Uyguların mali sistemi ve bu sisteme ilişkin kullandıkları adlandırmalar da özellikle Göktürkler'e ait kullanımların yer aldığı görülmektedir. Nitekim Gerard Clauson Sözlüğünde "erken dönem Türk hazinesinin temel bileşeni olan ipek kumaş" anlamındaki *Agılıq* (Clauson, 1972, s. 78) kelimesi, Uygur hukuk metinlerinde "*lıq*" ekinin eklenmesi ile oluşan, Göktürk abidelerindeki "kıymettar eşya" anlamına gelen *Agı* kelimesine dayandırılmaktadır. *Agılıq* kelimesi, kullanıldığı yere göre "depo, antrepo, ambar, hazine" gibi farklılık gösteren anlamlara karşılık gelmekte olup; Uygurlar'a ait hukuk belgelerinde "saray hazinesi" anlamında *İçgärü Agılıq* şeklinde kullanıldığı görülmüştür. Bu kullanım ise "Osmanlı padişahların şahsi gelir ve giderlerine bakan teşkilat" anlamındaki *Hazinei Hassa*'nın karşılığıdır (Caferoğlu, 1934, s. 20). Dolayısıyla kelimenin, anlam içeriği itibariyle sadece ipek kumaş şeklindeki mali varlık ile sınırlı olmayıp; mali yönetim olgusunu da kapsayacak bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan *Agılıq* kullanımı ve köken olarak buna eşlik eden mali yönetime ilişkin diğer kullanımların son örneklerine Karahanlılar döneminde rastlanılmış, sonrasında ise Arap ve Fars kültürünün etkisiyle yeni ses ve biçimsel özelliklere sahip kelimeler mali yönetimi tanımlar hale gelmiştir. Bu kapsamda *Agılıq* kullanımının da yerini *maliyye* ve *maliye* şeklindeki kullanımlar almıştır. Bu kelimelerin anlam içerikleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 7: "Maliye" Kelimesinin Türkçe'deki İçerik Değişimi

Kaynak	**Kelime**	**Anlamı**
Kamus-ı Türki	Maliye (Maliyye)	Devletin varidat ve masirifi idaresi ve bu idareye bakan nezaret. Mali (Maliyye):1.Mal ve servete mensup ve müteallik. 2.Varidat ve masarif-i devlet usul idaresine müteallik.
Türk Dil Kurumu	Maliye	1.Kamu ile ilgili işlerin yürütülmesi için gerekli gelirleri ve harcanan paraları düzenleyen kuralların bütünü 2. Konusu bu kuralları incelemek olan bilim dalı 3. Devlet gelir ve giderlerini yöneten kuruluş

Maliye kelimesi, Türkçeye Arapçadan geçmiş ve "mal, mali, maliyye" şeklinde "mal" kökünden türemiştir. Buna göre mal "menkul varlık, davar, zenginlik, servet" şeklinde tanımlanmakta olup, mali "mala veya paraya ilişkin"

olarak, maliye ise "daire-i maliye şeklinde düşünülüp devletin gelir ve gider teşkilatı" şeklinde tanımlanmıştır (Nişanyan, 2007, s. 303). Diğer taraftan İsmet Zeki Eyuboğlu'nun Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğünde de maliyenin "mal" kökünden türetildiği ve "mal" kelimesinin de Türkçeye alışveriş, yazın yoluyla geçtiği belirtilmektedir. Bununla birlikte burada da maliye "mal işleriyle uğraşma, devletin gelir-gider kaynaklarını, tüketim-üretim odaklarını gelir-kazanç-tüketim ilişkileri bakımından düzenlemekle görevli kurum" şeklinde tanımlanmıştır.

Maliye kelimesinin Türkçede kullanımı ve yaygınlaşması defterdarlıkların kaldırılarak, 1837 yılında Maliye Nezaretinin kurulması ile gerçekleşmiştir. Maliye kelimesinin kökü olan "mal" Türkçede uzun yıllar maliyeye ilişkin kavramlar karşılığı kullanılmıştır. Nitekim devlete ait malların muhahafaza ve idare edildiği yer olan bugünkü karşılığı ile "hazine"ye önceden "beytül mal" denilirdi (Sayar, 1970, s. 1). Diğer taraftan maliye kelimesi yerine Türkçede bir dönem diğer diller ile ortaklık sağlamak amacıyla "finans" kelimesi de kullanılmış olmakla birlikte Tanzimattan itibaren "maliye" kelimesi yerleşmiştir (Pelin, 1942, s. 7). Dolayısıyla devlet yapılanmasındaki değişime de bağlı olarak kullanılmaya başlayan maliye kelimesinin daha çok devlet ile ilişkili olarak kullanılan teşkilat karşılığından yola çıkılarak dilimize yerleştiği söylenebilir.

"Maliye" Kelimesinin İngilizcedeki Kullanımı

Türkçede "maliye" olarak kullanılan kelimenin İngilizcedeki anlam karşılığı *finance* kelimesi kullanılarak ifade edilmektedir. *Finance* kelimesinin İngilizcedeki oluşumu ve anlamı üzerinde Latince ve Fransızcanın belirleyici etkisi olmuştur. Latincenin etkisi 13. Yüzyıldaki kullanımda görülürken; 15. Yüzyıl ve sonrasında Fransızcanın etkisi farklı dönemler itibariyle süreklilik göstermiştir. Finance kelimesinin tarihsel süreçteki içerik değişimi ve genişlemesi aşağıda yer alan Tabloda gösterilmektedir.

Tablo 8: *Finance* (Maliye) Kelimesinin İngilizcede Biçim ve İçerik Değişimi

Dönem	İngilizce Kullanım	Kelimenin İngilizce'de içerdiği anlamlar	İngilizce'de İçerilen Anlamların Türkçe karşılığı
13. yüzyıl	finance	to end, settle a dispute or debt	Anlaşmazlık ya da borç konusunda uzlaşma ve sonlandırma.
1400	finance	an end, settlement, retribution	Sonlandırma, uzlaşma, ödül/ceza verme.
15. yüzyıl ortaları	finance	ransom	fidye
15. yüzyıl sonları	finance	taxation	vergilendirme
1770	finance	Management of Money, science of monetary business.	paranın yönetimi, parasal işlemlerin bilimi

Kaynak: Online Etymology Dictionary Sözlüğünde yer alan *finance* maddesi tarafımca derlenerek Türkçeye çevrilmiştir.

Yukarıda yer alan Tablo incelendiğinde *finance* kelimesinin geniş bir anlam içeriği olmakla birlikte bu içeriğin Türkçeden oldukça farklılık gösterdiği

görülmektedir. İngilizcede 15. yüzyıl öncesinde karşılıklı borç ilişkisine dayalı bir içerik bulunurken, ancak 15. yy. sonlarında doğrudan vergilendirme ile ilişki kurulmuştur. Türkçede ise 11. yüzyıl öncesinden itibaren kelimenin doğrudan doğruya anlam içeriğinin devlet hazinesi dolayısıyla da vergilendirme ile ilişkili olduğu görülmektedir. Bununla birlikte ilk defa 18. yüzyılda paranın yönetimi şeklinde bir karşılığa kavuşan kelimenin anlam içeriğinin geniş ve Türkçedeki kullanımın aksine sadece devlet (devletin hazinesi) ile sınırlandırılmadığı görülmektedir.

"Maliye" Kelimesinin Almancadaki Kullanımı

Maliye kelimesinin Almanca karşılığı *Finanzwesen* olarak ifade edilmektedir. Bu ifade, sadece devlete ilişkin mali işlemler değil; para, sermaye hareketlerine yönelik özel mali işlemleri de içermektedir. Diğer taraftan Eski Almanca'nın kullanıldığı dönemde *Finanzwesen* ifadesi yerine *Finanzen* ifadesi kullanılmakta olup *k*elimenin etimolojik olarak Latince kökenli hile ve aldatma anlamlarına gelen *fallere* ve *fraudare* kelimeleri bağlantılı olduğu görülmektedir. Nitekim Jacob ve Wilhelm Grimm Almanca sözlüğünde yer alan *Finanzen* maddesi detaylı incelendiğinde Eski Almancanın kullanıldığı eserlerin tamamında "tefecilik", "hile", "aldatma", "dolandırma" karşılığı olarak *Finanzen* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

"Maliye" Kelimesinin Türkçe, İngilizce ve Almanca Kullanımlarına İlişkin Genel Değerlendirme:

Maliye kelimesi diller arasında karşılaştırmalı olarak ele alındığında tarihsel süreçte ses ve biçim olarak en büyük değişim Türkçede ortaya çıkarken, anlam içeriğinin aynı değişimi göstermediği görülmektedir. Anlam içeriğindeki esas değişim ise diğer dillerde maliye karşılığı olarak kullanılan finans kelimesinde ortaya çıkmıştır. Finans kelimesinin aslının Latince *finis* kelimesi olduğu ve "hukuki bir muamelenin sonucu" anlamına geldiği görülmektedir. Aynı kökten gelen *finer* ve *financer* kelimleri ise "ödeme", *finance* kelimesi "para ve ödeme", *finances* ise "sadece para ödeme değil, para alma, alınan parayı muhafaza etme ve iyi kullanma" anlamına gelmektedir (Sayar, 1970, s. 2).

MALİYE-KAMU MALİYESİ İLİŞKİSİ

Kamu ve maliye kelimelerine ilişkin kavramsal temelli değerlendirmeler incelendiğinde aynı zaman diliminde diller arasında ve aynı dilin farklı tarihsel dönemleri arasında önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu durum maliye ve kamu maliyesi arasındaki ayrım dolayısıyla ilişki üzerinde de etkili olmuştur. Bununla birlikte maliye ile kamu maliyesi arasındaki ayrım "kamu"nun kullanımıyla ilişkili olarak görülmekle birlikte; bu ayrımın temelinin doğrudan doğruya finans kelimesinin kullanımına, finans kelimesinin kullanımının da "kamu" ile kurulan ilişkiye dayandığı söylenebilir. Nitekim finans kelimesi diğer dillerde hem devlete

ilişkin olarak hem de devletten bağımsız olarak kullanılmıştır. Nitekim bu durum Pelin tarafından aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir.

"Şurasını da söylemek lazım gelir ki, yalnız başına Finans kelimesi Avrupa lisanlarında, cemi olarak, hemen daima amme şahıslarına ait finans manasında kullanılmaktadır. Hakikatte, biri kamusal finans "Finances Publiques" diğeri hususi finans "Finances Privees" olmak üzere iki türlü finans vardır. Birincisi devlet para müesseselerini, ikincisi hususi ekonominin borsa, banka, kredi gibi para organizasyonlarını tetkik eder. Hususi finans doğrudan doğruya iktisadın bir faslıdır. Kısaca Finans dendiği zaman, Avrupa eserlerinde, umumi olarak anlaşılan kamusal finanstır" (Pelin, 1942, s. 7).

Bu duruma bağlı olarak maliye ya da finans denildiği zaman doğrudan doğruya devlet ile ilişkili olan anlaşılmakla birlikte özel maliyenin (özel finansın) varlığı dolayısıyla, devlete ilişkin olan için de doğrudan doğruya maliye (finans) değil, kamu maliyesi (kamu finansı) şeklinde bir kullanım ortaya çıkmıştır (Neumark, 1951, s. 3).

Diğer taraftan maliyenin kavram olarak ne olduğu, bilim olarak nerede durduğu düşünüldüğünde E. Seligman tarafından *fiscal science* olarak kullanılması önerilen "mali bilim, maliye" kavramının iktisat (ekonomi) ile doğrudan doğruya ilişkili olduğu söylenebilir. İktisatın (ekonomi) ne olduğuna bakıldığında ise etimolojik olarak *economy* kavramının Yunanca ev anlamına gelen *ecos* ve *nomos* kelimelerinin birleşiminden meydana gelen "eve (hanehalkı) ilişkin kanunlar (düzenlemeler)" anlamında olduğu, konusunun ise öncelikli olarak "özel, toplumsal olan"ın, daha sonraki aşamada ise "kamu"nun oluşturduğu görülmektedir. Maliyenin öncelikli konusunu ise "siyasal olan, kamu" oluştururken "özel, toplumsal olan"ın ikincil nitelikte olduğu görülmektedir (Seligman, 2001). Bu noktada maliyeye ilişkin kavramsal incelemeden hareketle maliye kavramsal ve disiplin olarak ele alındığında, doğrudan doğruya devlet ile ilişkili bir anlam içeriğine sahip olduğu buna bağlı olarak da içinde devlete ilişkin olanı da barındıran bir disiplin olduğu söylenebilir. Buna göre maliye disiplini, diğer disiplinlerde olduğu gibi kendi disiplini dahilindeki olayları bilimsel yöntemlerle inceleyen bir sosyal bilim niteliğindedir. Bu noktada maliye disiplinine ilişkin tanımlamalara bakıldığında aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 9: Bilim Olarak ”Maliye” Tanımlamaları

Maliyeci	Maliye Tanımı
İtalyan Maliyeci Cossa	“Kamu patrimuanı teorisidir”
Paul Leroy- Beaulieu (Fransız)	“Kamu gelirleri ilmi ve tatbikatıdır”
Adoplh Wagner (Alman)	“Finans, devletin ekonomik idaresinin ilmidir.” “Finans, develtin ve sair amme hükmi şahıslarının görevlerini yapmak için muhtaç oldukları maddi malları (paraları) nasıl elde edeceklerini ve nasıl kullanacaklarını gösteren bir ilimdir.
Gaston Jeze (Fransız)	“Amme masrafları, amme gelirleri ve bunların tatbikatıdır.”
Edgar Allix (Fransız)	“Devlet, vilayet, belediye gibi amme hükmi şahıslarının görevlerini yapmak için elde ettikleri gelirlerle yaptıkları masraflara ait esas prensip ve kaidelerden bahseden bir ilimdir.”

Kaynak: Sayar, Nihad.S. (1970),”Kamu Maliyesi: Kamu Gider ve Gelirleri Prensipleri”, Cilt 1,Sermet Matbaası (s: 10) ve Pelin, İ. Fazıl (1942), “Finans İlmi ve Finansal Kanunlar”, Güven Basımevi (s: 6).

Nitekim maliye disiplinine ilişkin yapılan tanımlamalardan hareketle Sayar tarafından oluşturulan tanım şu şekildedir: “Finans, devlet ve sair kamu tüzel kişilerinin yapmakla görevli bulundukları hizmetler için muhtaç oldukları gelirleri nasıl elde edeceklerini ve nasıl sarf edeceklerini inceleyen sosyal bir ilimdir” (Sayar, 1970, s. 10).

Diğer taraftan mali olaylar, eski bir tarihe sahip olmakla birlikte bu olayların bilimsel inceleme yöntemiyle incelenerek bilim olma niteliği kazanması ancak 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşmiştir (Sayar, 1970, s. 14)[6]. Bu durum, modern mali sistemin doğuşuna karşılık gelmekte olup tarihsel süreçte tedrici bir süreç izleyerek ortaya çıkmıştır. Nitekim bu süreçteki temel etken de devlet mefhumunun gelişimi ve buna bağlı olarak gelişen mali olayların etkileri olmuştur. Bu noktada mali sistem ve maliye disiplinin ayrımına ilişkin önemli bir husus bulunmaktadır. Buna göre, mali sistemin varlığı temelde ortaklığı gerektirirken bu sistemin bilim olma özelliği ortaklık ile birlikte alenilik niteliğini de gerektirmektedir. Dolayısıyla tarihsel süreçte devletlerin örgütlenme biçimleri ve yönetim şekilleri göz önünde bulundurulduğunda devlet hazinesi ile kralın hazinesinin ortak olduğu ancak mali sistemin devlet dolayımıyla tanımlanmasının artması ve modern mali sisteminin gelişimi ile bu ortaklığın kalktığı ve sonrasında devlet maliyesinin sır olmaktan çıkarak anayasalara mali sistem ile ilgili hükümler konması ve bütçe hakkının millet meclisleri tarafından kabul edilmesiyle mali sistem alenilik niteliğini de kazanmıştır (Sayar, 1970, s. 16; Pelin, 1942, s. 26). Buna bağlı olarak da mali sistemlerin ortaklık ve aleniyetin eş anlı varlığı ile bilim olma haline dönüşebildiği söylenebilir. Bununla birlikte devlete ilişkin olan dolayısıyla da içeriği itibariyle ortak olana ilişkin olan maliye disiplini, bu ortaklığı dolayısıyla aleniliği de gerektirmekte olup farklı disiplinler ile de ilişki halinde bulunmaktadır. Ancak bu noktada maliye disiplini ile ilgili temel bir problem ile karşılaşılmaktadır. Buna göre maliye disiplini sadece

[6] Maliyenin sistem olarak gelişimi ile disiplin olarak gelişimi ve kabul edilmesi birbirinden farklı olup mali sistemlerin oluşumu bilimsel sorgulama kaygısı olmaksızın ve devlet örgütlenmesi etrafında olmaksızın oluşum gösterebilmektedir.

iktisat ile ilişkili olarak ele alınmakta ve iktisadi olan ile sınırlı olarak tanımlanmaktadır. Nitekim bu durum Karahanoğulları tarafından da aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir.

> *"Kamu maliyesinin konusu, kamu kesiminin iktisadi nitelikteki faaliyetlerinin anlatımı ve tahlilidir. Maliye disiplinin kamu hizmetini iktisadi açıdan ele alması doğaldır. Ancak doğal olmayan, tüm bir kamu kamu kesiminin iktisadi alan olarak tanımlanmasıdır. İktisadi faaliyet dışında bir kamu kesimi görülmez maliye disiplininde. Bu anlayış, tüm siyasal kararların, tüm bürokratların kararlarının iktisadi karar alma mantığıyla açıklanmaya çalışıldığı kamu seçimi okulunun yaklaşımında uç noktaya çıkar."* (Karahanoğulları, 2015, s. 10).

Diğer taraftan sadece iktisada ilişkin olan ile tanımlanma haline bağlı olarak, maliye anlam içeriği ile uyuşmayacak şekilde iktisada indirgenmekte ve diğer sosyal bilimlerden soyutlanarak esasta devlet dolayımıyla tanımlanma hali dolayısıyla siyasal nitelikli olan içeriğini kaybetmekte ve teknik (bürokratik) olana dönüştürülmektedir. Bu noktada maliyeye ilişkin olarak Pelin tarafından önemli bir ayrım yapılarak maliye ilim ve sanat olarak iki farklı açıdan değerlendirilmiştir. Buna göre ilim sadece olanı açıklarken; sanat olması gerekeni araştırmakta ve yeni teknik yollar önermektedir. Buna bağlı olarak da maliye sadece ilim olarak değil, ilim ve sanatın birlikteliğini içeren bir disiplin olmalıdır. Nitekim bu durum aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir.

"Finansı siyasi amillerden ayırmak kabil değildir. Çünkü finans teknisyenleri ancak siyaset adamlarından sonra icraata geçerler. Masrafların evvela politik bir yüzü vardır. Devlet hizmetlerinin çevresini, masraflarının nisbi derecelerini tayin eden ilk önce siyasettir. Bütçe hükümetin bir iş programdır ki teknisyen, görgüsünden ve hadisleri incelenmesinden aldığı derslerle, buna vuzuf ve tasarruf getirmeye, devlet paralarını suiistimallerden korumaya çalışır. Gelirlerin de politik cihetleri vardır. Otokratik bir memleketle demokratik bir memlekette vergi prensipleri birbirinden ayrıdır. Mesela müterakki verginin yer kazanması demokrasi prensiplerinin ilerlemesinden sonra olmuştur. Bundan başka tarih ile sabit olmuştur ki siyasi reformların birçoğu finansal sebeplerin tesiri altındadır. Bütçe bahsinde göreceğiz, 17nci asır sonlarında İngiltere'de, 18 inci asır sonlarında Fransa'da millet meclislerinin bütçe hâkimiyeti, finansal hadiselerin, para sıkıntısının zoru ile olmuş bir şeydir. Karşılıklı olarak birçok finansal problemler ancak siyasetin tekâmülü ile izah edilebilir. Harçların yerine vergilerin geçmesini veya 1914 harbinden sonra ortaya çıkan sermaye vergisi, devlet borçları meselelerini siyasi durumu göz önünde tutmaksızın izah edemeyiz" (Pelin, 1942, s. 20).

SONUÇ

"Kamu maliyesi" ifadesi anlam içeriği olarak "kamu"dan uzaklaştıkça maliye ile kamu maliyesi arasındaki farklılık da belirsizleşmektedir. Ancak "kamu" ifadesi kavramsal anlam içeriği ile de uyumlu olacak şekilde, sadece devlete ilişkin olan ile sınırlandırılmadıkça maliyeden farklı olarak "kamu maliyesi" ifadesinin kapsamlı içeriğinin açığa çıkmasını sağlamaktadır. Buna bağlı olarak da "kamu maliyesi" sadece ekonomik ilişki ağı olarak değil; maliyenin devlet, toplum ve ekonomi arasındaki ilişkiyi yansıtan boyutu halini almaktadır.

Kavramsal temelli yapılan karşılaştırmalar, kamu maliyesinin sadece İngilizce kullanımıyla *public finance*, Almanca kullanımıyla da *Öffentliche Finanzen* ifadelerinin sınırlandırılmış haliyle Türkçe karşılığı olmasının ötesinde, dilin kendi yapısından gelen anlam içerikleri ile de beraber kapsamının genişliğinin incelenmesine imkân tanımıştır. Ayrıca söz konusu karşılaştırmalı yaklaşım ile bir dildeki kullanımın diğer dildeki karşılığının farklılaşabileceği buna bağlı olarak da maliye alanında farklı diller eksenli yapılan okuma ve incelemelerde değerlendirme farklılıklarına dikkat çekilmektedir. Nitekim kamu maliyesinde ya da kamu mali yönetiminde şeffaflık özellikle 21. yüzyılda temel tartışma konularından biri halini almış olmakla birlikte; Türkçe ve İngilizce'nin aksine Almanca'da "kamu"nun açıklık ile bağlantılı anlam içeriği "kamu"yu hâlihazırda şeffaflığı içinde barındıran bir kavramsal çerçeveye oturtmaktadır.

"Kamu", "kamu maliyesi"nin maliyeden sadece işlevsel nitelikli ayrımına değil; maliyenin devlet ile sınırlı olan yönetsel boyutunu devlet ekonomi toplum arasındaki ilişkisel bir bağlama taşıyarak anlam içeriğinin genişlemesine yol açmaktadır. Bu durum ise iki hususun sorgulanması açısından önemlidir. İlk olarak özellikle Türkçe ders kitaplarında yer alan ve kamu maliyesini devlet gelirleri, giderleri, borçları ve bütçesi çerçevesinde ele alan devlet yönetimi temelli kamu maliyesi kurgusunun sorgulanması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Özellikle kamu maliyesi ders kitaplarında, maliyenin kamusal bağlamda ele alındığı bir çerçevenin oluşturulmasının faydalı olacağı söylenebilir. Buna göre kamu maliyesi, devletin sadece ekonomi ile değil; toplum ile ilişkili olan kısmının da içerileceği dolayısıyla da "toplum-devlet", "toplum-ekonomi", "devlet-ekonomi" ilişkilerinin tamamının sorgulanmasına imkân tanıyan siyaset bilimi ve sosyolojinin de göz ardı edilmediği mali sosyoloji gibi disiplinler arası niteliğe sahip bir sosyal bilim olarak ele alınmalıdır.

İkinci olarak ise kamu mali politikalarında kamu malı ya da hizmetinin saptanması ve bunlara ilişkin süreçlerin belirlenmesi bağlamında önemlidir. Kamu mal ya da hizmetinin tanımlanma şekli devlet ekonomi ilişkisi dolayısıyla da devlet yönetimi ile sınırlı bağlamda ele alındığı taktirde sosyal amaçtan uzaklaşmanın olduğu dolayısıyla toplumsal fayda ile çatışmaların yaşandığı durumların ortaya çıkabilir. Buna göre kamu maliyesi dar anlamıyla devlete ilişkin olanın yönetimi hali ile sınırlıyken yönetsel temelli kurallar önceliği alırken, toplumsal olanın da

kapsandığı geniş haliyle kamu maliyesinde öncelik toplumsal öncelikler ya da sosyal amaç halini almaktadır.

Bu çerçevede kamu maliyesi, kamuya ilişkin olanın mali olan ile sınırlandırılmaksızın mali olanın kamuya ilişkin olan temelinden hareketle ele alındığı bir bağlam dahilinde kavramsal temelli anlam içeriği ile de uyumlu hale gelecektir.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, N. (2004, 7 18). *Radikal Gazetesi*. Bir Kelimenin Anlam Zıtlaşması Macerası: http://www.radikal.com.tr/radikal2/bir-kelimenin-anlam-zitlasmasi-macerasi-871619/ adresinden alındı.

Akşit, E. E. (2009). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de kamusallık kavramının dönüşümü ve dışladıkları. *AÜ SBF Dergisi*, 1-21.

Banguoğlu, T. (2015). *Türkçe'nin grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Caferoğlu, A. (1934). Uygularda hukuk ve maliye ıstılahları. *Türkiyat Mecmuası*, 1-44.

Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish.* Oxford: Clarendon Press.

Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. (1971). http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&hitlist=&patternlist=&lemid=GO01007#XGO01007, (Erişim Tarihi: 03.10.2016).

Eyüboğlu, İ. Z. (2004). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü.* İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Gökbunar, R., Şahintürk, D. A., Akyol, Ö., & Tunçay, B. (2016). Türk Maliye tarihinde ilk dönemlerde vergi anlayışı. A. R. Gökbunar, & A. Uğur *Sümerlerden Türkiye Cumhuriyetine Maliye Tarihi* içinde (s. 41-56). İstanbul: Beta Yayıncılık.

Grimm, J., & Grimm, W. (1971). *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm.* http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GO01005#XGO01005, (Erişim Tarihi: 03.10.2016).

Grimm, J., & Grimm, W. (1971). *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm.* http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GO01006#XGO01006, (Erişim Tarihi: 03.10.2016).

Hansen, M. (2015). Yirmi yılın ardından Negt ve Kluge'nin "kamusal alan tecrübesi": değişken karışımlar ve genişlemiş alanlar. M. Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* içinde (s. 141-178). İstanbul: Hil Yayın.

Karahanoğulları, O. (2015). *Kamu hizmeti (kavram ve hukuksal rejim).* Ankara: Turhan Kitapevi.

Küçük, İ. (2013). Türk devletlerinde mali yönetim-VIII.-XIII. yüzyıllar arası. *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 223-245.

Küçüker, M., & Can, A. V. (2018). Tarihi belgeler ışığında uygurlarda sagış. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 233-252.

Mahmud, K. (2015). *Divanu Lügati't Türk.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Neumark, F. (1951). *Maliyeye dair tetkitler*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Nişanyan, S. (2007). *Sözlerin soyağacı - Çağdaş Türkçe'nin etimolojik sözlüğü.* İstanbul: Adam Yayınları.

Online Etymology Dictionary, http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=public, (Erişim Tarihi: 03.10.2016).

Online Etymology Dictionary. https://www.etymonline.com/word/finance#etymonline_v_5950, (Erişim Tarihi: 03.10.2016).

Önen, Y. (1960). Alman dil devrimin ana ilkeleri. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, 18*(1-2), s. 139-155.

Pelin, F. (1942). *Finans ilmi ve finansal kanunlar*. İstanbul: Güven Basımevi.

Sami, Ş. (2010). *Kamus-ı Türki.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sayar, N. (1970). *Kamu maliyesi: Kamu Gider ve Gelirleri Prensipleri* (Cilt 1). İstanbul: Sermet Matbaası.

Seligman, E. (2001). Edwin Seligman's lectures on public finance, 1927–1928. W.J.Samuels (Ed), *Research in the History of Economic Thought and Methodology, Vol. 19 Part 3* içinde (s.1-16), Emerald Group Publishing Limited, Bingley.

Yayın Geliş Tarihi: 14.01.2019
Yayına Kabul Tarihi: 01.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.512472

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 543-567
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

BÜTÜNLEŞİK ÇKKV YAKLAŞIMI İLE FİNANSAL BOYUTTA TÜRK İNŞAAT FİRMALARININ PERFORMANSININ DEĞERLENDİRİLMESİ[1]

Özlem HACIFETTAHOĞLU[*]
Selçuk PERÇİN[**]

Öz

Cumhuriyet'in ilk yıllarında demiryolu hatlarının yapımıyla başlayan inşaat sektörü, 1950 ve 1960 yıllarında da devamlılığını sürdürmüştür. Daha sonra kamu alt yapı yatırımlarının artışı ve Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle ülkemizdeki inşaat firmalarının yabancı firmalar ile çalışma ortamı elde etmiş olması inşaat sektörünün gelişimini hızlandırmıştır. Günümüzde ise 2005 ve 2016 yılları arasında işgücü istatistiklerine baktığımızda inşaat sektörünün payı 2005 yılında %5,6 iken bu oran yıllar itibariyle artarak 2016 yılında %7,3'e ulaşmıştır. Büyüyen sektörde firmaların sayısında yaşanan artışlar sonucunda rekabet artmış ve finansal performans değerlendirmesi önemli bir konu olmuştur. Finansal performans değerlendirmesi sırasında araştırmacının birçok kriteri dikkate alması gerekir. Bu durumda finansal analizin çok kriterli bir problem olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ancak literatür incelendiğinde inşaat firmalarının finansal performansını çok kriterli bir problem olarak değerlendiren çalışmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Bu sebeple, bu çalışmanın amacı inşaat firmalarının finansal performanslarını çok kriterli değerlendirmek ve literatüre katkı sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada oran analizi tabanında çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılmıştır. Analizi gerçekleştirebilmek için BIST inşaat firmalarının 2016 yılı mali tabloları incelenmiş ve oran analizi uygulanmıştır. Uygulamanın devamında kriterleri

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Hacıfettahoğlu, Ö. & Perçin S. (2020). Bütünleşik ÇKKV yaklaşımı ile finansal boyutta Türk inşaat firmalarının performansının değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 543-567.

[1] Bu çalışma, Özlem HACIFETTAHOĞLU tarafından Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Selçuk Perçin danışmanlığında yürütülen "Finansal Performans Değerlendirmesinde Bütünleşik Çok Kriterli Karar Verme Yaklaşımı: Türk İnşaat Firmaları Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Ayrıca, bu çalışma Uluslararası Uygulamalı İşletme, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Sempozyumu'nda (3-5 Mayıs 2018) sözlü özet bildiri olarak sunulan 'Finansal Performans Değerlendirmesinde Bütünleşik Çok Kriterli Karar Verme Yaklaşımı: Türk İnşaat Firmaları Örneği' başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

[*] Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001-7476-7173, hacifettahoglu@ktu.edu.tr

[**] Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve idari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-5840-7204, spercin@ktu.edu.tr

objektif olarak ağırlıklandıran Entropi yöntemi ile kriterlerin ağırlıkları belirlenmiştir. Daha sonra inşaat firmalarını sıralayabilmek amacıyla TOPSIS-VIKOR yöntemleri kullanılmıştır. Son olarak ise Borda kuralı yöntemiyle nihai bir performans sıralaması elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Finansal Performans Değerlendirme, Entropi, TOPSIS, VIKOR, BIST İnşaat Sektörü.*

EVALUATION OF THE PERFORMANCE OF TURKISH CONSTRUCTION COMPANIES IN THE FINANCIAL DIMENSION WITH INTEGRATED MCDM APPROACH [2]

Abstract

The construction sector, which began with the construction of railways, continued to rise in 1950 and 1960. Nowadays, looking at the labor force statistics between 2005 and 2016, the share of the construction sector was 5.6% in 2005. This ratio has increased over years and reached 7.3% in 2016. Due to the growing number of companies in the growing sector, competition has increased and financial performance evaluation has been an important issue. During the financial performance assessment, the researcher must take into account many criteria. In this case, it can be concluded that financial analysis is a multi-criteria problem. However, when the literature is examined, the lack of studies evaluating the financial performance of construction companies as a multi-criteria problem is noteworthy. Therefore, the purpose of this study is to evaluate the financial performance of construction firms with multiple criteria and to contribute to the literature. For this purpose, multi-criteria decision making methods (Entropy, TOPSIS, VIKOR, Borda) were used in the ratio analysis.

Keywords: *Financial Performance Evaluation, Entropy Method, TOPSIS, VIKOR, Construction Sector.*

GİRİŞ

Göçebe yaşamın son bulmasıyla insanlar hayatlarını devam ettirebilmek amacıyla çeşitli yapılar yaparak inşaatın ilk temellerini atmışlardır. Günümüzde ise insan hayatı içerisinde kaçınılmaz bir yere sahip olan inşaat sektörü artık hayatın devamlılığının yanı sıra insanların sosyal hayatına, toplumsal yaşama veya çevreye duyarlı olan yapıların üretimini akla getirmektedir. İnşaat sektörünün kapsamı bu şekilde genişledikçe inşaat faaliyetleri de insanların değişmekte olan yaşam tarzı ve ihtiyaçlarına bağlı olarak değişmekte ve gelişmektedir. Örneğin, çevreye duyarlı

[2] This study is produced by Özlem HACIFETTAHOĞLU from the master thesis titled "Integrated Multi-Criteria Decision Approach to Financial Performance Evaluation: Case of Turkish Construction Companies" which is under the supervision of Prof. Dr. Selçuk Perçin. Also, this study is an extended version of the summary paper titled "Finansal Performans Değerlendirmesinde Bütünleşik Çok Kriterli Karar Verme Yaklaşımı: Türk İnşaat Firmaları Örneği" which was presented verbally at the "Uluslararası Uygulamalı İşletme, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Sempozyumu" (03-05 of May 2018).

yapılar, akıllı ev/bina teknolojileri, modernize edilmiş yaşam alanları inşaat projelerinin temelleri arasında yerini almıştır. İnşaat sektörünün kalifiye elemana sahip olması, konut ihtiyacının devamlılığı, yapılaşmada teknolojinin gelişmesi ve yerel hammadde kaynakları gibi güçlü avantajlara sahip olmasının yanı sıra finansman kredilerinin yetersizliği, resmi olmayan üretimlerin devam etmesi, proje/planlamada yetersizlik ve deprem riski gibi bazı zayıf yönleri de bulunmaktadır.

Türkiye'de inşaat sektörünün temelleri Cumhuriyet'in ilk yıllarına dayanmaktadır. Bu yıllarda inşaat sektörü demiryolu hatları ve su projelerinin yapımıyla başlayıp 1950 yıllarında da devamlılığını sürdürmüş ve daha sonra Türkiye'nin NATO'ya girişi ile birlikte kamu alt yapı yatırımlarının artması inşaat sektörünün varlığını korumasına destek olmuştur. Türkiye'nin NATO'ya girişi ile birlikte altyapı yatırımlarının artmasının yanı sıra firmalar yabancı firmalarla çalışıp tecrübelerini arttırmış ancak Türkiye'de 1988 yılında liberalleşme sonucunda faizlerin artış göstermesi ve bu durumun yatırım maliyetlerini arttırmasıyla inşaat sektöründe talep düşmüştür. 1993 ve 2003 yılları arasında ise %26,13 oranında büyüyen Türkiye Ekonomisinde ana sektörler içerisinde %22,4 oranında küçülen tek sektör inşaat sektörü olmuştur. (Gold Yapı, 2017). İnşaat sektörünün, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) içerisindeki durumu incelendiğinde ise %30'lara ulaşan bir paya sahip olduğu, 1999 ve 2013 yılları arasında GSYH büyüme eğrisi ve inşaat sektörünün paralel olarak dalgalı bir seyir izlediği görülmüştür. 2014 ve 2015 yıllarında ise bu durum değişmiş olup sektör reel GSYH artışının altında kalmıştır. 2016 yılına gelindiğinde ise GSYH %3,2 ve inşaat sektörü %5,4 oranında büyümüştür (Yapı Endüstri Merkezi, 2016).

Büyümekte olan inşaat sektöründe firmaların sayısındaki artış sebebiyle bu firmaların performans değerlendirmesi, sektördeki konumlarının ve rakiplerine göre finansal durumlarının tespiti önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Firmalar veya araştırmacılar oran analizi ile birlikte çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerini de tercih ederek finansal performans değerlendirmesi yapabilir. Ancak inşaat firmalarının finansal performansı ile ilgili bir literatür araştırması yapıldığında ÇKKV yöntemleri kullanılarak yapılmış olan finansal performans değerlendirme çalışmalarının yetersizliği dikkat çekmektedir. Bu sebeple çalışmamızda oran analizi temelinde ÇKKV yöntemlerinden faydalanılarak Borsa İstanbul (BIST) inşaat endeksinde işlem gören inşaat firmalarının finansal performansı değerlendirilerek bu inşaat firmaları arasında nihai bir sıralama elde etmek ve literatürdeki yetersizliğin giderilmesine katkı sağlamak amaçlanmıştır. Bu amaçla ilk olarak BIST inşaat endeksi incelenmiş ve bu endekste yalnızca 8 inşaat firmasının yer aldığı görülmüş olup çalışmada gerçekleştirilecek olan analizde bu 8 firma dikkate alınmıştır. Analizi yapılacak olan inşaat firmalarının tespitinin ardından, söz konusu BIST inşaat firmalarının mali tablolarına ilişkin bilgiler Kamuyu Aydınlatma Platformu'ndan (KAP) alınmıştır. Bu bilgiler

doğrultusunda oran analizinden faydalanılarak ÇKKV yöntemleri ile yapılacak analizde ihtiyaç duyulan karar matrisi oluşturulmuştur.

Karar matrisinin oluşturulmasının ardından elde edilen verilerin ağırlıklandırılması amacıyla uzmanların öznel yargılarına ihtiyaç duymadan nesnel verilerle hesaplama yapılmasına imkân tanıması ve böylelikle daha tarafsız sonuçlara ulaşılmasına yardım etmesi sebebiyle Entropi ağırlık yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca, karar matrisinin verileri belli olduğunda literatürde en sık kullanılan yöntemlerden biri Entropi yöntemidir. Bu sebeple çalışmada entropi yöntemi tercih edilmiştir. Alternatifleri (BIST inşaat firmaları) sıralayabilmek amacıyla ise negatif ideal noktaya uzaklığı ve pozitif ideal noktaya yakınlığı belirlemeyi amaçlaması ve tam veya kısmi sıralama yapılmasına imkân tanıması sebebiyle TOPSIS yöntemi tercih edilmiştir. Ayrıca çalışmada kullanılan bir diğer sıralama yöntemi VIKOR yöntemidir. VIKOR yöntemi, en düşük bireysel pişmanlığı ve en yüksek grup faydası sağlayarak karar vericiye çözüm kümesi sunması sebebiyle çalışmada VIKOR yöntemi tercih edilmiştir. Son aşamada ise TOPSIS ve VIKOR yöntemleri kullanılarak ulaşılan sıralamalardan bütünleşik tek bir sıralama oluşturmak amacıyla Borda kuralı yöntemi uygulanmıştır.

LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Bu bölümde finansal oran analizi ve ÇKKV yöntemleri kullanarak analiz yapmış olan diğer çalışmalardan bahsedilecektir. Bu çalışmada kullanılan yöntemleri kullanan bazı çalışmalar şunlardır; Lu vd. (2014), balık unu tedarikçisi seçimini yapabilmek amacıyla Entropi ve VIKOR yöntemlerini; Wu vd. (2011), Shannon Entropi yöntemini; Yang ve Hung (2007), TOPSIS ve Fuzzy TOPSIS yöntemlerini fabrika yerleşim sorunlarının değerlendirmesinde; Sayadi vd.(2009), VIKOR yöntemini; Shemshadi vd. (2011), tedarikçi seçiminde Entropi ve VIKOR yöntemlerini kullanmışlardır (Aldalou, 2018, ss. 28-32).

Bu çalışmada kullanılan yöntemler ile ilgili daha detaylı literatür araştırması Tablo 2'de yer almaktadır. Çalışmanın uygulama aşamasında kriterlerin ağırlıklandırılması amacıyla kullanılan oran analizi ve entropi ağırlık yöntemi, alternatiflerin performans sıralamasını gerçekleştirebilmek için kullanılan TOPSIS ve VIKOR yöntemleri ile ilgili literatürde incelenmiş olan çalışmalardan bazıları Tablo 2'de verilmiş ve bu tabloda kullanılan finansal oranlar ise Tablo 1'de gösterilmiştir. Çalışmada kullanılan finansal oranlar seçilirken literatürde konusunda uzman araştırmacıların çalışmaları incelenmiş ve bu çalışmalarda kullanılan finansal oranlar içerisinden inşaat firmalarının performansının değerlendirilmesi için en uygun olan oranlar seçilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1: Oranlar ve Kodları

Finansal Oranlar ve Kodları			Açıklama
Likidite Oranları	L1	Cari Oran	Dönen Varlıklar / Kısa Vadeli Borçlar
	L2	Asit Test Oranı	Dönen Varlıklar – Stoklar / Kısa Vadeli Borçlar
	L3	Nakit Oran	Nakit ve Benzeri Varlıklar / Kısa Vadeli Borçlar
Faaliyet Oranları	F1	Aktif Devir Hızı	Net Satışlar / Toplam Aktif
	F2	Öz Sermaye Devir Hızı	Net Satışlar / Öz Sermaye
	F3	Alacak Devir Hızı	Net Satışlar / Ticari Alacaklar
	F4	Stok Devir Hızı	Satışların Maliyeti / Stoklar
Karlılık Oranları	KA1	Öz Sermaye Karlılığı	Net Kar / Öz Sermaye
	KA2	Aktif Karlılık	Net Kar / Toplam Aktif
	KA3	Net Kar Marjı	Net Kar / Net Satışlar
	KA4	Brüt Kar Marjı	Brüt Satış Karı / Net Satışlar
Kaldıraç Oranları	K1	Toplam Borç Oranı	Toplam Borç / Toplam Aktif
	K2	Borç Öz Sermaye Oranı	Toplam Borç / Öz Sermaye
	K3	Kısa Vadeli Borçların Aktiflere Oranı	Kısa Vadeli Borçlar / Toplam Aktif
	K4	Öz Sermaye Çarpanı	Toplam Aktif / Öz Sermaye

Tablo 2: Oran Analizi, Entropi, TOPSIS ve VIKOR Yöntemlerini Kullanan Araştırmalar

ÇALIŞMA	KONU	YÖNTEM/YÖNTEMLER
Acar (2003)	Tarımsal işletmelerin performans analizini gerçekleştirmiştir	Oran analizi gerçekleştirilirken; L1, L2, F1,KA1, KA2 ve K1 oranları kullanılmıştır
Emir vd. (2008)	Gıda ve Tekstil firmalarının 2008 krizinden etkilenme durumlarını incelemiştir	Oran analizi gerçekleştirilirken; L1, L2, F1, F3, F4, KA1, KA2, KA3, K1 ve K3 oranları kullanılmıştır
Karadeniz vd.(2014)	Spor şirketlerinin finansal performans analizi ve Altman Z modeli ile iflas durumlarının değerlendirilmesi	Oran analizi gerçekleştirilirken; L1, L2, L3, F1, F2, F3, F4, KA1, KA2, KA3, KA4 ve K1 oranları kullanılmıştır
Uluyol (2014)	Futbol kulüplerinin finansal performanslarını analiz ederek finansal durumlarının iyileştirilmesi amacıyla önerilerde bulunmak	Oran analizi gerçekleştirilirken; L1, L2, F1, KA1, KA2, KA3 ve K2 oranları kullanılmıştır
Selimoğlu ve Orhan (2015)	Dokuma, giyim eşyası ve deri işletmelerinin finansal başarısızlıklarının ölçülmesi	Oran analizi gerçekleştirilirken; L1, L2, L3, F2, F3, F4, KA1, KA2, KA3 KA4 ve K2 oranları kullanılmıştır
Ömürbek vd. (2016)	BIST Otomotiv sektöründe yer alan firmaların finansal performans değerlendirmesi	L1, KA1 ve KA3 oranları ile oran analizi gerçekleştirilmiş olup Entropi, MAUT ve SAW yöntemleri kullanılmıştır.
Uygurtürk ve Korkmaz (2012)	İMKB ana metal sanayi işletmelerinin finansal performans analizi	L1, L2, F1, F4, KA1, KA3 ve K1 oranları ile oran analizi gerçekleştirilmiş ve TOPSIS yöntemi kullanılmıştır.
Akbulut ve Rençber (2015)	BIST İmalat sektöründeki işletmelerin finansal performans değerlendirmesi	L1, L2, L3, F1, F3, F4, KA1, KA2, KA3 ve KA4 oranları ile oran analizi gerçekleştirilmiş ve TOPSIS yöntemi kullanılmıştır.
Perçin ve Sönmez (2018)	BIST Sigorta endeksinde yer alan firmaların finansal performans analizi	L1, L2, F1, F2, F4, KA1, KA2,KA3, K1, K2 VE K3 oranları kapsamında Entropi Ağırlık ve TOPSIS yöntemleri kullanılmıştır
Özden vd. (2012)	İMKB çimento sektöründeki işletmelerin finansal performanslarının sıralanması	L1, KA1 ve K2 oranları ile oran analizi gerçekleştirilmiş ve VIKOR yöntemi kullanılmıştır.
Yanık ve Eren (2017)	BIST'te işlem gören otomotiv imalat sektörü firmalarının finansal performans analizi	L1, L2, KA2 ve KA3 oranları ile oran analizi gerçekleştirilmiş ve AHP, TOPSIS, VIKOR ve ELECTRE yöntemleri kullanılmıştır.

ÇKKV yöntemleri ile ulaşılan performans sıralamalarından nihai tek bir sıralama sunan Borda kuralı yöntemi ile ilgili yapılan literatür araştırmasında bu yöntemin kullanıldığı çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Literatürde bu yöntem ile ilgili dikkat çeken çalışmalardan bazıları şunlardır: Çakır ve Perçin (2013a), Lojistik firmalarının performans ölçümünü yapmak amacıyla CRITIC/SAW/VIKOR/Borda yöntemlerini kullanmışlardır; Akyüz ve Aka (2017), PSI/TOPSIS/CRITIC/Borda yöntemleri yardımıyla tedarikçi performansının

analizini gerçekleştirmişlerdir; Çakır (2015), Bulanık Entropi ve Bulanık Veri Zarflama Analizi kullanarak doktora tezinde teknoloji firmalarının etkinliğini incelemeyi amaçlamış ve Borda kuralı yöntemiyle nihai bir sıralama elde etmiştir; Gök (2015), yüksek lisans tezinde G20 ülkelerini enerji göstergelerine göre sıralarken Entropi/CRITIC/ROC/TOPSIS/GİA/Borda yöntemlerini kullanmıştır.

İnşaat sektörünün finansal performans değerlendirmesi için literatür araştırması yapıldığında ise çalışmaların yetersiz sayıda olduğu görülmüştür. Bu sektör ile ilgili ulaşılabilen çalışmalar şunlardır; Önder ve Altıntaş (2017), BIST İnşaat endeksinde yer alan inşaat firmalarının finansal performansını Gri İlişkisel Analiz ve Analitik Ağ Süreci yöntemleri ile analiz etmişlerdir; Öcal vd. (2007), Türk inşaat şirketlerinin faktör analizini gerçekleştirmiştir; Yu vd. (2007), Kore inşaat şirketlerinin performans değerlendirmesini amaçlamışlardır; Chan vd.(2005), Hong Kong inşaat firmalarının finansal performansını analiz ederek geçmiş dönem performansları ile karşılaştırarak geleceğe yönelik stratejiler belirlemişlerdir. Türk inşaat şirketleri ile ilgili yapılan çalışmaların yetersiz sayıda olduğu sektör ile ilgili yapılan literatür taramasında tespit edilmiştir. Bu sebeple bu çalışmanın amacı BIST inşaat şirketlerinin finansal performanslarını analiz ederek performans sıralaması yaparak literatüre katkı sağlamaktır.

METODOLOJİ

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle uygulamada kullanılan finansal oranlardan daha sonra ise ÇKKV yöntemlerinden bahsedilmiştir.

Oran Analizi

Oran analizi işletmenin kendi durumunu değerlendirmesinde geçmiş dönem verilerini ya da içinde bulunduğu hesap yılı verilerini kullanarak ya da rakip firmaların hesap kalemlerini inceleyerek işletmenin sektöre veya rakiplerine göre durumunun karşılaştırılması amacıyla kullanılmaktadır. Aşağıda bu çalışmada kullanılan finansal oranlar üzerinde durulmuştur. Söz konusu oranların formüllerinin Tablo 1'de yer alması sebebiyle çalışmanın bu bölümünde yeniden gösterilmemiştir.

Likidite oranları

Cari Oran (L1): Dönen varlıklar ile kısa vadeli borçların oranlanması ile elde edilir. İşletmenin kısa vadeli yükümlülüklerini karşılayabilme durumunu ve paraya dönüştürülebilir varlıkların borçları ne oranda karşılayabileceğini gösterir (Acar, 2003, s. 27).

Asit Test Oranı (L2): Dönen varlıkların kendi içerisinde bulunan ve likit değeri nispeten düşük olan stoklar arasındaki fark ile kısa vadeli borçların oranlanmasıyla elde edilir. Stoklar dikkate alınmadan şirketin borç ödeme gücünü gösteren asit test oranının 1 veya daha yüksek olması istenir (Ecer & Günay 2014; Okka, 2012).

Nakit Oran (L3): İşletmenin satış gerçekleştirememesi ve tahsilat sorunu yaşaması durumunda kısa vadeli borçlarını ödeyebilme gücünü gösteren bu oran, nakit ve benzeri varlıklar ile kısa vadeli borçların oranıyla elde edilmektedir (Ömürbek & Kınay, 2013, s. 350; Akgüç, 1998, s. 30).

Faaliyet oranları

Aktif Devir Hızı (F1): Net satışlar ile toplam aktiflerin bölünmesiyle ulaşılan ve varlıkların ne kadar verimli değerlendirildiğini gösteren bu oranın yüksek olması varlıkların verimli kullanıldığını gösterir (Dağlı, 2009, s. 72).

Öz Sermaye Devir Hızı (F2): İşletmenin öz sermayesinin ne kadar verimli değerlendirildiğini saptamak amacıyla net satışlar ve öz sermayenin oranlanmasıyla bulunur (Dağlı, 2009, s. 73).

Alacak Devir Hızı (F3):İşletmenin alacaklarını tahsilatında sorun yaşayıp yaşamadığını gösteren bu oran net satışlar ile ticari alacaklar arasında kurulan ilişki ile tespit edilir (Dağlı, 2009, s. 70).

Stok Devir Hızı (F4): Stokların bir yıl içerisinde ne kadar sürede veya kaç kere paraya dönüştüğünü tespit etmek amacıyla kullanılan stok devir hızı, satışların maliyetinin stoklara oranlanmasıyla elde edilir (Ecer & Günay, 2014, s. 41).

Kaldıraç Oranları

Toplam Borç Oranı (K1):Toplam borçlar ile toplam aktiflerin birbirine oranlanmasıyla hesaplanan bu oran, işletmenin varlıklarının tamamının borçlarını karşılayabilme gücünü ölçmeye yarar (Acar, 2003, s. 28).

Borç Öz Sermaye Oranı (K2): Borç verenlerin ortaklara kıyasla şirkete ne büyüklükte finansal katkı sağladıklarını gösteren orandır (Ecer & Günay, 2014; Okka, 2012).

Kısa Vadeli Borçların Aktiflere Oranı (K3): İşletmenin aktiflerinin ne kadarının kısa vadeli borçlarla finanse edildiğinin belirlenmesinde kullanılır (Dağlı, 2009: 78).

Öz Sermaye Çarpanı (K4): İşletme de öz sermayenin kaç katı oranında yatırım yapıldığını gösterir (Dağlı, 2009, s. 77).

Karlılık oranları

Öz Sermaye Karlılığı (KA1): İşletmenin sahipleri veya yatırımcıları tarafından işletmeye konan her bir birimlik yatırım için ne kadar kar elde edildiğini gösteren orandır (Dağlı, 2009, s. 85).

Aktif Karlılık (KA2): Varlıklardan birim başına elde edilen karı ve söz konusu varlıkların ne derece verimli kullanıldığını gösteren bu oran, sektörü ortak olan ancak büyüklükleri farklılık gösteren işletmelerin karlılık açısından kıyaslanmasını sağlamaktadır (Yılmaz Türkmen & Çağıl, 2012, s. 70).

Net Kar Marjı (KA3):Net kar ile net satışların oranı, işletmenin vergi sonrasında satışlarından elde ettiği karı göstermektedir (Dağlı, 2009, s. 83).

Brüt Kar Marjı (KA4): Brüt satış karının net satışlara oranlanmasıyla hesaplanan brüt kar marjı, tüm giderleri karşıladıktan sonra net kara katkı sağlayan değerdir (Peker & Baki, 2011, s. 11).

Entropi Ağırlık Yöntemi

1865 yılında ilk kez Rudolph Clausius'un sistemdeki karmaşıklığın ölçüsü olarak tanımlanmasıyla Entropi kavramı karşımıza çıkmıştır. 1948 yılında ise entropi, Shannon tarafından enformasyon teorisine uyarlanmıştır. Günümüzde fizik biliminin yanı sıra matematik ve mühendislik gibi bilimlerde kullanılmaktadır.

Entropi ağırlık yönteminin uygulanmasında aşağıda açıklanmış olan adımlar izlenmiştir (Çakır & Perçin, 2013b; Wu vd., 2011; Li vd., 2011; Özdağoğlu vd., 2017, s. 347).

Aşama 1: Performans/Değerlendirme Matrisinin Düzenlenmesi

m tane alternatif ve n tane kritere sahip bir karar probleminde karar matrisi eşitlik (1)'deki gibi oluşturulur.

$$D=\begin{array}{c} \begin{matrix} C_1\dots & C_j\ \dots & C_n \end{matrix} \\ \begin{bmatrix} X_{11}\dots & X_{1j}\dots & X_{1n} \\ X_{i1}\dots & X_{ij}\dots & X_{in} \\ X_{m1}\dots & X_{mj}\dots & X_{mn} \end{bmatrix} \end{array} \quad (1)$$

Aşama 2: Kriterlerin Standardizasyonu

Fayda (2) ve Maliyet (3) kriterleri için standardizasyon işlemleri aşağıda gösterilmiştir.

$$r_{ij}=x_{ij}/mak_{ij} \quad (2)$$

$$r_{ij}=min_{ij}/x_{i\,j} \quad min_{ij}\neq 0 \quad (3)$$

Standardize işlemi yapılan her bir kriter $R=[\,r_{ij}]_{mxn}$ matrisinde gösterilir.

Aşama 3: Tüm Kriterlerin Entropi Değerlerinin Hesaplanması

Fayda ve maliyet kriterlerinin entropi değerlerini hesaplamak amacıyla eşitlik (4) kullanılır.

$$e_j=-\frac{\sum_{i=1}^{m} f_{ij}\ln_{fij}}{\ln m} \qquad (i=1..\ m;\ j=1..\ n) \quad (4)$$

f_{ij} değerlerinin hesaplanması Eşitlik (5)'te gösterilmiştir.

$$f_{ij}=\frac{r_{ij}}{\sum_{i=1}^{m} r_{ij}} \qquad (i=1..\ m;\ j=1..\ n) \qquad (5)$$

f_{ij} değerlerinin aynı çıkması durumunda kriterlerin entropi değerlerinin en yüksek seviyeye ulaştığı sonucuna varılır ve $e_j=1$ kabul edilir.

Aşama 4: Kriterlerin Entropi Ağırlıklarının Hesaplaması

Entropi değerleri hesaplanan kriterlerin entropi ağırlıkları ise eşitlik 6'da gösterildiği şekilde hesaplanır.

$$W_j=\frac{1-e_j}{\sum_{j=1}^{n}(1-e_j)} \qquad (j=1,\ldots,n) \qquad (6)$$

En büyük Entropi ağırlığına sahip kriterin değerlendirmede daha önemli olduğu kabul edilir.

TOPSIS Yöntemi

1981'de Hwang ve Yoon'un geliştirdiği TOPSIS yöntemi, negatif ideal noktaya uzak ve pozitif ideal noktaya yakın mesafedeki tercihi yapmaya imkân tanıyan bir ÇKKV yöntemidir.

Çalışmada TOPSIS yönteminin tercih edilme nedenleri, yöntemin kompleks matematiksel modeller içermemesi ve bu sebeple anlaşılmasının ve sonuçlarının yorumlanmasının nispeten daha kolay olmasıdır. TOPSIS yöntemi bu yönleriyle tedarik zinciri yönetimi, kuruluş yeri seçimi, tedarikçi seçimi, finansal uygulamalar ve lojistik gibi birçok alanda kullanılmaktadır (Özdemir, 2014: 133-153).

TOPSIS yönteminin uygulama aşamaları aşağıda sırasıyla açıklanmıştır.(Çakır & Perçin, 2013b; Wang & Lee, 2009; Yue, 2011; Dai & Wang, 2011).

Aşama 1: Karar Matrisinin Düzenlenmesi

Aşağıdaki matriste C_j kriteri; X_{ij}, karar vericinin ilgili kritere göre alternatife verdiği değeri göstermektedir.

$$D=\begin{array}{c} \begin{matrix} C_1\ldots & C_j\ \ldots & C_n \end{matrix} \\ \begin{bmatrix} X_{11}\ldots & X_{1j}\ldots & X_{1n} \\ X_{i1}\ldots & X_{ij}\ldots & X_{in} \\ X_{m1}\ldots & X_{mj}\ldots & X_{mn} \end{bmatrix} \end{array} \qquad (7)$$

Aşama 2: Karar Matrisinin Standardizasyonu

Fayda (9) ve maliyet (10) kriterlerinin standardizasyon işlemleri aşağıda gösterilmiştir.

$$R=\left(r_{ij}\right)_{mxn}\begin{matrix} C_1\dots & C_j\ \dots & C_n \end{matrix}\begin{bmatrix} X_{11}\dots & X_{1j}\dots & X_{1n} \\ X_{i1}\dots & X_{ij}\dots & X_{in} \\ X_{m1}\dots & X_{mj}\dots & X_{mn} \end{bmatrix} \quad (8)$$

$$r_{ij}=\frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^{m}(x_{ij})^2}} \quad (9)$$

$$r_{ij}=1-\frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^{m}(x_{ij})^2}} \quad (10)$$

Aşama 3: Ağırlıklandırılmış Standardize Matrisin Düzenlenmesi

Ağırlıklandırılmış standardize matrisinin (V) gösterimi Eşitlik (11)'de verilmiştir.

$$V=\left[V_{ij}\right]_{mxn} \qquad (i=1..\ m;j=1..\ n) \quad (11)$$

$$V_{ij}=r_{ij}\ .\ W_j \quad (12)$$

Aşama 4: Pozitif ve Negatif İdeal Noktaların Hesaplanması

$$A^{+}=\left(\text{Mak } V_{ij} \qquad V_1^{+},\ ..\ ,\ V_n^{+}\right) \quad (13)$$

$$A^{-}=\left(\text{Min } V_{ij} \qquad V_1^{-},\ ..\ ,\ V_n^{-}\right) \quad (14)$$

Aşama 5: (d_i^{+}) ve (d_i^{-}) İdeal Noktaya Uzaklıkların Tespit Edilmesi

$$d_i^{+}=\sqrt{\sum_{j=1}^{n}(V_{ij}-V_j^{+})^2} \quad (15)$$

$$d_i^{-}=\sqrt{\sum_{j=1}^{n}(V_{ij}-V_j^{-})^2} \quad (16)$$

Aşama 6: İdeal Noktaya Olan Yakınlığın Hesaplanması

$$C_i=\frac{d_i^{-}}{d_i^{+}+d_i^{-}} \qquad C_i\in[0,1] \qquad i=1,\dots,m \quad (17)$$

Aşama 7: Alternatiflerin Önem Sıralaması

Aşama 6'da ulaşılan değerlere göre alternatifler büyükten küçüğe doğru sıralanır ve önem dereceleri belirlenmiş olur. C_i değeri ne kadar yüksekse alternatifin performansı o kadar yüksek kabul edilir.

VIKOR Yöntemi

VIKOR yöntemi, Opricovic tarafından 1998 yılında geliştirilmiştir. Alternatiflerin değerlendirilmesinde, problemde bulunan kriterlerin tamamı göz önüne alındığı varsayıldığında, ideal alternatife yakınlık durumlarını karşılaştırarak uzlaşık sıralama sunar. Bu sıralama incelendiğinde alternatifler içinde ideale en yakın olan alternatif/alternatifler tercih edilir (Peker vd., 2016; Opricovic & Tzeng, 2007; Ertuğrul & Özçil, 2014).

VIKOR yönteminin uygulanmasında izlenen adımlar aşağıda özetlenmiştir: (Tayyar & Arslan, 2013, ss. 347-349; Özdağoğlu, 2014, s. 43)

Aşama 1: Alternatiflerin (f^+) ve (f^-) Değerlerinin Tespit Edilmesi

Tüm kriterler (j) dikkate alınarak alternatiflerin (i) sahip olduğu en kötü ve en iyi değerleri belirlenirken fayda kriterlerinin değerlendirilmesinde eşitlik (18) kullanılır ve maliyet kriterlerinin değerlendirilmesinde eşitlik (19) kullanılır.

$f_j^+ = \max f_{ij}, \quad f_j^- = \min f_{ij}$ (Fayda kriteri için) (18)

$f_j^+ = \min f_{ij}, \quad f_j^- \max f_{ij}$ (Maliyet kriteri için) (19)

Aşama 2: Ortalama Grup (S_i) ve En Kötü Grup (R_i) Skorlarının Tespiti

Problemin alternatifleri için S_i, R_i değerleri bulunur.

$$S_i = \sum_{i=1}^{n} W_j \, (f_j^+ - f_{ij}) / (f_j^+ - f_j^-) \quad (20)$$

$$R_i = \max_j \left[W_j (f_j^+ - f_{ij}) / (f_j^+ - f_j^-) \right] \quad (21)$$

W_j, kriterlerin önem ağırlıklarıdır.

Aşama 3: Maksimum Grup Faydasının(Q_i) Hesaplanması

Alternatifler için Q_i değeri hesaplanır.

$$Q_i = v \, (S_i - S^+) / (S^- - S^+) + (1 - v) \, (R_i - R^+) / (R^- - R^+) \quad (22)$$

Burada en küçük S_i değeri S^+, en yüksek S_i değeri S^-, en küçük R_i değeri R^+ ve en yüksek R_i değeri R^- gösterir. Ayrıca v en fazla grup faydası ağırlığını, 1-v ise bireysel pişmanlık ağırlığını gösterir. Uzlaşma durumları, v>0,5 oy çokluğu, v=0,5 ortak fikir veya v < 0,5 ile ret olabilir (Opricovic & Tzeng, 2007, s. 516).

Aşama 4: Küçükten Büyüğe Olacak Şekilde Alternatiflerin Sıralanması

S, R ve Q değerlerinin ilk sırada en küçük değer ve son sırada en büyük değer olacak şekilde her grup kendi içinde sıralanarak alternatifler arasındaki sıralama belirlenir.

Aşama 5: Koşul Değerlendirmesi ve Kararın Verilmesi

Dördüncü aşamada sıralanmış olan Q değerlerinin içerisinde en iyi olanı (en küçük değer) $A^{(1)}$ seçebilmek için iki koşulu denetlenmelidir.

Koşul 1:Avantaj

$$Q\left(A^{(2)}\right) - Q\left(A^{(1)}\right) \geq DQ \tag{23}$$

Eşitsizlik (23)'te $A^{(2)}$ en küçük Q değerine sahip olan ikinci alternatiftir.

$$D\,Q = \frac{1}{(i-1)} \tag{24}$$

i alternatifleri göstermek üzere, i< 4 olduğunda DQ değeri 0,25 kabul edilebilir (Chen & Wang, 2009, s. 237).

Koşul 2: İstikrar: En iyi alternatifin S veya R sıralamalarından en az birinde en iyi alternatif olması durumunda kararın istikrarı sağlanır.

Koşullardan birinin sağlanmaması durumunda aşağıdaki uzlaşık çözüm kümesi önerileri (Görener, 2011: 102; Gök Kısa & Perçin, 2018, s. 7):

Koşul 2'nin sağlanmadığı durumda $A^{(1)}$ ile $A^{(2)}$ uzlaşık kabul edilir.

1'inci koşulun sağlanmadığı durumda ise $A^{(1)}$, $A^{(2)}$,…,A^{i} alternatifleri doğrultusunda eşitlik şu şekilde ifade edilir (i, alternatif sayısını göstermektedir):

$$Q(A^{i})\text{-}Q\left(A^{1}\right)<DQ \tag{25}$$

Eşitlik 25'i doğrulayan alternatifler uzlaşık çözüm kümesi için önerilir. Uzlaşık çözüm kümesinde en iyi alternatif minimum Q değerine sahip alternatif olarak belirlenir.

Borda Kuralı Yöntemi

Borda (1784) tarafından geliştirilen Borda kuralı sosyal seçim sisteminin oylama yöntemlerinden biridir. Borda Kuralı yöntemi birden çok yöntem kullanılarak elde edilmiş sıralamaları birleştirerek tek bir sıralama elde etmektedir (Akyüz & Aka, 2017: 36; Wu, 2011: 12974). Borda kuralı yönteminde, en fazla tercih edilen alternatife (n-1) puan, en az tercih edilen alternatife 0 ve bir sonrakine ise 1 puan verilir ve daha sonra borda skorları elde edilen alternatiflerin sıralaması yapılır.

B_i^k, k.karar verici tarafından i alternatifine verilen sırayı göstermek üzere i alternatifinin Borda skoru aşağıdaki formülle hesaplanmaktadır (Çakır & Perçin, 2013a, s. 452).

$$B(i)=\sum_{k=1}^{K} B_k^i \quad (26)$$

UYGULAMA

BIST İnşaat Endeksi'nde yalnızca 8 inşaat firması işlem görmektedir ve çalışmanın bu bölümünde bu inşaat şirketlerinin (A1: Anel Elektrik Proje Taahhüt ve Ticaret, A2: Edip Gayrimenkul Yatırım Sanayi ve Ticaret, A3: Enka İnşaat ve Sanayi, A4: Kuyumcukent Gayrimenkul Yatırımları, A5: Orge Enerji Elektrik Taahhüt, A6: San-el Mühendislik Elektrik Taahhüt Sanayi ve Ticaret, A7: Yeşil Yapı Endüstrisi, A8: Türker Proje Gayrimenkul ve Yatırım Geliştirme anonim şirketleri) 2016 yılı mali tabloları doğrultusunda finansal performansları değerlendirilmiştir. A8 alternatifi, mali tablosundaki eksik değerler sebebiyle oran hesaplamasında kullanılamamıştır. Bu sebeple A8 alternatifi çalışmanın analizinden çıkartılmıştır.

Uygulamanın ilk aşamasında finansal oranlar hesaplanmış olup daha sonra Entropi Ağırlık yöntemi ile bu oranların ağırlıklandırılması yapılmıştır. İkinci aşamada TOPSIS ve VIKOR yöntemleri kullanılarak firmaların performans sıralamaları tespit edilmiş ve son olarak Borda kuralı yöntemiyle nihai bir performans sıralaması yapılmıştır.

Oran Analizinin Uygulanması

Çalışmada BIST inşaat şirketlerinin 2016 yılı mali tablo bilgileri KAP'dan alınmış olup Tablo 3'te gösterilmiştir ve bu değerler yardımıyla aşağıdaki hesaplamalar yapılarak Tablo 4'teki finansal oranlar oluşturulmuştur.

A1 için Cari Oran (L1) hesaplaması:

$$L1=\frac{880872521}{650356184}=1{,}35$$

A1 için Aktif Devir Hızı (F1) hesaplaması:

$$F1=\frac{662155887}{1010225929}=0{,}66$$

A1 için Öz Sermaye Karlılığı (KA1) hesaplaması:

$$KA1=\frac{71348663}{322255691}=0{,}22$$

A1 için Toplam Borç Oranı (K1) hesaplaması:

$$K1= \frac{687970238}{1010225929} =0,68$$

Tablo 3: BIST İnşaat Endeksi'ndeki Şirketlerin Mali Tablo Bilgileri

	A1	A2	A3	A4	A5	A6	A7	A8
Dönen Varlıklar	880872521	9461603	8686127	86639814	72783914	40221932	166203383	14022552
Stoklar	226923519	3099442	931898	41061219	1320144	11882929	53790874	-
Nakit ve BenzeriVarlıklar	31689004	637708	3519270	15320647	35698991	2922902	1851895	14001207
Ticari Alacaklar	386954900	3808088	1477844	7913337	34956194	20903072	16067099	-
Duran Varlıklar	129353408	575682115	18012705	144796159	24700909	3311778	307020464	161219345
TOPLAM AKTİF	1010225929	585143718	26698832	231435973	97484823	43533710	473223847	175241897
Kısa Vadeli Borçlar	650356184	266401576	2997435	51168784	24508021	19450781	98337537	38616
Uzun Vadeli Borçlar	37614054	77241404	3541652	89429854	10400469	1849887	3855803	31304134
TOPLAM BORÇLAR	687970238	343642980	6539087	140598638	34908490	21300668	102193340	31342750
Öz Sermaye	322255691	241500738	20159745	90837335	62576333	22233042	371030507	143899147
TOPLAM PASİF	1010225929	585143718	26698832	231435973	97484823	43533710	473223847	175241897
Net Satışlar	662155887	51510244	10581750	22276825	86335927	40174179	155604238	-
Satışların Maliyeti	602668384	20062583	8189721	5984765	57669931	34638537	138011285	-
Brüt Satış Karı	59487503	31447661	2392029	16292060	28665996	5535642	17592953	-
Net Kar	71348663	139294	1809132	266311	25038812	337872	208081225	309844

Entropi Ağırlık Yönteminin Uygulanması

Entropi ağırlık yöntemi ile kriterlerin ağırlıklandırılması aşamasında ilk olarak daha önce hesaplanmış olan finansal oranlar Tablo 4'e yerleştirilerek karar matrisi oluşturulmuştur. Daha sonra karar matrisinin standardizasyon işlemi eşitlik (2-3) kullanılarak yapılmış ve Tablo 5 oluşturulmuştur. Standardizasyon işlemini yapılırken karlılık, faaliyet ve likidite oranları fayda indeksi olarak belirlenmiş olup kaldıraç oranları maliyet indeksi olarak dikkate alınmış ve hesaplamalar bu doğrultuda yapılmıştır.

Tablo 4: Finansal Oran Hesaplaması (Karar/Değerlendirme Matrisi)

	FAYDA İNDEKSİ											MALİYET İNDEKSİ			
	LİKİDİTE ORANLARI			FAALİYET ORANLARI				KARLILIK ORANLARI				KALDIRAÇ ORANLARI			
	L1	L2	L3	F1	F2	F3	F4	KA1	KA2	KA3	KA4	K1	K2	K3	K4
A1	1,35	1,01	0,05	0,66	2,05	1,71	2,66	0,22	0,07	0,11	0,09	0,68	2,13	0,64	3,13
A2	0,04	0,02	0,00239	0,09	0,21	13,53	6,47	0,00058	0,00024	0,0027	0,61	0,59	1,42	0,46	2,42
A3	2,90	2,59	1,17	0,40	0,52	7,16	8,79	0,09	0,07	0,17	0,23	0,24	0,32	0,11	1,32
A4	1,69	0,89	0,30	0,10	0,25	2,82	0,15	0,00293	0,00115	0,01	0,73	0,61	1,55	0,22	2,55
A5	2,97	2,92	1,46	0,89	1,38	2,47	43,68	0,40	0,26	0,29	0,33	0,36	0,56	0,25	1,56
A6	2,07	1,46	0,15	0,92	1,81	1,92	2,91	0,02	0,01	0,01	0,14	0,49	0,96	0,45	1,96
A7	1,69	1,14	0,02	0,33	0,42	9,68	2,57	0,56	0,44	1,34	0,11	0,22	0,28	0,21	1,28

Tablo 5: Kriterlerin Standardizasyonu

	FAYDA İNDEKSİ														MALİYET İNDEKSİ
	LİKİDİTE ORANLARI			FAALİYET ORANLARI				KARLILIK ORANLARI				KALDIRAÇ ORANLARI			
	L1	L2	L3	F1	F2	F3	F4	KA1	KA2	KA3	KA4	K1	K2	K3	K4
A1	0,46	0,34	0,03	0,71	1,00	0,13	0,06	0,39	0,16	0,08	0,12	0,32	0,13	0,17	0,41
A2	0,01	0,01	0,0016	0,10	0,10	1,00	0,15	0,00	0,0005	0,002	0,83	0,37	0,19	0,25	0,53
A3	0,98	0,89	0,81	0,43	0,26	0,53	0,20	0,16	0,15	0,13	0,31	0,88	0,85	1,00	0,96
A4	0,57	0,31	0,21	0,10	0,12	0,21	0,0033	0,01	0,0026	0,01	1,00	0,36	0,18	0,51	0,50
A5	1,00	1,00	1,00	0,96	0,67	0,18	1,00	0,71	0,58	0,22	0,45	0,60	0,49	0,45	0,82
A6	0,70	0,50	0,10	1,00	0,88	0,14	0,07	0,03	0,02	0,01	0,19	0,44	0,29	0,25	0,65
A7	0,57	0,39	0,01	0,36	0,20	0,72	0,06	1,00	1,00	1,00	0,15	1,00	1,00	0,54	1,00

Standardizasyon işleminden sonra eşitlik (4-5) kullanılarak tüm kriterlerin entropi değerleri (e_j); eşitlik (6) yardımıyla ise kriterlerin entropi ağırlıkları (W_j) belirlenmiştir. İlgili işlemler sonucunda ulaşılan değerler Tablo 6 ve Tablo 7' de sunulmuştur.

Tablo 6: Tüm Kriterlerin Entropi Değerleri

	LİKİDİTE ORANLARI			FAALİYET ORANLARI				KARLILIK ORANLARI				KALDIRAÇ ORANLARI			
	L1	L2	L3	F1	F2	F3	F4	KA1	KA2	KA3	KA4	K1	K2	K3	K4
A1	-0,24	-0,23	-0,06	-0,32	-0,36	-0,14	-0,13	-0,30	-0,21	-0,16	-0,13	-0,20	-0,13	-0,16	-0,21
A2	-0,02	-0,01	-0,01	-0,10	-0,11	-0,37	-0,23	-0,003	-0,002	-0,01	-0,35	-0,22	-0,17	-0,20	-0,24
A3	-0,34	-0,35	-0,37	-0,25	-0,20	-0,31	-0,27	-0,19	-0,20	-0,21	-0,23	-0,33	-0,35	-0,36	-0,32
A4	-0,27	-0,22	-0,22	-0,10	-0,12	-0,19	-0,01	-0,01	-0,01	-0,03	-0,37	-0,22	-0,16	-0,29	-0,23
A5	-0,34	-0,36	-0,36	-0,35	-0,33	-0,17	-0,28	-0,36	-0,36	-0,28	-0,28	-0,29	-0,29	-0,28	-0,30
A6	-0,30	-0,28	-0,15	-0,35	-0,35	-0,15	-0,14	-0,05	-0,04	-0,02	-0,17	-0,24	-0,22	-0,20	-0,27
A7	-0,27	-0,25	-0,03	-0,23	-0,17	-0,35	-0,12	-0,36	-0,34	-0,25	-0,15	-0,35	-0,36	-0,30	-0,33

Tablo 7: Kriterlerin Entropi Skorları ve Entropi Ağırlıkları

		ej	wj
LİKİDİTE ORANLARI	L1	0,91	0,03034
	L2	0,87	0,04157
	L3	0,61	0,12555
FAALİYET ORANLARI	F1	0,87	0,04119
	F2	0,85	0,04931
	F3	0,86	0,04615
	F4	0,60	0,12901
KARLILIK ORANLARI	KA1	0,66	0,11074
	KA2	0,60	0,13016
	KA3	0,50	0,16138
	KA4	0,87	0,04352
KALDIRAÇ ORANLARI	K1	0,95	0,01584
	K2	0,87	0,04181
	K3	0,92	0,02521
	K4	0,97	0,00822

Tablo 7'ye göre en düşük Entropi ağırlığına sahip kriterin K4 (Öz Sermaye Çarpanı) ve en yüksek entropi ağırlığına sahip kriterin KA3 (Net Kar Marjı) olduğu belirlenmiştir.

TOPSIS Yönteminin Uygulanması

TOPSIS ile BIST İnşaat endeksinde yer alan firmaların performans sıralaması işlemi yapılırken ilk olarak eşitlik (9-10) yardımıyla Tablo 4'teki karar matrisi standardizasyonu yapılmış olup ilgili sonuçlar Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8: Karar Matrisinin Standardizasyonu

	FAYDA İNDEKSİ											MALİYET İNDEKSİ			
	LİKİDİTE ORANLARI			FAALİYET ORANLARI				KARLILIK ORANLARI				KALDIRAÇ ORANLARI			
	L1	L2	L3	F1	F2	F3	F4	KA1	KA2	KA3	KA4	K1	K2	K3	K4
A1	0,25	0,22	0,03	0,43	0,65	0,09	0,06	0,30	0,14	0,08	0,09	0,47	0,34	0,35	0,44
A2	0,01	0,01	0,0013	0,06	0,07	0,72	0,14	0,0008	0,0005	0,002	0,58	0,54	0,56	0,54	0,57
A3	0,54	0,57	0,62	0,26	0,17	0,38	0,19	0,12	0,13	0,12	0,21	0,81	0,9	0,89	0,77
A4	0,31	0,2	0,16	0,06	0,08	0,15	0,0032	0,004	0,0022	0,01	0,69	0,53	0,52	0,78	0,55
A5	0,55	0,65	0,77	0,58	0,44	0,13	0,96	0,55	0,5	0,21	0,32	0,72	0,83	0,75	0,72
A6	0,38	0,32	0,08	0,6	0,57	0,1	0,06	0,02	0,01	0,01	0,13	0,62	0,7	0,55	0,65
A7	0,31	0,25	0,01	0,21	0,13	0,52	0,06	0,77	0,85	0,97	0,11	0,83	0,91	0,79	0,77

Eşitlik (11-12) yardımıyla standardize karar matrisi ağırlıklandırılmış standardize karar matrisine dönüştürülerek Tablo 9 oluşturulmuştur.

Tablo 9: Ağırlıklandırılmış Standardize Karar Matrisi

	LİKİDİTE ORANLARI			FAALİYET ORANLARI			
	L1	L2	L3	F1	F2	F3	F4
A1	0,00762	0,00925	0,00322	0,01762	0,03212	0,00423	0,00757
A2	0,00020	0,00022	0,00016	0,00237	0,00333	0,03343	0,01845
A3	0,01631	0,02379	0,07752	0,01065	0,00821	0,01770	0,02504
A4	0,00953	0,00819	0,01977	0,00259	0,00383	0,00696	0,00042
A5	0,01672	0,02682	0,09618	0,02381	0,02157	0,00610	0,12449
A6	0,01164	0,01340	0,00992	0,02481	0,02825	0,00475	0,00831
A7	0,00951	0,01051	0,00124	0,00884	0,00656	0,02394	0,00731

	KARLILIK ORANLARI				KALDIRAÇ ORANLARI			
	KA1	KA2	KA3	KA4	K1	K2	K3	K4
A1	0,03362	0,01773	0,01257	0,00371	0,00745	0,01412	0,00889	0,00365
A2	0,00009	0,00006	0,00032	0,02523	0,00860	0,02335	0,01367	0,00469
A3	0,01363	0,01701	0,01995	0,00934	0,01282	0,03760	0,02236	0,00629
A4	0,00045	0,00029	0,00139	0,03023	0,00835	0,02173	0,01961	0,00451
A5	0,06075	0,06446	0,03384	0,01372	0,01143	0,03457	0,01884	0,00595
A6	0,00231	0,00195	0,00098	0,00569	0,00981	0,02938	0,01388	0,00536
A7	0,08515	0,11036	0,15602	0,00467	0,01318	0,03824	0,01994	0,00636

Pozitif ve negatif ideal noktaların hesaplanması amacıyla eşitlik (13-14) kullanılmıştır. Hesaplamalar sonucunda ulaşılan değerler Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: A^+ ve A^- İdeal Noktaları

	LİKİDİTE ORANLARI			FAALİYET ORANLARI			
	L1	L2	L3	F1	F2	F3	F4
A+	0,01672	0,02682	0,09618	0,02481	0,03212	0,03343	0,12449
A-	0,00020	0,00022	0,00016	0,00237	0,00333	0,00423	0,00042
	KARLILIK ORANLARI				KALDIRAÇ ORANLARI			
	KA1	KA2	KA3	KA4	K1	K2	K3	K4
A+	0,08515	0,11036	0,15602	0,03023	0,01318	0,03824	0,02236	0,00636
A-	0,00009	0,00006	0,00032	0,00371	0,00745	0,01412	0,00889	0,00365

Eşitlik (15-16) yardımıyla pozitif (d^+) ve negatif (d^-) ideal çözüm noktalarına uzaklıklar, eşitlik (17) kullanılarak ideal referans noktasına olan yakınlıklar (C_i) hesaplanmış ve son olarak alternatiflerin sıralaması yapılmıştır.

Tablo 11: TOPSIS Yöntemine Göre İnşaat Şirketlerinin Önem Sıralaması

	d^+	d^-	C_i	SIRA
A1	0,23859	0,05334	0,18271	4
A2	0,25839	0,04185	0,13939	6
A3	0,20988	0,09663	0,31527	3
A4	0,25910	0,03770	0,12704	7
A5	0,13708	0,18969	0,58050	1
A6	0,25573	0,04320	0,14451	5
A7	0,15722	0,21230	0,57453	2

TOPSIS yöntemi sonuçlarına göre BIST İnşaat endeksinde yer alan 7 firma içerisinde en iyi finansal performansa sahip inşaat firması A5'tir.

VIKOR Yönteminin Uygulanması

VIKOR ile BIST İnşaat endeksinde yer alan 7 inşaat firmasının finansal performans sıralamasının yapılması amacıyla ilk olarak eşitlik (18-19) kullanılarak karar matrisinde (Tablo 4) yer alan tüm kriterler için (f^+) ve (f^-) değerleri belirlenerek Tablo 12'de gösterilmiştir.

Tablo 12: Kriterlerin (f^+) ve (f^-) Değerleri

	L1	L2	L3	F1	F2	F3	F4	KA1	KA2	KA3	KA4	K1	K2	K3	K4
f+	2,97	2,92	1,46	0,92	2,05	13,53	43,68	0,56	0,44	1,34	0,73	0,22	0,28	0,11	1,28
f-	0,04	0,02	0,00239	0,09	0,21	1,71	0,15	0,00058	0,00024	0,0027	0,09	0,68	2,13	0,64	3,13

(f^+) ve (f^-) değerleri tespit edilmesinden sonra alternatiflerin ortalama (S_i) ve en kötü (R_i) grup değerlerinin hesaplanması amacıyla eşitlik (20-21) kullanılmıştır. Maksimum grup faydasını gösteren Q_i değeri ise eşitlik (22) yardımıyla bulunmuştur. Alternatiflerin S_i, R_i ve Q_i değerleri Tablo 13'te gösterilmektedir.

Tablo 13: Alternatiflerin Ortalama Grup Değeri (S_i), En Kötü Grup Değeri (R_i) ve Maksimum Grup Faydasını Değeri (Q_i)

	S	SIRA	R	SIRA	Q	SIRA
A1	0,80631	5	0,14868	4	0,77265	4
A2	0,86849	7	0,16138	7	1	7
A3	0,60597	3	0,14104	3	0,48683	3
A4	0,85546	6	0,16026	5	0,97307	6
A5	0,32179	1	0,12664	2	0,03372	1
A6	0,79613	4	0,16069	6	0,92456	5
A7	0,41926	2	0,12413	1	0,08915	2

Q değerleri sıralandıktan sonra en iyi yani en düşük Q değeri olan alternatifi A^1 seçilebilmek için koşullar denetlenmelidir.

Tablo 14: Koşul 1 ve Koşul 2'nin Denetlenmesi

Koşul 1 **Kabul Edilebilir Avantaj**	Q da ikinci ve birinci alternatif arasındaki fark DQ'dan büyük mü? DQ= 1/(7-1) =0,17 0,08915-0,03372=0,05543<0,17 Koşul 1 sağlanmamıştır
Koşul 2 **Kabul Edilebilir İstikrar**	Q da birinci olan alternatif R veya S'den herhangi birinde birinci mi? Q da birinci olan alternatif (A5) S'de birinci durumdadır. Koşul 2 sağlanmıştır

Koşul 1 sağlanmadığı için eşitlik 25 yardımıyla uzlaşık çözüm kümesi elde edilerek tekrar sıralama yapılmış olup Tablo 15'da gösterilmiştir. VIKOR yönteminin sonuçlarına göre en iyi alternatif olma derecesine A5 ve A7 birlikte sahip olmuştur.

Tablo 15: Q_i Değerlerinin Yeni Sıralaması

	Q_i
A1	3
A2	6
A3	2
A4	5
A5	1
A6	4
A7	1

Borda Kuralı Yöntemi Kullanılarak Nihai Kararın Verilmesi

Çalışmanın son aşamasında Borda Kuralı yöntemi kullanılarak TOPSIS ve VIKOR ile elde edilen sıralamalardan nihai bir sıralama yapılmıştır. İlk sırada yer alan firmaya 6 (7-1 değeri verilerek) ve en son sırada yer alan firmaya 0 değeri verilerek her bir alternatifin borda değerleri oluşturulmuştur. Sonrasında ise inşaat firmalarının değerlendirilmesinde kullanılan yöntemlerin borda değerleri toplanarak en fazla puana sahip firma birinci sırada olacak şekilde tüm alternatifler

sıralanmıştır (Tablo 16). Borda kuralı yöntemiyle elde edilen nihai sıralamada en iyi finansal performansa sahip alternatifin A5 firması olduğu görülmüştür.

Tablo 16: Borda Kuralı Yöntemine Göre Alternatiflerin Sırası

	TOPSIS SIRALAMA	BORDA DEĞERİ	VIKOR SIRALAMA	BORDA DEĞERİ	TOPLAM BORDA DEĞERİ	BORDA SIRALAMASI
A1	4	3	3	3	6	4
A2	6	1	6	0	1	6
A3	3	4	2	4	8	3
A4	7	0	5	1	1	6
A5	1	6	1	5	11	1
A6	5	2	4	2	4	5
A7	2	5	1	5	10	2

SONUÇ

İnşaat sektörü son yıllarda sektörler içerisindeki payını arttırmaktadır. Bu sektör ile ilgili literatür taraması incelendiğinde ÇKKV yöntemleri kullanılarak yapılmış olan finansal performans değerlendirme çalışmalarının eksikliği dikkat çekmektedir. Çalışmanın amacı BIST İnşaat endeksinde yer alan firmaların finansal performanslarını değerlendirirken oran analizinin yanı sıra ÇKKV yöntemlerini kullanarak endekste yer alan firmaların finansal performanslarını değerlendirmek ve literatüre katkı yapmaktır.

Çalışmada ilk olarak finansal performans ölçümünde kullanılacak olan karar matrisinin oluşturulabilmesi amacıyla endekste yer alan yedi inşaat firmasına oran analizi uygulanmıştır. Daha sonra karar matrisinin verilerinin bilindiği durumda nesnel ağırlıklandırmaya olanak tanıyan Entropi Ağırlık Yöntemi kullanılarak her bir kriterin önem ağırlığı belirlenmiştir. Bu yöntemin sonuçlarına göre en düşük entropi ağırlığına sahip oran Öz Sermaye Çarpanı olurken en yüksek entropi ağırlığına sahip oran ise Net Kar Marjı oranıdır. Çalışmada inşaat firmalarının finansal performanslarına göre değerlendirilmeleri ve sıralanmaları amacıyla TOPSIS ve VIKOR yöntemleri kullanılmıştır. Performans sıralamasında TOPSIS yöntemine göre ilk sırada A5 firmasının (alternatifinin) yer aldığı; VIKOR yöntemine göre ise ilk sırayı A5 ve A7 firmalarının paylaştığı tespit edilmiştir. İki yöntemin sıralamaları karşılaştırıldığında diğer alternatiflerin sıralamalarında da bazı farklılıklar görülmüştür. Bu sebeple nihai bir sıralama elde etmek için Borda Kuralı yöntemi kullanılmıştır. Borda Kuralı yöntemi ile yapılan sıralamada ilk sırada yer alan alternatifin A5 olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmada Entropi, TOPSIS, VIKOR ve Borda Kuralı yöntemleri yardımıyla inşaat firmalarının finansal performansları değerlendirilmiş olup bu sektörde ÇKKV yöntemlerinin kullanılabilirliği gösterilmiştir. Ancak çalışmada BIST inşaat endeksinde yer alan firmalar (bu endekste yalnızca 8 inşaat şirketi işlem görmektedir ve bir şirket veri eksikliği sebebiyle elenmiştir) dikkate alındığı için yorumlar buna göre yapılmıştır. Tüm inşaat firmalarının mali tablo bilgilerine ulaşılabildiği takdirde yine bu çalışmada kullanılan modellerden yararlanılarak

sektörün geneli için yorum yapılabilir. Ayrıca, 2016 yılı mali tablo bilgilerinin yanı sıra birkaç yıllık veriler kullanılarak, bu çalışmada kullanılan yöntemlerin bulanık modelleri kullanılarak veya başka ÇKKV yöntemleri ile değerlendirmeler yapılarak çalışma değiştirilebilir ve geliştirilebilir.

KAYNAKÇA

Acar, M. (2003). Tarımsal işletmelerde finansal performans analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* (20), 21-37.

Akbulut, R. & Rençber, Ö.F. (2015). BİST'te imalat sektöründeki işletmelerin finansal performansları üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Finans Dergisi*, (65), 117-136.

Akgüç, Ö. (1998). *Finansal yönetim*. İstanbul: Muhasebe Enstitüsü.

Akyüz, G. & Aka, S. (2017). Çok kriterli karar verme teknikleriyle tedarikçi performansı değerlendirmede toplamsal bir yaklaşım. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 15*(2), 28-46.

Aldalou, E. (2018). *Teknoloji firmalarının finansal performansının değerlendirilmesi: bütünleşik çok kriterli karar verme modeli önerisi.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

Borda, J.C. (1784). Memorie sur les elections au scrutin. *Paris Historie de I'Academie Royaledes Sciences.*

Chan, J.K.W., Tam, C.M., & Cheung, R.K.C. (2005). Construction firms at the crossroads in Hong Kong: going insolvency or seeking opportunity. *Engineering, Construction and Architectural Management, 12*(2), 111-124.

Chen, L & Wang, T.-C. (2009). Optimizing partners choice in is/it outsourcing projects: the strategic decision of fuzzy VIKOR. *Int. J. Production Economics*, 120, 233-242.

Çakır, S. (2015). *Bütünleşik bulanık Shannon Entropi-bulanık Veri Zarflama Analizi yöntemiyle teknoloji firmalarında etkinlik ölçümü.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

Çakır, S. & Perçin, S. (2013a). Çok kriterli karar verme teknikleriyle lojistik firmalarında performans ölçümü. *Ege Akademik Bakış Dergisi, 13*(4), 449-459.

Çakır, S. & Perçin, S. (2013b). AB ülkelerinde Bütünleşik Entropi Ağırlık-TOPSIS yöntemiyle AR-GE performansının ölçülmesi. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 32*(1), 77-95.

Dağlı, H. (2009). *Finansal analiz.* Trabzon: Derya Kitabevi.

Dai, L. & Wang, J. (2011). Evaluation of the probability of power listed companies based on Entropy ımproved TOPSIS method. *Procedia Engineering,* 15, 4728-4732.

Ecer, F. & Günay, F. (2014). Borsa İstanbul'da işlem gören turizm şirketlerinin finansal performanslarının Gri İlişkisel Analiz yöntemiyle ölçülmesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 25*(1), 35-48.

Emir, M., Arslantürk Çöllü, D., & Sevim, U. (2011). 2008 Ekonomik krizinin gıda ve tekstil firmaları üzerine etkilerinin finansal oranlar yardımıyla analizi: İMKB'de bir uygulama. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13*(3), 1-24.

Ertuğrul, İ. & Özçil, A. (2014). Çok kriterli karar vermede TOPSIS ve VIKOR yöntemleriyle klima seçimi. *Çankırı Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4*(1), 267-282.

Gold Yapı (2017). İnşaat sektörünün Türkiye'deki gelişimi. https://www.goldyapi.com.tr/insaat-sektorunun-turkiye39deki-gelisimi.html, (Erişim Tarihi: 15.12.2017).

Gök, M. (2015). *G20 ülkelerinin enerji göstergeleri açısından çok kriterli karar verme teknikleri ile sıralanması.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C.Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gök Kısa, C.A. & Perçin, S. (2018). Bütünleşik Entropi Ağırlık-VIKOR yöntemi ile bilişim teknolojisi sektöründe performans ölçümü. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 14*(14), 1-14.

Görener, A. (2011). Bütünleşik ANP-VIKOR yaklaşımı ile ERP yazılımı seçimi. *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi, 5*(1), 97-110.

Karadeniz, E., Koşan, L., Kahiloğulları, S. (2014). Borsa İstanbul'da işlem gören spor şirketlerinin finansal performansının oran yöntemiyle analizi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*(2), 129-144.

Li, X., Wang, K., Liu, L., Xin, J., Yang, H., & Gao, C. (2011). Application of the Entropy Weight and TOPSIS method in safety evaluation of coal mines. *Procedia Engineering,* 26, 2085-2091.

Lu, S.T., Chen, C.H., & Wu, T.H. (2014). Group decision making model for fishmeal supplier selection of an aquaculture enterprise with Entropy and VIKOR method under fuzzy environment. *Conference Paper,* April 2014.

Okka, O. (2012). *Analitik finansal yönetim.* Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Opricovic, S. & Tzeng, G.H. (2007). Extended VIKOR method in comparison with outranking methods. *European Journal of Operational Research,* 178, 514-529.

Öcal, M.E., Laptali Oral, E., Ercan, E., & Vural, G. (2007). Industry financial ratios-application of factor analysis in Turkish construction industry. *Building and Environment,* 42(1), 385–392.

Ömürbek, V. & Kınay, B. (2013). Havayolu taşımacılığı sektöründe TOPSIS yöntemiyle finansal performans değerlendirmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18*(3), 343-363.

Ömürbek, N., Karaatlı, M., & Balcı, H.F. (2016). Entropi temelli MAUT ve SAW yöntemleri ile otomotiv firmalarının performans değerlemesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 31*(1), 227-255.

Özdağoğlu, A. (2014). Üretim faaliyetinde bulunan işletmeler için CNC torna tezgahı alternatiflerinin VIKOR ve TOPSIS yöntemleri ile karşılaştırılması, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14*(2), 37-57.

Özdağoğlu, A., Yakut, E., & Bahar, S. (2017). Machine selection in a dairy product company with Entropy and SAW methods integration, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 32*(1), 341-359.

Önder, E. & Altıntaş, A.T. (2017). Financial performance evaluation of turkish construction companies in Istanbul Stock Exchange (BIST). *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences, 7*(3), 108-113.

Özden, Ü.H., Deniz Başar, Ö., & Bağdatlı Kalkan, S. (2012). İMKB'de işlem gören çimento sektöründeki şirketlerin finansal performanslarının VIKOR yöntemi ile sıralanması. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi,* (17), 23-44.

Özdemir, M. (2014). TOPSIS technique for order-preference by similarity to ıdeal solution. http://www.muhlisozdemir.com/blog/topsis/?lang=TR, (Erişim Tarihi 19.11.2018).

Peker, İ., Korucuk, S., Ulutaş, Ş., Sayın Okatan, B., & Yaşar, F. (2016). Afet lojistiği kapsamında en uygun dağıtım merkez yerinin AHS-VIKOR bütünleşik yöntemi ile belirlenmesi: Erzincan ili örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 14*(1), 82-103.

Peker, İ. & Baki, B. (2011). Gri ilişkisel analiz yöntemiyle Türk sigortacılık sektöründe performans ölçümü, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 4*(7), 1-18.

Perçin, S. & Sönmez Ö. (2018). Bütünleşik entropi ağırlık ve TOPSIS yöntemleri kullanılarak Türk sigorta şirketlerinin performansının ölçülmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi 18.EYİ Özel Sayısı,* 565-582.

Sayadi, M.K., Heydari, M., & Shahanaghi, K. (2009). Extension of VIKOR method for decision making problem with ınterval numbers. *Applied Mathematical Modelling, 33*(5), 2257-2262.

Shemsadi, A. (2011). A Fuzzy VIKOR method for supplier selection based on Entropy measure for objective weighting. *Expert Systems With Applications,* 3, 12160-12167.

Selimoğlu, S. & Orhan, A. (2015). Finansal başarısızlığın oran analizi ve Diskriminant analizi kullanılarak ölçümlenmesi: BIST'de işlem gören dokuma, giyim eşyası ve deri işletmeleri üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 21-40.

Tayyar, N. & Arslan, P. (2013). Hazır giyim sektöründe en iyi fason işletme seçimi için AHP ve VIKOR yöntemlerinin kullanılması. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(1), 340-358.

Uluyol, O. (2014). Süper lig futbol kulüplerinin finansal performans analizi. *Journal of Yaşar University, 9*(34), 5716-5731.

Uygurtürk, H. & Korkmaz, T. (2012). Finansal performansın TOPSIS çok kriterli karar verme yöntemi ile belirlenmesi: ana metal sanayi işletmeleri üzerine bir uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 7*(2), 95-115.

Yanık, L. & Eren, T. (2017). Borsa İstanbul'da işlem gören otomotiv imalat sektörü firmalarının finansal performanslarının AHP, TOPSIS, ELECTRE ve VIKOR yöntemleri ile analizi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 8*(13), 165-188.

Yang, T. & Hung, C.C. (2007). Multiple-attribute decision making methods for plant layout design problem. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 23, 126-137.

Yapı Endüstri Merkezi (2016). Türk yapı sektörü raporu. http://www.yapi.com.tr/TurkYapiSektoruRaporu2016/files/assets/basic-html/index.html#1, (Erişim Tarihi:22.02.2018).

Yılmaz Türkmen, S. & Çağıl, G. (2012). İMKB'ye kote edilmiş bilişim sektörü şirketlerinin finansal performanslarının TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Maliye Finans Yazıları, 26*(95), 59-78.

Yu, I., Kim, K., Jung, Y., & Chin, S. (2007). Comparable performance measurement system for construction companies. *Journal of Management in Engineering, 23*(3), 131-139.

Yue, Z. (2011). An extended TOPSIS for determining weights of decision makers with interval numbers. *Knowledge-Based Systems*, 24, 146-153.

Wang, T.C. & Lee, H.D. (2009). Developing a Fuzzy TOPSIS approach based on subjective weights and objective weights. *Expert Systems with Applications*, 36, 8980-8985.

Wu, J., Güneş, J., Liang, L., & Zha, Y. (2011). Determination of weights for ultimate cross efficiency using Shannon Entropy. *Expert system with Applications, 38*(5), 5162-5165.

Wu, W.W. (2011). Beyond travel & tourism competitiveness ranking using DEA, GST; ANN and Borda Count. *Expert Systems with Applications*, 38, 12974-12982.

Yayın Geliş Tarihi: 21.11.2018
Yayına Kabul Tarihi: 23.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.486485

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 569-587
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ÖRGÜTSEL DAVRANIŞ ÇALIŞMALARI TÜRKİYE'DE VE DÜNYADA NE ŞEKİLDE İLERLEMEKTEDİR? ÖRGÜTSEL DAVRANIŞ KONGRESİ VE ACADEMY OF MANAGEMENT BİLDİRİLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI[1]

Muhammed BELLEK[*]
Ebru AYKAN[**]
Erdem KOPARAN[***]

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'de 2013 yılından itibaren düzenli olarak gerçekleştirilen Örgütsel Davranış Kongresi (ÖDK) kapsamındaki çalışmaların değişkenleri, konuları ve içeriklerinin dünyadaki eğilimlere paralel olarak ilerleyip ilerlemediğini tespit etmektir. Bu bağlamda, veriler 2013-2017 yılları arasında ÖDK tarafından yayınlanan bildiri kitaplarından ve Academy of Management (AOM) Proceedings kısmında yayınlanan çalışmalardan derlenmiştir. Elde edilen veriler ışığında içerik analizleri, yoğunluk analizleri ve kavramlar arası ilişkileri ortaya koyabilmek adına da ağ analizleri yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, içerik analizi boyutunda her iki literatürde de benzerlikler olduğu ortaya konmuş ancak AOM' deki çalışmalarda etik ve çatışma gibi konuların ÖDK' ya oranla daha fazla çalışıldığı gözlemlenmiştir. Yoğunluk analizi boyutunda ise ÖDK bildiri kümesinin, AOM bildiri kümesinden daha güçlü olduğu sonucuna ulaşılmış ve son olarak ağ haritalarında ise yine benzerlikler göze çarpmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Örgütsel Davranış, İçerik Analizi, Ağ Analizi, Academy of Management, Örgütsel Davranış Kongresi.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Bellek M., Aykan E. & Koparan E. (2020). Örgütsel davranış çalışmaları Türkiye'de ve dünyada ne şekilde ilerlemektedir? Örgütsel Davranış Kongresi ve Academy of Management bildirilerinin karşılaştırılması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 569-587.

[1]Bu çalışma 2-3 Kasım 2018 tarihinde Süleyman Demirel Üniversitesi'nde gerçekleştirilen 6. Örgütsel Davranış Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulan metnin genişletilmiş halidir.

[*] Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme, ORCID: 0000-0002-9175-8989, muhammedbellek@gmail.com

[**] Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, İnsan Kaynakları Yönetimi, ORCID: 0000-0003-3537-5235 , ebruaykan@kayseri.edu.tr

[***] Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme, ORCID: 0000-0002-5210-1589, erdemkoparan@gmail.com

HOW IT IS PROGRESSING ORGANIZATIONAL BEHAVIOR STUDIES IN TURKEY AND IN THE WORLD? COMPARISON OF ORGANIZATIONAL BEHAVIOR CONGRESS AND ACADEMY OF MANAGEMENT PROCEEDINGS[2]

Abstract

The main purpose of the study variables of studies under the Organizational Behavior Congress (OBC) conducted regularly since 2013 in Turkey, is to determine whether the global trend of moving in parallel to the subject and content. In this context, the data were collected from the papers published by the OBC between 2013 and 2017 and the studies published in the Proceedings of the Academy of Management (AOM). As a result of the study, the similarities have been revealed in both literature in terms of content analysis, but it was observed that ethical and conflicts in the AOM studies have outweighed those of the OBC. In intensity analysis, the OBC consensus statement is more robust than the AOM consensus statement and finally the similarities in network maps have been observed.

Keywords: *Organizational Behavior, Content Analysis, Network Analysis, Academy of Management, Organizational Behavior Congress.*

GİRİŞ

Teknolojik gelişmeler, küreselleşme gibi unsurların güçlü etkisi ve bilgi toplumuna geçiş hem örgütleri hem de örgütü oluşturan birey ve grupların davranış ve tutumlarını değiştirmektedir. Bu gelişmeler örgütsel davranış alanının, eski ve yeni sorunlara etkili çözümler bulmak için sürekli ilerlemesine katkı sağlamaktadır. Bu gelişmeler uygulamalı ve teorik olarak yapılan çalışmalarla sağlanmaktadır. Örgütsel davranış alanında yapılan bu çalışmalarla yeni kavramlar doğmakta, daha önce tespit edilemeyen ilişkiler ortaya çıkmaktadır. Örgütsel davranış alanı psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, yönetim ve antropoloji gibi farklı disiplinlerden beslenmektedir (Robbins & Judge, 2013). Bunun temel nedeni örgütsel davranış alanının temel sosyal bilimler alanındaki tüm disiplinlerle başka bir ifadeyle temelde insan davranışını inceleyen disiplinlerle yakından ilişkili olmasıdır (Gürbüz & Sığrı, 2015, s. 3).

Örgütsel davranış yalnızca örgüt içerisindeki bireyin davranışlarını ele almamakta, bireylerin bağlı bulunduğu gruplara ve genel olarak çalışma ortamına da odaklanmaktadır. Örgütsel davranışın modern teması birey, grup ve örgüt olarak üç seviyede değerlendirilmektedir (Mowday & Sutton, 1993, s. 198; Sims, 2002, s. 2). Bazı çalışmalarda örgütsel faktörleri değerlendirmeden bireysel davranışların incelenmesi ya da örgütlerin, kendisini oluşturan birey ve gruplara odaklanmadan tek başına araştırılmaya çalışılması, yapbozun tek bir parçasına odaklanmak olarak kabul edilebilmektedir (Griffin & Moorhead, 2011, s. 3). Bir diğer önemli husus

[2] This study is an enlarged version of the text presented at the 6th Organizational Behavior Congress held at Süleyman Demirel University on November 2-3, 2018.

olarak, örgütsel davranış literatürünün gelişim sürecinde farklı disiplinlerle etkileşimden kaynaklanan farklı analiz düzeylerinin ele alınması sonucunda mikro, makro ve mezo olarak üç farklı seviyede çalışmalar ortaya çıkmaktadır (Culnan, vd., 1990, s. 456; O'Reilly, 1991, s. 446; Mustafa, 2013, s. 10). Makro örgütsel davranış çalışmaları sosyolojinin etkisiyle, mikro örgütsel davranış çalışmaları psikolojinin etkisiyle, mezo örgütsel davranış çalışmaları ise mikro ve makro çalışmaların birlikte değerlendirilmesiyle oluşmuştur (Miner, 2003, s. 259; Gürbüz & Sığrı, 2015, s. 24). Bu bağlamda örgütsel davranış literatüründe; ne tür değişkenler arası ilişkilerin ortaya çıkarıldığı, yeni kavramların keşfedilmesinin alanın genişlemesine nasıl katkı sağladığı veya ne tür paradigma değişimleri yaşandığı gibi konulara odaklanmak oldukça önemlidir. Buradan hareketle örgütsel davranış alanına yönelik ağ analizleri, içerik analizleri ve meta-analizlerin büyük resmi görebilmek açısından büyük katkı sağlayabileceği ifade edilmektedir (Turgut & Beğenirbaş, 2016, s. 331).

Bu çalışmanın temel amacı örgütsel davranış alanında Türkiye'de 2013 yılından itibaren düzenli olarak gerçekleştirilen ÖDK kapsamındaki çalışmaların değişkenleri, konu ve içeriklerinin dünyadaki eğilimlere paralel olarak ilerleyip ilerlemediğini tespit etmektir. Bu amaca ulaşabilmek adına aşağıda ilgili kongrede yer alan bildiriler ve AOM Proceedings'de yer alan bildirilere içerik analizi ve ağ analizi yapılmıştır.

LİTERATÜR TARAMASI

Uluslararası Alanda Örgütsel Davranış Literatürü

Örgütsel davranış alanı 1950'li yılların başında farklı bir disiplin olarak ortaya çıkmış ve yönetim alanındaki paradigma değişimleriyle birlikte belirginleşmeye başlamıştır (Gürbüz & Sığrı, 2015, s. 5). Yönetimde klasik yaklaşımların gelişimine paralel bir şekilde ilerleyen örgütsel davranış alanının, ilk defa Hugo Münstenberg bireyin psikolojinin motivasyon ve istihdamı etkileyebileceği görüşünü ileri sürmesi (Munsterberg, 1998, s. 3), Mary P. Follet'ın yönetimin çalışanlar üzerinde egemenlik kurma anlamına gelmediğini ifade etmesi (Follett, 1930) ve Hawthorne Araştırmalarının şanslı bulgulara ulaşması sayesinde temellerinin atıldığı ifade edilmektedir (Özkalp & Kırel, 2004, s. 30; Berber, 2013, s. 332; Koçel, 2014, s. 97; Gürbüz & Sığrı, 2015, s. 5). Sistem yaklaşımı ve durumsallık yaklaşımının gündeme gelmesiyle birlikte dikkatleri daha çok üzerinde toplayan bir disiplin haline gelen örgütsel davranış literatürü hem alt kavramların keşfedilmesi itibariyle hem de yeni kavramların türetilmesiyle sürekli olarak gelişmektedir.

Staw (1984, s.657) iş tatmini, devamsızlık davranışı, işten ayrılma niyeti, motivasyon ve performans gibi konuların daha geleneksel değişkenler olduğunu belirtmekte, örgütsel davranış alanının stres, muhalif düşünceler, örgütsel ifşa ve inovasyon gibi nispeten daha yeni konularla gelişebileceğini vurgulamaktadır.

Tsui, vd. (2007, s.446) tarafından yapılan daha yakın tarihli bir çalışma olan ve on yıllık bir süreçte 16 dergide 93 makale üzerine yapılan araştırma sonucu alanda en çok üzerinde durulan konuların adalet, liderlik, performans, iş tatmini, örgütsel refah ve örgütsel değişim olduğu ifade edilmektedir. Griffin ve Moorhead (2011, s.13)'e göre psikoloji disiplininden beslenen örgütsel davranış çalışmaları genellikle motivasyon ve bireysel farklılıklar gibi konulara, sosyoloji ve antropoloji disiplininden beslenen örgütsel davranış çalışmaları grup değer ve normları, örgüt kültürü ve yapısı gibi konulara, siyaset bilimi disiplininden beslenen çalışmalar politik davranışlar, çatışma, karar verme ve liderlik gibi konulara odaklanmaktadır.

Alanın mevcut durumunu ve gelecekteki eğilimleri ortaya koymak adına Heath ve Sitkin (2001, s.47) tarafından 5 dergi baz alınarak 1990-1999 yılları arası örgütsel davranış alanında yayınlanan 2461 makaleye anahtar kelime analizi yapılmıştır. Bu araştırmaya göre en çok çalışılan konular; liderlik (3,7), bağlılık (3.5), kültür (3.4), adalet (3.4), çatışma (3,3), karar verme (3.3), performans (3.2), iş tatmini (3.2), örgütsel vatandaşlık davranışı (3.2), motivasyon (3.2), stres (3.1), güven (3.0), örgütsel değişim (3.0) olarak belirlenmiştir. Sonuç itibariyle disiplinlerarası bir kesişim noktası olan örgütsel davranış literatürünün (Staw, 1984, s. 628) uluslararası literatürde özellikle 1980'lerden bu yana insan kaynağına karşı değişen paradigmalar (Burack, vd., 1994, s. 143) neticesinde uluslararası literatürde hem derinlemesine (performans, bağlılık, örgütsel vatandaşlık davranışı çalışmaları) hem de enlemesine (örgütsel değişim sinizmi, örgütsel damgalama çalışmaları) geliştiği söylenebilmektedir.

Türkiye'de Örgütsel Davranış Literatürü

Özen ve Kalemci (2009, s.80)'ye göre örgütsel davranış literatürü Türkiye'de de yönetim literatürüne paralel bir şekilde gelişmiştir. İlk zamanlar genellikle ABD literatüründe yer alan model ve uygulamaların yerli literatüre aktarılması şeklinde yol gösterici bir tavırla çalışmalar yapıldığı vurgulanmaktadır. 1950 ve 1970'li yıllarda davranışsal yaklaşımın özellikle akademik alanda etkisini göstermesinin ardından 1980'lerde işletmelerde endüstriyel psikoloji gibi kavramlar ön plana çıkmış ve örgütsel davranış alanının gelişimi hızlanmıştır (Şeker, vd., 2014, s. 89).

Örgütsel davranış alanında yapılan çalışmaların neye göre belirlendiğinden hareketle 1996, 1998-2008 yıllarında ulusal yönetim ve organizasyon kongresi bildirilerini değerlendiren Erdem (2009, s.74); literatürün genellikle kültür, liderlik, bağlılık ve yıldırma kavramları üzerinde şekillendiğini ve bu eğilimin yabancı literatürdeki eğilimle paralel bir seyir izlediğini vurgulamıştır. Bir başka çalışmada 1993-2014 yılları arası ulusal yönetim ve organizasyon kongrelerinde yayınlanmış örgütsel davranış bildirileri incelenmiş, yabancı literatürde işlenen temaların yerli literatür üzerinde belirleyici etkisinin devam ettiği ifade edilmiştir (Kızıldağ & Özkara, 2014, s. 7). Örgütsel davranış alanı üzerine yapılan doktora tezlerine yönelik bir çalışma yapan Duygulu ve Sezgin (2014, s.24) ise; liderlik, bağlılık, kültür ve iş tatmini kavramlarının yabancı literatüre paralel bir şekilde çalışma

konusu olarak tercih edildiğini ifade etmektedir. 2010-2015 yılları arası ulusal işletmecilik kongre bildirileri üzerine odaklanan bir başka çalışmada ise benzer şekilde daha çok liderlik, iş tatmini, örgütsel bağlılık, çatışma ve performans konularında çalışıldığı sonucuna ulaşılmıştır (Koyuncu, 2015, s. 133). Bir başka dikkat çeken çalışmada ise ulusal kongrelerde örgütsel davranış alanında diğer çalışmalara benzer şekilde; örgütsel vatandaşlık davranışı, liderlik, performans ve iş tatmini gibi kavramların daha çok çalışıldığı tespit edilmiştir (Turgut & Beğenirbaş, 2016, s. 352).

Bu çerçevede örgütsel davranış literatürünün Türkiye'de gelişiminin genellikle yabancı literatürle paralel bir seyir izlediği, alanın gelişmeye başladığı ilk yıllardan itibaren sıklıkla çalışılan konularda büyük değişimlerin yaşanmadığı ve araştırma yöntemi olarak genellikle nicel analizlerin tercih edildiği ifade edilmektedir (Erdem, 2009, s. 74; Özen & Kalemci, 2009, s. 80; Yıldırım Okutan & Erdoğan, 2017, s. 109).

METODOLOJİ

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmanın temel amacı örgütsel davranış alanında Türkiye'de 2013 yılından itibaren düzenli olarak gerçekleştirilen ÖDK kapsamındaki bildirilerin konu ve içeriklerinin dünyadaki eğilimlere paralel olarak ilerleyip ilerlemediğini tespit etmektir. Bu amaca ulaşabilmek adına ilgili kongrede yer alan bildiriler ve AOM Proceedings'de 2013-2017 yılları arasında yayınlanan bildiriler incelenmiş, içerik analizi ve ağ analizi yöntemleri ile değerlendirilmiştir.

Bu noktada araştırma verileri iki aşamalı olarak incelenmiş; ilk aşamada ÖDK'da 2013-2017 yılları arasında yer alan bildirilerin anahtar kelimeleri, başlık ve özet bölümleri tespit edilmiş ve konulara göre sınıflandırılmıştır. Daha sonra bu bildirilerin çalışma oranlarına göre konu dağılımları incelenmiş, alanın bu dönem içerisindeki seyri (konuların dağılımı açısından) ve ilgi alanlarının neler olduğu sorusuna cevap bulunmaya çalışılmıştır. İkinci aşamada ise AOM'de 2013-2017 yılları arasında örgütsel davranış alanında yayınlanan bildiri metinleri taranmış, alanın seyri ve Türkiye'deki çalışmalarla paralellik gösterip göstermediği araştırılmıştır.

Araştırma yöntemi olarak içerik analizi ve ağ analizi tercih edilmiş, Nvivo 10 programı yardımıyla kodlama ve sınıflandırma yapılmıştır. Ayrıca kavramlar arası ilişkilerin tespit edilebilmesi açısından ağ analizi Vosviewer programı aracılığıyla tespit edilmiş ilgili grafikler ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Veri setinin oluşturulmasında ilk olarak anahtar kelimeler ve başlıklardan daha sonra ağ analizi ve yoğunluk analizi için bildiri başlıkları ve özet bölümlerinden yararlanılmıştır. Böyle bir yol izlenmesinin nedeni; kavramlar arası ilişkileri de incelemeye fırsat veren ağ analizi için yalnızca anahtar kelimelerin ya da başlıkların kullanımının

yanıltıcı olabileceği, bildiri içeriklerinin daha net anlaşılabilmesi için özet bölümlerinin de analize dâhil edilmesi gerektiği düşüncesidir.

Araştırma Örneklemi

Araştırmanın tasarımı betimleyici bir şekilde düzenlenmiş ve veriler internet ortamında hazır olarak bulunan kaynaklardan toparlanmıştır. Araştırma kapsamında örgütsel davranış literatüründe yapılan yerli ve yabancı çalışmaların kıyaslanması söz konusu olduğu için Türkiye'de 2013 yılında başlayıp düzenli olarak her yıl yayın hayatına devam eden ÖDK'da yayınlanan bildiriler ilgili alana yaptığı bilimsel katkılar nedeniyle tercih edilmiştir. Uluslararası literatürde ise; dünyanın pek çok ülkesinden akademisyenler ve araştırmacılar tarafından tercih edilen ve özellikle yönetim ve organizasyon alanında bir ekol olarak kabul görmüş AOM'nin her yıl en az bir defa basılı olarak yayınladığı bildiri kitabındaki (proceedings) örgütsel davranış alanında yapılan çalışmalar tercih edilmiştir.

ÖDK kapsamında yapılan çalışmalar, 2013-2017 yılları arasında yayınlanmış 487 bildirinin incelenmesi ile araştırmaya dâhil edilmiştir. AOM bildirileri de buna paralel bir şekilde aynı yıllarda yayınlanan örgütsel davranış çalışmalarından oluşmaktadır. Bu çerçevede 2013-2017 yılları arasında AOM bildirilerinin başlık ve özet kısımlarının basılı olarak yayınlandığı toplam 19.220 bildiri metninden 2122 (%11) adet örgütsel davranış alanında yapılmış çalışma tespit edilmiştir. Bu bildirilerin tamamına ait başlık ve özet kısımları toplanarak basit tesadüfi yöntemle %95 güven aralığında en az 325 makalenin örneklem olarak ele alınması gerektiği belirlenmiş toplamda 325 makale analize dâhil edilmiştir. Araştırmanın amacı gereği yalnızca örgütsel davranış alanında yapılan çalışmalar ele alınmış, stratejik yönetim, örgüt kuramları, girişimcilik gibi alanlar araştırmaya dâhil edilmemiştir. Bu nedenle kıyaslamanın verimli bir şekilde yapılabilmesi için ÖDK yazınına paralel bir şekilde, AOM yazınında da (mikro) örgütsel davranış ve liderlik çalışmalarına ağırlık verilmiştir.

Araştırmanın Sınırları

Araştırma zaman ve bütçe kısıtları nedeniyle bildiri metinlerinin yalnızca anahtar kelime, başlık ve özet kısımlarının incelenmesi ile sınırlı kalmıştır. Ayrıca 2122 bildiri metninin tamamının analize dahil edilebilmesi söz konusu olmadığından %95 güven aralığında 325'i basit tesadüfi yöntemle seçilmiştir. Bu yöntemde her bir bildiri metnine numaralar atanarak rastgele numara oluşturan (random number generator) bir program vasıtasıyla 2122 bildiriden 325 bildiri tesadüfi olarak seçilmiştir. Bu yöntem araştırma örneklemine bir sınır getirmektedir. Buna ek olarak uluslararası örgütsel davranış literatürünün yalnızca AOM ile sınırlı olmadığı bilinmekte ancak bu yayının örgütsel davranış literatürünü dünya çapında temsil yeteneğinin diğerlerine oranla daha yüksek olduğu tahmin edilmektedir. Temsil yeteneği açısından duruma bakıldığında türdeşlerine oranla AOM yazını tüm dünyadaki akademisyen ve araştırmacılar tarafından tercih edilmekte ve örgütsel davranış literatürüne nispeten daha fazla

bilimsel katkı sağlamaktadır. Bu durum örgütsel davranış yazınının dünyada genel olarak ilerleyişinin incelenmesi açısından örnekleme bir sınırlılık getirmektedir.

Verilerin Analizi Ve Değerlendirme

2013-2017 yılları arasında ÖDK'da yer alan çalışmalar

Araştırmanın ilk bölümünü oluşturan ÖDK'da yayınlanan bildirilerin tamamına erişilmiştir. Buna göre; 2013 yılında 81, 2014 yılında 109, 2015 yılında 110, 2016 yılında 96 ve 2017 yılında 92 olmak üzere toplam 487 bildiri yayınlandığı tespit edilmiştir. Veriler Nvivo10 programında kodlanarak sınıflandırılmış ve frekans değerlerinin incelenebilmesi için MS Excel programına aktarılmıştır. Yapılan analizler ile bu 5 yıllık dönem içerisinde en çok hangi konuların çalışıldığı ve hangi alanların derinlemesine gelişim gösterdiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Şekil 1'de konuların tercih edilme sıklığını yansıtan kelime bulutu verilmiştir.

Şekil 1: ÖDK Bildirileri (2013-2017) İfadelerin Sıklıklarına Göre Oluşturulmuş Kelime Bulutu

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Kelime bulutunda görüldüğü üzere ÖDK 2013-2017 yılları arası en çok tekrarlanan konulara ait kelimelerin başında "örgütsel" ifadesi gelmektedir. Bu durum kelime sıklıklarının incelenmesinden ve ilgili alanın örgüt çalışmalarından oluşmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra liderlik ve bağlılık, güven, vatandaşlık, sessizlik, performans, özdeşleşme, tatmin ve uyum gibi ifadelerin

diğerlerine oranla daha fazla tekrarlandığı dikkat çekmektedir. Buradan hareketle 5 yıllık dönem içerisinde bu konuların daha çok çalışıldığı ifade edilebilir.

2013-2017 yılları arasında AOM Proceedings'de yer alan çalışmalar

Araştırmanın ikinci bölümünü oluşturan AOM Proceedings'de 2013-2017 yılları arası basit tesadüfî yöntemle seçilmiş 325 bildirinin kelime bulutu Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2: AOM Bildirileri (2013-2017) İfadelerin Sıklıklarına Göre Oluşturulmuş Kelime Bulutu

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 2'de AOM metinlerinde en sık rastlanan kelimelerin başında benzer şekilde "örgütsel" ifadesi gelmektedir. Buna ilaveten ÖDK'daki sıklık oranına benzer bir şekilde liderlik çalışmalarının ön plana çıktığı dikkat çekmektedir. Bağlılık, vatandaşlık, güven, adalet gibi kelimelerin diğerlerine oranla daha sık tekrarlandığı tespit edilmiştir.

Araştırmanın amacına paralel olarak kelime bulutlarının karşılaştırılması değerlendirildiğinde AOM metinlerinde "etik", "değişim", "sosyal kimlik" ve "sosyal sermaye" gibi konuların ÖDK metinlerine kıyasla daha fazla tercih edildiği görülmektedir. ÖDK'da ise "tatmin" çalışmalarının AOM'ye oranla çok daha fazla tercih edildiği dikkat çekmektedir. Bu farklılıkların iş hayatının gündemini ve güncel sorunlarını şekillendiren kültürel, politik, çevresel ve ekonomik etmenlerin Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'deki farklılıklarına da iyi bir perspektif

sunduğu söylenebilir. Farklılık gösteren temel konulardan birinin "etik" bir diğerinin "tatmin" olması bu durumu özetler niteliktedir.

Araştırma sonucu 2013-2017 yılları arası 5 yıllık dönemde ÖDK bildirilerinde 1722, AOM bildiri metinlerinde ise 711 kodlanmış kelime tespit edilmiştir. Çalışmanın temel amacı konuların bu dönem içerisindeki seyrini incelemek olduğundan araştırma yöntemi, araştırma için tercih edilen sektör ya da bölge gibi unsurları içeren kelimeler çalışmaya dâhil edilmemiş, toplamda 487 ÖDK bildirisi için 1288 ve 325 AOM bildiri metni için 711 olmak üzere 1999 ifadeye ulaşılmıştır. En sık rastlanan ifadeler; Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Anahtar Kelimelere Göre Konuların Frekans Değerleri

Konu	**ÖDK İfade Sayısı**	**AOM İfade Sayısı***
Liderlik ve liderlik türleri ile ilgili ifadeler • Dönüşümcü liderlik 12 / **7*** • Otantik liderlik 9 / **5*** • Etkileşimsel liderlik 2 • Hizmetkâr liderlik 7 • Etik liderlik 4 / **7*** • Paternalist liderlik 3 / **2*** • Diğer 59 / **44***	96	**65***
Tatmin ile ilgili ifadeler (iş tatmini, iş yaşam tatmini vb…) • İş tatmini 53 / **14*** • Yaşam tatmini 15 / **3*** • Diğer **5***	68	**22***
Bağlılık (örgütsel, duygusal vb…) ile ilgili ifadeler • İş, meslek, kariyer bağlılığı 9 /**3*** • Örgütsel bağlılık 31 / **12*** • Diğer 11 / **10***	51	**25***
Performans ile ilgili ifadeler • Örgütsel performans 6 / **4*** • İş ve çalışan performansı 23 / **10*** • Diğer 17 / **25***	46	**39***
Adalet (örgütsel, prosedürel vb…) ile ilgili ifadeler	39	**17***
Kültür ifadeleri (örgüt kültürü, çok kültürlü ortamlar vb…) • Örgüt kültürü 21 / **6*** • Diğer 16 / **10***	37	**16***
Ses (örgütsel ses, sessizlik ve çalışan ses davranışı) ile ilgili ifadeler	37	**11***
Kişilik özellikleri ve değerler ile ilgili ifadeler	35	**15***
Yenilikçilik, yaratıcılık, inovasyon ile ilgili ifadeler	32	**16***
İşte kalma ve işten ayrılma niyeti ile ilgili ifadeler	32	**13***
Stres ile ilgili ifadeler	27	**13***
Destek (örgütsel, ailesel, arkadaş vb…) ile ilgili ifadeler	26	**8***
Zekâ ve zekâ türleri ile ilgili ifadeler • Duygusal zekâ 7 / **7*** • Kültürel zekâ 6 / **1*** • Sosyal zekâ 3 / **1*** • Diğer 9	25	**9***
Tükenmişlik ile ilgili ifadeler	25	**5***
Negatif örgütsel davranışlar (sabotaj, intikam, mobbing vb…) ile ilgili ifadeler	23	**22***
Örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilgili ifadeler	23	**14***
Örgüt iklimi ile ilgili ifadeler	23	**7***
Güven ve örgütsel güven ile ilgili ifadeler	22	**21***

Çatışma ile ilgili ifadeler (iş aile çatışması, çatışma yönetimi vb..)	22	**18***
Uyum ile ilgili ifadeler		
• Birey-örgüt-çevre-danışman vb… uyum 12 / **7***	21	**13***
• Diğer 6 / **6***		
Tutkunluk, adanmışlık ve gömülmüşlük ile ilgili ifadeler	20	**12***
Örgütsel sinizm ile ilgili ifadeler	19	**1***
Özdeşleşme ve örgütsel özdeşleşme ile ilgili ifadeler	19	**0***
İyi oluş (wellbeing) ve mutluluk ile ilgili ifadeler	18	**14***
Motivasyon ile ilgili ifadeler	18	**11***
Psikolojik sermaye ile ilgili ifadeler	17	**4***
Duygusal emek ile ilgili ifadeler	16	**2***
İletişim ve müzakere ile ilgili ifadeler	15	**11***
Kariyer ile ilgili ifadeler	15	**8***
Değişim ile ilgili ifadeler	15	**7***
Politik beceri, davranış ve örgütsel politika ile ilgili ifadeler	15	**5***
İş – aile, iş – yaşam ifadeleri (kalite, denge, zenginleştirme, yayılım vb..)	14	**15***
Öz yeterlilik ile ilgili ifadeler	14	**6***
Lider üye etkileşimi ile ilgili ifadeler	13	**19***
Psikolojik sözleşme ifadeleri	13	**7***
Üretkenlik karşıtı davranışlar ile ilgili ifadeler	12	**2***
Kayırmacılık (nepotizm, kronizm vb…) ile ilgili ifadeler	12	**2***
Karar süreçleri ve karar verme mekanizmaları ile ilgili ifadeler	10	**7***
Yalnızlık ile ilgili ifadeler	10	**0***
Etik ile ilgili ifadeler	9	**32***
Pozitif örgütsel davranışlar ile ilgili ifadeler	9	**14***
Rezilyans ve dayanıklılık ile ilgili ifadeler	9	**3***
Tinsellik (maneviyat) ile ilgili ifadeler	7	**6***
Güçlendirme ile ilgili ifadeler	7	**3***
İzlenim yönetimi ile ilgili ifadeler	7	**1***
Kaytarma ve aylaklık benzeri ifadeler	7	**0***
Mentörlük ve danışmanlık ile ilgili ifadeler	6	**5***
İşkoliklik ile ilgili ifadeler	6	**1***
Yabancılaşma ile ilgili ifadeler	6	**1***
Örgütsel ifşa ile ilgili ifadeler	6	**1***
İstismar ve kötü muamele ile ilgili ifadeler	5	**11***
Farkındalık ile ilgili ifadeler	4	**3***
Örgütsel sapma ile ilgili ifadeler	4	**2***
Bilgi paylaşımı ile ilgili ifadeler	4	**2***
Aşırı özgüven ve kendini göstermeye çalışma ile ilgili ifadeler	4	**0***
İdiosinkratik (kişiye has anlaşmalar) ile ilgili ifadeler	3	**1***
Presenteizm (hasta iken işe gelme) ile ilgili ifadeler	3	**1***
Etnik çeşitlilik ile ilgili ifadeler	0	**7***
Sosyal kimlik ile ilgili ifadeler	0	**5***
İş anlamlılığı ile ilgili ifadeler	1	**4***
Empati ile ilgili ifadeler	0	**3***
Entelektüel sermaye ile ilgili ifadeler	0	**3***
Kaygı ile ilgili ifadeler	0	**3***
Mizah ile ilgili ifadeler	0	**3***
Narsisizm ile ilgili ifadeler	1	**3***
Benlik saygısı ile ilgili ifadeler	1	**2***
Rutin davranışlar ile ilgili ifadeler	0	**2***
Kıskançlık ile ilgili ifadeler	0	**2***
Örgütsel damgalama (stigma) ile ilgili ifadeler	0	**1***
Çalışan unutkanlığı ile ilgili ifadeler	0	**1***
Nevrotiklik ile ilgili ifadeler	0	**1***
Diğer (örgütsel davranış ile ilgili yukarıdaki sınıflandırmaya dahil edilemeyen) ifadeler	166	**82***
TOPLAM	**1288**	**711***

(*) Academy Of Management Bildirilerinde Yer Alan İfade Sayıları

Tablo 1'de görüldüğü üzere tercih edilme sıklığı açısından ***"liderlik"*** ile ilgili çalışmaların her iki kongre içinde ilk sırayı aldığı dikkat çekmektedir. Son dönem trendlerine göre özellikle ***dönüşümcü liderlik*** ve ***otantik liderlik*** çalışmaları hız kazanmış gibi görünmektedir. ÖDK bildirilerinde 2. sırada ***"tatmin"*** (iş tatmini, yaşam tatmini vb…) ile ilgili çalışmalar yer almaktadır. 3. sırada ***"bağlılık"*** (örgütsel bağlılık, mesleki bağlılık, duygusal bağlılık vb…) ile ilgili çalışmalar yer alırken, 4. sıra ***"performans"***, 5. sıra ***"adalet"*** ile ilgili çalışmalardan oluşmaktadır. AOM bildirilerinde ise 2. sırada ***"performans"***, 3. sırada ise ***"etik"*** çalışmaları yer alırken 4. sırada ***"bağlılık"***, 5. sırada ise ***"tatmin"*** ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır.

ÖDK'da sıklıkla rastlanan ***"özdeşleşme (19)"***, ***"yalnızlık (10)"***, ***"kaytarma (7)"***, ***"aşırı özgüven ve kendini göstermeye çalışma (4)"*** gibi başlıklara, 325 adet AOM bildirisinde rastlanmamıştır. Buna benzer şekilde AOM Proceedings'de Tablo 1'in son satırlarında yer alan ***"etnik çeşitlilik (7)"***, ***"sosyal kimlik (5)"***, ***"iş anlamlılığı (4)"***, ***"empati (3)"*** ve ***"mizah (3)"*** gibi konulara da 487 ÖDK bildirisinde rastlanmamıştır. Ayrıca herhangi bir sınıflandırmaya tabi edilemeyerek diğer kategorisinde toplanan ***"Makyavelizm"***, ***"sosyal arkadaşlık"***, ***"nesneleştirme" vb…*** konularda da AOM ve ÖDK Bildirileri arasında farklılıkların arttığı tespit edilmiştir.

Bu bağlamda AOM örgütsel davranış bildirileri ve ÖDK bildirilerinin temel konularda paralellik gösterirken, yeni ve henüz derinliği oluşmamış konularda farklılaşma gösterdiği tespit edilmiştir. Bu tespit literatürle tutarlıdır. Yapılan pek çok çalışmada ulusal örgütsel davranış literatürü, küresel eğilimlere paralel bir şekilde liderlik, bağlılık, performans, kültür, vatandaşlık ve adalet konularında yoğunlaşmaktadır (Erdem, 2009, s. 74; Kızıldağ & Özkara, 2014, s. 7; Turgut & Beğenirbaş, 2016, s. 352).

2013-2017 Yılları Arasında ÖDK'da Yer Alan Çalışmalara Yönelik Ağ Analizi ve Yoğunluk Analizinin AOM Çalışmalarına Yönelik Ağ Analizi ve Yoğunluk Analizi ile Kıyaslanması

İlgili yıllar arası ÖDK'da yayınlanan tüm bildiriler incelenerek hangi kavramların birbiriyle daha çok ilişki kurduğunu görebilmek için veri seti Vosviewer programına aktarılmıştır. Program algoritması çok fazla kavramı birbiriyle eşleştirebilmekte bu da görselleştirmede ve ilişkilerin açık ve net bir şekilde tespit edilebilmesinde zorluklar meydana getirebilmektedir. Bu nedenle veri setinde yer alan bazı çalışmalara ait konular programda minimum tekrarlanma değerlerinin en az 3 olarak ayarlanmasıyla grafik dışında tutulmuştur. Analiz dışında tutulan bu bildiri metinlerinin tamamı ölçek geliştirme ve betimleyici özellikteki çalışmalar olduğu için tek bir kavramı ilgilendirmekte dolayısıyla ağ haritasında da herhangi bir bağlantıları bulunmamaktadır. Bu çerçevede gerçekleştirilen analizlerde konular arasındaki ilişkilerin kurulma sıklıkları ilişkinin gücünü yansıtmakla birlikte (kalın çizgiler daha sık kurulan ilişkileri temsil etmektedir) 5 yıllık zaman diliminde yayınlanan ÖDK ve AOM bildirilerine ait ağ

analizleri Şekil 5 ve 6'da gösterilmektedir. Grafikteki her bir renk bir kümeyi temsil etmekte ve ÖDK için 7 küme, AOM için ise 8 küme bulunmaktadır. En az küme elemanı sayısı 4 olarak tespit edilmiş metot olarak "*ilişki gücü"* (association strength) kullanılmıştır. Şekil 3 ve 4 ise ÖDK ve AOM bildirilerinde işlenen konuların yoğunluk grafiğini göstermektedir.

Şekil 3: ÖDK Bildirilerinin Yoğunluk Grafiği

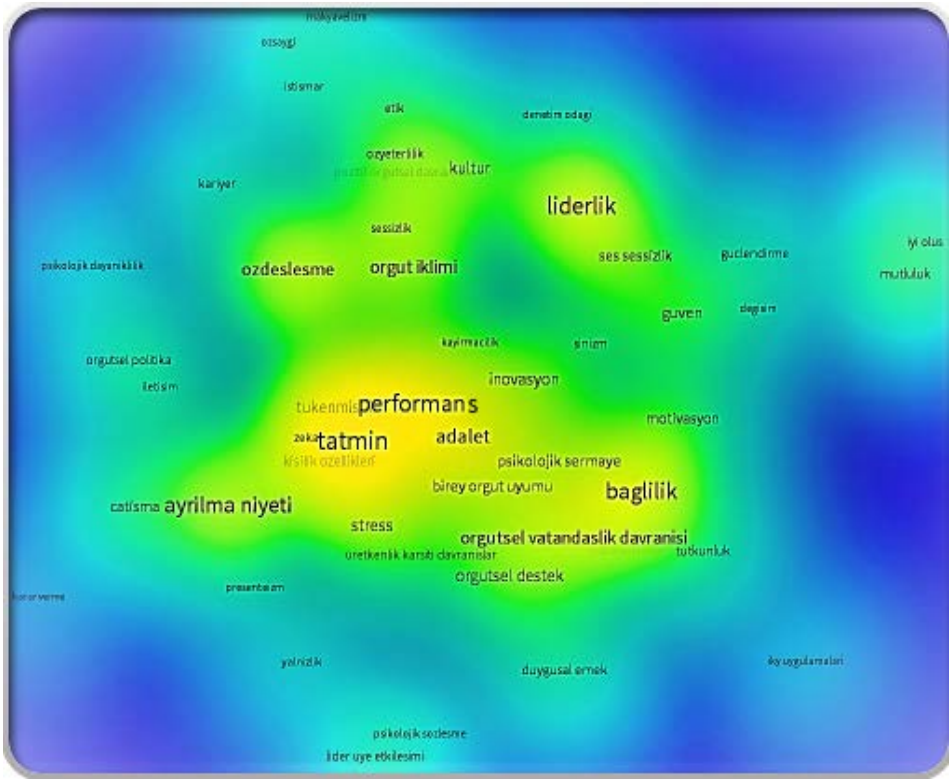

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

Yoğunluk analizine göre ***"liderlik"***, ***"tatmin"***, ***"performans"***, ***"bağlılık"***, ***"adalet"***, ***"işten ayrılma niyeti"***, ***"stres"*** ve ***"kültür"*** konularının ÖDK'da nispeten daha fazla işlendiği dikkat çekmektedir. Bu veriler daha önce yapılan içerik analizini de desteklemektedir.

Şekil 4: AOM Bildirilerinin Yoğunluk Grafiği

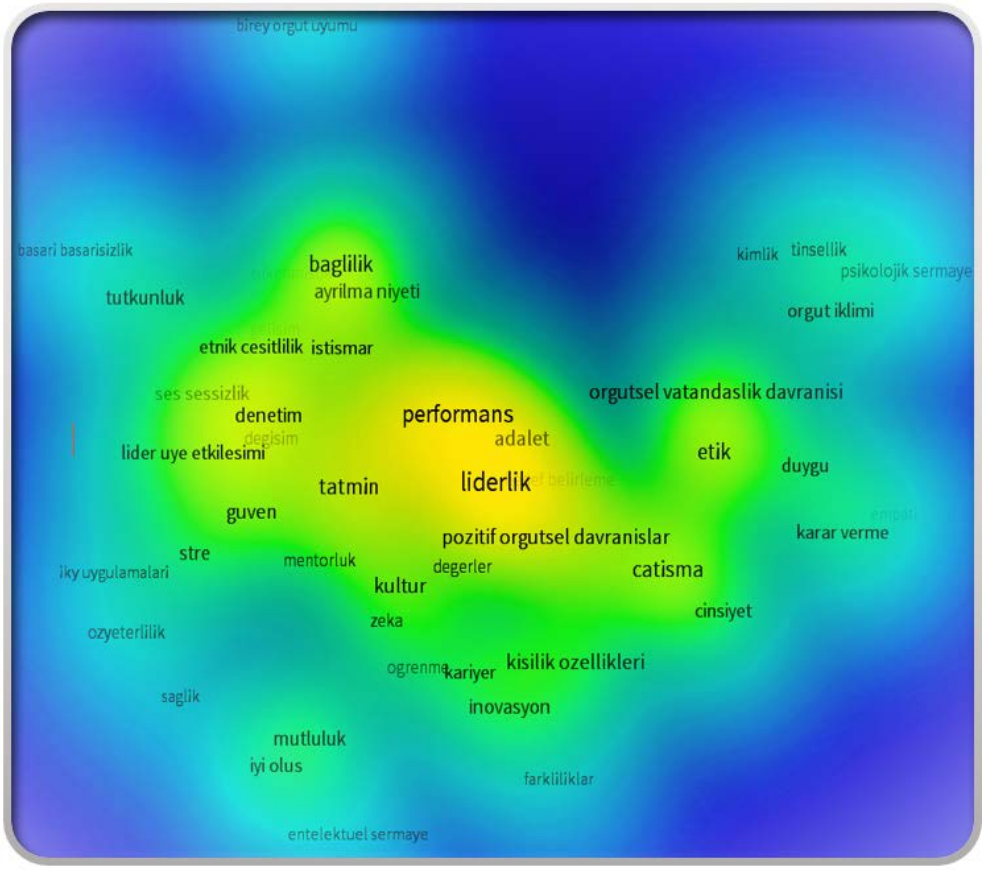

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

AOM bildirilerinin yoğunluk analizine göre ***"liderlik"***, ***"performans"***, ***"tatmin"***, ***"etik"***, ***"bağlılık"***, ***"çatışma"***, ***"pozitif örgütsel davranışlar"*** konularının daha fazla işlendiği görülmektedir. Bu veriler de benzer şekilde içerik analizini destekler niteliktedir.

Şekil 5: ÖDK Çalışmalarına İlişkin Ağ Haritası

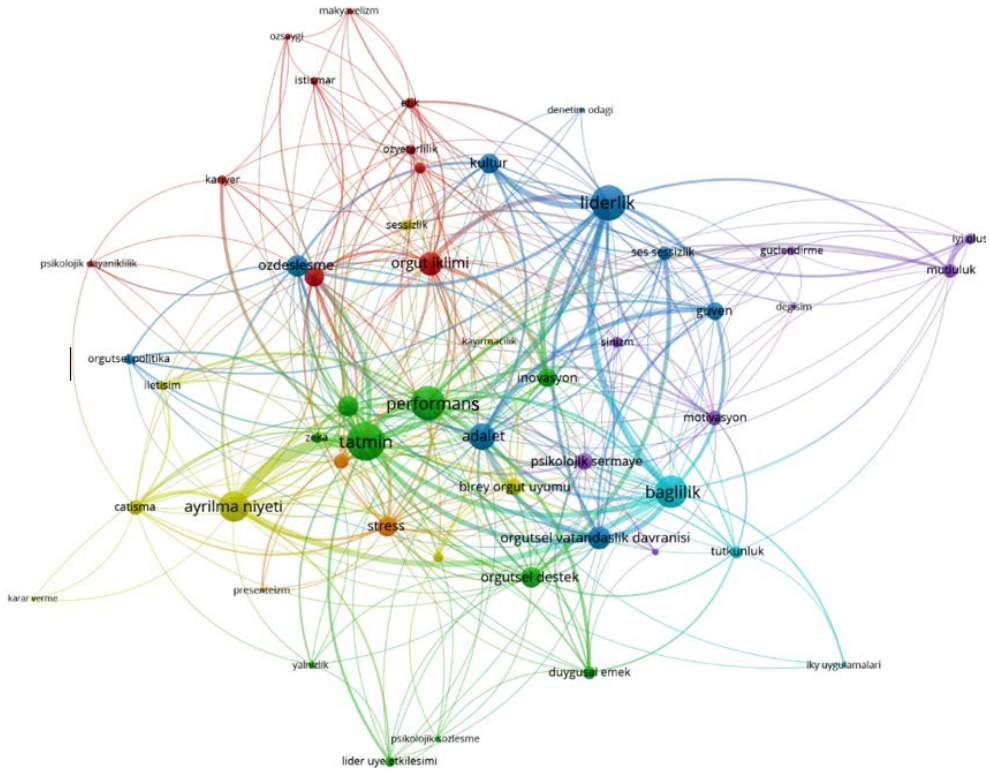

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

ÖDK bildirilerine uygulanan ağ analizine göre 51 farklı kavram 7 grupta kümelenmiş ve kavramlar arasında toplam 382 bağlantı tespit edilmiştir. Toplam bağlantı gücü ise 641 olarak belirlenmiştir. En sık rastlanan konulara ait bağlantı değerleri;

- İş aile tatmini, iş yaşam tatmini, iş tatmini gibi kavramları içerisinde barındıran tatmin konusunda bağlantı sayısı 34, toplam bağlantı gücü 89,
- Liderlik konusu ile ilgili bağlantı sayısı 23, toplam bağlantı gücü 72,
- Performans ile ilgili bağlantı sayısı 33, toplam bağlantı gücü 72,
- Bağlılık ile ilgili bağlantı sayısı 29, toplam bağlantı gücü 69,
- İşte kalma ve işten ayrılma niyetine ait bağlantı sayısı 29, toplam bağlantı gücü 64,
- Adalet konusuna ilişkin bağlantı sayısı 27, toplam bağlantı gücü 51,
- Örgüt iklimine ilişkin bağlantı sayısı 25, toplam bağlantı gücü 43,
- Örgütsel destek konusunun bağlantı sayısı 23, toplam bağlantı gücü 37,
- Stres ifadesine ait bağlantı sayısı 22, toplam bağlantı gücü 37,

- Yenilikçilik, yaratıcılık kavramlarını da barındıran inovasyon ifadesinin bağlantı sayısı 20, toplam bağlantı gücü 34 olarak tespit edilmiştir.

Şekil 6: AOM Çalışmalarına İlişkin Ağ Haritası

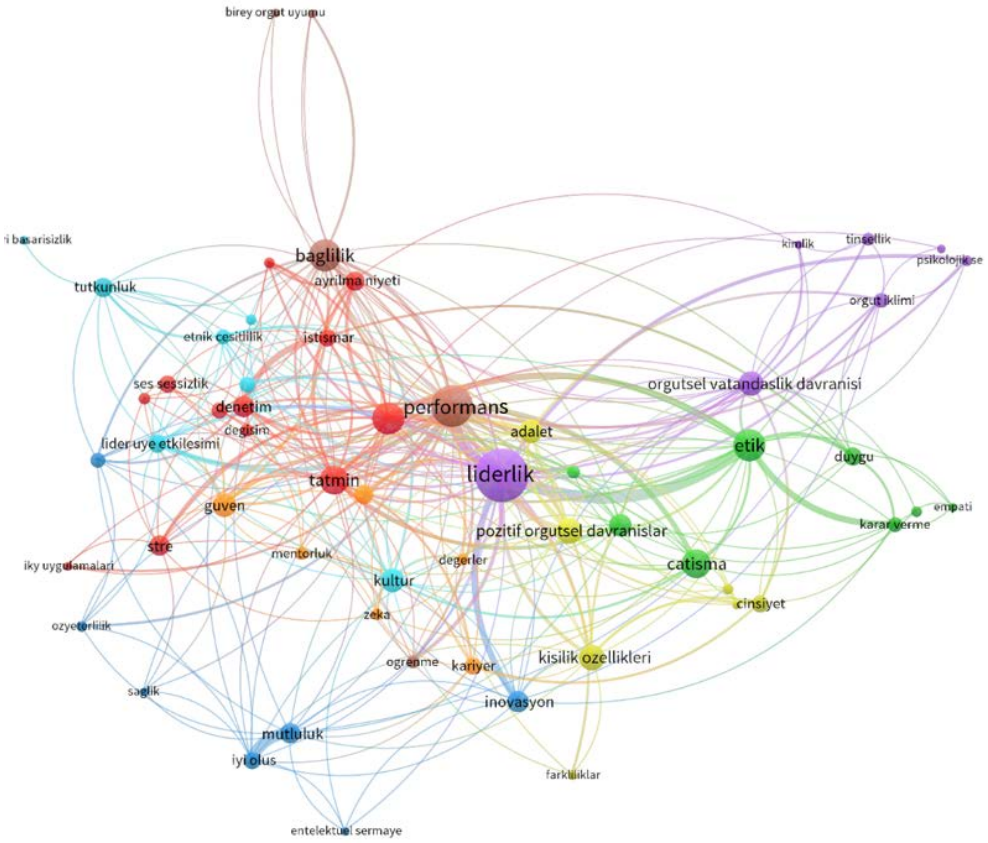

Kaynak: Yazarlar tarafından hazırlanmıştır.

AOM bildirilerine uygulanan ağ analizi neticesinde 59 farklı kavram 8 grupta kümelenmiş ve kavramlar arasında toplam 336 bağlantı hesaplanmıştır. Toplam bağlantı gücü ise 476 olarak tespit edilmiştir. Bağlantı gücüne göre kavramlara ait değerler sırasıyla;

- Liderlik ile kurulan bağlantı sayısı 41, toplam bağlantı gücü 83,
- Performans ile kurulan bağlantı sayısı 40, toplam bağlantı gücü 73,
- Tatmin ile kurulan bağlantı sayısı 29, toplam bağlantı gücü 42,
- Etik ile kurulan bağlantı sayısı 22, toplam bağlantı gücü 44,
- Saldırganlık, mobbing, dışlanma gibi kavramları da içeren negatif örgütsel davranışlar ile kurulan bağlantı sayısı 24, toplam bağlantı gücü 41,
- Bağlılık ile kurulan bağlantı sayısı 27, toplam bağlantı gücü 36,

- Güven ile kurulan bağlantı sayısı 20, toplam bağlantı gücü 25,
- Yardım etme davranışı, proaktif davranışlar gibi kavramları da barındıran pozitif örgütsel davranışlar ile kurulan bağlantı sayısı 15, toplam bağlantı gücü 24,
- Örgütsel vatandaşlık davranışı ile kurulan bağlantı sayısı 19, toplam bağlantı gücü 24,
- Çatışma ile kurulan bağlantı sayısı 14, toplam bağlantı gücü 20 olarak tespit edilmiştir.

Toplam bağlantı gücü kavramlar arasındaki ortak kullanım gücünü temsil etmekte ve ilgili değerin fazla olması kavramlar arasındaki ilişki sıklığının fazla olduğu anlamına gelmektedir (Coşkun & Tabak, 2016, s. 295). Bağlantı sayıları ise söz konusu kavramların içinde birlikte bulundukları belgelerin sayısını ifade etmektedir. Buradan hareketle hem ÖDK hem de AOM bildirileri kapsamında bağlantı sayısı fazla ve bağlantı gücü yüksek olan kavramlarla diğerlerine göre daha sık ilişki kurulduğu ve daha çok çalışıldığı, dolayısıyla daha derinlemesine geliştiği ifade edilebilir.

SONUÇ

Örgütsel davranış alanı, küresel boyutta öneminin anlaşılmasıyla birlikte giderek daha fazla dikkat çekmektedir. Örgütsel davranış alanında yapılan çalışmalar pek çok araştırmacı tarafından farklı araştırma yöntem ve metotlarıyla incelenmekte, alanın ilerleyişi hakkında bütüncül bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmada alana katkıları ve daha önce vurgulanan eleştiriler de göz önünde bulundurularak, yerli yazında ÖDK ile AOM bildirilerinin bir karşılaştırması ve değerlendirmesi yapılmıştır. Örgütsel davranış alanında yapılan ulusal çalışmaların genellikle yurtdışındaki kavram ve çalışmaların yerli literatüre taşınması şeklinde gerçekleştiği, özellikle ABD literatürünün etkisinin fazla olduğu (Özen & Kalemci, 2009, s. 80) vurgulanmakla birlikte; tatmin, liderlik, bağlılık, adalet, performans, örgütsel vatandaşlık davranışı kavramlarının Amerika Birleşik Devletleri literatürüne paralel bir şekilde diğer konulara oranla daha sık çalışıldığı (Erdem, 2009, s. 74; Koyuncu, 2015, s. 133; Turgut & Beğenirbaş, 2016, s. 352) ifade edilmiştir.

Bu çalışmada içerik analizi sonucunda en sık çalışılan konuların her iki yayında da liderlik, performans, bağlılık, tatmin ve adalet kavramları üzerine yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Farklı olarak AOM yazınında ***etik, negatif örgütsel davranışlar, çatışma ve etnik çeşitlilik*** konularının ulusal literatüre oranla çok daha fazla çalışıldığı, ulusal yazında ise; ***kültür, örgütsel ses ve sessizlik / çalışan ses davranışları, yenilikçilik / yaratıcılık ve inovasyon ile işte kalma ve işten ayrılma niyeti*** konularının AOM yazınına oranla çok daha fazla çalışıldığı belirlenmiştir. Bu bulgular yoğunluk analizi sonuçlarıyla örtüşmektedir. Örgütsel davranış literatüründe derinlemesine gelişim gösterebilmiş konuların temel konular olarak kabul edilmesi, atıf kolaylığı ve kaynaklara erişim kolaylığı gibi nedenlerle daha

sık çalışıldığı düşünülmektedir ancak nispeten derinlemesine gelişim gösterememiş örgütsel damgalama, rutin davranışlar, benlik saygısı gibi konuların ulusal yazında AOM literatürüne oranla çok daha az çalışıldığı görülmektedir.

Konuların birlikte kullanım sıklığına ilişkin bulgular da içerik analizi sonuçlarıyla örtüşmektedir. Her iki yazının ağ haritaları incelendiğinde liderlik çalışmalarının ön plana çıktığı dikkat çekmektedir. Ağ haritaları konular arası bağlantıların incelenmesi amacıyla bağlantı gücü metoduyla oluşturulmuş ve konular arasında kurulan bağlantı sıklıkları incelenmiştir. Buna göre; ÖDK bildirilerinde bağlantı gücü en yüksek konular sırasıyla; tatmin, liderlik, performans, bağlılık, işte kalma ve işten ayrılma niyeti, adalet, örgüt iklimi, örgütsel destek, stres ve inovasyon (yenilikçilik / yaratıcılık dâhil) olarak hesaplanmıştır. AOM bildirilerinde ise bağlantı gücü en yüksek konular sırasıyla; liderlik, performans, tatmin, etik, negatif örgütsel davranışlar, bağlılık, pozitif örgütsel davranışlar, güven, çatışma, örgütsel vatandaşlık davranışı olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar literatürle tutarlı olmakla birlikte derinlemesine gelişim seyreden konular bakımından AOM bildirileri ve ÖDK bildirilerinin paralellik gösterdiği ifade edilebilir. Buna rağmen birtakım farklılıklarda bulunmaktadır. Örneğin söz konusu yayınlarda yer alan çalışmaların, herhangi bir sınıflandırmaya dâhil edilemeyen konular bakımından birbirinden farklılaştığı ifade edilebilir.

Bu çalışmada örgütsel davranış alanında ulusal (ÖDK) ve uluslararası (AOM) bildirilerin konuları bakımından karşılaştırılması içerik analizi ve ağ analizi yöntemleriyle yapılmış ve sık çalışılan konuların birbirleriyle bağlantıları tespit edilmiştir. İleride yapılacak çalışmalarda araştırmanın amacı gereği çalışmaya dâhil edilmeyen bildirilerde kullanılan araştırma yöntemlerine yönelik de kıyaslama yapılabilir. Farklı kongre ve bilimsel yayınlar örnekleme dâhil edilerek daha geniş kapsamlı çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

Berber, A. (2013). *Klasik yönetim düşüncesi*. İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Burack, E. H., Burack, M. D., Miller, D. M., & Morgan, K. (1994). New paradigm approaches in strategic human resource management. *Group & Organization Management*, 141-159. https://doi.org/10.1177/1059601194192003 adresinden alındı

Coşkun, H. E., & Tabak, A. (2016). 1995-2015 yılları arasında örgütsel davranış ve insan kaynakları yönetimi alanında dünya ne çalıştı, biz ne çalıştık? sorusunun izini sürmek. *4. Örgütsel Davranış Kongresi* (s. 290-299). Adana: Çukurova Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanlığı.

Culnan, M. J., O'Reilly, C. A., & Chatman, J. A. (1990). Intellectual structure of research in organizational behavior, 1972-1984: A cocitation analysis. *Journal of the American Society for Information Science*, 453-458.

Duygulu, E., & Sezgin, O. B. (2014). Türkiye'de örgütsel davranış yazını doktora tezlerine yönelik bir inceleme. *2. Örgütsel Davranış Kongresi*, (s. 17-29). Kayseri.

Erdem, F. (2009). Örgütsel davranış araştırmalarında niş alanlar nasıl belirleniyor? Ulusal yönetim ve organizasyon kongresi yazını üzerine kısa bir değerlendirme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 65-78.

Follett, M. P. (1930). *Creative experience.* London: Longmans, Green and Co.

Griffin, R. W., & Moorhead, G. (2011). *Organizational behavior: Managing people and organizations.* Cengage Learning.

Gürbüz, S., & Sığrı, Ü. (2015). Örgütsel davranışa giriş: yönetim bilimi ve örgütsel davranış alanının kuramsal gelişimi. Ü. Sığrı, & S. Gürbüz (Düz.) *Örgütsel Davranış* içinde, (3 b., s. 1-44). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Heath, C., & Sitkin, S. B. (2001). Big-B versus Big-O: What is organizational about organizational behavior? Journal of Organizational Behavior, 22, 43-58.

Kızıldağ, D., & Özkara, B. (2014). Türkiye'de örgütsel davranış araştırmalarındaki yönelimler: Ulusal yönetim ve organizasyon kongresi örneği. *2. Örgütsel Davranış Kongresi*, (s. 1-8). Kayseri.

Koçel, T. (2014). *İşletme yöneticiliği.* İstanbul: Beta Basım A.Ş.

Koyuncu, S. C. (2015). Örgütsel davranış alanında odaklanılan konular ve kullanılan yöntemler: 2010-2015 yılları ulusal işletmecilik kongre bildirileri üzerine bir inceleme. *İş ve İnsan Dergisi*, 127-135.

Miner, J. B. (2003). The rated importance, scientific validity, and practical usefulness of organizational behavior theories: A quantitative review. *Academy of Management Learning & Education*, 250-268.

Mowday, R. T., & Sutton, R. I. (1993). Organizational behavior: Linking ındividuals and group to organizational context. *Annual Reviews of Psychology*, 195-229.

Munsterberg, H. (1998). *Psychology and industrial efficiency* (Vol. 49 b.). A&C Black.

Mustafa, A. (2013). *Organizational behaviour.* London: Global Professional Publishing.

O'Reilly, C. A. (1991). Organizational behavior: Where we've been, where we're going. *Annual Review of Psychology*, 427-458.

Organ, D. W. (1997). Organizational citizenship behaviour: It's construct clean-up time. *Human Performance*, 85-97. doi:10.1207/s15327043hup1002_2

Organ, D. W. (2018). Organizational citizenship behavior: Recent trends and developments. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*.

Özen, Ş., & Kalemci, A. (2009). Ulusal Yönetim Ve Organizasyon Kongresi'nin doğuşu, kurumsallaşması ve alana etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 79-112.

Özer, M. A. (2012). *21. yüzyılın modern yönetimi için geleceğe yön veren yönetim guruları.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Özkalp, E., & Kırel, Ç. (2004). *Örgütsel davranış.* Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.

Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2013). *Örgütsel davranış - Organizational behavior*. (İ. Erdem, Çev.). Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.

Sims, R. R. (2002). *Managing organizational behavior*. Westport: Quorum Books.

Staw, B. M. (1984). Organizational behavior: A review and reformulation of the field's outcome variables. *Annual Review of the Psychology*, 627-666.

Şeker, M., Erol, E., Karabat, B. Ç., & Pehlivan, D. (2014). İKY perspektifi ile örgütsel davranışa akademik açıdan bakış. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 86-101.

Tsui, A. S., Nifadkar, S. S., & Ou, A. Y. (2007). Cross-national, cross-cultural organizational behavior research: Advances, gaps, and recommendations. *Journal of Management*, 426-478.

Turgut, E., & Beğenirbaş, M. (2016). Türkiye'deki örgütsel davranış yazınına bakış: Örgütsel davranış kongrelerinin yazar ve içerik yönünden ağ analizi ile incelenmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 328-354.

Yıldırım Okutan, E., & Erdoğan, H. (2017). Türkiye'de son on yıldaki örgütsel davranış kongrelerindeki yönelimler: Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi ve Örgütsel Davranış Kongresi Örneği. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 107-117.

Yayın Geliş Tarihi: 03.01.2020
Yayına Kabul Tarihi: 03.02.2020
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.669919

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 589-622
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

MEMLÛKLER DÖNEMİNDE MISIR'DA GAYRİMÜSLİMLERLE İLGİLİ YAŞANAN TOPLUMSAL HADİSELER VE ONLARA KARŞI UYGULANAN MÜEYYİDELER

Burak Gani EROL[*]

Öz

Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti ile birlikte, İslâm toplumu içinde Müslüman olmayanların durumunun ne olacağı konusu ortaya çıkmıştır. O esnada Medine'de Müslümanların haricinde üç grup halinde yaşayan gayrimüslimler (Yahudiler, Hıristiyanlar ve Putperestler) ile Hz. Peygamber'in yaptığı antlaşma (Medine Vesikası) neticesinde bu sorun çözülmüş, İslam toplumu içerisinde yaşayan gayrimüslimlere bazı haklar tanınmıştır. Buna göre cihat sonucu İslâm devletinin egemenliğine giren tek tanrılı dinlere inanan topluluklar "zimmet" adı verilen bir anlaşma yahut kendilerine bahşedilen bir garanti sonucunda İslâm devleti tarafından korunmuşlardır. Dinlerini değiştirmeden İslâm Devleti tarafından korunan ve askerlikten muaf tutulan bu kişilere de zimmî denilmişti. Zimmî statüsündeki her şahsın malı, canı, vatandaşlık ve inanç hakları doğal ve tabii olarak vatandaşı olduğu devlet tarafından tıpkı Müslüman vatandaşınınkini koruduğu özen ve ihtimamla korunmaktaydı. 1250 senesinde son Eyyûbi sultanı Turanşah'ı öldürerek devletlerini kuran Memlûkler, 267 sene boyunca Mısır merkez olmak üzere tüm Orta Doğu'yu, Anadolu içlerinden, Nûbe'ye kadar, Hicaz bölgesi de dahil olmak üzere hakimiyet ve denetimleri altında tutmuşlardır. Memlûkler bu kadar geniş bir coğrafyada sadece topraklarında yaşayan Müslümanların değil aynı zamanda gayrimüslimlerin de efendileri ve sultanları olmuşlar, İslâm dininin yasalarını temel alan hukuk ve idare sistemi vasıtasıyla gayrimüslim teba ile de devlet-vatandaş ilişkisini tesis etmişlerdi. Lakin devletin 267 yıllık tarihi, bireysel hadiselere girilmeden dahi incelendiğinde devletin gayrimüslim tebası ile başta siyasî ve sosyal sebeplerden olmak üzere sorunlar yaşadığı ve sık sık onlara karşı müeyyideler uyguladığı göze çarpmaktadır. Genel olarak, gayrimüslimlerin İslam toplumu içinde yaşamalarından ve de İslam devletinde memur olarak istihdam edilmelerinden kaynaklı sorunlar çoğu zaman vazifelerinden azledilmeleri ile sonuçlanmıştı.

Anahtar Kelimeler*: Zımmî, Memlûk, Yahudi, Hıristiyan.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Erol, B. G. (2020). Memlûkler döneminde Mısır'da gayrimüslümlerle ilgili yaşanan toplumsal hadiseler ve onlara karşı uygulanan müeyyideler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 589-622.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-3010-4276, burak-gani@hotmail.com

SOCIAL PROBLEMS WITH THE NON-MUSLIMS IN EGYPT IN THE MAMLUK STATE AND THE SANCTIONS AGAINST THEM

Abstract

With Hz. Muhammad's migration to Medina, what would happen to the situation of non-Muslims within the Islamic society has emerged. As a result of the treaty (The Constitution of Medina) between Hz. Muhammed and non-Muslims living in three groups (Jews, Christians and pagans) in Medina in the meantime, non-Muslims, this problem was solved and some rights were granted to non-Muslims living in Islamic society. According to this, the communities that believed in the monotheistic religions that entered the sovereignty of the Islamic state as a result of jihad were protected by the Islamic state as a result of an agreement called "embezzlement" or a guarantee granted to them. Those who were protected by the Islamic State and who were exempted from military service without changing their religion were also called zimis. The rights, property, citizenship and belief rights of every person of Zimi status were protected by the natural and, of course, the care of the citizen as well as the care of the Muslim citizen. In the year 1250, the Mamelukes, who had established their state by killing Turanşah, the last Sultan of Eyyub II, kept the entire Middle East, including the Egyptian center, under the sovereignty and control of the Middle East, from the Anatolian to the Nubia, and in the Hedjaz region. The Mamluks were not only the Muslims living in the land but also the non-Muslims and the sultans of the non-Muslims. They established the state-citizen relationship with the non-Muslim subjects through the system of law and administration based on the laws of Islam. However, when the state's 267-year history is examined even without entering into details and individual events, it is observed that the state experienced problems with non-Muslim subjects and frequently applied sanctions against them. In general, the problems stemming from the non-Muslims living in the Islamic society and the fact that they were employed as civil servants in the Islamic state have often resulted in their dismissal.

***Keywords**: Non-Muslim, Mamluks, Jews, Christians.*

GİRİŞ

Müslümanlar tarafından Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Amr b. Âs (ö. 664) eliyle 640-642 yılları arasında tamamıyla fethedilen Mısır, fethinden sonra İslâm tarihi içinde mühim bir rol teşkil etmiştir. Burada kurulan yahut buraya hâkim devletler siyasî, askerî, iktisadî bakımlardan İslâm âleminin kaderi üzerinde doğrudan ya da dolaylı olarak bir rol oynamışlardır. Mısır, 661-750 yılları arasında Emevîler ve sonrasında onları yıkan Abbâsîler tarafından yönetilmiştir. Mısır'da idarî ve askerî mekanizması Türk, halkı tabii olarak Arap olan ilk devlet olan Tolunoğulları (868-905), Ahmed b. Tolun (ö. 884) tarafından 868'de kurulmuştur. Tolunoğullarını müteakiben yine bir Türk devleti olan Ihşîdîler (935-969), onlardan sonra Tunus'ta kurulan ve egemenliklerini Mısır'a taşıyan Fatımîler (909-1171), Fatımîlerden sonra yine bir Türk devleti olan Eyyûbîler (1169-1250) ve Eyyûbîlerin son hükümdarı Turanşah'ı (ö. 1250) öldürerek idareyi ellerine alan Memlûkler (1250-1517), Mısır merkezli İslâm devletleri hüviyetindedirler. Mısır her ne kadar fethinden sonra Müslümanlar tarafından yönetilse de nüfusunun tamamını Müslümanlar teşkil etmiyordu. Zira Mısır halkı, erken denilecek

zamanlarda (M.S. 1 veya 2. Yüzyıllarda) Hıristiyanlığı benimsemeye başlamış ve zaman içinde, Arius (ö. 336) tarafından bir öğreti geliştirecek ve Hıristiyanlık içindeki ilk ciddi ayrılığa sebebiyet verecek kadar büyük ölçüde bu dine intisab etmişlerdi (DİA, 25, 2002, s. 424-425).[1] Mısır, fetih olunduktan sonra da, zaman içinde bir kısmı asimile olmasına rağmen, Melkitler ve Monofizit Kıptîler şeklinde iki büyük gruba ayrılmış mevcut Hıristiyan halkı varlığını muhafazaya devam etmiştir (Sağlam, 2011, s. 30). Hıristiyanların yanı sıra varlığını muhafaza eden ve ağırlıklı olarak 3 mezhebe (Râbbâniler, Karâiler ve Sâmiriler) (Yiğit, 2018, s. 125) ayrılmış olan Yahudiler de bulunmaktaydı. Toplam nüfusları yaklaşık altı yüz bin kadar oldukları rivayet edilen bu Hıristiyan ve Yahudi topluluklara fetihten sonra zimmî hukuku uygulanarak kendi topraklarında huzurlu bir şekilde yaşamalarına müsaade edilmiştir (Sağlam, 2011, s. 30-31).

Gayrimüslimler Memlûkler devleti içinde istenmeyen azınlıklar olarak görülmemiş aksine devlet idaresinde özellikle dîvânlarda, mâli işlerin tanzim, teftiş ve yürütülmesi gibi bürokratik görevlerde aktif olarak çalışmışlar, dinî kimliklerinden dolayı her hangi bir ayrımcılığa tabi tutulmamışlardır.[2] Ancak

[1] Kıptiler ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. (Erdem, 1997, ss. 143-178).

[2] Bu gelenek Hz. Ömer zamanında yapılan büyük fetihler ve bunun neticesinde büyüyen devleti ve onun geniş topraklarını nizam altına almak ve yönetebilmek maksadıyla kurulan yeni devlet teşkilatında, fetih olunan devletlerin bürokrasisinde ve maliyesinde çalışmış olan gayrimüslim unsuru istihdam etmeye kadar uzanmaktadır. Devlet teşkilatı Hz. Ömer zamanında gerçek anlamıyla tesis edilirken, ortaya çıkan yetişmiş insan kaynağı eksiği gayrimüslim unsurdan tedarik edilmiştir. Gayrimüslimlerin kamu yararına istihdam edilmeleri hususunda fakihler olumsuz fikir beyan etmelerine ve Hz. Ömer'in de onlarla fikir birliği içinde olmasına rağmen, yine de bu bunlar kamuda kâtip ve vergi memuru olarak çalışmıştır. Hz. Ömer döneminde gayrimüslimlerin görev yaptıkları dairelerin bazısında resmi yazışmaların Arapça değil de Yunanca ve Farsça olarak devam etmesi, vilayetlerde vergi teşkilatında çalışan pek çok gayrimüslim memurun bulunması, arazi vergi dairesinde çalışan İranlı, Yunan ve Kıptîlerin önceki gibi görevlerinde kaldıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Lakin burada önemle üzerinde durulması gereken husus, kamuda yararlanılan gayrimüslimlerin hem statülerinden dolayı önemli pozisyonlara getirilmediği hem de onlara güvenilmemesinden dolayı mühim görevlere tayin olunmadıklarıdır. Hz. Ömer'in gayrimüslimlerden istifade etmesinin sebebi, ortaya çıkan zaruret karşısında pragmatik bir davranış sergilemekten ibaretti. O, insanî hususlarda Müslüman ve zimmî arasında hiçbir ayrım gözetmemesine rağmen (onun gayrimüslimlere karşı adaleti ve merhameti üzerine onlarca örnek vardır), İslâm'ın Müslüman ve gayrimüslimler arasına çektiği sınırı da gayet iyi biliyordu. Bundan mütevellit : "*Yahudi ve Hıristiyanları istihdam etmeyiniz, Onlar dinleri üzere rüşvet alırlar lakin (İslâm) rüşvet almaya izin vermez*" diyerek bu konudaki görüşünü beyan etmiştir. Ayrıca şu hadise de yine Onun konuya bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Ebû Musâ el-Eş'ârî, yanında gayrimüslim kâtibi ile birlikte Basra'dan Hz. Ömer'in yanına geldi. Hz. Ömer kâtibin gayrimüslim olduğunu öğrenince tepki gösterip: "*Bir zimmîyi Müslümanlara âmir yaptın*" dedi ve "*Ey iman edenler, Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostudurlar (Mâide Sûresi, 51) suresini hiç mi duymadın, niçin temiz bir adamı kâtip*

gayrimüslimlerden bir kısmının siyasî hadiselerden cesaret alıp Müslümanların aleyhinde faaliyetlere girişmeleri, makam ve görevlerini dinlerinin lehine kullanıp Müslümanlara eziyet etmeleri ve bir kısmının da mensubu bulunduğu dinî taifenin menfaatlerini gözetmeleri (Kopraman, 1992b, ss. 327-328), özellikle mâli görevlerde bulunmaları sebebiyle aşırı zenginleşmelerinin halk içinde ortaya çıkardığı rahatsızlıklar onlara karşı halkın ve devletin reaksiyon göstermelerine sebebiyet vermiştir. Ayrıca dış politikadaki gelişmeler; devletlerarası gerginlikler, ticarî ve askerî anlaşmaların bozulması, savaşlar, gayrimüslim ülkelerdeki Müslüman ahaliye yahut tüccarlara kötü davranılması vb. gibi sebeplerden dolayı da mütekabiliyet esasları gereği devlet tarafından ülkedeki gayrimüslimlere müeyyideler uygulanmış, haklarında kısıtlamalara gidilmiştir. Bu çalışmada gayrimüslimlere karşı, dış politikadaki gelişmelerden yahut kendi yaşam tarzlarından kaynaklı sebeplerden dolayı devletin ve halkın gösterdiği reaksiyonlar, uyguladığı kısıtlamalar ve uygulanan tedbirler ele alınacak ve zımmî hukuku çerçevesinde değerlendirilecektir.

ZİMMÎLİK KAVRAMI VE ZİMMÎ HUKUKUNUN TEMEL KAVRAMLARI

Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti ile birlikte, İslâm toplumu içinde Müslüman olmayanların durumunun ne olacağı konusu da ortaya çıkmıştır. O esnada Medine'de Müslümanların haricinde üç grup halinde gayrimüslimler ikamet etmekteydiler: Yahudiler, Hıristiyanlar ve Putperestler. Bunların bir kısmı şehri terk ederken bir kısmı da kalmış ve bunun neticesi olarak yapılan anlaşma uyarınca Müslümanlarınkinden daha az olmak kaydıyla haklar kazanmışlar ve şehirde ortak bir hayat başlamıştı (Özkan, 2016, ss. 212-215; Kenanoğlu, 2004, ss. 10-11). Böylece İslâm hukukunun Müslüman olmayanlarla ilgili hükümleri ortaya çıkmaya başladı. Hz. Muhammed'in Müslüman olmayanlarla yapmış olduğu Medine Vesikası bu hukukun hükümlerinin temelini teşkil etti. Buna göre Dârü'l-Harb'de yaşarken, cihat sonucu İslâm devletinin egemenliğine giren tek tanrılı dinlere inanan topluluklar *zimmet* adı verilen bir anlaşma yahut kendilerine bahşedilen bir garanti sonucunda İslâm devleti tarafından korundular. Dinlerini değiştirmeden İslâm Devleti tarafından korunan ve askerlikten muaf tutulan bu kişilere de *zimmî* denildi (Zeydan, 1988, s. 20; Aydın, 1, 1994, s. 419-420). *Zimmet* kelime anlamı olarak koruma, himaye, dokunulmazlık anlamlarına (Mutçalı, 1995, s. 296) *zimmî* ise korunan, himaye edilen, dokunulmayan manasına gelir. İslâm Devleti içinde

---

edinmedin" diye de sordu. Bunun üzerine Ebû Musâ el-Eş'ârî şu cevabı verdi: "*Onun dini kendisine, kâtipliği ise banadır*". Yine Hz. Ömer'in kölesi Vüssâk'a söylediği: "*Müslüman ol! Şayet Müslüman olursan, Müslümanların idarî işlerinde senden faydalanacağım; zira Müslüman olmayan bir kimseden faydalanamam*" sözü onun idarî işlerde gayrimüslim istihdamına nasıl baktığını yansıtır, (Kalkaşendî, 13, 1922, s. 386; Lewis, 1984, s. 28-30; Güzel, 2016, ss. 37-38).

zimmî statüsündeki kişilerin, hayatları ve malları garanti altına alınırken kendileri de hür bir insan olarak kabul edilmekte, esir yahut köle muamelesine tabi tutulmamaktaydı (Fayda, 2013, s. 428; Bozkurt, 1996, ss. 7-8). *Zimmî* statüsündeki her şahsın malı, canı, vatandaşlık ve inanç hakları doğal ve tabii olarak vatandaşı olduğu devlet tarafından tıpkı Müslüman vatandaşları gibi özen ve ihtimamla korunmaktaydı. Nitekim Hasan el-Basrî, *zimmîlerin* İslâm hukuku bakımından geçersiz sayılan nikâh akitlerine devletin müdahalesi yönünde görüş soran Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'e (717-720) "*Onlar bize kendi inançlarına göre yaşayabilmek için cizye ödüyorlar*" diyerek müdahale edilmemesi gerektiğini bildirmiştir (Yaman, 2013, s. 436; Aydın, 1, 1994, s. 420). Diğer taraftan her ne kadar temel hukuk bakımından *zımmîler* ve Müslümanlar eşit olsalar da, devletin İslâmî yapısı gereği sosyal, iktisadî ve hukuki ahkâm, Müslüman ve *zimmî* cemaat için farklı uygulanıyordu. Zira İslâmî hukuk ve kurallar gayrimüslimler üzerine tatbik edilemezdi. Bu sebeple İslâm devleti içindeki gayrimüslimlerin kendi toplulukları içinde geçerli olan dinî temelli kendi hukuk sistemleri vardı. Onlar sosyal hayatlarını, kendilerine Müslüman olmamaları sebebiyle tanınan ayrıcalıklarını, Müslümanlarla mukayese edildiğinde, kendi sosyal çevrelerinde, Müslüman cemaati rahatsız etmeden ve onlara ters düşmemek kaydıyla yaşayabilirlerdi (Fayda, 2006, ss. 177-181; Bozkurt, 1996, ss. 8-9). *Zimmîlerin* İslâm devleti içinde, Müslüman halk ile birlikte ve onlarla aynı hak ve hürriyetlere sahip olabilmeleri ve düşman olan diğer devletlere karşı korunabilmeleri maksadıyla yapmaları gereken tek şey, cizye vermeleriydi. Cizye, gayrimüslimlerin mallarının ve kanlarının korunması maksadıyla, tâbisi oldukları İslâm devletine verdikleri vergi idi. Hz. Ali'nin ve birçok sahabeye nispet edilen "*Onlar Cizye'yi malları ve kanları bizimkiler gibi olsun diye veriyorlar*" tespiti de bu verginin hukukî ve şer'i dayanaklarından birisidir (Yaman, 2013, s. 436). Konu ile ilgili Kuran-ı Kerîm'in hükmü ise şöyledir: "*Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Peygamberinin haram ettiği şeyleri haram tanımayan, hak dinini din olarak kabul etmeyen kimselerle, boyunlarını büküp kendi elleriyle cizye verene kadar savaşın*" (Tevbe 29). Bunun tersi bir durumda da doğal olarak zimmet düşerdi. Örneğin Yermuk muharebesinde, Hıristiyanların sayılarının çok fazla olması karşısında, Müslümanlar ordularının hepsini bir yere yığmışlardı. Müslüman orduları kumandanı Ebû Ubeyde, emri altındaki asker ve memurlara şu emri vermişti: "*Şimdi siz, onları muhafaza etmekten ve korumaktan aciz durumdasınız. Bunun için şimdiye kadar, onlardan koruma ücreti olarak almış olduklarınızı geri vermeniz icap eder*". Bunun üzerine gayrimüslimlerden toplanmış olan cizye iade edilmiştir (Armağan, 1992, ss. 30-31). Hz. Ömer de kendisinden sonraki halifeye, *zımmîler* hakkında hayır tavsiye etmiş, onlarla yapılan anlaşma şartlarının aynen yerine getirilmesini, onların can, mal ve namusları için gerekirse savaşılmasını, onlara fazla yük yükletilmemesini öğütlemiştir (Fayda, 2006, s. 166).

Görüldüğü üzere *zimmîler*, İslâm devleti içindeki özgürlüklerini, yaşama haklarını ve kısmî vatandaşlıklarını paraları karşılığı satın alan kimselerdir. Kısmî

vatandaşlık denilmesinin sebebi onların İslâm devleti içinde özellikle kamu hukuku ve kamuda çalışma bakımından Müslümanlarla aynı haklara sahip olmamalarından ileri gelmektedir. Onlar ordu komutanı yahut devlet başkanı olamaz, kamu görevlerinde de âmir yahut kanun koyucu mevkiinde değil; kendisine söylenileni yapan yani emri uygulayan ve icra eden memur konumunda olabilirlerdi. Konuyla ilgili olarak Kuran-ı Kerîm'de "*O müminlerdir ki, eğer kendilerini yeryüzünde iktidar mevkiine getirdiğimiz takdirde, namazı kılarlar, zekatı verirler, iyiliği emrederler ve fenalığı yasak ederler. Bütün işlerin sonu sırf Allah'a aittir*" (Hacc Suresi, 41) ayeti geçer. Bu ayet mûcibince gayrimüslimlerin âmir olarak İslâm devletinde görev almaları men edilmiştir. Cihad, Müslümanların hakkı olduğu için gayrimüslimler, cihat yapamazlar (Zeydan, 1988, ss. 67-81; Zeydan, 1994, ss. 434-435).

Zimmî akdi, *zimmînin* İslâm devleti tebasını kabulüyle başlar ve daimidir. Bu akit, ilgili İslâm devletinin hâkim olduğu tüm topraklarda bağlayıcıdır ve *zimmî* ancak tek taraflı olarak bu akdi bozmadıkça veya bozulmasına sebebiyet verecek bir fiil işlemedikçe İslâm devleti tek taraflı olarak bu akdi ilga ve fesih edemez. *Zimmî*, akdi Müslüman olmak yoluyla bozabildiği gibi, İslâm devletine karşı riayet etmesi gereken hususlara muhalif olarak da bu akdi bozabilir. Bu durum devletin de *zimmî* aleyhine akdi bozması için ona dayanak sunar (Kalkaşendî, 13, 1922, s. 366; Zeydan, 1994, ss. 432-433; Kenanoğlu, 2004, ss. 10-11). Gayrimüslimlerin uymaları gereken kaidelerin başlıcaları ise şunlardı: Yeni kilise inşa etmemek, Müslümanların kiliselere girişlerine mani olmamak ve seyahat edenlerin kiliselerde üç gün konaklamalarına müsaade etmek, çocuklarına Kuran okutmamak, Müslüman olmak isteyene mani olmamak, Müslümanların diliyle konuşmamak, Arapça mühür kazdırmamak ve Müslümanların lakaplarını almamak, Müslümanların haklarına riayet etmek ve inançlarına saygılı olmak, onların yanında domuz eti yememek, haç çıkarmamak, şarap içmemek, evlerini Müslümanların evlerine kıyasla yüksek yapmamak, Müslüman kadınlarla evlenmemek, ata binmemek, kılık kıyafet bakımından Müslümanlara benzememek, silah taşımamak ve kullanmamak, binek hayvanlarına binerken eğer kullanmamak vb.[3]

Zimmet akdinin sona ermesine sebebiyet verecek haller ve durumlar ise genel olarak şu şekilde sıralanabilir; Dârûl-Harbe gidip Müslümanlara karşı savaşmak, İslâm devletinin yasalarını ve kanunlarını kabul etmemek, cizye vermeyi reddetmek, bir Müslümanı dininden döndürmek, Müslümanların düşmanlarına yardım etmek, bilerek ve isteyerek bir Müslümanı öldürmek, Allah'a,

[3] eş-Şurûtu'l-Ömeriyye yahut Ahidnâme-i Ömer olarak adlandırılan ve Hz. Ömer dönemine nispet edilen bu şartların yer aldığı belge özellikle Memlûkler döneminde gayrimüslimlerle ilgili meselelerde referans alınmış, uygulanan kısıtlama ve müeyyideler bu şartlara göre yapılmıştır. Bu belgenin ve şartlarının değerlendirilmesi için bkz. (Fayda, 2006, ss. 177-181; Demir, 2014, s. 743; İbn Haldun, Tarihsiz: 1574-1575; Lewis, 1984, ss. 25-26; Nedkoff, 1944, ss. 602-605).

Kuran'a ve Hz. Muhammed ile İslâm dinine küfür ve hakaret etmek, bir Müslüman kadın ile zina yapmak yahut evlenmek, soygunculuk ve eşkiyalık yapmak vb. Ancak bu maddeler de devletten devlete yahut mezhepler arasında farklı yorumlanabiliyordu. Mesela Hanefî fıkhına göre zimmînin Müslümanlar aleyhine savaşa girmesi onun akdine zeval getirmez (Zeydan, 1988, s. 37; Demir, 2015, s. 743). Bu yahut benzeri cürümleri işleyen bir gayrimüslimin cezası ise suçun niteliğine bağlı olarak para ve hapis cezasından sürgün ve ölüm cezasına kadar gitmekteydi. Burada dikkat edilmesi gereken husus, İslâm'da da diğer büyük hukuk sistemlerinde olduğu gibi suçun bireyselliği ilkesidir. Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber'in Necran[4] ahalisi ile yaptığı anlaşmada şöyle bir hüküm de vardır: "Onlardan bir adam, başkasının yaptığı bir haksızlık yüzünden sorumlu tutulamaz" (Zeydan, 1994, ss. 435-436). Buradan da anlaşıldığı üzere İslâm devleti içinde gayrimüslim vatandaşların işlediği cürümler kendi hukuklarına uygun olarak bireysel olarak cezalandırılır ve bu suçtan dolayı bütün gayrimüslim ahali sorumlu tutulamazdı.

MEMLÛKLER DEVRİNDE ZIMMÎLERLE YAŞANAN SORUNLAR VE UYGULANAN TEDBİRLER

Sultan Kutuz Dönemi (1259-1260)

Memlûkler döneminde Hıristiyan ahali ile Müslümanlar arasında ilk mesele Dımaşk'ın Moğollar tarafından işgal edilmesini müteakip başladı. Bağdâd, Hülagü tarafından 1258 senesinde büyük bir Moğol ordusuyla işgal edilmiş, halife de katledilmişti. Moğollar Bağdâd'ı işgalle yetinmemişler, tüm Bilâdu'ş-Şâm'ı[5] işgale başlamışlardı. Halep şehri, Moğollar tarafından 25 Ocak 1260 tarihinde düşürülmüş, zorla ele geçirilen her şehir gibi yağmalanmış, büyük bir katliam gerçekleştirilmişti. Bağdâd ve Halep ile aynı kaderi paylaşmak istemeyen Dımaşk halkı şehri Moğollara teslim etmiş ve Dımaşk 2 Şubat 1260 tarihinde Moğollar tarafından teslim alınmıştı. Yaklaşık bir ay kadar sonra da Hülagü'nün nâib olarak tayin ettiği Ketboğa Noyan şehre gelmiştir.[6] Ketboğa'nın şehre gelişi, Moğolların işgal ettikleri yerlerde Hıristiyan halka iyi davranmaları sebebiyle, şehirdeki Hıristiyanları da cesaretlendirmişti. Bu esnada şehir Hıristiyanlarından bir grup hediyelerle Hulagû'yu ziyarete giderek ondan meselelerinde özenli davranılmasını ve inançlarını yaşamada serbest olduklarını beyan eden bir ferman elde etmişlerdi. Daha oradan dönerken başlarının üzerinde taşıdıkları haçlarla şehre giriş yapan bu Hıristiyanlar, "*gerçek din, Mesîh'in dini ortaya çıktı*" diye bağırıyorlardı.

[4] Suudi Arabistan'ın güneybatısında tarihi bir şehirdir. (Bilge, 2006, s. 507).

[5] Kaynaklarda el-Bilâdu'ş-Şâmiyye yahut el-Bilâdu'ş-Şimâliyye olarak geçen ve günümüzde Suriye**,** Ürdün**,** Filistin**,** Lübnan **ve** Gazze topraklarını içine alan ve Diyarbakır**'**a kadar uzanan bir bölgedir.

[6] Dımaşk'ın Moğollar tarafından işgali ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. (Yılmaz, 2017, ss. 71-99).

Yanlarında getirdikleri şarap dolu kaplardan rastladıkları mescitlerin kapılarına şarap atıyor, ibriklerde taşıdıkları şarapları insanların yüzlerine saçıyor, geçtikleri sokaklarda ve caddelerde gördüklerine haçlarının karşısında ayağa kalkmalarını emrediyorlardı. Şeyh Ebu'l-Beyân Ribâtı[7] önünde duran bu grup, ribatın kapılarına da şarap saçarak Dımaşk çarşısını bu şekilde dolaştılar. Müslümanlar bu durum karşısında toplanarak Hristiyanları Meryem Kilisesi'nin sokağına kadar kovaladılar. İçlerinden seçtikleri bir hatib, çarşının köşesinde bulunan bir dükkân tezgâhına çıkarak Hıristiyanlığı öven, İslâmiyet'i ve Müslümanları yeren bir konuşma yapmıştır. Hıristiyanlar artık Ramazan'da dahi açıktan şarap içmeye başlamışlardı. Müslümanlar hallerinden endişeye düştüler ve içinde bulundukları durumu Hülagü'nün nâibi Ketboğa'ya şikâyete gittiler. Ketboğa şikâyetçilere hakaret etti ve onlardan birkaçını da dövdü. Hıristiyanların rahiplerini övüp kiliselerine giderek destek verdi. ez-Zeynuddîn el-Hafızî de[8] halktan para toplayıp bu paralarla Hülagü'nin nâibi Ketboğa'ya ve Moğolların diğer emîrlerine ve önde gelenlerine kumaşlar alarak onlara günlük ziyafetler veriyordu (İbn Kesîr, 17, 1998, ss. 397-399; Makrîzî, 1, 1997, s. 512; Yunînî, 1, 1954, s. 362; İbn Dokmak, 1982, ss. 264-265; İbn Aybek, 8, 1982, s. 52; 'Aynî, 1, 1987, ss. 249-250).

Ketboğa'nın 3 Eylül 1260 tarihinde Kutuz (1259-1260) komutasındaki Memlûk ordusu karşısında Aynu Calut'ta yenildiği haberi ulaşır ulaşmaz (Dımaşk 6 ay 10 gün Moğol istilası altında kalmıştı) Müslümanlar ayaklanıp Hıristiyanların evlerini yağmalayıp yıktılar. Arkasından Yakûb ve Meryem Kiliselerine saldırarak oraları da yıktılar. Hıristiyanlardan bir kısmını öldürdüler. Çünkü onlar Dımaşk'ta Moğol istilası müddetince defalarca Müslümanlara saldırmış, kiliselerinin yakınlarındaki camileri ve minareleri tahrip ederek çan çalmışlar, haç taşımışlar ve yollarda şarap içerek Müslümanların üzerlerine dökmüşlerdi. Ayrıca Moğollara yaranmak için onlarla işbirliği yapan Müslümanların evlerinin yağmalanmasında kılavuzluk eden Fahreddîn Muhammed b. Yusuf b. Muhammed el-Gencî adlı bir Râfizî şeyhi de cami ortasında öldürüldü. İşbirliği yaptığı iddia edilen başka kimseler de tutuldukları yerlerde öldürüldüler. Ertesi gün Dımaşk'ta Müslümanlar Yahudilerin mallarını yağmaladılar. Öyle ki geride onlara ait bir çöp bile bırakmadılar. Çarşılardaki dükkânlarından geriye sadece bir moloz yığını kalmıştı. Halk kiliseleri ve evleri yakmayı bitirdikten sonra bir bölük asker geldi. Bu askerlerin gelişi ile Dımaşk ahalisinden bir grup Müslüman bunlara karşı harekete geçti ve onları öldürdü. Çünkü bunlar Moğolların muhafız birliği idi. Ardından kiliselere yakın evleri tahrip ettiler, Moğollardan bir grubu öldürdüler. Bundan

[7] Şeyh Ebû'l-Beyân olarak maruf Muhammed b. Mahfûz el-Kırşî eş-Şâfî el-Lüğavî ed-Dımaşkî ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. (İbnu'l-'İmâd, 6, 1986, s. 265).

[8] "Memlûkler'in Mısır'daki Eyyûbî hâkimiyetine son vermelerinden sonra Eyyûbîler'in hâkimiyetini Suriye'de devam ettiren el-Melikü'n-Nâsır'ın (1236-1260) veziridir. Moğollarla gizlice işbirliği içinde bulunarak Dımaşk şehrinin Moğollar tarafından işgalinde rol oynadığı gibi, işgalden sonra da işbirliğine devam ederek Moğollara hizmete devam etmiştir." (Yılmaz, 2017, ss. 74-75, 80, 92).

birkaç gün sonra Sultanın *evşâkiyye*sinden[9] bir bölük Hıristiyanların evlerini yağmaladılar, onlarla birlikte Dımaşklılardan bir grup da vardı. Sultan Kutuz, Dımaşklı Hıristiyanlardan 150.000 dirhem alınmasına karar verdi. Hıristiyanlar parayı aralarında topladılar ve *Atabekü'l-Asâkir*[10] Fârisü'd-Dîn Aktay vasıtasıyla sultana gönderdiler (İbn Kesîr, 17, 1998, s. 402; 'Aynî, 1, 1987, ss. 250-251; Makrîzî, 1, 1997, ss. 517-518; Makrîzî, 3, 1998, s. 778; Yûnînî, 1, 1954, ss. 362-363; İbn Aybek, 8, 1982, ss. 52-53; Yılmaz, 2017, ss. 92-93).

Dımaşk, 635 senesi Eylül'ünde Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Hâlid b. Velîd tarafından fethedilmiştir. Fetihten sonra şehrin dokusuna zarar verilmediği gibi, büyük ölçüde Hırıstiyanlaşmış Dımaşk halkına, fethedilen diğer bölgelerde olduğu gibi din özgürlüğü tanınmış, bunun sonucu olarak da Hıristiyanların bir kısmı ihtida etmişlerdir (Tomar, 2010, s. 311). Ancak dinlerini muhafaza eden bir grup Hırıstiyanın, şehrin fethinin üzerinden yüzlerce yıl geçmiş olmasına rağmen, Müslüman devletler ve idareciler tarafından yönetilmeyi içlerine sindiremedikleri, İslâm dinine ve Müslüman ahaliye karşı gizli bir düşmanlık besledikleri, fırsatını buldukları anda da bunu ortaya koymaktan imtina etmedikleri ve Müslümanları tahakküm altına almaya çalıştıkları bu olayla ortaya çıkmıştır. Hıristiyanların, İslâm'ın kutsal mabetlerine saygısızlığa varan tavırlarına, Moğollar'dan destek bularak bu fiillere girişen Hıristiyan ahaliye karşı, Müslümanlar'ın tepkisi de oldukça sert olmuştur.

Melîk Mansûr Seyfeddîn Kalavun el-Elfî Dönemi (1279-1290)

1290 senesine kadar kaynaklarda gayrimüslim ahali ile alakalı genel bir hadiseye yahut verilen umumî bir hükme rastlanılmamaktadır. Bunun sebebini ise gayrimüslim ahalinin devlette istihdamının kısıtlı olmasına ve zimmet hukukunun tam ve kati olarak uygulanmasına bağlayabiliriz. Ancak bu yılda Sultan Seyfeddîn Kalavun el-Elfî emîrlerin dîvânlarında Hıristiyan ve Yahudilerden hiç kimseyi istihdam etmemeleri, edilenlerin de vazifelerinden çıkarılmalarını emretti. Bütün emîrler bu fermana uygun hareket edip gayrimüslimlerin vazifelerine son verdiler (İbn Tagrıberdi, 7, 1992, s. 275; Makrîzî, 2, 1997, s. 216; Nüveyrî, 31, 2004, s. 312). Memlûkler Devleti'nin muktedir sultanlarından olan Sultan Seyfeddîn Kalavun el-Elfî (1279-1290), Moğollar ve Ermenilerle mücadele etmiş, Markab ve Trablusşam kalelerini Haçlılar'ın elinden almıştır. Kıbrıs Kralı'nın Sultan Kalavun'la Trablus'un düşmesinden üç gün sonra yaptığı on yıllık anlaşma, şehirdeki Müslüman tüccarların mallarının yağmalanması üzerine bozulmuş ve Sultan Kalavun Akka'yı fethetmek için hazırlıklara başlamıştı. Seferin hazırlıkları

[9] Müfredi evşâkî olarak gelir. Atların terbiye ve bakımından sorumlu memlûk grubudur. (Kalkaşendî, 5, 1922, s. 454). Kaynaklarda el-Ocakiyye ve el-Vişâkiyye olarak da geçer. (Çetin, 2007, s. 249).

[10] Atabekü'l-Asakîr: Atabekü'l-Cüyûş yahut Emîru Kebîr olarak da isimlendirilir. Mukaddemu'l-ʿAsker manasına gelirdi. Devlette nâibden sonra ikinci sırada idi. Bütün devlet askerlerinin kumandası onun uhdesinde toplanmıştı. (Kalkaşendî, 4, 1922, s. 18; Uzunçarşılı, 1998, s. 353; Çetin, 2007, ss. 143,145).

tamamlanıp ordu sefere çıkmak üzereyken Sultan Kalavun'un ölümüyle sefer akim kalmıştır (Şeşen, 2018, ss. 76-77). Sultanın gayrimüslimlerin dîvanlarda görevlendirilmeme isteğini hem Akka'da Müslümanlara yapılan saldırılara bir misilleme hem de sefere dair hazırlıkların ve malumatın gayrimüslimler tarafından dindaşlarına sızdırılmamasına yönelik bir önlem olarak değerlendirmek mümkündür.

Melik Eşref Selahaddîn Halil b. Kalavun Dönemi (1290-1293)

Sultan Seyfeddin Kalavun'un ölümünden sonra Memlûkler Devleti tahtına oğlu Melik Eşref Halil geçti. (1292/1293) Makrîzî, Eşref Halil'in tahta geçtiği tarihe kadar gayrimüslimlerin Memlûk ülkesindeki yaşam biçimi hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Hıristiyanlar bellerinde kemerli eşeklere biniyorlar ve onun üzerinden bir Müslümanla konuşmaya cesaret edemiyorlardı. Hatta Müslüman yaya ise eşeği binmesi için ona takdim ediyorlardı. Hiç biri göz alıcı elbiseler giyemiyorlardı. Ancak Mânsûr Kalavun el-Elfî ölüp de yerine oğlu Eşref Halîl geçince işler değişti. Hıristiyanlar hâsekiyye*[11] *emîrlerinin yanında kâtip olarak görev almaya başladılar. Bunun neticesinde de kendilerini Müslümanlara karşı güvende hissettiler, kıyafetleri ve tavırları değişti*" (Makrîzî, 3, 1998, s. 778; 'Aynî, 3, 1987, ss. 181-182). Gayrimüslimlerin devlet içinde bürokrat olarak vazifelendirilmeleri, bu yolla kazançlarının artması ve zenginleşmeleri, yanında çalıştığı emirin nüfuz ve gücünden istifade ederek Müslüman ahaliye tepeden bakmalarının Müslüman halkı rahatsız ettiği muhakkaktır. Bu esnada vuku bulan münferit bir hadise, Hıristiyan memurların elde ettikleri bu gücü nasıl suiistimal ettiklerinin de bir göstergesidir. Şöyle ki, 'Aynu'l-Ğazzâl olarak bilinen bir Hıristiyan, hâsekî emîrlerinden birisinin yanında kâtip olarak görevli idi. O bir gün kumaş ticareti yapan ve efendisine borcu olan bir simsâr ile karşılaştı. Simsar onu görünce bineğinden indi ve ayaklarına kapandı. 'Aynu'l-Ğazzâl simsarla bir münakaşaya girdi ve ona hakaretler etmeye başladı, onu borcuyla tehdit etti. Simsar kendisinden özür dilediyse de kabul etmedi ve onu tutuklatıp ellerini arkadan bağlattı. Onu halk etrafında toplanmış olduğu halde, Ahmed b. Tolun Camisine kadar yürüttü. Bu esnada orada bulunan büyük bir âlim ve halk ne kadar ricacı olsalar da kâtip, simsârı bırakmadı. Bunun üzerine daha da büyüyen kalabalık kâtibi eşeğinden attı ve simsârı serbest bıraktı. Bütün bunlar olurken onlar kâtibin efendisinin Istablına[12] yakındılar. Kâtib kölesini yardım için orada bulunanlarla birlikte getirmesi için gönderdi. Emîr kölelerinden bir grup ve *ocakiyye*si ile geldi ve kâtibi halkın elinden kurtardılar. Ardından da emirin adamları halkı yakalayıp öldürmeye başladılar. Halk onlara biz suçsuzuz diye

[11] Memlûklerde büyük emîrlerden sonraki en önemli sınıf idi. Sultanın özel işlerine bakan, seferde ve gezilerinde onu hazırlayan, yalnız ve çalışmadığı zamanlarda sultanın yanına girebilen, gece ve gündüz onunla beraber olan, bunun yanında devlette çeşitli görevler icra eden kişilerdi. (Çetin, 2007, ss. 108-109).

[12] Istabl: Hükümdarlık sarayına ait binek ve yük hayvanlarının barındırıldığı yer (Özcan, 1999, s. 203).

bağırıyordu. Kâlatü'l-Cebel'in altına kadar bu kargaşa devam etti ve halk orada yardım için "*Allah Sultana yardım etsin*" diye bağırmaya başladı. Sultan olayları tahkik ettirdi ve kâtibin simsâra nasıl küstahça davrandığını ve aralarında neler geçtiğini öğrendi. Aynu'l-Ğazzâl ve emîrlerin yanında çalışan bütün Hıristiyanların da huzuruna getirtilmesini istedi. Nâib Bedreddîn Baydara (Ö. 1293) ve Emîr Sencer eş-Şucâ'î'ye (Ö. 1294) de huzuruna getirilen bütün Hıristiyanları öldürmesini emretti. Kâhire ve Mısır'da emîrlerin yanlarında Hıristiyan ve Yahudi olan hiç kimseyi istihdam etmemesi için duyurular yapıldı. Bütün emîrler, yanlarında çalışan Hıristiyan kâtiplere Müslüman olmaları için baskı yaptılar. İslâm'ı seçmeyenlerin boyunları vuruldu. Kabul edenler emîrlerin yanlarında görevlerine devam ettiler. Aynı uygulamanın sultanın dîvanında yapılması için de nâibe emir verildi (Makrîzî, 3, 1998, ss. 778-779; 'Aynî, 3, 1987, s. 182; Little, 1976, ss. 553-554).

Artık gayrimüslimler korkudan evlerinden çıkamıyorlardı. Halk onların evlerini yağmalamak için birbiriyle yarıştı. Öyle ki Yahudilerin ve Hıristiyanların evlerinin tamamı yağmalandı. Kadınlarını küfürler ederek evlerinden çıkardılar, erkekleri ise öldürdüler. Olayların büyümesi üzerine Nâib Baydara, Sultan ile birlikte gayrimüslimlere yumuşak davranılması için emir çıkarttılar. Hatta Kâhire valisi bizzat kendisi Hıristiyanların evlerinin yağmalanmayacağını ilan etti. Yağmacıların bir kısmı tutuklandıktan sonra azılı olanları dövüldüler. el-Muallaka Kilisesi'nin (Makrîzî, 3, 1998, s. 811) yağmalanmasından sonra yağma olaylarının önü alındı. Yağmacıların çoğu öldürüldüler ('Aynî, 3, 1987, s. 183).

Bedreddîn Baydara, sultanın ve emîrlerin kâtiplerinden pek çoğunu toplayıp sultanın huzuruna çıkarttı. Sultan, eş-Şucâ'i ve *emîru candar*a[13] bunların cezalandırmasını emretti. Kâtiplerin bir kısmı, Kalatü'l-Cebel'in altında bulunan Hayl Çarşısı'na götürüldüler. Burada büyük bir çukur açıldı ve içine atıldılar. Daha sonra da üstlerine yanan odun parçaları atılarak ateşe verildiler. Emîr Baydara, sultandan diğerlerinin bağışlanmasını istedi. Sultan, onun bu isteğini kabul etti ancak: "*Devletimde hiçbir dîvanda Hıristiyan istemiyorum, eğer Müslüman olurlarsa vazifelerine devam edebilirler, olmayanların ise boynu vurulsun*" diye de ilave etti. Baydara onlara: "*Benim Sultan üzerindeki gücüm sizin meselenizi bir şarta bağlayacak kadar çözebilmekten ibarettir ve o da şudur: Aranızdan her kim kendi dininde sebat ederse öldürülecektir, ama İslam'ı seçerse ona ihsanda bulunulacak ve görevine devam edecektir*" dedi. Bu söz üzerine orada bulunan ileri gelenlerden el-Mekîn b. es-Sukâ'î: "*Efendimiz, kim (Hıristiyanlığı kastederek) bu lanet din uğruna öldürülmeyi ister. Allah'a yemin olsun biz din için ölürüz de öldürürüz de. Lakin Allah selamet için bunu takdir etmiyor. Bize neyi seçeceğimizi söylediniz ve biz de ona döndük*" dedi. Baydara gülmeye başladı ve dalga geçerek: " *Yazıklar olsun sana, biz İslâm dininden başka dini seçiyor muyuz?*" dedi. es-

[13] Hem cephanelik hem de hapishane olarak hizmet veren *zeredhane*'den sorumlu olup ayrıca sultan tarafından ölüme mahkûm edilenlerin infazını gerçekleştirirdi. *Emîru Candâr* ve maiyeti sultanın etrafında dolaşıp onu muhafaza ederlerdi, (Kalkaşendî, 4, 1922, s. 20).

Sukâ'î bunun üzerine cevaben "*Efendimiz, biz bilmiyoruz, siz söylediniz biz de uyduk*" dedi. Akabinde kâdının huzurunda Müslüman oldular ve Müslüman olduklarına dair varakaları yazıldı. Bundan sonra Vezir Şemseddîn Muhammed b. es-Sel'ûs'un (ö. 1294)[14] yanına götürüldüler. Yeni Müslüman olmuşlardan bazıları es-Sukâ'î'ye Müslüman olduklarına şehadet eden varakalarını sundular ve: *Efendimiz, kadı bu varakaları yazdı*" dediler. O da: "*Ey evlatlarım bu iş bizim için sonsuza kadar değildir*" dedi. Vezirin yanında ikindiye kadar kalmadılar. Hâcib geldi ve onları *nâib*in yanına götürdü. Orada kadılar toplandılar ve yeni Müslümanlar onların huzurunda Müslüman olduklarına dair biatlarını yenilediler. Makrîzî, bu uygulamadaki yanlışı şu sözlerle eleştirir: "*Bu zeliller İslâm'ı kabulle kudret ve itibar sahibi oldular. Müslümanlar ise zillete düştüler. Müslümanları zulüm ile yönettiler. Hatta Hıristiyanlıklarını dahi göstermekten kaçınmadılar*" (Makrîzî, 3, 1998, ss. 778-780; 'Aynî, 3, 1987, ss. 183-184).

Melik Eşref Halil, kısa süren saltanatı döneminde Haçlılarla amansız bir mücadeleye girmiş, babasının yarım bıraktığı Akka seferini tamamlayıp burayı fethettiği gibi, Sûr, Sayda, Tartus (Antartus), Beyrut, Aslis, Hayfa ve Cübeyl'i ele geçirerek bütün Suriye sahil şeridini Haçlılardan temizlemiştir (Özaydın, 1997, s. 319). Onun döneminde Hıristiyanlara uygulanan müeyyideler ve sebepleriyle alakalı olarak bilgi veren her iki kaynağın da (Makrîzî ve 'Ayni) Eşref Halîl'i, Hıristiyanların dîvanlarda görev almasına izin vermekle eleştirmeleri dikkat çekicidir. Oysa babası Kalavun'un döneminde de gayrimüslimlerin devlet kademesinde görev aldıkları, döneminde çıkardığı bir mersumla görevlerine son vermesinden anlaşılmaktadır. Yine aynı kaynaklarda Sultan Kalavun zamanında, özellikle Emîr 'Alemüddîn Sencer eş-Şücâ'î'nin etkili olduğu dönemlerde gayrimüslimler'in uymaları gereken kurallara harfiyen uyduklarını belirtmeleri, Sultan Halîl dönemi emîrlerine de yapılmış açık bir eleştiridir. Ancak Müslüman ahali tarafından gündeme getirilen münferit bir olayın şikâyeti yahut bahane edilmesi neticesinde gayrimüslimlerin bürokrasideki etkinliğine son verilmiştir.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341)

1301 senesinde Sultan Melik Nâsır Muhammed'in 2. Saltanat döneminde çıkan hadisenin sebebi, bürokrat olarak görev alan gayrimüslimlerin Mısır'da refah içinde yaşamaları ve Müslüman ahalinin bundan rahatsız olmaları ile alakalıdır. Kaynaklar ittifakla meselenin ortaya çıkışını 1301 senesinin Nisan ayı içerisinde Mağrib (Fas) Sultanı Ebû Fâris el-Mütevekkil'in vezirinin Hac sebebiyle Kâhire'ye gelmesi ve tesadüf ettiği bir hadiseye bağlarlar. Şöyle ki; "*Hac için gelen mezkûr veziri Nâibu's-Saltana*[15] *Emîr Salâr ve Emîr Rükneddîn Baybars Çaşnigir karşılar*

[14] İbn Sel'ûs ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Ayaz, 2005, ss. 91-122).

[15] Sultana idarî görevlerinde yardımcı olan büyük görevliler arasında başta Nâibü's-Saltana gelmekteydi. Bu emîr, Sultanın vekili mesabesinde olup, devlet işlerinde onun sağ kolu idi. Nâibü's-Saltana, üst düzey devlet görevlilerinin atanmasında, ıktaların dağıtılmasında ve idarî kararların alınmasında sultana yardımcı olurdu (Keleş, 2002, s. 592).

ve ilgilenirler. Vezir Kaletü'l-Cebel'de yanında Baybars ve Emîr Salâr ile oturduğu anlardan birinde Hıristiyan kâtiplerden biri yanlarından geçer. Kâtip başında beyaz bir sarık olduğu halde ata binmiş, yanında bazı kimselerin onun atının yanından yürürken ondan bir şeyler isteyip yalvarıyorlar, ayaklarını öpüyorlar, ama kâtip onları duymazlıktan gelip cevap vermediği gibi sinirlenip kölesinden halkı tartaklamasını istiyordu (Makrîzî, 2, 1997, s. *337; Little, 1976,* s. *555; Perlmann, 1942,* ss. *853-854). Vezir bu kâtibin Müslüman olduğunu sanmış ancak Hıristiyan olduğunu fark edince çok büyük tepki göstererek yanında Emîr Salâr ve Baybars olduğu halde en-Nâsır Muhammed'in huzuruna çıkmıştır. Memleketindeki Hıristiyan ve Yahudilerin durumlarından elemle bahseden vezir, onların zillet içinde olduklarını aşağılandıklarını, ata binmelerinin mümkün olmadığını, sultanın ve dîvânların işlerinin görülmesinde istihdam olunmadıklarını, Mısır'da yaşayan Yahudilerin ve Hıristiyanların ise en gösterişli giysiler giyerek gösteriş yaptıklarını, onların katır ve ata binmelerine, beyaz sarık takmalarına, devlet dairelerinde çalıştırılmalarına, Müslümanlara tahakküm etmelerine ve aşağılamalarına katlanamadığını söyledi ve ekledi, (23 Aralık 1299 yılında Memlûkler'in İlhanlılar karşısında yenildikleri Vâdî'l-Hazindâr savaşına imada bulunarak) onlar bunları yapabiliyorken nasıl zafer kazanabilirsiniz?"*. Vezirin bu sözleri orada bulunanların kalplerine dokunmuş ve bu konuda bir adım atmanın gerekliliği üzerine hemfikir olmuşlardı. Meseleyi görüşüp tartışmak için de Sultanın emri ile bir toplantı meclisi tertip edilmesine karar verildi. Mecliste kadılar, fakihler ve Hıristiyanların patriği bir araya gelecekler ve *ehl-i zimmetin* durumunun Hz. Peygamber'in şeriatına göre nasıl olacağını görüşülecekti. Kadılar Sâlihiyye Medresesi'nde toplandı ve kendilerinin temsilcisi olarak Kâdi'l-Kudât[16] Şemseddîn Ahmed es-Surûcî el-Hanefî'yi seçtiler. Hıristiyanların Patriği, bir grup piskopos, papazlar ve Hıristiyan cemaatinin önde gelen temsilcileri ve Yahudi cemaatinin temsilcileri de toplantıya iştirak ettiler. Halife Ömer b. Hattâb'ın *zimmî* hukuku orada yüksek sesle okundu ve buna dayanılarak gayrimüslimler için bazı müeyyideler uygulanmasına karar verildi. Patrik, tüm Hıristiyan cemaatini temsilcisi olarak alınan kararlara şahitlik etti, ayrıca Hıristiyanların bunlara muhalefet etmesini de yasakladı. Aynı kararlar Yahudi cemaatinin temsilcileri tarafından da onaylandı. Böylece toplantı sona erdi. Buna göre, *ehl-i zimmetin* artık sultanın hizmetinde ve emîrlerin dîvânlarında istihdam edilmeyecekleri, taktıkları sarıkları değiştirerek, Hıristiyanların mavi, Yahudilerin ise sarı renk sarık saracakları, at ve katıra binmeyecekleri, bellerine kemer takacakları, kadınların Müslüman kadınlardan temayüz edilecek şekilde giyinecekleri, Müslümanların yanında yüksek sesle konuşmayacakları, çan çalamayacakları, silah taşımayacakları, binalarının Müslümanların binalarından yüksek inşa etmeyecekleri, Müslüman köle satın alamayacaklarına dair bir mersûm çıkartıldı.

[16] En yüksek dinî makam olup vazîfeleri şer'i ve hukukî işlere bakıp infaz etmek, dava dinlemek, davacıların aralarını bulup sulh ile davayı bitirmek idi. Memlûkler'de Şâfi, Hanefî, Mâlikî ve Hanefî mezheplerinden olmak üzere dört kâdi'l-kudât bulunurdu (Uzunçarşılı, 1998, ss. 386-387).

Muhalefet edenlerin kanlarının dökületeceği de vurgulandı. Her iki dinin mensupları emîrlerin ve âyânların nezdinde kararın iptali için uğraştılar. Kıptîlerin önde gelenleri de kendilerine yardımcı oldular ve affedilmeleri için tüm mal varlıkları ile emîrler ve sultan üzerinde etki kurmaya gayret sarf etseler de onların hiçbir şeyi kabul edilmedi (İbn Habîb, 1, 1986, s. 233; İbn Tagrıberdî, 8, 1992, ss. 107-108; İbn İyâs, 1, 1984, ss. 408-409; Makrîzî, 2, 1997, ss. 337-338; Makrîzî, 3, 1998: 780-781; Nüveyrî, 31, 2004: 259-264; İbn Aybek, 9, 1982: 47-51; Baybars el-Mansûrî, 1987: 351-352; Lane-Poole, 1901, s. 301; Little, 1976, ss. 555-558; İbn Hacer, 1, 1980: 503-504; İbn Haldun, 1474-1475). İbn Tagrıberdî, Emîr Baybars el-Çaşnigir'in zımmîlere karşı sert tavrını "*Allah yaptıklarından dolayı onun günahlarını affetsin ve cennete nâil etsin. O, yaptığı bu işle İslâm'ı yüceltti ve hiç olmadığı kadar bu iki dinin mensuplarının itibar ve mallarını azalttı*" sözleriyle övmüştür (İbn Tagrıberdî, 8, 1992, s. 109).

Gayrimüslimler aleyhine alınan kararı suiistimal eden Müslüman halk, Şeyh Necmeddîn Ahmed b. Muhammed b. el-Ref'a'nın da fetvasıyla Yakûbî ve Melkâî kiliselerini ve sinagogları tahribe başladı. Emîrler, kadılar ve fakîhlere bu yeni durumu danıştılar. İbn Ref'a mabetlerin yıkılmasının vacip olduğu yönünde bir açıklama yaptı. Yalnızca Kadi'l-Kudât Takiyyüddîn Muhammed b. Dakîk el-'Iyd bu fetvaya muhalefet etti. O, İslâm döneminde inşa edilmiş kilise ve havraların yıkılabileceğini, İslâm öncesi dönemde inşa edilenlerin ise yıkılamayacağı beyan etti (Makrîzî, 2, 1997: 338-339; Makrîzî, 3, 1998: 781; Sağlam, 2015: 114). Nihayetinde bu görüş kabul edildi. Sultan Melik Nâsır Muhammed, Mısır ve Kâhire'deki kiliselerin kapanması için emir yayınladı. Bütün kiliselerin kapıları çivilerle kapatıldı. 2 Nisan 1301 günü sabahıyla birlikte, Yahudiler sarı renkli, Hıristiyanlar ise mavi renkli sarık takmaya başladılar. Hayvana bindiklerinde ayaklarından birini kıvıracaklardı. Sultan ve emîrlerlerin hizmetlerinden de el çektirildiler. Bunun üzerine aralarından Emînu'l-Mülk Müstevfîyü's-Suhbe [17] Abdullah b. el-'Annâm'ın da olduğu pek çok Hıristiyan makamlarını koruma hırsıyla Müslüman oldular. Ayrıca sarı sarık bağlamak ve eşeğe binmek nefislerine ağır gelmişti. Daha sonra sultan Dongola'dan[18] Fırat'a kadar bütün ülkede bu emrin uygulanmasını emretti (İbn Tagrıberdi, 8, 1992, s. 109).

İskenderiye halkı ise sultanın emri kendilerine ulaşınca hemen orada bulunan iki viran kiliseyi İslâm hukukuna uygun olarak yenilediler ve mescide çevirdiler. Ayrıca İskenderiye'yi dolaşarak bitişiğindeki Müslümanın evinden daha yüksek duvarı bulunduğunu tespit ettikleri evleri yıktılar. Müslümanların dükkânlarının bitişiğinde olan Hıristiyan dükkânlarının sekilerini daha aşağı olacak şekilde kırdılar (İbn Tagrıberdi, 8, 1992, s. 109; Makrîzî, 2, 1997, S.339).

[17] Mısır ve Şâm havalisinin mâlî işleri ile alakalı olan ed-Dîvânu İstifâi's-Suhbe'nin başında olan görevlidir. Maliye ile ilgili sultanın emir ve mersûmları bu dîvandan çıkar idi (Kalkaşendî, 4, 1922, s. 29; Uzunçarşılı, 1998, s. 377).

[18] Nûbe'nin başkentidir.

Feyyûm'da[19] da iki kilise yıkıldı. Dımaşk'ta ise Yahudi ve Hıristiyanlara dair alınan kararlar ulaşınca kadılar ve âyân, Emîr Akkuş el-Efrem nezaretinde toplandılar ve sultanın emri yüksek sesle okundu. Akabinde Sâmirilerin de kırmızı sarık takılacağı ilave edilerek halka ilan edildi. Muhalefet edenlerin ise cezalandırılacağı bildirildi. Kerek[20] ve Şevbek[21] halkı hariç tüm Memlûk ülkesindeki gayrimüslimler sarıklarının rengini değiştirdiler. Bu iki şehrin ahalisinin sarıklarının rengini değiştirmeyip beyaz sarık sarmaya devam etmelerinin sebebi ise, yaşayan gayrimüslim nüfusunun fazla olmasından ileri gelmektedir (Makrîzî, 2, 1997, s. 339; Nüveyrî, 31, 2004, s. 260).

Mısır'daki kiliseler yaklaşık bir yıl kapalı kaldıktan sonra Bizans İmparatoru II. Andronikos'un (1282-1328) elçi göndererek Melkâilere ait Mîkâîl Kilisesi'nin açılması ricası, sultan tarafından kabul edilmiştir. Akabinde (Barselona Kralı'ndan) Aragon Kralı II. James'in (1267-1327) elçisi sultan ve emîrler için hazırlanan hediyelerle gelmiş, Kâhire'de Yakûbîlere ait Zevîle Harra (Makrîzî, 3, 1998, s. 810) ve Melkânîlere ait olan Nikola Kilisesi'nin açılmasını talep etmiş ve talebi kabul görmüştü. Ayrıca başka kralların elçileri de gelerek bu iki kilisenin açılması için talepkâr olmuşlardı (Makrîzî, 2, 1997, s. 339; Makrîzî, 3, 1998, s. 782; Nüveyrî, 32, 2004, s. 54; Sağlam, 2015, s. 130; Lane-Poole, 1901, s. 301; Little, 1976, ss. 558-559).

Ancak bir süre sonra bazı Hıristiyanların kiliseleri açtıkları gözlendi. Halk izinsiz olarak kiliselerini açan Hıristiyanları Nâib Emîr Salâr'a şikâyete gittiler. Şikâyet konularından biri de yasağa rağmen Hıristiyanların sarıklarının rengini değiştirmemeleri ve üstelik emîrler tarafından da himaye edilmeleri idi. Bunun üzerine münadiler Kâhire sokaklarında Hıristiyanlardan her kim yasağa muhalefet eder ve kendisine mahsus sarığını bağlamazsa, hemen oracıkta soyulacağını, malı ve ailesinin de Müslümanlara helal olacağını ilan ettiler. Ayrıca Hıristiyanların ne surette olursa olsun devlet dairelerinde çalıştırılmayacakları tekrarlandı. Halkın Hıristiyan ve Yahudiler üzerine tahakkümü böylece devam etti. Müeyyidelere uymayan pek çok gayrimüslimi ayakkabı ve elleriyle boyunlarına vurarak neredeyse öldürüyorlardı. Gayrimüslimlerin pek çoğu can güvenliklerinden korktukları için çarşılara çıkmıyorlardı (Makrîzî, 2, 1997, s. 340; Nüveyrî, 31, 2004, s. 259-264; Little, 1976, s. 557).

8 Mayıs 1321 tarihinde Melik Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanatı döneminde de gayrimüslimlere karşı bir infial hareketi yaşanmıştır. Bunun neticesi olarak Cuma günü, öğlen namazını müteakip Kâhire'de ez-Zühri Kilisesi (Makrîzî,

[19] Yukarı Mısır'da, Kahire'nin yaklaşık 100 km. güneybatısında bulunan bir coğrafi bölge ve bu bölgede bulunan oldukça zengin bir şehirdir (Seyyid, 1995, s. 514).
[20] Ürdün'de Lut Gölü'nün 15 km. doğusunda kalesiyle meşhur bir şehirdir (Bilge, 2001, s. 278.
[21] Kerek'e oldukça yakın, müstahkem kalesiyle meşhur bir şehirdir (Yakut el-Hamavî, 3, 1977, s. 370).

3, 1998, s. 809) ve yakınında bulunan iki kilise yağmalanmıştır. Bu kiliselerden birisi Kahire'nin en büyük kilisesi olup Kırmızı Kilise olarak da bilinen Bostanu's-Sukrâ Kilisesi'ydi. Yine bu olaylar esnasında Mısır'daki bazı kiliseler halk tarafından tahrip edilmişlerdir (Mufaddal, 2, 2017, s. 601). Makrîzî olayların çıkış sebebini şöyle açıklar; "*Sultan Nil Nehri kıyısında Taybarsî* (Makrîzî, 3, 1998: 488-499) *Camisi'nin yakınında bir ağıl yaptırmak istedi. İnşaat için çok miktarda toprak gerekiyordu. Bizzat kendisi toprağın alınacağı yeri belirlemek için Kale'den indi ve keşif yaptı. Burada küçük bir gölet oluşturulacaktı. Bunun için gerekli ödeme yapıldı. İnşa esnasında emîrlere de yapacakları iş eşit olarak pay edildi. Emîr el-Hâcib Baybars'ın idaresindeki mühendislerle kazı çalışması başlatıldı. Çıkartılan toprak emîrlerin katırları ve binek hayvanlarıyla Nil kıyısında ağılın yapılacağı yere taşınıyordu. Kazı çalışması esnasında ez-Zühri Kilisesi'nin etrafı da kazılmış, kilise göletin ortasında kalmıştı. Şâdu'l-'Amâir*[22] *Emîr Aksungur durumu sultana bildirdi. Sultan, kazı işinde devam edilmesini, kilisenin etrafının da iyice oyulmasını emretti. Öyle ki akşam olup da çalışmalar sona erdiğinde Kilise dayanamayacak ve çökecekti. Arkasından da bir anlık gaflet sonucu kazı da ileri gidildiği ve kilisenin yıkıldığı yayılacaktı.*[23] *Çalışmalar bu gizli plan üzerine devam etti. Bir ara emîrlerin köleleri bağırarak kilisenin yıkılmasını istediyseler de Aksungur onlara mani oldu. Cuma günü, Cuma namazı sebebiyle işe ara verildi. Emîrlerin köleleri ve halktan büyük bir kalabalık toplandı ve hep bir ağızdan "Allahu Ekber" diye bağırmaya başladılar. Kilise erkânı ile halk birbirine girdi ve halk kiliseyi yağmaladı. Arkasından bu kiliseye oldukça yakın olan ve Hıristiyanların en büyük kiliselerinden olan Kırmızı Kiliseye yöneldiler. Kilisenin içinde pek çok değerli eşya ve sadece bir kaç rahip ve rahibe vardı. Halk kiliseye çıktı, kapılarını açtılar ve içinde bulunan eşyayı ve şarapları yağmaladılar. Buradan da es-Seb'u Sikayat yakınındaki Bûmnâ Kilisesi'ne* (Makrîzî, 3, 1998, s. 811) *yöneldiler. Kapılarını kırıp içerde ne varsa aldılar, görevlilerini öldürdüler. Kilise içinde ve sayıları altmıştan fazla olan çocuk ve rahibeye el uzattılar. Cuma namazı bitip camiden çıktıklarında toz toprak ve kiliseden göğe yükselen dumanları gördüler. Kiliseyi yağmalayanların ellerinde şarap testileri, kumaşlar yahut kilisenin kirletilmiş çocukları vardı*." (Makrîzî, 3, 1997, ss. 36-37; Nüveyrî, 33, 2004, s. 8; Little, 1976, ss. 662-663)

Hadise sultana iletilince, Emîru Âhûr[24] Aydoğmuş'u baskını yapanları yakalamak için görevlendirildi. Aydoğmuş tam yola çıkıyordu ki Kâhire Valisi

[22] "Devlete ait emlâkın ve surların bakım ve onarımı ile mesul Şeddu'l-ʿAmâir'in başındaki görevlinin ünvanıdır." (Kalkaşendî, 4, 1922, s. 22).

[23] İbn Aybek ve Ebi'l-Fadâil, sultanın mezkûr kilisenin yıkılması için bir mersûm çıkarttığını ve olayların da bu sebepten çıktığını kaydeder. (İbn Aybek, 9, 1982, s. 306; Mufaddal, 2, 2017, s. 601).

[24] "Istablu's-Sultanî'nin yani sultanın ahırlarından sorumlu görevli olup mukaddemi elf'ten yani birinci dereceden emirlerden idi. Istablu's-Sultanî önemli bir kurum olup öncelikle sultana ait olan atların bakım ve yetiştirilmesinden mes'uldü." (Uzunçarşılı, 1998, ss. 337-338).

'Alemüddîn Sencer Kâhire'de olayların patladığını, halkın Rum Mahallesinde ve Zevîle'de bulunan kiliseyi de yağmaladığı haberini verdi. Halk, "*Sultan kiliselerin tahrip edilmesini emretti*" denilerek galeyana getirilmişti. Vali de halkın tepkisinden nasibini almamak için korkmuş Kalatü'l-Cebel'e sığınmıştı. Gelen memlûkler de halkın Patrik'in de meskûn olduğu Muallaka Kilisesi'ni ve Hıristiyanların mallarını yağmalamak için toplandığını bildirdiler. Sultan hemen kaleden indi. Arkasından Emîr Aydoğmuş ve dört emîr hazırlanıp görev taksimi yapıldı. el-Hâcib Baybars ve el-Hâcib Elmas önce kazının yapıldığı yere gittiler. Taynal da kiliseleri yağmalamak için toplanan halkın üzerine yürüdü. Önlerine çıkanı kılıçtan geçirdiler. Kâhire ve çevresinde durum kontrol altına alındı, kilise yağmacıları kaçtılar. Sadece içki ve şaraptan dolayı sarhoş olanları yakalayabildiler. Kâhire Valisi Emîr Aydoğmuş'ta sadece Muallaka Kilisesi'nin sokağındakileri yakalayabildi. Arkasından olayların tekrarlayabileceğini düşünerek orayı terk etmeyenlerin öldürüleceğini ilan etti. Yakalananların bazısı dayak cezası ile kurtulurken bazısı tavsît edilmişti (Mufaddal, 2, 2017, ss. 601-602; Makrizi, 3, 1997, ss. 37-38; Nüveyrî, 8-9, 2004, ss. 8-9).

Mısır'ın tamamında sanki gaipten bir ses kiliselerin tahrip edilmesini fısıldıyor, halkı galeyana getiriyordu (Mufaddal, 2, 2017, s. 601). Kalatü'l-Cebel Camisi'nde Cuma namazı bitince bir adam şuurunu yitirmiş gibi "*Kale'deki kiliseyi yıkın*" diye avazı çıktığı kadar ızdırap içinde feryat etti ve sonra ortadan kayboldu. Nakîbu'l-ceyş [25] ve hâcib, Kale'deki evleri kontrol etmekle görevlendirildiler. Harâibu't-Tatar denilen yerde gizli bir kilise buldular ve yıktılar. Olaylar Mısır'ın her tarafına yayılmıştı. İskenderiye şehrinde, halkın öğle namazını müteakip kiliseleri tahrip etmeye başladıkları haberi ulaştı. Emîr Bedreddîn el-Hasenî buradaki dört kiliseyi kurtarmak için yola koyuldu. Sonra halkın Demenhûr'da[26] Cuma namazı sonrası iki kiliseyi tahrip ettiği bilgisi geldi. Birkaç gün sonra Kûs[27] Valisi'nin memlûkları geldiler. Kûs şehrinde de halk yaklaşık yarım saat içinde altı kiliseyi tahrip ettikleri bilgisini verdiler. El-Vechu'l-Kıbelî'den el-Vechu'l-Bahrî'ye [28] kadar memleketin her tarafında Cuma namazından sonra kiliselerin tahrip edildiği bilgisi ardı arkasına geliyordu. Şaşırtıcı olan şey ise her tarafta bütün bu olayların bir saat içinde oluvermesi idi. Emîrler, sultanı: "*Ey efendimiz, bu muhakkak Allah'ın bir işidir. Aksi takdirde kimin gücü İskenderiye, Dimyât,*

[25] "Geçit resimlerinde ve yoklamalarda askerin tertibi ve kıyafetlerinin tanzimi ile meşgul olan görevli idi. Sultan, nâibu sultan yahut hâcibu'l-hüccâb'ın huzura çağırdığı emîrler yahut askerler onun marifetiyle götürülürdü." (Kalkaşendî, 4, 1922, ss. 21-22; Uzunçarşılı, 1982, s. 359).

[26] "İskenderi'ye'den bir gün uzaklıkta Mısır yolunda bir şehirdir." (Yakut el-Hamavî, 2, 1977, s. 472).

[27] Kâhire'ye 12 gün uzaklıkta bulunan, es-Saîd Bölgesi'nin en büyük şehirlerindendir. (Yakut el-Hamavî, 4, 1977, s. 413).

[28] "Mısır arazisi Memlûkler devrinde en ana hatlarıyla iki kısma ayrılmaktaydı: Mısır'ın güneyinin başlangıcı olan kısım el-Vechu'l-Kıbelî, Kuzey sınırının başlangıcı ise el-Vechu'l-Bahrî olarak adlandırılmaktaydı." (Çetin, 2004, s. 3).

Kâhire, Mısır ve Bilâdu's-Saîd'deki (Yukarı Mısır) kiliseleri bir saat içinde tahrip etmeye yeterdi?" diyerek teskin etmeye çalışıyorlardı (Makrîzî, 3, 1997, s. 38; Little, 1976, s. 563).

Yukarıda tafsilatı verilen bir saat içerisinde Mısır'da 60 kilise halk tarafından tahrip edilmişti. Bunlardan bazıları Kaletü'l-Cebel'deki kilise, ez-Zühri Kilisesi, el-Hamrâ Kilisesi (Kırmızı Kilise), Ebû Matta Kilisesi, es-Seb'u Sikâyât yakınında bulunan ve aynı isimle anılan kilise, Ebu'l-Menâ civarında bulunan kilise, Hekr mahallesinde bulunan el-Fehâdîn Kilisesi, Kâhire'de Rum mahallesinde bulunan kilise, Venediklilerin kilisesi, Zevîle mahallesindeki kilise, el-Benûd Sarnıcı'nda bulunan kilise, Kâhire dışındaki Handak'ta bulunan kilise, İskenderiye'de 4 kilise, Demenhûr'daki 2 kilise, el-Ğarbiyye'de 4 kilise, eş-Şarkiyye'de 3 kilise, Behnesâviyye'de[29] 6 kilise, Besyût[30] – Menfelût[31] – Munye b. Hasîb'te[32] toplam 8 kilise, Kûs ve Asvân'da[33] 11 kilise, İtfîhiyye'de[34] 2 kilise, Kâhire'de Hattu'l-Masâse – Verdân Çarşısı – Kasru'ş-Şem'de 8 kilise ve çok sayıda manastırdır (Makrîzî, 3, 1997, ss. 36-39; Nüveyrî, 33, 2004, ss. 8-9; İbn Aybek, 9, 1982, s. 306).

Kiliselerin tahrip edilmesinden üzerinden yaklaşık bir ay geçtikten sonra 12 Haziran 1321 tarihinde Kâhire'nin pek çok yerinde aniden eş zamanlı büyük yangınlar patlak verdi. Müslümanların kesif olarak meskûn olduğu büyük mahalleler, camiler, çarşılar, ticaret hanları, emîrlerin evleri ateşe verilmiş hatta alevler Kalatü'l-Cebel'e kadar dayanmıştı. Sultanın memlûkleri ile Kâhire'de bulunan bütün emîrler ve memlûkleri, halkla birlikte çıkan bu yangınları söndürmek için seferber olmuşlar, Kâhire'de yangın söndürme çalışmalarına katılmayan kimse kalmamıştı. Yaklaşık bir hafta sonra ilk başlarda nasıl çıktığı bilinmeyen yangınların faillerinin, Kehâriyye Medresesi'de ve Hüseyniyye'deki Zâhir Câmii'nde, yanıcı maddelerle ele geçirilip tutuklanan rahiplerin verdikleri ifadeler neticesinde, kiliselerinin yıkılmasına öfkelenen bir grup Hırıstiyan olduğu ortaya çıktı. Onlar intikam almak maksadıyla neft ve dolgu malzemesinden bir karışım hazırlayıp içine fitil koymuşlar, bunu da bir okun ucuna yerleştirerek evlerin çatılarına fırlatmışlardı. Geceleri şehirde dolaşıyorlar, fırsat bulduklarında

[29] el-Vechu'l-Kıbelî'deki es-Saîdü'l-Ednâ (Aşağı Said) bölgesinin büyük şehirlerindendir. Nil Nehri'nin doğu yakasına düşer. (Yakut el-Hamavî, 1, 1977, ss. 516-517; Çetin, 2004, s. 3).

[30] el-Vechu'l-Kıbelî'deki es-Saîdü'l-Ednâ'nın şehirlerindendir. Nil Nehri'nin doğu yakasına düşer. (Yakut el-Hamavî, 1, 1977, ss. 193-194).

[31] Saîd Bölgesi'nin şehirlerindendir, Nil Nehri'nin Doğu yakasına düşer (Yakut el-Hamavî, 5, 1977, s. 214).

[32] el-Vechu'l-Kıbelî'deki es-Saîdü'l-Ednâ (Aşağı Said) bölgesinin büyük şehirlerindendir. Nil Nehri'nin doğu yakasına düşer (Yakut el-Hamavî, 5, 1977, s. 218).

[33] es-Saîd Bölgesi'nin büyük şehirlerinden olup ayrıca son şehridir. Asvan'dan sonra Bilâdu'n-Nûbe başlar. Nil'in doğu yakasına düşer (Yakut el-Hamavî, 1, 1977, s. 191).

[34] el-Vechu'l-Kıbelî'deki es-Saîdü'l-Ednâ'nın şehirlerindendir. Nil Nehri'nin doğu yakasına düşer (Yakut el-Hamavî, 1, 1977, s. 218).

da oku atıyorlardı. Ardından on dört rahip daha Hıristiyanların ihbarı neticesinde tevkif edildi ve suçluların bir kısmı kazılan bir çukurda ateşe verilerek öldürüldüler (Mufaddal, 2017, ss. 602-603; Makrîzî, 1997, ss. 39-41; Nüveyrî, 2004, ss. 9-11; İbn Aybek, 1982, s. 306; İbn Tagrıberdi, 1992, ss. 54-57).

Sultan olaylar ile ilgili görüşmek üzere patriği huzuruna davet etti. Patrik halkın tepkisinden korkulduğu için geceleyin Vali'nin himayesinde Kale'ye getirildi. Kendisine olanlar anlatılınca, "*Bu aptallar, sizden olan aptalların kiliselere sultanın izni olmadan yaptıklarını yapmışlar. Hüküm sultanındır. Kendi düşen ağlamaz*" dedi. Dönüş yolunda eğer Memlûkler tarafından himaye edilmeseydi halk onu öldürecekti. Halk ertesi gün Kerîmüddîn Kebîr'e "*Sana ne oluyor da Müslümanların evlerini tahrip eden Hıristiyanları koruyorsun ve onları katıra bindiriyorsun*" diye bağırarak tepki göstermiş, hatta tepkileri sadece bununla sınırlı kalmamış, Hıristiyanlara karşı harekete geçip hor davranıp aşağılamış, üst başlarını zorla çıkartıp almış ve onları bineklerinden yere düşürmüşlerdir (Makrîzî, 3, 1997, s. 42; İbn Tagrıberdi, 9, 1992, s. 57). Cumartesi günü sultan meydana indiğinde büyük bir kalabalık toplanmış: "*Allah İslâm'a yardım etsin, Muhammed b. Abdullah'ın dinine yardım et*" diye bağırdı. Kerîmü'd-Dîn meydandan çıkarken halk ona "*Kaç Hıristiyanı korudun?*" diye bağırdı ve lanetler okuyarak taşladılar. Sultan olaylarla ilgili emîrlerin görüşüne başvurduğunda Kerek Nâibi Emîr Celaleddîn Akkuş, Kerîmüddîn el-Kebîr'in ve Hıristiyan memurların azlinin halkı teskin edeceğini söyledi. Sultan buna rıza göstermedi[35] ve Hâcib Elmas ve başka dört emîri yanına çağırtarak Bâbu Züveyle'ye kadar halkı kılıçtan geçirmelerini emretti. Lakin Bâbu'n-Nasr'a kadar bir kılıç dahi kınından çekilmeden gidildi (İbn Tagrıberdi, 9, 1992, s. 58; Nüveyrî, 33, 2004, ss. 12-13). Ancak Kâhire valisi tarafından ortalığı velveleye veren serseri taifesinden iki yüz kadarı yakalandı ve sultanın huzuruna çıkarıldılar. Sultan bir kısmının çarmıha gerilmelerini emretti. Bir kısmı asılmak için, bir kısmı ise tavsît için ayrıldı. Bir kısmının da elleri kesilecekti. İnfaz edilecek olanlar, ağlayarak "*Ey efendimiz, Biz sana ne yaptık, Biz hasmın değiliz.*" dediler. Bektemür es-Sâki emîrlerle birlikte yakalananlardan çarmıha gerilecek olanları ayırdı ve bunlar Bâbu Züveyle'den Kalatü'l-Cebel'e kadar olan yolda saf halinde çarmıha gerildiler. Kerimüddîn halkın tepkisinden endişe ederek Kalatü'l-Cebel'e Züveyle Kapısı'ndan değil, sur dışından çıktı. Elleri kesilmek üzere ayrılanlar sultanın önüne getirildiğinde Kerimüddîn başını açıp yer öptü ve sultanın ayaklarına kapandı onların affedilmelerini istedi. Emîr Bektemür'e yardımcı olmalarına rıza göstererek sultan onları affetti. Elleri bağlanarak Cîze'de kanal kazmaya götürüldüler. Elleri kesilenlerden ikisi öldüler. Çarmıha gerilenlerin ise indirilmesini emretti (Makrîzî, 3, 1997, s. 44; İbn Tagrıberdi, 9, 1992, ss. 57-58; Nüveyrî, 33, 2004, ss. 12-14; Mufaddal, 2, 2017, ss. 602-603). Bu esnada

[35] Ebi'l-Fadâil Sultanın halkın bu şekilde bir harekete kalkışacak kadar cesaret bulmasından endişeye düştüğünü ve kadıları yanına çağırarak ne yapılması gerektiğini ve onlarında cezalandırılmaları gerektiği hususunda fetva verdiklerini kaydeder (Mufaddal, 2, 2017: 601-602).

Tolunoğlu Ahmed Camii çevresindeki mahallelerde, ticarethanelerde, kalede ve bazı büyük emîrlerin evlerinde yangınlar çıkmaya devam ediyordu (Makrîzî, 3, 1997, s. 43; İbn Tagrıberdi, 9, 1992, s. 59; Nüveyrî, 33, 2004, s. 18).

Sultan en-Nâsır Muhammed 26 Haziran 1321 tarihinde meydana indi. Yolu boyunca ve meydanda yaklaşık yirmi bin kişi toplanmıştı. Halk çaputları mavi ve sarıya boyamışlar ve mavi çaputlar üzerine de beyaz renk kullanarak haç yapmışlardı. Bu boyanmış çaputları hurma dallarına takmışlar ve onları havada sallarlarken bir ağızdan "*İslâm dininden başka din yoktur! Allah, Muhammed b. Abdullah'ın dinine yardım etsin! Ey Melik Nâsır, ey İslâm'ın Sultanı, küfre karşı bize yardım et, Hıristiyanlara değil*" diye bağırıyorlardı. Sultan ve emîrler bu manzara karşısında boyunlarını öne eğdiler ve meydana doğru ilerlediler. Halk meydanın duvarlarına çıkmış ve mavi çaputları havaya kaldırmış "*İslâm'dan başka din yoktur*" diye bağırıyorlardı. Sultan fitne çıkmasından korkup konuyu çevresindekilerle müşavere etti. Netice olarak hâcib öne çıktı ve sultanın bu konudaki kararını halka ilan etti: "*Kim bir Hıristiyan bulursa, kanı da malı da helaldir*." Halk bunu duyunca bir ağızdan yeri titretircesine: "*Allah sana yardım etsin ey İslâm dininin yardımcısı*" diye bağırdı (İbn Tagrıberdi, 9, 1992, s. 59; Makrîzî, 2, 1997, s. 44).

Daha sonra Kâhire ve Mısır'da "*Kim beyaz sarıklı yahut binek üzerinde bir Hıristiyan bulursa kanı helaldir*" diye ilan edildi. Çıkan olaylar nedeniyle sultan tarafından, Hıristiyan halkı tedip etmek üzere onların haklarını kısıtlayan menşûrlar[36] çıkartıldı. Buna göre ödeyecekleri cizye iki katına çıkartıldı, erkek, kadın, çocuk tüm Hıristiyanlara mavi sarık takmaları, ata veya katıra binmemeleri ve hamama boyunlarında çıngırak olmaksızın girmemeleri, Müslümanlar gibi giyinmemeleri emredildi. Emîrlere kendilerinin ve sultanın dîvânında çalışan (ve diğer hizmetleri de kapsayan) Hıristiyanları işten kovmaları emredildi. Kilise ve manastırlar kapatıldı. Halk rastladıkları Hıristiyanları dövdü ve elbiselerini çıkartarak çıplak bıraktı. Hıristiyanlar evlerinden çıkmaya cesaret edemez oldular. Lakin Yahudilerle ilgili bir kısıtlama yoktu. Bu yüzden Hıristiyanlar dışarı çıkmaları gerektiğinde Yahudiler gibi giyindiler. Hatta Yahudilerin sarı sarıklarını dışarı çıkıp işlerini halledebilmek amacıyla kiraladılar. Bu esnada tuhaf hadiseler de oldu. Örneğin: Hıristiyan kâtiplerden biri kendisine bin dirhem borcu olan Yahudi'den borcunu almak istediğinde, Yahudi onu tutmuş ve "*Ben Allah'ın ve Müslümanların tarafındayım* " diye bağırmıştı. Korkan Hıristiyan "*Ben senin borcunu sildim*" demiş, bir kâğıda da bunu yazmış ve kaçıp gitmişti (İbn Tagrıberdi, 9, 1992: 59-60; Makrîzî, 2, 1997: 44-45; Nüveyrî, 33, 2004: 15). Müeyyidelerin uygulamaya geçmesinin ardından Hıristiyanlardan bir kısmı Müslüman oldular ve aralarından bazıları yangınlar için yanıcı madde temin eden Handak Manastırı rahibini ve onunla işbirliği içinde olan dört kişiyi ihbar ettiler. Bunlar yakalanıp sehpalara çivilendi (İbn Tagrıberdi, 9, 1992: 60; Makrîzî, 2, 1997: 45; Mufaddal, 2, 2017: 604-605).

[36] Bu konu ile alakalı çıkartılan menşûrun tam metni için bkz. Nüveyrî, 33, 2004: 16-18).

Saltanatı döneminde Müslüman olmayanlara karşı önyargısız ve adilane[37] bir tavır takınan Sultan en-Nâsır Muhammed döneminde, gayrimüslim ahaliye karşı ikinci ve üçüncü saltanatı yıllarında ortaya çıkan olaylar neticesinde uygulanan kısıtlamaların ve alınan önlemlerin kendi içlerinde hususi sebepleri olup sadece dinî saiklerle hareket edilerek alınan kararlar değillerdir. 1301 yılında meydana gelen hadise sonucunda gayrimüslimlere karşı alınan kararların asıl sebebini dış politika ile irtibatlandırmak ve Vâdi'l-Hazindâr Savaşı sonrası İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ı (1295-1304) tebrik için gelen elçiler ile aynı zamanda Gazan'ın başta papa olmak üzere İngiltere ve Fransa kralları ile Memlûkler aleyhine yapmak istediği ittifak çabalarına karşı siyasî bir hamle olarak değerlendirmek mümkündür. Burada Mağrib vezirinin teklifi bir fırsat olarak değerlendirilmiştir (Sağlam, 2015: 115). 1321 senesinde, üçüncü saltanatı döneminde ortaya çıkan olayların görünüşteki sebebi kaynaklar tarafından ittifakla sultanın ez-Zühri Kilisesi'ni yıktırmak istemesine bağlanmaktadır. Ancak aynı kaynaklarda sultanın bunu niçin yapmak istediğine dair bir kayda tesadüf edilmemektedir. Üstelik kiliselerin halk tarafından tahrip edilip yağmalanması karşısında olayların iç yüzünü öğrenmek maksadıyla tahkikat yaptırtması, kilise yağmacılarını şiddetle cezalandırması, yangınları çıkartan kundakçıların intikam almak isteyen Hıristiyanlar olduğunun ortaya çıkmadan Hıristiyanlara karşı harekete geçmemesi, Yahudileri uygulanan müeyyidelerden hariç tutması, sultanın sadece gölet yaptırmak maksadıyla bir kiliseyi yıktırmak istemesini mümkün kılmamaktadır. Müslüman halkın Hıristiyanlara karşı bu kadar büyük tepki göstermelerinin en önemli sebeplerinden birisi de Hıristiyan bir Kıbtî iken nâzıru'l-hâslığa[38] kadar yükselen ve sultan üzerinden büyük bir etkisi olan Kerîmüddîn Kebîr'dir. Zira O, eski dindaşları Hıristiyan Kıptîleri kayırıp himaye ettiği gerekçesiyle Müslümanlar tarafından nefret edilen bir devlet adamı olarak halkın nefretini körüklemiştir (Sağlam, 2015: 213).

Sultan Sâlih Selahaddîn Dönemi (1351-1354)

Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un tahta çıkan 8 oğlundan birisi olan ve kardeşi Sultan Hasan'ın yerine tahta geçip 3 sene müddetle devleti idare eden Sultan Sâlih Selahaddîn döneminde (Zengin$_b$, 2019: 313) gayrimüslimlerin yaşayışlarından kaynaklı bir toplumsal hadise vuku bulmuştur.

1354[39] senesinde, Melik es-Sâlih Selahaddîn (1351-1354) zamanında, yapılan bir tahrîr neticesinde Mısır'daki Hıristiyan kiliselerinin vakıf mahiyetinde

[37] en-Nasır Muhammed 1310 tarihinde Sina dağında Aziz Katerina Manastırı'nda ikâmet eden rahiplere gönderdiği bir mektupta Hıristiyan din adamlarının bölgede yaşayan yerli göçebe Araplar ve diğer unsurlara karşı can ve mal güvenliklerinin sağlanacağı teminatını vermiş ve kendi topraklarında özgür olduklarını ancak devlet aleyhine çalışan yerli ve yabancı mihraklara karşı dikkatli olmalarını istemiştir (Sağlam, 2015: 209).

[38] Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanında ihdas edilmiş bir vazife olup sultana ait arazi ve mallarla ilgilenirdi (Uzunçarşılı, 1982: 371).

[39] İbn İyâs bu tahririn yapılma tarihini 1357 / 1358 olarak kaydeder (İbn İyâs, 1, 1984: 564).

yirmi beş bin feddânı[40] geçen toprağı olduğu ortaya çıktı (Makrîzî, 3, 1998: 782; Little, 1976, s. 568; Perlmann, 1942, ss. 855-856).[41] Makrîzî'ye göre bu tahrîrin yapılma sebebi Hıristiyanların kibire kapılmaları, Müslümanlara karşı husumet besleyip, zarar vermeleriydi (Makrîzî, 3, 1998, s. 782). Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre gayrimüslimler devlette bürokrat olmanın verdiği rahatlıkla emîrler ile dost olmuşlar, elde ettikleri gelir neticesinde iyi cins bineklere binerek pahalı ve gösterişli elbiseler giymişler, refah içinde yaşamaya başlamışlardı. Onlar Mısır'ın her yerinde yüksek binalar yaptırıp, lüks emlak edinmişler, kendileri için çok sayıda hizmetçiler tutmuşlar, Türklerden ve diğer milletlerden cariyeler edinmişlerdi (Malatî, 1, 2002, s. 266; Makrîzî, 3, 1998, s. 782; Kalkaşendî, 13, 1922, ss. 382-383). Gayrimüslim ahalinin bu derece şatafatlı bir hayat sürüyor olmasından Müslüman halk rahatsız olmuş ve münferit bir hadise halkın galeyana gelmesine yetmişti. Şöyle ki, "*bir gün Hıristiyan kâtiplerden birisi Kâhire'deki el-Ezher Camisi'nin yanından gayet süslü bir at üzerinde geçiyordu. Önünden giden hizmetkârları kâtibi rahatsız etmesinler diye çevredeki insanları kovalıyorlardı. Arkasından da gayet güzel atlar üzerinde iyi giyimli birkaç hizmetkâr daha geliyordu. Bu manzara orada bulunan ve buna şahit olan Müslümanların gücüne gitti. Onu tuttukları gibi atından indirdiler. Hıristiyan kâtibi öldürmek için büyük bir kalabalık toplanmıştı. Ama sonra onu bıraktılar. Aralarından bir grup Emîr Taz ile Hıristiyanların ahvalini konuşup durumu kendisine arz ettiler. Emîr, onlara haklarının gözetilip, zalimlerden yana olunmayacağını vaat etti. Olay Müslümanlar arasında dilden dile dolaştı, dallandı budaklandı. Sultana, emîrler, kadılar ve devlet erkânının da hazır bulunduğu bir mecliste, Hıristiyanların tavırları şikâyet edildi. Neticede bir toplantı organize edilip hangi şartlara uyacaklarının belirlenmesine karar verildi. Hıristiyanların patriği, Yahudilerin lideri ile her iki dinin önde gelenleri huzura çağrıldılar. Kâtibu's-Sır[42] Kadı Alâeddîn Alî b. Fazlullah Müslümanlar ve ehl-i zimmet arasında kaleme alınmış ve ehl-i zimmetin beraberlerinde getirmiş olduğu ahdi[43] okudu. Bu ahde göre yapmakla mükellef oldukları şeyleri saydı. Gayrimüslimler sultanın ve emîrlerin divânlarında görev almaktan alıkonuldular. Bu karar Müslüman olan Hıristiyanları özellikle de zorla Müslüman olanları da kapsadı. Alınan kararlar memleketin her tarafına gönderildi. Ömer b. el-'Âs Camisi ve*

[40] Feddân: alan ölçü birimi olup Mısır'da bir fuddân 4200 metre kareye tekabül eder (Mutçalı, 1995: 650).

[41] İbn Kâdî Şuhbe ise 20 bin feddândan fazla olduğunu kaydeder. (İbn Kâdî Şuhbe, 3, 1994: 61). İbn İyâs kilise vakıflarına ait toprak miktarının 25 bin feddân olduğunun Emir Sargıtmış tarafından sultana iletildiğini, bilginin doğruluğu tespit edildikten sonra da kilise vakıflarının kaldırıldığını, vakıfların elindeki toprakların da Hırıstiyanların elinden alınıp ümeranın iktalarına dağıtılmak suretiyle pay edildiğini nakleder. (İbn İyâs, 1, 1984: 564).

[42] Sultana gelen mektub ve saireyi okuyup sultanın bunlara vereceği cevapları kaleme alan, üzerlerine sultanın nişanını koyan ve bunları gönderen, sultan dârü'lde ʿadl'de iken davalara ait evrakı okuyan ve dîvânu inşâdan gerekli hükümleri yazan görevli idi. Ayrıca sultana gelen her türlü evrakın dağıtımını kâtibu's-sırr yapardı. (Uzunçarşılı, 1998: 366-367).

[43] Hz. Ömer zamanında karara bağlanmış olan maddeleri ihtiva eden akit.

Ezher Camisi gibi büyük camilerde halka ilan edildi. Bundan sonra halk gayrimüslimler üzerinde büyük bir baskı kurdu. Takip edip sokaklarda sıkıştırdılar, elbiselerini kestiler, dövdüler, Müslüman oluncaya kadar da vazgeçmediler. Ateşler yakıp içlerine attılar. Ehl-i zimmet korkudan evlerinden çıkamadı." (Makrîzî, 3, 1998, ss. 782-783; Malatî, 1, 2002, ss. 266-267) Alınan kararlara göre, gayrimüslimler yeni ibadet yerleri yapamayacaklar ve eskiyenleri de onaramayacaklardı. Evleri ve kabirleri Müslümanların ev ve kabirlerinden daha yüksek olmayacaktı. Müslümanlar kiliselerde istedikleri takdirde üç gün konaklayabilecekler ve bu esnada karınları doyurulacaktı ve bundan men edilemeyeceklerdi. Çocuklarına Kuran-ı Kerîm öğretmeyecekler, Müslümanlar aleyhine casusluk faaliyetlerinde bulunmayacaklardı. Eğer Müslüman olmuşlarsa eski dindaşları ile münasebetlerini keseceklerdi. Sesi kilisenin dışında duyulmamak kaydıyla çan çalabileceklerdi. İbadetleri yahut matemleri esnasında seslerini yükseltemeyeceklerdi. Yahudi ve Hıristiyanlar, Mısır ve Suriye'deki divanlarda istihdam edilmeyecekler, meclislerde ağırlanmayacaklar, sarıkları on zira' uzunluğundan fazla olmayacak ve belirlenen rengin haricinde olmayacaktı (Hıristiyanlar mavi sarık, Yahudiler sarı sarık takacaklar). Mavi kumaştan dikilmiş elbise giyecekler, at yahut katıra binemeyecekler, binekleri tezyin edilmemiş eşek olacak ve değeri de yüz dirhemi geçmeyecekti. Binekleri eğersiz olacaktı. Eşek üzerindeyken oturan bir Müslümana tesadüf ederlerse hemen inecekler, yerleşim yerlerinde eşeğe binmeyeceklerdi. Silah taşımayacaklar, yüzüklerinde Arap alfabesi kullanılarak yazılmış bir yazı olmayacaktı. Kadın ve erkek Müslüman köle satın alamayacaklardı. Ana caddelerde yürüyemeyeceklerdi. Şarap ticareti yapamayacaklardı. Hıristiyanlar hamama boyunlarında asılı haç, Yahudiler ise boyunlarında halka, yahut çan olmaksızın girmeyeceklerdi. Kadınlar, Müslüman kadınlarına benzemeyecekler ve Müslüman isimlerini, lakap ve künyelerini kullanmayacaklardı. Yahudi ve Hıristiyan kadınlar ise hamama Müslüman kadınlarla birlikte giremeyecekler kendilerine mahsus hamamlara gireceklerdi. Kendilerini tanıtması bakımından sokaklarda Hıristiyan kadınlar mavi, Yahudiler ise sarı terlik giyecekler yahut terliklerden birisi siyah birisi beyaz olacaktı. Bir gayrimüslim öldüğü vakit varisleri ortaya çıkana kadar mallarının beytü'l-mâla devredileceği de hükme bağlandı (Makrîzî, 2, 1997, ss. 922-925; İbn Dokmak, 1982, ss. 395-396; İbn Kesîr, 18 1998, ss. 561-562; İbn İyâs, 1, 1984, ss. 551-552; İbn Tagrıberdi, 10, 1992, s. 222; Kalkaşendî, 13, 1922, ss. 383-385; Nüveyrî, 2, 1969, ss. 94-97; Yiğit, 2015, ss. 385-386; Zengin$_b$, 2019, ss. 327-328). Bundan sonra memleketin çeşitli yerlerinden, el-Vechu'l-Kıbelî, el-Vechu'l-Bahrî ve sair yerlerden Hıristiyanların Müslüman olmaya başladıkları haberleri gelmeye başladı. Onlar artık mescitlerde ibadet ediyorlar ve Kur'an okuyorlardı. İslam Hıristiyanlar arasında hızla yayılıyordu. Öyle ki sadece Kalyûb[44] mıntıkasında bir günde 500 Hıristiyan Müslüman olmuştu (Makrîzî, 3, 1998, s. 784; Malatî, 1, 2002, s. 267).

[44] Kâhire'nin 15 km.kuzeyinde bir şehir. (Seyyid, 2001: 270).

1354 senesinde vuku bulan bir diğer hadise de Hıristiyanların kiliselerinde yaptıkları izinsiz imar faaliyetleri ile alakalıdır. Hıristiyanların kiliselerini yeniledikleri ve genişlettikleri de dâhil olmak üzere pek çok şikayet arz edilmesi üzerine Sultan Sâlih Selahaddîn yenilenen kiliselerin yıkılmalarını emretti. Halk sultanın emrini duyar duymaz, kiliseleri yıkmak üzere ayaklandı. Kâhire Valisi ne olup bittiğini öğrenmek için harekete geçtiyse de ağırdan aldığı için halka müdahale etmekte geç kalındı. Bazı kiliseler halk tarafından yıkılıp yağmalandı (Makrîzî, 2, 1997, ss. 925-926; Malatî, 1, 2002, ss. 267-268; İbn Kâdî Şuhbe, 3, 1994, s. 61).

Aynı yıl içinde Hıristiyanlara ait Şubra el-Heyme Kilisesi tahrip edilmiş, bu kilisede içinde Hıristiyan azizlerinden birine ait olan bir parmak bulunan ve 'Iydu'ş-Şehîd (Şehîd Bayramı) münasebetiyle kullanılan sanduka Kâhire'ye gönderilerek halkın gözü önünde yakılarak imha edilmiştir.[45] Bu kararın alınmasındaki en büyük etken gayrimüslimlere karşı olan tavrın değişmesidir.

Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un ölümünden sonraki yirmi yıl siyasî karışıklıkların sık yaşandığı bir dönem olarak bilinmektedir (Zengin$_a$, 2018, s. 260). Sultanlar ve emîrler arasında otorite mücadelesinin yaşandığı bu dönemde en-Nâsır Muhammed'in sekiz oğlu tahta çıkmıştır. Bunlardan birisi olan ve on dört yaşında tahta çıkan Sâlih Selahaddîn döneminde de dâhili siyasî mücadeleler eksik olmamıştır. Devlet hizmetinde bürokrat olarak çalışmanın avantajıyla malî olarak zenginleşen Hıristiyanların müreffeh bir yaşam sürmeleri, Müslüman halk tarafından olumsuz karşılanmış ve halkı karşısına almak istemeyen siyasi otorite de onları memnun etmek maksadıyla gayrimüslim ahali üzerinde baskı kurarak haklarını kısıtlama yoluna gitmiştir. Ancak gayrimüslim ahaliye karşı bu

[45] 'Iydu'ş-Şehîd Mısır'da Kıbtîler tarafından Nil Nehri ile bağlantılı olarak kutlanılan millî ve dinî içerikli bir bayramdır. Bu bayramda Hıristiyan şehitlerinden birine ait olduğuna inanılan ve Kâhire'nin hemen dışında Şubra'da bulunan bir kilisede muhafaza edilen bir parmağın içinde bulunan tabut Nil Nehri'ne bırakılırdı. Eğer bu yapılmazsa Nil Nehri'nin sularının artmayacağına inanırlardı. İki ya da üç gün süren bu bayramda Mısır'ın her yerinden eşcinseller, fahişeler, fasıklar, katiller, ahlaksızlar toplanıp içki içerler, dans ederlerdi. Bu niteliklere sahip olan bir kalabalığın olduğu yerde de doğal olarak gösteriler, isyanlar, ölüm ve yaralamalar eksik olmazdı. 1302 senesinde Baybars el-Çaşnigir, kutlamalar esnasında yapılan ahlaksızlıkları ve işlenen suçları ileri sürerek bu bayramın kutlanmasını yasakladı. Tabutun Nil'e indirilmesi hariç Şubra'da yapılan tüm etkinlikler sona erdirildi, insanların burada toplanmasına mani olacak kararlar alındı. Kıptîler bayramlarını geri almak için, aracılar koyup Baybars'a büyük miktarda para vermeyi taahhüt etseler dahi bunda muvaffak olamadılar. 1338 senesinde Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun bu bayramın tekrar kutlanmasına izin verdi. Bundan sonra 17 yıl boyunca aralıksız kutlanan bu bayram, 1354 senesinde kalıcı olarak yasaklandı (İbn İyâs, 1, 1984: 564-567; Makrîzî, 1, 1998: 199-202; Makrîzî, 2, 1998: 519; Makrîzî, 2, 1997: 362-363; Makrîzî, 3, 1997: 245; Malatî, 1, 2002: 268; İbn Tagrıberdi, 8, 1992: 161; Suyûtî, 2, 1968: 299; İbn Kâdî Şuhbe, 3, 1994: s. 60; İbn Hacer, 1, 1969: 504-505; Lutfi, 1998: 263-268).

kısıtlamalar getirilirken keyfi tutum takınılmamış, Hz. Ömer döneminde esasları belirlenen şartlar dikkate alınmıştır.

Sultan Melik Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî Dönemi (1412-1421)

Burcî Memlûkler döneminin temayüz eden sultanlarından olan Sultan Melik Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî döneminde, dış politikaya bağlı olarak gayrimüslimlere karşı bir takım müeyyideler uygulanmıştır. Sultan, 1 Haziran 1419 tarihinde, Habeş Hıttiysi'nin (Kalkaşendî, 5, 1922, s. 322) ülkesindeki Müslümanlara baskı ve eziyet yaptığı haberlerinin gelmesi üzerine, mütekabiliyet esasları uyarınca karşılık vermek maksadıyla Mısır'daki Hıristiyanların patriğini huzuruna çağırmış, tahkir ve tezyif ettiği patriği ve temsil etiği azınlığı ölümle tehdit etmiştir. (Kopraman, 1989, ss. 203-204). Bu esnada huzurda bulunanlardan Kâhire Muhtesibi [46] Şeyh Sadrüddîn Ahmed b. el-Acemî de görevi gereği, Hıristiyanların elbise ve dış görünüşleri ile ilgili uymaları gereken müeyyideleri yerine getirmediklerini ifade etmişti. Şeyh el-Mahmûdî'nin, kadılar ve âlimlerle istişaresinin neticesinde alınan kararlara göre bir Hıristiyan, sultanın yahut emîrlerin dîvânında görev alamayacağı gibi sarığını Müslümanların sarığından daha küçük olacak şekilde sarmadıkça evinden dışarı da çıkamayacaktı. Sultan, hapiste olan vezir kâtibi Fadâilu'n-Nasrânî'nin diğer Hıristiyanlara ibret olması bakımından önce kamçılanmasını sonra da muhtesibin refakatinde çıplak olarak Kâhire sokaklarında dolaştırılmasını emretti. Fadâil sokaklarda halka teşhir edilirken, muhtesib "*Sultanın dîvânına giren Hıristiyanların cezası budur*" diye bağırıyordu. O bu şekilde teşhir edilip aşağılandıktan sonra tekrar hapsedildi ve sonrasında da öldürüldü. Hıristiyanlar Mısır'da bulunan dîvânlardan uzaklaşana kadar sultan verdiği emrin takipçisi oldu. Hıristiyanlar bundan sonra evlerinden çıkamadılar, sarıklarını küçülttüler, elbiselerinin yenlerini daralttılar. Yahudiler de aynı yasaklara tabi tutuldular. Gayrimüslimler Kâhire'de eşeğe binmekten imtina ettiler. Halk, eşeğe binmiş bir Hıristiyan gördüğünde onu dövüyor, eşeğini ve binicisinin her türlü eşyasını alıyorlardı. Bu sebeple ancak Kâhire haricinde eşeğe binebiliyorlardı. Hamamlara boyunlarında zil olmadan girenlere de ahali oldukça sert davrandı. Muhalefet edip boynuna zil takmayanlar dövüldüler. Bu sebeple pek çoğu zil takmaktansa hamama gitmemeyi tercih ettiler. Hıristiyanların bir kısmına bu yasaklara uymak zor geldi, onlar dîvânlardaki eski görevlerine dönebilmek için çok uğraştılar ve bunu sağlayabilmek için büyük vaatlerde bulundular. Ancak Şeyh el-Mahmûdî bu vaatleri dikkate almadı ve "*verilen emir neyse uygulanmaya devam edecek*" dedi. Bunun üzerine onların bir kısmı İslâm'ı seçtiler (İbn Tagrıberdi, 13, 1992, ss. 230-232; İbn Hacer, 3, 1969, ss. 194-195; Sayrafî, 2, 1971, ss. 454-455; Makrîzî, 6, 1997, ss. 499-501; Malatî, 4, 2002, ss. 38-39). Hıristiyanların dîvânlardaki görevlerine dönmek amacıyla lisanen ve zâhiren Müslüman oldukları, İslâmı kalben benimsemedikleri ve bir Müslüman gibi davranmadıkları dönemin tarihçileri tarafından eleştirilmiş ve şöyle yorumlanmıştır: "*Eskinin eşeklere*

[46] Muhtesip ve görevleri için bkz. (Kallek, 1998: 133-143).

binenleri bugünün süslü atlara binenleri oldular. Ehl-i İslâm'ın âyanına karşı böbürlendiler; uğradıkları zilletin ve maaşsız kaldıkları günlerin intikamını almaya başladılar. Eski günlerine geri döndüler. Soru soranları tekrar aşağılamaya başladılar. Öyle ki Müslümanları tekrar eskiden olduğu gibi tahakküm altına aldılar (Sayrafî, 2, 1971, s. 455; Makrîzî, 6, 1997, s. 500).

İbn Tagrıberdi Sultan Şeyh el-Mahmûdî'nin zımmîlere karşı tavrını överken, gayrimüslimlerin devlette bürokrat olarak görev almalarının sakıncaları ise şöyle açıklar: "*Umulur ki Allah yaptığı bu işten dolayı Melik Müeyyed'in bütün günahlarını bağışlar. Onun bu işi İslâm'ın zaferinin göstergesi olan en büyük işlerden birisidir*." der ve devamını getirir: "*Zira Hıristiyanların devletin dîvânlarında bulunmaları Hıristiyanlık dininin yüceltildiği manasına da gelebilecek olan büyük bir olumsuzluktu. Çünkü pek çok Müslüman hacetini giderebilmek için sık sık o dîvânın kapısına gidiyor, ilgili dîvân reisinin karşısında işini gördürebilmek için onun Hıristiyan, Yahudi yahut Sâmiri olmasına aldırış etmeksizin tevazu ve nezaketle davranmaya ihtiyaç duyuyordu. Bir atasözünün de dediği gibi "Muhtaç, işinin halledilmesini isteyen kör gibidir". Dîvânlara işleri düşen Müslümanlar, buralarda görevli Hıristiyanlar otururken onların karşılarında saatlerce işlerini halletmelerini el pençe ayakta bekliyorlardı. Âlimlere göstermedikleri kibarlığı ve nezaketi onlara gösteriyorlar, bazısı omzunu öpüyor, derdini halledebilmek için evine kadar Hıristiyan'ın hayvanının yanında yürüyordu. Köylü fellâhlara gelince, Hıristiyan memurlar bazılarını dövüyor, bazılarını aşağılıyor ve zincire vuruyordu. Böyle davranmakla da efendisinin malını koruduğunu iddia ediyordu. Ama işin aslı bu değildi. Onların maksadı Müslümanlara tahakkümden gayri bir şey de değildi. Müslümanlardan Frenk ülkelerinde esir düşenlere oralarda yapılan muamele ile bunun arasında hiçbir fark yoktu. Aradaki tek fark Mısır'dakiler onun yani Hıristiyan devlet görevlisinin kölesi değillerdi*." (İbn Tagrıberdi, 13, 1992, s. 231; Perlmann , 1942, ss. 860-861).

İbn Tagrıberdi konuyla alakalı mülahazalarına şöyle devam eder: "*Said'den sözüne güvenilir kişiler bana şu hadiseyi naklettiler: "Beldemizdeki çiftçilerin çoğu Alevîlerden, tahsildar ise Hıristiyanlardan idi. Bu tahsildar kasabaya geldiğinde çiftçiler onu karşılamaya çıktılar. Çiftçilerin kimi mutad olduğu üzere selam veriyor, kimi kendini ön plana çıkarmak için selamını yüksek sesle veriyor, kimi konaklayacağı eve kadar hayvanının yularını tutarak ona refakat ediyor, kimisi de elini öpüyordu. Bu şekilde davranan çiftçi, ya ihtiyaç sahibi bir fakir yahut beldenin sahibinden korkan bir garibandı. Tahsildardan mükellef olduğu haracı hafifletmesini yahut tamamen silmesi temennisi içindeydi. Melik Müeyyed işte bu Hıristiyanları memurluktan men edip el çektirince bütün bunlar yok oldu. Sultan, Hıristiyanlar hakkındaki bu kararı ile Mısır'ı ikinci kere fethetmiş oldu. İslâm'ın sesi yükseldi, küfür soluksuz kaldı. Allah indinde bundan daha faziletli bir şey yoktur"*.(İbn Tagrıberdi, 13, 1992, s. 231; Perlmann, 1942, s. 861).

Dindar, din adamlarına karşı ihsanı bol, şeriatın hükümlerine saygılı, âdil, oruç tutan ve teheccüd namazı kılacak kadar ibadet yapan (Kopraman, 1989, s.

215) Sultan Şeyh el-Mahmûdî, Habeşistan Kralı'nın Müslümanlara yaptığı eziyete sessiz kalmamış ve ülkesindeki gayrimüslim ahaliye mütekabiliyet esasları uyarınca müeyyideler getirmiştir. Ancak gayrimüslimlere uygulanan müeyyidelerin asıl sebebi Kıbrıslıların ve Katalan Şövalyeleri'nin Akdeniz'de ve Akdeniz'e kıyısı olan Memlûk topraklarında sürdürdükleri düşmanca politikalar, yağma ve baskın faaliyetleridir. Zira Şeyh el-Mahmûdî'nin yağma ve baskınlara karşılık vermek maksadıyla Dımaşk ve İskenderiye'deki bütün Frenk tüccar ve konsoloslarını hapsetmesi, Frenk hacıların Remle ve Kudüs'te kötü muameleye maruz kalmalarına yol açmıştı. Bunun üzerine, saldırıları düzenleyen Kıbrıslılara, Katalan Şövalyeleri'ne ve onları destekleyen Avrupalı devletlere, Memlûk topraklarında yaşayan tüm dindaşları mesul tutularak karşılık verilmeye ve dindaşları üzerinden baskı kurulmaya çalışılmıştır (Kopraman, 1989, ss. 200-203).

Sultan Melik el-Eşref Seyfeddîn Barsbay Dönemi (1422-1438)

Sultan Melik el-Eşref Seyfeddîn Barsbay (1422-1438), sultan olduktan yaklaşık bir ay sonra 30 Nisan 1422 tarihinde Kâhire sokaklarında münâdiler tarafından ilan edilen bir emir yayınlamıştır. Buna göre sultanın ve emîrlerin dîvânlarında Yahudi ve Hıristiyanların memur olarak istihdam edilmesi katiyetle yasaklanmıştı. Sultan Barsbay, her ne kadar sıkı sıkıya emrinin takipçisi olduysa da, Hıristiyanların önde gelenlerinin devlette istihdam edilmesine mani olamadı. Zaman içinde de yasak, yavaş yavaş delindi ve bir müddet sonra gayrimüslimler dîvânlardaki görevlerine geri döndüler (İbn Tagrıberdi, 14, 1992, s. 84; Makrîzî, 7, 1997, s. 57; Malatî , 4, 2002, s. 110; İbn İyâs, 2, 1984, s. 82; İbn Hacer, 3, 1969, s. 271).

Barsbay'ın gayrimüslimlere karşı bu tavrı takınmasındaki en önemli etken hem Kıbrıslıların ve Katalan Şovalyeleri'nin Memlûkler'e karşı Şeyh el-Mahmûdî döneminde Doğu Akdeniz'de sürdürdükleri düşmanca tavrın devam etmesinden hem de Barsbay'ın, ülkedeki dahili problemleri hallettikten sonra, Mısır'da sükuneti sağlamak ve emîrler arasındaki rekabete mani olmak maksadıyla cihat fikrini uyandırmaya yönelik politikasından kaynaklıdır (Kopraman, 1992a, s. 84). İktidara geldikten kısa bir süre sonra Kıbrıslıların İskenderiye limanına baskın yapıp içinde yüz bin dinar değerinde mal bulunan bir ticaret gemisine el koymaları ardından Dimyat yakınlarında Müslümanlara ait iki gemi ve içindeki yüzden fazla insanı kaçırıp Kıbrıs'a götürmeleri ve nihayet Barsbay'ın Osmanlı Sultanı II. Murad'a yolladığı içi hediye dolu bir gemiye el konulması ona beklediği fırsatı vermişti (Erol, 2012, ss. 150-151). 1365 yılında vuku bulan İskenderiye Baskını'nın[47] acı hatırası hala zihinlerinde olan ve intikam için hazır halde bekleyen Mısır halkı ve Memlûkler, Kıbrıslılara karşı düzenlenecek olan seferi bir müjde gibi görmüşler, 1424, 1425, 1426 yıllarında artarda düzenlenen üç sefer

[47] 10 Ekim 1365 tarihinde Kıbrıs Kralı I. Pierre de Lusignan tarafından İskenderiye şehrine düzenlenen ve 3 gün boyunca şehrin yağmalandığı ve halkının esir alındığı baskınla alakalı daha ayrıntılı ilgi için bkz. (Erol, 2012: 136-145).

neticesinde de Kıbrıs Kralı esir edilerek Kıbrıs, Memlûkler Devleti'ne bağlanmıştır.[48]

Melik ez-Zahir Seyfeddîn Hoşkadem Dönemi (1461-1467)

Melik ez-Zahir Hoşkadem (1461-1467) gayrimüslimlerin dîvânlarda istihdamını yasaklayan Memlûk sultanlarındandır. 26 Eylül 1463 tarihinde münâdiler Kâhire ve Mısır sokaklarında âyândan herhangi birinin dîvânında zimmîleri istihdam etmesinin yasaklandığını duyurdular. Sultan Hoşkadem, dört mezhebin kadısını, âyânı çağırarak bu konuda bir toplantı düzenlemiş, ehl-i zimmet hukukuna dair eskiden yazılmış olan metinler okunmuş ve zimmîlerin dîvânda görev alamayacakları, âyânın yanında da çalışamayacakları kararlaştırılmıştır. Ayrıca zimmîlerin on zira'dan daha uzun sarık bağlayamayacağı, kadınların çarşıda başlarına sarı ve mavi başörtüsü takarak Müslüman kadınlardan ayrılacakları ve yine hamamda da temayüz etmelerini sağlayacak bir alamet kullanacakları kararlaştırılmıştır. Şâfî baş kadısı Alemüddîn Sâlih el-Bulkînî'nin talebi doğrultusunda sarrâf ve doktor[49] olanlar bu müeyyidelerden hariç bırakılmışlardı. Gayrimüslimlerden bir kısmı bu yaptırımlar karşısında görevlerine devam edebilmek maksadıyla İslâm'ı seçmişlerdir. Ancak alınan kararlar yaklaşık bir yıl uygulanmış bilahare her şey eski haline geri dönmüş, gayrimüslimler görevlerine iade edilmişlerdi. Sultan Hoşkadem de bu durumdan haberdar olduğu halde üstüne düşmemişti (İbn Tagrıberdi, 16, 1992, ss. 249-250; İbn İyâs, 2, 1984, ss. 412-413; Sehâvî, 2, 1995, s. 759; Malatî, 6, 2002, s. 175).

Sultan Hoşkadem'in hüküm sürdüğü dönem, Osmanlı ile yaşanan siyasî anlaşmazlıklar bir tarafa bırakılırsa, Mısır ve Suriye'nin sakin devrelerinden birini teşkil etmiştir (Özcan, 1998, s. 250). Ancak Kıbrıs'taki bazı siyasî gelişmeler, adadaki Memlûk hâkimiyetinin Cenevizliler'in müdahaleleri neticesinde tehlikeye düştüğünün göstergesi olması bakımından önemlidir (Erol, 2012, ss. 169-174). Gayrimüslimlerin devlet hizmetlerinden men edilip müeyyidelere tabi tutulmalarının önemli sebeplerinden birisini de, askerî müdahaleye varacak boyutlara ulaşmış Kıbrıs'taki gelişmelere ve buradaki Ceneviz varlığına bir uyarı mahiyetinde olduğunu düşünmek mümkündür.

SONUÇ

Mısır, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde İslâm topraklarına katılmış ve bir daha da Müslümanların egemenliğinden çıkmamıştır. Fetihten sonra Kıptî olarak anılan yerli Hıristiyan halk ve az sayıdaki Yahudi halk, Mısır'a egemen İslam devletlerinin hâkimiyeti altında İslâm hukukunun İslâm topraklarında yaşayan gayrimüslimlere sunduğu hukuk dairesinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bu

[48] Bu seferlerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. (Ayaz, 2016; Erol, 2012; Buharalı, 1995: 82-120; Çetin, 2011: 327-344).

[49] Bu iki meslek grubundan olanların hemen tamamı zımmîlerden olduklarından kamu yararına müeyyidelerden hariç tutulmuşlardı.(İbn Tagrıberdi, 16, 1992: 250).

hukuk çerçevesinde gayrimüslimler Mısır'da huzurlu bir hayat sürmüşler, dinî inançlarından dolayı sistematik bir baskıya maruz kalmamışlar, can ve mal güvenliklerinden endişe etmemişler, devletin her türlü olanaklarından faydalanmışlar hatta idarî işlerde görev almışlardır. 1250 senesinde Eyyûbîler Devleti'ni yıkarak devletlerini kuran Memlûkler döneminde de Mısırlı gayrimüslim ahalinin, umumî olarak inançlarını yaşarken münferit hadiseler hariç her hangi bir baskıya yahut kötü muameleye maruz kalmadıkları görülmektedir. Günlük yaşamlarında adet ve geleneklerini serbestçe devam ettirmişler, bayramlarını Müslüman ahalinin de iştirakleriyle özgürce kutlamışlardır. Mısır'a özgü millî bayramları Müslümanlarla birlikte kutlamışlar, sosyal hayattan soyutlanmamışlardır. Mısırlı gayrimüslimler Memlûkler Devleti'nde özellikle emîrlerin dîvânlarında hususiyetle maliye ve vergi toplama ile alakalı işlerde istihdam edilmişler, iktisadî bakımdan da Müslümanlara nispetle zengin ve müreffeh bir hayat yaşamışlardır. Ancak hadiselerden anlaşıldığı üzere, devlet kademesinde görev alan gayrimüslimler, zaman içinde zenginleşip servet sahibi olmuşlar, elde ettikleri bu servet ve devletten vazifelerine karşılık gelen unvanlar onların temayüz etmelerine sebep olmuştur. Statüleri onların Müslüman halka kıyasla müreffeh ve bolluk içinde yaşamalarına imkân sağlamış, onlara İslâm toplumu içinde yaşadıklarını unutturmuş, dönemin kaynaklarının ithamlarına göre şımarmalarına ve zimmî hukukundan kaynaklı vazifelerini ifa etmekten imtina eder hale gelmelerine hatta Müslüman ahaliye tepeden bakmalarına ve zulmetmelerine vesile olmuştu. Gayrimüslimlerin sergiledikleri davranışlar ve müreffeh yaşam koşulları bir süre sonra, Müslüman ahalinin gözüne batmış ve devlet kademesinde şikâyetlere sebep olmuştur.

Memlûkler Devleti'nin Hıristiyan devletlerle yaşadığı siyasî problemler karşısında, dönem dönem ülkelerindeki gayrimüslim ahaliyi siyasî koz olarak kullandıklarına şahit olunmuştur. Hıristiyan bir devletin kendi Müslüman tebaasına kötü davranması yahut Memlûkler Devleti topraklarına ve tüccarlarına düşmanca tavır takınması karşısında Memlûkler de ülkelerindeki gayrimüslimlere devletlerarası mütekabiliyet esasları gereği aynı muamelede bulunarak bazı müeyyideler uygulamıştır. Ancak Memlûkler Devleti'nin ülkelerindeki gayrimüslim azınlığa karşı muamelatı da çerçevesi Hz. Peygamber ve Hz. Ömer zamanında çizilmiş olan İslam'ın zimmî hukuku çerçevesinde olmuştur. Buna göre gayrimüslimlerin zimmî hukuku çerçevesinde elde ettikleri hakları ihlal edilmemiş ancak zaman içinde bu hukukun gayrimüslimler lehine gevşetilen maddeleri tekrar uygulanmaya başlamıştır. Bu sayede Müslüman halkın, gayrimüslimlerin zenginleşmesine duydukları tepki ve kıskançlık bertaraf edilirken devlet de mütekabiliyet esasları gereği üzerine düşeni yerine getirmiştir. Gayrimüslimlere karşı uygulanan müeyyidelerin en bariz olanı onların devlette istihdamlarından men edilmeleri olmuştur. Böylece hem gayrimüslimler te'dip edilirken hem de Hıristiyan devletlerle mücadelede onların dindaşlarına karşı yapacağı muhbirlik faaliyetlerinin önü kesilmiş oluyordu. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, gayrimüslimlere karşı uygulanan müeyyide ve te'dib uygulamaları hiçbir vakit

kalıcı olmamış, bunlar kısa süreli ve sözde uygulamalar olmuştur. Çıkartılan emirnâmelerde gayrimüslimlerin devlet hizmetinde istihdam olunmaları kesin bir dille men edilirken bunun tam olarak uygulanmadığı ya da uygulanamadığı, bir sonraki emirnâmede yine aynı hususların tekrar vurgulanmasından anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, müeyyide uygulanmasını gerektirecek sebebin ortadan kalkmasına bağlanabileceği gibi gayrimüslimlerin istihdamdan men edildikten sonra ortaya çıkan boşluğun Müslümanlar tarafından doldurulamaması olmalıdır.

KAYNAKÇA

Abdülbâsıt el-Malatî Zeynü'd-Dîn Abdu'l-Bâsit b. Halîl b. Şâhin el-Malatî. (2002). Neylu'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel. 'Ömer 'Abdu's-Selâm Tedmûrî (Tah.). Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye.

Akkuş Yiğit, F. (2018). Memlûk Devleti idaresinde Yahudiler. *İkinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2018 Bildiri ve Öz Kitabı.* M. M. Kulu (Der.). Balıkesir.

Armağan, S. (1992). *İslâm hukukunda temel hak ve hürriyetler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Ayaz, F. Y. (2016). *Memlük-Kıbrıs ilişkileri*. Ankara: TTK Yayınları.

Aydın, M. Â. (1994). Osmanlı Devleti ve medeniyeti tarihi. E. İhsanoğlu (Ed.). *Osmanlıda Hukuk.* İstanbul: IRCICA.

Baybars el-Mansûrî, Rükneddin Baybars el-Mansûrî el-Hatâî ed-Devâdârî. (1987). *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fî'd-Devleti't-Türkiyye*. 'Abdü'l-Hâmîd Sâlih Hemedân (Tah.). Lübnan: Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye.

Bilge, M. L. (2001). Kerek. *TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt 25),* 278-279.

Bilge, M. L. (2006). Necran. *DİA, (Cilt 32).* İstanbul. 507-508.

Bozkurt, G. (1996). *Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu*. Ankara: TTK Yayınları.

Buharalı, E. (1995). Kıbrıs'ta ilk Türkler ve Kıbrıs'ın Memlûk hâkimiyetine girişi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (95),* 82-120.

Çetin, A. (2004). Memlûk kaynaklarına göre Mısır'ın hududları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (X),* 1-7.

Çetin, A. (2007). *Memlûk Devletinde askerî teşkilât*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Çetin, A. (2011). Memlûklerin Kıbrıs ile ilişkileri. *Adalya, (14),* 327-344.

Demir, Ö. (2014). İslâm Hukuku'nda zimmet sözleşmesinin hukukî kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğundaki görünümü. *İÜHFM, (Cilt LXXII), (1),* 739-757.

el-'Aynî, Bedreddîn Mahmud b. Ahmed. (1987). *'İkdu'l-Cumân fî Tarîhi Ehli'z-Zamân*. Muhammed Muhammed Emîn (Tah.). Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Amme l'l-Kitâb.

el-Kalkaşendî, Ebû'l-'Âbbâs Ahmed b. 'Ali. (1922). *Subhu'l-'Aşâ fî Sınâati'l-İnşâ*. Kâhire: Dârü'l-Kutubi'l-Hadîviyye.

el-Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali. (1997). *Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifeti'd-Düveli'l-Mülûk*. Muhammed 'Abd el-Kâdir Atâ (Tah.). Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-Mısriyye.

el-Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali. (1998). *el-Mevâ'izü'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Asâr*. Muhammed Zeynuhum - Medîha eş-Şerkâvî (Tah.). Kâhire: Mektebetü Medbûlâ.

el-Yûnînî, Kutbüddîn el-Ba'lbekî el-Hanbelî. (1954). *Zeylu Mi'rati'z-Zamân*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye.

en-Nüveyrî el-İskenderânî, Muhammed b. Kâsım b. Muhammed. (1969). *Kitâbu'l-İlmâm bi'l-İ'lâm*. 'Azîz Sûryal 'Atiyye (Tah.). Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye.

en-Nüveyrî, Ahmed b. 'Abd el-Vahhâb. (2004). *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*. Mufîd Kameyuha (Tah.). Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye.

Erdem, M. (1997). Kıpti kilisesi üzerine bir araştırma. *AÜİFD, (XXXXVI)*, 143-178.

Erol, B. G. (2012). *Memlûk deniz kuvvetleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

es-Sayrafî, el-Hatîb el-Cevherî 'Ali b. Dâvud. (1971). *Nüzhetü'n-Nüfûs ve'l-Ebdân fî Tevârîhi'z-Zamân*. Hasan Habeşî (Tah.). Kahire: Dâru'l-Kutub, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şu'uni'l-İslâmiyye.

es-Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. 'Abdirrahmân b. Muhammed. (1995). *Vecîzü'l-Kelâm,fî'z-Zeyli 'Ala Duveli'l-İslâm*. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf, Assâm Fâris el-Herestânî, Ahmed el-Hatîmî (Tah.). Lübnan: Müessesetü'r-Risâle.

es-Suyûtî, Celâlü'd-Dîn 'Abdu'r-Rahman b. Ebî Bekr. (1968). *Hüsnü'l-Muhâdara Fî Tarîhi Mısr ve'l*-Kâhire. Muhammed Ebû'l Fadl İbrâhîm (Tah.). Dâru İhyâi-Kutubi'l-'Arabiyye.

Fayda, M. (2006). *Hz. Ömer zamanında gayrimüslimler*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Fayda, M. (2013). Zımmî. *DİA, (Cilt 44)* İstanbul. 428-434.

Güzel, A. (2016). İslâm geleneğinde birlikte yaşama tecrübesi: Hulefâ-yı râşidîn örneği. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (27), 29-56.

İbn Aybek ed-Devâdârî, Ebûbekir b. Abdullah b. İzzeddîn. (1982). *Kenzü'd-Dürer fî Câmi'i'l-Ğurer, (Cilt 8).* Birend Radka (Tah.). Kâhire,

İbn Dokmak, İbrahim b. Muhammed b. Aydemir. (1982). *el-Cevherü's-Semîn fî Siyer el-Hulefâ ve el-Mulûk ve es-Selâtîn*. Saîd 'Abd el-Fettâh Âşûr (Tah.). Riyad: Câmia'tu Ümmi'l-Kura.

İbn Habîb el-Halebî. (1986). *Tezkiretü'n-Nebîh fî Eyyâmi'l-Mansûr ve Benih,* Muhammed Muhammed Emîn (Tah.). Kahire: Matba'atu Dâri'l-Kutub.

İbn Hacer el-'Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. (1980). *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mi'eti's-Sâmine*. Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî.

İbn Hacer el-'Askalanî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (1969). *İnbâu'l-Ğumr bi-Ebnâi'l-'Umr*. Hasan Habeşî (Tah.). Kâhire.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. (Tarihsiz). *Tarihu İbn Haldun*. Ebû Süheyb el-Keremî (Tah.). Ummân: Beytu'l-Efkâri'd-Düveliyye.

İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed. (1984). *Bedâ'u'z-Zuhûr fî Vakâi'i'd-Duhûr*. Muhammed Mustafâ (Tah.). Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Amme l'l-Kitâb.

İbn Kâdî Şuhbe, Takiyyüddîn Ebî Bekr b. Ahmed. (1994). *Tarihu İbn Kâdî Şuhbe, (Cilt 3).* Adnan Dervîş (Tah.). Dımaşk: el-Ma'hedu'l-Ferensi Li'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ'. (1998). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Abdullah b. 'Abdu'l-Muhsin et-Türkî (Tah.). Cîze: Dâru Hecer.

İbn Tagrıberdi, Ebû'l-Mehâsin Cemâlü'd-dîn Yûsuf. (1992). *en-Nücûmu'z-Zâhire fÎ Mülûki'l-Mısr ve'l-Kâhire*. Muhammed Kemâlü'd-Dîn 'İzzü'd-Dîn (Tah.). Lübnan: Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye.

İbnu'l-'İmâd, 'Abdu'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed. (1986). *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri min Zeheb*. 'Abdü'l-Kâdir el-Arnâût, Muhammed Arnâût (Tah.). Beyrut: Dâru İbn Kesîr.

Kallek, C. (1998). Hisbe. *DİA, (Cilt 18).* İstanbul. 133-143.

Keleş, B. (2002). Memlûkler döneminde idarî yapı. *Türkler Ansiklopedisi, (Cilt 5),* 589-609.

Kenanoğlu, M. M. (2004). *Osmanlı millet sistemi,* İstanbul: Klasik Yayınları.

Kopraman, K. Y. (1989). *Mısır Memlükleri tarihi Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî devri (1412-1421).* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kopraman, K. Y. (1992a). Barsbay. *DİA, (Cilt 5).* İstanbul. 84-85.

Kopraman, K. Y. (1992b). Memlûklerde insanî değerler ve hukuka saygı. *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar-1)*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.

Lane-Poole, S. (1901). *A History of Egypt in The Middle Ages*. London.

Lewis, B. (1984). *The Jews of İslâm*. Princeton: Princeton University Press.

Little, D. P. (1976). Coptic Conversion to Islam under The Bahri Mamluks, 692-755 / 1293-1354. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 39* (3), 552-569.

Lutfi, H. (1998). Coptic Festivals of The Nile: Aberrations Of The Past?. *The Mamluks in Egyptian Politics and Society***.** Thomas Philipp / Ulrich Haarmann (Ed.). Cambridge. 254-282.

Mufaddal b. Ebî'l-Fadâil, Mufaddal b. Ebî'l-Fadâil b. Ebi'l-Mufaddal el-Kıbtî el-Mısrî. (2017). *en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd fîmâ Baʿde Târîḫi İbni'l-ʿAmîd.* Muhammed Kemâleddîn 'İzeddîn 'Ali es-Seyyid (Tah.). Dımaşk: Dâru Sa'dü'd-Dîn.

Mutçalı, S. (1995). *Arapça-TürkçesSözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.

Nedkoff, B. C. (1944). Osmanlı İmparatorluğunda Cizye. Şinasi Altundağ (Çev.). *Belleten, (VIII)*. Ankara. 599-652.

Özaydın, A. (1997). Halîl b. Kalavun, *DİA, (Cilt 15).* İstanbul. 319-320.

Özcan, A. (1998). Hoşkadem. *DİA, (Cilt 18).* İstanbul. 249-250.

Özcan, A. (1999). Istabl, *DİA, (Cilt 19).* İstanbul. 203-206

Özkan, M. Medine Vesikası. *DİA,* (Ek-2). İstanbul. 212-215.

Perlmann, M. (1942). Notes on Anti-Christian Propaganda in the Mamluk Empire. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, (Vol. 10), (No. 4).* 843-861.

Sağlam, A. (2011). *Tolunoğullarının kuruluşundan İhşîdîlerin yıkılışına kadar Mısır'da gayrimüslimler.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Sağlam, A. (2015). *Memlûk Sultanı Muhammed b. Kalavun'un siyasi faaliyetleri (684-741 / 1285-1341).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Seyyid Muhammed es-Seyyid. (1995). Feyyûm. *DİA, (Cilt 12).* İstanbul. 514-515.

Seyyid, Eymen Fuâd. (2001). Kalyûb. *DİA, (Cilt 24).* İstanbul. 270.

Şeşen, R. (2018). *Sultan Kalavun ve Oğlu*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

T.K. (2002). Kıptîler. *DİA, (Cilt 25).* İstanbul.424-426.

Tomar, C. (2010). Şam. *DİA, (Cilt 38).* İstanbul. 311-315.

Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yakut el-Hamavî Ebû 'Abdillah Şihâbüddîn Yakut b. 'Abdillah el-Hamavî er-Rûmî el-Bağdâdî. (1977). *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Sâdır.

Yaman, A. (2013). Zımmî / Fıkıh. *DİA, (Cilt 44).* İstanbul. 434-438.

Yılmaz, H. (2017). Dımaşk'ın en zor yılı: Şehrin Moğollar tarafından işgali (658/1260). *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (37), 71-99.

Yiğit, İ. (2015). *Memlûkler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Zengin, M. (2018). Melikü'l-Mansûr Ebî Bekr b. Muhammed dönemi Memlûk Türk Devleti tarihi (Elli Dokuz Günlük Saltanat), *(Nisan 2018)* (10), 257-270.

Zengin, M. (2019). Sultan Selâhaddin Sâlih döneminde Memlükler. *Tarih Okulu Dergisi, (Nisan 2019)* (39), 313-332.

Zeydân, A. (1988). *Ahkâmu'l-Zimmîyyîn v'el-Mustâmînîn fî'd-Dâri'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Zeydan, A. (1994). İslâm hukukuna göre zimmîler. H. Güleç (Çev.). *D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi,* (8), 431-440.

Yayın Geliş Tarihi: 14.05.2019
Yayına Kabul Tarihi: 13.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.564804

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 623-653
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TÜKETİCİ DEĞERİ VE TÜKETİCİ-MARKA KİMLİĞİNİN MARKA SADAKATİNE OLAN ETKİSİ: AKILLI TELEFON ÖRNEĞİ

Ece AKSU ARMAĞAN[*]
Elif ARIK[**]
Mertcan MERT[***]

Öz

Günümüz global teknoloji alanları arasında en çok ilgi gören akıllı telefon sektörü, hız kesmeden büyümeye devam etmekte ve bu sektörde her geçen gün yenilikçi adımlar atılmaktadır. Çalışmanın amacı, tüketici değeri ve tüketici-marka kimliğinin marka sadakatine olan etkisini incelemektir. Araştırma akıllı telefon kullanıcılarına yönelik gerçekleştirilmiş ve 33 sorudan oluşan bir anket ile birincil veri toplanmıştır. Tüketici değeri ve tüketici-marka kimliği perspektif ilişkisini ortaya koyan modeli inceleyen araştırmada Yeh, Wang, ve Yieh' in (2016) ölçeği kullanılmıştır. Araştırmaya katılan 1003 kişiden alınan cevaplar, SPSS 21 istatistik programı kullanılarak analizi yapılmış sonuç olarak ise faktör analizinin yapılmasıyla farklı alt gruplara ayrılmış olan tüketici değeri ve tüketici-marka kimliği konularındaki algılanan, t-testleri ve anova tek yönlü varyans ile analiz edilmiştir. Ayrıca tüketicilerin demografik özellikleri bakımından farklılıklar meydana gelmiş olup dağılımları da ortaya konulmuştur. Araştırmanın sonucunda, akıllı telefon sadakatinde etkili olan tüketici değeri ve tüketici-marka kimliği arasında pozitif yönde ilişki ortaya çıkmıştır. Çalışmanın amacı Türkiye'de akıllı cep telefonu markası tercihine etki eden faktörleri incelemek, durumunu ortaya koymak ve akıllı telefon tüketicisinin tutumunu anlamaktır.

Anahtar Kelimeler: *Akıllı Telefon, Tüketici Değeri, Tüketici-Marka Kimliği, Marka Sadakati.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Aksu Armağan, E., Arık, E. & Mert, M. (2020). Tüketici değeri ve tüketici-marka kimliğinin marka sadakatine olan etkisi: Akıllı telefon örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 623-653.

[*] Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001-5371-219X, earmagan@adu.edu.tr

[**] Yüksek Lisans Öğrencisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-4305-1567, elif.arik@hotmail.com

[***] Yüksek Lisans Öğrencisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-9891-5983, mertcann.mertt@gmail.com

THE EFFECT OF CONSUMER VALUE AND CONSUMER-BRAND IDENTITY ON BRAND LOYALTY: THE CASE OF A SMART PHONE

Abstract

The smart phone sector, which is the most popular among today's global technology areas, continues to grow without slowing down and innovative steps are being taken every day in this sector. The aim of the study is to examine the effect of consumer value and consumer-brand identity on brand loyalty. The research was conducted for smartphone users and a primary questionnaire was collected with a 33-question questionnaire. Yeh, Wang, and Yieh 's (2016) scale were used in the study which examined the model that showed the relationship between consumer value and consumer-brand identity perspective. The responses of 1003 people who participated in the study were analyzed by using SPSS 21 statistics program and as a result, factor analysis was performed and the perceived consumer value and consumer-brand identity issues were analyzed with t-tests and anova one-way variance. In addition, there were differences in terms of demographic characteristics of consumers and their distribution was also revealed. As a result of the research, a positive relationship was found between consumer value and consumer-brand identity which are effective in smartphone loyalty. The aim of this study was to investigate the factors affecting the preferred smartphone brand in Turkey, reveals the situation and understand the behavior of smartphone consumers.

Keywords: *Smartphone, Consumer Value, Consumer-Brand Identity, Brand Loyalty.*

GİRİŞ

Geçmişten bugüne kadar daha da gelişerek devam eden teknoloji kapsamında yaşanan yenilikler ile internet teknolojilerinin telekomünikasyon alanında yaygın kullanımının geldiği son nokta itibariyle, akıllı telefonların günlük hayatta kullanım sıklığı, kullanıcılarının alışkanlıkları, ihtiyaçları ve beklentileri değişkenlik göstermesi ile birlikte akıllı telefon kullanımı günlük hayat içerisinde çok önemli bir noktaya gelmiştir. Akıllı telefonların birer pazar haline dönüşmesi, yenilenen rekabet çevresi, pazarlama yöntemleri ile beraber internete bağlı olarak ortaya çıkan mal/hizmetlerin farklılaşmasına neden olmuştur. Son yıllarda tüketici davranışlarının internet ve akıllı telefonlar üzerindeki durumu pazarlama biliminin üzerinde yoğunlaştığı bir konu olmuştur (Armağan & Temel, 2018).

Rekabet eden markaların çoğalmasıyla, tüketicileri sadık tutmak işletmeler için zorunlu bir hal almıştır. Tutumsal sadakat, müşterinin marka ile arasında oluşturduğu duygusal bağ olarak tanımlanırken davranışsal sadakat ise müşterinin aynı markayı ne sıklıkla tercih ettiği ve satın aldığı davranışına dayanmaktadır (Chaudhuri & Holbrook, 2001). Araştırmacılar bugüne dek marka sadakatinin nedenlerini araştırmışlardır, ancak iki bakış açısı daha fazla dikkat çekmiştir (Kim vd., 2011). Birincisi, değer algısının marka sadakatinin en önemli belirleyicisi olduğunu iddia eden tüketici değeri teorisidir (Kim vd., 2011). Tüketiciler, belirli bir markadan üstün değer algılarsa sadık kalır (Hansen vd., 2013). İkinci bakış

açısı, tüketici marka kimliğini marka sadakatinin öncüsü olarak belirleyen tanımlama yaklaşımıdır (Bhattacharya & Sen, 2003). Tüketiciler, markanın özellikleri ile kendilerinin tanımladıkları özellikleri gözeterek belirli bir marka üzerinde yoğunlaşırlar.

Araştırmacılar genel olarak tüketici değerinin ve marka kimliğinin öngörülebilir gücünü tanımasına rağmen, yöneticiler kaynak tahsisi konusunda bir ikilemle karşı karşıya kalabilirler çünkü iki bakış açısı iş uygulamaları için farklı kurallar sunmaktadır (Yeh, vd., 2016). Tüketici değeri teorisinden türetilen stratejilerde, firma yöneticilerinin ürünün geliştirilmesi ve ürün özelliklerinin anlaşılır bir biçimde tüketicilere aktarılması konusunda önemli bir rolü bulunmaktadır. (Karjaluoto vd., 2012). Marka kimliği oluşumunda ise, firma yöneticileri çekici bir marka oluşturmak için tüketici ve marka arasında uyumlu bir etkileşim sağlamaya çalışır. Firma yöneticilerinin bu uyumu yakalayabilmesi için de tüketici değeri ve tüketici-marka kimliği tanımlamalarına ve bunların marka sadakati üzerindeki etkilerini değerlendirmesi gereklidir. Bu nedenle bu kavramların incelenmesi çok önemlidir. Sadakat üzerinde etkili bu faktörleri kapsayan bütünleşik bir analiz, pazarlama kaynaklarının tahsisinde son derece yardımcıdır.

Bu çalışmada öncelikle genel anlamda akıllı telefon kullanımında tüketici değeri ve tüketici-marka kimliğinin marka sadakatine olan etkisi ele alınmıştır. Tüketicilerin akıllı telefon kullanımı konusunda algısı incelenmiş, kurulan modele bağlı hipotez testleri gerçekleştirilmiştir.

TÜKETİCİ DEĞERİ

Değer kavramı, yönetim, finans, strateji, bilgi sistemleri ve pazarlama literatürlerinde ki birçok ortamda uygulanmıştır (Wikstrom & Normann, 1994). Bu kavram tüketici değerinin algısına dayandırıldığında, firmaların dikkat etmesi gereken ve pazarlamaya yönelik ilgi odağı haline gelen stratejik bir zorunluluktur (Parasuraman,1997; Woodruff, 1997, Parasuraman & Garewal, 2000). Ancak tüketici üzerinde yaratmış olduğu algıdan bahsedildiğinde ise, bir tüketicinin ürünü satın aldıktan sonra sağlamış olduğu faydayı gösterir (Huber ve Hermann, 2001). Komppula (2005) akademik literatürde değer kavramını, fiyatlama, tüketici davranışı ve strateji ile ilgili olarak üç şekilde ele almıştır; fiyatlandırma literatüründe, değer, tüketicilerin alınan faydalar ile gerçekleşen fedakârlıklar arasındaki denge olarak tanımlanır iken tüketici davranış literatüründe ise, tüketici ihtiyaçları bakımından neyin arzu edildiği şeklinde tanımlanmıştır. Strateji literatüründe ise, tüketicilerin bir ürün için ödeme yapma istekliliğine işaret eder (Chernatony vd., 2000). Tüketici, bireysel veya aile üyelerinin istek ve ihtiyaçlarının yanı sıra arzuları içinde pazarlama karmasının unsurlarını satın alan ya da satın alma gücü olan esas kişiye denir (Karabulut, 1981). Ayrıca, herhangi bir ürünün ücretini ödese de ödemese de tüketimini sağlayan veya kullanan kişi olarak

da tanımlanabilir. Bu tanıma örnek verilecek olursa, kendisi için akıllı telefon satın almak isteyen bir kişi satın alacağı akıllı telefonun hem müşterisi hem de tüketicisi durumundadır. Ancak çocuğu için akıllı telefon satın alan bir ebeveyn satın aldığı akıllı telefonun müşterisi olmasına rağmen, tüketicisi çocuğu olmaktadır.

Günümüz tüketime dayalı toplumda, firmalar hayatta kalmaları için sürekli olarak yeni ürün veya hizmet üretmek zorundadır (Rasool, vd., 2017). Bir firmanın ürün veya hizmet üretip üretmediği, araştırmacılar arasında tartışma konusu olmaktan çıkmıştır, çünkü kilit odak noktası tüketici olmakta ve üstün tüketici de tüketici değeri ve marka imajının peşine düşmektedir (Huet vd., 2009). Graf ve Maas (2008) tüketici değerini, alıcı açısından ve firma açısından olmak üzere iki şekilde ele almıştır: Alıcı bakımından tüketici, tüketiciye sunulan değerin istek ve ihtiyaçları açısından tatmin edici olup olmadığı ile ilgili iken firma bakımından tüketici değeri ise tüketicilerin istek ve ihtiyaç tatminlerinin yanı sıra sadık tüketiciler bulup firmanın kar sağlaması ve seçili tüketici kitlesine göre ürün/hizmet iyileştirmeleri ile ilgilidir. Tüketici değeri, tüketicinin sağlamış olduğu faydadan dolayı ihtiyaç veya zevklere göre farklılıklar gösterebilir.

Holbrook (1999) tüketici değerini dışsal-içsel, aktif- reaktif değer ve öz-diğer odaklı değer şeklinde üç boyutta ele almıştır.

- Dışsal Değer, tüketimin fonksiyonelliği ve fayda sağlaması noktasında bir olayın ya da bir amacın aracı konumunda hizmet etmesi için sağlanan dolaylı bir ilişkidir. Örneğin; x bir akıllı telefon markası satın almak için belli bir miktar ödeme yapılması burada ki para akıllı telefonu satın alma amacı için dolaylı bir araç olarak görülür. İçsel Değer ise, tüketim deneyimlerinin bir hedef olarak değerlendirilmesi sonucunda kazanılan faydadır.

- Aktif Değer, tüketicinin bir ürünün veya hizmetin verimli kullanımı sonucunda kazanılan tüketim tecrübesi olarak tanımlanabilir. Reaktif Değer, nesnelerle uyum sağlama, anlama, takdir etme ya da başka şekilde yanıt verme sonucu ortaya çıkan tüketici değeridir.

- Öz Odaklı Değer, tüketicinin sadece kendini düşünerek tüketim değeri etkisinin ölçülmesi olarak tanımlanabilir. Diğer Odaklı Değer, tüketicinin kendisi dışında yani başkasına ya da başkalarına tüketim deneyiminin ne şekilde anlaşılıp tepki gösterdiğine ve onlar üzerindeki etkisine bakılarak anlaşılan değerdir.

Holbrook (1999) tüketici değerini üç boyutta ele alarak, Holbrook' un Tüketici Değerleri Tipolojisini ortaya çıkarmış ve farklı değer türlerini temsil eden örnekler ile birlikte sekiz kategoride aşağıdaki tabloda sunmuştur.

Tablo 1: Holbrook' un Tüketici Değerleri Tipolojisi, örneklerle

		Dışsal	**İçsel**
Öz Odaklı	Aktif	Verimlilik (Kolaylık)	Oyun (Eğlence)
	Reaktif	Mükemmellik (Kalite)	Estetik (Güzellik)
Diğer Odaklı	Aktif	Statü (Başarı)	Ahlak (Erdem, Yargı)
	Reaktif	Saygı (İtibar)	Dinsel (İnanç, Kutsal)

Kaynak: Holbrook, 1999.

Tüketici değeri ile ilgili, önemli birçok araştırma yapılmasına rağmen net bir tanımı bulunmamaktadır. Woodruff (1997) tüketici değerini, bir ürüne yönelik olan hedeflerin ulaşımını kolaylaştıran, sonuçların ise tüketicinin algılanan tercihi ve değerlendirilmesi olarak tanımlanmakta ve "Tüketici Değer Hiyerarşisi" olarak tüketici değer süreçlerini iki temel başlık altında açıklamıştır.

Tüketici değer hiyerarşisine göre, ilk olarak algılanan tüketici değeridir. Algılanan tüketici değeri, tüketicinin herhangi bir ürün veya hizmeti satın almadan önceki algısı, satın alma sırasındaki algısı ve satın aldıktan sonra algısını konu alır. Bunların yanı sıra, fedakârlık (maddi ve maddi olmayan) ve faydalar (ürün/hizmet kalitesi gibi) arasındaki oluşan farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. Algılanan tüketici değerinde, tüketiciler satın alma işlemini değerlendirmek için maliyet-fayda ilkelerini uygulayabilirler bu da tüketiciler de büyük endişeye neden olur (Zeithaml, 1988). Algılanan değer, tüketici üzerinde bıraktığı etkileri anlama sonuçlanmaya başlanmış olsa da tüketici davranışlarını araştırma devam etmekte ve tüketicinin algılamış olduğu değerin etkileri analiz edilmektedir. Algılanan değerin çeşitli tanımları olmasına rağmen, tüketicinin ne alındığına ve ne verildiğine ilişkin algılara dayanan bir ürünün faydasına ilişkin genel değerlendirilmeye denir (Zeithaml, 1988).

İkinci olarak arzulanan tüketici değeri, tüketicinin ihtiyaçlarına ve isteklerine odaklanır bu nedenle de tüketici tarafından daha yüksek düzeyde bir soyutlama içerir, amaçlanan ise tüketicilerin belirli bir ürünü/hizmeti satın alarak veya kullanarak karşılamaları gereken ihtiyaçları, arzuları ve değerleri açıklamaktır (Graf & Maas, 2008).

Bazı araştırmacılar tüketici değerinin, işlevsel ve duygusal olmak üzere iki boyuttan incelendiğini ileri sürmektedirler (Smith & Bolton, 2002). İşlevsellik boyutu geniş, güçlü bir yer tutsa da duygusal boyutu da yapılan bazı araştırmalarla önemli bir etkisinin olduğunu gösterir (Fiore vd., 2005). Ürün / hizmetin işlevsel veya rasyonel unsurları pazardaki rakipler tarafından kolayca kopyalanabildiği için, deneyimsel veya duygusal unsurlar genellikle ürünü / hizmeti rakiplerinden ayırmak ve rekabet avantajı kazandırmak için düşünülebilir (Lee, 2014). Örneğin; X marka bir akıllı cep telefonu markası, rakip firmalar tarafından benzer özellikleriyle birebir aynısına benzetilmeye çalışılır. Rakiplere karşı önlem

alınamadığı için tüketicinin algılamış olduğu işlevsel değerinin yanında duygusal değeri de önemli bir rol oynamaya başlamıştır.

Wang ve Hing (2004) algılanan tüketici değerinin sadece faydadan ibaret olduğunu savunan araştırmacıların aksine, tüketici değerini fayda ve fedakârlık kavramları açısından tanımlayan araştırmacıların büyük bir kısmı, çalışmalarında tüketici değerinin algıdan kaynaklandığına da yer vermektedir.

Öncelikle işlevsel ve duygusal olarak iki boyutta ele alınan tüketici değerinin algılama süreci, Wang ve Hing (2004) tarafından yapılan araştırmalarla dört önemli boyuta ulaşmıştır.

- Duygusal değer, bir ürünün veya hizmetin yarattığı duygusal durumlardan oluşan faydadır.
- İşlevsel (fonksiyonel) değer, ürünün veya hizmetin algılanan kalite ve beklenen performansından elde edilen faydaya atıfta bulunmasıdır.
- Sosyal değer, ürün veya hizmetten türetilen sosyal faydayı simgeler.
- Algılanan fedakârlık ise, algılanan kısa ve uzun vadeli maliyetlerin artması nedeniyle ürün veya hizmetten elde edilen zarardır.

Tüketici değeri işlevsel, duygusal ve sosyal değer şeklinde üç ana değerde tanımlanmıştır (Sweeney & Soutar, 2001). Bu ana değerleri ele alan Kim vd. (2011) ise altı tür olarak olduğunu savunmuşlardır.

- Fiyat faydası ve işlevsel kalite (işlevsel değer),
- Estetik ve yaratıcılık (duygusal değer),
- Sosyal benlik ifadesi ve sosyal ilişki desteği (sosyal değer).

TÜKETİCİ-MARKA KİMLİĞİ YAKLAŞIMI

Tüketicinin ürünü anımsamasına yardımcı olan, ürünün bilinirliğini sağlayan, açıklayan ve başka ürünlerden farklı olan kavrama marka denir (Aktuğlu, 2014). Klasik tabir ile markalar, bağlı oldukları şirketlerin sektördeki yüzleridir.

Kimlik, kişinin diğer bireylerle kurduğu, onu belirleyici kılan, uygun ve sağlam bir bağlantı şeklidir. Bireyin şahsını diğer bireylerden ayıran veya bireyleri farklı vaziyetlerde farklı tavırlara yönlendiren niteliklerin toplamıdır (Koç, 2012). Literatürde tüketici kimliğini inceleyen iki ana akım vardır: yorumlayıcı/sosyolojik ve psikolojik yaklaşımlar (Steenkamp vd., 2009). Sosyolojik yaklaşımlar çoğunlukla tanımlama süreçlerinin ortaya çıktığı yapıları yorumlarken, psikolojik yaklaşımlar ilgili süreçleri birey seviyesinde aydınlatır (Steenkamp vd., 2009). Sosyal kimlik perspektifine göre, tüketiciler bireysel kimliklerinin dışında bir grup veya marka topluluğu altında ayrı bir kimlik kazanırlar bu da bireyde bazen olumlu bazen de olumsuz etki yaratabilir (Wolter vd., 2016). Bireyin sosyal kimlik

kazanmasıyla birlikte kendisine olan öz saygısının artması olumlu, bazı grup içi anlaşmazlıklar ise olumsuz etki yaratabilir.

Marka kimliği, en sade tanımı ile, hedef kitlenin zihninde canlanandır. Tüketicinin algıları çok değişkenlik gösteriyor ise marka kimliği oluşturulamamıştır. Marka kimliği yaklaşımı, tüketicinin marka ile tanımladığı kapsamın, rol davranışları ve rol davranışları ile ilişkili olduğunu belirten tüketici-şirket tanımlama yaklaşımından kavramsal olarak geliştirilmiştir (Bhattacharya & Sen, 2003). Aaker (2014)'e göre, tüketicilere sunulan ürünün özelliklerini iletme, coşku sağlama, tüketici-marka bağını açıklama, markanın gelişimi için yol gösterici olmak ile tüketicilerin davranış biçimleri, iç görü sağlama alanlarında marka kişiliği destekleyici olmaktadır. Bu tanım markaların da tıpkı insanlar gibi bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Markalar, ürünün kalitesini çıkarabildikleri bir dışsal işaret sunmaktadır (Yeh vd., 2016). Ayrıca, marka yöneticileri tarafından rakiplerinden farklılaşmak için manipüle edilen içsel bir kimlik de yansıtmaktadır (Van Rekom vd., 2006).

Birey kendi çevresi ve diğer kişilerle kendini karşılaştırarak düşüncelerini ve duygularını analiz etmesi benlik kavramını oluşturur (Koç, 2012).

Tüketicinin bir marka ile birliğinin algılanan durumu olarak tanımlanan tüketici-marka tanımlaması, markaların pazarda kimliğini yerine getirme arayışımızın geçerli ve güçlü bir ifadesidir (Stokburger-Sauer vd., 2012). Bir marka ile ilişkilendirilebilecek insan özellikleri dizisi genellikle marka kimliği olarak tanımlanır ve tüketicinin benlik kavramı ile marka kişiliği arasındaki örtüşme ne kadar büyük olursa, tüketicinin markaya karşı olumlu bir tutum sergilemesi daha olasıdır (Torres vd., 2017). Tüketici, sosyal ürün olan değerler tarafından yönlendirilmekle birlikte, kim ve ne istediği ile ilgili imajlar oluşturmak için özgür iradeyi kullanır (Elliott & Wattanasuwan, 1998). Buradan yola çıkarak tüketici-marka kimliğini motive eden iki temel mekanizma olduğunu söylenebilir: Bunlardan ilki tutarlılık ihtiyacı, diğeri, benlik saygısına duyulan ihtiyaçtır. İlkinde tüketiciler, gerçek benliklerine uyan belirgin bir kimlikle bir marka arayabilirler (Yeh vd., 2016). Tüketiciler ile marka arasındaki yüksek kimlik benzerliği/uyumu, güçlü tüketici aidiyetini kolaylaştırır ve marka kimliğini oluşturur (Lam vd., 2013). Marka-tüketici benzerliği marka sadakatine yol açan marka tanımlama yaklaşımında önemli bir rol oynar (Torres vd., 2017). İkinci mekanizma olan benlik saygısına duyulan ihtiyaç doğrultusunda tüketiciler kendine özgü marka satın alarak ideal kimliklerini/kendilik imajını oluşturmaya yardımcı olabilirler (Yeh vd., 2016). Daha yakın olan tüketiciler ideal benliklerine yaklaşırlar, daha iyi hissederler, bu da benlik saygısının artmasına yardımcı olur (Kressmann vd., 2006).

Bu bağlamda, tüketiciler bireysel kimliklerini kendilerine en uygun bir marka ile özdeştirmişlerdir (Steenkamp vd., 2009). Kabul ve satın alma, tüketicilerin kimlik oluşturması için markaları kullanmasının tek yoludur (Wolter

vd., 2016). Böylece, tüketicinin ideal benliğiyle eşleşen marka bağlılığı kazanabilir. Tüketicilerin marka kimliklerini daha çekici bulması muhtemeldir, çünkü marka kimlikleriyle ilgili algı kendi algılarıyla eşleşir, bu tür eşleşmeler, kendilerini daha eksiksiz ve özgün bir şekilde algılamalarını sağlar ve ifade eder (Bhattacharya ve Sen, 2003). Marka kendi güdülerini giderek daha fazla tatmin ederken, tüketici-marka kimliği güçlenir ve tüketici, marka, ana şirket ve markayı kullanan tüketicilerle psikolojik bir birlik durumunu yaşar (Wolter vd., 2016).

MARKA SADAKATİ

Marka, firmanın finansal performansını arttırma ve tüketicilerin tekrar satın alma olasılığında kolaylaştırıcı bir işaret olabilir (Veloutsou, 2015).

Sadakat kavramı ise, bir kişinin bir markaya karşı tutumu ve şefkatinin davranışsal bir ifadesi olarak tanımlanabilir (Cha vd., 2016). Sadık tüketiciler, belirli bir markayı seven, ürünü ya da hizmeti yeniden satın alan, başkalarına öneride bulunma konusunda yol gösterici olan ve rakiplerin markasının pazarlama faaliyetlerinden etkilenmeyenler olarak gösterilir (Kim vd.,2015).

Marka sadakati, bir tüketicinin belirli bir marka için göstermiş olduğu ilgi derecesini ve ürün/hizmet kullanım deneyimini ifade eder (Liu vd., 2012). Marka sadakati önemli bir kavramdır. Çünkü bir markaya sadık olan tüketiciler daha çok ürün/hizmet satın alırlar, daha düşük fiyata duyarlıdırlar, rakiplerin reklamlarını çok fazla dikkate almazlar ve diğer tüketicilerle ağızdan ağıza iletişim tekniğiyle satın almaları için önerilerde bulunurlar (Murray, 2015). Bir firma ne kadar uzun süre tüketici tutarsa, o kadar çok para kazanmaya devam eder (Reichheld & Sasser, 1990). Böylelikle tüketicinin bir ürünü veya hizmeti sürekli olarak veya gelecekte de tercih etme düşüncesi marka sadakati olarak tanımlanabilir.

Reichheld (1996), tüketici- marka sadakatinin oluşması ile hizmet pazarlarında tüketici edinme maliyetlerini sağlama ihtiyacının azaldığını savunmuştur. Bu da firmalar açısından bakıldığında pazarlama maliyetlerinden tasarruf etmesini sağlamak için olası bir teknik olarak görülmektedir. Wang vd.'nin (2004), marka sadakatinin sadece tüketici tatminine bağlı olarak oluştuğunu, tüketici değerinin ise bu kavramda dolaysız anlamlı bir etkinin olmadığını çalışmalar yoluyla ortaya koymuştur.

Söderlund (2001), marka sadakati ilişkisini davranışsal marka sadakati ve zihinsel marka sadakati olarak iki farklı boyutta ortaya koymuştur. Davranışsal sadakat diğer adıyla satın alma sadakati, markanın tekrar satın alımlarından oluşur (Chaudhuri & Holbrook, 2001). Zihinsel marka sadakati ise daha yüksek bir marka sadakati için gerekli olan faktörler tutumlar ve niyetlerle olan ilişkisi üzerine kurulu psikolojik bir perspektiftir (Persson & Wilson, 2017; Söderlund, 2001, s. 26-27).

METODOLOJİ

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmadaki esas amaç, tüketicilerin kullandıkları akıllı telefon markalarına olan sadakat düzeyinin belirlenmesidir. Bu bağlamda tüketici değeri, tüketici-marka kimliği yaklaşımı ve marka sadakati kavramları üzerine literatür taraması yapılmış ayrıca etmenlerin hepsi ayrı ayrı ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Kavramlar arasındaki ilişkileri ele alan model kurulmuş ve hipotezler test edilmiştir. Çalışmada ayrıca, tüketici değeri ve tüketici-marka kimliği bağlamında katılımcıların farklı demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğini araştırılmıştır. Katılımcıların genel olarak kullandıkları akıllı telefonlarda gün içerisinde ne kadar zaman harcadıkları ve ilk kez hangi yaşta bu cihazlara sahip oldukları gibi sosyo demografik özellikler de ortaya konmuştur.

Araştırma Yöntemi

Bu araştırma tüketici değeri, tüketici-marka kimliği ve marka sadakati üzerine yapılmıştır. Araştırmada veriler anket ile toplanmıştır. Araştırmanın ana kütlesi akıllı telefon kullanıcıları olarak belirlenmiştir. Anakütlenin tümüne ulaşmak mümkün olmadığından, ekonomik ve zamansal kısıtlardan ötürü, örnekleme yapılmış, olasılığa dayanmayan örnekleme yönteminden basit tesadüfi örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Mümkün olduğunca farklı sosyo-demografik özellikteki tüketicilere ulaşılmaya çalışılmış, öğrenciler, özel sektör, kamu personeli, farklı meslek gruplarından, farklı eğitim seviyesi ve gelire sahip tüketicilere anket uygulanmıştır.

Anket yöntemi ile birincil veri toplanmış, katılımcılara internet üzerinden anket uygulanmıştır. Yeh, Wang, ve Yieh'in (2016) modelinden esinlenilerek araştırma modeli oluşturulmuştur.

Katılımcıların kullandıkları akıllı telefon markalarına olan sadakati belirleme maksadıyla meydana getirilen anket formu, 20 değişkenli, beşli Likert ölçeği ile ölçülmüştür (1:Kesinlikle Katılmıyorum, 5:Kesinlikle Katılıyorum). Tüketici değeri ile ilgili ölçek, Kim vd. (2011) çalışmasından 12 ifade, marka kimliği değer düzeyi ile ilgili ölçek Stokburger-Sauer vd. (2012) çalışmasından 4 ifade, marka sadakati ölçeği Anderson ve Srinivasan (2003) çalışmasından 4 ifade ile ölçülmüştür. Böylece tüketici değeri ve tüketici-marka kimliği ölçeği için toplam 20 ifade oluşturulmuştur. Ayrıca ankette, katılımcıların sosyo-demografik özellikleri hakkında sorulara da yer verilmiştir.

Öncelikle 20 anket formu oluşturulmuş ve uygulamaya konulmuştur. Eksik işaretlemeler olan ve yanlış doldurulmuş anketlerin tümü çıkartılmış, 1003 kişinin analize uygun olarak cevaplamış olduğu anket sayısı belirlenmiş ve SPSS 21.00 programı, araştırmanın sonucunda ortaya çıkan verileri analiz etmek için kullanılmıştır. Yapı geçerliliğinde açıklayıcı faktör analizi kullanılırken anketin

güvenirliliğini ölçmek amacıyla ise Cronbach α değeri kullanılmıştır. Bu araştırmada hipotezleri test etmek amacıyla anova tek yönlü varyans analizi, t-testi, korelasyon ve regresyon analizi uygulanmış son olarakta analizler sonucu yorumlama yapılmıştır.

Araştırma Modeli ve Hipotezler

Şekil 1: Araştırma Modeli

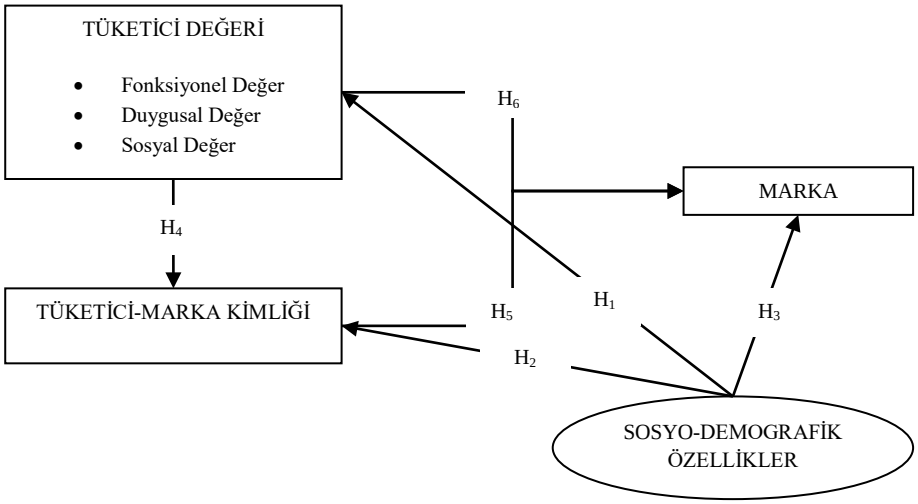

H_1: Tüketicilerin sosyo-demografik özellikleri ve tüketici değeri arasında farklılık gözlemlenmektedir.

$H_{1.1}$: Tüketicilerin cinsiyeti ve tüketici değeri arasında farklılık gözlenmektedir.

$H_{1.2}$: Tüketicilerin yaşları ve tüketici değeri arasında farklılık gözlenmektedir.

$H_{1.3}$: Tüketicilerin aylık geliri ve tüketici değeri arasında farklılık gözlenmektedir.

$H_{1.4}$: Tüketicilerin eğitim durumu ve tüketici değeri arasında farklılık gözlemlenmektedir.

H_2: Tüketicilerin sosyo-demografik özellikleri ve tüketici-marka kimliği arasında farklılık gözlenmektedir.

$H_{2.1}$: Tüketicilerin cinsiyetleri ve tüketici-marka kimliği arasında farklılık gözlenmektedir.

$H_{2.2}$: Tüketicilerin yaşları ve tüketici-marka kimliği arasında farklılık gözlemlenmektedir.

$H_{2.3}$: Tüketicilerin aylık geliri ve tüketici-marka kimliği arasında farklılık gözlemlenmektedir.

$H_{2.4}$: Tüketicilerin eğitim durumu ve tüketici-marka kimliği arasında farklılık gözlenmektedir.

H_3: Tüketicilerin sosyo-demografik özellikleri ve marka sadakati arasında farklılık gözlenmektedir.

$H_{3.1}$: Tüketicilerin cinsiyetleri ve marka sadakati arasında farklılık gözlenmektedir.

$H_{3.2}$: Tüketicilerin yaşları ve marka sadakati arasında farklılık gözlenmektedir.

$H_{3.3}$: Tüketicilerin aylık gelirleri ve marka sadakati arasında farklılık gözlenmektedir.

$H_{3.4}$: Tüketicilerin eğitim durumu ve marka sadakati arasında farklılık gözlenmektedir.

H_4: Tüketici değeri ve tüketici-marka kimliği arasında anlamlı bir ilişki gözlenmektedir.

H_5: Tüketici-marka kimliği ve marka sadakati arasında anlamlı bir ilişki gözlenmektedir.

H_6: Tüketici değeri ve marka sadakati arasında anlamlı bir ilişki gözlenmektedir.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Tablo 2'de araştırmaya katılmış 1003 kişinin demografik özellikleri yer almıştır. Ayrıca Tablo 2' de, ankete katılan kişilerin % 57,1'ini kadınlar, % 42,9' unu ise erkekler oluşturmaktadır. Yine bu tabloyu ele aldığımızda katılımcıların yaş grupları incelendiğinde, çoğunluk olarak 21–30 yaş aralığında (%42,7) ve lise mezunu (%42,1) olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değer	**Frekans**	**Yüzdeler (%)**	**Değer**	**Frekans**	**Yüzdeler (%)**
Yaşlar			**Aylık Geliriniz**		
20 ve altı	88	8,8	500 TL'den az	158	15,8
21 – 30	428	42,7	501 – 1000 TL	67	6,7
31 – 40	334	33,3	1001 - 1500 TL	85	8,5
41 - 50	124	12,4	1501 – 2000 TL	219	21,8
51 ve üstü	29	2,9	2001 - 2500TL	141	14,1
Toplam	**1003**	**100**	2501 - 3000 TL	81	8,1
Cinsiyet			3001 - 3500 TL	62	6,2
Kadın	573	57,1	3501- 4000 TL	85	8,5
Erkek	430	42,9	4001 ve TL'den fazla	105	10,5
Toplam	**1003**	**100**	**Toplam**	**1003**	**100**
Eğitim Durumunu			**Meslek**		
Okuryazar	3	0,3	Öğrenci	136	13,6
İlkokul	54	5,4	Kamu Çalışanı	102	10,2
Ortaokul	117	11,7	Emekli	25	2,5
Lise	422	42,1	Serbest Meslek Sahibi	60	6,0
Ön Lisans	145	14,5	Ev Hanımı	415	41,4
Lisans	227	22,6	Özel Sektör Çalışanı	246	24,5
Yüksek Lisans	31	3,1	Diğer	19	1,9
Doktora	4	0,4			
Toplam	**1003**	**100**	**Toplam**	**1003**	**100**

Tablo 2'e göre, katılımcıların meslekleri göz önüne alındığında, %41,4'unun ev hanımı, % 24,5'inin özel sektör çalışanı, % 13,6'sının öğrenci ve %10,2'sinin kamu çalışanı olduğu tespit edilmiştir. Son olarak, katılımcıların gelir seviyelerine bakıldığında %47,4'ünün asgari ücretten fazla bir gelir seviyesine sahip olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3: Katılımcıların Cep Telefonu Kullanım Özellikleri

Değer	Frekans	Yüzde (%)	Değer	Frekans	Yüzde (%)
Ne sıklıkla akıllı telefon değiştiriyorsunuz?			**İlk kullandığınız akıllı telefon markası nedir?**		
Altı ayda bir değiştiririm	8	0,8	Samsung	449	44,8
Senede bir değiştiririm	40	4,0	I'Phone	77	7,7
İki senede bir değiştiririm	75	7,5	LG	48	4,8
Param oldukça	21	2,1	Sony	30	3,0
İhtiyaç duyunca	824	82,2	General Mobile	57	5,7
Diğer	35	3,5	HTC	26	2,6
Toplam	**1003**	**100**	Nokia	260	25,9
Hep aynı markayı mı alırsınız?					
Evet	372	37,1	Vestel	6	0,6
Hayır	631	62,9	Asus	4	0,4
			Huawei	14	1,4
			Diğer	32	3,2
Toplam	**1003**	**100**	**Toplam**	**1003**	**100**
Günlük ortalama telefon kullanım süreniz kaç saat?			**Şuan Kullandığınız akıllı telefonun markası nedir?**		
1 saatten daha az	44	4,4	Samsung	471	47,0
1 ila 3 saat arası	335	33,4	I'Phone	215	21,4
4 ila 6 saat arası	363	36,2	LG	46	4,6
7 ila 9 saat arası	158	15,8	Sony	20	2,0
10 saat ve/veya üzeri	103	10,3	General Mobile	54	5,4
Toplam	**1003**	**100**	HTC	13	1,3
İlk akıllı telefona sahip olduğunuz Yaş nedir?					
12 ve altı yaş	71	7,1	Nokia	22	2,2
13 yaş	56	5,6	Vestel	15	1,5
14 yaş	63	6,3	Asus	14	1,4
15 yaş	86	8,6	Huawei	79	7,9
16 yaş	82	8,2	Diğer	54	5,4
17 yaş ve üzeri	645	64,3			
Toplam	**1003**	**100**	**Toplam**	**1003**	**100**

Tablo 3'de ise ankete katılanların cep telefonu kullanım özelliklerinin ilk kısmına yer verilmiştir. Tablo 3'e göre, katılımcıların büyük bir kısmının (%62,9) "Hep aynı markayı mı alırsınız" sorusuna "Hayır" cevabını verdiği tespit edilmiştir. Ankete katılan katılımcıların akıllı telefonlarını ne sıklıkla değiştirdiği incelendiğinde, çok büyük bir oran ile %82,2'sinin ihtiyaç duydukları durumda telefonlarını değiştirdikleri görülmektedir. Aynı tabloda belirtildiği gibi katılımcıların çoğunluğunun (%44,8) ilk kullandıkları akıllı telefon markası Samsung iken ikinci sırayı, %25,9 ile Nokia markasının aldığı tespit edilmiştir. Aynı tabloda görüldüğü gibi katılımcıların %33,4'ü zamanlarının 1 ila 3 saatini telefonları başında geçirirken, bu oranı %36,2 ile zamanlarının 4-6 saatini telefonları başında geçiren kullanıcıların izlediği saptanmıştır. Yine aynı tabloda

görüldüğü gibi, katılımcıların büyük bir kısmı (%64,3) ilk akıllı telefonlarını 17 yaş ve üzerinde temin ettikleri tespit edilmiştir. Katılımcılara şuan kullandıkları akıllı telefon markaları sorulduğunda, katılımcıların %47'si Samsung markasını, %21,4'ü I'Phone markasını ve katılımcıların geri kalan %31,6'lik kısmının geri kalan seçenekler üzerinde yoğunlaştıkları tespit edilmiştir.

Tablo 4: Marka Sadakati Ölçeğine Ait Ortalamaları ile Standart Sapma Değerleri

Numara	Soruların İfadesi	Ortalamalar	Standart Sapmalar
1	**Kullandığım akıllı telefon, bir akıllı telefonun sahip olması gereken tüm temel özelliklere sahiptir.***	4,01	0,94
2	**Kullandığım akıllı telefon, performans açısından güvenilirdir.***	3,77	1,03
3	Kullandığım akıllı telefon, tatmin edici bir kalite derecesine sahiptir.	3,66	1,10
4	Kullandığım akıllı telefon için ödediğim paraya değer.	3,58	1,12
5	**Kullandığım akıllı telefonun tasarımını beğeniyorum.***	3,90	0,95
6	Kullandığım akıllı telefon bana çekici geliyor.	3,69	1,03
7	Sahip olduğum akıllı telefonu kullanmak benim için enteresan.	2,80	1,07
8	Sahip olduğum akıllı telefonu kullanmak bana eğlenceli geliyor.	3,66	0,99
9	*Kullandığım akıllı telefon, başkalarının gözünde imajımı artırıyor.**	*2,44*	*1,13*
10	*Kullandığım akıllı telefon, algılarımı geliştiriyor**.	*2,78*	*1,08*
11	Kullandığım akıllı telefon, sosyal ilişkilerimi başkalarıyla sürdürmeme yardımcıdır.	3,44	1,09
12	Kullandığım akıllı telefon çevreyle olan sosyal ilişkilerimi geliştiriyor.	3,22	1,10
13	*Kullandığım akıllı telefona karşı güçlü duygularım var.*	*2,51*	*1,12*
14	Kullandığım akıllı telefon benim bir parçam gibi.	3,07	1,23
15	Kullandığım akıllı telefon benim için çok fazla kişisel anlam taşıyor.	2,92	1,18
16	Kullandığım akıllı telefon benim favori telefonum.	3,09	1,17
17	Cep telefonu ihtiyacım olduğunda tekrar aynı markayı satın alacağım.	3,44	1,19
18	Kullandığım akıllı telefon hakkında diğer insanlara olumlu şeyler söylüyorum.	3,67	1,02
19	Tavsiyemi isteyen birine kullandığım akıllı telefonunun markasını tavsiye ederim.	3,71	1,06
20	Telefon almam gerektiğinde, kullandığım akıllı telefon markası ilk tercihimdir.	3,57	1,15

(*) sembolü şeklinde ve koyu olarak ifade edilmiş olan en fazla ortalama oranı üç değişken olarak görülmektedir. Ölçek içindeki en az ortalama oranını oluşturan üç değişken de italik şekilde yazılmıştır.

Cronbach's Alpha analizi, çalışmadaki marka sadakat ölçeğinin güvenirlilik oranının ölçülmesi için uygulanmıştır. Herhangi bir ölçekteki bütün değişkenlerin benzer kavramı ölçme aşamasında ne kadar güçlü bir sonuç ortaya çıkarmasını sağlayan analiz olarak Cronbach's Alpha analiz modeli ile gösterilmiştir. (George & Mallery, 2016). Marka sadakati ölçeğindeki Cronbach's Alpha değeri 0,912 oranında bulunmuştur. Güvenirlilik değerinin 0,70 oranının üzerindeyken yüksek güvenilir derecesine sahip olduğu kabul edilir, böylelikle uygulanan ölçeğin yeterince güvenilir olduğu söylenebilmektedir (Nunnaly, 1979).

Çalışmada marka sadakat düzeylerini belirlemeye yönelik sorulan 20 soruluk ölçekte, faktör analizi yapılmıştır. Faktör ağırlığı 0,50 oranından az olan soru tipleri ortadan kaldırılmış ve bütün soru tiplerinin faktör ağırlığı 0,50 oranından fazla olasıya kadar faktör analizi sürekli yinelenmiştir. Bunun sonucunda toplamda 19 soru kalmış ayrıca geriye kalan sorular da beş faktör altında toplanmıştır. Verilerin faktör analizi uygunluğunun örneklem yeterliliğini ölçmek Kaiser Meyer Olkin istatistiği 0,918 oranı olarak hesap edilmiştir, böylelikle faktör analizini uygulamak için örneklem yeteri seviyede olabileceği düşünülmektedir. Tablo 5'te tüketici değeri ile ilgili faktör analizinin sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 5: Tüketici Değeri Ölçeği ile İlgili Faktör Analizi Sonuçları

Faktör Adları	Değişkenler	Faktör Ağırlığı	Faktör Açıklayıcılığı (%)	Güvenilirlik
F_1: Fonksiyonel Değer	**S3:** Kullandığım akıllı telefon, tatmin edici bir kalite derecesine sahiptir.	0,811	39,47	0,841
	S2: Kullandığım akıllı telefon, performans açısından güvenilirdir.	0,808		
	S5: Kullandığım akıllı telefonun tasarımını beğeniyorum.	0,770		
	S6: Kullandığım akıllı telefon bana çekici geliyor.	0,763		
	S4: Kullandığım akıllı telefon için ödediğim paraya değer.	0,730		
	S1: Kullandığım akıllı telefon, bir akıllı telefonun sahip olması gereken tüm temel özelliklere sahiptir.	0,697		
F_2: Duygusal Değer	**S9:** Kullandığım akıllı telefon, başkalarının gözünde imajımı artırıyor.	0,783	17,55	0,831
	S10: Kullandığım akıllı telefon, algılarımı geliştiriyor.	0,729		
	S7: Sahip olduğum akıllı telefonu kullanmak benim için enteresan.	0,685		
F_3: Sosyal Değer	**S11:** Kullandığım akıllı telefon, sosyal ilişkilerimi başkalarıyla sürdürmeme yardımcıdır.	0,905	8,805	0,869
	S12: Kullandığım akıllı telefon çevreyle olan sosyal ilişkilerimi geliştiriyor.	0,869		

Tablo 5'i incelediğimizde faktör analizinden sonuç olarak beş faktör ortaya çıkmış, faktörler ise "fonksiyonel/işlevsel değer", "duygusal değer", "sosyal değer", "tüketici-marka kimliği" ve "marka sadakati" olarak adlandırılmıştır. İşlevsel/fonksiyonel, duygusal ve sosyal değer faktörleri tüketici değeri değişkeninin alt faktörleri olduğundan ilgili değişkenler (değişken 1'den 12'ye kadar olan) kendi aralarında faktör analizine tabii tutulmuş ve belirtilen üç faktörün toplamdaki varyansı % 65,83 olarak belirlenmiştir. Geri kalan 8 değişken iki ayrı boyut belirttiğinden dolayı değişkenlerin ortalamaları alınarak gerekli analizler uygulanmıştır.

Bu çalışmadaki amaca uyan ayrı ayrı her faktördeki katılımcılarının demografik özellikleri ile ilişkili biçimde anlamlı fark olup olmadığı, tek yönlü anova analiz testi ve t-testi ile ölçülmüştür.

Çalışmanın kapsamında uygulanmış olan varyans analizi, kıyaslanan gruplar gözlemlenen sayılarının da otuz sayısından az olmalı ve uygulanan analizin hipotezinin yeterli gelmemesinden dolayı, gruplarda gösterilen gözlemlenen sayılarında birbirine uzak olmaması yani yaklaşık değerlerde olmaları hedeflenmiştir. Bu durumda belli kategoriler oluşturulmuş ve gruplarda gösterilen gözlem sayıları da bölümlendirilmiştir. Bu çalışmanın kapsamından çıkan sonuçta, belirli kategorilerin arasında varyans analizi uygulanmıştır.

Cinsiyet Gruplarında Farklılıkların Tespiti: Uygulanan bu testteki amaç, faktör analizinden ulaşılan beş faktör için ortalamalarında erkekler ve kadınlar arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığının saptanmasıdır. Cinsiyet grupları açısından geliştirilmiş olan hipotezler:

$H_{1.1}$: Tüketicilerin cinsiyeti ve tüketici değeri arasında anlamlı bir farklılık gözlenmektedir.

$H_{2.1}$=Tüketicilerin cinsiyeti ile tüketici-marka kimliği arasında anlamlı bir farklılık gözlenmektedir.

$H_{3.1}$=Tüketicilerin cinsiyeti ile marka sadakati arasında anlamlı bir farklılık gözlenmektedir.

Bağımsız grup t-testi bütün faktörler için uygulanmış ve değerlendirilmiştir. Tablo 6'da testin sonuçları gösterilmiştir. Uygulanan t-testi'nin sonuçları incelendiğinde, 0,05 oranının anlamlılık seviyesinde tüm faktörler açısından 0,05 oranındaki anlamlılık seviyesinin üzerinde olan p değerleri, tüm bu faktörlerin yönünden cinsiyetlerin arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark olmadığı gözlenmiştir. Bu sebeple, tüm faktörlere uygulanan hipotezler reddedilmiştir.

Tablo 6: Cinsiyet Gruplarına Ait Bağımsız T-Testi

Faktör Adı	Levene Testi		T Testi		
	F	Sig.	Varyansların Eşitlikleri	T Değeri	Sig.
F1 : Fonksiyonel Değer	1,107	0,293	VAR	0,479	0,632
				0,476	0,634
F2: Duygusal Değer	3,222	0,073	VAR	-0,099	0,921
				-0,098	0,922
F3: Sosyal Değer	0,307	0,580	VAR	-0,033	0,974
				-0,033	0,974
F4: Tüketici-Marka Kimliği	0,238	0,626	VAR	-0,889	0,374
				-0,886	0,376
F5: Marka Sadakati	0,164	0,685	VAR	0,142	0,887
				0,141	0,888

$p \leq 0,05$ olarak alınmıştır.

Yaş Grupları için Farklılıkların Tespiti: Yaş grupları, demografik özellikler kapsamında olup bütün yaş gruplarının, varyans analizi açısından kıyaslanan tüm gruplarda gözlem sayısının otuz sayısından büyük olduğu sonucunun çıkması sebebiyle, gruplardaki gözlemlenen sayıların birbirlerine yakınlaştırılması gerekmemektedir. Tablo 2'de gösterilmiş olan tüm yaş grupları belirtildiği biçimde kalmış ve herhangi bir değişiklik gözlenmemiştir. Tek yönlü varyans analizi, faktörler yönünden bahsedilen gruplar arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı tespit edilmesi için kullanılmıştır. Yaş grupları açısından geliştirilmiş olan hipotezler:

$H_{1.2}$ =Tüketicilerin yaşları ve tüketici değeri arasında anlamlı bir farklılık gözlenmektedir.

$H_{2.2}$ =Tüketicilerin yaşları ile tüketici-marka kimliği arasında anlamlı bir farklılık gözlenmektedir.

$H_{3.2}$ =Tüketicilerin yaşları ile marka sadakati arasında anlamlı bir farklılık gözlenmektedir.

Tablo 7: Yaş Grupları ile ilgili Anova Analizi

Faktör Adı	F	Sig.
F_1: Fonksiyonel Değer	0,740	0,565
F_2: Duygusal Değer	1,862	0,115
F_3: Sosyal Değer	3,729	**0,005***
F_4: Tüketici-Marka Kimliği	2,534	**0,039***
F_5: Marka Sadakati	0,881	0,475

(*) sembolü ile ifade edilen faktörlerde 0,05'ten az olan p değerleri, grup varyanslarının homojen bir şekilde dağılımının olmadığını göstermiştir.

Yapılan Anova analizinde, faktör 3 ve faktör 4 gruplarının varyans homojenliği olmadığının sonucuna ulaşılmıştır. Uygulanan bu testlerin sonucunda, faktör 3 ve faktör 4 ile yaş grupları arasında 0,05 oranında bir anlamlılık düzeyinde anlamlı bir farklılık gözlenmiştir. Ayrıca bu faktörler dışındaki diğer faktörlerde yaş gruplarının arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir. Tüm bunların sonucunda, faktör 3 için geliştirilen $H_{1.2}$ hipotezi kısmi olarak kabul edilmiştir ve faktör 4 için geliştirilen $H_{2.2}$hipotezi kabulü öngörülmüştür. $H_{3.2}$ hipotezi ise yaş grupları yönünden incelendiğinde red olarak öngörülmüştür. Anlamlı farklılık ortaya çıkan faktörlerde ise, tüm yaş grupları açısından farklılığın eksiksiz bir şekilde ne gibi grupların arasında bulunduğunun bilinebilmesi amacıyla Post-Hoc Testi yapılmıştır. Diğer gelecek bölümlerde yapılmış olan Anova analizlerinin hepsinde Post Hoc Testi yapılmıştır.

Aylık Gelir Seviyesi Gruplarında Farklılıkların Tespiti*:* Aylık gelir grupları demografik özellikler kapsamında yer aldığından bazı gelir gruplarının da ölçülmek istenen seviye olan asgari ücret seviyesinde olması için, grupların gözlem sayıları "asgari ücret ve altı" ve "asgari ücret üzeri" olmak üzere birbirlerine yaklaştırılmıştır. Uygulanan bu testteki amaç, faktör analizinden ulaşılan beş faktör için ortalamalarında asgari ücret ve altında gelir grubu içerisinde yer alan kişiler ile aylık gelirleri asgari ücretten fazla olan kişiler arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığının belirlenmesidir. Tüm bunlar açısından geliştirilmiş olan hipotezler:

$H_{1.3}$=Tüketicilerin aylık gelirleri ve tüketici değeri arasında anlamlı bir farklılık gözlenmektedir.

$H_{2.3}$=Tüketicilerin aylık gelirleri ile tüketici-marka kimliği arasında anlamlı bir farklılık gözlenmektedir.

$H_{3.3}$=Tüketicilerin demografik özellikleri ile marka sadakati arasında anlamlı bir farklılık gözlenmektedir.

Bağımsız t-testi bütün faktörler içinde yapılmıştır. Tablo 8'de test sonuçları gösterilmiştir. Uygulanan t-testinin sonuçlarında, 0,05 oranında anlamlılık düzeyi ele alındığında faktör 1 de 0,002 oranında bir sonuç ortaya çıkmıştır. Belirtilen bu faktör için aylık gelir seviyesi gruplarının arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna varılmıştır. Fakat diğer faktörlerdeki, p değerlerinin 0,05 oranının anlamlılık seviyesinin üzerinde olması, bu faktörler yönünden aylık gelir seviyesi grupları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı, faktör 1 için geliştirilen $H_{1.3}$ hipotezi kısmi olarak kabulü öngörülürken, reddedilen hipotezleri de geriye kalan faktörler oluşturmaktadır.

Tablo 8: Aylık Gelir Durumuna Göre Bağımsız T-Testi

Faktör Adı	Levene Testi		T-Testi		
	F	Sig. (p)	Varyansların Eşitlikleri	T Değeri	Sig.
F1 : Fonksiyonel Değer	3,775	0,052	VAR	**-3,121**	**0,002**
				-3,132	**0,002**
F2: Duygusal Değer	2,685	0,102	VAR	**-0,036**	0,971
				-0,036	0,972
F3: Sosyal Değer	5,928	**0,015***	YOK	1,420	0,156
				1,414	0,158
F4: Müşteri-Marka Kimliği	8,327	**0,004***	YOK	1,019	0,309
				1,012	0,312
F5: Marka Sadakati	0,677	0 ,411	VAR	**-1,382**	0,167
				-1,384	0,167

(*) sembolü şeklinde ve koyu yazı stilinde ifade edilmiş olan faktörlerin 0,05'ten az olan p değerlerinin olması varyansların homojen bir şekilde dağılımının olmadığını göstermiştir.

Eğitim Durumu Gruplarında Farklılıklarının Tespiti: Demografik özellikler grubunun bir parçası olan eğitim durumu gruplarındaki bazı eğitim durumu gruplarının, faktörler açısından farklılıklarının daha spesifik tespiti için, Tablo 2'de bulunan gözlem noktalarının "Lise ve altı eğitim seviyesi" ve "Ön lisans ve üstü eğitim seviyesi" olacak şekilde birbirlerine yaklaştırılmıştır. Uygulanan bu testteki amaç, faktör analizinden ulaşılan beş faktör için ortalamalarında lise ve altı eğitim durumu gruplarının içerisinde yer alan kişiler ile ön lisans ve üstü eğitim seviyesi olan kişiler arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığının belirlenmesidir. Tüm bunlar açısından geliştirilmiş olan hipotezler:

$H_{1.4}$ = Tüketicilerin eğitim durumları ve tüketici değeri arasında anlamlı bir farklılık gözlemlenmektedir.

$H_{2.4}$ = Tüketicilerin eğitim durumları ile tüketici-marka kimliği arasında anlamlı bir farklılık gözlemlenmektedir.

$H_{3.4}$ = Tüketicilerin eğitim durumları ile marka sadakati arasında anlamlı bir farklılık gözlemlenmektedir.

Bağımsız t-testi bütün faktörler için yapılmıştır. Tablo 9'da testin sonuçları gösterilmiştir. Uygulanan t-testinin sonuçlarında, 0,05 oranında anlamlılık seviyesi ele alındığında faktör 1'de 0,008 oranında; faktör 3'de 0,022 oranında; faktör 4'de ise 0,011 oranında olduğu için, belirtilmiş olan faktörlerdeki eğitim durumlarına ait grupların arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna varılmıştır. Fakat geriye kalan faktörlerdeki, p değerleri için 0,05 oranının anlamlılık seviyesinin üzerinde olması, belirtilen faktörler yönünden eğitim durumu gruplarının arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı, faktör 1 ve faktör 3 için geliştirilen $H_{1.4}$ hipotezi kısmı olarak ve faktör 4 için geliştirilen $H_{2.4}$ hipotezi kabulü öngörülürken, reddedilen hipotezleri de geriye kalan faktörler oluşturmaktadır.

Tablo 9: Eğitim Durumuna Göre Bağımsız T-Testi

Faktör Adı	Levene Testi		T Testi		
	F	Sig. (p)	Varyansların Eşitlikleri	T Değeri	Sig.
F1: Fonksiyonel Değer	0,243	0,622	VAR	**-2,653**	**0,008**
				-2,631	**0,009**
F2: Duygusal Değer	2,462	0,117	VAR	0,605	0,545
				0,596	0,551
F3: Sosyal Değer	5,116	**0,024***	YOK	2,292	**0,022**
				2,263	**0,024**
F4: Müşteri-Marka Kimliği	4,577	**0,033***	YOK	2,533	**0,011**
				2,489	**0,013**
F5: Marka Sadakati	**0,000**	0,998	VAR	**-0,807**	0,420
				-0,805	0,421

(*) sembolü şeklinde ve koyu yazı stilinde ifade edilmiş olan faktörlerin 0,05 oranından az olan p değerleri varyansların homojen bir şekilde dağılımının olmadığını göstermiştir.

Cinsiyet Grupları ile Sosyo-Demografik Özelliklerin Farklılıklarının Tespiti: Uygulanan bu testteki amaç, yapılan anketler sonucu ulaşılan sosyo-demografik verilere göre değerlerde erkek ve kadınlar arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığının belirlenmesidir.

Bağımsız örnek t-testi bütün değerler için yapılmıştır. Tablo 10'da uygulanan testin sonuçları gösterilmiştir. Uygulanan t-testinin sonuçlarında, 0,05 anlamlılık seviyesi ele alındığında değer 2'de 0,005 oranında; faktör 3' de 0,005 oranında, değer 4'de ise 0,030 oranında olduğu için, belirtilmiş olan faktörlerdeki cinsiyet gruplarının arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna varılmıştır. Fakat geriye kalan değerlerin, p değerleri için 0,05 oranında anlamlılık seviyesinin üzerinde olması, belirtilen değerler yönünden cinsiyet gruplarının arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 10: Cinsiyet ile Sosyo-Demografik Özelliklere Göre Bağımsız T-Testi

Faktör Adı	Levene Testi		T Testi		
	F	Sig.	Varyansların Eşitlikleri	T Değeri	Sig.
D1: Hep aynı markayı mı alırsınız?	0,436	0,509	VAR	0,332	0,740
				0,332	0,740
D2: Ne sıklıkla akıllı telefon değiştiriyorsunuz?	27,964	**0,000***	YOK	2,830	**0,005**
				2,732	**0,006**
D3: İlk kullandığınız akıllı telefon markası nedir?	6,346	**0,012***	YOK	2,808	**0,005**
				2,827	**0,005**
D4: Günlük ortalama akıllı telefon kullanım süreniz kaç saattir?	0,118	0,731	VAR	**-2,176**	**0,030**
				-2,156	**0,031**
D5: İlk akıllı cep telefonuna sahip olduğunuz yaş nedir?	5,843	**0,016***	YOK	**-1,387**	0,166
				-1,404	0,161
D6: Kullandığınız akıllı telefonun markası nedir?	*0,022*	0,882	VAR	**-0,178**	0,858
				-0,178	0,859

(*) sembolü şeklinde ve koyu olarak ifade edilmiş olan faktörlerin 0,05 oranından az olan p değerleri varyansların homojen bir şekilde dağılımının olmadığını göstermiştir.

Yaş Grupları ile Sosyo-Demografik Özelliklerin Farklılıklarının Tespiti:

Uygulanan bu testteki amaç, yapılan anketler sonucu ulaşılan sosyo-demografik verilere göre değerlerde yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığının belirlenmesidir.

Tablo 11: Yaş Grupları ile Sosyo-Demografik Özelliklere Göre Anova Analizi

Faktör Adları	F	Sig.
D1: Hep aynı markayı mı alırsınız?	0,418	0,795
D2: Ne sıklıkla akıllı telefon değiştiriyorsunuz?	0,950	0,434
D3: İlk kullandığınız akıllı telefon markası nedir?	5,438	**0,000***
D4: Günlük ortalama akıllı telefon kullanım süreniz kaç saattir?	1,931	0,103
D5: İlk akıllı cep telefonuna sahip olduğunuz yaş nedir?	50,325	**0,000***
D6: Kullandığınız akıllı telefonun markası nedir?	**0,808**	**0,520**

(*) sembolü şeklinde ifade edilen faktörlerde 0,05 oranından az olan p değerleri, grup varyanslarının homojen bir şekilde dağılım olmadığını göstermiştir.

Uygulanan anova analizi sonucu için, 0,05 oranında anlamlılık düzeyinde, değer 3 ile değer 5 gruplarıyla yaş gruplarının arasında anlamlı bir farklılık sonucu saptanırken, geriye kalan faktörlerdeki yaşların oluşturmuş olduğu grupların arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte Post Hoc testleri yapılmıştır. Bu testlerin yapılma nedeni ise, anlamlı farklılıkların çıkmış olduğu faktörlerin ve ayrı ayrı tüm yaş gruplarının ele alınmasıyla ortaya çıkan farklılıkların tam olarak hangi grupların arasında yer aldığının bilinmesi için uygulanmıştır.

Aylık Gelir Grupları ile Sosyo-Demografik Özelliklerin Farklılığının Tespiti: Bu testte amaçlanan, uygulanan anketler sonucunda elde edilen sosyo-demografik verilere ait değerler ile aylık gelir grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığı belirlenmiştir. Demografik özellikler (Tablo 2) içinde yer alan aylık gelir gruplarındaki bazı gelir gruplarının, ölçülmek istenen seviye olan asgari ücret seviyesinde olması için, grupların gözlem sayıları "asgari ücret ve altı" ve "asgari ücret üzeri" olmak üzere birbirlerine yaklaştırılmıştır.

Bağımsız örnek t-testi bütün değerlerde de yapılmıştır. Tablo 12'de uygulanan testin sonuçları gösterilmiştir. Uygulanan t-testinin sonuçlarında, 0,05 oranında anlamlılık seviyesi ele alındığında değer 2 ve değer 5 için 0,000 olduğundan, belirtilmiş olan değerlerdeki aylık gelir düzeyine ait gruplar ile sosyo-demografik özellikler arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna varılmıştır. Fakat geriye kalan değerlerin, p değerleri için 0,05 oranının anlamlılık seviyesinin

üzerinde olması, diğer değerler yönünden aylık gelir düzeylerine ait grupların arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 12: Aylık Gelir ile Sosyo-Demografik Özelliklere Göre Bağımsız T-Testi

Faktör Adı	Levene Testi		T Testi		
	F	**Sig.**	**Varyansların Eşitlikleri**	**T Değeri**	**Sig.**
D1: Hep aynı markayı mı alırsınız?	0,993	0,319	VAR	**-0,497**	0,619
				-0,497	0,619
D2: Ne sıklıkla akıllı telefon değiştiriyorsunuz?	54,039	**0,000***	YOK	3,939	**0,000**
				3,879	**0,000**
D3: İlk kullandığınız akıllı telefon markası nedir?	0,637	0,425	VAR	**-0,768**	0,443
				-0,767	0,443
D4: Günlük ortalama akıllı telefon kullanım süreniz kaç saattir?	0,034	0,855	VAR	**-1,702**	0,089
				-1,699	0,090
D5: İlk akıllı cep telefonuna sahip olduğunuz yaş nedir?	21,552	**0,000***	YOK	**-3,657**	**0,000**
				-3,678	**0,000**
D6: Kullandığınız akıllı telefonun markası nedir?	*8,756*	**0,003***	YOK	1,462	0,144
				1,467	0,143

(*) sembolü şeklinde ve koyu olarak ifade edilmiş olan faktörlerin 0,05 oranından az olan p değerleri varyansların homojen bir şekilde dağılım olmadığını göstermiştir.

Eğitim Durumu Grupları ile Sosyo-Demografik Özellikler Farklarının Tespiti: Tablo 2'de yer alan demografik özellikler grubunun bir parçası olan eğitim durumu gruplarındaki bazı eğitim durumu gruplarının, değer grupları açısından farklılıklarının daha iyi tespiti için, eğitim seviyesi grubu içerisinde bulunan gözlem noktalarının "Lise ve altı eğitim seviyesi" ve "Ön lisans ve üstü eğitim seviyesi" olacak şekilde birbirlerine yaklaştırılmıştır. Yapılan bu testin amacı, sosyo-demografik özelliklerin lise ve altı eğitim durumu gruplarının içerisinde yer alan kişiler ile ön lisans ve üstü eğitim seviyesi olan kişiler arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığının belirlenmesidir.

Bağımsız t-testi bütün değerlerde de yapılmıştır. Tablo 13'de uygulanan testin sonuçları gösterilmiştir. Uygulanan t-testinin sonuçlarında, 0,05 oranında anlamlılık seviyesinde değer 4'ün 0,018 olduğu tespit edilmiştir. Belirtilen bu değer için eğitim durumlarına ait gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna varılmıştır. Fakat diğer değerlerdeki, p değerlerinin 0,05 oranında anlamlılık seviyesinin üzerinde olması, bu değerler yönünden eğitim durumuna ait gruplar arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 13: Eğitim Durumları ile Sosyo-Demografik Özelliklere Göre Bağımsız T-Testi

Faktör Adı	Levene Testi		T Testi		
	F	Sig.	Varyansların Eşitlikleri	T Değeri	Sig.
D1: Hep aynı markayı mı alırsınız?	0,293	0,588	VAR	0,272 0,272	0,785 0,786
D2: Ne sıklıkla akıllı telefon değiştiriyorsunuz?	0,556	0,456	VAR	0,674 0,674	0,501 0,500
D3: İlk kullandığınız akıllı telefon markası nedir?	0,014	0,907	VAR	**-1,047** **-1,048**	0,295 0,295
D4: Günlük ortalama akıllı telefon kullanım süreniz kaç saattir?	0,431	0,512	VAR	2,365 2,392	**0,018** **0,017**
D5: İlk akıllı cep telefonuna sahip olduğunuz yaş nedir?	4,529	**0,034***	YOK	**-1,261** **-1,274**	0,208 0,203
D6: Kullandığınız akıllı telefonun markası nedir?	3,165	0,076	VAR	0,529 0,533	,597 ,594

(*) sembolü şeklinde ve koyu olarak ifade edilmiş olan faktörlerin 0,05 oranından az olan p değerleri varyansların homojen bir şekilde dağılım olmadığını göstermiştir.

Çalışmada ayrıca katılımcıların fonksiyonel değer, duygusal değer ve sosyal değere ilişkin tutumlarının, tüketici değeri dahilinde, tüketici-marka kimliğinin marka sadakatiyle olan ilişkisi ve tüketici değeri ile tüketici-marka kimliği arasındaki ilişkide gözlenmiştir. Ayrıca bu değişkenler regresyon ile korelasyon analiz testlerinden geçirilmiş olup, Tablo 14'de ise sonuçları belirtilmiştir.

Tablo 14: Değişkenler Arasındaki Korelasyon

	Tüketici Değeri	Tüketici-Marka Kimliği	Marka Sadakati
Tüketici Değeri	1	0,555	0,663
Tüketici-Marka Kimliği	0 ,555	1	0,459
Marka Sadakati	0,663	0,459	1

** Korelâsyon p < 0,01 anlamlılık düzeyinde

Bu çalışmada, faktör analizi sonucuna göre üç faktör tüketici değeri adıyla ve tüketici-marka kimliği sorularının ortalaması bağımsız değişken olarak, marka sadakati ile ilgili soruların ortalamaları bağımlı değişken olarak regresyon analiziyle test edilmiştir. Uygulanan regresyon modelinde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken açısından değişimi %45,1 iken, bağımlı değişkenlerin bağımsız değişken ile ilişkisinin 0,672 oranında olduğu Tablo 15'de gösterilmiştir.

Tablo 15: Regresyon Modelinin Özet Tablosu

Model	R	R Kare	Düzeltilmiş R Kare	Standart Hata Oranı
1	0,672	0,452	0,451	0,74210

Tablo 16'da regresyon analiz modelinde anlamlılık düzeyi 0,000 olarak gösterilmiştir. Ayrıca, tüketici değeri ve tüketici-marka kimliği değişkenleri, marka sadakati değişkenindeki değişimi %45,1 oranında açıklamaktadır. Böylelikle regresyon modelinin anlamlı olduğu ortaya çıkmıştır. Ve istatistiki olarak da bağımlı değişkenin bağımsız değişkenler ile tahminin daha olası olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 16: Regresyon Analizi Anova Tablosu

Model		Karelerin-Toplamı	sd	Ortalama-Kare	F	Anlamlılık
1	Regresyon	454,198	2	227,099	412,369	0,000
	Kalıntı	550,719	1000	0,551		
	Toplam	1004,917	1002			

Tablo 17'de, marka sadakatine etkisi olan faktörler ile ilgili regresyonun katsayı oranları gösterilmiştir. Tüketici değeri ve tüketici-marka kimliğinin bağımsız değişken, marka sadakatinin bağımlı değişken olarak ele alınmış olduğu ilişkide regresyon analizi sonucu ortaya çıkan verilere bakıldığında model ile istatistiki açıdan anlamlı olduğu görülmektedir. Tüketici değerinin alt boyutları arasında güçlü ve pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. (ß= 0,590). Tüketici-marka kimliği ile ise pozitif yönlü ve zayıf doğrusal bir ilişki olduğu ortaya çıkmaktadır. (ß= 0,132).

Tablo 17: Regresyon Analizi Sonucu

		Standardize Edilmemiş Katsayıları	Standardize Edilmiş Katsayılar	t	p
Model		**B**	**Beta**		
1	(Sabit)	0,113		0,908	0,364
	Tüketici Değeri		0,590	20,975	0,000
	Tüketici-Marka Kimliği		0,132	4,684	0,000

Bağımlı Değişken: Marka Sadakati

* $p<0,05$

Regresyon ile korelasyon analizlerinden sonra ulaşılan bütün verilerin altında H_4, H_5 ve H_6 hipotezlerini desteklenmiştir.

Tablo 18: Hipotez Sonuçları

Faktör Adı ile Hipotezler	Cinsiyet	Yaş	Aylık Gelir	Eğitim Durumu
F_1: Fonksiyonel Değer	H1.1 : RED	H1.2 : RED	H1.3 : KABUL	H1.4 : KABUL
F_2: Duygusal Değer	H1.1 : RED	H1.2 : RED	H1.3 : RED	H1.4 : RED
F_3: Sosyal Değer	H1.1 : RED	H1.2 : KABUL	H1.3 : RED	H1.4 : KABUL
F_4: Müşteri-Marka Kimliği	H2.1 : RED	H2.2 : KABUL	H2.3 : RED	H2.4 : KABUL
F_5: Marka Sadakati	H3.1 : RED	H3.2 : RED	H3.3 : RED	H3.4 : RED

TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırmaya katılan tüketicilerin demografik özelliklerine bakıldığında, örneklemi oluşturan katılımcıların %57,1'inin kadın olduğu saptanmıştır. Katılımcıların büyük bir çoğunluğunun (%47) Samsung marka akıllı telefon kullandığı görülmektedir. Araştırmaya katılan tüketicilerin %82,2'si ihtiyaç duyduklarında telefonlarını değiştirdiği görülürken, sorulan "Hep aynı markayı mı alırsınız?" sorusuna %62,9 oranında "Hayır" cevabının verildiği görülmektedir. Tespit edilen bir diğer demografik özellik, katılımcıların %36,2'sinin günlük yaşamlarının 4-6 saatlik kısmını telefonları başında geçirdikleri gözlemlenmiştir. Araştırmaya katılan tüketicilerin ayrıca % 64,3'ünün ilk akıllı telefonlarına 17 yaş ve üzerinde sahip oldukları anlaşılmıştır.

Tüketici değeri ile ilgili ifadeler dikkate alındığında, *"fonksiyonel değer", "duygusal değer"* ve *"sosyal değer"* şeklinde üç değer faktörü gözlenmiştir. Araştırmanın amacı yönünden bakıldığında, katılımcıların sosyo-demografik özellikleri ve tüketici değerini etkileyen faktörler arasında istatistiki olarak anlamlı farklılıkların bulunup bulunmadığı incelenmiştir. Cinsiyetler yönünden değerlendirildiğinde, kadın ve erkek arasında anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır. Yaş gruplarına bağlı olarak, *"sosyal değer"* faktöründe farklılıklar bulunduğu belirlenmiştir. Ankete katılan kişilerin *"sosyal değer"* faktörüne yönelik tutumları incelendiğinde, 20 yaş altı ve 31-40 yaş aralığındaki tüketicilerin kullandıkları akıllı telefonları, sosyal hayattaki imajlarını ve çevresiyle olan sosyal iletişimlerini etkileyen bir faktör olarak gördüklerini ortaya çıkarmıştır. Bunun sebeplerinden bir tanesi, tüketicilerin kullandıkları akıllı telefonu sosyal hayatta çevrelerine kendilerini kabul ettirme arzusu olabilir. Aylık gelirler bakımından sonuçlar incelendiğinde ise, *"fonksiyonel değer"* faktöründe farklılıklar bulunduğu gözlemlenmiştir. Analiz sonuçları detaylı olarak incelendiğinde, asgari ücret üzeri gelir grubunda olan tüketicilerin (X=3,855), asgari ücret ve altı gelir seviyesindeki tüketicilere (X=3,696) nazaran kullandıkları akıllı telefonların temel özelliklerinin yanı sıra performans, kalite ve tasarım gibi diğer fonksiyonel özelikleri daha çok önemsedikleri görülmektedir. Bunun sebebi, tüketicilerin algıladıkları değer olabilir. "Kaliteli mal pahalıdır" algısı, tüketicilerin fayda-maliyet ilişkisi

kurmalarına, bunun sonucu olarak da daha yüksek gelir seviyesinde olan tüketicilerin kullandıkları akıllı telefonların fonksiyonel özelliklerine daha çok önem göstermelerine neden oluyor olabilir. Katılımcıların eğitim durumlarına bağlı olarak, *"fonksiyonel değer"* ve *"sosyal değer"* faktörlerinde farklılaştıkları ortaya çıkmıştır. *"Fonksiyonel değer"* faktörüne yönelik tutumlar incelendiğinde, ön lisans ve üstü eğitim seviyesi (X=3,853) düzeyinde olan katılımcıların, lise ve altı eğitim seviyesinde (X=3,716) olan tüketicilere göre kullandıkları telefonların işlevsel özelliklerine daha çok önem verdikleri gözlemlenmiştir. Buna karşın, analiz sonuçları katılımcıların "sosyal değer" faktörüne yönelik tutumları bakımından incelendiğinde, lise ve altı eğitim seviyesinde (X=3,392) olan tüketicilerin, ön lisans ve üstü eğitim seviyesinde (X=3,244) olan tüketicilere oranla kullandıkları markaları sosyal yaşamlarında bir statü aracı olarak gördüklerini vurgulamaktadır. Bunun sebebi, eğitim seviyesi arttıkça *"fonksiyonel değer"* açısından teknolojik gelişmeleri daha çok takip etmeleri ve tüketicilerin ürün özellikleri bilincinin artması olabilir. Ayrıca, tüketicilerin algıladıkları sosyal değer kavramı eğitim seviyesi yükseldikçe tüketicilerin arzuladıkları sosyal değerinin diğer başka unsurlar tarafından kapatılıyor olması olabilir.

Tüketici-marka kimliğiyle ilgili ifadeleri araştırmanın amacına uygun biçimde katılımcıların sosyo-demografik özellikleriyle karşılaştırmak için faktörü oluşturan soruların ortalaması alınarak analizler yapılmıştır. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri ile tüketici-marka kimliğini etkileyen faktörler arasında istatistiki olarak anlamlı bir fark bulunup bulunmadığı incelenmiştir. Yaş grupları yönünden farklılık gösterdiği saptanmıştır. Ankete katılanların tutumları incelendiğinde, 20 yaş ve altındakiler ile 31-40 yaş aralığındakiler arasında anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. Analizden elde edilen sonuçlara göre, genç yaş grubundaki katılımcılar, daha yaşlı katılımcılara nazaran kullandıkları markalar ile kuvvetli bir kimliksel bağ kurdukları sonucu gözlemlenmiştir. Bunun sebebi ise, akıllı telefon kullanım yaşının gittikçe küçülen bir eğilim izlemesiyle, genç yaştaki kullanıcıların markalarla daha kuvvetli bir bağ kurmalarını ve kullandıkları markaları kişiselleştirmesi olabilir. Ayrıca, internet teknolojilerinin gelişerek yaygınlaşması ile akıllı telefonlarda bu teknolojilerin kullanımının artması gözle görülür bir gerçektir. Bu gerçeğe dayanarak, genç yaştaki kullanıcıların çeşitli uygulamalar veya oyunlarla telefonları başında geçirdikleri süreler artıyor olabilir. Bu varsayımdan yola çıkarak, bu yaş grubundaki tüketicilerin kullandıkları markaları daha çok içselleştirmiş ve kendilerinden bir parça olarak görüyor olabilirler.

Bu çalışmada yukarıdaki verilere ek olarak, katılımcılara yöneltilen, *"Ne sıklıkla akıllı telefon değiştiriyorsunuz?"*, *"Günlük ortalama akıllı telefon kullanım süreniz kaç saattir?"* ve *"İlk akıllı telefona sahip olduğunuz yaş nedir?"* sorularından ortaya çıkan cevaplar analiz yapıldığında anlamlılık seviyesinde olan değişkenler bağlamında elde edilen sonuçlar;

• Katılımcıların *"Ne sıklıkla akıllı telefon değiştiriyorsunuz?"* sorusuna verdikleri yanıtlar irdelendiğinde, cinsiyet ve gelir gruplarında farklılaştıkları tespit edilmiştir. Cinsiyet açısından bakıldığında, kadın tüketicilerin erkek tüketicilerden akıllı telefonlarını daha sık değiştirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Buna ek olarak, gelir grupları açısından analizler incelendiğinde, asgari ücret ve altında gelir düzeyinde olan katılımcıların, asgari ücret üzerinde gelir seviyesinde olan tüketicilere nazaran daha sık akıllı telefonlarını değiştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

• *"Günlük ortalama akıllı telefon kullanım süreniz kaç saattir?"* sorusu ile katılımcıların tutumları karşılaştırıldığında, cinsiyet ve aylık gelir düzeyleri bakımından anlamlı bir farklılaşma görülmektedir. Cinsiyet grupları açısından analiz sonuçları incelendiğinde, erkek katılımcıların, kadın katılımcılardan zamanlarını daha çok akıllı telefonları başında geçirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, sonuçlar eğitim durumları açısından irdelendiğinde, lise ve altında eğitim seviyesinde olan katılımcıların, ön lisans ve üzerinde olan katılımcılardan daha çok zamanlarını telefonlarının başında geçirdikleri tespit edilmiştir.

• Katılımcıların *"İlk akıllı telefona sahip olduğunuz yaş nedir?"* sorusundaki tutumları incelendiğinde, yaş gruplarının aralarında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Yaş gruplarına yönelik sonuçlar incelendiğinde, 20 yaş ve altındaki katılımcıların daha yaşlı katılımcılara göre, daha erken akıllı telefonlara sahip olduğunu anlaşılmıştır.

Yapılan bu çalışmanın sonuna doğru, değişkenlerin birbirileri arasındaki ilişki bağını, izah etme güçlerini inceleme amacından dolayı uygulanan regresyon ve korelasyon analizlerinden varılan sonuçlar neticesinde değişkenlerin arasında aynı yönde pozitif güçlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma tüketici değeri ve tüketici-marka kimliği yaklaşımları marka sadakatinin belirleyicileri olarak tanımıştır. Tüketici değeri, marka sadakati üzerinde güçlü bir etkiye sahipken bunu marka kimliği izlemiştir. Marka kimliği ve marka sadakati arasındaki ilişkinin, genç tüketiciler için orta yaşlı tüketicilerden daha güçlü olduğu tespit edilmiştir.

Gelecek araştırmalara öneri olarak, tüketiciler akıllı cep telefonlarının seçim süreçlerinde, statü farklılığı sağlamak için özellikle de fonksiyonel değerlerine ilişkin görüşlerinin detaylı olarak incelenmesi için de önemli bulgular sağlayacaktır.

Akıllı telefon firmalarına öneri olarak, tüketicilerin akıllı telefon kullanım nedenleri, marka kimliğinin etkili olmasından dolayı firmalar marka kimliği üzerinde daha verimli çalışmalarda bulunmalıdırlar. Ürün özellikleri de farklılık yaratacak şekilde iyileştirilmelidir. Akıllı telefonun görünüşünün yanı sıra fonksiyonel özelliklerini dikkate alan özellikle daha genç tüketiciler tarafından kullanılması firmalarının avantajı olarak görülse de akıllı telefon firmalarının sürekli yenilikçi ürünler ortaya koyması için teşvik edilmelidir. Bunun sebeplerinden bir tanesi, tüketicilerin kullandıkları akıllı telefonu sosyal hayatta

çevrelerine kendilerini kabul ettirme arzusu olabilir. Akıllı telefon firmalarının ürün yenilemesine gitmemeleri ise dezavantaj olarak görülmesine neden olacaktır. Akıllı telefon firmaları dapazara sunmuş oldukları her farklı modelde daha yenilikçi yaklaşımlar getirerek özellikle genç tüketicilere yönelik çalışmalar sürdürülmelidir. Tüketici- Marka kimliği ve marka sadakati arasındaki ilişkiye dayanarak, genç nesil tüketiciler için yaşlı tüketicilerden daha güçlü olduğu sonucuna ortaya konmuştur. Marka sadakati, yaş faktöründe artış veya azalış' a bağlı olarak, duygusal değer ve sosyal değer üzerindeki etkisi de farklılıklar gözlenmektedir.

Asgari ücret ve altında gelir düzeyine sahip akıllı telefon tercih etme sebepleri göz önüne alındığında ise, fiyat faktörünün fazla bir etkisi olmadığı belirlenmiş böylelikle firmalar fiyatlarını yüksek belirlemesine rağmen fiyat faktörünün akıllı telefon tercih etme nedenlerinde olumsuz bir etkisi olmadığı ortaya çıkmıştır. Bulgularımızdan yola çıkarak akıllı telefon endüstrisindeki uygulayıcıların etkili pazarlama stratejileri ve kampanyaları geliştirmelerin de yardımcı etken olabilir.

KAYNAKÇA

Aaker, D.A. (2014). *Aaker on branding: 20 principles that drive success*. New York: Morgan James Publishing.

Aktuğlu, I.K. (2014). *Marka yönetimi güçlü ve başarılı markalar için temel ilkeler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Anderson, R.E., & Srinivasan, S.S. (2003). E-satisfaction and e-loyalty: a contingency framework. *Psychology & Marketing*, 20 (2), 123–138.

Armağan, E., & Temel, E. (2018). Türkiye'de online kompulsif alışveriş davranışı üzerine ampirik bir çalışma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (4), 621–653.

Steenkamp, L.P., & Wessels, P.L. (2009). An investigation into students' perceptions of accountants. *Meditari Accountancy Research*, 17 (1), 117–132.

Bhattacharya, C.B., & Sen, S. (2003). Consumer-company identification: a framework for understanding consumers' relationships with companies. *Journal of Marketing*, 67 (2), 76–88.

Cha, M.K., Yi, Y., & Bagozzi, R.P. (2016). Effects of customer participation in corporate social responsibility (CSR) Programs on the CSR-brand fit and brand loyalty. *Cornell Hospitality Quarterly*, 57(3), 235-249.

Chaudhuri, A., & Holbrook, M.B. (2001). The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: The role of brand loyalty. *Journal of Marketing*, 65 (2), 81–93.

De Chernatony, L., Harris, F., & Dall'Olmo Riley F. (2000). Added value: its nature, roles and sustainability. *European Journal of Marketing,* 34 (1/2), 39–56.

Elliott, R., & Wattanasuwan, K. (1998). Brands as symbolic resources for the construction of identity. *International Journal of Advertising,* 17 (2), 131–144.

Fiore, A.M., Kim, J., & Lee, H.H. (2005). Effect of image interactivity technology on consumer responses toward the online retailer. *Journal of Interactive Marketing,* 19 (3), 38–53.

George, D., & Mallery, P. (2016). *IBM SPSS statistics 23 step by step: A simple guide and reference*. NewYork: Routledge.

Graf, A., & Maas, P., (2008). Customer value from a customer perspective: A comprehensive review. *Journal fur Betriebswirtschaft,* 58 (1), 1–20.

Hansen, J.D., Beitelspacher, L.S., & Deitz, G.D. (2013). Antecedents and consequences of consumers' comparative value assessments across the relationship life cycle. *Journal of Business Research,* 66 (4), 473-479.

Holbrook, M.B. (1999). *Consumer value: A framework for analysis and research*. London & Newyork: Routledge.

Hu, H.H., Kandampully, J., & Juwaheer, T.D. (2009). Relationships and impacts of service quality, perceived value, customer satisfaction, and image: An empirical study. *Service Industries Journal,* 29 (2), 111–125.

Karabulut, M. (1981). *Tüketici davranışı: Pazarlama yeniliklerinin kabulü ve yayılışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Karjaluoto, H., Jayawardhena C., Leppäniemi, M., & Pihlström, M. (2012). How value and trust influence loyalty in wireless telecommunications industry. *Telecommunications Policy,* 36(8), 636–649.

Kim, H.W., Gupta, S., & Koh, J. (2011). Investigating the intention to purchase digital items in social networking communities : A customer value perspective. *Information & Management,* 48 (6), 228–234.

Kim, J.W., Lee, F., & Suh, Y.G. (2015). Satisfaction and loyalty from shopping mall experience and brand personality. *Services Marketing Quarterly,* 36(1), 62–76.

Koç, E. (2012). *Tüketici davranışı ve pazarlama stratejileri*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.

Komppula, R. (2005). Pursuing customer value in tourism- a rural tourism case study. *Journal of Hospitality & Tourism,* 3 (2), 83–104.

Kressmann, F., Sirgy, M.J., Herrmann, A., Huber, F., Huber, S., & Lee, D.J. (2006). Direct and indirect effects of self-image congruence on brand loyalty. *Journal of Business Research,* 59 (9), 955–964.

Lam, S.K., Ahearne, M., Mullins, R., Hayati, B., & Schillewaert, N. (2013). Exploring the dynamics of antecedents to consumer-brand identification with a new brand. *Journal of the Academy of Marketing Science,* 41 (2), 234–252.

Lee, Y.K., Kim S., Lee C.K., & Kim S.H. (2014). The impact of a mega event on visitors' attitude toward hosting destination: Using trust transfer theory. *Journal of Travel and Tourism Marketing,* 31 (4), 507–521.

Liu, F., Li J., Mizerski D., & Soh, H. (2012). Self-congruity, brand attitude, and brand loyalty: A study on luxury brands Fang. *European Journal of Marketing,* 46 (7/8), 922–937.

Malkin, M., & Venkatesan R. (2005). Comparison of texts streams in the presence of mild adversaries. *Conferences in Research and Practice in Information Technology Series,* 44 (1), 179–186.

Murray, A., & Kline C. (2015). Rural tourism and the craft beer experience : factors influencing brand loyalty in rural North Carolina, USA. *Journal of Sustainable Tourism,* 23 (8-9), 1198-1216.

Nunnally, J. C. (1979). *Psychometric teory: 2nd edn.* New York: Mc Graw Hill.

Parasuraman, A. (1997). Reflections on gaining competitive advantage through customer value. *Journal of the Academy of Marketing Science,* 25 (2), 154–161.

Parasuraman, A., & Grewal D. (2000). The impact of technology on the quality-value-loyalty chain: A research agenda. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28 (1), 168–174.

Rasool, S., Kiyani, A.A., Siali, F.B., Ting H., & Shakur, M. M. A. (2017). Consumer Innovativeness in Consumer - Company Relationship and Mediating Role of Consumer Value : An Empirical Study of Cell Phone Users in Pakistan. *International Review of Management and Marketing,* 7 (1), 379–388.

Reichheld, F.F., Sasser, W.E. (1990). Zero defections: quality comes to service. *Harvard Business Review*, 68 (5), 105–111.

Smith, A.K., & Bolton, R.N. (2002). The effect of customers' emotional responses to service failures on their recovery effort evaluations and satisfaction judgments. *Journal of the Academy of Marketing Science,* 30 (1), 5–23.

Stokburger-Sauer, N., Ratneshwar, S. & Sen, S. (2012). Drivers of consumer-brand identification. *International Journal of Research in Marketing,* 29 (4), 406–418.

Söderlund, M. (2001). 1. uppl. edn. *Den lojala kunden* (s. 26-27). M. Söderlund, Malmö: Liber Ekonomi.

Sweeney, J. C., & Soutar, G.N. (2001). Consumer perceived value : The development of a multiple item scale. *Journal of Retailing*, 77 (2), 203–220.

Torres, P., Augusto, M., & Godinho, P. (2017). Predicting high consumer-brand identification and high repurchase: Necessary and sufficient conditions. *Journal of Business Research Journal*, 79, 52–65.

Van Rekom, J., Jacobs, G., & Verlegh, P.W. (2006). Measuring and managing the essence of a brand personality. *Marketing Letters*, 17 (3), 181–192.

Veloutsou, C. (2015). Brand evaluation , satisfaction and trust as predictors of brand loyalty : the mediator- moderator effect of brand relationships. *Journal of Consumer Marketing*, 32 (6), 405–421.

Wang, Y., Po Lo, H., Chi, R., & Yang, Y. (2004). An integrated framework for customer value and customer-relationship-management performance: A customer-based perspective from China. *Managing Service Quality: An International Journal*, 14 (2), 169–182.

Wikström, S., & Richard, N. (1994). *Knowledge and value : a new perspective on corporate transformation*, London & New York: Routledge.

Wilson, A., & Persson, N. (2017). *The interplay between brand loyalty and brand satisfaction. A qualitative study of consumers in the clothing industry*. Uppsala University, Bachelor Programme in Business and Economics, Sweden.

Wolter, J.S., Brach, S., Cronin Jr, J.J., & Bonn, M. (2016). Symbolic drivers of consumer – brand identification and disidentification. *Journal of Business Research*, 69(2), 785-793.

Woodruff, R.B. (1997). Customer value : The next source for competitive advantage. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 25 (2), 139–153.

Yeh, C.H., Wang, Y.S., & Yieh K. (2016). Predicting smartphone brand loyalty: Consumer value and consumer-brand identification perspectives. *International Journal of Information Management*, 36 (3), 245–257.

Zeithaml, V.A. (1988). Consumer Perceptions of Price, Quality, and Value: A Means-End Model and Synthesis of Evidence. *Journal of Marketing*, 52 (3), 2–22.

Yayın Geliş Tarihi: 16.04.2019
Yayına Kabul Tarihi: 17.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.554665

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 655-671
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

Y KUŞAĞININ LÜKS ALGISI ÜZERİNE KEŞİFSEL BİR ARAŞTIRMA

Mustafa ÖZDEMİR[*]
Mehmet DURKAYA[**]

Öz

Lüks pazarı son yıllarda hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde çok hızlı bir büyüme göstermektedir. Tarihsel süreçte, geleneksel lüks anlayışı ve pazar yapısı özellikle küreselleşmenin ve internetin etkisiyle değişmiştir. Bugün çok daha fazla tüketiciyi ilgilendiren lüks pazarında Y kuşağının önemi giderek artmaktadır. Genç nüfusu temsil eden bu kuşak mensuplarının lüks algıları ve tanımları işletmeler bakımından pazarlama stratejilerinin belirlenmesinde etkin bir role sahiptir. Buna rağmen Y kuşağının lüks algılarını ve tanımlarını inceleyen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Türkiye bağlamında ise bu içerikte bir çalışmaya rastlanmaması nedeniyle keşifsel bir araştırma yapılmıştır. Y kuşağının lüks tanımlamalarını ortaya çıkarmak amacıyla yapılan bu çalışmada 155 katılımcıyla yüz yüze anket çalışması yapılmış ve toplanan veriler içerik analizi yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. Araştırma neticesinde Y kuşağının lüks tanımlarının içerik, sosyal ve kişisel yönelimli olduğu görülmüştür. Bununla birlikte literatürde yer alan lüks ile ilgili sıfatların ne ölçüde lüks ile ilişkilendirildiği de araştırılmıştır. Tüm sıfatların büyük ölçüde lüks ile ilişkilendirildiği, özellikle yeni lüks anlayışı çerçevesinde öne çıkan kişisel etkilerin Y kuşağının lüks algıları açısından da önemli olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Lüks, Yeni Lüks, Y Kuşağı, İçerik Analizi.*

AN EXPLORATORY RESEARCH ON LUXURY PERCEPTIONS OF GENERATION Y

Abstract

In recent years, the luxury market has grown rapidly in both developed and developing countries. In the historical process, the concept of traditional luxury and market structure has changed especially with the effect of globalization and internet. Today, the importance of the Y generation is increasing within the luxury market that concerns much

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Özdemir, M. & Durkaya, M. (2020). Y kuşağının lüks algısı üzerine keşifsel bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 655-671.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-4437-1976, mustafa.ozdemir@giresun.edu.tr
[**] Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü ORCID: 0000-0002-4931-1470, mehmet.durkaya@giresun.edu.tr

more consumers. The luxury perceptions and definitions by the members of this generation representing the young population have an effective role in determining the marketing strategies for businesses. Nevertheless, studies examining the luxury perceptions and definitions of the Y generation are quite limited. As there is no such study in the Turkish context, an exploratory research was conducted. In order to reveal the luxury definitions of Generation Y, a survey was conducted and data collected from 155 participants were analysed using content analysis. This study highlights that the definitions of luxury by Generation Y are content, personal and socially oriented. Moreover this study investigated to what extent the adjectives in literature are associated with luxury. It is concluded that all adjectives are related with luxury to a great extent, and the personal influences especially within the framework of the new luxury are deemed important in terms of luxury perceptions.

Keywords: *Luxury, New Luxury, Generation Y, Content Analysis.*

GİRİŞ

Kuşaklar, aynı zaman aralığında doğmuş olmaları nedeniyle ekonomik ve sosyal davranışlarda benzer özelliklere sahiptir. Kuşakların ortak değer algıları ve davranışları satın alma kararlarına da yansımakta ve bu yönüyle kuşaklar ürünlere ortak anlamlar yüklemektedir. Y kuşağı, hem genel tüketicilerin hem de lüks tüketim pazarının önemli bir grubu olarak genç kuşağı temsil etmektedir (D'Arpizio vd., 2017; Giovannini vd., 2015). Günümüzde Y kuşağının lüks tüketim pazarında anahtar role sahip olması bu kuşağın lükse yönelimlerinin arka planının bilinmesini önemli hale getirmektedir. Y kuşağının lüksü nasıl tanımladıkları yanında lüks ürünleri tercih etme motivasyonlarının da ortaya konulması pazarlama stratejilerinin geliştirilmesinde öne çıkmaktadır. Sosyal medya, bilişim ve iletişim olanaklarının genişliğine bağlı olarak bu kuşağın teknolojiyi kullanabilme ve süreçten çıkarımlar elde edebilme özelliği (Norum, 2003) Y kuşağının lüks pazarındaki konumunu güçlendirmektedir. Gelecek dönemlerde gelir, istihdam, eğitim ve yaş gibi niteliklere bağlı olarak pazarın önemli bir bölümünü oluşturacak Y kuşağının lüks değerlendirmeleri bu pazarda faaliyet gösteren işletmeler bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Lüks tüketim pazarını yakından takip eden önemli araştırma şirketlerinden Bain (2017), raporuna göre özellikle "milenyumda doğanlar" anlamında Y Kuşağını oluşturan tüketici grupları, lüks tüketim pazarında rekabet eden işletmelerin başarısını belirleyecek önemli faktörler arasında gösterilmektedir (D'Arpizio vd., 2017). Pazarın büyümesinin ardındaki önemli itici güçlerden birisi olduğu öne sürülen bu sınıftaki tüketicilerin daha önceki alıcı gruplarına veya kuşaklara göre farklı ihtiyaç ve istekleri bulunmaktadır. Bununla birlikte Y kuşağı tercihlerini şekillendiren değişkenlerin neler olduğunun bilinmesi özellikle de lüks tüketime ilişkin algılarının farklı boyutlarla incelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Şekil 1'de 2017 yılı küresel lüks tüketim pazarının büyüklüğü ürün grupları yönünden ortaya konulmaktadır. Lüks otomobiller 489 milyar Euro değeri

ile pazarda birinci, kişisel lüks ürünler 262 milyar Euro ile ikinci, lüks konaklama ve turizm ise 191 milyar Euro değerinde olup üçüncü sırada yer almaktadır.

Şekil 1: 2017 Yılı Küresel Lüks Tüketim Pazarının Büyüklüğü (milyar €)

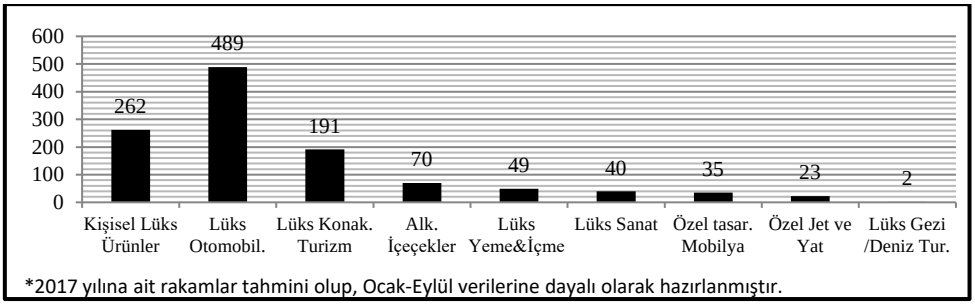

Kaynak: D'Arpizio, C., Levato, F., Kamel, M.A. & de Montgolfier, J. (2017). Luxury goods worldwide market study fall-winter 2017: the new luxury consumer: why responding to the millennial mindset will be key. http://www.bain.com /publications/articles/luxury-goods-worldwide-market-study-fall-winter-2017.aspx (Erişim tarihi: 15.01.2019).

2014 yılında dünya lüks tüketim pazarında %1'lik paya sahip olan Türkiye, lüks pazarı büyüme oranı yönünden dünyanın önde gelen pazarları arasındadır. 2008-2012 yılları arasında %37 gibi önemli bir büyüme kaydeden lüks tüketim pazarının büyüklüğü 2013'de %12'lik artışla 3 milyar dolara ulaşmış olup, 2018 yılında ise 5.4 milyar dolara ulaşacağı tahmin edilmektedir (Gehaney & Bigan, 2014). Lüks tüketim pazarı ile ilgili olarak WealthInsight 2015'de yapmış olduğu "Gelişmekte Olan Şehirlerde Lüks Ürünlerin Yükselişi" araştırmasında, lüks tüketim bakımından gelişmekte olan 10 şehir (Shanghai, Mumbai, Mexico City, İstanbul, Bangkok, Tel Aviv, Jakarta, Kuala Lumpur, Ho Chi Minh ve Lagos) için pazarın büyüme potansiyeli değerlendirilmiş ve İstanbul için güçlü talep yapısının özellikle varlıklı tüketici profilinden etkilendiği görüşü öne çıkmıştır. (Wealthinsight, 2015). Bu kadar önemli bir büyüklüğe sahip bir pazarda tüketicilerin motivasyonlarının neler olduğunun bilinmesi ve değer algılarının belirlenmesi özellikle lüks tüketim markalarının yöneticileri tarafından değerlendirilmesi gereken unsurlardır. Bu çerçevede önemli olduğu düşünülen bir konu da lüks tüketim pazarında özellikle gelecek dönemler için pazarın önemli bir büyüklüğünü oluşturması beklenen Y Kuşağının lüks kavramını nasıl algıladığıdır.

Lüks tüketim pazarları hem en karlı hem de en hızlı büyüyen ürün gruplarını içeriyor olsa da lüks tüketim ve lüks markalar üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar tüketicilerin lükse ilişkin algılarının tam olarak anlaşılamadığını ve çalışmaların yetersiz olduğunu belirtmektedir (Tynan vd., 2010; Vigneron ve Johnson, 2004, Wiedmann vd., 2009). Benzer şekilde Dubois vd., (2005, s.115), lüks tüketime ilişkin ekonometrik modelleme, ekonomik psikoloji, tarihsel analiz ve pazarlama gibi farklı alanlarda yapılmış çalışmalar neticesinde ortaya konmuş

olan değerlendirmeler olsa bile tüketici davranışı bakımından tüketicilerin lükse ilişkin tutumlarına odaklanan çalışmaların yetersiz olduğunu ifade etmektedir.

Lüks tüketime ilişkin literatür incelendiğinde özellikle Türkiye bakımından önemli hedef pazarlardan biri olan Y kuşağının lüksü nasıl tanımladığını ve algıladığını araştıran bir çalışmanın henüz yapılmadığı görülmüştür. Dolayısıyla hem literatürdeki boşluğu doldurmak hem de bu alanda faaliyet gösteren işletmelere Y kuşağı ile ilgili önemli değerlendirmeleri aktarmak üzere keşifsel bir çalışma yürütülmesi uygun görülmüştür.

Bu çerçevede öncelikle kuşak kavramı ve Y kuşağının genel özellikleri ortaya konulmuş daha sonra geleneksel lüks ve yeni lüks kavramları açıklanmıştır. Çalışmanın amacı doğrultusunda yapılan araştırmaya ilişkin yöntem ve bulgulardan sonra çalışmanın literatüre katkısı sonuç bölümünde değerlendirilmiş ve işletmelere önerilerde bulunulmuştur.

KUŞAK KAVRAMI VE Y KUŞAĞI

Kuşak genellikle benzer deneyimleri paylaşan ve bu deneyimlere bağlı olarak kendine özgü ortak özelliklere sahip bireyler topluluğu olarak tanımlanmaktadır (Beldona vd., 2009, s.407). Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre ise, yaklaşık olarak aynı yıllarda doğmuş, aynı çağın şartlarını, dolayısıyla birbirine benzer sıkıntıları, kaderleri paylaşmış, benzer ödevlerle yükümlü olmuş kişilerin topluluğu olarak değerlendirilmektedir (www. tdk.gov.tr). Buna göre kuşak, belirli bir zaman aralığında doğmuş, sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik yönlerden davranış ve algılarında benzerlik bulunan bireyler olarak nitelendirilebilir. Bireylerin duygu, düşünce ve davranışlarında zamana bağlı olarak gerçekleşen değişim veya dönüşüm, farklı kuşak türlerinin oluşmasında belirgin role sahiptir. Tarihsel olarak araştırmalarda kuşakları tanımlayan zaman dilimlerinin standart olmadığı görülmektedir. Brosdahl ve Carpenter (2011) çalışmasına göre kuşaklar; Sessiz Kuşak (1925-1945), Bebek Patlaması Kuşağı (1946-60), X kuşağı (1961-1981) ve Y kuşağından (1982-2000) oluşmaktadır. Markert (2004) ise kuşaklar için 20 yıllık aralıkların uygun olduğunu ileri sürmekte, Bebek Patlaması kuşağının 1946-1965, X kuşağının 1966-1985 ve Y kuşağının 1986-2005 yılları arasında doğanları kapsadığını belirtmektedir.

Günümüzde Y kuşağının nüfus büyüklüğü ve niteliği yanında ekonomik ve sosyal boyutlardan da önemlilik derecesi artmaktadır. Bu kuşak, genç nüfus donanımını içermesi nedeniyle hem tüketim hem de üretim alanlarının önemli aktörleri arasında görülmektedir. İşgücü, sermaye sahipleri ve girişimci gibi boyutlardan üretim faktörleri içinde aktif olarak yer almaları yanında üretimden elde ettikleri gelirlerini harcamalara dönüştürerek tüketici konumda bulunmaları nedeniyle toplumların dinamik yapısının da belirleyicisi olmaktadır. Bu durum pazarlama politikalarının sürekli güncellenmesine de neden oluşturmaktadır.

Milenyum kuşağı olarak da adlandırılan Y kuşağı bilgiyi hızla ilerletebilme özelliğine sahip olup, değişim için istekli, sürekli yeni yaklaşımlar arayan ve yüksek standartlara ve mükemmel ekip çalışmasına sahiptirler (Lower, 2008, s.80). Y kuşağı iyimser, eğitimli, işbirlikçi, açık fikirli ve aceleci olmaları ile tanınmaktadır. İhtiyaç duyulan ve vazgeçilmez olduklarını düşünen Y'ler çalışma alanlarında yüksek beklentilere sahiptir. İşgücüne ilk katıldıklarında olumlu ünleri, enerjileri, güdü ve becerileri ile işverenler tarafından kabul görmektedir (Spiro, 2006, s.16).

Y kuşağı ilk küresel nesil olarak görülmektedir (Bejtkovský, 2016, s.28). Bilgisayarlarla büyümüşler, internet, cep telefonu ve diğer mobil cihazları hızlı bir şekilde benimseme ve kullanabilme sürecini yaşamışlardır. Teknolojiyle sarmal olma eğiliminde bulunan bu kuşak, büyük ölçüde iletişim ağlarına bağlılık göstermektedir (Sandeen, 2008, s.18). Teknoloji meraklısı olmaları ve çoğunun internet ile büyümesi, ürün araştırmasında ve satın almalarında yaygın internet kullanımına neden olmaktadır (Nowak vd., 2006, s.317). Y kuşağının, teknolojinin kişiselleştirme rolü yanında hayatın hemen her alanında anlık hazlar sağladığı bir ortamda büyümesi, bu kuşağı oldukça cazip bir pazar konumuna taşımaktadır. Onlar, satın alma sürecini bir eğlence olarak görmekte, web üzerinden sosyal ağları yaygın kullanmakta ve gelirlerini hızla harcama eğilimi göstermektedir (Moreno vd., 2017, s.135). Bir başka ifade ile teknolojiye bağlılık gösteren Y kuşağı, tasarruftan ziyade anlık tüketim odaklı davranışlara yönelebilmektedir. İnternet kullanımı ile ilk karşılaşan kuşak olması özelliği ile bilgiye erişimi kolay ve hızlı olabilmekte, e ticarete yatkınlık göstermekte, internet üzerinden yürütülen reklam ve pazarlama faaliyetlerine de önemli ölçüde açık konumda bulunmaktadır. Smith (2011, s.497), e-ticaretin gelişmesinde milenyum kuşağının önemli bir bileşen olduğunu öne sürmektedir. Smith'in çalışmasında dijital reklamcılığın belirli biçimlerini diğerlerine göre tercih eden bu kuşak için dijital pazarlama stratejileri de diğerlerine göre dikkat çekmede daha etkili bulunmuştur.

LÜKS VE YENİ LÜKS

Lüks, uzun zamandan beri tanımlanmaya çalışılan, zaman içerisinde farklı tanımlamaları yapılan ve üzerinde tam olarak anlaşma sağlanamayan dinamik süreç ve yapıya sahip bir kavramdır. Bununla birlikte tüketicilerin ve ülkelerin niteliklerine göre de tanımsal ve işlevsel farklılıklar içermektedir. Örneğin gelişmiş bir ülkede en temel özelliklere sahip otomobil, gelişmekte olan bir ülkede lüks olarak görülebilmektedir (Christodoulides vd., 2009, s.397). Geleneksel olarak lüks, kişiye özel olma, statü ve kalite ile ilişkilendirilmektedir (Atwal ve Williams, 2009, s.339). Chattalas ve Shukla (2015, s.41) lüksü fonksiyonel faydası dışında, kişisel zevk ve sosyal itibar sağlayabilen, kalite, tasarım, performans, dayanıklılık ve toplamda müşteri memnuniyeti bakımından üstün değer sunabilen ürün ve hizmetler olarak tanımlamaktadır. Dubois vd., (2001), tüketicilerin lüks ile ilişkilendirdiği değerlerin, mükemmel kalite, yüksek fiyat, ender olma, eşsizlik,

estetik, gereksiz olma, miras, kişisel geçmiş ve çok yönlü duygusallık (polysenuality) olduğunu belirtmektedir.

Zamana göre değişiklik gösteren lüks anlayışı kimi zaman nadirlik ve kişiye özel olma, kimi zaman sanatçılar tarafından yaratılmış özel ürünler, kimi zaman da çok yüksek fiyatlı ürünler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Güncel bakış açısıyla değerlendirildiğinde ise lüks, fonksiyonel faydasının ötesinde hem sosyal hem de kişisel faydaları bünyesinde bulunduran markalar ile ilişkilendirilmektedir. Örneğin 17. Yüzyılda nadir görülen inciler kristaller, parfümler ve Karayiplerden gelen baharatlar lüks olarak kabul edilirken, 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın başlarında lüks, sanatkârlar ve ustalar tarafından üretilmiş çok özel ürünleri temsil etmekteydi. Endüstriyel dünyada kitle üretimin söz konusu olması ile birlikte lüks, ürünlerin ötesinde hayalleri, imajı, sembolleri temsil eden markalara dönüşmeye başlamıştır (Berthon vd., 2009, s.45).

Toplumdaki orta sınıfa üye tüketicilerin de eskiye nazaran daha kaliteli ve pahalı ürünleri tercih etmeleri orta sınıfın "seviye atlaması", lüksün demokratikleşmesi veya "toplumun lüksleştirilmesi" (Yeoman ve McMahon-Battie, 2006) olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Batı toplumlarında lüks tüketim pazarı çerçevesinde yaşanan tüketici davranışındaki değişiklikler lüks ile ilgili olarak yeni algılamaların ve anlamların ortaya çıkmasına neden olmuş ve "yeni lüks" kavramı doğmuştur. Yeni lüks, aynı kategorideki diğer ürünlerle karşılaştırıldığında yüksek kaliteli, beğeni ve istek uyandıran, ulaşılamayacak kadar da pahalı olmayan ürünler olarak tanımlanmaktadır (Silverstein ve Fiske, 2003). Tsai'ye (2005, ss. 429-430) göre eskiden yalnızca imtiyazlı diyebileceğimiz çok az sayıdaki insanın ulaşabildiği ürünleri kapsayan lüks, bugün için hedef pazarlarda yer alan orta sınıfın da ulaşabildiği çok daha uygun fiyatlı ürünleri içermektedir. Bu çerçevede yeni lüks, lüksün demokratikleşmesine bağlı olarak modern lüks bağlamında yeni yaklaşımlarla karşımıza çıkan günümüz lüks anlayışını ortaya koymaktadır. Granot vd., (2013, s.31) lüks tüketimdeki artışın büyük ölçüde küresel anlamda lüksün demokratikleşmesi nedeniyle gerçekleştiğini ileri sürmekte, geçmişte yalnızca "mutlu azınlık" şeklinde tanımlanan az sayıda varlıklı kesimin ulaşabildiği lüks ürünlerin artık çok daha geniş kitleler tarafından satın alınabildiğini öne sürmektedir.

AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışmanın temel amacı, lüks tüketim pazarında giderek büyüyen Y kuşağının lüksü nasıl tanımladıklarını ve algıladıklarını ortaya çıkarmaktır. Aynı zamanda Y kuşağı temsilcilerinin literatürde lüksü tanımlayan sıfatları ne ölçüde lüks ile ilişkilendirdiğini ölçmek ve lükse bakış açılarını belirlemektir. Türkiye özelinde Y kuşağı temsilcilerinin lüks kavramını nasıl tanımladıkları, lüksün Y kuşağı için ne anlam ifade ettiğini araştıran herhangi bir çalışma bulunmadığından, keşifsel bir çalışma yürütülmesine karar verilmiş ve araştırmadan elde edilen veriyi analiz etmek üzere hem nitel hem de nicel yöntemler kullanılmıştır. Miles ve

Huberman (1994) nitel çalışmalarda örneklemlerin tesadüfi olmaktan öte yargısal olduğunu belirtmektedir. Literatürde lükse ilişkin keşifsel olarak yapılmış çalışmalara (de Barnier vd., 2006; Dubois vd., 2001; Granot vd., 2013; Jain vd., 2015) benzer şekilde bu çalışmada da yargısal örnekleme yöntemi benimsenmiştir. Lükse ilişkin bugüne kadar yapılmış olan kuramsal ve ampirik çalışmaların birçoğu varlıklı tüketicileri dikkate alırken lüks ürünleri daha nadir satın alan ancak günümüz lüks pazarlarında daha büyük bir paya sahip olan tüketicileri göz ardı etmiştir (Granot vd., 2013, s.34). Literatürde Y kuşağına ilişkin yapılmış farklı çalışmalarda örneklemin üniversite öğrencilerinden oluşturulduğu görülmektedir (Bansal, 2017; Rodan-Cataluna vd., 2017). Farklı ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de üniversite öğrencilerinin birçoğunun ailelerinden destek görüyor olması ve lüks pazarının son yıllarda önemli bir bölümünün daha düşük gelir gruplarından pay alması Y kuşağını temsilen üniversite öğrencilerinin seçilmesinde belirleyici olmuştur. Keşifsel nitelikte olan bu çalışmada temel amaç lüks algısını şekillendiren yapıları ortaya çıkarmaktır. Buradan hareketle hem araştırmanın amacı doğrultusunda örneklemin Y kuşağından seçilmesi hem de üniversite öğrencilerinin lüks ürünlerin önemli potansiyel müşterileri olmaları (Kapferer, 1998) nedeniyle öğrencilerin örnekleme alınması uygun görülmüştür. Bu çalışmada da Brosdahl ve Carpenter (2011) tarafından belirlenen Y kuşağı sınıflandırması (1982-2000) esas alınmış ve daha önceden lüks ürün olduğunu düşündüğü bir ürünü satın almış olan üniversite öğrencileri örnekleme dahil edilmiştir. Ayrıca tanımları etkilememesi, ön yargılı ve taraflı ifadelerin olmaması bakımından lükse veya lüks markalara ilişkin herhangi bir ders almamış 155 öğrenciyle, 5-25 Mart 2018 tarihleri arasında yüz yüze anket yapılarak veriler toplanmıştır.

Uygulanan anketin ilk bölümünde yaş, cinsiyet, en uzun süre ikamet edilen şehir ve ortalama aylık gelirleri belirlemeye yönelik demografik sorular yer almıştır. İkinci bölümünde ise araştırmanın temel amacına yönelik olarak katılımcılara *"Lüks sizce nedir?"* şeklinde açık uçlu bir soru sorularak lüksü kendi cümleleriyle tanımlamaları istenmiş, verilen cevaplardan elde edilen veriler lükse ilişkin ana temaları belirlemek üzere içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. İçerik analizinde genel olarak izlenen süreç verilerin toplanması, verilerin azaltılması, verilerin sunulması ve sonuçların biçimlendirilmesi şeklindedir (Miles ve Huberman, 1994). Uygulamada araştırmacıların bu aşamalara ilişkin kararları çalışmanın inanılırlığını (güven duyulabilirliğini) arttırmaktadır. Bu doğrultuda öncelikle katılımcılara açık uçlu bir soru sorularak verilebilecek cevaplara bir kısıtlama getirilmemiş, lüks algısına ilişkin tüm görüşlerin değerlendirilebilmesine olanak verilmiştir. Yine nitel bir araştırma olması bakımından araştırmanın inanılırlığını arttırmak üzere verilerin azaltılması aşamasında iki araştırmacı elde edilen verileri birbirlerinden bağımsız olarak değerlendirmiş ve sonuçlar karşılaştırılarak elde edilen kategoriler bulgular kısmında sunulmuştur.

Anketin üçüncü bölümünde ise katılımcılardan lükse ilişkin literatürde üzerinde önemle durulan 10 sıfatı (Godey vd., 2013) lüks ile ne ölçüde

ilişkilendirdikleri, sıfatlara 1 ile 10 arasında bir değer vermeleri istenerek ölçülmeye çalışılmıştır. Lüks ile ilişkilendirilen sıfatlar bakımından cinsiyete veya gelire göre anlamlı bir fark olup olmadığı ise bağımsız t testi uygulanarak analiz edilmiştir.

BULGULAR

Araştırmaya katılanların yaş, cinsiyet, en uzun süre ikamet edilen şehir ve aylık gelirlerine ilişkin demografik veriler Tablo 1'de yer almaktadır. Buna göre tüm katılımcılar Y kuşağını temsilen 1982-2000 yılları arasında doğmuştur ve yaş ortalaması 22,59'dur (S.S.=1,689). Katılımcıların %52,9'u kadın ve %47,1'i erkeklerden oluşmaktadır. Araştırmaya katılanların en uzun süre kaldıkları şehir dikkate alındığında 41 farklı şehirden geldikleri görülmektedir. Katılımcıların gelirleri ile ilgili soruya cevap verirken ailelerinden harçlık olarak aldıkları tutarı yazmaları istenmiştir. Bu doğrultuda toplanan verilere göre araştırmaya katılanların ortalama aylık gelirleri 200 ile 6000 Türk Lirası arasında değişmekte olup ortalama 1075,61lira (S.S.=742,896) olarak bulunmuştur. Katılımcıların %74,2'sinin aylık geliri 2017 yılı için açıklanan 1404,06 lira net asgari ücretin altında, %25,8'inin ise asgari ücretin üzerindedir.

Tablo 1: Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

	N	***Min.***	***Maks.***	$\overline{x}$	***s.s.***
Yaş	155	19	28	22,59	1,689
Aylık Gelir (₺)	155	200	6000	1075,61	742,896

	N	***Erkek***	***Kadın***
Cinsiyet	155	73	82
(%)		%47,1	%52,9
		Asgari ücretin altında (<1404,06)	***Asgari ücretin üstünde(1404,06>)***
Gelir durumu	155	115	40
(%)		%74,2	%25,8

Y kuşağının lüksü nasıl tanımladığını analiz etmek üzere katılımcıların lüks tanımlarında kullanılan sözcükler ayrı ayrı yazılmış ve aynı zamanda cümleler içerdikleri anlamlara göre kodlanmıştır. Ortaya çıkan kodlar benzer ifadeler ve anlamlar içeren alt kategorilerde toplanmıştır. Alt kategoriler ise üç temel kategori altında yer almıştır. Lüks tanımlarının geneli için bir değerlendirme yapılacak olursa lüksün pahalı, gösterişli, belirli grupların kullandığı, zenginlik göstergesi, kaliteli, kusursuz, prestijli, ender, kişiye özel, marka olan ürünler olduğu şeklinde tanımlamaların yanı sıra mutluluk, haz veren, zevk alınan, özel hissettiren, kişiyi

tatmin eden, çekici ürünler, yaşam şekli, kullanıcısının kişiliğini yansıtan markalar şeklindeki tanımlamalar cevaplar içerisinde yer almaktadır.

Yapılan analiz neticesinde ortaya çıkan üç kategori ve bu kategorilerde yer alan tanımların katılımcılara göre frekans dağılımları Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Lüks Tanımlarının Analizi

	Tanım Sayısı (frekans)	Katılımcılara Göre Dağılım %
Kategoriler		
Sosyal Odaklı		
Gösteriş	40	25,81
Statü	14	9,03
Farklılık	6	3,87
Prestij	5	3,23
Kişisel Odaklı		
Hazcı	47	30,32
İdeal Yaşam	5	3,23
Benlik	4	2,58
İçerik Odaklı		
Kalite	68	43,87
Pahalı	67	43,23
Gereksiz	35	22,58
Ender	11	7,10
Marka	5	3,23

Tablo 2 incelendiğinde Y kuşağının lüks tanımlarının "içerik, sosyal ve kişisel odaklı" olmak üzere üç kategoride toplandığı görülmektedir. Katılımcıların önemli bir kısmının lüks tanımları içerik odaklı kategoride yer almakta ve lüks ürünleri niteleyen bir doğrultuda kaliteli, pahalı, gereksiz, ender ve marka olan ürünler şeklinde tanımlanmaktadır. Örneğin bu kategoride öne çıkan lüks tanımlamalarından bazıları aşağıdaki gibidir.

- Pahalı ve daha kaliteli ürünlerdir.
- Gereksiz, pahalı olan her şeydir.
- Güzel olan, değerli olan ve pahalı olan her şeydir.
- Lüks kişinin ihtiyacını karşılamak amacıyla alınmış ürünlerdir.
- Pahalı ve sınırlı sayıda özel ürünlerdir.

Bu türdeki tanımlamalar, literatürde lüksü geleneksel olarak tanımlayan sıfatlarla paralellik göstermektedir. Bununla birlikte katılımcılardan çok azının (%3,23) lüks ürünleri markalar temelinde değerlendirdiği de görülmektedir. Bu çerçevede lüksü marka temelinde değerlendiren tanımlar aşağıdaki gibi oluşmaktadır.

- Marka ürünlerdir.
- Lüks, marka diye alınandır
- Marka haline gelendir

Tanımların önemli bir kısmı da lüksün gereksiz olduğuna ilişkin içeriklerle yapılmıştır. Katılımcıların %22,58'i lüksü; ihtiyaç dışı, ihtiyacımız olmayan, israf ve gereksiz para verilen şeklinde tanımlamaktadır.

Sosyal odaklı kategoride yer alan lüks tanımları incelendiğinde; lüksün gösteriş amaçlı olduğu, statü için satın alındığı, diğer insanlardan farklı görünmek için kullanıldığı, prestij sağlayan ürünler olduğu şeklinde dört farklı yaklaşımın ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin;

- Gösteriştir, pahalılıktır, abartıdır.
- Herkesin sahip olamayacağı, özel kişilerin alabileceği ürünlerdir.
- Gösterişi sevenlerin tercihidir.
- Günlük kullanım dışında sadece başkalarında yok diye alınmıştır.
- Başkalarından farklı görünmek isteyen gösteriş amaçlı, abartılı kişilere hitap eder.
- Zenginlik göstergesidir.

Şeklindeki tanımlar lüksün kişiler arası etkileşimlerle şekillenen, sosyal yönünü dikkate almaktadır. Bu kategoride yer alan lüks tanımları önemli ölçüde gösteriş ve statü etrafında toplanmaktadır.

Kişisel odaklı kategoride yer alan hazcı, ideal yaşam ve benlik grupları altındaki tanımların ise gösteriş, statü gibi sosyal bir iletişimin parçası olmaktan öte, doğrudan kişisel etkileri yansıttığı görülmektedir. Bu kapsamda yer alan tanımlar içerisinde aşağıdaki hazcı tanımlamalar çoğunluktadır.

- Mutlu olduğum her şeydir.
- Heyecan verici tüm ürünlerdir.
- Haz veren her şeydir.
- Beni iyi hissettiren her şeydir.
- Haz veren, insanı mutlu eden tüm ürünlerdir.
- Huzurlu hissettiren ürünlerdir.

Tüm katılımcıların %30.32 gibi önemli sayılabilecek bir kısmının doğrudan kişisel etkilerle şekillenen bir lüks algısına sahip olduğu görülmektedir. Daha az

sayıda da olsa kişilik ve kimlik ile ilişkilendirilmiş ve doğrudan lüksün ideal bir yaşamı temsil ettiğini ortaya koyan tanımlar da bu kategoride yer almıştır.

- Kullanıcısının karakterini ve kişiliğini yansıtır.
- Hayal ettiğimiz, yaşamak istediğimiz hayatı en iyi şekilde yaşamaktır
- İnsanın hayatındaki eksikleri tamamlayan her şeydir.

Yukarıdaki tanımlar da bu alt kategoriler içerisinde değerlendirilmiştir.

Y kuşağının lüksü nasıl tanımladığına ilişkin yapılan içerik analizinin ardından katılımcılar arasında lüks algıları bakımından cinsiyete ve gelir durumuna göre anlamlı bir farkın olup olmadığını görmek üzere bir analiz yapmadan önce lüks ile ilişkilendirilen sıfatların ne şekilde sıralandığına bakılmıştır. Örneklemin bütünü dikkate alındığında lüksün; pahalı, elitist (seçkinlere göre), prestijli, arzu edilen, kişiye özel, gösterişçi, duygusal, abartılı, snoblara göre ve geliştirilmiş üstün ürünler olduğu şeklinde bir sıralama ortaya çıkmış ve tüm katılımcıların yanı sıra kadın ve erkeklerin değerlendirmelerinden elde edilen bulgular Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3: Önem Sıralamasına Göre Lüks ile İlişkilendirilen Sıfatlar

Tüm Katılımcıların Değerlendirmeleri $(\bar{x})$		***Erkeklerin Değerlendirmeleri*** $(\bar{x})$		***Kadınların Değerlendirmeleri*** $(\bar{x})$	
Pahalı	7,92	Elistist	8,05	Pahalı	8
Elitist	7,83	Arzu edilen	7,9	Prestijli	7,73
Prestijli	7,56	Pahalı	7,89	Elistist	7,54
Arzu edilen	7,47	Kişiye Özel	7,73	Arzu edilen	7,36
Kişiye özel	7,36	Prestijli	7,73	Gösterişçi	7,36
Gösterişçi	7,17	Duygusal	7,16	Kişiye Özel	7,12
Duygusal	6,64	Gösterişçi	7,14	Abartılı	6,43
Abartılı	6,6	Abartılı	6,29	Duygusal	6,37
Snoblara göre	6,49	Snoblara göre	6,27	Snoblara göre	6,23
Geliştirilmiş	5,77	Geliştirilmiş	6,23	Geliştirilmiş	5,51

Tablo 3 incelendiğinde lüksün tüm sıfatlarla güçlü bir şekilde ilişkilendirildiği görülmektedir. Katılımcılar lüksü hem dışarıya karşı bir gösteriş ve statü aracı olarak görmekte hem de kişisel tatmin için satın alınan ürünler olduğunu düşünmektedir. Bulgulara göre lüksün "elitist", "prestijli" ve "kişiye özel" oluşu kişiler arası ilişkiler neticesinde ortaya çıkan ve sosyal yönü ağır basan bir yaklaşımı ortaya koyarken, "arzu edilen" ve "duygusal" sıfatları ile ilişkilendirilmesi de Y kuşağının kişisel motivasyonlarla şekillenen hazcı bir tüketimi lüks olarak algıladıklarını göstermektedir. Lüks ile ilişkilendirilen sıfatların değerlendirilmesinde cinsiyete ve aylık gelire göre anlamlı bir farklılık

olup olmadığı da bağımsız t testi ile analiz edilmiştir. Yapılan testlerde cinsiyete göre bir farklılık olmadığı ortaya çıkarken, asgari ücretin üzerinde ve altında geliri olan öğrenciler arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Aylık gelire göre farklılıkların değerlendirilmesinde 2017 yılı için açıklanan net asgari ücret dikkate alınmış 1404,06 liranın (T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı) altında geliri olanlar ile asgari ücretin üzerinde geliri olanlar arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. Karşılaştırma neticesinde lüks ile ilişkilendirilen 10 sıfattan dördü için gelir durumuna göre anlamlı farklılık gözlenmiş bulgular Tablo 4'de verilmiştir.

Tablo 4: Lüks ile İlişkilendirilen Sıfatlar için Gelir Durumuna Göre Farklılıkların Analizi

	Gelir Durumu	**N**	$\bar{x}$	**s.s.**	**s.d.**	**t**	**p**
Kişiye Özel	0-1499	115	7,24	2,372	153	-1,362	,175
	1500 ve üzeri	40	7,85	2,578			
Prestijli	0-1499	115	7,47	2,145	153	-2,524	**,013**
	1500 ve üzeri	40	8,43	1,796			
Pahalı	0-1499	115	7,90	2,435	153	-,279	,781
	1500 ve üzeri	40	8,03	2,118			
Elitist	0-1499	115	7,70	2,351	153	-,782	,435
	1500 ve üzeri	40	8,03	2,118			
Arzu edilen	0-1499	115	7,51	2,230	153	-,977	,330
	1500 ve üzeri	40	7,90	1,932			
Geliştirilmiş	0-1499	115	5,51	2,699	153	-2,439	**,016**
	1500 ve üzeri	40	6,75	2,942			
Gösterişçi	0-1499	115	7,49	2,716	153	,861	,065
	1500 ve üzeri	40	6,53	3,088			
Abartılı	0-1499	115	6,48	3,196	153	,903	,368
	1500 ve üzeri	40	5,95	3,154			
Duygusal	0-1499	115	6,45	2,773	153	-2,240	**,027**
	1500 ve üzeri	40	7,55	2,342			
Snoblara göre	0-1499	115	6,54	3,245	153	2,050	**,042**
	1500 ve üzeri	40	5,33	3,174			

p< .05

Tablo 4'e göre lüks ile ilişkilendirilen sıfatlardan; prestijli (t(153)= -2,524; p=,013), geliştirilmiş (t(153)= - 2,439; p=,016), duygusal (t(153)= - 2,240; p= ,027) ve snoblara göre (t(153)= 2,050; p= ,042) sıfatları için asgari ücretin üzerinde ve altında geliri olanlar arasında anlamlı farklılık ortaya çıkmıştır. Bu bulgulara göre

asgari ücretin üzerinde geliri olanlar, asgari ücretin altında geliri olanlara göre lüksü daha çok prestijli ($\overline{x}$=8,43, S.S.=1,796), geliştirilmiş ($\overline{x}$=6,75, S.S.=2,942) ve duygusal ($\overline{x}$=7,55, S.S.=2,342) olarak nitelendirmektedir. Asgari ücretin altında geliri olanlar ise lüksün daha çok snoblarla ($\overline{x}$=6,54, S.S.=3,245) ilişkili olduğunu düşünmektedir.

SONUÇ

Geçmişten günümüze lüks tanımlamaları içerik bakımından farklılık göstermekte, bireylerin geliri, eğitim düzeyi, içinde bulundukları toplum ve kuşak yapısı gibi çok yönlü değişkenlerin etkisi altında kalmaktadır. Bu yönüyle statik bir yapıya sahip olmayan lüks tanımlamaları konusunda bir uzlaşı görülmemektedir. Bir toplumda veya tarihin bir döneminde lüks olarak kabul gören ürünler başka bir toplum veya dönem açısından lüks olarak değerlendirilmemektedir. Günümüzde orta sınıf tüketicilerinin de lüks pazarlarında alıcı konumunda yer alması, lüksün demokratikleşmesi çerçevesinde pazarın büyümesine ve yeni stratejilerin belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Bu süreçte yaygın teknoloji, bilişim ve internet kullanımına sahip Y kuşağı temsilcilerinin hem önemli bir pazar büyüklüğüne hem de gelecek dönemlerin üretim faktör gelirlerine sahip olacağı gerçeği, bu kuşağın lüks algılarının bilinmesini ve bu doğrultuda işletme politiklarının uygulanmasını zorunlu kılmaktadır.

Y kuşağının lüks tanımlarındaki öncelikler pazarlama sürecini yönlendirmede belirgin role sahiptir. Bu keşifsel çalışmada, Türkiye'de Y kuşağı temsilcilerinin lüks kavramını nasıl tanımladıkları yanında hangi sıfatlarla ilişkilendirdikleri, lüks vurguları ve lükse ait algıları ortaya konulmaktadır. Çalışmanın sonuçlarına göre genel olarak lüks tanımlamaları; pahalı, gösterişli, sadece belirli kişilerin kullanabildiği, kişiye özel, zenginlik ölçütü, kaliteli, prestijli, enderlik ve marka nitelendirmeleri yönünden ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, mutluluk sağlayan, haz veren, cazip, kişiyi özel hissettiren ve kişiliği yansıtan boyutlardan da lüks tanımlamaları yer almaktadır. Bu çerçevede Y kuşağının lüks tanımlamaları, "sosyal, kişisel ve içerik" odaklı olmak üzere üç grupta toplanmaktadır.

Sosyal odaklı lüks tanımlarında gösteriş, prestij ve statü yanında diğer insanlardan farklı görünmek yönündeki eğilimler belirleyici olmuştur. Bu açıdan lüks, bireyler arasındaki sosyal etkileşimlerle ilişkilendirilmektedir. Kişisel odaklı lüks tanımlamaları hazcı, ideal yaşam ve benlik eksenli kişisel etkileri içermektedir. Tüm katılımcıların %30,32 gibi önemli sayılabilecek bir kısmının doğrudan kişisel etkilerle şekillenen bir lüks algısına sahip olduğu görülmektedir. Lüksün kaliteli, pahalı, gereksiz, değerli, ender ve marka ürünler olarak tanımlandığı içerik odaklı sınıflandırma, Y kuşağının büyük bir bölümü tarafından onay almakta ve geleneksel lüks tanımlamaları ile uyum göstermektedir. Y kuşağı temsilcilerinin %3,23 gibi çok küçük bir bölümü lüks tanımlamalarında marka

vurgusunu, %22,58'i ise lüksün gereksiz, israf ve ihtiyaç dışı olduğu yönündeki içerik tanımlamalarını öne çıkarmışlardır.

Bu çalışmada ayrıca lüks algıları bakımından cinsiyet ve gelir durumuna göre bir farklılık olup olmadığı da analiz edilmiştir. Bu kapsamda cinsiyete göre lüks tanımlamalarında anlamlı bir farklılık görülmezken gelir yönünden anlamlı farklılıklar belirlenmiştir. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Y kuşağının farklı lüks algıları işletme politikalarına yön verici niteliktedir. Öncelikle lüks ürünlerin pazarlama stratejilerinde hedef kitlenin belirlenmesi açısından Y kuşağının rolü öne çıkarılmalıdır.

Çalışmanın ortaya koyduğu önemli bir sonuç ise geleneksel olarak kişiler arası etkiler sonucu ortaya çıkan lüks tüketim davranışının, değişen lüks anlayışı ve algısı doğrultusunda kişisel motivasyonlardan da önemli ölçüde etkilendiğidir. Literatürde farklı kültürlerin lüks algısını belirlemeye yönelik yapılmış olan Godey vd., (2013) çalışması altı farklı ülkeden üniversite öğrencileri ile yaptığı çalışmada benzer sonuçlara ulaşmıştır. Her ne kadar farklı tanımlamalar olsa da katılımcıların lüks ile ilgili olarak hem kişiler arası ilişkilerden etkilenen geleneksel gösterişçi bakış açısına hem de kişisel etkilerle ortaya çıkan duygusal ve hedonik yaklaşımlara göre değerlendirmeler yaptıkları görülmektedir. Jain vd. (2015) ise Hindistan'da lüks satın alma davranışını gençler üzerinden değerlendirdikleri çalışmalarında katılımcıların lüks algıları arasında büyük ve küçük şehirlere göre farklılıklar olduğunu gözlemlemişler, lüks algısının hem geleneksel hem de güncel bakış açısını yansıttığı sonucuna ulaşmışlardır. Yine Chattalas ve Shukla'nın (2015) araştırmasına göre, lüks tüketimin yalnızca başkalarını etkilemek üzere sosyal motivasyonlarla gerçekleşmediği aynı zamanda kişisel değer algılarının da artan bir şekilde önem kazandığı ortaya çıkmıştır.

Geçmişte sadece statü ve gösterişçilik ile ilişkilendirilen lüks marka sahipliği günümüzde lüks tüketimden haz alma, mükemmeli yaşama ve duygusal yönü olan tüketim şeklinde de algılanmaya başlamıştır. Bu doğrultuda marka yöneticileri Y kuşağını hedef aldıkları pazar bölümlerinde statü ve gösterişçiliğe yönelik iletişim çabalarını sürdürmeli aynı zamanda lüksün hazcı, bireysel tatmini öne çıkaran ve benliği yansıtan yönünü de göz ardı etmemelidir. Bu bakımdan pazarlama karmasının şekillendirilmesinde ve iletişim stratejilerinin belirlenmesinde lüks tüketim pazarı için önemli bir potansiyele sahip genç tüketicilerin lüks algılarının doğru değerlendirilmesi rekabette avantaj sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Atwal, G. & Williams, A. (2009). Luxury brand marketing – the experience is everything!. *Journal of Brand Management*, *16* (5/6), 338-346.

Bansal, N. (2017). Motivation&Attitude of generation Y in India: An exploratory study. *The Indian Journal of Industrial Relations*, *53*(1), 102-114.

Bejtkovský, J. (2016), The current generations: the baby boomers, x, y and z in the context of human capital management of the 21st century in selected corporations in the czech republic, *Littera Scripta*, *9*(2), 25-45.

Beldona, S., Nusair K. & Demicco, F. (2009). Online travel purchase behavior of generational cohorts: A longitudinal study. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, *18*(4), 406-420.

Berthon, P., Pitt L., Parent M. & Berthon J.P. (2009). Aesthetics and ephemerality: Observing and preserving the luxury brand. *California Management Review*, *52*(1), 45-66.

Brosdahl, D. J., & Carpenter, J. M. (2011). Shopping orientations of US males: A generational cohort comparison. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 18, 548-554.

Chattalas, M. & Shukla P., (2015). Impact of value perceptions on luxury purchase intentions: a developed market comparison. *Luxury Research Journal*, *1* (1), 40-57.

Christodoulides, G., Michaelidou, N. & Li, C.H. (2009). Measuring perceived brand luxury: an evaluation of the BLI scale, *Journal of Brand Management*, *16* (5/6), 395-405.

D'Arpizio, C., Levato, F., Kamel, M.A. & de Montgolfier, J. (2017). Luxury goods worldwide market study fall-winter 2017: the new luxury consumer: why responding to the millennial mindset will be key. http://www.bain.com /publications/articles/luxury-goods-worldwide-market-study-fall-winter-2017.aspx (Erişim tarihi: 15.01.2019).

De Barnier, V., Rodina, I. & Valette-Florence, P. (2006). Which luxury perceptions affect most consumer purchase behaviour? A cross-cultural exploratory study of France, the United Kingdom and Russia. Proceedings of the international marketing trends conference. http://archives.marketing-trends-congress.com / 2006/Materiali/Paper/Fr/ DeBarnier_Rodina_ValetteFlorence.pdf. (Erişim tarihi: 15.01.2019)

Dubois, B., Laurent, G. & Czellar, S.(2001). Consumer rapport to luxury: analyzing complex and ambivalent attitudes. Working paper 736, HEC School of Management, Jouy-en-Josas, France.

Dubois, B., Czellar, S. & Laurent, G. (2005). Consumer segments based on attitudes toward luxury: Empirical evidence from twenty countries. *Marketing Letters*, *16*(2), 115–128.

Gehaney, R. & Bigan I. (2014). Size isn't everything: turkey's fast-growing luxury market, http://www.mckinsey.com/business-functions/marketing-and-sales/our-insights/size-isnt-everything-turkeys-fast-growing-luxury-market (Erişim Tarihi: 15.01.2019)

Giovannini, S., Xu, Y. & Thomas, J. (2015). Luxury fashion consumption and generation Y consumers: Self, brand consciousness, and consumption motivations. *Journal of Fashion Marketing and Management, 19* (1), 22-40.

Godey, B., Pederzoli, D., Aiello, G., Donvito, R., Wiedmann, K.P., & Hennigs, N. (2013). A cross-cultural exploratory content analysis of the perception of luxury from six countries. *Journal of Product & Brand Management, 22*(3), 229-237, https://doi.org/10.1108/JPBM-02-2013-0254

Granot, E., Russell, L. T. M. & Brashear-Alejandro, T. G. (2013). Populence: Exploring luxury for the masses. *Journal of Marketing Theory and Practice*, *21*(1), 31-44.

Jain, V., Roy, S. & Ranchhod, A. (2015). Conceptualizing luxury buying behavior: the Indian perspective. *Journal of Product & Brand Management, 24*(3), 211-228, https://doi.org/10.1108/JPBM-07-2014-0655

Kapferer, J.N. (1998). Why are we seduced by luxury brands?. *Journal of Brand Management, 6*(1), 44-49.

Lower, J. S. (2008). Brace yourself here comes generation y. *Critical Care Nurse*, *28*(5), 80-85.

Markert, J. (2004). Demographics of age: generational and cohort confusion. *Journal of Current Issues and Research in Advertising, 26* (2), 11-25.

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.

Moreno, F. M., Lafuente, J. G., Carreón, F. Á. & Moreno, S. M. (2017). The characterization of the millennials and their buying behavior. *International Journal of Marketing Studies*, *9*(5), 135-144.

Norum, P.S. (2003). Examination of generational differences in household apparel expenditures. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 32 (1), 52-75.

Nowak, L., Thach, L. & Olsen, J. E. (2006). Wowing the millennials: Creating brand equity in the wine ındustry. *Journal of Product and Brand Management*, *15*(5), 316-323.

Rondan-Cataluna, F.J., Sanz-Altamira, B. & Peral-Peral B. (2017). Gender roles in social network sites from Generation Y. *Journal of Technology Management&Innovation*, *12*(4), 1-9.

Sandeen, C. (2008). Boomers, xers, and millennials: who are they and what do they really want from continuing higher education?. *Continuing Higher Education Review*, 72, 11-31.

Silverstein, M. & Fiske N. (2003). Luxury for the masses. *Harvard Business Review*, *81* (4), 48-57

Smith, K. T. (2011). Digital marketing strategies that millennials find appealing, motivating, or just annoying. *Journal of Strategic Marketing*, *19*(6), 489-499.

Spiro, C. (2006). Generation y in the workplace, *Defense AT&L*: November-December, 16-19.

T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Asgari ücretin net hesabı ve işverene maliyeti https://www.csgb.gov.tr/media/4152/ 2017_onikiay.pdf (Erişim tarihi: 04.02.2019)

Tsai, S. P. (2005). Impact of personal orientation on luxury brand purchase value. *International Journal of Market Research*, *47* (4), 429-454.

Türk Dil Kurumu (TDK), http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cb5b7f429a0a3.52071911 (Erişim tarihi: 16.04.2019)

Tynan, C., McKechnie, S. & Chhuon, C. (2010). Co-creating value for luxury brands. *Journal of Business Research*, *63* (11), 1156-1163.

Vigneron, F. & Johnson L. W. (2004). Measuring perceptions of brand luxury. *Journal of Brand Management*, *11*(6), 484-506.

Wealthinsight (2015). The rise of luxury goods in emerging cities, http://mobile.next-finance.net/IMG/pdf/luxury_brands_-_white_paper.pdf (Erişim tarihi: 15.01.2019).

Wiedmann, K.P., Hennigs N. & Siebels A. (2009). Value-based segmentation of luxury consumption behavior. *Psychology and Marketing*, 26(7), 625-651.

Yeoman, I. & McMahon-Beattie, U. (2006). Luxury markets and premium pricing. *Journal of Revenue & Pricing Management*, 4, 319-328.

Yayın Geliş Tarihi: 21.04.2020
Yayına Kabul Tarihi: 29.05.2020
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.722975

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 673-693
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ÇALIŞMA HAYATINDA COVID-19 PANDEMİSİNE MARUZ KALANLARIN SOSYAL GÜVENLİK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ammar Yasir KORKUSUZ[*]

Öz

Aralık 2019'da Çin'in Vuhan kentinde başlayan yeni koronavirüs hastalığı (COVID-19) kısa sürede küresel bir salgına dönüşmüştür. Çalışma alanında bu salgına yakalanan çalışanların sosyal güvenlik açısından sahip olacakları haklar, hastalığın iş kazası veya meslek hastalığı olarak tanımlanıp tanımlanmayacağına bağlı olarak değişmektedir. COVID-19'un iş kazası mı, meslek hastalığı mı yoksa normal hastalık olarak mı tanımlanacağı belirsizdir. Bu çalışmada ilk olarak iş kazası ve meslek hastalıkları arasındaki farklar incelenmiştir. Sonrasında COVID-19'un iş kazası veya meslek hastalığı nitelikleri konusunda Türkiye'deki ve dünyadaki görüşler araştırılmıştır. Yapılan iş ile COVID-19 arasında doğrudan bir ilişki bulunan, maruziyet riski yüksek işlerde çalışanların COVID-19'a yakalanmasının meslek hastalığı niteliğinde olacağı ancak diğer çalışanların COVID-19'a yakalanmalarının iş kazası veya meslek hastalığı niteliğinde olmayacağı görüşü tercih edilen görüş olarak sunulmuştur. Çalışmanın son bölümünde COVID-19'a yakalanan çalışanların SGK'dan (Sosyal Güvenlik Kurumu) alabilecekleri parasal yardımlar belirtilmiştir. Yazarın bilgisine göre bu çalışma; iş kazası ve meslek hastalığının farklarını tartışarak çalışma alanında COVID-19'a yakalanmanın iş kazası ve meslek hastalığı niteliğini araştıran ve COVID-19 sonrası çalışanların sosyal güvenlik haklarını inceleyen ülkemizdeki ilk çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: *Sosyal Güvenlik, Koronavirüs Hastalığı (COVID-19), Meslek Hastalığı, İş Kazası, İş Güvenliği.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Korkusuz, A. Y. (2020). Çalışma hayatında covid-19 pandemisine maruz kalanların sosyal güvenlik açısından değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 673-693.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, ORCID: 0000-0002-3014-3454, ykorkusuz@hotmail.com

EVALUATION OF THE COVID-19 PANDEMIC INFECTION IN WORK FIELD FROM THE PERSPECTIVE OF SOCIAL SECURITY

Abstract

The new coronavirus disease (COVID-19), which started in Wuhan, China in December 2019, rapidly became a global epidemic. In terms of social security, the rights of workers who was infected in the work field, depend on whether the disease is identified as a work accident or an occupational disease. It is uncertain whether COVID-19 to be identified as work accident, occupational disease or normal disease. In this study, firstly, the differences between work accidents and occupational diseases are examined. Afterwards, the concepts in Turkey and in the world about identifying COVID-19 as work accident or occupational disease were investigated. It is suggested that, the case for infected employees, whose duties directly related with COVID-19 and who work at high risk of exposure to COVID-19, should be identified as an occupational disease. However, in the case for other employees, COVID-19 should not be identified as a work accident or occupational disease. In the last part of the study, financial supports of SGK (Social Security Institution in Turkey) for COVID-19 infected employees are specified. To the author's knowledge, this is the first study in Turkey to investigate the differences of work accident and occupational disease in order to identify infection of COVID-19 in work environment and the social security rights of employees after COVID-19 infection.

***Keywords**: Social Security, Coronavirus Disease (COVID-19), Occupational Disease, Work Accident, Occupational Safety.*

GİRİŞ

Koronavirüsler, sâri hastalığa sebep olan geniş bir virüs grubudur. Soğuk algınlığı başta olmak üzerek birçok hastalığa sebep olurlar. Son yirmi yılda ortaya çıkan Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) salgını (2002-2003), H1N1 influenza salgını (2009) ve Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) salgını (2012) da koronavirüs kaynaklıdır. Yeni koronavirüs ve sebep olduğu hastalık, Çin'in Vuhan kentinde Aralık 2019'da başlayan salgından önce bilinmemekteydi. Dünya Sağlık Örgütü bu yeni koronavirüsün sebep olduğu hastalığı, "koronavirüs hastalığı 2019"un İngilizce kısaltmasını (**Co**rona **Vi**rus **D**iseas 2019) kullanarak COVID-19 olarak isimlendirilmiştir. Hastalık çok bulaşıcıdır ve kısa sürede bütün dünyaya yayılmıştır (Cascella vd., 2020, ss. 2-3). 20 Nisan 2020 tarihine kadar 2,4 milyon kişi hastalığa yakalanmış ve 165 bin kişi hastalık nedeniyle yaşamını yitirmiştir (Worldometer, 2020).

Yeni koronavirüs hastalığının belirgin semptomları; ateşin yükselmesi, yorgun hissetme ve kuru öksürüktür. Bunların yanı sıra boğazda görülen ağrı, burun tıkanıklığı ve burun akıntısı da olabilir. Belirtiler genel olarak başlangıçta hafiftir. Bazı insanlar COVID-19 enfeksiyonuna yakalanmalarına rağmen semptom göstermezler ve hasta olmazlar. İnsanların büyük bir kısmı (yaklaşık %80) özel bir tedavi olmadan bu hastalığı atlatırlar. Ancak kalan kısım (yaklaşık %20) hastalığı şiddetli yaşamakta ve nefes alırken zorlanmaktadır. Yaşlılar ve özellikle kronik

sağlık problemleri olanların hastalığı ağır geçirme olasılığı daha yüksektir. Hastalık, COVID-19'lu bir kişinin öksürüğünden veya verdiği nefeste bulunan küçük damlacıklardan yayılabilir. Enfekte olmuş kişinin yanında nefes alan kimseler, bu damlacıklar yoluyla enfekte olabilirler. Ayrıca bu damlacıkların bulunduğu yüzeylere dokunduktan sonra gözlerine, burnuna veya ağzına dokunan kişi de COVID-19 hastalığına yakalanabilir. Semptomu olmayan bir kişinin COVID-19 yayma olasılığı düşüktür. Buna rağmen hafif belirtiler gösteren birinin öksürmesi yoluyla da COVID-19 yayılabilir (WHO, 2020).

İş nedeniyle meydana gelen hastalık ve kazalar sonucu çalışanlara yapılacak yardımların asgari standartları, Uluslararası Çalışma Örgütünün (ILO) 1952 yılında çıkardığı ve Türkiye'nin de onayladığı 102 No'lu Sosyal Güvenlik Sözleşmesi'nde belirlenmiştir. Sözleşmenin 34. maddesine göre; iş kazaları ve meslek hastalıkları sonucu hastalık, muvakkat (geçici) iş göremezlik, kazanma gücünün tamamının veya belli bir derecenin üstü olan kısmının devamlı kaybına neden olan beden noksanlığı (sürekli iş göremezlik) ve aile reisinin ölümü durumları yardım yapılacak haller olarak belirlenmiştir (ILO, 2015). Türkiye'de ILO 102 No'lu sözleşmeye uygun olarak iş kazası ve meslek hastalığı sonrası geçici iş göremezlik geliri, sürekli iş göremezlik geliri, ölüm geliri gibi ödenekler 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nda (SSGSSK) belirlenmiştir

Makalede iş kazası ve meslek hastalığı kavramları ve farkları tartışılarak COVID-19'a yakalanmanın iş kazası veya meslek hastalığı olarak niteliği; tanı rehberleri, meslek örgütü açıklamaları ve yurt dışı uygulamalarıyla araştırılmıştır. Bu araştırmalar neticesinde COVID-19'un hangi durumlarda iş kazası veya meslek hastalığı sayılabileceği incelenerek tercih edilen görüş belirtilmiştir. Daha sonra da çalışma hayatında COVID-19'a yakalanan çalışanların (iş kazası/meslek hastalığı olarak tanımlanması veya tanımlanmaması durumları için iki farklı başlıkta) yararlanabilecekleri sosyal güvenlik yardımları belirtilmiştir.

İŞ KAZASI VE MESLEK HASTALIĞI

İş kazası ve meslek hastalığı tanımları ILO 2002 protokolünün ilk maddesinde verilmiştir. İş kazası "*ölümle sonlanan veya ölümcül olmayan yaralanmalarla sonuçlanan, işten kaynaklanan veya iş sırasında oluşan bir durum*", meslek hastalığı ise "*işle ilgili faaliyetlerden kaynaklanan risk faktörlerine maruz kalmanın bir sonucu olarak meydana gelen herhangi bir hastalık*" olarak çok geniş biçimde tanımlanmıştır (ILO, 2002).

İş kazası ve meslek hastalığı sonucu Sosyal Güvenlik Kurumu (**Kurum**) tarafından verilen destekler özdeştir. "İş kazası desteği" veya "meslek hastalığı desteği" şeklinde bir ayım yoktur (Oğuz, 2018, s. 320). Ancak özellikle tanımlanmaları ve bildirim yapılma yöntemleri birbirinden farklıdır. Bu bölümde iş

kazası ve meslek hastalığı kavramları tanımlanacak ve sonra bu iki kavram arasındaki farklar incelenecektir.

Hukuk Sistemimizde İş Kazası

6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'na (m. 3/g) göre iş kazası; "*işyerinde veya işin yürütümü nedeniyle meydana gelen, ölüme sebebiyet veren veya vücut bütünlüğünü ruhen ya da bedenen engelli hâle getiren olay"* olarak tanımlanmıştır. Burada iş kazasının genel tanımı yapılmıştır. 5510 sayılı SSGSSK m. 13'e göre;

a) *"Sigortalının işyerinde bulunduğu sırada,*
b) *İşveren tarafından yürütülmekte olan iş nedeniyle sigortalı kendi adına ve hesabına bağımsız çalışıyorsa yürütmekte olduğu iş nedeniyle,*
c) *Bir işverene bağlı olarak çalışan sigortalının, görevli olarak işyeri dışında başka bir yere gönderilmesi nedeniyle asıl işini yapmaksızın geçen zamanlarda,*
d) *Emziren kadın sigortalının, iş mevzuatı gereğince çocuğuna süt vermek için ayrılan zamanlarda,*
e) *Sigortalıların, işverence sağlanan bir taşıtla işin yapıldığı yere gidiş gelişi sırasında, meydana gelen ve sigortalıyı hemen veya sonradan bedenen ya da ruhen engelli hâle getiren olay"* şeklinde detaylıca tanımlanmıştır.

İki tanıma da bakacak olursak, karşımıza çıkan önemli fark 5510 sayılı SSGSSK m. 13 tanımındaki *"sigortalıyı hemen veya sonradan bedenen ya da ruhen engelli hale getiren olay"* ifadesidir. Bu ifade ile olayın gerçekleşmesinden daha sonra ortaya çıkabilecek haller de iş kazası tanımına alınmıştır.

Hukuk Sistemimizde Meslek Hastalığı

6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'na (m. 3/l) göre meslek hastalığı; *"mesleki risklere maruziyet sonucu ortaya çıkan hastalığı*" olarak tanımlanmıştır.

5510 sayılı SSGSSK m. 14'e göre ise; "*sigortalının çalıştığı veya yaptığı işin niteliğinden dolayı tekrarlanan bir sebeple veya işin yürütüm şartları yüzünden uğradığı geçici veya sürekli hastalık, bedensel veya ruhsal engellilik halleri*" şeklinde tanımlanmıştır.

Meslek hastalığı yükümlülük süresi, Kurum tarafından çıkarılan Çalışma Gücü ve Meslekte Kazanma Gücü Kaybı Oranı Tespit İşlemleri Yönetmeliği'nde (m. 4/n) "*Sigortalının meslek hastalığına sebep olan işinden fiilen ayrıldığı tarih ile meslek hastalığının meydana çıktığı tarih arasında geçen en uzun süre*" olarak tanımlanmıştır. Hangi durumların meslek hastalığı sayılacağı hususu yine aynı yönetmelikle belirlenir. Yönetmelik m. 18'de meslek hastalıkları gruplandırılmış, bulaşıcı hastalıklar D Grubu'nda meslek bulaşıcı hastalıklar adı altında

toplanmıştır. Yönetmeliğin ekinde verilen Meslek Hastalıkları Listesi'nde bulunan meslek hastalıkları için, 3 gün ile 25 yıl arasında değişen yükümlülük süreleri verilmiştir. Ancak bu listede olmayan hastalıklar da meslek hastalığı sayılabilir. Nitekim Yönetmelik m. 19/b'de *"Bu listede yer almayan fakat görülen iş ve görev gereği olarak bulaştığı kesin olarak saptanan diğer bulaşıcı hastalıklar da meslek hastalığı sayılır. Bu hususstaki teşhisin laboratuar deneyleriyle kanıtlanması gereklidir. Hastalığın en uzun kuluçka süresi yükümlülük süresi olarak alınır"* hükmü bulunmaktadır.

Kanundaki ve yönetmelikteki farklı ifadeler değerlendirildiğinde, bir durumun meslek hastalığı sayılması için;

- Mesleki risklere maruziyetten kaynaklanması,
- İşin niteliği gereği tekrarlanan bir sebepten kaynaklanması,
- İşin yürütüm şartları yüzünden ortaya çıkması,
- Yapılan işin gereği olarak oluşması,
- İşyeri şartlarının etkisiyle oluşması,
- Enfeksiyonun tıbbi laboratuvar raporuyla kanıtlanması,
- Görev gereği bulaştığının kesin olarak saptanması,

gerekmektedir.

İş Kazası ve Meslek Hastalığı Arasındaki Farklar

İş kazası ve meslek hastalığı, tanımlardan da anlaşılacağı üzere birbirlerinden bazı farklarla ayrılmaktadır.

Tuncay ve Ekmekçi'ye göre "*iş kazasından bahsedebilmek için öncelikle kazaya neden olan olayın dıştan ve irade dışı meydana gelmesi, kaza ile zarar ve kaza ile işverence yürütülen iş arasında uygun illiyet bağının bulunması ve sonuçta işçinin bir zararının bulunması gerekir*". Çalışma alanındaki patlama, malzeme çarpması, yüksekten düşme, elektrik çarpması iş kazasıdır. İş kazası aniden veya çok kısa bir zaman aralığında meydana gelirken, meslek hastalığı belirli bir zaman içinde tekrarlanan olaylar sonucu yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır (Tuncay & Ekmekçi, 2016, ss. 364-367).

Korkusuz ve Uğur, meslek hastalığı ve iş kazası arasındaki farkları şu şekilde açıklamıştır (Korkusuz & Uğur, 2016, s. 286);

- İş kazası aniden ve dışarıdan gelen bir olaydır, meslek hastalığı ise belirli bir sürede ortaya çıkmaktadır.
- İşveren otoritesi altında iş yerinde veya dışında meydana gelen herhangi bir olay iş kazasına neden olabilmesine rağmen, meslek hastalığı iş veya çalışma alanından kaynaklanan etkenler neden olabilir.

- İş kazası teoride ve pratikte çok geniştir ve iş kazalarını önceden ayrı ayrı tanımlamak mümkün değildir. Ancak meslek hastalıkları sınırlıdır ve mevzuatta bu hastalıklar tanımlanmıştır (Yönetmelikte de belirtildiği üzere listede yer almayan hastalıklar da özel durumlarda meslek hastalığı olarak sayılabilir).
- İş kazası işyerinde veya işveren otoritesi altında meydana gelebilirken, meslek hastalıkları çalışanın çalışmayı bırakmasından sonra da ortaya çıkabilir. İşverenin yükümlülük süresi vardır.

Dünya Çalışma Örgütüne (ILO) göre bir çok devletin iş kazası tanımlarında "ani", "beklenmedik" ifadeleri bulunmaktadır (Laurie, 1998, s. 10). Avrupa İş Sağlığı ve Güvenliği Ajansı iş kazasının ani, tesadüfi, beklenmedik dış unsurlar nedeniyle meydana geldiğini; meslek hastalığının ise belirli bir süreç sonunda ortaya çıktığını belirtmiştir (Beeck & Broek, 2016).

Sonuç olarak meslek hastalığı ile iş kazası arasındaki farklar Tablo 1'de belirtilmiştir.

Tablo 1: İş Kazası ve Meslek Hastalığı Farkları

İş Kazası	**Meslek Hastalığı**
Aniden veya kısa sürede meydana gelir	Belirli süre çalıştıktan sonra ortaya çıkar
Tek seferde meydana gelir	Tekrarlanan bir sebeple ortaya çıkar
Beklenmedik ve tesadüfidir	Farklı işlerde yaygın görülen meslek hastalıkları vardır, tesadüfi değildir
Herhangi bir listesi yoktur, her türlü kaza iş kazası olabilir	Meslek hastalıkları listesi vardır, istisnai haller haricinde bu liste dışındaki hastalıklar meslek hastalığı kabul edilmez
Çalışma alanında meydana gelmesine gerek yoktur, işveren otoritesi altında herhangi bir yerde olabilir	Genel olarak çalışma alanında yapılan iş kaynaklı olarak ortaya çıkar
İşten ayrıldıktan sonra iş kazası geçirmek mümkün değildir, sadece işveren otoritesi altında çalışılan zamanda meydana gelebilir	Çalışanın işten ayrılmasından sonra da ortaya çıkabilir. Her hastalık için işverenin sorumluluk süresini belirleyen "yükümlülük süresi" vardır

Kaynak: Beeck & Broek, 2016; Korkusuz & Uğur, 2016, s. 286; Laurie, 1998, s. 10**;** Tuncay & Ekmekçi, 2016, ss. 364-367 çalışmalarından yararlanılmıştır.

5510 sayılı SSGSSK m. 13'e göre, iş kazalarının "*işveren tarafından, o yer yetkili kolluk kuvvetlerine derhal ve Kuruma da en geç kazadan sonraki üç işgünü içinde bildirilmesi zorunludur"*. Gerektiğinde Bakanlık veya Sosyal Güvenlik Kurumu soruşturma için memur görevlendirebilir.

Çalışma Gücü ve Meslekte Kazanma Gücü Kaybı Oranı Tespit İşlemleri Yönetmeliği'ne (m. 5) göre "*sigortalıların meslek hastalığı sonucu meslekte kazanma gücü kaybı oranları tespitinde esas alınacak sağlık kurulu raporlarını*

düzenlemeye, Sağlık Bakanlığı meslek hastalıkları hastaneleri ile eğitim ve araştırma hastaneleri ve Devlet üniversitesi hastaneleri yetkilidir".

Sonuç olarak iş kazası sonrası geçici iş göremezlik halinde (tedavi ve evde dinlenme), iş kazası bildirimi yapılmasıyla ilgili prosedür başlar. Ancak bir durumun meslek hastalığı olabilmesi için, daha uzun ve bürokratik işlemler gerekmekte ve sadece mevzuatta belirtilen hastaneler tarafından tanımı yapılabilmektedir.

ÇALIŞANIN KORONAVİRÜS HASTALIĞINA (COVID-19) YAKALANMASININ İŞ KAZASI YA DA MESLEK HASTALIĞI OLARAK NİTELİĞİ

Koronavirüs hastalığının (COVID-19) iş kazası olarak mı yoksa meslek hastalığı olarak mı değerlendirileceği konusu net değildir. Hastalığın bazı özellikleri iş kazasının tanımına, bazı özellikleri ise meslek hastalığının tanımına girmektedir.

Koronavirüs hastalığının (COVID-19) iş kazası tanımına uyan özellikleri;

- Enfekte olmuş kişinin yanındaki kısa bir süre veya virüsün olduğu yüzeye el ile anlık temastan sonra elin burun veya ağza götürülmesiyle, tek seferde enfeksiyon kapılabilir. Uzun bir süre maruz kalmaya veya tekrarlanan bir çalışmaya gerek yoktur (WHO, 2020).
- Çalışma alanında meydana gelmesine gerek yoktur, herhangi bir yerde bulaşabilir. Yurt dışına iş amacıyla işveren otoritesi altında giden bir çalışan da enfekte olabilir. Bu durum da iş kazasının bir özelliğidir.

Koronavirüs hastalığının (COVID-19) meslek hastalığı tanımına uyan özellikleri;

- Özellikle sağlık çalışanları için beklenmedik ve tesadüfi değildir. Salgın döneminde sağlık çalışanlarının COVID-19 hastalığına yakalanması beklenti dahilindedir, nitekim 2 Nisan 2020 itibarıyla Türkiye'de 601 sağlık çalışanı (BBC, 2020), dünyada da binlerce sağlık çalışanının enfekte olduğu bilinmektedir (Times, 2020). 2002-2003 yılları arasında meydana gelen SARS salgınında, Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre toplam 8096 enfeksiyonun 1706'sı sağlık çalışanıdır (WHO, 2004). Belirli meslek gruplarında beklenmesi ve tesadüfi olmaması özelliği meslek hastalığı tanımına uygun düşmektedir.
- Meslek hastalıkları listesinde bulunmasa bile iş ve görev neticesiyle bulaşan hastalıklar meslek hastalığı sayılmaktadır.
- Koronavirüs hastalığı işten ayrıldıktan sonra da ortaya çıkabilir. Kuluçka süresi ortalama 5,2 gün (Li vd., 2020a) olarak bulunmuş ve 19 güne kadar

çıktığı belirtilmiştir (Li vd., 2020b). Meslek hastalığında bu gibi durumlar için "yükümlülük süresi" bulunmaktadır. Ancak işten ayrıldıktan sonra iş kazası geçirmek mümkün değildir. COVID-19'un maruziyetten belli bir süre sonra ortaya çıkması özelliği meslek hastalığı tanımına uygun düşmektedir.

Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının Yayınları

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma ve Sosyal Güvenlik Eğitim ve Araştırma Merkezinin (ÇASGEM) yayınladığı Meslek Hastalıkları kitabında meslek hastalığı için hastalığın etkeninin işyeri olduğu ve etkene doğrudan maruz kalmış kişilerde görüldüğü belirtilmiştir. Ancak meslek hastalığından farklı olarak işle ilgili hastalıkların tanımı *"ortaya çıkış nedeni karmaşık olan, oluşmasında ve gelişmesinde çalışma ortamı ve çalışma şeklinin diğer sebepler arasında önemli faktör olduğu hastalıklar"* olarak yapılmıştır. Bir hastalığın işle ilgili hastalık sayılabilmesi için etkenin işyerinde olmasına gerek olmadığı ve bu hastalıkların toplumda da görüldüğü (kalp krizi vb.) belirtilmiştir ve işle ilgili hastalıkların meslek hastalığı olmadığı belirtilmiştir. (Akarsu vd., 2013, s. 8).

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü (İSGGM) tarafından 2015 yılında hazırlanan Meslek Hastalıkları ve İş ile İlgili Hastalıklar Tanı Rehberi'nde bazı mesleklerde enfeksiyon riskinin yüksek olduğu, meslek ve enfeksiyon ilişkisinin göz ardı edilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Rehberde; HIV, Hepatit B, tüberküloz ve daha önce salgın boyutuna ulaşan SARS, sağlık çalışanları için mesleki enfeksiyon olarak tanımlanmıştır (İSGGM, 2015, s. 165).

Meslek Örgütlerinin Konu Hakkındaki Görüşleri

Türk Tabipleri Birliği (TTB) Merkez Konseyine göre sağlık çalışanlarının COVID-19 hastalığına yakalanması iş kazası veya meslek hastalığı olarak tanımlanmalıdır. Bildirimin iş kazası olarak mı yoksa meslek hastalığı olarak mı yapılacağı hususunda somut olaya bakılmalıdır. Sağlık çalışanının solunum yoluna, göz mukozasına ya da açık yaralarına COVID-19 hastasının öksürmesi, hapşırması veya diğer vücut sıvılarının sıçrama ve bulaşma durumlarında iş kazası bildirimi yapılmalı, sağlık çalışanında herhangi bir semptom gelişirse iş kazası hükümleri uygulanmalıdır. Ancak bu şekilde spesifik ve tespit edilebilir bir olay olmadan sağlık çalışanının COVID-19'a yakalanması durumunda ise meslek hastalığı bildirimi yapılmalıdır (TTB, 2020).

İş ve Meslek Hastalıkları Uzmanları Derneği ve Halk Sağlığı Uzmanları Derneği adına 22 Mart 2020 tarihinde hazırlanan "COVID-19 Pandemisi'nde Meslek Hastalığı Tanı Kılavuzu", konuyla ilgili ayrıntılı görüşler sunmaktadır. Türk Tabipleri Birliğinin (TTB) açıklamasına benzer olarak tespit edilen spesifik bir olay (öksürük, hapşırık, vücut sıvılarının sıçraması vb.) olduğu durumda iş kazası tutanağı tutulmalı ve ilgili otoriteler bilgilendirilmelidir. Eğer ilgili çalışanda COVID-19 hastalığı ortaya çıkarsa, bu durumun raporlanan iş kazasının sonucunda

ortaya çıktığı kabul edilmelidir. Spesifik bir olay olmadığı durumda çalışanın enfeksiyonu çalışma alanında yakalandığına dair yüksek bir olasılık bulunduğu durumda, olay meslek hastalığı olarak değerlendirilmelidir. Rapora göre bu olasılığın belirlenmesi için üç grup belirlenmiştir (Şahan vd., 2020, ss. 6-11);

- Yüksek olasılıkla meslek hastalığı: Hastane çalışanları, ambulans şoförü gibi COVID-19 hastalarına veya şüphelilerine maruz kalmış olan sağlık personelinin COVID-19'a yakalanması, çalışma dışındaki öykü de değerlendirilerek yüksek olasılıkla meslek hastalığı olarak tanımlanabilir.
- Belirli koşullar altında meslek hastalığı: Polis memurları, ıslah memurları, itfaiyeciler, kuryeler, haberciler, sosyal hizmet çalışanları gibi bilinmeyen veya şüphelenilen COVID-19 hastalarıyla temas gerektiren mesleklerde çalışanlara, yaptığı işte COVID-19 ile alakalı belirli bir olay veya kaynak tanımlayabilmesi ve "çalışanın bu işi yapmasaydı virüse maruz kalmayacağı" görüşünün netleşmesi durumunda, meslek hastalığı tanısı konulabilir. Ancak tanı rehberine göre çoğu durumda enfeksiyonun işle alakalı olduğunun kabul edilmesi çok zordur.
- Meslek hastalığı kabul edilmeyecek durumlar: Özellikle ofis gibi çalışma alanlarında; yakın temas koşulları sağlanmadığı durumların, tüm iş yerinin ortak olarak etkilendiği durumların ve toplumdan virüs kapma olasılığı ile çalışma alanından virüs kapma olasılığının benzer olduğu durumların meslek hastalığı olarak kabul edilmesinin zor olduğu belirtilmiştir.

Konu ile İlgili Yargı Kararları

Yargıtay 10. Hukuk Dairesi 27.12.2013 tarih ve 2013/3429-2013/26001 sayılı kararı özeti "*somut olayda, sigortalının, işyerinde çalışırken geçirdiği kalp krizi sonrasında, bedence arızaya uğradığı ve öldüğü hususu gözetildiğinde, olayın iş kazası olduğunun kabulü gerekir. O halde, davacılar vekilinin bu yönleri amaçlayan temyiz itirazları kabul edilmeli ve hüküm bozulmalıdır*" şeklindedir. İşyerinde gerçekleşen kalp krizi sonucu çalışanın ölmesinin iş kazası olmayacağı yönündeki yerel mahkeme kararı bozulmuştur. Konunun sosyal güvenlik hukuku ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği ve sigortalının çalışırken geçirdiği kalp krizi sonucunda gerçekleşen ölümün, iş kazası olarak kabulünün gerektiği belirtilmiştir (Yargıtay, 2013).

Yargıtay 21. Hukuk Dairesi 15.4.2019 tarih ve 2018/5018-2019/2931 sayılı kararı özeti "*Somut olayda, tır şoförü olan davacı murisinin 26.11.2009 tarihinde davalı işveren tarafından Ukrayna'ya sefere gönderildiği,11.12.2009 tarihinde Türkiye'ye giriş yaptığı, Adli Tıp Kurumu raporunda, H1N1 virüsünün kuluçka süresinin 1-4 gün arasında değiştiği, murisin 13.12.2009 tarihli hastaneye başvurusunda belirttiği şikayetlerin hastalığın başlangıç belirtileri olduğu taktirde hastalığın bulaşmasının bu tarihten 1-4 gün öncesinde gerçekleşmiş olacağının bildirildiği, buna göre davacı murisinin, işveren tarafından yürütülmekte olan iş*

nedeniyle Ukrayna'ya yapılan sefer sırasında bulaştığı yukarıda belirtilen rapor kapsamından anlaşılan H1N1 virüsüne bağlı olarak, daha sonra meydana gelen ölümünün iş kazası olarak kabul edilmesi gerektiği açıktır" şeklindedir. 5510 sayılı SSGSSK madde 13'te verilen iş kazası tanımının, sosyal güvenlik hukuku ilkeleri içinde değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Yurt dışında H1N1 (domuz gribi) enfeksiyonuna yakalanan ve Türkiye'ye döndükten sonra virüsün kuluçka süresi içerisinde semptomları gösteren tır şoförünün hayatını kaybetmesinin iş kazası olarak kabul edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır (Yargıtay, 2019).

Dünyada COVID-19'un İş Kazası ve Meslek Hastalığı Niteliği

Dünya Çalışma Örgütünün (ILO) yayınladığı "Uluslararası Çalışma Standartlarının COVID-19 Salgını ile İlgili Temel Hükümleri" raporunda, çalışanların yaptığı işten dolayı COVID-19 hastalığına yakalanmalarının veya travma sonrası stres bozukluğuna yakalanmalarının meslek hastalığı sayılabileceği belirtilmiştir. ILO'nun meslek hastalığı tavsiye listesinde belirtildiği üzere; yapılan iş ile biyolojik etmenlerden kaynaklanan hastalıklar arasında bilimsel olarak ispatlanan bir bağlantı varsa veya ülkesel olarak kullanılan uygun bir yöntemle bu bağlantı tespit edilirse, ilgili hastalık meslek hastalığı olarak kabul edilebilir. Maruz kalma tipi, seviyesi, yapılan iş ile hastalık arasındaki ilişki de dikkate alınmalıdır (ILO, 2020, s. 14).

ABD Washington Eyaleti Çalışma ve Sanayi idaresinin web sitesinde COVID-19'la ilgili bilgilendirmeye göre, çalışma alanında COVID-19 hastalığına yakalanan sağlık çalışanlarının hastalıklarının işle alakalı sayılabilmesi için 3 şart sayılmıştır. Bu şartlar; iş nedeniyle maruziyet riskinin artmış olması (ambulans çalışanları, hastane çalışanları gibi), bu işte çalışıyor olmasaydı kişinin virüse yakalanma olasılığı ve çalışanın belirli bir kaynak veya durumu tanımlayabilmesi (COVID-19 hastalarını tedavi etmek vb.). Ofis gibi çalışma alanlarında başka bir çalışandan hastalık kapılması benzeri tüm çalışanlarla aynı oranda risk altında olma durumunda, hastalığa yakalanmak işle alakalı sayılmamıştır (Washington State Department of Labor Industry, 2020).

Uluslararası Sosyal Güvenlik Teşkilatı (ISSA) ise COVID-19'un meslek hastalığı olması için hastalığa maruziyet ile yapılan iş arasında doğrudan bir bağ olması gerektiğini ve çoğu durumda bu bağlantının kurulmasının zor olduğunu belirtmiştir. Konuyla ilgili; İtalya'da sağlık çalışanlarının COVID-19'a yakalanmasının meslek hastalığı sayıldığı, Almanya'da virüs kaynaklı hastalıkların sadece sağlık çalışanları için meslek hastalığı olarak tanımlandığı, Güney Afrika'da yüksek maruziyet riski altında çalışanlar için COVID-19'un meslek hastalığı olarak kabul edildiği ve Kanada'da COVID-19'un iş nedeniyle maruziyetten kaynaklanması ve işten dolayı hastalığa yakalanıldığının ispatlanması durumunda meslek hastalığı sayıldığı belirtilmiştir (ISSA, 2020).

Görüşümüz

COVID-19'un iş kazası mı, meslek hastalığı mı yoksa normal hastalık olarak mı değerlendirilmesi gerektiği konusunda görüş birliği olmadığı açıktır. Ancak genel olarak COVID-19 ile yapılan iş arasında kesin bir ilişkinin ispatlanması gerektiği görüşü hakimdir.

Her ne kadar Yargıtay kararlarında çalışma alanında kalp krizi geçiren kişinin ve yurt dışında domuz gribine yakalanan kişinin durumları iş kazası sayılmış olsa bile, küresel bir pandemi durumunda bu hastalığa yakalanmanın çalışma alanından kaynaklandığının ispatı çok zordur. Üstelik yapılan iş, COVID-19'a maruziyeti önemli oranda artırmıyorsa, bu hastalığa çalışma alanında yakalanma olasılığıyla toplumda yakalanma olasılığı arasında bir fark olmayacaktır. Ancak COVID-19 riskine maruziyetin çok fazla olduğu sağlık çalışanları için bu hastalığa yakalanma olasılığı yüksektir. Bu nedenle sağlık çalışanlarının çalışma alanında COVID-19 enfeksiyonuna yakalanması, **meslek hastalığı** olarak tanımlanmalıdır. Enfeksiyonun hemen ortaya çıkmaması, enfeksiyona neden olan kaynak veya durumun tespitinin zorluğu ve sağlık çalışanlarının işinin yürütüm şartları yüzünden ortaya çıkması nedeniyle bu enfeksiyonun iş kazası olarak değil, meslek hastalığı olarak tanımlanması daha uygun olacaktır.

Sağlık çalışanı olmayan diğer çalışanların (örneğin ofis çalışanlarının), ispatı çok zor olmakla birlikte hastalığı çalışma alanındaki diğer bir çalışandan kapmış olmaları durumunda dahi, COVID-19 hastalığına yakalanmalarının iş kazası veya meslek hastalığı olarak tanımlanması mümkün gözükmemektedir. Sağlık çalışanları dışındaki çalışanlar için COVID-19'un normal hastalık olarak tanımlanması uygun olacaktır. Ancak çalışma alanında hastalığın kapılması sonrası hastalık nedeniyle sürekli iş göremezlik veya ölüm durumunda; 6098 Sayılı Borçlar Kanunu (m. 417) "*İşveren, işyerinde iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için gerekli her türlü önlemi almakla yükümlüdür*", 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu (m. 4) "*İşveren, çalışanların işle ilgili sağlık ve güvenliğini sağlamakla*" ve "*sağlık ve güvenlik tedbirlerinin değişen şartlara uygun hale getirilmesiyle*" yükümlü olması hükümleri çerçevesinde, işverene karşı niteliğine bağlı olarak tazminat davası açılabilir. Bu durumda işverenin çalışma alanında gerekli önlemleri alıp almadığı, Sağlık Bakanlığı veya ilgili diğer kurumlar tarafından açıklanan rehberlere uyulup uyulmadığı durumlarına göre işverenin kusurlu olup olmadığı hususları araştırılır.

COVID-19'A YAKALANILMASI DURUMUNDA SGK DESTEKLERİ

Ülkemizdeki mevzuata göre bir sigortalının iş kazası ve meslek hastalığı sonucu sağlık hizmetine erişimi ile normal hastalık kapsamında sağlık hizmetine erişimi arasında bir fark yoktur. Her iki durum da genel sağlık sigortası kapsamındadır (Oğuz, 2018, s. 320).

İş kazası ve meslek hastalığı sonrası sigortalı yaşıyorsa SGK desteği sigortalıya, sigortalı vefat ettiyse sigortalının hak sahiplerine verilir. Bu çalışmada COVID-19'un iş kazası ve meslek hastalığı niteliği incelendiği için, SGK destekleri COVID-19'un meslek hastalığı sayıldığı ve meslek hastalığı sayılmadığı durumlar olarak iki başlıkta verilecektir.

Çalışma alanında koronavirüs risk maruziyeti yüksek olan çalışanlar için COVID-19'un meslek hastalığı olarak tanımlanması, ancak diğer çalışanlar için meslek hastalığı değil normal hastalık olarak tanımlanması gerekmektedir. Buna göre sigortalının COVID-19'a yakalanması halinde iki durum ortaya çıkar;

- Meslek hastalığı sayılan hal: Çalışma alanında koronavirüs maruziyet riski yüksek olan işlerde çalışanların (sağlık çalışanlarının) COVID-19'a yakalanması.
- Normal hastalık sayılan hal: Diğer işlerde çalışanların COVID-19'a yakalanması.

COVID-19'dan etkilenen milyonlarca insanın bir kısmı evde tedavi yoluyla, bir kısmı hastanede tedavi yoluyla iyileşmiştir. Binlercesi de maalesef hayatını kaybetmiştir. Hastalığın uzun vadede insan sağlığına kalıcı bir etkisi olup olmadığı henüz belirsizdir.

Çin'de yapılan bir araştırmaya göre COVID-19 tedavisi sonrası taburcu edilen hastaların bazılarının metabolizmalarının normale dönmediği, COVID-19 semptomları yok olmuş olsa bile, taburcu sonrası vücutlarındaki diğer biyolojik göstergelerin tam olarak iyileşmediği gözlenmiştir (Wu vd., 2020, s. 14). Bu nedenle bu hastalığa maruz kalanlarda sürekli bir iş göremezlik olup olmayacağı henüz net değildir. Bu çalışmada meslek hastalığı sonrası sürekli iş göremezlik de dikkate alınmış ve bu durumda verilen sosyal güvenlik destekleri de incelenmiştir.

Bu bilgiler ışığında COVID-19'a yakalanan bir çalışan için 4 farklı sonuç söz konusu olmaktadır;

- Evde ilaç tedavisi görenler.
- Hastanede tedavi görenler.
- Tedavi sonrası sürekli iş göremez hale gelenler.
- Hayatını kaybedenler.

COVID-19'un meslek hastalığı sayılması veya sayılmaması halleri için iki farklı durum ve hastalığa yakalanan kişiler için 4 farklı sonuç ortaya çıkmaktadır. Her durum için 5510 sayılı SSGSSK kapsamında SGK tarafından verilen farklı destekler bulunmaktadır. Bu destekler toplu olarak Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2: COVID-19 Nedeniyle SGK Tarafından Sağlananan Yardımlar

	Meslek Hastalığı Durumunda SGK Destekleri	**Meslek Hastalığı Sayılmayan Hallerde SGK Destekleri**
Evde tedavi	Prim günü şartı olmaksızın tedavi süresince aylığın 2/3'ü	Prim günü şartı sağlanması şartıyla tedavinin üçüncü gününden itibaren aylığın 2/3'ü
Hastanede tedavi	Prim günü şartı olmaksızın tedavi süresince aylığın yarısı	Prim günü şartı sağlanması şartıyla tedavinin üçüncü gününden itibaren aylığın yarısı
Sürekli İş Göremezlik	Sürekli iş göremezlik geliri	Şartların sağlanması durumunda malullük aylığı
	Şartların sağlanması durumunda malullük aylığı	
Ölüm	Ölüm geliri	Şartların sağlanması durumunda ölüm aylığı
	Cenaze ödeneği	
	Evlenme ödeneği	
	Şartların sağlanması durumunda ölüm aylığı	

Kaynak: 5510 sayılı SSGSSK; Oğuz, 2018; Korkusuz & Uğur, 2016; Sözer, 2015 kaynaklarından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Meslek Hastalığı Durumunda SGK Destekleri

Sağlık çalışanlarının çalışma alanında koronavirüs maruziyetlerinin yüksek olduğu ve yaptıkları işle koronavirüs arasında doğrudan bir bağ bulunduğu açıktır. Koronavirüs hastaları, gösterdikleri farklı semptomlar nedeniyle sadece acil veya enfeksiyon hastalıkları bölümünde değil, diğer bölümlere de gidebilmektedir. Bunun yanı sıra, COVID-19 hastalarının tedavisinde görev almasa bile, COVID-19 hastalarının tedavi edildiği bir hastanede çalışanların da virüse maruziyet riski yüksektir.

Sağlık hizmetinin verildiği hastaneler, poliklinikler, aile sağlığı merkezleri koronavirüs enfeksiyonu için yüksek risklidir. Ayrıca koronavirüs hastalığının tanı, tedavi, test veya aşı gibi çalışmalarının yapıldığı ortamlarda (laboratuvar vb.) çalışanların da koronavirüs maruziyet riski yüksektir. Bu ve benzeri yüksek riskli ortamlarda çalışanların COVID-19 hastalığına yakalanmaları durumu doğrudan meslek hastalığı olarak değerlendirilmelidir.

Evde tedavi halinde

Meslek hastalığı sonucu evde tedavi durumunda geçici iş göremezlik hükümleri uygulanır. Hastalanan sigortalı çalışamadığı için, bu süreçte elde edeceği kazançtan mahrum kalmaktadır. Geçici iş göremezlik ödemesi, sigortalının geçici gelir kaybını karşılamayı amaçlar (Güzel vd., 2009, s. 394)

5510 sayılı SSGSSK m. 18'e göre "*İş kazası veya meslek hastalığı nedeniyle iş göremezliğe uğrayan sigortalıya her gün için geçici iş göremezlik ödeneği verilir. Verilecek geçici iş göremezlik ödeneği, yatarak tedavilerde hesaplanacak günlük kazancının yarısı, ayaktan tedavilerde ise üçte ikisidir*".

Meslek hastalığı veya iş kazası sayılan durumlarda sigortalının prim ödeme günü veya sigorta süresi gibi bir şart yoktur (Korkusuz & Korkusuz, 2017, s. 41).

Buna göre COVID-19'un meslek hastalığı olarak tanımlandığı bir işte çalışanların COVID-19'a yakalanması ve evde tedavi yoluyla hastalığı atlatması durumunda, çalışamadığı her gün için çalışana günlük kazancının 2/3'ü SGK tarafından ödenir.

Hastanede tedavi halinde

Bir üst başlıkta belirtildiği üzere, 5510 sayılı SSGSSK m. 18'e göre hastanede tedavi durumu da geçici iş göremezlik kapsamındadır. Buna göre yatakta tedavi durumunda; sigortalılık süresi, prim ödeme günü veya yaş gibi koşullara bakılmaksızın günlük kazancının yarısı SGK tarafından sigortalıya ödenir.

Sürekli iş göremezlik durumu

Çalışanın mesleki faaliyeti nedeniyle sahip olduğu kazanç potansiyeli meslekte kazanma gücü olarak tanımlanır. Çalışma hayatında meydana gelen bir durum nedeniyle çalışanın mesleki geleceğinin olumsuz etkilenmesi halinde meslekte kazanma gücünde kayıp ortaya çıkar. Bu kayıp oranı Çalışma Gücü ve Meslekte Kazanma Gücü Kaybı Oranı Tespit İşlemleri Yönetmeliği'ne göre belirlenir ve çalışana yapılacak ödeme miktarı meslekte kazanma gücünde kayıp oranına göre belirlenir (Sözer, 2015, s. 340).

Sürekli iş göremezlik durumu kişinin meslekte kazanma gücünü kalıcı olarak %10 veya üzerinde kaybetmesi haline denir. Meslekte kazanma gücü kaybı %10 ila %100 oranları arasında değişir. Bu orana ve diğer şartlara bakılarak, sürekli iş göremezlik geliri ve malullük aylığı olarak iki farklı ödeme söz konusu olabilir.

Sürekli İş Göremezlik Geliri

5510 sayılı SSGSSK m.19'a göre "*İş kazası veya meslek hastalığı sonucu oluşan hastalık ve engellilik nedeniyle Kurumca yetkilendirilen sağlık hizmeti sunucularının sağlık kurulları tarafından verilen raporlara istinaden Kurum Sağlık Kurulunca meslekte kazanma gücü en az %10 oranında azalmış bulunduğu tespit edilen sigortalı, sürekli iş göremezlik gelirine hak kazanır*". Aynı maddenin devamında sürekli iş göremezlik gelirinin; "günlük kazanç x 30 x %70 x iş göremezlik derecesi" şeklinde hesaplanacağı ancak çalışan başkasının bakımına sürekli muhtaç olduğu durumda gelir bağlama oranı %70 değil, %100 olarak uygulanacağı belirtilmiştir.

Buna göre COVID-19 hastalığı sonrasında ciğerlerinde veya başkaca organlarında kalıcı hasar nedeniyle meslekte kazanma güçlerini %10'un üzerinde kaybedenler, SGK tarafından ödenmekte olan sürekli iş göremezlik gelirinden yararlanabilirler. İş kazası ve meslek hastalığı hallerinde, sürekli iş göremezlik

gelirinden yararlanmak için prim gün sayısı veya prim ödeme günü şartı kanunda belirtilmemiştir.

Malullük aylığı

5510 sayılı SSGSSK m.25'e göre "*sigortalıların çalışma gücünün veya iş kazası veya meslek hastalığı sonucu meslekte kazanma gücünün en az %60'ını, Kamu görevlileri kapsamındaki sigortalılar için çalışma gücünün en az %60'ını veya vazifelerini yapamayacak şekilde meslekte kazanma gücünü kaybettiği Kurum Sağlık Kurulunca tespit edilen sigortalılar malul sayılır*".

Malullük aylığının bağlanması için aşağıdaki şartların sağlanması gerekir (SGK, 2016a);

- *"Kurum Sağlık Kurulunca malullüğün tespiti,*
- *En az on yıldır sigortalı olması ve toplam olarak 1800 gün uzun vadeli sigorta kolları primi ödemesi, başka birinin sürekli bakımına muhtaç derecede malul olduğuna karar verilmiş ise sigortalılık süresi şartı aranmaksızın 1800 gün malullük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi bildirilmiş olması,*
- *Maluliyeti nedeniyle sigortalı olarak çalıştığı işten ayrılması, faaliyetine son vermesi ve görevinden ayrılması,*
- *Hizmet akdine bağlı olmaksızın kendi adına ve hesabına bağımsız çalışanların ise kendi sigortalılığı nedeniyle Kuruma genel sağlık sigortası primi dâhil, prim ve prime ilişkin borcu olmaması*"

COVID-19'un uzun vadeli etkileri henüz bilinmese de COVID-19 sonrası meslekte kazanma gücünün %60 oranında kaybedenler, yukarıdaki şartları taşımaları halinde malullük aylığı almaya hak kazanacaklardır.

Ölüm halinde

İş kazası veya meslek hastalığı sonucu ölümlerde sigortalının hak sahiplerine (eş, çocuk ve bazı durumlarda ana ve baba) ölüm geliri, evlenme ödeneği, cenaze ödeneği destekleri verilebilir. Ayrıca sigortalının belli şartları taşıması durumunda, ölüm aylığı da bağlanabilir. Bununla birlikte 5510 sayılı SSGSSK'da (m. 34) açıkça görüleceği üzere "*Hak sahiplerine bağlanacak aylıkların toplamı sigortalıya ait aylığın tutarını geçemez. Bu sınırın aşılmaması için gerekirse hak sahiplerinin aylıklarından orantılı olarak indirimler yapılır*". Yani hem ölüm aylığı hem de ölüm geliri alan hak sahiplerine ödenen toplam tutar en fazla çalışanın aylık geliri kadar olabilir.

Ölüm geliri

İş kazası veya meslek hastalığı sonucu ölen sigortalıların hak sahiplerine ölüm geliri bağlanması için herhangi bir prim ödeme günü veya sigortalılık süresi

şartı yoktur**.** (SGK, 2016b). 5510 sayılı SSGSSK'da belirtildiği üzere (m. 20) "*İş kazası veya meslek hastalığına bağlı nedenlerden dolayı ölen sigortalının hak sahiplerine, sigortalının hesaplanacak aylık kazancının %70'i gelir olarak bağlanır*".

Buna göre COVID-19'a yakalanıp vefat eden çalışanların hak sahiplerine, durumun meslek hastalığı olarak tanımlanması halinde, çalışanın aylığının %70'i ölüm geliri olarak bağlanır.

Evlenme ödeneği

İş kazası veya meslek hastalığı sonucu vefat eden sigortalının hak sahibi olan kız çocukları, evlenmeleri durumunda ölüm geliri alma haklarını kaybederler ve iki yıllık gelir kendilerine topluca ödenir. Buna evlenme ödeneği denir (SGK, 2016c). 5510 sayılı SSGSSK'da (m. 37) "*Evlenmeleri nedeniyle, gelir veya aylıklarının kesilmesi gereken kız çocuklarına evlenmeleri ve talepte bulunmaları halinde almakta oldukları aylık veya gelirlerinin iki yıllık tutarı bir defaya mahsus olmak üzere evlenme ödeneği olarak peşin ödenir*" hükmü bulunmaktadır.

Evlenme ödeneği verilen kız çocuklarının gelir ve aylıkları evlenme tarihinden sonraki ilk ödeme döneminde durdurulur ve iki sene sonra da kesilir. Başka hak sahipleri varsa bunların gelir ve aylıkları yükseltilir. Evlenme ödeneği verilen hak sahibinin iki yıl içerisinde tekrar hak sahibi olması durumunda, bu süre içerisinde tekrar gelir ve aylık ödenmez. İki yıllık sürenin sonunda gelir ve aylık ödemesi başlar (Tuncay & Ekmekçi, 2016, s. 407).

Cenaze ödeneği

İş kazası veya meslek hastalığı sonucu vefat eden sigortalının hak sahiplerine SGK tarafından belirlenen ve Bakan tarafından onaylanan tek sefere mahsus cenaze ödeneği ödenir. Cenaze ödeneği 2020 yılı için 801 TL'dir (SGK, 2016d).

Cenaze ödeneği sigortalının eşine, eşi yoksa çocuklarına, çocukları yoksa ana babasına, onlar da yoksa kardeşlerine ödenir. Bu kişiler dışında cenaze masraflarını yapan gerçek veya tüzel kişiye de verilebilir. Ödenek beş yıl içerisinde zaman aşımına uğrar (Tuncay & Ekmekçi, 2016, s. 407).

Ölüm aylığı

Ölüm gelirinin yanı sıra, sigortalının bazı şartları taşıması halinde hak sahiplerine ölüm aylığı da bağlanabilir. (SGK, 2016b). 5510 sayılı SSGSSK'da (m. 32) bu şartlar şu şekilde verilmiştir; "*En az 1800 gün malullük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi bildirilmiş veya 4/1-(a) sigortalıları için, her türlü borçlanma süreleri hariç en az 5 yıldan beri sigortalı bulunup, toplam 900 gün malullük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi bildirilmiş durumda iken ölen sigortalının hak sahiplerine, yazılı istekte bulunmaları halinde bağlanır*".

Hak sahipleri hem ölüm geliri şartlarını hem de ölüm aylığı şartlarını sağlıyorsa hak sahipleri her ikisine de başvurabilir. Bu durumda 5510 sayılı SSGSSK'da (m. 54/c) kapsamında yüksek olan tutarın tamamını, düşük olan tutarın ise yarısını alırlar.

Meslek Hastalığı Sayılmayan Hallerde SGK Destekleri

Yapılan iş ile COVID-19 arasında doğrudan bir illiyet bağının tespit edilememesi, yani koronavirüs maruziyeti riski düşük olan işlerde çalışanların COVID-19 hastalığına yakalanması durumunun iş kazası veya meslek hastalığı olarak nitelenmesi uygun değildir. Bu çalışanların COVID-19 hastalığına yakalanmaları durumunda başvuracakları sosyal güvenlik destekleri normal hastalık sigortasında yararlandıklarından farklı olmayacaktır. Genel sağlık sigortası kapsamında olan herkes bu imkândan yararlanacaktır. Bu gibi işlerde çalışanlar, ispatı çok zor olmakla birlikte COVID-19 hastalığına çalışma alanında yakalanırlarsa mevzuattaki "işverenin işçiyi koruma borcu" kapsamında, işveren aleyhinde maddi tazminat davası ve şartları taşıyorlarsa manevi tazminat davası açabilirler.

Evde tedavi halinde

Yetkili hekim veya sağlık kurullarından istirahat raporu almış olunması durumunda, evde istirahat eden sigortalıya normal hastalık durumundaki geçici iş göremezlik hükümleri uygulanır. 5510 sayılı SSGSSK (m. 18) hükümlerine göre geçici iş göremezliğe uğrayan çalışanlara, üçüncü günden itibaren günlük kazancın 2/3'ü SGK tarafından sigortalıya her gün ödenir ancak son 1 yılda en az doksan gün kısa vadeli sigorta primi bildirimi şartı aranır. Bu durumun, iş kazası veya meslek hastalığı sonrası evde tedavi durumu ile farkı, ödemenin ilk iki gün için yapılmaması, üçüncü günden itibaren yapılmasıdır.

Hastanede tedavi halinde

Yine 5510 sayılı SSGSSK (m. 18) hükümleri geçerlidir. Son 1 yılda en az doksan gün kısa vadeli sigorta primi bildirimi yapılması şartıyla, hastanede tedavi gören sigortalıya, üçüncü günden itibaren günlük kazancının yarısı SGK tarafından ödenir. Bir üst başlıkta olduğu gibi burada da iş kazası veya meslek hastalığı sonrası hastanede tedavi durumundan farklı olarak ilk iki gün ödeme yapılmaz, üçüncü günden itibaren ödeme başlar.

Sürekli iş göremezlik durumu

COVID-19'un iş kazası veya meslek hastalığı olarak sayılmadığı durumda, hastalığa maruz kalanlar COVID-19 sonrası meslekte kazanma güçlerini sürekli olarak kaybederlerse, belli şartları taşımaları durumunda malullük aylığı alabilirler. Bu şartlar ve malullük aylığı ile ilgili detaylı bilgi, makalede "malullük aylığı" başlığında verilmiştir.

Ölüm

COVID-19'un meslek hastalığı sayılmadığı işlerde çalışan sigortalının COVID-19 nedeniyle hayatını kaybetmesi, iş kazası ve meslek hastalıkları dışındaki bir risk neticesinde hayatını kaybeden sigortalıların hak sahipleri için bulunan hükümler uygulanır. Sigortalıların hak sahipleri, bazı şartları sağlamaları durumunda SGK'dan ölüm aylığı alabilirler. Bu şartlar ve ölüm aylığı ile ilgili diğer bilgiler makalenin "ölüm aylığı" başlığı altında verilmiştir.

COVID-19'un iş kazası veya meslek hastalığı sayılmadığı durumda hak sahipleri evlenme ödeneği, cenaze ödeneği ve ölüm geliri almaya hak kazanamazlar.

SONUÇ

Küresel bir salgın olarak karşımıza çıkan COVID-19, tarihin en büyük salgınlarından birisidir. Çalışma alanları ve toplu olarak bulunulan her ortam risk altındadır. Böyle bir küresel salgında hastalığa yakalanmak çalışan veya çalışmayan herkes açısından mümkündür. Toplumda yaygın görülen bu hastalığa nerede yakalanıldığının ispatlanması çok zordur. Bu nedenle COVID-19 hastalığı riskine maruziyetin fazla olduğu ve yapılan iş ile koronavirüs arasında doğrudan ilişki bulunan (sağlık çalışanları, aşı testlerinin yapıldığı laboratuvar görevlileri vb.) mesleklerde çalışanların COVID-19'a yakalanmasının meslek hastalığı olarak tanımlanması gerekir.

Küresel bir salgın döneminde, yapılan iş ile salgın arasında doğrudan bir ilişki olmayan hallerde, çalışma alanında salgına yakalanmanın iş kazası veya meslek hastalığı olarak nitelenmesi olası gözükmemektedir. Böyle bir durumun Borçlar Kanunu, İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ve diğer ilgili mevzuatta bulunan "işverenin işçiyi koruma borcu" kapsamında değerlendirilmesi gerekir. Bu durumda işverenin çalışma alanında gerekli önlemleri alıp almadığı, Sağlık Bakanlığı veya ilgili diğer kurumlar tarafından açıklanan rehberlere uyulup uyulmadığı durumlarına bakılarak, ilgili işveren ya da işyeri aleyhinde, niteliğine göre maddi ve/veya manevi tazminat davası açılabilir.

Bu çalışmada ilk olarak iş kazası ve meslek hastalıkları arasındaki farklar değerlendirilmiş ve sonrasında COVID-19'un iş kazası ve meslek hastalığı nitelikleri tartışılmıştır. Konuyla ilgili mevzuat, Yargıtay kararları (10 HD 2013/3429 E - 2013/26001 K ve 21. HD 2018/5018 E - 2019/2931 K), meslek örgütlerinin raporları ve yurt dışı uygulamaları araştırılmıştır. Sonuç olarak küresel salgın döneminde, COVID-19 hastalığının sadece yapılan işle koronavirüs arasında doğrudan ilişki bulunan, hastalık maruziyet riski yüksek olan işlerde (sağlık çalışanları, laboratuvar çalışanları vb.) çalışanların COVID-19 hastalığına yakalanmalarının meslek hastalığı sayılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Son bölümde de COVID-19'un meslek hastalığı sayılması veya sayılmaması olarak iki farklı durum için 5510 sayılı SSGSSK kapsamında SGK'dan alınabilecek parasal

yardımlar ve her bir yardım için gerekli şartlar verilmiştir. Yazarın bilgisine göre bu çalışma iş kazası ve meslek hastalığı arasındaki farkları araştırarak COVID-19'un iş kazası ve meslek hastalığı niteliğini inceleyen, bu salgın hastalığa yakalanma sonucunda SGK'dan alınabilecek destek kalemlerini inceleyen ilk ulusal çalışmadır.

KAYNAKÇA

Akarsu, H., Ayan, B., Çakmak, E., Doğan, B., Boz Eravcı, D., Koçak, D., & Karaman, E. (2013). *Meslek Hastalıkları*. Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma ve Sosyal Güvenlik Eğitim ve Araştırma Merkezi.

BBC (2020). Sağlık Bakanı Koca: Bugün 63 kişi vefat etti, 601 sağlık çalışanı hastalığa yakalandı. https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-dunya-52088533, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

Beeck, R. Op De, & Broek, K. Van den. (2016). *Accidents and incidents - OSHWiki*. https://oshwiki.eu/wiki/Accidents_and_incidents, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

Cascella, M., Rajnik, M., Cuomo, A., Dulebohn, S. C., & Di Napoli, R. (2020). *Features, evaluation and treatment coronavirus (COVID-19)*. StatPearls Publishing. http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/32150360, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

Güzel, A., Okur, A. R., & Caniklioğlu, N. (2009). Sosyal güvenlik hukuku (12. Bası). İstanbul: Beta Yayınevi.

ILO (2002). International Labour Organization. *P155 - Protocol of 2002 to the Occupational Safety and Health Convention 1981,* https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:P155#A10, (Erişim Tarihi: 21 Nisan 2020).

ILO (2015). International Labour Organization. *102 No'lu Sosyal Güvenlik (Asgari Standartlar) Sözleşmesi*. https://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377270/lang--tr/index.htm, (Erişim Tarihi: 21 Nisan 2020).

ILO (2020). International Labour Organization. *Can COVID-19 be classified as an occupational disease?,* ILO Standards and COVID-19 (coronavirus). https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/publication/wcms_739937.pdf, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

İSGGM (2015). İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü. *Meslek hastalıkları ve iş ile ilgili hastalıklar tanı rehberi.* Ankara.

ISSA (2020). International Social Security Association. *Can COVID-19 be considered an occupational disease?*. https://ww1.issa.int/news/can-covid-19-be-considered-occupational-disease, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

Korkusuz, M. R., & Korkusuz, A. Y. (2017). Sosyal güvenliğin temel risklerinden iş kazaları ve mağdurların hakları. *Uluslararası Hakemli İş Güvenliği ve Çalışan Sağlığı Dergisi (UHİGÇSD)*, 2017 (3), 30–54.

Korkusuz, M. R., & Uğur, S. (2016). *Sosyal güvenlik hukuku (5. Baskı)*. İstanbul: Ekin Yayınevi.

Laurie, A. (1998). Statistics of occupational injuries. *Sixteenth International Conference of Labour Statisticians*. Geneva: International Labour Organization.

Li, Q., Guan, X., Wu, P., Wang, X., Zhou, L., Tong, Y., & Feng, Z. (2020a). Early Transmission dynamics in Wuhan, China, of novel coronavirus-infected pneumonia. *The New England Journal of Medicine, 382* (13), 1199–1207. https://doi.org/10.1056/NEJMoa2001316

Li, Q., Guan, X., Wu, P., Wang, X., Zhou, L., Tong, Y., & Feng, Z. (2020b). Presumed asymptomatic carrier transmission of COVID-19. *JAMA, 323* (14),1406–1407. https://doi.org/10.1001/jama.2020.2565

Oğuz, Ö. (2018). İş Kazası ve meslek hastalığında sigortalıya sağlanan yardımlar. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 7* (18), 317–332. https://doi.org/10.31199/hakisderg.416837

Şahan, C., Aydın Özgür, E., Arkan, G., Alagüney, M. E., & Demiral, Y. (2020). *COVID-19 Pandemisi'nde meslek hastalığı tanı kılavuzu*. https://korona.hasuder.org.tr/wp-content/uploads/Mesleksel-COVID_19_Tanı_Rehberi_2020.pdf (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

SGK. (2016a). Sosyal Güvenlik Kurumu. *Malullük*. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/emekli/malulluk/malullukk, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

SGK. (2016b). Sosyal Güvenlik Kurumu, *Ölüm geliri*. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/emekli/olen_sigortalinin_haksahipleri/olum_geliri, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

SGK. (2016c). Sosyal Güvenlik Kurumu, *Evlenme ödeneği*. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/emekli/olen_sigortalinin_haksahipleri/evlenme_odenegi, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

SGK. (2016d). Sosyal Güvenlik Kurumu, *Cenaze ödeneği*. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/emekli/olen_sigortalinin_haksahipleri/cenaze_odenegi, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

Sözer, A. N. (2015). *Türk Sosyal sigortalar hukuku. (2. Baskı)*. İstanbul: Beta Yayınevi.

The New York Times. (2020). Coronavirus in Europe: Thousands of health workers out of action. https://www.nytimes.com/2020/03/24/world/europe/coronavirus-europe-covid-19.html, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

TTB (2020). Türk Tabipleri Birliği, *Sağlık çalışanında Covid-19 tanısı iş kazası veya meslek hastalığıdır - Koronavirüs (COVID-19).* https://www.ttb.org.tr/kollar/COVID19/haber_goster.php?Guid=9223e88e-726a-11ea-b12d-d839943d748d, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020)

Tuncay, C., & Ekmekçi, Ö. (2016). *Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri (18. Bası)*. İstanbul: Beta Yayınevi.

Washington State Department of Labor Industry (2020). *Workers' Compensation Coverage and Coronavirus (COVID-19).* https://lni.wa.gov/agency/outreach/workers-compensation-coverage-and-coronavirus-covid-19-common-questions, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020)

WHO (2004). World Health Organization. Summary of probable SARS cases with onset of illness, , https://www.who.int/csr/sars/country/table2004_04_21/en/, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020)

WHO (2020). World Health Organization. Q&A on coronaviruses (COVID-19), https://www.who.int/news-room/q-a-detail/q-a-coronaviruses, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020)

Worldometer (2020). *Coronavirus COVID-19 Virus Pandemic Statistics*. https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020)

Wu, D., Shu, T., Yang, X., Song, J.-X., Zhang, M., Wen, L., & Zhou, X. (2020). Plasma metabolomic and lipidomic alterations associated with COVID-19. *medRxiv*, 14. https://doi.org/10.1101/2020.04.05.20053819

Yargıtay. (2013). *Yargıtay 10. Hukuk Dairesi 2013/3429 E. 2013/26001 K*. https://www.lexpera.com.tr/ictihat/yargitay/10-hukuk-dairesi-e-2013-3429-k-2013-26001-t-27-12-2013, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020)

Yargıtay. (2019). *Yargıtay 21. Hukuk Dairesi 2018/5018 E. 2019/2931 K.* https://www.lexpera.com.tr/ictihat/yargitay/21-hukuk-dairesi-e-2018-5018-k-2019-2931-t-15-4-2019, (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020)

Yayın Geliş Tarihi: 26.12.2018
Yayına Kabul Tarihi: 11.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.503158

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 695-714
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

THE LIMITS OF ECONOMIC INTERDEPENDENCE: THE CASE OF THE EUROPEAN UNION AND CHINA[1]

Özlem Zerrin KEYVAN[*]

Abstract

China's rapid economic growth and integration into the global economies have largely significant economic impacts and political implications for the EU. Since China's accession to the World Trade Organization (WTO), the flows of trade have expanded substantially. Building on long-existing relations, the EU has established links with China since the 1970s. Over the past decades, the relationship between China and the EU has thus evolved into comprehensive strategic partnership. Both parties have employed several strategies such as summit diplomacy, bilateral approaches, multilateral cooperation, policy papers to improve ties and overcome growing concerns. Economic interests have remained primary.

After an overview of the historical evolution of political relations, this paper considers the three main motives which may drive China to provide economic relations with the EU, such as granting the market economy status, the needs of the foreign direct investments (FDI), growth in the volume of trade. The last part of the paper examines the interests and dilemmas of the China- EU economic relationship using the neoliberal theory of international politics as a framework for analysis. With this last point in mind, this paper attempts to analyse the relationship between interdependence and conflict with case studies.

Keywords: *China, European Union, Comprehensive Strategic Partnership, Foreign Direct Investment, Market Economy Status.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Keyvan, Ö. Z. (2020). The limits of economic interdepence: The case of the European Union and China. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 695-714.

[1]This article is derived from Özlem Zerrin KEYVAN's "The European Union-China Relations in the post Cold War Era-Threats, Opportunities, Proposals" titled PhD Thesis (Gazi University, Graduate School of Social Sciences, 2015).

[*] Öğr. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, ORCID: 0000-0003-2072-3655, ozkeyvan@hacettepe.edu.tr

EKONOMİK KARŞILIKLI BAĞIMLILIĞIN SINIRLARI: AVRUPA BİRLİĞİ VE ÇİN ÖRNEĞİ[2]

Öz

Çin'in hızlı ekonomik büyümesi ve küresel ekonomilere entegrasyonu AB için büyük ölçüde ekonomik etkilere ve siyasi uygulamalara sahiptir. Çin'in Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) katılmasından bu yana ticaret akışı önemli ölçüde genişlemiştir. Uzun süredir var olan ilişkilere dayanan AB, 1970'lerden beri Çin ile bağlar kurmuştur. Geçtiğimiz on yıllar boyunca, Çin ile AB arasındaki ilişki bu nedenle kapsamlı bir stratejik ortaklığa dönüşmüştür. Her iki taraf da bağları iyileştirmek ve artan endişeleri çözmek için zirve diplomasisi, ikili yaklaşımlar, çok taraflı işbirliği, politik belgeler gibi bir dizi strateji kullanmıştır. Ekonomik çıkarlar birincil kalmıştır.

Siyasi ilişkilerin tarihsel gelişimine genel bir bakıştan sonra, bu makale Çin'i AB ile ekonomik ilişkiler sağlamaya iten piyasa ekonomisi statü kazanma, doğrudan yabancı yatırımların (DYY) gerekliliği, ticaret hacminde artış gibi üç temel güce değinmektedir. Makalenin son kısmı, neoliberal uluslararası politika teorisini analiz çerçevesi kullanarak Çin-AB ekonomik ilişkisinin çıkarlarını ve ikilemlerini incelemektedir. Bu son noktayı dikkate alarak, bu makale karşılıklı bağımlılık ve çatışma arasındaki ilişkiyi vaka çalışmaları ile analiz etmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Avrupa Birliği, Kapsamlı Stratejik Ortaklık, Doğrudan Yabancı Yatırım, Piyasa Ekonomisi Statüsü.

INTRODUCTION

In 1970s the world order has entered an essentially new, global phase of development and change. A thoroughly realist explanation of the end of the Cold War universally failed to predict and determine. Thus, the end of the Cold War also heralded a 'springtime' for liberalism. The removal of trade barriers to the free movement of goods, services, capital and persons ensured the development of international trade. Security concerns and war among the great powers has left its place to social and economic problem based by realism. As a result of the understanding that free trade is the most important factor in achieving international peace and prosperity, liberals have begun to define this period with new conceptual approaches such as interdependence.

The article begins with a discussion of the concept of interdependence. In this paper while mentioning the historical perspective of the EU- China relations, the analysis of neoliberal schools of thought will address existing fragilities and secure medium-term sustainability. The burgeoning economic interdependence between China and the EU would contribute to decrease continued political conflict and geopolitical rivalry.

[2] Bu makale Özlem Zerrin KEYVAN'ın "Soğuk Savaş Sonrası Avrupa Birliği-Çin İlişkileri- Tehditler, Fırsatlar, Öneriler" başlıklı doktora tezinden (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015) türetilmiştir.

AN OVERVIEW OF INTERDEPENDENCE THEORY

Robert O. Keohane and Joseph S. Nye defined the interdependence theory classified between two dimensions; sensitivity and vulnerability in their first book, "Power and Interdependence: World Politics in Transition" released in 1977. Keohane and Nye thus highlighted asymmetrical relationship between the two partners. As Keohane and Nye demonstrate, in the case of asymmetrical interdependence, a less dependent actor may exploit interdependence and codependency in relationships as a latent source of bargaining power over a variey of issue (Keohane & Nye, 1977, pp.10-11). One of the parties would be more affected for being less powerful than the other; thus, making it more dependent. The less dependent one would be far more willing than its adversary to initiate a conflict.

The theory of interdependence has transformed with the reflection of globalization and modernization to international relations through the end of the Cold War. Interdependence, unlike relations directed by asymmetrical power relations, describes the relations between parties which are mutually dependent on the others (Barkin, 2013, p. 19). The fact that one country has fewer resources of its own and is more dependent on another country on every field unilaterally is a serious weakness that affects its foreign policy. Interdepedence can be divided into four dimensions, which are its sources, benefits, costs, and symmetry.

Liberals state that the theory of interdependence supports the continuity of stability and peace as a rational option with the aim of harmonious work, transparency, and increasing trust (Maoz, 2011, p. 282). According to the global interdependence approach, it is possible to eliminate the conflicts between the parties which may prevent stability and peace. Therefore, interdependence has encouraged the use of non-war methods of resolving disputes. As a result of interdependence, it is assumed that the competition will come to an end and the differences between the countries will be minimized. The European Union is set up with the aim of ending historical hostility between European countries.

Neofunctionalism led by Ernst Haas has stated that international trade will not only support stability and peace continuity, but will also complement political integration (Haas, 1958, p. 16). Economic interdependence is inherent in trade relations. Economic development and international trade, the increase in raw material and market share have led countries and multinational corporations to become dependent on investments and economic activities. Economic links between countries and multinational corporations have grown rapidly. Foreign trade activities as a more profitable strategy have ended the period of being a self-sufficient and countries have become more dependent on each other. Significant developments in the bilateral trade ties serves the improvement of relations in politics, military, security as well as social and cultural aspects. Diplomacy has emerged as one of the most important tools of to seek cooperation. As a natural consequence of this situation, countries become increasingly interdependent.

CHINA'S RELATIONS WITH THE EU IN HISTORICAL PERSPECTIVE

Going into more detail and looking at the short history of the EU-China, the controversial framework of interaction is defined by some enduring parameters-geographic realities, historical experiences, normative values, cultural orientations.

In the 20th century, Europe felt less vulnerable and threatened by China's rapidly growing by the reason of geographically distance from China to Europe and the lack of unresolved historical strategic issues. In early 1975, EC Commission Vice-President Christopher Soames arrived in Beijing for his first official visit when the parties made a statement on establishing diplomatic relations between the European Economic Community (EEC) and China. In this new strategic environment, China and the EEC signed a trade agreement in 1978 and by this means in 1985 EEC-China Trade and Cooperation Agreement was ultimately concluded. During this period, economic cooperation between the two actors returned to the forefront of attention. In the meantime, the EEC grew into the EC and later the EU. In 1994, the European Commission published "*Towards a New Asia Strategy"* as its first policy paper that set China at its core (Commission, 1994). From then on, the EU strengthened its links and presence in the Asia-Pacific. The Chinese policy of the EU has emerged as part of the EU's new Asian policy. The EU adopted its long-term and coherent strategy about China as the first official policy document under the title of "*A Long-Term Policy for China-Europe Relations"* in 1995 (Commission, 1995). Based on the changing situation of the world, a top priority for the EU was to promote reform in support of transforming China's growth and adapt China to international order. The EU prepared and published a policy paper on "*Building a Comprehensive Partnership with China*" to integrate China as a more active and responsible actor into the international community (Commission, 1998). For the first time, the EU and China jointly announced the relations as strategic partnership. It was intended that the term strategic partnership would mean a closer relationship than traditional cooperation.

In fact, already in 2003, the EU and China pushed the relations to a comprehensive strategic partnership and a new high level with the adoption of Commission policy document entitled "*A Maturing Partnership-Shared Interests and Challenges in EU-China Relations*" (Commission, 2003). The EU would have strong motivation in strengthening dialogue and cooperation with China to give new impetus to its strategic partnership. In the meantime, the EU would have a bigger role in China's entry into the WTO. In 2003, China's Ministry of Foreign Affairs also issued the first official policy paper on the EU. In 2004 Premier Wen Jiabao announced their comprehensive strategic partnership underlining the importance of building equality, coordination, win-win cooperation and mutual benefit (Zongze, 2008, p. 289). Following this speech, President of the European Commission Romano Prodi said that but even here, this kind of relationship was not a marriage but serious enough for an engagement (Prodi, 2004). In 2004, European Commissioners paid a total of 206 official visits to achieve strategic

partnership (Jain, 2009, p.145). The European Commission described the relationship as "closer partners, growing responsibilities" and stressed strategic issues such as East Asia, Taiwan, disarmament, Africa, One China policy with a view to deepening comprehensive strategic partnership.

The global financial crisis was reflected as eurozone debt crisis to the EU. By way of its soaring foreign exchange reserves, China has regained its title as the fastest-growing economy in major emerging markets during and after global crisis. China has become a leading global power among emerging economies by maintaining its position among largest economies in the world. When EU leaders visited China during this period; President Hu Jintao, Premier Wen Jiabao, Vice Premier Li Keqiang paid return visits (Feng, 2013). From 2009 to 2010, the Export-Import Bank of China (China EximBank) and China Development Bank (CDB) have provided about £69.2 bn to developing countries and companies (Sutter, 2012, p. 283). Since 2010, China has become a key partner on the EU-related issues. A more pragmatic economic approach in relations with China has been necessitated. During the crisis, China actively engaged in multilateral diplomacy. Yet China has not abandoned the traditional advantage of bilateral diplomacy and has used through the tools of bilateral and multilateral diplomacy at all. The EU has needed to establish strategic partnership and cooperation in line with China's commercial capacity and mutual interests. Nevertheless, China's rapid development has been a significant threat to European dynamism due to its lower production cost, its market growth and the expansion of its capital and labor capacity. Euroze debt crisis has provided to better understand the degree of interdependence.

In relation to the partnership for growth, both parties are committed to the strategies of long-term development initiatives. In 2014, the Chinese government issued second paper concerning policies towards the EU titled “China's Policy Paper on the EU: Deepen the China-EU Comprehensive Strategic Partnership for Mutual Benefit and Win-win Cooperation”. Meanwhile, China has launched new initiatives such as the Asian Infrastucture Investment Bank (AIIB), Belt and Road initiative (BRI). BRI policy goals are to provide great potential for deeper cooperation and comprehensive strategic partnership from China through Asia, Africa and Europe. China has established the multilateral AIIB to finance BRI (Chuang, 2017, p.139). The above partnership, China and the EU have overwhelming interests as strategic partners to build a multi-polar international system.

ECONOMIC INTERDEPENDENCE BETWEEN THE EU AND CHINA

For various reasons, the EU-China economic relations have developed and are still developing with ups and downs. When analyzing the economic relations of the EU and China, the most common concept used to identify their interaction

refers to interdependence. It has been widely recognized that China remains the biggest trading partner and the import market for the EU.

The first trade agreement between the EEC and China, aimed at building a stronger economic and trade complementarity and pushing ties to a higher level, signed in 1978. In addition, in 1985 the EEC and China extended the trade agreement to the broad-based trade and cooperation agreement (TCA). What's more, The EC-China Joint Committee, established under this agreement, played a leading role in providing a platform for discussion trade-related policy choices at ministerial level. One of the most important attempts of this committee was to support China in its effort to join the WTO. These trade agreements were in accordance with Chinese economic modernization program called Deng Xiaoping's policy of the four modernizations. As a result, by 1989 the total trade volume reached $13 billion (Casarini, 2006, p.10). Shortly after having established regular relations, China applied for membership in the GATT/WTO. China's integration into the global economy was impossible without the membership of the WTO multilateral trading system. In 2001, after almost 15 years of negotiations with key members, China formally joined the WTO. China's bid for WTO accession was a historic milestone in rapid immersion in the global capitalist system. Since joining the WTO, China has become one of the major export markets of the EU. As seen in Table 1, according to the European Commission, bilateral trade has continuously risen by more than four times since 2000. Trade peaked about approximately €515 billion, while the volume of China-EU trade was about €125 billion in 2002. In general, the results of 2016 showed a slight slowdown in China's economic development. Currently, China has become the second biggest partner of the EU behind the US. Table 1 demonstrates interdependence in trade between the EU and Chinese markets.

Table 1: China-EU Trade Balance, 2002-2017 (EUR billion)

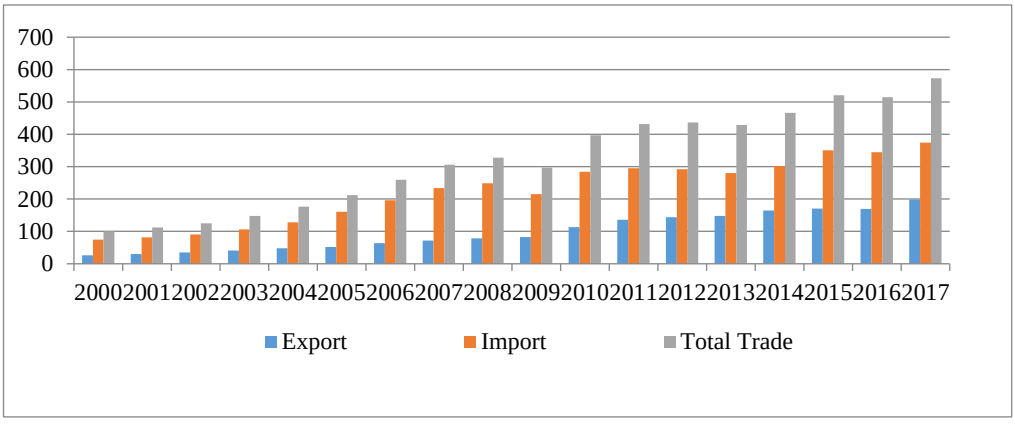

Source: European Commission (2016), Eurostat (2018) Compiled by author.

What's more, as the EU's trade with China has grown massively over the years, the gap between imports and exports have widened, which runs high trade deficits. Increasing trade deficit is the asymmetrical dimension of the economic relations between Europe and China. The trade deficit reached to €174 billion by 2016, up from approximately €49 million in 2000 (See Table 1). From an in-depth perspective, China's weakening the value of its currency, EU's facing difficulties in accessing China's domestic market, China's importing raw material, equipment, and intermediate inputs, and then exporting processed or final goods, cheap labour, huge flow of capital are the primary reasons for this asymmetry. French sociologist Emmanuel Todd has called Economic ties between the EU and China as "asymmetric globalisation" (Judt, 2005, p.23). Since the very beginning, the economic relations have been based on prospects of interdependence.

In addition, the economic and trade relations, which has progressed with the membership of China's WTO, has been influenced by the Eurozone debt crisis in Europe. The economic crisis has damaged China's economy by reducing demands and imports. However, despite the rising trade disputes, the EU and China have also shared some uniting aspects such common interests. Encouraging Chinese companies to invest in Europe has been regarded as one of the ways to ensure the economic stability of the EU. Chinese Prime Minister Wen Jiabao stated that China would play an increasingly important role to stabilize the Eurozone. (Iglesias, 2014, p. 98). China has showed its intention for playing a more determinant role in solving thedebtwoes and accelerating the appreciation of the euro againstthedollar. Chinese leaders have frequently visited Europe since the beginning of the crisis (Austermann, 2014, p. 113).

Economic relations between individual EU member states and China since the mid-1990s have been particularly important considering their different interests and separate bilateral relations with China. The EU member states differ significantly in terms of their dependence on imports to China. As Table 2 shows, there are five member states whose imports from China in 2017 are recorded in € 265 million: Germany, Netherlands, the United Kingdom, Italy, France. Western European have advanced capital-intensive production to expand their trade with China substantially. China has managed to build up equable relations with these major trading partners. Table 3 demonstrates similar information but concerning the same five highest value member states' exports to China. Germany is China's largest leading export and import trading partner in the EU (See Table 2-3).

Table 2: Imports from China by Member State, 2017 (EUR million)

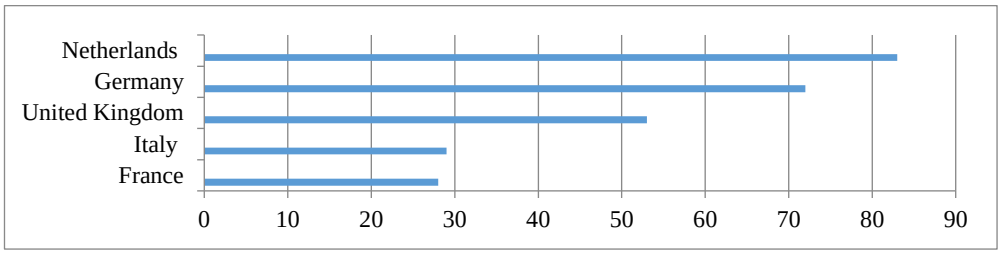

Source: Eurostat, (2017a).

Table 3: Exports to China by Member State, 2017 (EUR million)

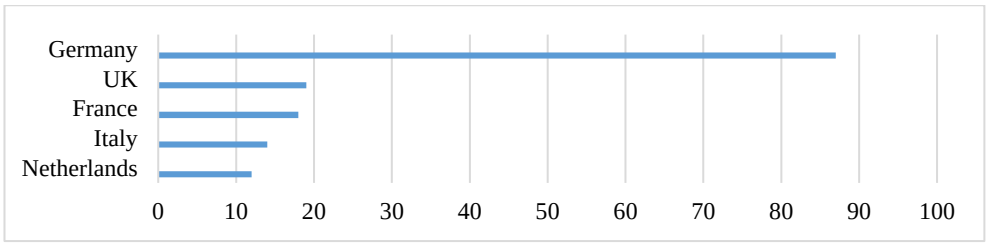

Source: Eurostat, (2017b).

More labour-intensive peripheral states' trade deficit with China has risen to its highest level. However, China has cooperated with the 16 central and eastern European (CEE) countries to participate in a mechanism called "16 + 1". The aim of the "16 + 1" mechanism, established in 2012, is to promote cooperation among the 11 EU and 5 Balkan countries, as well. Its cooperation with the CEE countries constitutes an important part of the economic links between China and Europe (Feng, 2018: 90). The importance of the 16+1 mechanism is to work within the grand strategy of the BRI. Since the establishment of economic relations, bilateral trade engagement has become second largest economic cooperation.

Conflicting Interests Between The EU And China

Anti-dumping measures

Within the framework of WTO trade rules, all member states have considered the trade policies such as anti-dumping, countervailing and safeguard measures to protect from the unfair competition against the local producers. Anti-dumping and compensatory tax measures have been applied to protect producers from injury caused by unfairly traded imports. Anti-dumping duty is determined primarily based on a comparison of the difference between normal and export prices on each import transaction.

Though China has gained advantage from its accession to the WTO, it continues to violate many of its WTO obligations. The EU has frequently used all available trade tools to tackle these violations. The EC has been authorized to investigate the justification of dumping charges in the context of common trade policy. More specifically, from 1995 to 2016 the anti-dumping measures were on China at 840, 88 of which were filed by the EU Commission (Statistics on anti-dumping, 2016). Anti-dumping measures imposed by the EU have reflected China's economic slowdown. Without the status of a full market economy, China has been the easy target of the greatest number of anti-dumping measures. It is regarded as an obstacle to China's easy access to European markets. From this angle, anti-dumping and countervailing measures are still seen as a major obstacle to economic and trade relations. The following case studies of economic competition illustrate how China and the EU trade friction has been managed.

Market Economy Status (MES)

One of today's most important and timely discussions in the EU-Sino relations is China's market economy status. China has achieved a rapid economic growth from a centrally planned economy (CPE) into a market economy. China gathered market economy recognition from Australia, Argentina, Brazil and some Asian countries; but most importantly the EU has attempted the refusal of granting MES to China so far and recognized China as transitioning economy. (Leal-Arcas, 2011, p. 98). China has seen it as a major obstacle to its growing economy and a political tool against the Chinese government. Consequently, China has faced punitive antidumping charges by the importing countries. Although Russia is less market-oriented than China, Russia has market economy status. It is not a difficult process for the EU to define the market economy status of any country. The EU has five key criteria for granting MES; allocation of economic resources in a free market, the absence of barter trade, the development of adequate corporate governance, the improvement of transparent property rights; and an open financial sector (Yongnian & Gore, 2014, p. 141). The Commission has often criticised China to only fulfill one of the five criteria.

The EU has given market economy status to Russia and Ukraine, the trade volumes of these two countries with the EU are not large and pose no threat to the EU industry. The EU has employed a "double standard" in relation to China. At the 14th EU-China Summit held, the EU stressed the necessity for special attention to gain market economy status in a more tolerant and inclusive manner (Men, 2014, p.35). China may have expected to obtain 'market economy' status by providing further economic aid. Highly relevant reason why the EU reject to grant China market economy status is the refusal of the US. The US has accused China of devaluing its currency knowingly, making Chinese goods cheaper, mercantilism and unfair trade tactics. The US has imposed anti-dumping duties on products to non-market economy countries on the grounds that export subsidy rates could not be calculated on target. Double taxation is imposed by the US to China for same

goods within the framework of the compensatory taxes (Li & Song, 2011). China became the member of the WTO under almost 15-year transition period. Since that time, China was expected widely to have liberalised its domestic economy (Wang, 2014: 95). The EU Parliament adopted a resolution to refuse market economy status for China. The EC announced China would not be able to gain market economy status by the end of the year. China seems far from having completed its transition into market economy. In fact, after 2016 the EU violated the WTO agreement by not recognizing China's market economy status. As well China has gained the right to sue the EU at the WTO properly. The MES crisis should be resolved with political and strategic solution.

Foreign Direct Investments

Cooperation has been developing not only in terms of foreign trade, but also in the field of foreign direct investments (FDI). Since 1978, the success of the economic reforms and the open door policy has been most dramatic contribution to China for the majority of FDI inflow. The early 1980s European investors arrived in Beijing for the first time to invest in China. For example, French fashion designer Pierre Cardin was invited to Beijing to meet with Deng Xiaoping (Le Corre & Sepulchre, 2017, p.100). As a result of its membership of the WTO, the new measures have helped to increase FDI in China. China has reached the status of a country which attracts and encourages FDI with the continuity and huge labor force of the world over the years. China overtook the US as the world's leading recipient of FDI with nearly $53 billion-worth in 2003 (Pecht, 2006, p.30). EU direct investment stock in China totaled less than €1 billion, China has retained as the world's fifth largest FDI recipient (Das, 2006, p.141).

Since the 2008 global financial crisis, a growing share of Chinese FDI in Europe have also increased significantly. China's overseas investments in 2011 amounted to € 7,6 billion, 3 times compared with that of €2,7 billion in 2010 and totalled € 7,8 billion on net in 2012 in 28 EU countries. As the available data shows, at the end of 2016, FDI flows from China to Europe has exceeded € 35 billion. Chinese outward FDI flow to the EU is set to continue growing and will reach € 1 trillion by the year 2020 (Farnell & Crookes, 2016, p. 14).

Table 4: European and Chinese Investments (EUR billion)

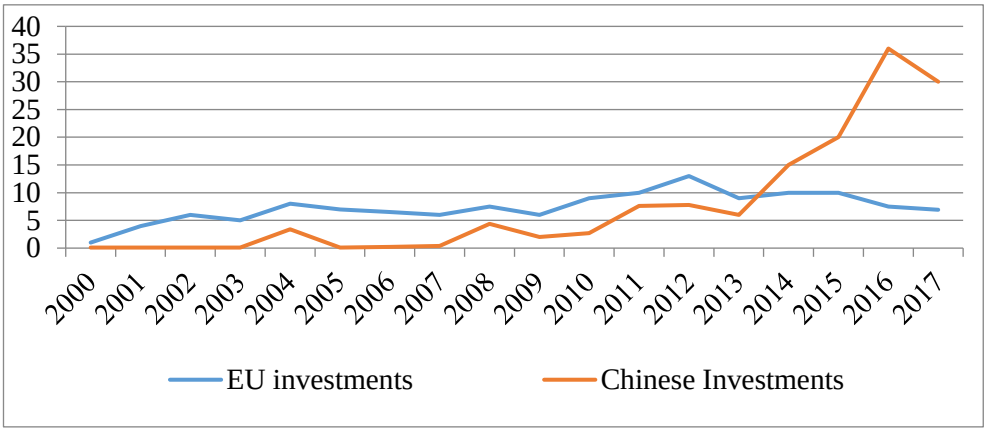

Source: Hanemann, T & Huotari M. (2018).

The overseas investments made by advanced economies has been large scale impact on rising Chinese investments. Numerous Chinese delegations have visited overseas and trained in the west who have returned home. Chinese companies investing in Europe have conquered new markets, have stayed competitive on world markets, have benefited from Europe's highly talented entrepreneurs' experience. The Chinese government has launched several initiatives to facilitate investments to Europe. Since China launched Belt Road initiative, there have been marked shifts in accepting EU standards for Chinese companies.

Nevertheless, these initiatives also raise concerns related to imbalances in two-way FDI patterns, as the rise in Chinese FDI in Europe coincides with a drop in European investment in China. Growing trade deficit, violations of intellectual property rights, the safety of Chinese products, the depreciation of the yuan, economic insecurity, the rise of nationalism and Chinese slow pace of political reform, Chinese investments in Europe have raised concerns among European investors. Nonetheless, it is important to keep in mind that, China has quickened its integration into the global economy to produce higher- end goods that compete more directly with the products made in Europe. Since 2000, this has so far mainly related to China's interests have been growing particularly fast in the range of industries such high technology, heavy industry, health, finance, media and entertainment sectors. In recent years, China, already widely regarded as the responsible largest contributor, has been triggered concerns not only in the EU but also all over the world.

ECONOMIC COMPETITION CASE STUDIES

Since its entry into WTO, trade and economic relations have improved and changed significantly. However, much of the debate concerning differences and difficulties in bilateral relations involves economic problems such as intellectual property rights infringement, anti-dumping and countervailing measures on China, the persistent trade deficit, the effect of counterfeit and pirated products, the decline of European investments, limited high-tech exchanges, the burden of the compensatory negotiations' failure, complex bureaucratic procedures for European investors, the social and environmental standards, the devaluation of Chinese yuan against US dollar, delayed implementation of WTO commitments (Leal-Arcas, 2009:350).

China is a labor-abundant country, thus exports more labour-intensive goods and imports goods requiring much capital. From an economic perspective, their interdependence implies that the EU depends on Chinese exports labour-intensive goods, while China depends on European capital-intensive goods. European workforce and business owners have not been able to compete the stream of cheap Chinese labour entering Europe fairly. For companies to move from Europe to China where many costs are much lower has led to higher unemployment. Adam Smith states that a vast number of differences between the money price of labour and subsistence, because the real recompence of labour is much lower in China than in Europe (Smith, 1776, p.189). For all that China strives to fulfill its commitments about transparency, lowering tariffs, reduction of non-tariff barriers, facilitating financial market entry for foreign businesses; European companies have not been able to exploit the business opportunities adequately and lose their jobs. But there is no doubt that China has faced criticism that foreign-owned enterprises are not granted treatment equally. As being a pretty young WTO member, China has yet been struggling to develop its own skills and competencies related to WTO responsibilities. Undoubtedly, China's continued economic growth and its failure to fulfill increased commitments and responsibilities over the next decades may lead to exacerbate even more the competitive pressures on China in the international market. After all, China may remain an exceedingly attractive market.

Case study 1: Textiles crisis

Clothing and textile trade has been politically and economically remarkable issue in EU-China relations. The textile and clothing industry have been a long-standing strength of Chinese economy. Since 1980s, Chinese textile industry has steadily emerged as one of the most important export-orientated industries (Ramasamy & Yeung, 2008, p. 112). The Multi Fibre Arrangement (MFA), adopted within the framework of the GATT in 1974 was signed instantly by EEC. As part of the terms of WTO, China accepted to the MFA in 1984.

Therefore, the first textile treaty between the EEC and China was concluded except the MFA.

The growth of Chinese textile industry is also divided into four main phases. The first phase, from 1990 to 2001, was the pre-WTO phase. During the continuation of China's accession negotiations with the WTO, the EU and the China opted for updating and improving textile treaties. Consequently, the Agreement on Textiles and Clothing (ATC) superseded the MFA (Hoogmartens, 2004, p.112). The integration program was to be achieved in four stages under a ten-year transition period. The quotas on textile imports accounting for 16 % (1995-1997) for the initial stage, a further 17 % (1998-2001) and 18 % (2002-2004) for the second and third stages, yet another 49 % for the fourth and last stage was decided to be integrated into the WTO (Stoll & Schorkopf, 2006, p. 127).

The second phase was accepted as the period between 2001 and 2004. Growth was particularly dramatic in the textile, metal and machinery sectors since its accession to the WTO. As China imported textile machinery from the EU, textiles and paper textiles were the main imported products for the EU. In this process, China was not only a rival for the European textile and clothing industry, but also provided new opportunities. The above indicators suggested that the EU and China have become more interdependent in the textile and clothing industry.

With the ending of the MFA on 1 January 2005 and the removal of all the remaining quotas in international textile trade, the third period began. China's share in world textile and apparel exports reached from 6% in 1980 to 26% in 2015 (Reinert, et al. 2009, p.1089). In the first three months, the sharp rise in exports volumes caused serious injury to European producers. China called EU for the implementation of the commitments referred to in paragraph 242 of the Working Party Report which formed an integral part of WTO Agreement (Wu, 2005, p.13). The paragraph 242 of the report stated that importer countries might demand to negotiate with China in order to prevent shrinking market. As a result of proper circumstances, importer countries would be authorized to limit imports of Chinese textiles by more than 7.5% per year (Lee, 2014, p.162). Yet, the EU implemented quota restrictions on Chinese textile and apparel imports in 10 of the 35 categories. Both parties agreed that the annual increase in imports of these 10 categories would be between 8% and 12.5% (Snyder, 2009, p.303). In response to changing market conditions, the EU granted China to grow fairly and reasonably over the next three years. When up to 80 millions of Chinese-made textile and clothing goods piled up at European ports from July to September, relations deteriorated considerably and strict negotiations had to be made from scratch (Changhong & Jiang, 2008). Despite many problems, with the hard work China and the EU signed a "textile memorandum" to reach a mutually acceptable solution.

With the removal of textile quota restrictions in 2008, the fourth phase has begun. In contrast, the EU has continued to control these products under the monitoring system (Snyder, 2009, p.284). Trade in textiles and clothing products is

fully liberalized and there are no longer any restrictions. Thereby, the risk of a serious trade war between the EU and China has sharply been removed.

Case study 2: Chinese-madesolar panels crisis

In 2011, $27.5 billion in Chinese solar products were exported and 56.9 % of these solar products were exported to the EU (Yannan, 2013). China, already the world's largest solar manufacturer, produced at least half of the world's solar panels and accounted for around 70% of the European solar energy panel market. An acceleration in decreasing solar panels prices and increasing unemployed European producers have caused significant harm for the European solar panel industry. Chinese solar energy panel manufacturers have exported solar energy panels nearly 45 % cheaper than those made in Europe (Emmott & Guarascio, 2013). Several EU solar groups led Germany's Solar World complained about unfair competition to EC. The decision came after its investigation, included anti-dumping and countervailing tax, which caused a significant effect on the economic relations. The decline in demand has forced China's solar energy panel industry into a crisis. In consequence of EU duties on Chinese solar energy, the price of Chinese panels imported into the EU has fallen nearly 30 % in 2013 (Fischer, 2014, p.79). So far it appears that the lower price level has been successful in increasing demand in China. In turn, the Chinese government has also reacted by launching anti-dumping and countervailing tax investigations on the imports of European wine. It is clear that China diversifies its approach to foreign policy from carrots to sticks. The French government condemned Chinese retaliatory move as inappropriate and troubling.

Table 5: Top Wine EU Importing Countries ($ billion)

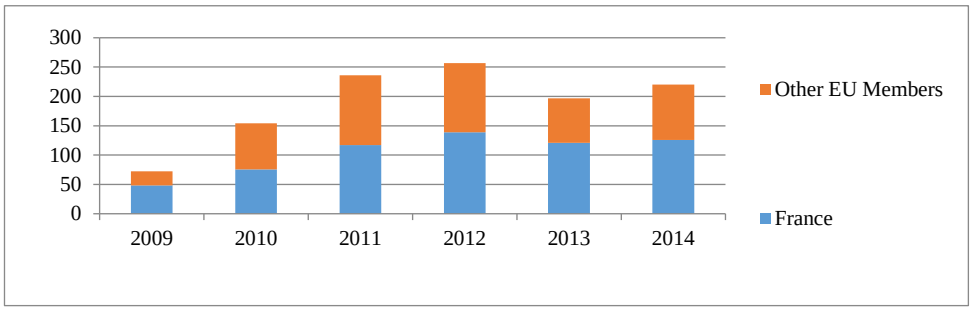

Source: Wine Annual Report and Statistics (2015).

As a result of the investigations initiated against imports of the "Solar Energy Panels" product group, EC has aimed to raise the tax rate unless panels must be priced higher than their current price according to EU accounts. 90 Chinese solar panel companies signed this agreement (Johnson &Turner, 2016, p. 356). This problem has recently been tackled with the EU member especially Germany. Thus, it has been agreed that the price of solar energy panels exported by China to the EU should not be lower than the lowest price of a solar energy panel

product. Following the conclusion of the solar energy crisis, the EU and China have reached an agreement involving wine producers. Under the terms of the agreement, European producers have committed to providing the basis for technical cooperation and assistance to develop the Chinese wine industry. In return, Chinese consumers would be encouraged to opt for European wine more widely. These investigations appeared to bring closer the possibility of a clash over trade. It would be "extremely unfortunate" for the EU. A trade war between China and the EU now appears not to be imminent. Pan Wei has said that on balance the EU needs China much more than the other way around (Fox & Godement, 2009). As two of the major trading partners, the EU and China need each other deeply more than ever.

CONCLUSION

China's reform process started with the four modernizations in 1978 and gained a successful momentum with WTO accession in 2001. China has emerged as an economic power. The changing and developing international world order has revealed the necessity of establishing relations between the EU and China. Since the establishment of diplomatic relations, bilateral trade relations have progressed rapidly. Then, the EU and China have built an increasingly diversified relations in terms of politics, military, security and culture. In the past few decades, the ties have developed and deepened considerably by embracing the term of comprehensive strategic partnership".

The EU and China have been predominantly focused on trade and economic issues. China-EU relations comprise a form of economic interdependence. The EU hasn't recognized market economy status and China has been an easy target for anti-dumping investigations. The textiles crisis in 2005 and the solar panel crisis in 2012 have been two important evidences of the fact that China is main target for anti-dumping measures. China's bid for recognition as a market economy serves not to permit levying the extended anti-dumping duties on Chinese goods.

Following the European Commission imposed definitive anti-dumping duties for imported solar panels, China thus launched the investigation into imports of European wine in a retaliatory move. Under Chinese political and economic pressure, the EU reached a deal by setting a minimum price to end a dispute over Chinese solar panel imports to EU. China abolished all tariffs on wines imports. Since the European sovereign debt crisis started, the relations emerged into the new period with the growth of interdependence. China has historically taken different approaches to solve the conflicting issues. During the crises, China has used carrot and stick approach. This essay has shown that the effect of economic interdependence may change depending on a series of dynamic variables. With this asymmetrical economic interdependence, China is becoming more immune to the negative manipulation of their economic interdependence by the EU. The EU's

ability to deal with a multitude of challenges are limited. European stability appears dependent on continued Chinese economic growth. The soft power of the European Union has declined.

As can be seen from the analysis of China and the EU economic ties and its costs and benefits, the interdependence cannot be explained a situation of equal interdependence. It is more urgent than ever to establish comprehensive and long-term strategic partnership with China. European and Chinese economic growth of positive impact on the development of trade relations accompanied by the strengthening of the strategic partnership and cooperation.

However, despite the progress within the framework of win-win cooperation in economic ties, there remain serious imbalances. The most important element that the trade relations is lagging behind the scope, intensity, pace and the level of the improvement of the political and strategic dialogues' effectiveness. In this economic environment, both China and the EU are not in competition. In brief, trade reduces the likelihood of conflict but should not be seen as a decisive factor as strategic interests.

Looking forward to the next decade, the EU-China relationship is of vital economic importance for member states, and the security of Europe as a whole depends upon harmonious relations.

As EU-China relationship largely evolves from an ordinary into a key role in step with ever-changing nature of individual European member countries, more sensitive bilateral issues will not underlie on the agenda for bilateral relations. The overall conclusion is that China-EU cooperation on economic relations has not yet reached its full potential. Both the EU and China should continue to follow the export-oriented strategy for the sustainability in their economic relations in the foreseeable future. The EU should encourage China to fulfill its WTO commitments for the purpose of developing economic ties with China. To solve the bilateral economic problems between the EU and China through cooperation will be an important source of inspiration in the rest of the world.

REFERENCES

Austermann, F. (2014). *European Union Delegations in EU Foreign Policy: A Diplomatic Service Ofdifferent Steps*. Palgrave Macmillan.

Barkin, S. J. (2013). *International Organization: Theories and Institutions*. Palgrave Macmillan, Second Edition.

Casarini, N. (2006). *The Evolution of the EU–China Relationship: From Constructive Engagement to Strategic Partnership,* Occasional Paper No. 64, Paris: European Union Institute for Security Studies.

Changhong, P. & Jiang, L. (2008). Analysis of China's Trade in 2005 and Prospects in 2006. G. Liu and L. Wang and J. Li (Eds.), In *The China Economy Yearbook. Volume 1: Analysis and Forecast of China's Economy* (123–142). Social Sciences Academic Press.

Chuang, Y. (2017). "Yīdài yīlù" wěidà zhànlüè yǔ zhōngguó hóngguān jīngjì yùn háng fēnxī ("一带一路"伟大战略与中国宏观经济运行分析), Cáijīng yù guǎnlǐ (财经与管理):138-139.

Commission of the European Communities. (1994). Towards A New Asia Strategy. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51994DC0314&from=EN (Accessed: 08.09.2018).

Commission of the European Communities. (1995). A long term policy for China-Europe Relations, Retrieved from: http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/china/docs/com95_279_en.pdf (Accessed: 14.04.2018).

Commission of the European Communities. (1998). Building a Comprehensive Partnership with China. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51998DC0181&from=EN (Accessed: 18.07.2018).

Commission of the European Communities. (2003). A maturing partnership - shared interests and challenges in EU-China relations Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ar14207 (Accessed: 03.02.2018).

Das, Dilip K. (2006). *China and India: A Tale of Two Economies*. Routledge.

Emmott, R. & Guarascio, F. (2013). Exclusive: EU to propose punitive duties on Chinese solar panels. Retrieved from: https://www.reuters.com/ (Accessed: 08.09.2018).

European Commission (2016). Trade in Goods with China, Retrieved from: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113366.pdf (Accessed: 08.07.2017).

Eurostat (2017a). Imports from China by Member State, 2017. Retrieved From: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Imports_from_China_by_Member_State,_2017.png (Accessed: 17.11.2018).

Eurostat (2017b). Exports from China by Member State, 2017. Retrieved From: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Exports_to_China_by_Member_State,_2017.png (Accessed: 17.11.2018).

Eurostat (2018). Imports, exports and trade balance in goods between the EU and China, 2008-2017. Retrieved from: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/China-EU_-_international_trade_in_goods_statistics (Accessed: 07.04.2018).

Farnell, J.& Crookes, P. I. (2016). *The Politics of EU-China Economic Relations: An Uneasy Partnership*. Springer.

Feng, Z. (2013). The EU's policy towards China and the Prospect of China-European Relation Development. Z. Hong (Eds.), In *China-Europe Relations: Review and Analysis* (37-47). Paths International Ltd.

Feng, C. (2018). Duōchóng wéijī shìjiǎo xià de ōuméng zhèngcè tiáozhěng jí zhōng'ōu guānxì (多重危机视角下的欧盟政策调整及中欧关系), *Guójì zhǎnwàng (国际展望)*,6: 78-94

Fischer, D. (2014). Green Industrial Policies in China-the Example of Solar Energy. A. Pegels (Eds.), In *Green industrial policies in emerging countries* (69-103). Routledge.

Fox J. & Godement F. (2009). *A Power Audit of EU-China Relations*. The European Council on Foreign Relations (ECFR).

Haas, E. (1958). *The Uniting of Europe*. California: Stanford University Press.

Hanemann, T & Huotari M. (2018). EU-China FDI: Working Towards Reciprocity in Investment Relations. Retrieved from: https://www.merics.org/en/papers-on-china/chinese-fdi-in-europe, (Accessed: 08.11.2018).

Hoogmartens, J. (2004). *EC Trade Law Following China's Accession to the WTO*. Kluwer Law International.

Iglesias, M. O. (2014). Currency Wars between the US and China: Where Does the EU Stand?. J. Men and W. Shen (Eds.), In *The EU, the US and China-Towards a New International Order?* (82-105). Edward Elgar Publishing.

Jain, R. (2009). The European Union and China: Indian Perceptions and Perspectives. G.Wiessala and J. F. Wilson and P. Taneja (Eds.), In *The European Union and China: Interests and Dilemmas* (139-150). European Studies.

Johnson D. &Turner C. (2016). *European Business*. Routledge.

Judt, T. (2005). A New Master Narrative? Reflections on Contemporary Anti-Americanism. D. Lacorne and T. Judt (Eds.), In *With Us or Against Us: Studies in Global Anti-Americanism* (11-34). Palgrave Macmillan.

Keohane, R. & Nye J. (1977). *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Little Brown.

Le Corre, P. & Sepulchre, A. (2016). *China's Offensive in Europe*. The Brookings Institute.

Leal-Arcas, R. (2009) 'The European Union and New Leading Powers: Towards Partnership in Strategic Trade Policy Areas', *Fordham International Law Journal*, 32(2): 345–416.

Leal-Arcas, R. (2011). "China's Economic Rise and Regional Trade". Lok-sang Ho and J. Wong (Eds.), In *APEC and the Rise of China* (93-120). World Scientific Pub Co Inc.

Lee, Y. (2014). *Safeguard Measures in World Trade: The Legal Analysis*. Third Edition. Edward Elgar Publishing Limited.

Li, K. & Song, L. (2011). The Technologicial Content of China's Exports and the Need for Quality Upgrading. J. Golley and L. Song (Eds.), In *Rising China: Global Challenges and Opportunities* (69-84). ANU E Press.

Maoz, Z. (2011). *Networks of Nations: The Evolution, Structure, and Impact of International Networks, 1818–2001*. Cambridge University Press.

Men, J. (2014). Sino-EU-US Relations: Where Are They Going?. J.Men and W. Shen (Eds.), In *The EU, the US and China Towards a New International Order?* (26-45). Edward Elgar Publishing Limited.

Pecht, M. (2006). *China's Electronics Industry: The Definitive Guide for Companies and Policy Makers with Interest in China*. William Andrew.

Prodi, R. (2004). Relations between the EU and China:more than just business EU-China Business Forum. Brussels, Retrieved From: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-04-227_en.htm. (Accessed: 09.02.2018).

Ramasamy, B. & Yeung, M. (2008). Does China have a competitive advantage in the low-end garment industry? A case study approach. United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP) (Eds.), In *Unveiling Protectionism: Regional Responses to Remaining Barriers in the textiles and clothing trade* (111–128).

Reinert, K. A. & Rajan, R. S. & Glass, A. J. & Davis, L. S. (2009). *The Princeton Encyclopedia of the World Economy.* Princeton Universty Press.

Smith, A. (1776). *Wealth of Nations*. Modern Library.

Snyder, F. (2009). *The European Union and China, 1949–2008: Basic Documents and Commentary.* Hart Publishing.

Statistics on anti-dumping, (2016). Retrieved from: https://www.wto.org, (Accessed: 05.05.2018).

Stoll, P. T. & Schorkopf, F. (2006). *WTO: World Economic Order, World Trade Law*. Brill Academic Publishers.

Sutter, R. G. (2012). *Chinese Foreign Relations: Power and Policy since the Cold War.* Rowman & Littlefield Publishers.

Yannan, T. (2013). Probe into imports of EU Wines, Retrieved From: http://usa.chinadaily.com.cn/. (Accessed:: 01.06.2108)

Yongnian, Z. & Gore L. L. P. (2014). *China Entering the Xi Jinping Era. (China Policy Series).* Routledge.

Wang H. (2014). Ōuméng jīngjì wàijiāo de tèdiǎn jí zhōngguó de yìngduì cèlüè (欧盟经济外交的特点及中国的应对策略). *Chinese Journal of European Studies*, 4:88-99.

Wine Annual Report and Statistics. (2015), Retrieved From:https://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Wine%20Annual_Rome_EU-28_3-16-2015.pdf (Accessed: 15.06.2108).

Wu B. (2005). Hòu lěngzhàn guójì tǐxì biàndòng yǔ zhōng'ōu guānxì (后冷战国际体系变动与中欧关系), *Ōuzhōu yánjiū (欧洲研究) Chinese Journal of European Studies* , 23(5):1-16.

Zongze, R. (2008). China-EU-US Relations Shaping a Constructive Future, In China-Europe Relations: Perceptions, Policies and Prospects. D. Shambaugh and E. Sandschneider and Z. Hong (Eds.), In *China-Europe Relations: Perceptions, Policies and Prospects* (287-300). Routledge.

Yayın Geliş Tarihi: 12.03.2019
Yayına Kabul Tarihi: 07.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.538661

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 715-737
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

THE ONGOING IRANIAN SECURITIZATION OF THE UNITED STATES AFTER THE NUCLEAR DEAL: AN ACTOR AND CONTEXT-BASED ANALYSIS

Sevgi BALKAN ŞAHİN[*]

Abstract

Based on the Copenhagen School's approach to the securitization theory, this paper examines the Iranian promotion of the United States (US) as a security threat in political, military, economic, and societal sectors despite the nuclear deal concluded in 2015. Analyzing the speeches of the Supreme Leader, Ayatollah Khamenei, as the highest authority in Iran, and the historical context that constitutes the structure of the Iranian-American enmity, the paper shows how Iran has engaged in legitimizing its ongoing securitization discourse vis-à-vis the United States. Within the framework of the socially created discursive historical context in which Iran portrays itself and the US identity, Iran has historically accused the United States for interfering into its domestic affairs for a possible regime change in the country. Emphasizing the embeddedness of such discourses within historical conditions, the paper highlights that Iran exploits the historical context to justify and promote its securitization against the United States.

Keywords: *Iran, United States, Securitization, Copenhagen School.*

İRAN'IN NÜKLEER ANLAŞMA SONRASI AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİNİ GÜVENLİKLEŞTİRMEYE DEVAM ETMESİ: AKTÖR VE BAĞLAM-MERKEZLİ ANALİZ

Öz

Bu çalışma, güvenlikleştirme teorisinin Kopenhag Okulu yaklaşımı çerçevesinde, 2015'te imzalanan nükleer anlaşmaya rağmen İran'ın Amerika Birleşik Devletleri'ni (ABD) siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal sektörlerde güvenlik tehdidi olarak tanımlamaya devam etmesini incelemektedir. İran'daki en yüksek siyasi otoriteyi temsil eden Ruhani Lider Ayatollah Hamaney'in konuşmaları ve İran-Amerikan düşmanlığının yapısını oluşturan tarihsel bağlam analiz edilerek İran'ın ABD'ye karşı devam eden

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Balkan Şahin, S. (2020). The ongoing Iranian securitization of the United States after the nuclear deal: An actor and context-based analysis. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 715-737.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Çağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0001-7227-4359, sbalkan@cag.edu.tr

güvenlikleştirme söylemini nasıl meşrulaştırmaya çalıştığı gösterilmiştir. Hem kendisinin hem de ABD'nin kimliğini tanımladığı söylemsel tarihsel yapı çerçevesinde İran, ABD'yi tarihsel olarak İran'da rejim değiştirmek amacıyla ülkenin iç işlerine karışmakla suçlamıştır. Bu tür söylemlerin tarihsel koşullardan kaynaklandığını vurgulayan makalede, İran'ın ABD'ye karşı yürüttüğü güvenlikleştirme sürecini meşrulaştırmak için tarihsel bağlamdan yararlandığı ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *İran, Amerika Birleşik Devletleri, Güvenlikleştirme, Kopenhag Okulu.*

INTRODUCTION

After a decade of tough negotiations, Iran signed the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) with the P5+1 countries (five permanent members of the Security Council and Germany). According to the deal concluded on 14 July 2015, Iran has agreed to reduce large parts of its nuclear infrastructure in exchange for the gradual abolition of sanctions that hit its key energy and financial sectors. The deal has raised prospects for a rapprochement between Iran and the US that would go beyond the nuclear field such as the acceleration of the Arab Israeli peace process, the prospect for stability in Iraq and Afghanistan, and enhancement of the efforts to fight against terrorists groups (Parliamentary Records, 18 November 2014). However, the Supreme Leader, Ayatollah Ali Khamenei, declared that the deal with the West in the nuclear area would not lead to any wider shift in Iran's relationship with the US or its policies in the Middle East (Khamenei, 18 July 2015). In an uncompromising attitude towards the US, Khamenei stated that, "our policy toward the arrogant government of America will not change in any way" (Khamenei, 18 July 2015). Moreover, framing the US as the greatest threat to the global security (Khamenei, 19 April 2015), Khamenei (9 April 2015) highlighted that negotiations carried out with the US was only limited to the nuclear issue (Khamenei, 23 March 2015).

The Iranian uncompromising attitude towards the US was complemented by the American hard-line position that depicted Iran as seeking nuclear weapons and posing a great threat to regional and world security (Parliamentary Records, 12 October 2017; 22 July 2015). The harsh criticisms against Iran has particularly increased under the Trump administration that highlighted the need to revise the 2015 nuclear deal in order to toughen its provisions and restrict the capacity of Iran to develop ballistic missiles (White House, 2017, p.49). When the President Trump pulled the United States from the nuclear deal on 8 May 2018, Ayatollah Khamenei (23 August 2018; 22 July 2018; 30 June 2018) announced that Iran would not negotiate with the United States that always broke its promises and proved its untrustworthiness by nullifying the deal.

The structural basis of the Iranian animosity towards the United States has been examined by various scholars that comprehensively reflected how Iran represented itself and the US particularly in the context of history and threat

constructions (Duncombe, 2016; Shoaib, 2016; Adib-Moghaddam, 2007; 2009; Buonomo, 2018). Making references to historical incidents such as the suppression of the Iranian people during the Shah period and hypocrisy of the West in the Iran-Iraq war, Buonomo (2018) examines the hostility of the Iranian Supreme Leader, Ayatollah Khamanei to the US and Israel. Highlighting how Iran constructed the US as a foremost threat based on the binary representations of the positive-self and the negative-other, Adib-Moghaddam (2009) depicts the Iranian representation of the US as an enemy that tries to undermine Iran. Analyzing how negative mutual representations of Iran and the US have led to the rise of the feelings of misrecognition and disrespect, Duncombe (2016) shows the increasing Iranian-American frustration throughout nuclear negotiations. Building upon this literature, the paper examines how Iran has reproduced its enmity towards the United States by engaging in a securitization process of the US. It argues that the Iranian Supreme Leader, Ayatollah Khamanei, has kept on securitizing the US as a major threat both when negotiations were ongoing for a nuclear deal and after the deal was concluded.

Based on the analytical tools of the Copenhagen school that emphasizes the role of the securitization actors, their speech acts and the context these discourses are embedded in the securitization process, the analysis starts with identifying the core actor that conducts the securitization process of the US. The paper acknowledges the role of the President, Islamic Revolutionary Guard, and the Supreme National Security Council in the Iranian securitization process of the US. However, considering the constitutional and symbolic power of the Supreme Leader as the highest political authority in Iran compared to other political figures (Ganji, 2013), the paper analyses the data retrieved from Ayatollah Khamenei's official statements. The texts examined are selected from the statements made by Ayatollah Khamenei since 2013 when Iran agreed on the Geneva Interim Agreement as part of the multilateral efforts to solve the disputed aspects of the Iranian nuclear program. The texts examined helped identify and understand how Khamenei constructed, reinforced and legitimized his speech acts that framed the US as an existential threat to the Iranian political, economic, and societal interests.

This paper is composed of three parts. The first part presents the main elements of the securitization theory. The second part highlights the historical context of the construction of the Iranian-American enmity. This part emphasizes critical historical moments such as the 1953 coup organized by the Central Intelligence Agency (CIA) to oust Mossadegh government, the American support extended to the Shah regime despite its undemocratic and repressive nature, attempts of regime change, and the role of the sanctions imposed on Iran by the US particularly pursuant to the reveal of the Iranian nuclear program. The third part examines the speech acts used by Khamenei to conduct and justify the political, economic and societal securitization of the United States.

MAIN ELEMENTS OF THE COPENHAGEN SCHOOL OF SECURITY STUDIES

Based on constructivist ontology and an interpretivist epistemology, securitization theory holds that truth is not objective; rather it is created and made meaningful by the ideas, discourses, and insights of human beings (Wæver, 1995). Assuming that social reality is intersubjectively constructed; thus can be changed by human agency, this perspective rejects the realist conceptualization of security that is argued to be fixed and given by geopolitical realities (Buzan et al.,1998, p.31). Securitization theory analyzes the construction and deconstruction of threats as a social reality by using speech acts, images, tools and practices (Balzacq, 2011). It considers security as a 'speech act', which is not given but constructed through a discursive process (Wæver, 2003, p.48). A speech act is a security utterance that frames the issue in conflictual terms that it becomes represented and recognized as a threat (Wæver, 1995).

The Copenhagen School considers traditional approaches insufficient to understand post-Cold War security challenges including civil strife, illegal migration, refugee crisis, environmental degradation, climate change, transnational terrorism, and health epidemics. It has thus widened the scope of security to other spheres other than military including economic, environmental, societal, and political sectors (Buzan et al., 1998, p.32). It accordingly examines how political elite moves issues like migration, environmental degradation or religion into the realm of security through speech acts. The sectors of securitization help us better analyze which referent objects are framed as being subject to an existential threat. Buzan et al. (1998, pp.22-23) identify states, sovereignty or the ideology of states, national companies, collective identities such as nations and religions, and individual species and climate as the possible referent objects in the military, political, economic, societal and environmental sectors, respectively.

Conceptualizing security in broader terms, the Copenhagen school is composed of three pillars: Securitization, sectors of securitization, and Regional Security Complex Theory. Considering proximity as an important factor in security studies, Regional Security Complex Theory focuses on subsystems or regions defined as units having specific characteristics that differentiate them from other units within the international system (Buzan et al., 1998, p.6). According to Regional Security Complex Theory, unlike the anarchical nature of the international system that is fixed, the structures of subsystems can change due to significant shifts in major components of the security complex such as the distribution of power among major units and the patterns of friendship and enmity among the units (Buzan et al., 1998, p.13). Emphasizing the existence of superpowers, great powers and regional powers as three types of power in the international system, this theory highlights the level of interdependence between them. Buzan and Wæver (2003, p.43) emphasize that the actions and tactics that will be used by the first two groups of power to dominate certain regions will differ

in different regions because of the unique characteristics and features of each region.

The securitization pillar has put forward that a certain issue is securitized when identified as a threat to a referent object; requiring extraordinary measures (Buzan et al., 1998, pp.24-25). According to the Copenhagen School, deciding on which issues to securitize as a threat is a political choice (Buzan et al., 1998, p.29). The politically decided and socially constructed securitization process is analyzed through three levels of analysis: agents, acts and context. The agents level of analysis deals with revealing the actors that are engaged in securitizing issues and/or the actors that resist such securitizing initiatives. While securitizing a particular issue, the securitizing actor, including political leaders, bureaucracies, governments, lobby and pressure groups, labels a particular issue as a national security threat by using certain words, phrases and actions in order to justify a certain policy tool to be implemented (Buzan et al, 1998, p.40). Wæver (2003, p.9) has suggested that by framing a specific issue as an eminent threat, the political elite claims a right to take extraordinary measures to combat it.

Although it is the securitizing actor that frames a certain issue as an immediate threat through speech acts, the audience must accept that there is an existential threat that requires extraordinary measures. Issues become securitized based on an intersubjective interaction between the securitizing actor and the audience that gives consent to the securitization discourse. It is thus necessary to persuade the audience to internalize the threat claims of the securitizing actor. Balzacq (2011) emphasizes the need for the securitization actor to use the right language, body gestures, and ideas to convince the public for the urgency of a specific security threat.

While the agent level of analysis focuses on the discursive practices of securitization actors during the securitization process, the context level of analysis is concerned with studying the context in which securitization process occurs. It deals with the social and historical construction of the structure on which common interpretations regarding what constitutes a threat and how that particular threat might be abolished is grounded (Buzan et al., 1998, p.26). Criticizing the Copenhagen School's overemphasis on the role of textual analysis while ignoring contextual analysis, the sociological approach to the securitization theory (Paris School) focuses on both the context in which securitization discourses are embedded and the practices of the institutions on a given security issue (Balzacq, 2011). The Paris School insists on the examination of the broader context in which securitization process occurs, rather than focusing narrowly on political elites and their speech acts. McDonald (2008) similarly highlights the need to examine the role of the context in securitization theory to understand why particular securitization claims have repercussions on a particular audience.

The acts level of analysis examines the outcomes of policy instruments and tools that are used by securitizing actors to overcome threats in the securitization process (Balzacq, 2011). It deals with the impact of the constructed social reality on security concerns. Instead of focusing on the securitizing actors and the nature of their discourse, the Paris School examines the outcomes and effects of security discourses in real life conditions (Balzacq, 2011). It empirically examines the outcomes of a particular securitization instrument and tool in the construction and consolidation of a security threat.

While this paper adopts the Copenhagen School's approach to the security studies, it adds the Paris School's concept of context as another component of securitization theory, enabling an agent and context level of analysis. Accordingly, it is interested in how an issue is presented as a real threat through speech acts that are embedded in certain historical contexts. Such an approach is crucial in uncovering the socially constructed and context dependent nature of the Iranian-American enmity sustained by core political actors.

TRACING THE HISTORICAL CONTEXT OF THE IRANIAN-AMERICAN ENMITY

The involvement of the CIA in the coup that ousted Mohammad Mosaddegh from power in 1953 constructed the basis for the hostile relations between Iran and the US. The US role in the overthrow of an elected government in Iran shaped the identity of Iranians by creating a negative historical image of the US (Kinzer, 2003). The subsequent American support extended to the Shah despite his autocratic rule and repression through partnerships and trade in oil and arm sale triggered a sense of mistrust towards the US. The US began to be seen as the Great Satan, which referred to the imperialistic power that put an end to democratic rule in Iran through a coup and corrupted the Iranian culture (Beeman, 2005, p.67; Khamenei, 18 October 2017; Khamenei, 17 September 2017).

What further undermined the Iranians' view about the credibility of the US was the American support to Iraq during the Iran-Iraq war. Considering Iraq as a counterbalance to the post-revolutionary Iran, the US supported Saddam Hussein in his war against Iran. Iran has accused the US for preventing efforts for the declaration of Iraq by the United Nations Security Council as an aggressor state that violated international peace and security by invading Iran (Khamenei, 14 April 2018). The Western support extended to Saddam Hussein coupled with the inaction of the United Nations to punish Iraq for its use of chemical weapons against Iran made the Iranian political elite to conclude that Iran was in a self-help situation to preserve its security and independence (Khamenei, 14 April 2018). Moreover, given the country's success in keeping its territorial boundaries intact throughout the war with Iraq, Iran became convinced that it could challenge any external threat by maintaining its national unity and solidarity (Khamanei, 11 March 2018). Such

incidents have left an enduring influence on the Iranian politics and steeled the sense of nationalism in Iran.

The death of the Iranian Supreme Leader, Ayatollah Khomeini in 1989 and the rise of a pragmatic President Rafsanjani as President raised hopes for cooperation between Iran and the US. Iran played a positive role in helping the release of American hostages in April 1990, but the US did not react positively to this Iranian goodwill gesture. Iranian-American relations continued to be extremely tense after the then US President Bush signed in October 1992 the Iran-Iraq Arms Nonproliferation Act that aimed at containing rogue states (Ferrero, 2013, 47). The Clinton administration dramatized already tense relations by embarking on the containment policy that further institutionalized the negative image of the Iranian state. Accusing Iran of sponsoring international terrorism and seeking weapons of mass destruction, Clinton issued in 1995 two executive orders that put a ban on trade and investment in Iran and broadened the 1987 sanctions imposed on Iranian imports by the Reagan administration. As a reaction to these sanctions, Iran increased its existing ties with groups like Hezbollah and Hamas (Mohseni-Cheraghlou, 2015, p.100).

Another incident that increased the Iranian enmity towards the US was the latter's unwillingness to respond positively to the 'dialogue on civilizations' initiative of the reformist Khatami government. After his initiative that aimed at reaching out to the US in a January 1998 CNN interview was welcome with caution by the US, President Khatami (quoted in Pollack, 2005, 314) stated that, "We will not accept bullying and domination-seeking policies, and any changes in our policies towards the USA depends on changes in the attitude and positions of the USA concerning Iran's Islamic revolution".

The September 11 2001 terrorist attacks arouse the sympathy from the Iranian public for the American people and the US war on terror opened a space for both countries to cooperate against the Taliban regime in Afghanistan. Iran helped the US military operation in Afghanistan by persuading certain warlords to abandon their bids for power and assisted the US in forming the interim government (Mohseni-Cheraghlou, 2015, pp.108-109). However, the negative depictions of one another of both countries continued along the same lines. In 2002, President Bush accused Iran of exporting terrorism and declared it as an axis of evil that threatened regional and global peace. Denouncing the rhetoric of Bush for being arrogant and humiliatingly aggressive, Khamenei declared the US to be the most hated Satan in the world (Clawson and Rubin, 2005, p.153). Bush's axis of evil speech that aimed at transforming those hostile regimes to become democratic states by force if necessary has reinforced Tehran's deep-seated mistrust of Washington.

Faced with the US occupation of Iraq in 2003, coupled with threatening rhetoric of the Bush administration about regime change in Iran, Iran made an

important initiative toward rapprochement for mending its antagonistic relationship with the United States. With a grand bargain proposal submitted to the US in May 2003, Iran declared its commitment to withdraw its assistance from terrorist groups, contribute to the peaceful resolution of the Arab-Israeli conflict, and engage in full cooperation on its nuclear program (Mohseni-Cheraghlou, 2015, p.111). In exchange, Iran asked for the recognition of its Islamic regime, alleviation of its security concerns, abolition of all sanctions, and access to nuclear technology for peaceful reasons (Parsi, 2007, pp.243-247). When the then Bush administration rejected the proposal, anti-American rhetoric that emphasized the political danger of reaching out to the United States increased in Iran. Iran engaged in constraining US efforts to weaken the Islamic regime. In order to maximize the cost of the Iraqi occupation, and thus reduce the risk of future US invasion of Iran, Iran fought a proxy war to weaken the US military in Iraq (Mohseni-Cheraghlou, 2015, p.112).

After the clandestine Iranian nuclear program came to light in 2002, the mutual animosity and mistrust between Iran and the US escalated to a higher level. Each state continued to represent the other in a negative narrative and themselves in a positive manner. Given their decades of negative identity conceptions, the US and Iranian explanations regarding the Iranian nuclear program contradicted each other. Iran claimed that its nuclear program was built on civilian purposes, aiming at generating electricity (Khamenei, 17 September 2017; 9 May 2018). Iran insisted on its right to be able to enrich uranium, while the US insisted that Iran conducted a nuclear program with military intentions and violated international norms (Parliamentary Records, 29 April 2015; 7 May 2015; 12 October 2017). Although Iran denied such charges by arguing that nuclear weapons had no place in Iran's security strategy (Khamenei, 9 April 2015), Iran was subject to severe sanctions that heavily hit its economy.

The negative consequences of sanctions on the Iranian economy played an important role in the rise of Hassan Rouhani who replaced the hardliner Mahmud Ahmedinejad and committed himself to change the trajectory of Iran's foreign policy from confrontation to cooperation. Unlike previous years of opposition to direct talks with Americans, Khamenei embarked on the concept of heroic flexibility and allowed engagement with the US for negotiations to be conducted on the Iranian nuclear program. Iran held a series of talks with the United States, France, the United Kingdom, China, Russia, and Germany (P5+1). After multiple rounds of negotiations, on 24 November 2013, the parties signed the Geneva Interim Agreement (Joint Plan of Action) that sought a permanent solution to the disputed aspects of the Iranian nuclear program. The framework of a Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) that was concluded on 2 April 2015 was finalized by all parties on 14 July 2015. In accordance with the deal, Iran undertook to reduce its enriched uranium capacity by 98%, put restrictions on the amount of its centrifuges for 15 years, give an end to its capacity to produce plutonium that could be used in weapons construction, and allow comprehensive and spontenous surveillance to be conducted by the International Atomic Energy Association

(IAEA). The Iranian pragmatist President Hasan Rouhani described the nuclear deal as a 'golden page in history' for Iran as it enabled the country to get rid of sanctions that hit its economy badly (www.telegraph.co.uk). Despite the acknowledgement of the nuclear deal that yielded sanctions relief, Khamenei kept on securitizing the US in economic, political, military, and societal sectors as examined below.

THE IRANIAN SECURITIZATION OF THE UNITED STATES IN POLITICAL, ECONOMIC AND SOCIETAL SECTORS

Describing security as 'one of the primary blessings of God', Khamenei (17 September 2017) highlighted that scientific, moral and human progress in a country depended on the existence of security. Promoting security as such, he labeled the US as the vicious Satan that posed a threat to the Iranian security by saying: "The US and its cohorts have been trying to take away security from this country. In the course of the past 38 years, one of our main tasks has been to preserve security" (Khamenei, 17 September 2017). Khamenei argued that the US pursued a short-term, medium-term and long-term goal to undermine security in Iran. He described American short-term goal as creating domestic disorder and chaos to delegitimize the Islamic Republic; medium-term objective as undermining the economy of the country and the living conditions of Iranian people, and the long-term objective as destroying the Islamic regime (Khamenei, 10 May 2017).

When securitizing the US, Khamenei often appealed to themes such as Islamic unity, counter-hegemony, independence, resistance, and nationalism (Khamenei, 30 June 2018; Khamenei, 24 May 2018; Khamenei, 26 September 2016; 14 June 2016). By using these signifiers, the Supreme Leader Ayatollah Khamenei fixed social realities about the US in political, military, economic, and societal sectors. He also grounded his socially constructed realities on the historical context which constituted the structure of the mutual enmity between the US and Iran. As presented below, the 1953 overthrow of the Mosaddegh government by the involvement of the CIA, the American support to the Shah despite his autocratic rule and repression, and the American support to Saddam regime against Iran during the Iraq-Iran war have been the dominant historical narratives used by the Supreme Leader to justify his political, military, economic, and societal securitization of the US.

The United States as a Political Threat

One of the dominant speech acts used by Ayatollah Khamenei for the securitization of the US in the political sector is 'The US wants to overthrow the Islamic regime in Iran'. There is almost no speech of Khamenei without emphasizing the role of the enemy, the US, that attempted to destruct the regime in Iran (Khamenei, 18 July 2015, 2 July 2016, 27 December 2017, 23 May 2018, 9 May 2018, 10 January 2018). He constantly emphasized the US efforts to

undermine Islamic Republic through hostile measures such as imposing sanctions, attacking Iranian centers in the Persian Gulf, conducting political and economic propaganda against Iran, creating domestic rift, and shooting anti-Iranian movies (Khamenei, 24 May 2018; 27 December 2017, 2 November 2017; 2 November 2016). Emphasizing the American ambition for ending the Islamic regime in Iran, Khamenei stressed that:

> America did not fail to take any course of action that was in its power in order to harm our people and our country in military, economic and security areas and in the area of cultural communications. Their enmity was and still is towards our Revolution (Khamenei, 8 February 2015).

He often reminded the Iranian people about the political, material and logistical support given to Saddam regime by the US and other NATO allies during the eight year war between Iraq and Iran (Khamenei, 2 November 2016; 14 April 2018; 11 March 2018). Highlighting how much the Iranian people suffered from the consequences of the war, Khamenei said that:

> About 29 years have passed since the war ended; we still have people among our [former] combatants, who are afflicted [and] are suffering because of chemical contaminations of that time [and] many have been martyred in this way. The imposed war was a huge international conspiracy by the most powerful of the world's powers against the nascent Islamic Republic (Khamenei, 11 March 2018).

The possibility of the American infiltration to Iranian affairs was another major discourse often used by Khamenei to justify his political securitization of the US (Khamenei, 9 April 2015). After the nuclear deal was signed in July 2015, Khamenei began to accuse the US of trying to use Iran's nuclear negotiations with P5+1 countries as an instrument for infiltration into Iran. Khamenei underlined the importance of being alert against US efforts to "boost its economic, political and cultural infiltration into Iran" (Khamenei, 17 August 2015). He insisted that the negotiations between Iran and the US were limited to the nuclear issue. He made it clear that the nuclear deal with the West would not lead to any wider shift in Iran's relationship with the US or its policies in the Middle East (Khamenei, 18 July 2015; 23 March 2015). Emphasizing the clash of interest between the US and the Iranian policies in the region, Khamenei stated that Iran would keep on supporting the people of Palestine, Syria, Yemen, Lebanon, Iraq, and Bahrain (Khamenei, 17 August 2015; 18 July 2015).

Khamenei also constantly presented the US as an actor that cannot be cooperated with. When Iran was negotiating with P5+1 countries on the details of the nuclear deal, he kept on presenting the US as obstinate and deceitful that failed to keep its promises by saying:

> The US may want to confine our country, our people and our negotiators inside a circle on the issue of details. I have never been optimistic about

> negotiations with America. This pessimism is not based on an illusion- rather- it is based on experience (9 April 2015).

Upon the withdrawal of the US from the nuclear deal on 8 May 2018, Khamenei (23 May 2018; 30 June 2018) accused the US for historically being deceptive, telling lies, and breaking promises, and presented the US as an actor that can never be trusted. Emphasizing the loss of credibility of Americans in terms of morality, legitimacy, and political credibility, he stressed the impossibility of working and negotiating with the US by saying:

> You see that they easily terminate this international agreement, violate their own signature, go back on their word and say 'no, we do not accept' [this agreement]. Well, with such a government, you cannot sit down and negotiate, it cannot be trusted, no contract can be signed with it, [and] you cannot work with it (Khamenei, 30 June 2018).

To justify his discourse on the unreliability of the US, he often reminded the Iranian people about the American involvement in the coup against the democratically elected Mosaddeq government in 1953 by saying:

> Dr. Mosaddeq trusted and relied on the Americans so that he could free himself from the pressure of the English. Instead of helping Dr. Mosaddeq who had trusted them, the Americans allied themselves with the English. They dispatched their agents into our country and they launched the coup. Anyone who trusted America received a blow (Khamenei, 3 November 2013).

Another common speech act used by Khamenei for the securitization of the US is: 'The US poses a threat to regional peace and stability' (Khamenei, 27 December 2017; 30 June 2018, 9 February 2018, 17 January 2018). Emphasizing the divisive policies of the United States in the region, Khamenei argued that Iran supported the territorial integrity of regional countries, while the US struggled for disintegrating Iraq, Syria, Lebanon, and Yemen. Noting the incompatible clash of interests between the US and Iran over regional policies, Khamenei said that, "They seek to partition the regional countries and create smaller and subordinate countries, but through the God's power and grace, this will never happen" (Khamenei, 17 August 2015).

While accusing the US for posing a threat to the world, Khamenei positioned Iran as a responsible state that viewed security as the biggest divine blessing and resisted hegemonic powers for the sake of its own security and that of others (Khamenei, 18 October 2017). Referring to the ongoing events in Yemen and Gaza and the war on Lebanon as examples of non-compliance with international norms and attributing the insecurity in the Middle East region to the US divisive efforts, Khamenei accused the US for being behind many massacres that existed in several parts of the world. He stated that "Like a leech, the US is after sucking nations' assets and resources" (Khamenei, 18 October 2017).

Highlighting the US intention to establish Western-oriented regimes in countries like Syria, Lebanon and Iraq and exerting influence from Nile to Euphrates, Khamenei argued that:

> They had a certain plan for this region. The main axis and heart of this plan was comprised of Syria, Lebanon and Iraq. Some governments were supposed to come to power in those three countries which would completely obey and serve the US (Khamenei, 21 September 2017).

In addition to accusing the US for committing many crimes in Iraq, Syria and elsewhere, Khamenei also often insisted that it was the US that created terrorist organizations such as the Islamic State of Iraq and Syria (ISIS), the Nusra Front and other such groups that massacred innocent people (Khamenei, 21 September 2017; 18 October 2017; 17 September 2017; 30 June 2018, 9 February 2018). Labeling the US as corrupted and oppressive, Khamenei further emhasized the role of the US in supporting terrorists by saying:

> They supported DAESH as much as they could. In the present time too, despite all the fuss that they kick up, they are still helping DAESH and takfiris like DAESH behind the scenes... Is there any corruption which is graver than this? (Khamenei, 27 December 2017).

The US as an Economic Threat

The most common speech act Khamenei used for the securitization of the US in the economic sector is: 'The US conducts economic war against Iran' (Khamenei, 5 June 2016; 23 August 2018). Khamenei argued that the objective of the US in the economic war was to create dissatisfaction and discontentment which would in turn lead to internal turmoil in Iran (Khamenei, 23 August 2018). He highlighted the American efforts to undermine the living standards of the Iranian people in order to alienate them from the Islamic regime by saying: "Our enemies say openly that their objective behind economic pressures is a political one. Their objective is to turn the Iranian people against the Islamic establishment" (Khamenei, 23 March 2015).

Emphasizing the role of the American Treasury in conducting the economic war against Iran, Khamenei put forward that: "I tell you that our enemy has moved its war room into the [US] Department of Treasury; instead of Department of Defense, the war [room] against us is their Department of Treasury" (24 May 2018). Khamenei argued that by using its powerful economic institutions such as the Treasury, the US wanted to harm the Iranian economy by ensuring that:

> The economy should not move forward, the people's livelihood issues should be up in the air, labor and production should be low in the country, unemployment should become epidemic in the country in the form of a disaster and the people should become disappointed at the Islamic Republic

> and the Islamic government because of their livelihood problems. This is the enemy's goal (Khamenei, 10 May 2017).

The US opposition to Iran's nuclear program as an attempt to keep Iran underdeveloped is another narrative Khamenei embarked on frequently to justify his discourse about the American economic war against Iran. Khamenei presented the nuclear-related economic sanctions imposed on Iran by the US as part of the economic war the US conducted against Iran (Khamenei, 27 November 2014; 17 January 2018). He labeled imposed sanctions as a pretext for regime change in Iran by saying: "Our country's strong and independent economy is a source of power for us. That is why they are opposed to it. They impose sanctions to damage the economy" (Khamenei, 10 May 2017). He claimed that United States opposes to Iran's nuclear program not for the sake of the proliferation threat, but rather because of the independence and economic leverage Iran would gain. Khamenei claimed that:

> Neither democracy, nor human rights, nor the nuclear issue are important to them. The issue is that the Islamic Republic is standing on its own feet, is relying on its own power, is standing firm by relying on Allah and is making progress in different areas. They do not like this, and so be it (Khamenei, 26 June 2013).

Presenting American objections against Iranian nuclear program as a pretext by the US to prevent Iran from using nuclear technology for peaceful purposes, Khamenei argued that Iran faced systematic discrimination in purchasing nuclear fuel due to US interventions to cancel contracts and sanction companies that did business with Iran (Bali, 2008, p.102). Presenting the nuclear capacity of the country as essential "both for [generation of] energy, and for [production of] nuclear drugs, for converting sea water to fresh water, and for many other needs in agricultural and non-agriculture fields", Khamenei declared that Iran would never renounce its peaceful nuclear rights under pressure (Khamenei, 17 September 2017; 9 May 2018).

Declaring Iran's technological achievements as a source of pride, prestige, and status, Khamenei highlighted the importance of knowledge and technological achievement to confront the unjust pressure exerted by the US to push Iran into backwardness (Khamenei, 24 May 2018; Khamenei, 18 October 2017). Emphasizing the importance of scientific development as a great asset for the nation, Khamenei stated that:

> The enemy is opposed to every element of power in the Islamic Republic. Despite the enemy's efforts, we should try to increase the elements of power inside the Islamic Republic. One of these elements is science which you are involved with. This is really an arena of fighting and it is a source of power for the country (Khamenei, 18 October 2017).

Promoting scientific progress and knowledge as the 'main pillars of the Iranian national resistance' against the US, Khamenei (18 October 2017) presented its nuclear program as a tool to acquire nuclear technology necessary for Iran to become self-reliant in the nuclear area. Accusing the US for opposing Iranian efforts to achieve innovation based on its indigenous capacity, he considered any compromise in this issue to be against the country's nationalistic interests and its sovereignty (Khamenei, 23 March 2015). In order to undermine efforts of the US to weaken Iran, Khamenei encouraged resistance through scientific and economic jihad which referred to the ambitious movement that intended to make Iran a prosperous country (Khamenei, 23 March 2015). To this end, Khamenei stated that:

> Today, the economic sector has turned into a battlefield, a warfront, due to the US hostile policies - a specific type of war. In this battlefield, anyone making efforts to the benefit of the country would be making jihad. Today, anyone who can help the country's economy would be making a jihadi move (Khamenei, 23 March 2015).

Khamenei argued that the only way to defeat the US in its economic war against Iran was to endorse the slogan 'The Economy of Resistance: National Production and Employment' that was formulated by the Khamenei himself to strengthen the Iranian economy (Khamenei, 10 May 2017). Khamenei also highlighted the need to strengthen ties with the Iranian people to nullify American efforts of undermining Iranian economy by saying:

> The courageous and motivated youth of the country should know that the enemy is opposed to their independence, dignity, progress, and presence in the arenas of science and politics. The economic pressures, which they primarily exert on the people, pursue a goal of tiring and exhausting the people. By Allah's favor and grace, we will strengthen our bond with the people. We will preserve our enemy-breaking solidarity (Khamenei, 30 June 2018).

The US as a Societal Threat

One of the dominant speech acts used by Khamenei for the securitization of the US in the societal sector is: 'The US tries to infiltrate into Iran to spread Western culture to turn Iranian people against the Islamic regime'. Khamenei highlighted that the US failed in its efforts to defeat Iran militarily and economically, thus it initiated a cultural war against the country by saying:

> The real war is a cultural war. There are so many television and internet networks which are busy diverting the hearts and minds of our youth away from religion, our sacred beliefs, morality, modesty and the like. They are working in a serious manner and they are spending heavily on this. The real war is this (Khamenei, 15 February 2017).

Presenting the cultural war the US conducted against Iran as more threatening than a military war, Khamenei warned the Iranian people to be alert against American cultural attacks by saying:

> If the enemy makes a military move, it will make the people more motivated and it will make them clench their fists against them more firmly. This is what a military move does. A cultural attack, however, works in the opposite way. If the enemy manages to launch a cultural attack, it will sap individuals' energy, it will make them indecisive, it will weaken their willpower, it will take away the youth from the country and it will render valuable forces useless. This is a cultural attack (Khamenei, 6 March 2017).

When highlighting the US cultural war efforts, Khamenei accused the US for using think tanks as major instruments of its cultural war against Iran. He indicated that:

> The enemies are thinking. In the chambers that they refer to as "think tanks", they are busy thinking about how they can infiltrate the culture of the people of Iran and how they can convert the youth. Their desire is to make you youth – who breathe today with the love of Imam (r.a.), with the love of the Revolution, and with the love of lofty religious, Islamic and revolutionary values – become empty of all these values and turn into elements which are dependent on western culture and philosophy (Khamenei, 6 March 2017).

In addition to think tanks, Khamenei often accused the media as another instrument used by the US and its allies in the region to destabilize Iran by shaping people's perceptions about the Islamic regime. Khamenei (6 September 2018) argued that the US was 'striving to contaminate the media and thinking atmosphere of the society' through the brigade of media war it launched against Iran. He further elaborated on this issue by saying:

> This media war is aimed at creating anxiety, anguish, hopelessness and a feeling of having hit a dead end as well as making the people cynical about one another and about the governing bodies, and exaggerating and amplifying the economic problems in the minds of the society (Khamenei, 6 September 2018).

Using the famous cartoon 'Tom and Jerry' as a metaphor to convince the Iranian people that the US would never be successful in its efforts to undermine Iran through its societal, economic, political, and military war, Khamenei indicated that:

> [Despite] all steps that they took, [and] all the force that they used [and although] they took advantage of various means, all of them failed. It is

> like that famous cat in the story of "Tom and Jerry," [because] in all their numerous plans, they finally failed. (Khamenei, 30 June 2018).

Emphasizing the importance of the Islamic Revolution and the Islamic unity in challenging US cultural attack against Iran, Khamenei often reminded the Iranian people how the Revolution increased national self-confidence of the Iranian people to shape the conditions of their country (Khamenei, 30 June 2018, 9 May 2018, 22 March 2018). He highlighted how this confidence deriving from the Islamic regime enabled the country to defeat the US in its cultural war against Iran (Khamenei, 23 August 2018). Embarking on discourses such as independence and national self-confidence, Khamenei declared that:

> We will not give up our dignity, which has been obtained through Islam and Islamic Establishment and revolutionary movement and revolutionary attitude and revolutionary ideals. Today, enemies are challenging [us] and every day they pose a specific challenge to the Islamic Republic of Iran. We are not daunted; we are not afraid (Khamenei, 20 May 2015).

CONCLUSION

This paper has examined the central role of the Iranian Supreme Leader, Ayatollah Khamenei, in framing the United States as a security threat to the regime of the state and identity of the Iranian nation despite the nuclear deal concluded in July 2015. By using the analytical tools of the Copenhagen School, the paper has shown how Khamenei framed the US as a pharaoh state that attempted to undermine the Iranian revolution, prevent the scientific and economic development of Iran, disrupt regional and global peace, disrespect Iranian cultural traits, and weaken Iran's national security. It demonstrated that such political, military, economic, and societal securitization of the US were articulated along speech acts, including 'The US wants to overthrow the Islamic regime in Iran', 'The US poses a threat to regional peace and stability', 'The US conducts economic war against Iran', and 'The US tries to infiltrate into Iran to spread Western culture to turn Iranian people against the Islamic regime'.

The analysis of such speech acts revealed that the speech acts used by Khamenei to securitize the US economically, politically, militarily and societally were grounded in the discursive historical context. The paper highlighted that the historical context that shaped Khamanei's perception of the world and thus his discourses helped us to understand his speech acts that framed the US as a enemy that could harm Iran in political, military, economic, and societal sectors. It has accordingly demonstrated that the historical atrocities, including the 1953 coup against the democratically elected Mosaddegh government, the American support for Saddam during Iran-Iraq war, the imposition of sanctions on the Iranian nuclear program, and attempts of regime change in Iran have still been the dominant narratives used by the Supreme Leader to construct an evil image of the US.

The paper has highlighted the call of Khamenei for resisting the illegitimate practices of the United States in the pursuit of its national security by using speech acts that emphasized the need to maintain Iranian independence and self-esteem. In line with the analytical framework of the Copenhagen school of security studies, the Iranian nation as the targeted audience must accept the securitization claims of the Iranian leader vis-a-vis the US in order to respond to this call. This paper, however, does not analyze whether Iranians accept the securitization attempts conducted by the Supreme Leader. As rightly emphasized by the Paris School that considers the role of the audience as under-theorized and insufficiently defined in the securitization framework (Balzacq, 2005), further research is needed to reveal the audience' reaction to the securitization claims of the Supreme Leader. A broad public questionaire might be conducted to reveal to what extent Khamenei's securitization of the US has been internalized by the Iranian people.

Considering security as an intersubjective process, the paper acknowledged that both Iran and the United States have intersubjectively reconstructed their mutual mistrust and perception of the other as a threat and an enemy. Despite the recognition of the mutually constructed nature of the US-Iranian enmity, this paper focused on the Iranian construction of the US as a security threat. The American contribution to the antagonistic structure between two countries is left aside for further research. Another related topic for further research might be the analysis of visual representations used by the Iran and the US in the their mutual securitization of each other as a threat.

REFERENCES

Adib-Moghaddam, A. (2009). Discourse and violence: The friend-enemy conjunction in contemporary Iranian-American relations. *Critical Studies on Terrorism, 2*(3), 512-526.

Adib-Moghaddam, A. (2007). Manufacturing War: Iran in the neo-conservative imagination. *Third World Quarterly, 28*(3), 635-653.

Bali, A.Ü. (2008). At the nuclear precipice: Iran. R. Falk and D. Krieger (Eds.), In *At the Nuclear Precipice: Catastrophe or Transformation? (*pp.97-161). New York: Palgrave Macmillan.

Buonomo, T. (2018). Iran's supreme leader: an analysis of his hostility toward the U.S. and Israel. *Middle East Policy, 25*(1), 33-45.

Balzacq, T. (2005). The three faces of securitization: Political agency, audience and context. *European Journal of International Relations, 11(*2), 171-201.

Balzacq, T. (2011). *Securitization theory: How security problems emerge and dissolve.* New York: Routledge.

Beeman, O.W. (2005). *The "great satan" vs. the "mad mullahs": How the United States and Iran demonize each other*. Connecticut: Praeger.

Buzan, B., Waever, O. & Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis* (eds.), Boulder, CO: Lynne Rienner.

Buzan, B. & Waever, O. (2003) *Regions and powers.* New York: Cambridge University Press.

Clawson, P. & Rubin, M. (2005). *Eternal Iran: Continuity and chaos.* New York:Palgrave MacMillan.

Duncombe, C. (2015). Representation, recognition and respect: Foreign policy and the Iran-US relationship. *European Journal of International Relations*, *22*(3), 622-645.

Ferrero, C. (2013). The Iran narrative: The ideational context of US foreign policy decision- making toward the Islamic Republic of Iran. *Iran and the Caucasus*, 17, 41-76.

Ganji, A. (2013). Who is Ali Khamanei?. *Foreign Affairs*, *92*(5), 24-48.

Khamanei, A. (26 June 2013) "Supreme Leader's Speech to Judiciary Officials" http://english.khamenei.ir/news/1806/Leader-s-Speech-to-Judiciary-Officials, (Access date: 08.02.2017).

Khamenei, A. (3 November 2013) "Supreme Leader Meets with Students on National Day of Fighting against Global Arrogance" http://english.khamenei.ir/news/1837/Leader-Meets-with-Students-on-National-Day-of-Fighting-Against, (Access date: 05.01.2017).

Khamenei, A. (27 November 2014) "Enemies' main problem is Iran's progress" http://english.khamenei.ir/news/2217/Enemies-main-problem-is-Iran-s-progress, (Access date: 05.01.2017).

Khamenei, A. (8 February 2015) "Supreme Leader's Speech in Meeting with Air Force Commanders and Personnel" http://english.khamenei.ir/news/2008/Leader-s-Speech-in-Meeting-with-Air-Force-Commanders-and-Personnel, (Access date: 15.02.2017).

Khamenei, A. (23 March 2015) "Leader's Speech at Imam Reza's Holy Shrine" file:///C:/Users/32455768594/Desktop/speech_12975_[Leader.ir].pdf, (Access date: 15.02.2017).

Khamanei, A. (9 April 2015). "Leader's Speech in Meeting with Panegyrists" http://english.khamenei.ir/news/2045/Leader-s-Speech-in-Meeting-with-Panegyrists, (Access date: 15.02.2017).

Khamenei, A. (19 April 2015) "Leader's Speech in Meeting with Army Commanders and Personnel". http://english.khamenei.ir/news/2047/Leader-s-Speech-in-Meeting-with-Army-Commanders-and-Personnel, (Access date: 15.02.2017).

Khamanei, A. (20 May 2015) "Leader's Remarks at Imam Hussein (PBUH) Military Academy". http://www.leader.ir/langs/en/index.php?p=bayanat&id=13231, (Access date: 15.02.2017).

Khamenei, A. (18 July 2015) "The Leader's Sermons in the Eid al-Fitr Prayers". http://english.khamenei.ir/news/2102/Leader-s-sermons-at-Eid-ul-Fitr-prayers, (Access date: 16.02.2017).

Khamanei, A. (17 August 2015) "The Leader's Remarks in Meeting with the Participants in the 6th General Assembly of the Ahlul-Bayt World Assembly and the 8th summit of the General Assembly of the Islamic Radio and Television Union (IRTVU)" http://english.khamenei.ir/news/2109/Leader-s-speech-to-members-of-Ahlul-Bayt-World-Assembly-and-Islamic, (Access date: 16.02.2017).

Khamenei, A. (5 June 2016) "U.S. administration behaves towards us in a completely hostile manner" http://english.khamenei.ir/news/3902/U-S-administration-behaves-towards-us-in-a-completely-hostile, (Access date: 18.02.2017).

Khamenei, A. (14 June 2016) "If the U.S. tears up the JCPOA, we will set it on fire" http://english.khamenei.ir/news/3939/If-the-U-S-tears-up-the-JCPOA-we-will-set-it-on-fire-Ayatollah, (Access date: 18.02.2017).

Khamenei, A. (2 July 2016) "Ayatollah Khamenei: Advocating Tendency towards the West is Not Reasonable and Contrary to Lessons of Our History" http://english.khamenei.ir/news/4014/Ayatollah-Khamenei-Advocating-Tendency-Towards-the-West-is-Not, (Access date: 18.02.2017).

Khamenei, A. (26 September 2016) "The Enemy Wants to Make the People Indifferent Towards Ideals" http://english.khamenei.ir/news/4206/The-Enemy-Wants-to-Make-the-People-Indifferent-Towards-Ideals, (Access date: 18.02.2017).

Khamenei, A. (2 November 2016) "The two U.S. presidential candidates expose the true nature of the U.S." http://english.khamenei.ir/news/4306/The-two-U-S-presidential-candidates-expose-the-true-nature-of, (Access date: 18.02.2017).

Khamenei, A. (15 February 2017) "The Real War with the Enemy Is Economic and Cultural War, Not Military War" http://english.khamenei.ir/news/4653/The-Real-War-with-the-Enemy-Is-Economic-and-Cultural-War-Not, (Access date: 05.01.2018).

Khamenei, A. (6 March 2017) "Cultural Attacks By the Enemy Are More Dangerous than Military" http://english.khamenei.ir/news/4695/Cultural-Attacks-By-the-Enemy-Are-More-Dangerous-than-Military, (Access date: 05.01.2018).

Khamenei, A. (10 May 2017) "The enemy wants to take away Iran's deterrent power" http://english.khamenei.ir/news/4807/The-enemy-wants-to-take-away-Iran-s-deterrent-power-Ayatollah, (Access date: 05.01.2018).

Khamenei, A. (17 September 2017) "Regarding JCPOA: every wrong move by the 'Dominating Cabal' will be served with IR's response!" http://english.khamenei.ir/news/5133/Regarding-JCPOA-every-wrong-move-by-the-Dominating-Cabal-will, (Access date: 06.01.2018).

Khamenei, A. (21 September 2017) "Angry at Iran's Victories and Their Own Defeats is the Reason for America's Enmity with Iran" http://english.khamenei.ir/news/5142/Angry-at-Iran-s-Victories-and-Their-Own-Defeats-is-the-Reason, (Access date: 06.01.2018).

Khamenei, A. (18 October 2017) "US, Europe, gave Saddam WMD, have no right meddle in our missile program" http://english.khamenei.ir/news/5222/US-Europe-gave-Saddam-WMD-have-no-right-meddle-in-our-missile, (Access date: 06.01.2018).

Khamenei, A. (2 November 2017) "Viewing US as an enemy is not prejudice, but derives from experience" http://english.khamenei.ir/news/5258/Viewing-US-as-an-enemy-is-not-prejudice-but-derives-from-experience, (Access date: 06.01.2018).

Khamenei, A. (27 December 2017) "We must develop our economy from inside to combat sanctions" http://english.khamenei.ir/news/5370/We-must-develop-our-economy-from-inside-to-combat-sanctions, (Access date**:** 06.01.2018).

Khamenei, A. (10 January 2018) "The Leader's remarks in meeting with the people of Qom". http://www.leader.ir/en/speech/20294/Meeting-with-the-people-of-Qom, (Access date: 17.05.2018).

Khamenei, A. (17 January 2018) "The Leader's remarks in meeting with participants in the 13th conference of the Parliamentary Union of the OIC member states" http://www.leader.ir/en/speech/20335/The-Leader's-meeting-with-participants-in-the-Parliamentary-Union-of-the-Organization-of-Islamic-Cooperation-Member-States-(PUIC)-conference, (Access date: 17.05.2018).

Khamenei, A. (9 February 2018) "The Leader's remarks in meeting with commanders and personnel of the Iranian Air Force" http://www.leader.ir/en/speech/20509/Meeting-with-commanders-and-personal-of-the-Air-Force, (Access date: 17.05.2018).

Khamanei, A. (11 March 2018) "The Leader's remarks in meeting with students taking part in Rahiyan-e Noor convoys" http://www.leader.ir/en/speech/20754/Ayatollah-Kamenei's-meeting-with-students-on-Rahian-e-Noor-convoys, (Access date: 28.05.2018).

Khamenei, A. (22 March 2018) "The Leader's remarks in an address to pilgrims at Imam Reza (PBUH)'s holy shrine" http://www.leader.ir/en/speech/20846/The-Leader's-speech-in-Mashhad-on-the-first-day-of-the-New-Year, (Access date: 28.05.2018).

Khamenei, A. (14 April 2018) "U.S. President, President of France and British Prime Minister are war criminals" http://english.khamenei.ir/news/5602/U-S-President-President-of-France-and-British-Prime-Minister, (Access date: 04.06.2018).

Khamenei, A. (9 May 2018) "President turn to dust, Islamic Republic of Iran will still be standing" http://english.khamenei.ir/news/5671/When-the-bones-of-US-President-turn-to-dust-Islamic-Republic When the bones of US, (Access date: 04.06.2018).

Khamenei, A. (23 May 2018) "Imam Khamenei sets 7 conditions for Europe to prevent breaching of their commitments" http://english.khamenei.ir/news/5699/Imam-Khamenei-sets-7-conditions-for-Europe-to-prevent-breaching, (Access date: 04.06.2018).

Khamenei, A. (24 May 2018) "The Leader's remarks in meeting with Iranian officials on the 7th day of Ramadan" http://www.leader.ir/en/speech/21133/The-leader's-meeting-with-officials,-outlining-Iran's-conditions-over-remaining-in-JCPOA, (Access date: 11.06.2018).

Khamenei, A. (30 June 2018) "Enemies' plan to create a rift between Islamic Republic and nation stems from ignorance" http://english.khamenei.ir/news/5785/Enemies-plan-to-create-a-rift-between-Islamic-Republic-and-nation, (Access date: 09.07.2018).

Khamenei, A. (22 July 2018) "The Leader in a meeting with ambassadors, Foreign Ministry officials" http://www.leader.ir/en/content/21709/The-Leader's-meeting-with-ambassadors,-Foreign-Ministry-official, (Access date: 28.07.2018).

Khamenei, A. (23 August 2018) "Iran won't negotiate with the U.S. for 5 reasons" http://english.khamenei.ir/news/5873/Iran-won-t-negotiate-with-the-U-S-for-5-reasons-Imam-Khamenei, (Access date: 26.08.2018).

Khamenei, A. (6 September 2018) "CIA and Mossad, with reactionary states' money have waged a propaganda war on Iran" http://english.khamenei.ir/news/5925/CIA-and-Mossad-with-reactionary-states-money-have-waged-a-propaganda, (Access date: 10.09.2018).

Kinzer, S. (2003). *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of the Middle Eastern Terror*. New Jersey: John Wiley & Sons Inc.

McDonald, M. (2008). Securitization and the Construction of Security. *European Journal of International Relations*, 14, 563-587.

Mohseni-Cheraghlou, E. (2015). *When Coercion Backfires: The Limits of Coercive Diplomacy in Iran*. (Unpublished PhD Dissertation), University of Maryland.

Parliamentary Records (18 November 2014). 113rd Congress, 2.Session, "The Iran Nuclear Deal", House vo1.l60, no.141, H8039.

Parliamentary Records (29 April 2015). 114th Congress, 1st Session, "Iran is the World Threat to Peace", Extensions of Remarks, vol. 161. no.63. E615

Parliamentary Records (7 May 2015). 114th Congress, 1st Session, "Negotiations with Iran" Senate vo1.l61, no.69, S2727.

Parliamentary Records (22 July 2015). 114th Congress, 1st Session, "Nuclear Agreement with Iran", vol.161, no.115, S5433.

Parliamentary Records (12 October 2017). 115th Congress, 1st Session, "The Iran Nuclear Deal Was a Giant Mistake", House vol.163, no.164, H7985.

Parsi, T. (2007). *Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran, and the United States*. New York: Yale University Press.

Pollack, K. M. (2005). *The Persian Puzzle: The Conflict between Iran and America*. New York: The Random House.

Shoaib, M. (2016). US-Iran Nuclear Standoff: A Constructivist Approach. *Journal of Strategic Affairs, 1(1)* https://ssii.com.pk/wp-content/uploads/2017/01/5-Shoaib.pdf, (Access date: 21.09.2017).

Wæver, O. (1995). Securitization and Desecuritization. R. Lipschutz (Ed.), in *On Security* (pp.46-86). New York: Columbia University Press.

Wæver, O. (2003). Securitization: Taking Stock of a Research Programme in Security Studies, Unpublished Conference Paper, Chicago.

The White House (18 December 2017). National Security Strategy of the United States. Washington, DC.

The Telegraph (17 January 2016). Hassan Rouhani: Nuclear deal 'golden page' in Iran's history. https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iran/12103971/Hassan-Rouhani-nuclear-deal-golden-page-of-history.html

Yayın Geliş Tarihi: 08.04.2019
Yayına Kabul Tarihi: 23.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.550943

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 739-762
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

OSMANLI SON DÖNEMİNDE ADAM ÖLDÜRME SUÇU VE SORUŞTURMA USULLERİ

İbrahim YILMAZ[*]

Öz

Bu çalışmada, Osmanlı son döneminde meydana gelen adam öldürme suçları ve bu suçlar aydınlatılırken takip edilen süreçler incelenmektedir. Çalışma genel olarak XIX. yüzyıl ikinci yarısı ile XX. yüzyıl başlarını kapsamakta olup Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri, ikinci el kaynaklar ve dönemin mesleki bir dergisi olan Polis Mecmuası'ndan faydalanılmıştır. Benzer çalışmalarda ülke geneli veya herhangi bir vilayetteki genel asayiş durumu incelenip suçların sayı ve sebeplerine yoğunlaşılırken bu çalışmada, devletin öldürme suçlarının aydınlatılarak faillerinin yakalanmasına verdiği önem ve kolluk kuvvetleriyle adli görevlilerin bu süreçte takip ettikleri usuller incelenmektedir. Çalışmanın sonunda, Osmanlı Devleti'nin öldürme suçu faillerinin hak ettikleri cezalara çarptırılmaları için hukuki alt yapıyı oluşturduğu, bu suçların maddi delillerle aydınlatılmasına büyük önem verdiği, adli ve mülki görevlilerinden de bu beklenti içerisinde olduğu tespiti yapılmıştır. Görevlilerin ise bu beklentiye cevap verme adına sıcak takip, ifade alma gibi klasik yöntemlerin yanı sıra dönemin konuyla ilgili gelişmelerini de yakından takip ederek parmak izi, fotoğraf, adli tıp hizmetleri, bazı biyolojik analizler yaptırma gibi imkanları da kullandığı ve bilirkişiler aracılığı ya da kendi tecrübeleriyle delilleri kriminalistik incelemelerden geçirdikleri ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Suç, Öldürme, Katil.*

MURDER CRIME AND INVESTIGATION PROCEDURES IN THE LATE OTTOMAN PERIOD

Abstract

This study examines the murder crimes in the last period of the Ottoman Empire and the procedures followed when solving these crimes. The study covers generally the second half of XIX. century and the beginning of the XX. century. Documents from the Presidential Ottoman Archives, second-hand sources and a professional journal of the period called "Police Journal" was used in the study. While in similar studies the focus was on the number and causes of crimes after examining the general order of public in a

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Yılmaz, İ. (2020). Osmanlı son döneminde adam öldürme suçu ve soruşturma usulleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 739-762.

[*]Dr., Emniyet Genel Müdürlüğü, ORCID: 0000-0002-5332-1663, ibrahim.yilmaz70@hotmail.com

country or city, this study focused on the importance attached by the state to solving crimes of murder and finding the perpetrators and the methods used by law enforcement officers and judicial agents in that process. At the end of the study, it was found that the Ottoman State had created the legal infrastructure for punishing murderers, attached great importance to the elucidation of these crimes with material evidence, and expected the same of judicial and civil agents. The responsible agents used methods including fingerprint, photography, used forensic services and some biological analyses in light of the related developments of the time as well as the traditional methods such as hot pursuit and taking statements. They also put the evidence through criminalistic examinations using experts and their own experience.

Keywords: *Ottoman, Crime, Killing, Killer.*

GİRİŞ

İnsanlık tarihi kadar eski bir suç olan adam öldürme, kamu düzeni ve can güvenliğinin sağlanması açısından devlet tarafından önemle takip edilmesi gereken suçlardandır. Suçun ağırlığı, kamuoyunda meydana getirdiği infial ve buna bağlı olarak toplumda oluşan olayın bir an önce aydınlatılarak failin hak ettiği cezaya çarptırılması beklentisi devletin sorumluluğunu arttırmaktadır. Bu sebeplerle öldürme suçları hukuk sistemleri tarafından en ağır şekilde cezalandırılan suçlardandır.

Suçun ağırlığı ve kamu düzeni için haiz olduğu önem adli ve mülki yetkililerin sorumluluğunu arttırmaktadır. İlk soruşturmayı yapan kolluk kuvvetleri adli makamlara şüpheden arî somut deliller sunabilmelidir. Bu amacı gerçekleştirebilmek için ise en ince ayrıntıları gözeten ve dönemin imkanları dahilinde olan her türlü tekniği kullanan titiz bir soruşturma yapılmalıdır.

Bu çalışmada, Osmanlı son dönemlerinde devletin öldürme suçlarına yaklaşımı ve buna bağlı olarak olayın aydınlatılması ve fail ya da faillerin yakalanması adına kolluk ve diğer görevlilerin ne tür bir tavır içerisinde oldukları, öldürme suçlarını aydınlatırken hangi usullerin kullanıldığı ve bu usullerin olayın aydınlatılmasına hangi katkılarda bulunduğu ortaya konmaya çalışılmaktadır.

OSMANLI SON DÖNEMİNDE ADAM ÖLDÜRME SUÇU

Adam öldürme anlamına gelen katl, 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunname-i Hümayunu'nda *"gerek silah ile ve gerek tesmim* (zehirleme) *ile ve gerek suret-i ahir ile bir şahsı idam itmektir"* şeklinde tanımlanmaktadır (Ceza Kanunname-i Hümayunu, madde 168). Zikredilen Ceza Kanunu, suçları, verilecek cezalara göre cinayet, cünha ve kabahat olarak üçe ayırmaktadır. Buna göre idam, teşhirle birlikte müebbet ya da süreli olarak kürek veya kalebentlik, ömür boyu sürgün, rütbe ve memuriyetten müebbeden atma ile medeni haklardan mahrumiyet cezalarını gerektiren suçlar cinayet olarak adlandırılmaktadır. Bir haftadan üç yıla kadar hapis, geçici olarak sürgün ve memuriyetten uzaklaştırma ile para cezası

gerektiren suçlar cünha, bir haftaya kadar hapis ve 100 kuruşa kadar para cezası gerektiren suçlar ise kabahat olarak adlandırılmaktadır (Ceza Kanunname-i Hümayunu, madde 2-5, 34). Görüldüğü gibi günümüzde katl kelimesinin karşılığı olarak kullanılan *cinayet* kelimesi, Osmanlı hukuk literatüründe katl fiilini de içine alan ağır cezalık tüm suçlar için kullanılmaktadır. Terminolojideki bu ayrımdan dolayı çalışmada *öldürme* kelimesi tercih edilmiştir.

1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunu, adam öldürme suçlarını temel olarak taammüden öldürme, gayri taammüden öldürme ve hataen öldürme olarak üçe ayırmakta ve taammüdü "*bir kimse katl fiilini ikaından* (yapma) *mukaddem* (önce) *zihninde tasavvur ve tasmim* (tasarlama, kesin olarak niyetlenme) *itmiş bulunmasıdır"* şeklinde tanımlamaktadır. Kanun, taammüden adam öldürenlere idam, gayri taammüden öldürenlere 15 sene kürek, hataen öldürenlere ise 6 aydan 2 seneye kadar hapis cezası öngörmektedir. Fakat gayri taammüden öldürme fiili cinayet veya cünha cinsinden bir başka suçu işlerken veya işlemek amacıyla icra edilmiş olursa ceza idama dönüşmektedir. Meşru müdafaa neticesi veya geceleyin mesken masuniyetini ihlal edenlere karşı işlenen öldürmeler ise cezadan muaf tutulmaktadır (Ceza Kanunname-i Hümayunu, madde 169-187).

Osmanlı Devleti'nde 1878'den itibaren meydana gelen suçlar polis-jandarma ayrımı yapmadan tüm vilayet sınırlarını kapsayacak şekilde ceraim-i umumiye cetvelleri adı altında aylık olarak merkeze gönderilmekteydi (Yılmaz, 2017, s. 158, 159). Bu konuya merkezi idare oldukça önem vermekte olup tutulacak cetvelleri matbu olarak yayınlayarak uygulamada birlik sağlamaya çalışmaktadır (BOA.DH.EUM.EMN.95/3; BOA.DH.EUM.ADL.2/9). 1912 yılındaki Selanik ve Bağdat vilayetleri ceraim-i umumiye cetvelleri incelendiğinde öldürme suçunun taammüden öldürme, gayri taammüden öldürme, üstsoydan birini öldürme, altsoydan birini öldürme, zehirleyerek öldürme ve öldürmeye teşebbüs başlıkları altında toplandığı görülmektedir (Yılmaz, 2017, s. 162, 163; BOA.DH.EUM.EMN.3/21). İlerleyen yıllarda değişik vilayetlerin cetvelleri incelendiğinde ise bu suç tasnifine döverek öldürme, hırsızlık kastıyla öldürme, ebeveyni öldürme, çocuk öldürme, amirin emriyle öldürme, kendini savunurken öldürme, öldürmeye yardım etme maddelerinin de eklendiği görülmektedir (BOA.DH.EUM.ADL.3/22, 19/17, 44/43). Aşağıdaki tabloda vilayetlerde birer aylık sürelerde meydana gelen öldürme suçlarından örnekler görülmektedir.

Tablo 1: Vilayetlerde Meydana Gelen Öldürme Olaylarından Örnekler

Ay	**Vilayet**	**Öldürmenin cinsi**	**Faili Bilinen**	**Faili Meçhul**	**Toplam**
1327 Kanun-i Evvel (1911/12 Aralık/Ocak)	Bağdat	Taammüden öldürme	4	1	5
		Gayri taammüden öldürme	0	0	0
		Zehirleyerek öldürme	0	0	0
		Üstsoydan birini öldürme	0	0	0
		Altsoydan birini öldürme	0	0	0
		Öldürmeye teşebbüs	2	0	2
	Toplam		**6**	**1**	**7**
1328 Nisan (1912 Nisan/ Mayıs)	Selanik	Taammüden öldürme	10	2	12
		Gayri taammüden öldürme	8	0	8
		Zehirleyerek öldürme	0	0	0
		Üstsoydan birini öldürme	2	2	4
		Altsoydan birini öldürme	1	0	1
		Öldürmeye teşebbüs	4	0	4
	Toplam		**25**	**4**	**29**
1329 Ağustos (1913 Ağustos/Eylül)	Erzurum	Taammüden öldürme	4	0	4
		Gayri taammüden öldürme	1	0	1
		Döverek öldürme	1	0	1
		Üstsoydan birini öldürme	0	0	0
		Altsoydan birini öldürme	0	0	0
		Öldürmeye teşebbüs	1	0	1
	Toplam		**7**	**0**	**7**
1329 Kanun-i Sani (1914 Ocak/ Şubat)	Bitlis	Taammüden öldürme	5	0	5
		Gayri taammüden öldürme	3	0	3
		Döverek öldürme	0	0	0
		Üstsoydan birini öldürme	0	0	0
		Altsoydan birini öldürme	0	0	0
		Öldürmeye teşebbüs	3	0	3
	Toplam		**11**	**0**	**11**
1330 Mart (1914 Mart/ Nisan)	Adana	Taammüden öldürme	7	0	7
		Gayri taammüden öldürme	4	0	4
		Döverek öldürme	2	0	2
		Üstsoydan birini öldürme	0	0	0
		Altsoydan birini öldürme	0	0	0
		Öldürmeye teşebbüs	2	0	2
	Toplam		**15**	**0**	**15**
1331 Mart (1915 Mart/ Nisan)	İstanbul	Taammüden öldürme	0	0	0
		Gayri taammüden öldürme	1	0	1
		Döverek öldürme	0	0	0
		Üstsoydan birini öldürme	1	0	1
		Altsoydan birini öldürme	0	0	0
		Öldürmeye teşebbüs	1	0	1
	Toplam		**3**	**0**	**3**
1332 Nisan (1916 Nisan/Mayıs)	İstanbul	Taammüden öldürme	2	0	2
		Gayri taammüden öldürme	0	0	0
		Döverek öldürme	0	0	0
		Öldürmeye yardım	0	0	0
		Üstsoydan birini öldürme	0	0	0
		Altsoydan birini öldürme	0	0	0
		Öldürmeye teşebbüs	0	0	0
	Toplam		**2**	**0**	**2**

1332 Teşrin-i Evvel (1916 Ekim/Kasım)	Trabzon	Taammüden öldürme	0	0	0
		Gayri taammüden öldürme	1	0	1
		Öldürmeye yardım	0	0	0
		Üstsoydan birini öldürme	0	0	0
		Altsoydan birini öldürme	0	0	0
		Öldürmeye teşebbüs	2	1	3
	Toplam		**3**	**1**	**4**
1334 Haziran (1918 Haziran)	Konya	Kazaen öldürme	0	0	0
		Taammüden öldürme	6	0	6
		Gayri taammüden öldürme	2	0	2
		Hırsızlık amacıyla öldürme	3	0	3
		Çocuk öldürme	0	0	0
		Anne- babayı öldürme	0	0	0
		Kendini savunurken öldürme	0	0	0
		Amirin emriyle öldürme	0	0	0
	Toplam		**11**	**0**	**11**
Genel Toplam			**83**	**6**	**89**

Kaynak: (BOA.DH.EUM.EMN.3/21; Yılmaz, 2017, s.162; BOA.DH.EUM.MTK.9/37; BOA.DH.EUM.MTK.15/25; BOA.DH.EUM.MTK.27/7; BOA.DH.EUM.ADL.3/22; BOA.DH.EUM.ADL.19/17; BOA.DH.EUM.ADL.27/24; BOA.DH.EUM.ADL.44/43).

Vilayetlerin başta nüfus olmak üzere, sosyo-kültürel yapı, ekonomik durum vb. farklılıkları, Tablo1'de görülen sayılardan yola çıkılarak öldürme olaylarıyla ilgili olarak karşılaştırmalar yapılmasını ve kesin sonuçlara ulaşılmasını zorlaştırmaktadır. İstatistiklerin farklı yıl ve aylara ait olması da karşılaştırma yapmaya engel olmaktadır. Çünkü yıllara göre suç sayıları değişebileceği gibi yılın farklı aylarında da değişebilmektedir. Örneğin, Aydın Vilayetinde 1913 yılında işlenen suçlar incelendiğinde, Eylül ayında yıllık toplam suçun %13,5'i, Kanun-ı Evvel ayında ise %7,6'sı ise işlenmiştir. Bu durum devlet ve toplumun içinden geçtiği sosyal ve siyasal olaylarla açıklanabileceği gibi (Arslan, 2008, s. 43-45) özellikle tarım toplumlarında, insanların daha çok evlerinden dışarıda olduğu, üretim ve hasat sebebiyle ticari faaliyetlerin arttığı yaz aylarında suçların da artmış olabileceği şeklinde de düşünülebilir. Aydın vilayetinde zikredilen yılda en çok suç işlenen üç ayın Temmuz, Ağustos ve Eylül (yıllık toplam suçun %36,5'i), en az suç işlenen ayların ise Kanun-ı Evvel (Aralık), Kanun-ı Sani (Ocak) ve Nisan (yıllık toplam suçun %25'i) (Arslan, 2008, s. 43) olması bu tezi güçlendirmektedir.

Ceraim-i umumiye cetveli formatında olmadıkları için Tablo 1'e alınmayan belgelere göre ise Ankara vilayeti genelinde 1919 Ağustos ayında 28, aynı yılın Eylül ayında 41 (BOA.DH.EUM.AYŞ.24/111), Erzincan Sancağında Ocak 1914'te 14 (Gül, 2013, s. 19), Kudüs Sancağında R.1329 (M.1913/1914) yılında 34 (Öztop & Karasu 2017, s. 210), Bursa şehir merkezinde R.1325 (M.1909/1910) yılında 10, R.1326 yılında 8 (Yılmaz, 2019, s. 56), Aydın Vilayetinde, 1908-1916 yılları arasındaki değişik aylardan oluşan 24 aylık sürede toplam 611 (Öztop, 2014, s. 77, 79), Diyarbekir Vilayetinde 1912-1917 arasındaki yine değişik aylardan oluşan 24 aylık sürede toplam 417 (Kurtuluş, 2019, s. 42, 44) adam öldürme suçu meydana gelmiştir.

Tablo1'deki toplam 89 olaydan sadece 6'sının (% 6,7) faili meçhul kalmıştır. İstatistik tarihinden sonraki çalışmalarla bu sayının daha da aşağıya düşme ihtimali de düşünüldüğünde kolluk kuvvetlerinin oldukça başarılı oldukları anlaşılmaktadır.

ADAM ÖLDÜRME SUÇU SORUŞTURMA USULLERİ

Tablo1'de görüldüğü üzere öldürme suçunun birçok çeşidi bulunmaktadır. Ceza Kanunu'na göre bunlardan her birinin cezası da farlılık arz etmektedir. Kolluk kuvvetlerinin faili meçhul suçları araştırırken temel hedefleri elde edecekleri somut delillerle olayın ceza kanununda tarif edilen suçlardan hangisine girdiğini ortaya çıkarmak ve fail ya da failleri tespit ederek yakalamaktır.

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla temelleri atılan bir değişim sürecine girmiştir. Bu süreçte devlet, hukuki ve idari reformlar yapmakta, çıkarılan kanunlarla suç tanımları, ceza infaz sistemleri, devletin hapishanelere bakışı değişmekte ve yeni mahkemeler kurulmaktadır. Zihni ve teorik değişimin alana yansıyarak sonuç alınabilmesi için suç ve suçlu tespit yöntemlerinin de değişme zorunluluğu doğmakta, genel olarak zanlının itirafına dayanan eski anlayışın yerine, suçla failin irtibatını kuran somut delillerin ortaya konulduğu bir usule geçilmesi gerekmektedir. Tüm bunlar için temel şart ise dönemin teknolojik imkanlarını en iyi şekilde kullanan bir polis teşkilatı ile adli tıp kurumu olmaktadır (Şen, 2008, s. 204).

Öldürme olaylarının titiz bir şekilde araştırılarak maddi delillerle aydınlatılması konusunda 13 Aralık 1905 tarihinde bir irade-i seniyye yayınlanmıştır. Söz konusu iradede özetle; suçluların takip ve ortaya çıkarılmasıyla görevli olan polislerin gerek adi, gerek siyasi adam öldürme suçlarında gerektiği şekilde tahkikat yapmadıklarından şüphelilerin maddi deliller olmadan bazı tahminlere dayalı olarak adliyeye sevk edildikleri, mahkeme heyeti kişilerin suçlu olduklarına kani olsa bile delil yetersizliğinden beraat kararı vermek zorunda kaldıkları, bu durumun potansiyel suçlulara cesaret verdiği, halbuki maddi delillerle ispat edilmiş dosyalarda verilecek mahkumiyet kararlarının suça meyilli kişilere de emsal olacağı gibi polislerin de işlerini iyi yapmadıkları töhmetinden kurtulacakları, bundan böyle tahkikatların maddi delillere dayandırılması için gerekli çalışmaların yapılması emir buyurulmaktadır (BOA.Y.PRK.ZB.36/34).

Arşiv kaynakları incelendiğinde, devlet hiyerarşisi içerisinde asayiş hizmetleriyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan tüm birim ve makamların öldürme suçu karşısında oldukça duyarlı oldukları görülmektedir. Polis ve jandarma birimlerinin yanı sıra savcı (müddei-i umumi), müstantik (sorgu hakimi), nahiye müdürü, kaymakam gibi görevliler bizzat olay mahalline gitmekte, olay yeri inceleme, ifade alma gibi işlemlere katılmakta, mutasarrıf ve valiler konuyu yakinen takip etmekte hatta adi bir öldürme vakasında dahi zaman zaman sadaret

makamı bilgilendirilmektedir (BOA.TFR.I.A.16/1549; BOA.TFR.I.MN.91/9061; BOA.DH.ID.62/4; BOA.DH.ŞFR.272/68).

Öldürme olaylarının önlenmesi ya da aydınlatılarak faillerinin yakalanması hususunda ihmal veya kusuru bulunduğu düşünülen görevliler, üstleri tarafından sert ifadelerle uyarılmaktadır. Manastır Vilayeti Kesriye Kazası Kaymakamlığı, 2 Eylül 1904 tarihinde Rumeli Vilayeti Şahanesi Müfettiş-i Umumiliğine yazdığı bir yazıda, kazada Panayut isimli kişinin öldürüldüğünü, katilin araştırıldığını, sonuçtan bilgi verileceğini bildirmektedir. Kaymakamlığın 11 Eylül'de tahkikatın halen devam ettiği ve henüz katilin belirlenemediğini belirten ikinci yazısı üzerine Umumi Müfettişlik, 13 Eylül 1904 tarihinde, bu gibi önemli soruşturmaların haftalarca süründürülmesi ve suçluların yakalanamadığı şeklinde cevaplar verilmesinin adli ve mülki yetkililer ile kolluk kuvvetlerinin müsamahasından başka bir şeyle izah edilemeyeceği, bunun ise ağır mesuliyet doğuracağı, tahkikatın bir an evvel tamamlanması, failin tespit edilerek yakalanması ve sonuçtan bilgi verilmesi ifade edilmektedir (BOA.TFR.I.MN.48/4704). Yine 2 Temmuz 1906 tarihinde Selanik vilayeti Tikveş kazasının Çarşı Mahallesi'nde meydana gelen bir olayda Bulgar milletinden olup bir müddetten beri çarşıda kahvehane işleten Panu isimli kişi kahvehanesinde, müşterilerin önünde öldürülmüştür. Kaymakamlık aynı tarihte Rumeli Vilayetleri Umumi Müfettişliğine konuyla ilgili bilgi verdikten sonra polis, jandarma ve adli memurların derhal olay yerine yetişmelerine rağmen katillerin hüviyeti hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadıklarını, olayı ciddiyetle araştırmaya devam ettiklerini bildirmiştir. Merkezden Tikveş Kaymakamlığı'na 8 Temmuz'da yazılan yazıda, herkesin gözü önünde işlenen aleni bir öldürme olayının bile aydınlatılamamasının Tikveş'teki polis, jandarma ve mülki idarenin adeta yok hükmünde olduğunu gösterdiğini, faillerin meydana çıkarılamaması halinde kaymakam, jandarma komutanı ve polislerin görevden alınmalarının kaçınılmaz olduğu ifade edilmektedir (BOA.TFR.I.SL.14/11329).

Günümüz kolluk kuvvetleri suçları aydınlatmak için tarafların ifadesini alma, olay yeri inceleme, arama, teşhis, kriminal laboratuvarlardan ve adli tıp hizmetlerinden faydalanma (otopsi vb.), iletişimin denetlenmesi gibi bir takım süreçleri işletmektedirler. Osmanlı kolluk kuvvetleri de suç araştırma faaliyetlerinde zamanın imkanlarına uygun olarak bazı usuller takip etmektedir. Çalışmanın bu bölümünde bu usuller incelenecektir.

Sıcak Takip

Sıcak takip terimi ile olayın meydana gelmesinden hemen sonra kolluk kuvvetlerinin en seri şekilde hareket ederek fail ya da failleri olay yerinde ya da saklandıkları ilk yerde yakalaması ve delilleri muhafaza altına alması kastedilmektedir. Delillerin, tanıkların, belki fail ya da faillerin henüz olay yerinde bulunuyor olmaları bu yöntemi oldukça önemli hale getirmektedir. Zira delillerin orijinal hallerini koruyor olmaları, olayın taraflarınca tanıkları etkileme imkanının olmaması, faillerin hemen yakalanmış olması gibi etmenlerle adalet en hızlı şekilde

tecelli etmiş olmaktadır. Bu tablo, potansiyel suçluların caydırılması ve kamu düzeninin sağlanması açısından da oldukça önemlidir.

11 Haziran 1913 tarihindeki Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesinin yapmış olduğu soruşturmadan, ulaşım ve iletişim imkanlarının oldukça kısıtlı olduğu bir dönemde Osmanlı kolluk kuvvetlerinin bu yöntemi başarılı şekilde uyguladıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu suikastla ilgili İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesinin 12/13 Haziran gecesi (olaydan tahminen 36 saat sonra) hazırladığı ve soruşturmada o ana kadar yapılanlar hakkında Dahiliye Nezareti'ne bilgi verdiği raporda özetle şu bilgilere yer verilmektedir: Olay günü saat 10'dan sonra Sadrazam Mahmut Şevket Paşa beraberlerinde yaverleri Eşref ve Mülazım İbrahim Efendiler olduğu halde Bab-ı Aliye gitmek üzere Harbiye Nezaretinden otomobil ile hareket ettikten sonra olay yerine geldiğinde yolun bir tarafının kazılmış olması ve bir cenaze alayının da yolda bulunması sebebiyle yoluna devam edememiştir. Bu sırada Paşa'nın otomobilinin sağ tarafında bir otomobilin daha beklemekte olduğu anlaşılmış ve bu otomobilden çıkan üç kişi ile Paşa'nın otomobilinin arka tarafından gelerek bunlara katılan bir kişinin müştereken ateş etmeleri sonucu Mahmut Şevket Paşa ile yaveri Mülazım İbrahim Efendi şehit olmuşlardır (BOA.DH.SYS.119/1).

Olay anında Beyazıt Camii civarında bulunan polis memuru İsmail Hakkı Efendi, silah seslerini müteakip koşarak olay yerine yaklaştığı sırada bir şahsın Tramvay Caddesi'nden Gedikpaşa'ya inen yoldan kaçtığını görmesiyle takibe başlamış, şahsın kendisine ateş etmesiyle İsmail Hakkı Efendi de karşılık vermiş, bu sırada şahsın düşmesi üzerine polis şahsın vurulduğunu düşünmüş fakat zanlı tekrar toparlanarak kaçmaya devam etmiştir. Polis bir aralık şahsı kaybetmiş ise de orada bulunan ve şahsı gören jandarmaların yardımıyla Gedikpaşa'da bir evin tuvaletine saklanmış olarak yakalanmıştır. Tuvalette fişek ve bir şarjör bulunmuş, yandaki banyoda ise dördü henüz atılmış, biri atıldığı halde patlamamış beş kurşunun bulunduğu bir tabanca ile bir bıçak bulunmuştur. İlk incelemede şahsın Küçük Mustafa Paşalı Topal Tevfik lakaplı kişi olduğu anlaşılmıştır (BOA.DH.SYS.119/1).

Olay yerinde yapılan tahkikatta Kamile isminde 60 yaşlarında bir kadının olaya tanık olduğu anlaşılmıştır. Kamile Hanım, gördüğünde tanıyabileceği bir şahsın tabanca ile sadrazamın üzerine ateş ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Nuri Efendi isminde bir kişi de silah sesini duyunca yakın bir kahvehaneden olay yerine geldiğini, topal bir şahsı elinde siyah saplı bir tabanca olduğu halde şaşırmış bir halde ve kaçmak üzereyken gördüğünü ifade etmiştir. Yakalanan zanlı, Kamile Hanım ile Nuri Efendi'ye teşhis için gösterildiğinde her ikisi de kesin bir dille gördükleri şahsın Topal Tevfik olduğunu beyan etmişlerdir (BOA.DH.SYS.119/1).

Devam eden tahkikatta, olay mahallinde bulunan otomobilin olaydan sonra katilleri alarak Tramvay Caddesi'ni takiben Şehremini yoluyla Topkapı'dan dışarıya çıkarak Eyüp istikametine gittiği, Silahdarağa yolu üzerindeki han önünde motora su koymak için durduğu, şahıslardan birinin otomobilin su deposunu açtığı

sırada buharın şiddetle yükselmesiyle yüzünün yandığı öğrenilmiştir. Bu sırada Aksaray Karakolu görevlileri, Çerkez Abdurrahman'ın idaresinde bulunan bir otomobilin içinde kumarbaz Ziya lakaplı bir şahıs ile beraberinde bir kişi daha olduğu halde Beyazıt'a çıktığı ve bu otomobilin Osman Bey Gazinosu'nun karşısındaki garajda bulunabileceği bilgisine ulaşmışlardır. Söz konusu garajda yapılan incelemede Abdurrahman'ın, otomobili bırakarak arkadaşı Cevat'la beraber kaçtığı anlaşılmış, Abdurrahman'ın babası miralaylıktan atılma Hacı Nazmi'nin Vefa'daki evi arandığında Cevat isminde bir Çerkez orada yakalanmış ve sorgusuna başlanmıştır (BOA.DH.SYS.119/1).

Nazmi Bey hiçbir şeyden haberi olmadığını ifade etmiş, Cevat da benzer tavır takınarak Abdurrahman'ı görmediğini, otomobil ile birlikte gitmediğini ifade itmiş ise de Cevat'ın fes ile kapattığı alnı kontrol edildiğinde şoförlerden birinin yüzünün yandığı hakkındaki bilgiyle uyumlu yaralar görülmüştür. Bu durumda Cevat'ın inkara imkanı kalmadığından itirafa başlamıştır. İfadesinde, Abdurrahman'ın otomobili ile olay mahallinde durduklarını, otomobilde şahsen tanıyorsa da isimlerini bilmediği iki şahsın bulunduğunu beyan etmiş, Ziya'nın resmi gösterildiğinde otomobildeki şahıslardan birinin bu şahıs, diğerinin de uzun boylu zayıfça bir kişi olduğunu söylemiştir. İfadesinin devamında Paşa'nın otomobili geldiğinde cenaze kalabalığı sebebiyle durmasıyla Ziya, otomobilci Abdurrahman ve biraz evvel otomobile gelen kişiyle birlikte ateş ederek Paşa'yı şehit ettikten sonra dördü birlikte Aksaray-Topkapı yoluyla Kağıthane köyüne gittiklerini, orada Ziya ve arkadaşını bıraktıktan sonra otomobili garaja bıraktıklarını, Abdurrahman'ın nereye gittiğini bilmediğini, kendisinin geri döndüğünü ifade etmiştir. Ayrıca yolda buharın tesiriyle alnının yandığını da doğrulamıştır (BOA.DH.SYS.119/1).

İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi, o ana kadar yapılan sıcak takip hakkında bu şekilde bilgi verdikten sonra her ne kadar tetikçiler belirlenerek Topal Tevfik ile Cevat yakalanmış diğerleri aranmaktaysa da zanlıların bunlarla sınırlı olamayacağını, uzun zamandan bu yana planlanan bir olayla karşı karşıya olduklarını ifade etmiştir. Adı geçen zanlıların dışında bunların her zaman kumar ve umumhane işlerinde beraber bulundukları kumarhaneci Kör Emin, Çerkez Nazmi ve biraderi Nuri, Ziya'nın biraderi Hakkı ile Kenan isminde bir kişinin de olayın içinde bulunduğunu, suikastı tertip ve teşvik edenin ise polis teşkilatı siyasi kısım eski müdürü Muhib'in aracılığıyla Damat Salih Hayrettin Paşa olduğunu belirtmekte, Kör Emin'in üzerinde çıkan ve Damat Salih Hayrettin Paşa tarafından verildiği anlaşılan 1.000 liralık senedin de bu şüpheleri kuvvetlendirdiğini ifade etmektedir. Raporun devamında, tahkikata devam edilmekte olduğu, ilerleyen süreçte ayrıca bilgi verileceği ifade edilmektedir (BOA.DH.SYS.119/1).

Görüldüğü gibi olay yerine yakın olan bir polis memuru olaydan hemen sonra şüphelilerden birisini suç aletiyle birlikte saklandığı yerde yakalamıştır. Diğer polis birim ve görevlilerinin de soruşturmaya katılmasıyla ikinci bir şüpheli de devam eden soruşturmada yakalanmıştır. İlk 36 saatte tanıklar belirlenmiş, olay

yeri inceleme, arama, ifade alma, teşhis gibi işlemler yapılarak olayla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan kişilerden bir kısmı yakalanmış bir kısmının ise kimlikleri belirlenmiştir. Ayrıca tetikçilerin yakalanmasının yeterli olmadığı, arkasında başka kişilerin de bulunabileceği değerlendirmesi yapılarak soruşturmayı derinleştirme kararı alınmıştır.

Sıcak takip konusuna önem verilmesine rağmen her zaman doğru şekilde uygulanamamaktadır. 11 Haziran 1910 tarihinde karakola oldukça yakın bir yerde meydana gelen bir başka öldürme olayına gerekli şekilde müdahale edilememiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti kusurları görülen komiser ve polisler hakkında soruşturma açılması talimatını vermiştir (BOA.DH.MUI.103/1).

Olay Yeri İnceleme

Olay yeri inceleme işlemi suç soruşturmasının ilk aşamalarındandır. Olayın üzerinden çok zaman geçmeden haberdar olunmuş ve olay yeri tespit edilebilmiş ise çoğu zaman suçun aydınlatılmasına en büyük katkıyı sağlamaktadır. Çünkü suçla ilgili somut deliller genellikle oradadır. Bu durumun farkında olan Osmanlı kolluk kuvvetleri de olay yeri incelemesi yapmaktaydılar.

Konuyla ilgili önemli örneklerden birisi 29 Aralık 1903 tarihinde Selanik'e bağlı Vidin kazası, Karacaabad nahiyesi, Kustaryan köyünde boğazı sıkılarak öldürülmüş halde bulunan Dimyu isimli şahısla ilgili soruşturmada görülmektedir. Söz konusu olayda soruşturmaya öncelikle mahalli yetkililer tarafından başlanılmış, muhtemelen sonuç alınamayınca Merkez Müddei-i Umumi Muavini ve Vilayet İnzibat Müfettişi 22 Ocak 1904 tarihinde Vidin kazasına gitmişler ve o zamana kadar mahalli yetkililerce yapılan soruşturmayı inceleyerek işe başlamışlardır. Soruşturmanın bu aşamasına kadar, maktulün 28 Aralık 1903 günü kendi köyünden Rudine köyüne gitmek üzere evinden çıktığı, annesine bu köyde Yusuf ve Yaşar Beylerin selamlıklarında misafir olarak kalacağını söylediği, ev sahiplerine birer çift Rudine çorabı hediye götürdüğü, bir başka yerde boğularak öldürüldükten sonra bulunduğu yere getirilip atıldığı tespit edilmiştir. Devamında ise kaza kaymakamını da yanlarına alarak adı geçen Kustaryan köyüne ulaşmışlar ve ilk olarak maktulün bulunduğu yeri incelemişlerdir. Nahiye müdürü, imam ve muhtarın da heyete katılımıyla yapılan incelemede zaten öldürüldükten sonra buraya bırakılmış ve olay tarihinden hayli vakit geçmiş olması dolayısıyla herhangi bir delil elde edilememiştir. Fakat mahallin Rudiniye köyüne 10 dakika, Yaşar ve Yusuf Beylerin konaklarına da 15 dakika mesafede bulunduğu ve doğruca gidildiğinde beylerin konağına ulaşıldığı görülmüştür. Soruşturmanın devamında şüpheliler Yusuf ve Yaşar Beylerin selamlıklarında da bir inceleme yapılmıştır. Bu incelemede Rudiniye köyünün aşağı ve yukarı isminde iki mahalleden oluştuğu, söz konusu konağın yukarı mahallenin en uç noktasında bulunduğu, haremliğin alt tarafının evlerle çevrili, selamlığın ise araziye karşı olduğu anlaşılmıştır. Rudiniye köyünün muhtarı Ahmet ve Yaşar Bey'in oğlu Mustafa hazır olduğu halde olay yeri olduğu düşünülen selamlığa girildiğinde, genişçe bir avluda, altının ahır, üstünün iki oda bir sofadan oluştuğu görülmüş, her tarafı titizlikle araştırıldığında

merdivenden çıkarken birinci odanın sofaya bakan ilk penceresinin yaklaşık bir metre ötesinde, insan boyuna eşit yükseklikte, duvar üzerinde bir insan başının şiddetle sürtüldüğüne delalet eden izler ile birkaç parmak altında kan lekeleri ve aynı hizada yine duvar üstünde kurumuş kan damlaları görülmüştür. Tecrübe edildiğinde orta boylu bir kişinin yüzü sofa ve pencereye dönük olunduğu halde başının yukarıdaki lekeye denk geldiği, başı duvara dayalı olarak ağız, kulak veya başından akan kanın o istikamette damlayacağı görülmüştür. Üzerinde kan damlaları bulunan lekeli parçalar tahlil ettirilmek üzere duvardan çıkartılmıştır. Aynı şekilde sofadan alt kata inen merdivenin kapağı üzerinde katı bir maddenin yukarıdan aşağıya sürtüldüğünü düşündüren bir iz görülmesi üzerine bu parça da kesilerek alınmıştır. Ayrıca ev içerisinde yapılan araştırmada iki çift Rudine çorabı bulunmuş ve maktulün annesine teşhis ettirilmek üzere el konulmuştur (BOA.TFR.I.A.16/1549).

Belgede, olay yerinden alınan kan damlaları ve merdiven parçası üzerinde nerede, nasıl bir tahlil yaptırıldığıyla ilgili bilgi olmasa da, 21 Mart 1845 tarihli bir irade ile kurulan Polis Meclisi'ne, ölen bir kişinin ölüm sebebini belirlemek ve benzer olaylarda bilirkişi olarak görev yapmak üzere kimyager, hekim ve cerrah istihdam etme yetkisi verildiği (Sönmez, 2005, s. 264) göz önüne alınırsa bazı analizlerin yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlıda adli tıp hizmetleri, 1827' de kurulan Tıphane-i Amire ve 1832'de kurulan Cerrahhane-i Amire isimli kurumların 1836'da Mekteb-i Tıbbiye ismiyle birleştirilmesi ve müfredatına Tıbb-i Kanuni dersinin konulmasıyla başlatılabilir. 1844'te ise önemli bir adım daha atılarak bir kimya laboratuvarı kurulmuştur. Bu gelişmelerin sonucu olarak 1846 yılına kadar Dersaadet'te ölüm sebebini araştırmaya sadece şer'i memurlar giderken bu tarihten sonra bu görevlilerle birlikte doktorun da gitmesi usulü kabul edildi. 1870'de yayınlanan ve Mekteb-i Tıbbiyede yapılacak analizlerin ücretini belirleyen talimata bakılacak olursa zamanına göre ileri seviyede kimyasal ve fizyolojik analizler yapılabilmektedir. Mekteb-i Tıbbiye bu alanda dünyadaki gelişmeleri de takip etmekte olup, 1906'da okulun hocalarından Cevat Bey insan ve hayvan kanlarının birbirinden ayırt edilmesi yöntemini öğrenmek amacıyla Almanya'ya gönderilmiştir. Doğal olarak dönemin polis teşkilatı da Mekteb-i Tıbbiyenin bu imkanlarından faydalanarak bazı analizler yaptırmaktadır (Bingöl, 2004, ss. 38-49).

Olay yeri incelemeyle ilgili bir başka örnek 8 Temmuz 1915 tarihinde Kudüs'te polis memuru Kamil Vehbi Efendi'nin gece devriyesinde görevliyken yakalamak istediği şeker hırsızları tarafından tabancayla vurularak şehit edilmesi olayıyla ilgilidir. Olayın duyulmasıyla Kudüs polis teşkilatı harekete geçmiş ve öncelikle olay yeri incelemesi yapılmıştır. Olay yeri Kudüs'ün güney-doğu kesiminde bulunan Megaribe kapısının olduğu alandır. Bu kapının arka tarafı Silvan köyüne ait bostanlarla çevrili, iç tarafı bahçelikten ibaret olup genellikle Silvan köyü ve şehrin doğu taraflarına gidenler tarafından kullanılan bir yoldur. Kamil Efendi'nin kapı içerisinde ayakları doğuya, başı batıya bakar şekilde sırt

üstü düştüğü görüldü. Kalpağı kendisinden 1,5 metre mesafede, sol tarafta duvar kenarına yuvarlanmıştı. Ayaklarının yanında, üzerinde 42, daha arkada ise 51 rakamı yazan iki çuval toz şeker bulunuyordu. Bunların olay esnasında failler tarafından terk edildiği anlaşılıyordu. Kapının genişliği 1,5 metre, uzunluğu 4 metre kadar olup sola dönmek suretiyle dışarı çıkılabilecek şekilde duvara dayanmıştı. Etraf titiz bir şekilde incelendiğinde bir kurşunun kapının tahtasına, bir kurşunun da duvara isabet ettiği görülmüş fakat tahtaya isabet eden kurşunun sekerek ne tarafa gittiği anlaşılamamış ise de tahtada bıraktığı ize göre kapının iç tarafından atıldığı, tahtanın bir parçasını kopardığı, diğer bir kurşunun ise duvara saplanarak kaldığı görülmüştür. Kurşun çıkarılarak kontrol edildiğinde küçük çapta bir tabanca kurşunu olduğu anlaşılmıştır. Kamil Vehbi Efendi'nin tabancasının kılıfında olması silahını çekmeye fırsat bulamadığını göstermekteydi. Atılan kurşunlardan birinin göğsüne isabet ederek vücuda girdiği, diğerinin göğsündeki düğmenin alt tarafına isabet ettiği görülmüştür. Olay yeri bu şekilde incelendikten sonra ayrıca fotoğrafı da çekilmiştir (bk. Ek 1) (Polis Mecmuası, Sayı: 52, s. 304, 305).

Görüldüğü gibi her iki örnekte de öncelikle alana geniş bir perspektiften bakılarak çevresiyle birlikte tarif edilmekte, daha sonra ise detaylı incelemeye geçilmektedir. Kamil Vehbi Efendi'nin şehit edildiği olay yerinin fotoğrafının çekilmiş olması da önemlidir. Böylece olay mahalli ilk haliyle kayda alınmış, başlangıçta önemsiz görüldüğü halde soruşturmanın ilerleyen safhalarında anlamlı hale gelebilecek olan fakat zamanın geçmesiyle bozulma, silinme, kaybolma gibi risklerle karşı karşıya kalacak deliller hiç değilse fotoğrafla korunmuş olmaktadır. Olay yeri incelemenin önemli unsurlarından birisi de krokisinin çizilmesidir. Bu işlemle suçun mekanla ilişkisi kurulmakta, ifade, zabıt ve raporlarda geçen oda, ev, iş yeri, bina, sokak, cadde, meydan, mahalle vb. yerlerin birbirleriyle olan ilişkileri evrak üzerine aktarılarak görünür hale getirilmektedir. İkinci bir amaç ise olay yerini evrak üzerinde tam olarak sabitleyerek mahkeme safahatında yapılabilecek keşif esnasında doğru olarak bulunabilmesidir. 11 Haziran 1913 tarihinde meydana gelen Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastıyla ilgili olarak İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesinin bir gün sonra Dahiliye Nezaretine yazdığı ve o ana kadar yapılan soruşturma hakkında bilgi verdiği raporun ekinde olay yerinin krokisi de bulunmaktadır (bk. Ek 2) (BOA.DH.SYS.119/1). Kroki incelendiğinde olay yerini ve çevresiyle olan ilişkisini net bir şekilde gösterdiği görülmektedir. Fakat hangi olayla ilgili olduğunu açıklayan bir başlığının ve sonunda çizen görevlinin imzasının bulunmaması eksiklikleri olarak görülebilir.

Bu örneklerden birinin sadrazama, diğerinin polis memuruna karşı işlenmiş olması dolayısıyla polis teşkilatının daha titiz davranarak fotoğraf çekmiş ve kroki çizmiş olma ihtimali düşünülse bile 1909'da kurulan Dersaadet Polis Mektebi müfredatında hem fotoğraf hem de kroki dersinin bulunması (Alyot, 2008, s. 814) ve dönemin mesleki bir dergisi olan Polis Mecmuası'nın 14 Ocak 1917'de yayınlanan 84. sayısında, öldürme suçlarının aydınlatılmasında fotoğraf ve

krokinin öneminin uzun uzun anlatılması (Polis Mecmuası, Sayı:84, s.486-492) bunun genel bir uygulama olduğunu göstermektedir.

XX. yüzyıl başlarında faili meçhul öldürme olaylarıyla ilgili olarak Osmanlı polisinin olay yeri inceleme işlemlerine önemli bir örnek de 31 Ekim 1916 tarihinde saat 22.00 sıralarında İstanbul Tahtakale'de Sabuncu Aris Efendi'nin mağazasındaki bekçi Mirad'ın katledilmiş olduğu olaydır. Söz konusu olay yerine öncelikle Eminönü Merkez Memurluğuna bağlı polisler intikal etmişler, olay yerindeki ilk izlenimde parmak izlerinin olabileceği anlaşılınca dönemin polis teşkilatının artık parmak izi teknolojisini kullanmaya başlamış olması dolayısıyla İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi Daktiloskopi (iz, parmak izi) Dairesi görevlileri davet edilmiştir. Parmak izi görevlileri, üç kattan oluşan binanın sokak kapısından itibaren parmak izi bulunabilecek olan kapılar, merdiven korkulukları, maktulün bulunduğu odadaki eşyalar gibi yerlerde titiz bir delil araştırma faaliyetine başlamışlardır. Maktulün bulunduğu odada, üzeri tozla kaplı beyaz bir mukavva üzerinde bir şahsın sağ ve sol ayaklarının birer izi görülmüş ve o sırada olay yerinde bulunan müddei-i umumi muavininin talebi üzerine ayak izleri incelendiğinde uzunluklarının 26, genişliklerinin 10 santimetre olduğu anlaşılmıştır. İncelemenin devamında, maktulün yanında olması gereken lambanın odada bulunmadığı anlaşılmış, yapılan araştırmada aşağı katta olduğu görülmüştür. Lamba şişesi üzerinde yapılan incelemede bir sağ elin temasından hasıl olan baş, orta ve adsız parmakların izleriyle şehadet parmağının ikinci kısmının izi kana benzeyen renkte tespit edilmiştir. Bu izler, maktulün sağ elinin parmaklarıyla karşılaştırıldığında uyuşmadığı görülünce başka bir kişiye ait olduğu anlaşıldı ve söz konusu şişe gerekli incelemeler için daireye götürüldü (Polis Mecmuası, Sayı: 81, s. 419-421).

Otopsi

Osmanlı Türkçesinde *feth-i meyyit* ya da *teşrih* olarak ifade edilen otopsi (Devellioğlu, 1986, s. 313, 1319) ölüm sebebini tespit etmek amacıyla yapılan işlemdir. Böylece maktulün ölümüyle failin hareketi arasında illiyet bağı olup olmadığı ortaya çıkarılma hedeflenmektedir. 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunname-i Hümayunu'nundaki *"maktulün cesedini ihfa* (gizleme) *veyahut hükümete haber virmeksizin ve keşf olunmaksızın defn iden kimse bir aydan bir seneye kadar habs olunur ve bir mecidiye altundan beş mecidiye altuna kadar ceza-i nakdi alınır"* hükmü maktulün cesedinin kontrolden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır (Ceza Kanunname-i Hümayunu, madde 176) Fakat bu kontrol her durumda otopsi anlamına gelmemekte, bazen ölü muayenesi, ya da dış muayene denilebilecek olan cesedin haricen muayenesinin yeterli olabildiği uygulamadaki örneklerden anlaşılmaktadır (Yüksel, 2010, s. 321).

8 Ağustos 1903 tarihinde Manastır vilayetinde ölümü şüpheli bulunan jandarma efradından Hilmi bin Hüseyin'in, aralarında askeri tabiplerin de

bulunduğu dört kişilik doktor heyeti tarafından düzenlenen otopsi raporu aşağıdaki gibidir.

> *"Manastır Jandarma Efradından Hilmi bin Hüseyin*
>
> *Balada kendisi muharrer jandarma neferi Hilmi bin Hüseyin'in muayene-i tıbbiyesi bilicra seneen 35 raddelerine karib* (35 yaşlarında) *kuvveil bünye* (bünyesi kuvvetli) *sagiravil mizaç* (küçük yaratılışlı) *olup vücudunun hiçbir tarafında asar-ı cebriye müşahade idilmeyüp yalnız nahiye-i tahtel fekkiye-i* (alt çene tarafında) *esirenin üzerinde …. enseye 10 santimetre tulunda* (uzunluğunda) *alet-i raziyeden* (kesmez alet) *husule gelme üç adet sech* (derisini, kabuğunu soyup sıyırma) *mevcut olduğu gibi kafanın kısm-ı mütevassıtasında* (ortasında) *dahi yine alet-i raziyeden mütehassıl diğer bir eser-i darp sathı mevcut olduğu taraf-ı acizanemizden müşahede idilmiş olmağla işbu bir kıta raporumuz bittanzim takdim kılındı"* (BOA.TFR.I.MN.15/1421).

Olay Yeri İnceleme başlığında bahsedilen, 8 Temmuz 1915 tarihinde Kudüs'te polis memuru Kamil Vehbi Efendi'nin şehit edilmesi olayında ortalığın ağarmasıyla savcı, sorgu hakimi ve belediye doktorunun olay yerine gelmesiyle Kamil Efendi'nin naaşı üzerinde yapılan keşfin (harici muayene) yetersiz kalacağı kanaati üzerine otopsi yapılmak üzere hastaneye nakledilmiştir. Yapılan otopside isabet eden kurşunun göğüsteki büyük atardamarı parçalayarak vücut içinde kaldığı görülmüş ve bulunduğu yerden çıkartılmıştır (Polis Mecmuası, Sayı: 52. s.305).

Otopsi konusunda verilebilecek üçüncü örnek 31 Ağustos 1918 tarihinde Konya'da bir olaya müdahale etmeye çalışırken şehit edilen polis memuru Abdullah Efendi'yle ilgilidir. Söz konusu olayda, gece vakti Alman askerlerin kaldığı handan gelen yardım çağrısı üzerine hana giren Abdullah Efendi çıkan olayda şehit olmuştur. Yapılan otopside Abdullah Efendi'nin başına tüfek dipçiği veya benzer bir maddeyle vurulması sonucu kafasında oluşan yaralar sebebiyle vefat ettiği anlaşılmış ve otopsiye başlamadan önce fotoğrafı da çekilmiştir (bk. Ek 3). Zikredilen han içerisinde, Alman askerlerinden birinin yatağı altına gizlenmiş olarak bulunan tüfeğin dipçiğinin kırılmış ve kırılan yerlerde kan izlerinin bulunmuş olması önemli bir delil teşkil etmiştir. Osmanlı topraklarında suça karışan Alman askerlerinin Alman Divan-ı Harbi'nde yargılanmasını hükme bağlayan kararnameye göre soruşturmada elde edilen deliller ilgili mahkemeye gönderilmiş ve dört Alman askerinden birisi sekiz sene kürek, diğerleri ise bir ile beş sene arasında hapis cezaları almışlardır (Yılmaz, 2011, ss. 69-71).

Kriminalistik İncelemeler

Kriminalistik, toplanan maddi delillerin incelenmesi suretiyle suçun aydınlatılarak failin belirlenmesi tekniğidir. Günümüzde bu işlem delilin niteliğine göre laboratuvar ortamlarında ya da bilirkişiler tarafından yapılabildiği gibi kolluk kuvvetleri de tecrübelerine dayanarak bazı sonuçlara ulaşabilmektedirler.

Osmanlıda da toplanan deliller çeşitli değerlendirilme süreçlerinden geçmektedir. Bu süreçler bazen teknik bilgiyi gerektirmekte, bazen de mesleki tecrübeye dayalı olarak gerçekleşmektedir. Örneğin, 31 Ekim 1916 tarihinde Sabuncu Aris Efendi'nin mağazasındaki bekçi Mirad'ın katledilmesi olayında deliller toplandıktan sonra, zanlı olarak yakalanan Manu isimli kişinin ayak izleri olay yerinden alınan ayak izleriyle karşılaştırıldığında çok büyük oranda uyuştuğu görüldü. Ayrıca Manu'nun parmak izleriyle olay yerindeki şişe üzerinden alınan parmak izleri fotoğrafla büyütülerek teknik olarak incelendiğinde, şişe üzerindeki izlerin kavuşma ve kesişme noktalarıyla teşkil ettiği açılar sağ el başparmağının 15, orta parmağının 10 (bk. Ek 4) ve adsız parmağının 10 değişik noktası Manu'nun sağ elinin aynı parmaklarındaki noktalara tamamen mutabık olduğu görülmüş böylece failin Manu isimli kişi olduğu tespit edilmiştir (Polis Mecmuası, Sayı: 81, s.419-421).

Olay yerlerinde bulunan mermi çekirdekleri ve boş kovanların incelenmesinden de bazı sonuçlara ulaşılmaktadır. 2 Temmuz 1906 tarihinde Tikveş'te Panu isimli kahvecinin kimliği meçhul kişilerce öldürüldüğü olayda, olay yerinde bulunan kurşunlar polis ve jandarma görevlilerince incelendiğinde, bölgede siyasi amaçlarla faaliyette bulunan komite mensuplarınca kullanılan *Nağan* tabancalarından atıldığı belirlenmiştir (BOA.TFR. I.SL.14/11329).

Bu konudaki önemli örneklerden birisi ise Bartın'da yaşanmıştır. 27 Mayıs 1916 tarihinde gece saat 02.00 sıralarında, Komiser Hasan Şükrü ve Komiser Muavini Galip Efendi, duydukları silah sesleri üzerine sesin geldiği yere doğru yaklaştıklarında, zanlıların üzerlerine ateş etmeleri sonucunda Hasan Şükrü Efendi şehit olmuş, Galip Efendi ise bacaklarından yaralanmıştır. Yapılan soruşturmada Tahsin, Arif ve Mehmet isminde üç kişinin, Bartın Kırtepe mevkiinde ikamet eden Hatice ismindeki fahişenin evine gelecek olan bir kereste tüccarını soymak için silahlı olarak olay yerine geldikleri, rastgele ateş etmeleri üzerine olay yerine gelen Hasan Şükrü ve Galip Efendilerin üzerlerine de ateş ederek olayı işledikleri anlaşılmıştır. Zanlıların ev ve işyerlerinde yapılan aramada bir tüfek, bu tüfeğe ait 9 dolu, 15 boş fişek ve iki tabanca ele geçirilmiştir. Tüfek ve fişekler bilirkişi marifetiyle incelenerek dolu olan fişeklerin içinde yuvarlak birer kurşun olduğu, Hasan Şükrü Efendi'nin vücudundan çıkarılmış olan kurşun bu tüfeğin kurşunlarıyla karşılaştırıldığında tamamen benzeştiği, tüfeğin de yakın bir tarihte birden çok kez ateşlendiği anlaşılmıştır. Ayrıca tabancalar tüfekçi ustalarına incelettirildiğinde, bu tabancalarla son 5, 6 gün zarfında birçok defa atış yapıldığı ve Galip Efendi'nin bacaklarından çıkarak yere düşen kurşunun da bu tabancalarda kullanılan kurşunlardan olduğu belirlenmiştir (Polis Mecmuası, Sayı: 72, s. 209-213).

Kriminal inceleme yapılan olaylardan birisi de bir rahibin öldürülmesiyle ilgilidir. 16 Eylül 1905 günü Kosova vilayeti Köprülü kazasından trene binerek Karasku istasyonunda inip görevli olduğu Çiçova-i Zir köyü manastırına gitmek isteyen rahip Pop Lifor'un öldürülmesiyle ilgili yapılan soruşturmada, tanıklar

olayı rahiple birlikte trenden inen asker elbiseli, tüfekli kişilerin işlediğini ifade etmişlerdir. Soruşturma çevrede bulunan askeri birliklerden olay günü Karasku istasyonuna seyahat edenler üzerinde yoğunlaşırken, rahibin yanında bulunan gümüş saat ve 800 kuruşun üzerinden çıkmaması olayın gasp amacıyla yapıldığını düşündürtmekteydi. Maktulün keşif yapılmadan defnedildiğinin anlaşılması üzerine kabir açılarak sorgu hakimi ve belediye doktoru tarafından yapılan keşifte cesette iki kurşun ve yedi bıçak yarası olduğu belirlenmiş ve bir kurşun çıkarılmıştır. Çıkarılan kurşun, Erkan-ı Harbiye Reisi, bir tüfekçi esnafı ve askeri tüfekçilerden oluşan heyet tarafından incelenerek bir rapor düzenlenmiştir. Raporda, kurşunun küçük çapta bir tabanca kuruşunu olduğu tespit edilmiştir. Halbuki dönemin askerleri tabanca taşımamaktadır. Böylece askerler üzerindeki şüphe tamamen kalkmasa da tahkikatın yönü değişmiştir (BOA.TFR.I.KV.109/10899).

İfade ve Teşhis

Günümüzde tanık ifadeleri genellikle mümkün olan ilk anda alınmaya çalışılırken şüpheli ifadeleri soruşturmayla ilgili işlemler tamamlanıp deliller toplandıktan sonra alınmaktadır. Bu işlemin soruşturmanın son safhası olmasında hukuki zorunlulukların yanı sıra ifadenin aynı zamanda savunma hakkı olmasından dolayı son sözü şüpheliye verme, toplanan deliller dolayısıyla şüpheliye gerçekleri değiştirme imkanı bırakmama gibi sebepler de bulunmaktadır. Arşiv belgeleri incelendiğinde, Osmanlıda da şüphelinin ifadesi genellikle soruşturma sonuna bırakılmakta, yine günümüzle benzer şekilde şüphelinin kolluk ve savcılıkta alınan beyanına *ifade,* mahkemede alınan beyanına ise *istintak* (sorgu) denmektedir. Bu konuda belirtilmesi gereken terimlerden birisi de *isticvap* kavramıdır. Sözlükte "*sorup cevap alma, cevap alma maksadıyla söyletme"* (Devellioğlu, 1986, s. 544) anlamlarına gelen bu kelime uygulamada, genellikle şüphelinin ilk yakalandığında konuyu anlamak adına soru-cevap şeklinde yapılan ve yazıya geçirilmeyen görüşme anlamına gelmektedir. Fakat olayın mahiyeti yada isticvabı yapılan kişinin olaydaki rolüne göre yazıya geçirildiği de olmaktadır (BOA.TFR.I.A.16/1549; BOA.TFR.I.KV.109/10899; Polis Mecmuası, Sayı: 52 s.304; BOATFR.I.SL.14/11329).

Aşağıda, Harem-i Hümayunda H.1305 (M.1887/88) yılında meydana gelen fakat belgede tam tarihi bulunmayan bir öldürme olayıyla ilgili nöbetçi Hüseyin bin Mehmet'in ifadesi bulunmaktadır.

> *"5. Alayın 2. Taburunda 4. Bölükte 13. Onbaşıda 1. Nefer Çorumlu Molla Halil oğlu Hüseyin bin Mehmet'in ifadesi*
>
> *Vukuat gecesi Harem-i Hümayun kapısında birden ikiye kadar nöbette idim. Arkadaşım Mehmet idi. Nöbete girdikten tahminen yarım saat sonra evvela Baş mabeynci yalnız olarak Harem-i Hümayun kapusundan içeri girdi. Arkasından bir iki dakika sonra uzun boylu zayıf tertip iki harem ağası daha girdi. Bunlardan bir*

> *çayrek kadar sonra katil Nedim girdi. Başka giren çıkanlar oldu fakat farkında değilim. Bu ifadenin doğru olduğuna yemin iderim. Katil Nedim'in her ne kadar en sonra girdiğini beyan ittim ise de Başmabeynci ile Harem Ağalarından evvel veya sonra girdiğinin farkında değilim. Parmak basmıştır"* (BOA.Y.PRK.AZN.3/28).

İfade incelendiğinde soru-cevap olmadan, nöbetçi gördüklerini anlatmış, yemin ederek ve sonunda parmak basarak bitirmiştir. Belge incelendiğinde diğer nöbetçi Mehmet'in de ifadesinin benzer şekilde alındığı, fakat ifadesinin sonunda "*mührü olmadığından ve yazı bilmediğinden parmak basmıştır"* cümlesinin olduğu görülmektedir. Aynı konuda ifadesi alınan müezzin İbrahim Efendi ise ifadesini mührünü vurarak bitirmiştir (BOA.Y.PRK.AZN.3/28).

Kişilerin beyanına dayandığı için çalışmada ifadeyle birlikte işlenen bir diğer işlem ise teşhistir. Teşhis, tanıkların kişileri suç işlerken veya kaçarken görmelerine rağmen açık kimliklerini bilmediklerinden görevlilere beyan edemedikleri durumlarda, yakalanan şüphelilerin kendilerine gösterilmesiyle şüphelinin kimliğinin tespiti işlemi olup Osmanlıda da soruşturmalarda kullanılan bir yöntemdir. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastında yakalanan zanlı tanıklara, zanlılardan Ziya'nın fotoğrafı ise yine zanlılardan olup yakalanan Cevat'a gösterilerek teşhis ettirildiğinden yukarıda bahsedilmişti. 16 Nisan 1916 tarihinde ise Ohri kazası Taşmeronişte köyünde, Bulgar cemaatinden üç kişinin öldürülmesi ve bir kişinin yaralanması olayında köy halkından Epir isimli kişinin, katillerin İslam ahalisinden olduğunu şahsen görse tanıyabileceğini ifade etmesiyle söz konusu köye komşu olan üç Müslüman köy geceleyin ablukaya alınarak silah taşıyabilecek tüm kişiler teşhis için Epir'e gösterilmiş fakat teşhis yapılamamıştır (BOA.TFR.I.MN.91/9061).

SONUÇ

Osmanlı idaresi öldürme suçlarının kamu düzeni açısından önemli bir tehdit olduğunun farkındadır. Ceza kanununa taammüden öldürmeler için idam, gayri taammüden öldürmeler için 15 sene kürek cezası konulması, bu suçların takibinde en küçük ihmali görülen görevliler hakkında hemen soruşturma açılması, suçun aydınlatılamaması halinde kaymakam da dahil olmak üzere kolluk görevlilerinin görevden alınacağının ifadesi bu farkındalığın sonucudur. İdare, bu tür olaylarda failin hemen olay yerinde, bu yapılamadığı takdirde en kısa sürede yakalanarak adli makamlara teslimini talep etmektedir. Kolluk görevlileriyle birlikte, savcı, hakim, kaymakam, nahiye müdürü gibi adli ve mülki yetkililerin de bizzat soruşturmaya katılmaları idarenin beklentileriyle ilgilidir. Ayrıca soruşturmaların ifade gibi her zaman değişebilecek unsurlar yerine somut delillere dayandırılması için irade-i seniyye çıkarılması bu konudaki kararlılığın ifadesidir.

İdarenin öldürme suçları karşısındaki bu kararlı tutumu tüm adli ve mülki görevlilere de yansımış durumdadır. Suçların en kısa sürede ve hiçbir şüpheye yer

bırakmayacak şekilde maddi delillerle aydınlatılmasına büyük önem verilmektedir. Bu amaca ulaşmak için ise günümüzde de temel soruşturma usullerinden olan sıcak takip, olay yeri inceleme, adli tıp hizmetleri ve parmak izi teknolojisinden faydalanma, elde edilen delilleri kriminal incelemelerden geçirme gibi süreçler işletilmektedir.

Öldürme suçlarının aydınlatılmasında kullanılan fotoğraf, parmak izi, adli tıp, kimyasal analizler gibi hizmetler, görevli birimlerin dönemin son yeniliklerini yakinen takip ettiklerini göstermektedir. Tüm bu süreçlerin sonunda öldürme suçlarının çok büyük oranda aydınlatılarak faillerin adli makamlara teslim edildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA. (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) DH. (Dahiliye Nezareti) EUM. (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti) ADL. (Takibat-ı Adliye Kalemi Evrakı) 2/9, 3/22, 19/17, 27/24, 44/43.

BOA.DH.EUM.EMN. (Emniyet Şubesi Evrakı)3/21, 95/3.

BOA.DH.EUM.MTK. (Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı) 9/37, 15/25, 27/7.

BOA.DH.EUM.AYŞ. (Asayiş Kalemi Evrakı) 24/111.

BOA.DH.ID. (İdare Evrakı) 62/4.

BOA.DH.MUI. (Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı)103/1.

BOA.DH.SYS. (Siyasi Kısım Evrakı) 119/1.

BOA.DH.ŞFR. (Şifre Evrakı) 272/68.

BOA.TFR.I.A. (Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı)16/1549.

BOA.TFR.I.KV. (Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı)109/10899.

BOA.TFR.I.MN. (Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı) 15/1421, 48/4704, 91/9061.

BOA.TFR. I.SL. (Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı) 14/11329.

BOA.Y.PRK. (Yıldız Perakende Evrakı) AZN. (Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı) 3/28.

BOA.Y.PRK.ZB. (Zaptiye Nezareti Maruzatı) 36/34.

Kitap ve Makaleler

Alyot, H. (2008). *Türkiye'de zabıta, tarihi gelişim ve bugünkü durum.* (II. Baskı). Ankara: Kozan Ofset.

Arslan, B. (2008). *II. Meşrutiyet döneminde aydın vilayetinde güvenlik.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Bartın'da memurin-i zabıta aleyhinde tertip olunan bir cinayet, *Polis Mecmuası* (14 Temmuz 1916), Sayı: 72, s. 209-215

Bingöl, S. (2004). Tanzimat ilkeleri ışığında Osmanlı'da adli tababete dair notlar. *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, *23* (36), 37-65.

Ceza Kanunname-i Hümayunu, *Düstur 1/1,* Matbaa-i Amire, 1289.

Devellioğlu, F. (1986). *Osmanlıca- Türkçe ansiklopedik sözlük*. Ankara: Kurtuluş Ofset Basımevi.

Gül, A. (2013). Osmanlı taşrasında suç ve suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği). *EÜHFD, 17*(1-2), 1-29

Katl cinayetleri, mahalli cürmün tetkikat-ı topografyası. *Polis Mecmuası* (14 Ocak 1917) Sayı: 84, s.486-492.

Kudüs-ü Şerif'te bir polis memurunun vazife uğrunda şehadeti. *Polis Mecmuası* (14 Eylül 1915) Sayı: 52, s.72-81.

Kurtuluş, F. (2019). *Suç cetvellerine göre II. Meşrutiyet döneminde Diyarbekir vilayetinde cinayet suçları ve failleri 1912-1917 (R.1328-1333).* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı.

Sönmez, A. (2005). Polis meclisinin kuruluşu ve kaldırılışı. *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 24* (37), 259-275.

Şen, H. (2008). Osmanlı'da hapishane mefhumu. *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 1820. Yüzyıllar*, (N. Levy & A. Toumarkine, Der.) Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Öztop, F. (2014). *II. Meşrutiyet döneminde Aydın vilayetinde sosyal yapı ve adli vaziyet (1908-1916).* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Öztop, F. & Karasu, D. (2017). Ceraim-i umumiye cetvellerine göre Kudüs Sancağında adam öldürme ve öldürmeye teşebbüs suçları (R.1329, M.1913/1914), *Tarih Okulu Dergisi (TOD),* (29), 205-219.

Yılmaz, İ. (2011). *20. yüzyıl başlarında Konya polis teşkilatı*. (Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars

Yılmaz, İ. (2017). *Selanik polis tarihi (1876-1912).* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yılmaz, İ. (2019). Osmanlı dönemi Bursa polis karakolları ve asayiş. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21* (1), 49-65

Yüksel, A. (2010). İki soruşturma arasında bir Osmanlı savcı muavini, *History Studies, 2* (3), 317-331.

Zabıtamızın kıymettar bir muvaffakiyeti, parmak izi sayesinde fail-i cürmün teşhis ve derdesti, *Polis Mecmuası* (28 Kasım 1916), Sayı: 81, s.419-421.

EKLER

EK 1: Kudüs'te Polis Memuru Kamil Vehbi Efendi'nin Şehit Edildiği Olay Yeri (1915).

Kaynak: (Polis Mecmuası, Sayı: 52, s. 300)

EK 2: Sadrazam Mahmut Şevket Paşa Suikastının Olay Yeri Krokisi (1913).

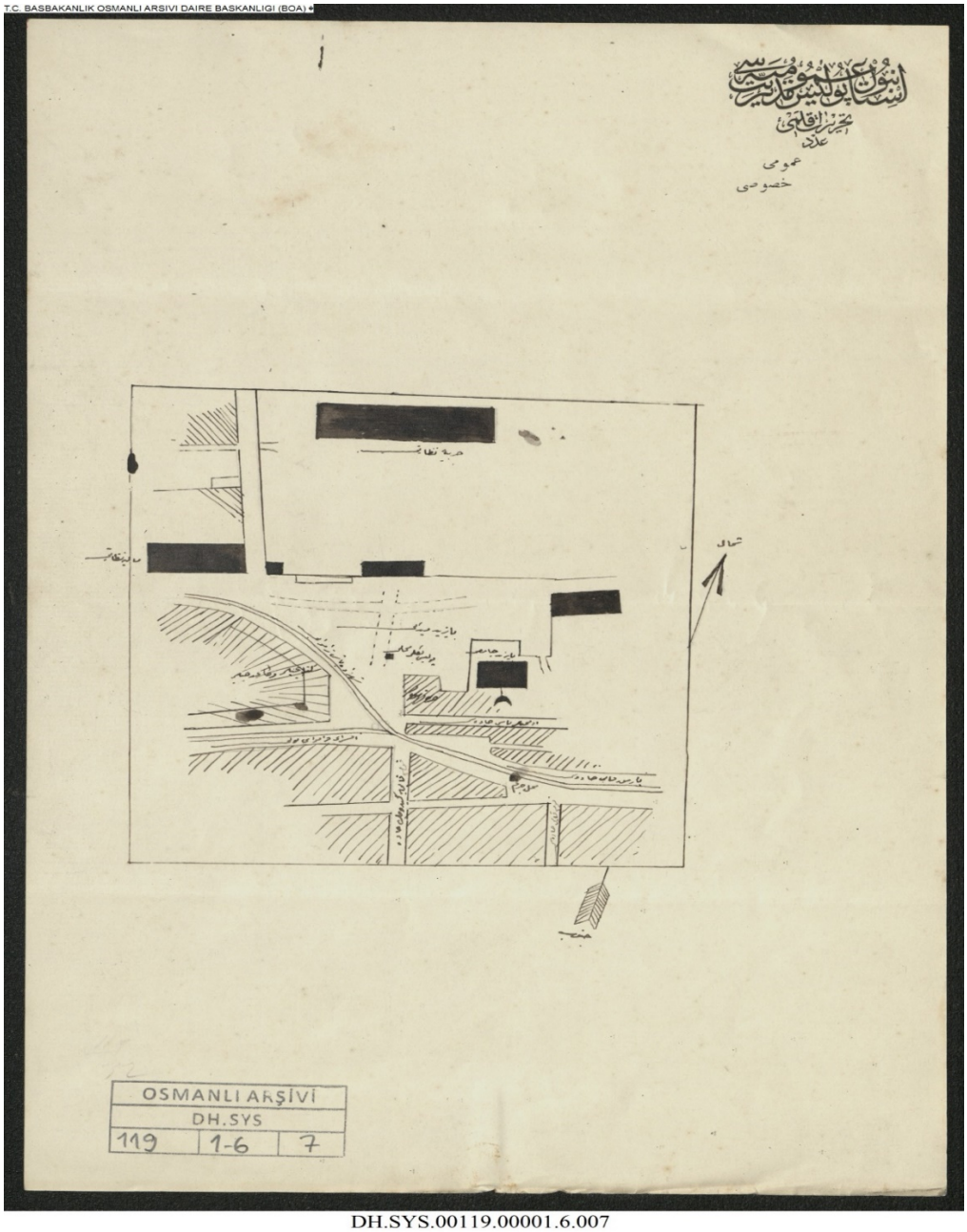

Kaynak: (BOA.DH.SYS.119/1).

EK 3: Konya'da şehit edilen Polis Memuru Abdullah Efendi'nin Otopsisi (1918).

Kaynak: (Yılmaz, 2011, s. 81).

EK 4: İstanbul'da Mirad İsimli Şahsın Öldürülmesi Olayında Olay Yerinden Alınan Sağ El Orta Parmak İzi İle Zanlının Sağ El Orta Parmak İzinin Karşılaştırılması (1916) .

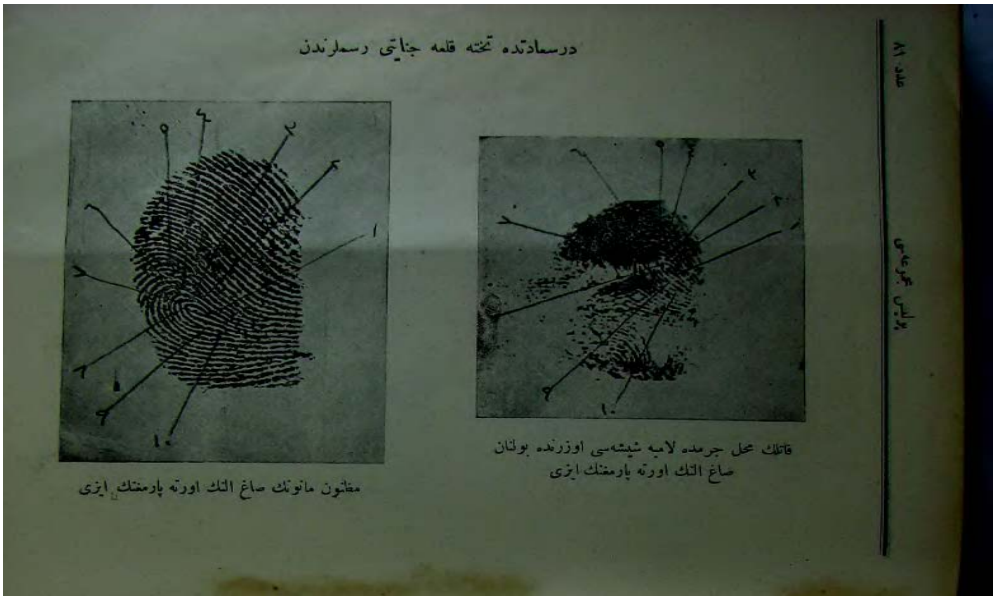

Kaynak: (Polis Mecmuası, Sayı: 81, s. 420).

Yayın Geliş Tarihi: 28.04.2020
Yayına Kabul Tarihi: 12.05.2020
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.728598

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 763-774
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

DÜYUN-U UMUMİYE GENEL SEKRETERİ VİTAL CUİNET'İN 1891'DE MALATYA SANCAĞI ÜZERİNE TESPİTLERİ

Türkmen TÖRELİ[*]

Öz

Düyun-u Umumiye Genel Sekreteri olarak 1880-1892 yılları arasında görev yapan Vital C. Cuinet, kendisine verilen görev gereğince, Osmanlı Devletini en ücra köşelerine kadar gezmiştir. Görevi gereğince bu gezilerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun mali, idari, ekonomik, coğrafi ve demografik durumunu inceleyerek, Osmanlı hükümetine verilecek olan borçların geri ödenip ödenemeyeceği sorusuna cevap aramıştır. Cuinet, resmi görevi sona ermesinden sonra, Fransa'ya dönmüş ve bu gezilerinde yaptığı gözlemleri, edindiği bilgileri bir kitap halinde, Asya Türkiye'si adıyla yayımlamıştır. Vital Cuinet, görevi gereği, o dönemde Mamûretü'l-Aziz Vilayetinin bir sancağı olan Malatya Sancağı'nı da ziyaret etmiştir. Bu çalışmada Malatya Sancağı'na ilişkin gözlem ve veriler değerlendirilerek, 1891 yılında Malatya'nın durumu hakkında tespitlerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler*: Vital Cuinet, Malatya Sancağı, Ermeniler, Doğu Anadolu.*

THE GENERAL SECRETARY OF THE OTTOMAN PUBLIC DEBT ADMINISTRATION VITAL CUINET'S OBSERVATIONS ABOUT MALATYA SANJAK IN 1891

Abstract

Vital C. Cuinet, who served as the General Secretary of the Ottoman Public Debt Administration (Düyun-i Umumiye) from 1880 to 1892, traveled to the farthest corners of the Ottoman State following the task given to him. Following his duties, he examined the financial, administrative, economic, geographical, and demographic status of the Ottoman Empire and sought an answer to the question of whether the debts to be given to the Ottoman government could be repaid. Cuinet returned to France after his official term and published his observations on his trips as a book, as La Turquie d'Asie. As part of his job, Vital Cuinet also visited the Malatya Sanjak, which was a sanjak of Mamûretu'l-Aziz Province then. In this study, observations and data on the Malatya Sanjak will be evaluated, and determinations will be made about the situation of Malatya in 1891.

Keywords*: Vital Cuinet, Malatya Sanjak, Armenians, East Anatolia.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Töreli, T. (2020). Düyun-u Umumiye Genel Sekreteri Vital Cuinet'in 1891'de Malatya Sancağı üzerine tespitleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 763-774.

[*] Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-7486-523X, turkmen.toreli@deu.edu.tr

GİRİŞ

XIX. yüzyılda birçok Batılı seyyah çeşitli amaçlarla Anadolu'da seyahat ederek gözlemlerini daha sonraları kitaplaştırmıştır. Bu seyahatnameler tarihçiler için önemli birer kaynak eser oldukları gibi dönemin Anadolu'sunu çeşitli yönleriyle tanımak isteyenler için de değerli bilgi hazineleridir. Ancak bu kaynaklarda verilen bilgileri çok dikkatli olarak kullanmak gerekmektedir. Zira seyyahlar gözlem yaparlarken, sadece kendi kişisel tespitlerini değil aynı zamanda mensubu bulundukları ülke veya etnik-dini grupların bakış açılarını eserlerine yansıtmışlardır. Vital C. Cuinet, Düyun-ı Umumiye'nin (Düyun-u Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi) genel sekreteri sıfatıyla, Osmanlı hükümetinin de izin ve onayıyla Anadolu'yu gezmiştir. Bununla birlikte bu durum onun bütün tespitlerinin tam olarak güvenilir olduğunu göstermemektedir. Osmanlı kaynaklarına dayanarak verdiği istatistiki veriler, subjektiflik içermemektedir. Bununla birlikte nüfus ile ilgili vermiş olduğu bilgilerde bu durum söz konusu değildir.

CASİMİR CUİNET'İN 1891'DE MALATYA SANCAĞI ÜZERİNE TESPİTLERİ

Tarihi itibarıyla birçok medeniyete beşiklik yapmış olan Malatya, XI. yüzyıldan itibaren Türklerin egemenliğine girmiş, Danişmendliler ve Selçuklular zamanında bir Türk şehri olarak oldukça gelişmiştir (Kesik, 2017; Göğebakan, 2003). Malatya ve yöresini kesin olarak Türk hâkimiyetine alanlar Danişmendliler olmuştur. İlk defa Osmanlılar Yıldırım Bayezid döneminde Malatya'da egemenlik kurmuşlardır. Osmanlı hâkimiyetinin kalıcı olarak şehir üzerinde tesis edilmesi ise Yavuz Sultan Selim'in Memlüklere ve Şah İsmail'e üstünlük sağlamasıyla 1516 yılında gerçekleşmiştir (Akçadağ, 2016, s. 196). Osmanlı hâkimiyetinde yüzyıllarca fazla bir ekonomik ve idari gelişmenin kaydedilmediği Malatya, ekonomik bakımdan kendi kendine yeten sıradan bir şehir konumunda kalmıştır. XIX. yüzyılda Malatya'nın tarihinde önemli bir değişim meydana geldi. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa kumandasında büyük bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Bu ordu genel karargâhını önce Mezraa'da (Elazığ) kurmuş ve sonra 1838'de karargâh Malatya'ya nakledilmiştir. O sırada Aspuzu'da yazlık evlerinde oturan Malatyalılar, İbrahim Paşa ordusunun şehirden ayrılmasından sonra, geri döndüklerinde kentte büyük bir tahribat olduğunu gördüler ve şehre dönmeyerek Aspuzu'da kalmaya devam ettiler. Böylece burası Yeni Malatya olarak anılmaya ve günümüz kentini oluşturmaya başladı (Akçadağ, 2016, s. 201).

> *1871-1872 tarihli Diyarbekir Salnâmesi'ne göre şehir 44 mahalle ve 2967 hane, kaza ise 6130 haneden meydana geliyordu. 1883-1884 tarihli salnameye göre, Malatya kazasında 10.032 hane, 19.264'ü müslim, 3612'si gayrimüslim olmak üzere 22.876 miktarı nüfus bulunmaktadır*[1]*… Yüzyılın sonunda ise 14'ü Aspuzu merkezinde olmak üzere, Çırmıktı ve Eski Malatya'dakilerle birlikte 67 mahallesi, 5000'e yakın evi, 50 kadar cami ve mescidi, 6 medresesi, 10 kilisesi, 9 hanı, 5 hamamı, 45 değirmeni, 1 ortaokul, çok sayıda sıbyan mektebi inşası süren "Teze Camii" ile kısa sürede gelişmiş bir şehir haline almıştır. 1863-1865 arasında Akçadağ yakınında askeri kışla yapılmış ve Malatyalılar kışla inşası için 25.000 kuruşluk yardım yapmıştır. 1889 ve 1890'da binlerce dükkânın yanmasına sebep olan iki büyük yangın geçirilmiştir* (Akçadağ, 2003, s. 463).

Bu yangın felaketlerinden sonra, şehir bir ölçüde toparlanmış ve 1890'da Malatya Sancağı'nı gezmiş olan Düyun-ı Umumiye Genel Sekreteri Vital Cuinet, şehri ve sancağı bu haliyle görmüştür. Bu çalışmada Vital Cuinet'in seyahatinden sonra Paris'te yayımladığı *La Turquie d'Asie* (Asya Türkiye'si) adlı eserinde Malatya Sancağına ilişkin gözlem ve verilerinin değerlendirilmesi yapılacaktır[*].

Fransız coğrafyacı ve oryantalist Vital Casimir Cuinet 1833-1896 yılları arasında yaşamıştır. 19 Aralık 1833'te Fransa'da Loncuevilles'de doğan Vital Cuinet, aldığı iyi eğitimden sonra coğrafyacı, istatistikçi, demografi uzmanı ve oryantalist kimliğiyle tanındı. Yaşam öyküsünde bizi ilgilendiren en önemli yönü *Fransa'nın İstanbul Büyükelçisinin yanında sekreter olarak görev yapmıştır* (Oflaz & Mangaltepe, 2007, s. 339). Düyun-ı Umumiye İdaresinde de genel sekreterlik görevine getirilmiştir. 1880-1892 yılları arasında Anadolu'yu karış karış gezerek notlar almış ve ayrıca devletin resmi verilerinden de faydalanarak ünlü *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure, Ernest Leroux Editeur*, isimli eserini kaleme almıştır.

> *Müellif eserini kaleme almadan önce kendisinden önce Anadolu'yu gezmiş seyyahların eserlerini incelemiştir. Bu seyyahların eserleri için şu ifadeleri kullanmaktadır: "Benden önce bölgeyi ziyaret eden seyyahların büyük bir kısmının verdiği bilgiler turistik açıklamalarla sınırlandırılmış, gerçeklerden uzak, fantezi içeren, genellikle kendi kişisel duygularının ve hislerinin izlenimlerini taşıyan, kendilerine göre farklı açılardan değerlendirmelerde bulunanların verdikleri bilgilerle, doğruları karşılaştırmak oldukça güçtür." "Daha pozitif olan diğer kısmı, bu ülkeyi jeolojik bakış açısı ile de incelemişler ve Asya'nın bu parçasının*

[1] H. 1266, 1272, 1279, 1289, 1294, 1295 Tarihli Devlet Salnâmelerinden nakleden G. Akçadağ, s. 201.

[*] Vital Cuinet'in *La Turquie d'Asie* eserinde Malatya Sancağı'na ilişkin bölümleri tercüme ederek, bu verilere ulaşmama yardımcı olan değerli meslektaşım Prof. Dr. Mustafa Daş'a teşekkürlerimi sunarım.

oluşumundaki maddelerin, malzemenin önemini, durumunu ve teferruatını dikkate alarak bunları çalışmalarının sebebi ve gayesi yapmışlardır." (Cuinet, 1891: i-ii den aktaran Oflaz & Mangaltepe, 2007, s. 339).

Vital Cuinet böyle bir çalışmayı hazırlamaktaki gayesini ise kendi ifadesi ile şu şekilde açıklamaktadır: "Birden fazla ülkeden kıymetli bilginlerin yüksek derecede öneme haiz bu çalışmaları bize gösterdi bütün bu eserler hassas bir boşluk meydana getirdiler. Gerçekte, kendi kendimize, geçmiş yüzyıllar anısına, evrensel bilim adına yapılmış eserler arasında Küçük Asya'nın şimdiki durumu hakkında pratik ve net düşünmemizi sağlayacak eserlerin olmadığını söylüyoruz. Bu boşluğu doldurmanın yararlı olacağı kanaati bizde oluştu ve biz basit bir şekilde bu yerlerin hali hazırdaki durumunu, politikasını, yönetimini belirterek, idare şeklini ve bölgelerini Asya Türkiye'sinin Coğrafyası adlı eser aracılığı ile eksikliğin giderilebileceğini düşündük." (Cuinet, 1891: iii den aktaran Oflaz & Mangaltepe, 2007, s. 339).

Her vilayet için ayrı ayrı olarak bir araya getirilen belgelerle ortaya konulan eser, XIX. yüzyıl sonu Osmanlı İmparatorluğu hakkında çok önemli ve değerli bilgiler vermektedir. Çalışmanın çok teferruatlı olarak yapılması esere ayrı bir değer kazandırmaktadır. Müellif bilgi ve belgelerini topladıktan sonra bunları değerlendirmiş ve karşılaştırarak kontrol etmiştir. Cuinet'in eseri 1891 yılında yedi cilt olarak basılmıştır. Birinci cilt; Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van ve Diyarbakır vilayetleri, ikinci cilt; Halep, Musul, Bağdat ve Basra, üçüncü cilt; Ege adaları ve Kıbrıs, dördüncü cilt; İstanbul ve İzmit, beşinci cilt; İzmir ve Biga, altıncı cilt; Ankara, Konya, Adana, Elazığ ve Sivas, yedinci cilt ise Bursa ve Kastamonu vilayetleri hakkında bilgiler vermektedir… bu eserde vilayetler ile ilgili bilgiler genel çerçevede şu şekildedir: idari bölümler, nüfus, ırka veya mezhebe göre ayrılmış, örf ve adetler, okullar, ticari veriler, ihracat, ithalat, denizcilik, madenler ve endüstriyel üretim, tarım, hayvancılık, yollar, ırmaklar, dağlar, ormanlar, tuz ocakları, hazine gelirleri ve vergiler. (Oflaz & Mangaltepe, 2007, s. 340).

Vital Cuinet, Malatya Sancağı'nın sınırlarını şöyle belirtmektedir: Malatya Sancağı, Mamûretü'l-Aziz Vilayetinin güneydoğusunda, kuzeyde Sancak merkezi Harput-Mezra, doğuda Diyarbekir Vilayeti, güneyinde Halep Vilayeti ve batısında Sivas Vilayeti ile çevrilidir. Sancağın toplam yüz ölçümünü 14. 600 km^2 olarak veren Cuinet, bu ölçünün o zamanlar ve halen de kullanılmakta olan dönüm cinsini de 15.933, 800 olarak vermektedir. Bu arazilerin ekilebilirlik ve kullanım durumlarıyla ilgili de bir istatistiksel veri sunmaktadır (Cuinet, 1891, s. 369).

Tablo 1: Malatya Sancağının arazi durumu için oluşturduğu tablo

Merkez Köyler	Dönüm
Ekilen Topraklar	8.383.122
Dağlıki ekilmeyen	6.024.678
Meralar	474.000
Ormanlar	1.032.000
Toplam	15.933.800

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 369.

Malatya Sancağının idari bölümlerini, Cuinet, 5 Kaza, 9 Nahiye ve 1.240 köy olarak tespit etmiştir.

Tablo 2: Malatya Sancağının idari bölümleri

KAZALAR	NAHİYELER	KÖYLER
Malatya ……..	……	130
Béhesni (Besni)	Surghi. - Hudi ……	300
Husni-Mansour (Adıyaman)	Samsat	250
Kiahda (Kahta)	Mürdesi - Çiro - Gerger	360
Akçadağ	Hekimhan- Kurne - Kürecik	200
Toplam		1.240

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 369.

Bu sancak bir mutasarrıf, beş kaymakam ve dokuz müdür tarafından yönetilmekte, onlara vilayet meclisi örneğinde oluşturulan idari meclisler yardımcı olmaktadır (Cuinet, 1891, s. 369-370).

Malatya Sancak nüfusunun toplamını 216.280 olarak kaydeden Vital Cuinet, bu nüfusun etnik ve dini dağılımı hakkında da bilgi vermektedir (Cuinet, 1891, s. 370).

Tablo 3: Malatya Sancak nüfusunun etnik ve dini dağılımı

Topluluklar	Erkek	Kadın	Mezheplere göre toplam
Müslümanlar	55.000	57.000	112.000
Kürtler	10.000	12.000	22.000
Kızılbaşlar	33.080	33.000	66.080
Gregoryen Ermeniler	7.080	8.000	15.080
Katolik Ermeniler	370	400	770
Protestan Ermeniler	150	200	350
Cinsiyete göre toplam	105.680	110.600	
Genel Toplam			216.280

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 370.

Cuinet Malatya ile ilgili vermiş olduğu diğer bilgilerde tarafsızlığını korumakla birlikte nüfus konusunda bu tarafsızlığını koruyamamıştır. Müslüman nüfusu kendi arasında bir tasnife tabi tutması bunun açık delilidir. Osmanlı Döneminde Müslüman nüfusun herhangi bir şekilde böyle bir tasnife tabii tutulduğunu gösteren bir kayıt bulunmamaktadır. Gayr-i Müslimler için bu tür tasnifler yapılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan son dönemine kadar Müslüman nüfusun herhangi bir şekilde tasnife tabi tutulduğunu gösteren bir

kayıt yoktur. Genel nüfus oranlarına bakıldığında Müslümanların herhangi bir ayrıma tabi tutulmadan nüfusun % 90'ından fazlasını oluşturduğu görülmektedir. Bu da Cuinet'in neden böyle bir ayrıma gittiğini göstermesi açısından önemlidir.

Malatya şehrinin toplam nüfusu herhangi bir ayrıma tabi tutulmadan Müslümanlar 26.880 Gayr-i Müslimler 3120'dir. Bu da yine yaklaşık olarak şehir nüfusunun da % 90'ının Müslüman olduğunu göstermektedir.

Sancaktaki 30 eğitim-öğretim kurumunda, 1516'sı erkek ve 155'i kız olmak üzere 1665 öğrenci bulunduğunu ve farklı derecelerde 34 öğretmenin (32'i erkek ve 2'si kadın) ders verdiğini belirten Vital Cuinet, okullara ilişkin bilgileri ayrıntılı bir tabloyla sunmaktadır (Cuinet, 1891, s. 371).

Tablo 4: Malatya Sancağındaki okullara ilişkin veriler

Topluluklar	Okullar	Erkek Öğrenciler	Kız Öğrenciler	Erkek Öğretmenler	Kadın Öğretmen	Harcamalar
Müslüman Medreseleri	11	300		11		
Müslüman İlkokulları	6	430		7		210
Gregoryen Ermeni	7	600	100	10		200
Protestan Ermeni	1	20	5	1		30
Katolik Ermeni İlkokul	2	100	30	2		20
Latin Misyonerler	3	60	20	1	2	25
Toplam	30	1516	155	32	2	485

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 371.

Sancaktaki eğitim kurumlarını açıkladıktan sonra Cuinet, şehre ilişkin şu bilgileri vermektedir: Merkez kaza olan Malatya şehri mutasarrıfın resmi ikametgâhıdır. İdari daireler, sivil, dini ve askeri makamlar, mahkemeler burada bulunurlar. 1330 askerden oluşan bir zaptiye birliği (jandarma) güneyden Eğin'e 86 km, güney batıdan vilayet merkezi Harput-Mezra'ya 85 km mesafede konumlanmıştır. Malatya, ticaretin ana merkezleri olan Maraş'a, kuzeydoğu istikametinden 165 km, Halep'e aynı yönden 270 km uzaklıktadır (Cuinet, 1891, s. 371).

Malatya şehrinin nüfusu 30.000 olup, yaklaşık olarak aşağıdaki gibi dağılım göstermektedir:

Tablo 5: Malatya Şehrinin nüfus dağılımı

Topluluklar	**Nüfus**
Müslüman	16.000
Kürtler	4.400
Kızılbaşlar	6.480
Gregoryen Ermeniler	2.000
Katolik Ermeniler	
Protestan Ermeniler	770
	350
Toplam	30.000

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 372.

Bu genel toplama, eğitim-öğretimle ve dini propagandayla uğraşan çoğu Kapüsen tarikatından olan 10-15 kadar Latin misyonerlerle Amerikalı Protestan misyonerleri eklenebilir (Cuinet, 1891, s. 372).

Merkez kazaya doğrudan bağlı olan 130 kasaba ve köyü de hesaba kattığımızda Malatya şehrinin toplam nüfusu 44.906 olmaktadır (Cuinet, 1891, s. 372). Bu nüfus:

Tablo 6: Merkez kazaya doğrudan bağlı olan 130 kasaba ve köyü de hesaba kattığımızda Malatya şehrinin toplam nüfusu

Topluluklar	Okullar
Müslüman	22.400
Kürtler	4.400
Kızılbaşlar	13.216
Gregoryen Ermeniler	3.770
Katolik Ermeniler	
Protestan Ermeniler	770
	350
Toplam	44.906

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 372.

Şehir ve kazaya ilişkin demografik bilgileri tespit eden Cuinet, şehrin genel tarihi üzerine kısa bir açıklama yapmaktadır. Bu açıklamalar bilinenlerin tekrarından ibarettir. Daha sonrasında bir coğrafyacı gözüyle Malatya'nın bitki örtüsü, coğrafi özellikleri üzerinde durmaktadır:

> *Malatya şehrinin etrafından tıpkı geniş bir orman gibi uzaklara yayılan muhteşem bahçeler iyi inşa edilmiş ve başarılı biçimde kullanılan kanallar vasıtasıyla bakımlı ve taze tutulmaktadır. Bu kanalların taşıdığı sular,*

ovanın 100 metreden daha fazla yüksekliğindeki, şehre yaklaşık 5 kilometre uzaklıktaki vadiden doğan çok sayıda kaynaktan beslenmektedir. Bu sular birleşerek Sultan Suyu'nu oluşturur, bu güzel ırmak, Malatya'nın 4 km batısındaki Tohma Suyu'na karışır ve bu ırmak da 20 km kadar aktıktan sonra Fırat'la birleşir. Bu bölgenin çok iyi sulanan ve yetiştirilen meyvelikleri ve bağları ünlüdür. Bağları ve meyve ağaçlarıyla çok ünlenen bir zamanların Ermenistan'ın illerinde üretilen meyveler arasında en güzelleri ve iyileri bu bölgededir. Özellikle kayısı, şeftali bu bölgede boldur. İriliği hiçbir yerde bilinmeyen üzümlerden nefis şaraplar elde edilir.

Eski Malatya şehrinin sakinleri bu bereketli ve serin gölgeliklerin içinden evlerini taşıdılar. Şehirde büyük bir meydanda vali konağı yükselmektedir. Camilerin minareleri yeşilliklerin içinde yarı saklanmış olarak yükseliyorlar. Yeşilliklerin arasında göze hoş gelen kırsal bir dağınıklıkla beyaz evler ancak fark ediliyorlar. Mahalleler düzenli ve buralarda her mesleğin kendi mahalli var.

Eski yerleşim yeri Eski Malatya olarak adlandırılırken yenisi "Yeni Malatya" olarak adlandırılıyor. Burası yılın üççeyreğinde terk edilmiş gibi kalıyor ve insanlar ancak kışın yaklaşmasıyla birlikte yeni evlerine dönmeyi düşünüyorlar. Eski Malatya'da, geri kalan zamanlarda burada, ovada toprak alabilen yoksullara ait 300 kadar evde yaşayanlar var. Geri kalan evlerde yıkımın ve terk edilmişliğin izleri görünüyor (Cuinet, 1891, s. 374-375).

Vital Cuinet, merkez kaza Malatya'nın büyük köylerine ilişkin nüfus sayılarını vermekle yetinmiştir.

Tablo 7: Malatya merkez kaza köylerinin nüfus dağılımı

Merkez Köyler	Sakin Sayısı
Orduzu	700
Cermezli	2.100
Orgha	400
Hasan Badrig	700

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 375.

Bu köylerin halkını Müslümanlar, Kürtler ve Kızılbaşlar oluşturuyor. Onların arasında sayıca çok az, birkaç Gregoryen Ermeniler de vardır (Cuinet, 1891, s. 375).

Vital Cuinet, Malatya Sancağı'nın kazalarını tanıtmaktadır. İlk olarak, günümüzde Malatya il sınırları dışında olan Besni (Behesni) kazası üzerinde durur. Kazanın coğrafi konum ve sınırlarını tespit ettikten sonra, nüfusun rakamsal dağılımını şöyle vermektedir:

Tablo 8: Besni (Behesni) kazası nüfus dağılımı

Topluluklar	Okullar
Müslüman	23.600
Kürtler	5.500
Kızılbaşlar	13.191
Gregoryen Ermeniler	2.829
Toplam	45.120

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 377.

Kaza merkezi üzerinde genel bilgiler verdikten sonra, kasaba olarak tanımladığı kaza merkezinin toplam nüfusunun, *800 Müslüman, 220 Kürt, 379 Kızılbaş ve 101 Ermeni olmak üzere toplam 1500* olduğunu belirtmektedir. Kaza halkının asi ruhlu olduğunu ve yörede eşkıyalık faaliyeti olduğunu da vurgulamaktadır. Yolların pek emin olmadığını da ifade eder. Yörede meyve ve bağcılığın önemli olduğu da Cuinet'in dikkatinden kaçmamıştır. Kazaya bağlı büyük köylerin isimlerini ve nüfuslarını *Pelveri 800, Pelveren 950, Erkenek 650, Tol 400 ve Elmalı 350* olarak kaydetmiştir (Cuinet, 1891, s. 377).

Günümüzün Adıyaman'ı, o dönemdeki adıyla Hısn-ı Mansur (Cuinet, Husn-i Mansour olarak veriyor) 1891'de Malatya Sancak'ına bağlı en büyük kaza idi. Cuinet, Hısn-ı Mansur kazasına bağlı 250 köy ve 1 nahiye olduğunu belirtmektedir. Kaza genelindeki toplam nüfusu 42.134 olarak veren Cuinet, bu nüfusun rakamsal dağılımını Müslümanlar 22.000, Kürtler 4.034, Kızılbaşlar 13.200 ve Gregoryen Ermeniler 2.900 olarak belirlemiştir. Kaza idari merkezinin ve Kaymakamlık konağının Körkün'de (Keurkun) olduğunu vurguladıktan sonra merkez nüfusunu 2000 olarak vermiştir. Bu nüfusun 1.030'unu Müslümanlar, 670'ini Kürtler, 280'i Kızılbaşlar ve 92'sini Ermeniler oluşturmaktadır. Mamuretü'l-Aziz Vilayeti ve Malatya Sancağı'nın en güney sınırını, bu kazanın tek nahiyesi olan Samsat oluşturmakta ve 800 kişilik bir nüfusa sahiptir. Kazanın büyük köyleri ve nüfusları Abdülharap 500, Ömer Köy (Karasu kıyısında) 450, Anavutköy 600, Kartal 300 olarak verilmiştir. Kazada tahıl üretimine dikkat çeken Cuinet, köylülerin çalışkan olduğunu ve tarlalarda sürekli meşgul olduklarını ve hatta arazide çocuklarını da çalıştırdıklarını vurgulamaktadır (Cuinet, 1891, s. 378-379).

Malatya Sancağı'nın 1891'deki bir diğer kazası da Kahta idi. Cuinet, Kahta'nın coğrafi konum ve sınırlarını açıkladıktan sonra kazaya bağlı üç nahiye ve 360 köy bulunduğunu belirtmektedir. Yine kazanın nüfusu üzerinde duran Cuinet, kaza genelinin nüfusunun 46.264 kişiden oluştuğunu ifade etmektedir. Cuinet'e göre bu nüfusu, 23.100 Müslüman, 5.000 Kürt, 14.374 Kızılbaş ve 3.790 Ermeni oluşturuyordu. Kaza merkezinde ise 700'ü Müslüman, 469'u Kürt, 102'si

Kızılbaş ve 29'u Gregoryen Ermeni olmak üzere 1300 kişi yaşıyordu. Kahta Kazası'nın, birer müdürün bulunduğu nahiyeleri; Merdesi-Mezra (nüfusu 400 kişi), Çiro-Demirli (nüfusu 350), Gerger (Gerghez) (nüfusu 600) idi. Taca veya Borsun Kale adıyla bilinen yerleşim yeri de büyük köy olarak ifade edilmiş ve 300 kişilik bir nüfusa sahip olduğu belirtilmiştir. Kahta yöresinde büyük miktarlarda tahıl üretildiğini belirten V. Cuinet, kaza genelinde bağcılık ve meyveciliğin de önemli olduğunu belirtir. İnsanların yazın evlerinden ayrılarak çadırlarda yaşadığını ve halı ürettiklerini vurgulayan Cuinet, bu halıların Akçadağ'da dokunanlara göre daha kalın ve daha ucuz olduğunu da not etmektedir (Cuinet, 1891, s. 378-379).

Günümüzde de Malatya'nın bir ilçesi olan Akçadağ, 1891'de sancağın kazalarından biridir. V. Cuinet, Akçadağ'a bağlı üç nahiye ve 200 köy olduğunu yazmaktadır. Kaza genelinde toplam 37.856 nüfus yaşamaktaydı. Cuinet, bu nüfusun 20.900'ünü Müslümanlar, 3.066'sını Kürtler, 12.099'unu Kızılbaşlar ve 1.791'ini Gregoryen Ermenilerin oluşturduğunu bir tablo ile açıklıyor. Kaza merkezi olarak Arka adını veren Cuinet, bu yerleşimi küçük bir şehir diye tanımlıyor. Kaza merkezinde toplam nüfus 2.600 kişiydi. Bu toplamın 1.250'sini Müslümanlar, 603'ünü Kürtler, 637'sini Kızılbaşlar ve 110'unu da Gregoryen Ermeniler teşkil ediyorlardı. Akçadağ Kazasının nahiyeleri ve büyük köyleri nüfuslarıyla birlikte Cuinet'in eserinde şöyle sıralanmıştır: Kuruçay üzerindeki Hekimhan (800), Hasan Çelebi (600), Hasan Badrik (400) ve Çiftlik (500). Akçadağ'ın halı-kilim dokuma endüstrisine dikkat çeken Cuinet, yörede dokunan kilimlerin çok değerli olduğuna dikkat çekiyor. Halkın muşamba dediği ve çadır kurmakta kullanılan örtü dokumasına da ayrıca vurgu yapmaktadır. Şehirde Hristiyan zanaatkârların da mesleklerinden iyi kazanç sağladığını da belirtiyor (Cuinet, 1891, s. 381-383).

Vital Cuinet'in gezi ve gözlem amacı resmi olarak Osmanlı Anadolu'sunda ekonomik ve mali potansiyelin ne durumda olduğunu ortaya koymak, Düyun-ı Umumiye'nin vereceği borçların geri tahsil edilmesinde hangi kaynak ve vasıtaların olduğunun tespit edilmesiydi. Görüldüğü üzere Cuinet, resmi görevinin ötesinde, Malatya Sancağı'nı idari, askeri, coğrafi, demografik, eğitim-öğretim, geçim kaynakları, bitki örtüsü vb. her yönüyle incelemiştir. Vital Cuinet, özellikle nüfus yapısı üzerinde dikkatli bir şekilde durmuştur.

SONUÇ

Osmanlı hükümetinin verdiği resmi izinle Anadolu'da gezdiği için, yerel idari makamlar nezdinde istediği bilgi ve belgeye ulaşabilmiş ve bunları gözlemleriyle teyit etmiştir. Osmanlı resmi kayıtlarından XIX. yüzyılın ikinci yarısında Malatya şehir merkezinde, 25 bin kadar Müslüman nüfusu yaşadığı anlaşılıyor. Vital Cuinet, 1891'de şehir nüfusunu gayri müslimlerle birlikte 30 bin olarak vererek, Osmanlı resmi kayıtlarını teyit etmektedir. 1895'te Malatya'da yaşanan Ermeni olayları (Yılmaz, 2007) dikkate alındığında, il merkezi ve sancaktaki Ermeni nüfusunun durumu önem kazanmaktadır. Ermeni kaynakları

kasıtlı olarak, her yörede olduğu gibi Malatya'da da Ermeni nüfusunu fazla gösterme gayreti içindedirler. Batılı seyyah ve resmi çevreler de Ermeni iddialarını destekler tavır almaktadır. 1887 tarihinde Malatya Ermeni Piskoposluğu'nun bağlı olduğu Kilikya Katagigosluğu'nun yayınında Sancağa bağlı Malatya ve Adıyaman Piskoposluklarının nüfusu 14 bin ve 6 bin, yani toplam 20 bin olarak verilmektedir (Yılmaz 2007, s. 58). Ermeni tarihçi Alboyadjian, sadece Malatya merkezde 1895 yılı olayları öncesinde 13.230 Ermeni bulunduğunu belirtmektedir (Alboyadjian, 1961, s. 911-912). Bu iddialara Batılı bir kaynak olarak Cuinet'in kayıtları tarafsız ve güvenilir bir şekilde yanıt vermektedir: Cuinet çok açık biçimde Malatya merkezde 2.000 Gregoryen, 770 Katolik ve 350 Protestan olmak üzere toplam 3.120 Ermeni yaşadığını yazmaktadır (Cuinet, 1891, s. 371-372). Cuinet'in gözlem ve tespitlerinde ideolojik ve siyasi etkilerden uzak durmaya çalıştığı görülmekle birlikte, özellikle nüfusa ilişkin yaklaşımında yine de oryantalist bir bakış açısı sergilediği görülmektedir. Nüfus ve halktan bahsetmesi gerektiğinde, "Müslüman Türk" adlandırmasından özenle kaçındığı görülmektedir. Bunun yerine, Müslümanlar, Kürtler ve Kızılbaşlar tabirlerini kullanarak, nüfus tasnifinde inanç ve etnisiteyi kasıtlı olarak karıştırmaktadır. Bununla birlikte Cuinet, yakınçağ Osmanlı tarihi ve yerel tarih çalışmaları için eşsiz bir kaynaktır. Türkiye'de tarihçiler arasında çok nadiren kullanılan bu kaynak iki çalışma Vital Cuinet, *İzmit Mutasarrıflığı*, çev. P. Koç, İstanbul 2012 ve Osman Köker, *Bir Zamanlar İzmir*, İstanbul 2009 dışında müstakil bir çalışmaya konu olmamıştır. Bunun başlıca sebebi Cuinet'in taraflı olmasından kaynaklanmaktadır. Nüfus konusunda özellikle Müslüman nüfusu ayrıma tabi tutarak verdiği rakamları nereden aldığı belli değildir. Esasında bu rakamları kendisine temin eden Anadolu'da bulunan misyonerlerdir. Osmanlı kayıtlarında böyle bir bilgi yoktur. Nüfus dışında vermiş olduğu bilgiler ise Salnamelerden aynen alınmıştır. Bu sebeplerden dolayı müstakil bir çalışmaya konu olmamıştır. Bu şekilde tek başına bir çalışmada ele alınacak olursa o bölge ile ilgili bilgilerin çok iyi bir şekilde tahlil edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Akçadağ, G. (2016). Malatya şehir adı ve şehrin tarihi süreçleri. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, (9), 185-206.

Alboyadjđan, A. (1961). *Badmoutiun Malatio Hayots (History of Armenians of Malatia.* Beyrut: Sevan Press.

Cuinet, V. (1891). *La Turquie d'Asie.* Cilt: II. Paris: Les Editions Isis.

Cuinet, V. (2012). *İzmit Mutasarrıflığı.* (P. Koç, Çev.). İstanbul: Demkar Yayınevi.

Göğebakan, G. (2003). Malatya maddesi. *DĐA içinde* (Cilt: XXVII). İstanbul: TDV Yayınları.

Kesik, M. (2017). *Danişmendliler (1085-1178), Orta Anadolu'nun fatihleri.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Köker, O. (2009). *Bir zamanlar İzmir.* İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık.

Oflaz, M. & Mangaltepe, İ. (2007). XIX. yüzyıl seyyahlarının eserlerinde Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri. M. Hülagü, Ş. Batmaz, S. Demirci, G. Alan (Ed.), Cilt. 4, *Hoşgörü toplumunda Ermeniler* içinde (331-352). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Yılmaz, H. (2007). *Malatya Sancağı ve çevresinde Ermeni olayları (1890-1895).* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Yayın Geliş Tarihi: 13.12.2018
Yayına Kabul Tarihi: 16.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.496953

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 775-791
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

YÖNETİCİNİN KULLANDIĞI MOTİVASYONEL DİLİN ASTLARLA ETKİLEŞİM DÜZEYİNDEKİ ROLÜ: OTOMOTİV SEKTÖRÜNDE BİR ALAN ARAŞTIRMASI[1]

Buket AKDÖL[*]
Serra Aybeniz ŞAHİN[**]

Öz

Yöneticilerin astlarıyla iletişim kurarken kullandıkları dil, astlarıyla geliştirdikleri ilişkide önemi yadsınamayacak etkiye sahip bir değişkendir. Sullivan 1988 yılında Motivasyonel Dil Teorisini geliştirmiş ve ardından gelen araştırmacılar yöneticilerin kullandıkları motivasyonel dilin performans ve iş tutumları gibi çeşitli çıktılarla ilişkisini irdelemişlerdir. Bu çalışmada da benzer şekilde yöneticilerin astlarıyla iletişimde kullandığı motivasyonel dilin, astlarıyla etkileşimlerinin niteliği üzerindeki rolünün araştırılması amaçlanmaktadır. Bu amaçla Mayfield, J., Mayfield, M ve Kopf, J. (1995) tarafından geliştirilen motivasyonel dil ölçeği ve Liden, R.C. ve Maslyn, J.M. (1998) tarafından geliştirilen lider üye etkileşimi ölçeği kullanılarak oluşturulan anket formu aracılığıyla Otomotiv Distribütörleri Derneği'ne üye olan otomotiv şirketlerinin beyaz yakalı çalışanlarından veri toplanmıştır. Araştırma sonucunda motivasyonel dilin tüm boyutlarının lider üye etkileşiminin tüm boyutlarıyla ilişkili olduğu ve motivasyonel dilin lider üye etkileşiminin kalitesine pozitif yönde ve anlamlı şekilde etki ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Motivasyonel Dil Teorisi, Lider-Üye Etkileşimi, Liderlik, Motivasyon, Otomotiv Sektörü, Türkiye.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Akdöl, B. & Şahin, S.A. (2020). Yöneticinin kullandığı motivasyonel dilin astlarla etkileşim düzeyindeki rolü: Otomotiv sektöründe bir alan araştırması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 775-791.

[1] Bu makale Serra Aybeniz ŞAHİN'in Dr. Öğr. Üyesi Buket AKDÖL danışmanlığında yazdığı tezsiz yüksek lisans projesinden türetilmiş bir çalışmadır.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-7613-9856, bakdol@istanbul.edu.tr

[**] İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Programı, ORCID: 0000-0002-1649-0628, serraaybeniz@gmail.com

THE ROLE OF MOTIVATIONAL LANGUAGE OF THE MANAGERS AT THE QUALITY OF LEADER – MEMBER EXCHANGE IN AUTOMOTIVE INDUSTRY[2]

Abstract

The language of managers is an essential factor at the process of employee motivation. Sullivan (1988) declared Motivational Language Theory and, his followers conducted researches about the importance of managerial usage of language at the process of motivation and leadership. The purpose of this paper is to evaluate the role of motivational language of manager at the quality of leader-member exchange at automotive industry in Turkey. The motivational language scale developed by Mayfield, J., Mayfield, M & Kopf, J. (1995) and the leader-member exchange scale developed by Liden, R.C. & Maslyn, J.M. (1998) are used as assessment tools. Findings show that all dimensions of motivational language are related with all dimensions of leader-member exchange and, there is a significant effect of motivational language on the quality of leader-member exchange.

Keywords: *Motivational Language Theory, Leader Member Exchange Theory, Leadership, Motivation, Automotive Industry, Turkey.*

GİRİŞ

Yöneticiler kullandıkları dilin motive etme rolüyle astlarını olumlu tutum, davranış ve sonuçlara yöneltebilmektedirler. Bu varsayımla paralel bir şekilde son yirmi yıldır özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde toplanan verilerle, yöneticinin kullandığı motivasyonel dil ile iş tatmini, işe devamsızlık, çalışanın özyeterliliği, liderle etkileşim, performans, stratejik değerlere bağlılık konuları arasındaki ilişki araştırılmaktadır (Mayfield vd., 1998; Mayfield vd., 2009; Mayfeld vd., 2012). Bu çalışmada da benzer bir şekilde yöneticinin kullandığı motivasyonel dilin lider üye etkileşimi üzerindeki etkisi irdelenmektedir.

Liderlik yaklaşımındaki değişimler sonucu, geleneksel liderlik yaklaşımlarının günümüz işletmelerinin ihtiyaçlarını karşılayamadığı; daha insan (ilişki/destek) odaklı liderlik yaklaşımlarının öne çıktığı anlaşılmıştır (Akdöl, 2015). Liderlik yaklaşımlarındaki bu ilişki odaklı gelişimle liderlik sürecinde dikkate alınması gereken bir değişkenin, liderin astlarına karşı kullanmış olduğu motivasyonel dil olduğu ileri sürülebilir. Liderlik sürecinde yöneticinin kullandığı dilin rolü ve önemi yönetim literatüründe yeterince ilgi görmemiş bir alandır. Özellikle 1950-1990 yılları arasında yapılan araştırmalarda, iletişimin önemi kısmen vurgulanmış olmakla birlikte, yöneticinin kullandığı dilin bireysel ve örgütsel sonuçlarına fazla değinilmediği görülmektedir (Sharbrough vd.,, 2006). 20 yüzyılın sonlarında başlayan araştırmalarla liderin astlarıyla iletişim kurarken kullanmış olduğu dilin; belirsizliği azaltma, empati kurma ve anlam oluşturma işlevlerini içerdiği ortaya konmaktadır (Sullivan, 1988; Mayfield vd., 1995, s. 1998).

[2] This article is a study derived from a non-thesis master's project written by Serra Aybeniz ŞAHİN under the supervision of Buket AKDÖL.

Motivasyonel dil teorisi çerçevesinde ele alınabilecek bu özelliklerin, beyaz yakalı çalışanlarla yöneticilerin etkileşimlerindeki rolünü irdelemek bu çalışmanın temel amacıdır.

MOTİVASYONEL DİL TEORİSİ

Motivasyonel dil teorisi Sullivan'ın 1988 yılında Academy of Management dergisinde yayınlanan makalesi ile ortaya atılmıştır. Sullivan öncelikle '*yöneticinin ne söylediği çalışanın motivasyonunu etkiler'* varsayımından yola çıkmaktadır. Ayrıca yönetsel iletişimin işlevlerini üç kategoride toplamıştır, bunlar:

'-Çalışanın belirsizliğini azaltma ve bilgisini artırma işlevi,

-Çalışanda bir insan olarak öz-değer hissini örtük biçimde onaylama işlevi

-Çalışana işinde yol gösterebilecek bilişsel şema ve senaryoların oluşturulmasını (işin anlamlandırılmasını) kolaylaştırma işlevidir' (Sullivan, 1988, s. 104).

Sullivan mevcut motivasyon teorilerinin yukarıdaki üç kategoriden sadece ilkine, belirsizliği azaltmak için bilgi vererek yönlendirme işlevine, odaklandığını vurgulamaktadır. Geleneksel motivasyon teorileri çalışanların ihtiyaçlarına (kapsam) veya beklentilerine (süreç) odaklanan teorilerdir. Belirsizliği azaltıcı -bilgi verici - bir dilin kullanımı ile iletişimde mesaja gömülü çağrışımları doğru değerlendirmeyi ve sosyal kabul görmeyi kolaylaştırmak mümkündür ve bu yolla, geleneksel motivasyon teorilerinin odaklandığı şekilde, sadece ihtiyaç ve beklentileri dikkate alarak motivasyon artırılabilir. Örneğin yöneticinin çalışan ihtiyaçları hakkında bilgi toplaması, başarı hedeflerini ortaya koyması, rol gereklerini açıklaması, ödül ve ceza sistemi hakkında bilgi vermesi gibi eylemler, pek çok kapsam ve süreç teorisi kapsamında çalışanın motivasyonunu artırmak için yeterli görülmektedir. Bu eylemleri gerçekleştirmek için yukarıda sayılan işlevlerden ilki (çalışanın belirsizliğini azaltma ve bilgisini artırma işlevi) yeterli görülmektedir. Tüm motivasyon teorileri çalışanları –yani özünde insanları- bilginin peşinden koşan, gerekli bilgiyi aldığında ona uygun davranışını uyarlayacak bireyler olarak görmektedir. Burada dilin işlevinin insanın inanç ya da davranışlarını değiştirecek bilgiyi iletmekten ibaret olduğu düşünülmektedir. Ancak Sullivan'a göre dilin motive etmedeki işlevi bilgi paylaşmakla sınırlı değildir, bu nedenle mevcut motivasyon teorileri de dar bir çerçeveden dilin işlevini değerlendirmektedir. Dilin 'anlam oluşturma' işlevi motivasyon teorileri tarafından göz ardı edilmiştir. Sullivan, çalışan motivasyonun sağlanabilmesi için dilin '*çalışanda bir insan olarak öz-değer hissini örtük biçimde onaylama'* ve *'çalışana işinde yol gösterebilecek bilişsel şema ve senaryoların oluşturulmasını* (anlam oluşturulmasını) *kolaylaştırma'* işlevlerinin de kullanılması gerektiğini ileri sürmüştür. Bir başka deyişle, motivasyon sağlayan iletişim, yukarıda sayılan dil işlevlerinden sadece ilki ile değil, tüm işlevlerin bir çeşitliliği ile mümkündür. Özetle, motivasyonel dil teorisi ile, motivasyonel dilin üç işlevi tanımlanmakta ve yöneticinin bu çoklu dil kullanımı

ile çalışanın motivasyon düzeyi üzerinde daha fazla etkili olabileceği ileri sürülmektedir (Sullivan, 1988, ss. 104-106).

Motivasyonel dil teorisi, yukarıda sıralanan varsayımlardan yola çıkarak, yöneticilerin astlarla iletişim kurarken kullandıkları konuşma tarzını (konuşma tipi, söz edinimleri, konuşma edinimleri) üç grupta sınıflandırmaktadır. Bu konuşma tarzı ya da söz edinimleri Sullivan (1988) tarafından etki söz, edim söz ve düz söz olarak tanımlanırken; Mayfield, Mayfield ve Kopf (1995) tarafından yön verici dil, empatik dil ve anlam oluşturucu dil olarak adlandırılmıştır. Her üç söz edimi birbirinden farklı işlevleri üstlenen ve çakışmayan rollere sahip olsa da birbirini bütünleyen bir yapıya sahiptir. Bir başka deyişle üç söz edimi motivasyonel dilin alt boyutlarını oluşturmakta ve yöneticiler bu üç alt boyut bir arada kullanarak motivasyonel bir dil kullanmaktadır. Motivasyonel dilin alt boyutları aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

Etki Söz (perlocutionary acts) - Yön Verici (Belirsizliği Azaltıcı) Dil

Sullivan (1988) bu boyutu belirsizliği azaltıcı role sahip etki söz olarak adlandırmaktadır. Etki söz (yön verici dil), bir söz söyleme yoluyla bir eylemin yapılması veya yaptırılması olarak tanımlanmaktadır. Yöneticinin bir işin nasıl yapılacağına ilişkin verdiği talimatlar ve açıklamalar etki söze örnek verilebilir. Etki söz genellikle iş çıktılarını (performansı) artıracak niteliksel ve niceliksel tüm bilgilerin paylaşılması için kullanılmaktadır. Yönetici bu tarz bir dil kullanımıyla çalışanların görevlerini etkili bir şekilde yerine getirerek, yüksek performans sergilemelerini beklemektedir. Ayrıca yöneticinin etki söz kullanımı ile çalışanların endişe seviyeleri ve görevlerinde karşılaştıkları karmaşaların azalması beklenmektedir. (Sullivan, 1988; Mayfield vd., 1995; Mert vd., 2011).

Edim Söz (illocutionary) - Bağ (human-bonding) oluşturucu (Empatik) Dil

Sullivan (1988), tarafından edim söz olarak adlandırılan bağ oluşturucu dil, diğer araştırmacılar tarafından empatik dil olarak da anılmaktadır. Empatik dil yöneticinin çalışanı sadece bir ast olarak görmenin dışında insani özelliklerini de fark ederek değerlendirmesi ve ilgi göstermesi amacıyla başvurulan bir dildir. Yönetici, empatik dil kullanarak çalışanın sevgisini ve sadakatini artırması, çalışanın da yöneticiye fayda sağlama gayretinden ötürü performansının arttığı gözlemlenmektedir (Sharbrough vd., 2006). Empatik dil, sözle birlikte gerçekleştirilen davranışı, duyguların aktarılmasını da içermektedir. Empatik dil çoğunlukla yönetici astın performansını değerlendirdiğinde kullanılmaktadır. Örneğin, "*Sonuçlandırdığınız projenin müşteri tarafından övgü ile karşılanması neticesinde sizinle aynı takımda olmaktan gurur duyuyorum*." ifadesi yöneticilerin duygusunu paylaşarak astı ödüllendirdiğinin göstergesidir (Mert vd., 2011).

Düz Söz (locutionary) - Anlam Oluşturucu Dil

Sullivan (1988) düz söz olarak adlandırdığı anlam oluşturucu dil, yöneticinin sözleriyle çalışanlara organizasyonda ortak paylaşılan değer ve kuralları, örgüt kültürünü aktarmasıdır. Anlam oluşturucu dil, kültürel normların çalışanlarca

içselleştirilmesini sağlamaktadır. Bu içselleştirme doğrudan olabileceği gibi, yöneticinin davranışları, söylentiler veya hikâyeler aracılığıyla da sağlanabilmektedir. Örneğin, "*Genel Müdür bile yemekhanede herkes gibi sıraya girer ve yediği yemeğin ücretini öder.*" ifadesi o şirkette kimseye imtiyaz gösterilmediği olarak yorumlanır (Mert vd., 2011). Bu motivasyonel dil tipi, lider ve ast arasındaki iletişimde daha önce kullanılmamış bir boyut kazandırmaktadır. Çalışanın şirketin kültürel değerini anlayarak, iş tanımına göre performansını arttırması beklenmektedir.

Şekil. 1 Yöneticinin Dil Kullanımının İş Üzerindeki Etkisi

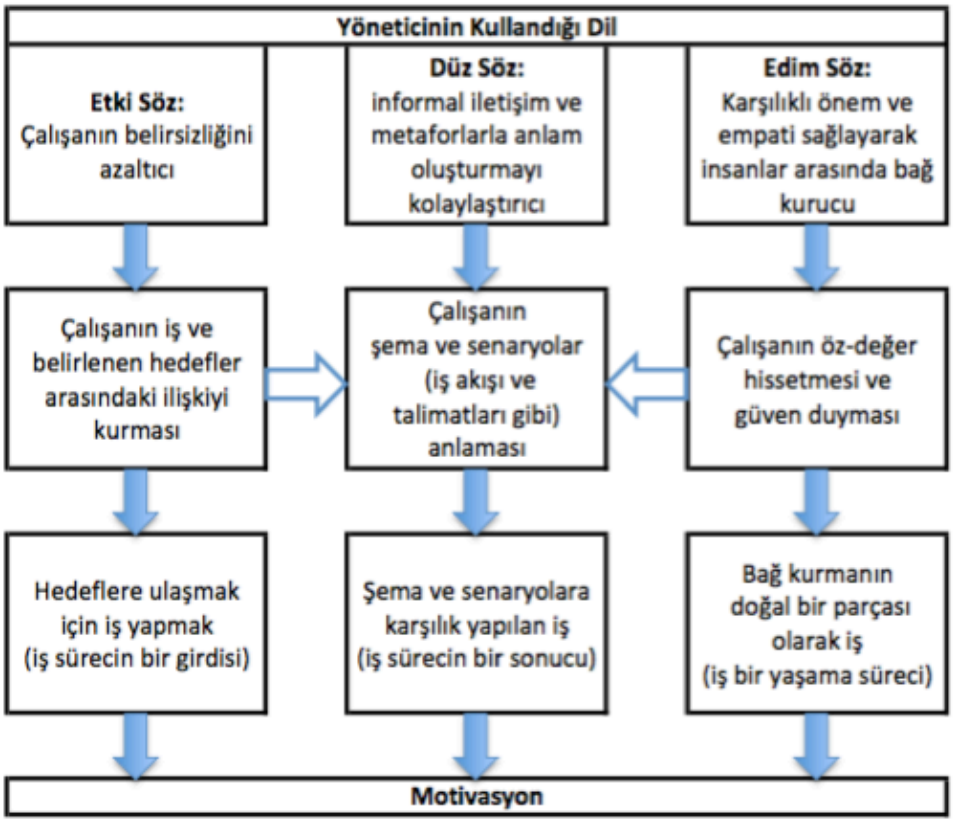

Kaynak: Sullivan (1988), s. 110.

Sullivan dört hipotezden yola çıkarak Motivasyonel Dil Teorisini test etmiş ve Şekil.1'de gösterildiği gibi, yöneticinin motivasyonel dil ile çalışan motivasyonunu etkilemesi sürecine ilişkin bir model ortaya koymuştur. Sullivan'ın hipotezleri:

- Motivasyonel dilin üç boyutu birbirini destekler şekilde kullanıldığında motivasyon artar.

- Sadece etki sözün kullanımı, üç boyutun bir arada kullanımının ortaya çıkaracağı motivasyon düzeyini sağlayamayacaktır.

- Rol çatışma ve görev belirsizliğinin düşük olduğu bir organizasyonda toplam iletişimin içinde informel iletişimin oranı yüksek olacaktır. Bu durumda bilişsel şema ve senaryoların (anlamın) oluşturulması (düz söz) motivasyonu daha çok artıracaktır.

- Edim söz ile karşılıklı önem ve empati sağlanarak yönetici ve çalışan arasında güvene ve öz-değere dayalı bir bağ oluşmasıyla motivasyon artacaktır.

LİDER ÜYE ETKİLEŞİMİ TEORİSİ

Graen ve Haga'nın 1975 yılında ileri sürdüğü Dikey İkili Bağlantı Modeli'ne dayanan Lider Üye Etkileşimi (LÜE) teorisinin temeli yöneticilerin tüm astlarına karşı tek tip davranış sergilemediği varsayımı bulunmaktadır (Dansereau vd.,1975, ss. 46-79). LÜE'ne göre yönetici ile lider arasındaki ilişkinin düzeyi iki farklı kategoride incelenebilir; bunlar "grup içi" (yüksek kaliteli) ve "grup dışı" (düşük kaliteli) etkileşimdir (Akdöl, 2017, s. 53).

Grup içi etkileşim

Genellikle yönetici için kilit noktada yer alan, saygın ve güvenilir kişilerden oluşmaktadır. Yöneticiye daha yakın ve karar almada sorumluluk sahibi olan, işinde daha fazla performans göstermek isteyen üretken çalışanlarla geliştirilen yüksek kaliteli etkileşimdir. Yönetici ve ast arasında oluşan duygusal bağlılıktan beslenen bir etkileşim biçimi olduğu söylenebilir. Yöneticinin desteğine, formel ve informel ödülleri çalışana sunması; çalışanın ise yöneticinin verdiği görevlerde ekstra çaba sarf etmesi söz konusudur (Akdöl & Menteş 2017, s. 862; Çalışkan, 2009, s. 221).

Grup dışı etkileşim

Yöneticinin çalışanlarla daha az bireysel etkileşim kurduğu; astların görev tanımlarının ve belirtilen çalışma saatlerinin dışına çıkmadığı, daha yüksek performans göstermeye yani iş sözleşmesinin maddelerinin dışına çıkmaya pek hevesli olmadıkları, yönetici ile ast arasında karşılıklı güven, saygı ve hoşlanmanın eksik olduğu düşük nitelikli bir etkileşimdir. Çalışanlar grup dışı etkileşimde yöneticileriyle sadece görev odaklı bir ortaklık geliştirilebilmektedir (Akdol & Arikboga, 2017; Baran, 1997, s. 500).

Lider Üye Etkileşiminin Boyutları

Çalışan ile yönetici arasındaki düşük (grup dışı) ve yüksek (grup içi) etkileşimin oluşmasında pek çok faktör etkilidir. Bu faktörler Lider-Üye Etkileşiminin Boyutlarını oluşturmaktadır. LÜE ilk olarak Dienech ve Liden (1986) 'katkı, sadakat ve etki' olarak üç boyutta incelemiştir. Graen ve Uhl-Bien (1995) ise, LÜE alt boyutları olarak 'sadakat, saygı ve güven' faktörlerini ele almıştır. Liden ve Maslyn (1998), Dienech ve Liden'in 1986'da ortaya koyduğu katkı, sadakat ve etki

boyutlarına profesyonel saygı ve güven boyutlarını eklemiştir. Güven boyutu sadakat boyutu ile görüldüğünden daha sonra dört boyutlu yapı tercih edilmiştir (Aslantaş, 2007, s. 163). Sonuçta Liden ve Maslyn (1998), LÜE boyutlarını etki, katkı, sadakat ve profesyonel (mesleki) saygı olmak üzere dört kavramda açıklamaktadır (Davis & Gardner, 2004, s. 459).

Etki

Lider ve üyelerin birbirlerini karşılıklı olarak etkilemesini ifade etmekte, Schriesheim ve arkadaşlarının (1999: 63-114) ortaya koyduğu beğenme boyutu ile benzerlik göstermektedir. Lider ile üye arasındaki karşılıklı beğenmenin ve hoşlanmanın varlığında, LÜE'nin olumlu yönde gelişeceği ileri sürülmektedir. (Arslantaş, 2007, s. 163). Dienesch ve Liden (1986) etki boyutunu; "*Etkileşimin tarafları arasında iş ya da profesyonel değerlerden çok kişiler arası çekiciliğe dayanan ilişki*" olarak tanımlamaktadır. Sadece iş ilişkisine dayalı olarak kurulmuş olan ilişkide, etki boyutunun önemi yoktur ya da çok azdır. Yapılan araştırmalara göre, iş yerinde "çok yakın arkadaşım" diyebileceği biri olması iş görenin o iş yerine daha fazla bağlanmasını ve işine daha bağlı olarak çalışmasını sağlamaktadır (Baltaş, 2013, s. 71). Bununla birlikte kişiler arasındaki bireysel etkileşimin ön planda olduğu durumda etki boyutunun kalitesi güçlüdür (Baş vd., 2010, s. 1019). Sonuç olarak, etki faktörü lider ile çalışan arasında karşılıklı hoşlanma, beğenme, çekicilik ve arkadaşlığa dayalı olumlu duyguları ifade eden duygusal bir etkileşimdir (Akdöl & Menteş 2017, s. 862). Bu etkileşim lider ve üyelerin görev ve sorumlulukları dışında gerçekleşen, kişisel olarak birbirlerine karşı besledikleri sevgi ve saygıdan oluşmaktadır.

Katkı

Çalışanların lider ile olan ilişkilerinde yaptıkları işin miktarı ve niteliğiyle ilgili algılarına dayanmaktadır (Bolat, 2011, s. 168). Gösterdikleri performans ile lideri etkileyen çalışanlar, lideriyle yüksek kaliteli bir etkileşim gerçekleştirmektedir. Bu yüksek kaliteli etkileşim sonucunda liderin seçmiş olduğu çalışanlara örgüt içindeki değerli örgütsel kaynakların (fiziksel kaynaklar, önemli bilgiler ve seçkin görevler vb.) sağlanmaktadır (Arslantaş, 2007, s. 163). Lider, üyelerin göstermiş olduğu performansı görev tanımlarına göre değerlendirecektir. Görev tanımına göre işlerini yerine getiren, yüksek performans gösteren üyeler, performansı düşük olan üyelere kıyasla daha avantajlı olup, liderle daha yakın ilişki içinde olacaktır. Aralarındaki ilişkinin düzeyi arttıkça liderin üyeye tanıdığı imkânlar ve göstermiş olduğu tolerans da artacaktır (Liden & Maslyn, 1998). Kısacası katkı boyutu Yönetici ya da çalışanın birbirlerini ortak hedefler doğrultusunda çalışıyor, sorumluluk almaya istekli ya da kaynak ve fırsatları sunmaya razı olarak algılaması olarak tanımlanabilir (Akdöl & Menteş, 2017, s. 862).

Sadakat

Lider ve üyelerinin birbirlerine sadık olmalarına odaklanan, LÜE'nin devamlılığı için gerekli bağlılığı yaratan boyuttur (Arslantaş, 2007, s. 163). Örgütsel

bağlılık bireyin örgüte aidiyet hissetmesi ve bütünleşmesini ifade etmekte; örgüt içinde çalışanların örgütün yararına olabilecek davranışlar yapmak için kendinden ödün vererek örgüt başarısını artırmalarını amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışanlar kendi istekleriyle fazladan çalışarak örgüt üyeliğinin devamını amaçlamaktadırlar (İşçan & Naktiyok, 2004). Örgüte bağlı çalışanlar işten ayrılmayan, düzenli ve fedakârca çalışan, performansını arttıran çalışanlardan oluşur. LÜE'nin sadakat boyutu bağlılığı sağlayan fedakârlığın, vefalılığın, lider ile çalışanın birbirlerine açıkça ve sürekli destek verdikleri bir etkileşim kalitesine işaret etmektedir (Akdöl, 2017, s. 54).

Profesyonel Saygı

Liden ve Maslyn (1998) profesyonel (mesleki) saygı boyutunu, "*ilişkinin taraflarından her birinin organizasyon içinde ya da dışında sahip olduğu saygınlık derecesine yönelik algı*" olarak açıklamaktadırlar. Profesyonel saygı, liderin uzmanlık gücünü göstermektedir. Üyelerin liderin mesleki bilgisi ve yeteneklerinden etkilenip hayran olmaları, saygı duymalarını ifade etmektedir (Arslantaş,2007:165). Bu algı, kişinin tecrübelerine, kişi hakkında organizasyon içinde ve organizasyon dışında yapılan değerlendirmelere, alınan ödüle dayanmaktadır. Saygı o kişiyle henüz birarada çalışmaya başlamadan önce bile oluşabilmektedir (Akdöl, 2017, s. 54; Baş vd., 2010, s. 1020).

MOTİVASYONEL DİL VE LİDER ÜYE ETKİLEŞİMİ İLİŞKİSİ

Motivasyonel dil teorisi yöneticilerin astlarıyla kurmuş olduğu iletişimde çalışanın motivasyonunu sağlamak için kullanılan dilin işlevini ve bu dilin çok boyutlu yapısını ve her üç boyutun (dil öğesinin) çalışanla etkileşimde eş zamanlı kullanılması gerekliliğini ortaya koymaktadır (Sullivan, 1988; Mayfield vd., 1995). Sullivan (1988)'ın hipotezleriyle paralel şekilde, Mayfield, Mayfield ve Kopf (1995) motivasyonel dil teorisinin temel varsayımları aşağıdaki şekilde belirtmişlerdir:

- İş hayatında, lider ile üye arasındaki tüm konuşmaları motivasyonel dilin üç öğesini kapsar.

- Liderler kullanmış oldukları motivasyonel dile paralel olarak davranış gösterirler.

- Liderler etkili sonuç alabilmek adına motivasyonel dilin üç öğesini birlikte kullanırlar.

- Motivasyonel dil sadece lider ile üye konuşmalarının sonucunu etkiler.

Lider ile çalışan arasındaki etkileşim, lider tarafından üyeye görevler verilmesi, üyenin bu görevler karşısında tutum ve davranışlar sergilemesi, liderin de üyenin tavrına göre tutum ve davranışlarını şekillendirmesi sürecinde oluşmaktadır (Akdöl & Menteş, 2017, s. 862). Bu sürecin başlangıcı lider ile çalışan arasındaki ilk iletişimi saplayan dildir. Liderin her bir çalışanı ile farklı düzeyde ve şekillerde ilişki

içinde olduğu varsayıma dayanan LÜE teorisi ile beraber düşünüldüğünde; yöneticinin grup içi ve grup dışı astlarıyla kurduğu etkileşimde farklı motivasyonel dillere yönelebileceği ya da kullanılan motivasyonel dilin LÜE'nin kalitesinin bir belirleyicisi olabileceği düşünülebilir. Her iki varsayım da motivasyonel dil ile LÜE arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını gerektirmektedir.

Sullivan (1988)'e göre lider motivasyonel dilin üç söz öğesini ne kadar güçlü ve yerinde kullanırsa, astlarıyla kurmuş olduğu etkileşim o kadar kaliteli olacaktır. Ayrıca Sullivan, liderin davranışlarının motivasyonel dile aracılık ettiğini belirtmekte; kullanılan motivasyonel dilin astlar üzerinde yeterince etkili olabilmesi için liderin davranışlarının da bu dilin söylemini destekler biçimde olmasının önemini vurgulamaktadır. Bir başka deyişle, liderin astlarıyla kurduğu etkileşimin kalitesinin kalıcı olabilmesi için, liderin sözlerinin davranışlarıyla tutarlı olması gerekmektedir. Sullivan'ın varsayımlarından yola çıkarak, motivasyonel dil LÜE'nin yüksek kaliteli olarak geliştirilmesi ve sürdürülmesinde etkili bir değişken olarak görülmektedir.

Motivasyonel dil ve lider üye etkileşimini inceleyen sınırlı sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmada hedeflenenlerden biri bu alandaki boşluğun giderilmesidir. Benzer şekilde motivasyonel dil ölçeğinin Türkçe geçerliliğini ve güvenilirliğini test eden makalelerinde Mert, Keskin ve Baş da (2011) ileriki çalışmalarda motivasyonel dil ile LÜE arasındaki ilişkinin ele alınmasını önermektedirler.

ARAŞTIRMA AMACI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmanın amacı, motivasyonel dil ile lider üye etkileşimi arasındaki ilişki ve motivayonel dilin lider üye etkileşiminin kalitesi üzerindeki rolü irdelenmektedir. Araştırmanın ana kütlesini Türkiye'deki otomotiv sektörü çalışanları oluşturmaktadır. Otomotiv sektörünü temsilen Otomotiv Distibütörleri Derneği (ODD)'ne bağlı şirketler ele alınmaktadır. Tablo 1'de araştırmaya katılan şirketlerin büyüklüğünü göstermektedir. Araştırmaya katılan çalışanların %65,5 büyük ölçekli işletmelerde %34,5'i KOBİ'lerde faaliyet göstermektedirler.

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Şirketlerin Büyüklükleri

	Sıklık	**Yüzde Dağılım**	**Kümülatif Yüzde Dağılım**
10-49 (küçük)	17	6,4	6,4
50-249 (orta)	74	28	34,5
250den fazla (büyük)	173	65,5	100
Toplam	264	100	

Otomotiv sektöründen veriler anket yöntemi ile çevrimiçi olarak toplanmıştır. Oluşturulan anket formu bir link olarak çalışanların kendilerine iletilmiş ve anketi doldurmaları talep edilmiştir. Araştırmaya toplam 264 beyaz yakalı otomotiv sektörü çalışanı katılmıştır. Soru formunda şirket ismi zorunlu alan olarak belirtilmemiş ancak cevaplayıcıların çalıştıkları departmanları işaretlemeleri

istenmiştir. Çalışanların departmanlarına ilişkin dağılım Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Katılımcıların Departmanlarına Göre Dağılımı

Departman	Sıklık	Yüzde dağılımı	Kümülatif Yüzde Dağılımı
AR-GE	25	9,5	9,5
Bilgi Teknolojileri	11	4,2	13,6
Finans	32	12,1	25,8
Teknik	2	0,8	26,5
Hukuk	3	1,1	27,7
İK	10	3,8	31,4
Kalite	7	2,7	34,1
Kurumsal İletişim	4	1,5	35,6
Muhasebe	145	54,9	90,5
Mühendislik	13	4,9	95,5
Tasarım	2	0,8	96,2
Üretim	10	3,8	100
Toplam	264	100	

Anket formunda Mayfield, J., Mayfield, M ve Kopf, J. (1995) tarafından geliştirilen motivasyonel dil ölçeği ve Liden, R.C., Maslyn, J.M. (1998) tarafından geliştirilen lider üye etkileşimi ölçeği kullanılmıştır. Motivasyonel Dil Ölçeği'ni Mert, Keskin ve Baş 2011 yılında; Lider Üye Etkileşimi Ölçeği'ni ise Baş, Keskin ve Mert 2010 yılında Türkçe diline uyarlamışlardır. Araştırma otomotiv sektörü çalışanlarının motivasyonel dil ve lider üye etkileşimi algılarını Likert tipi ölçekle 1-7 arasında sıralanmıştır. Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlikleri Tablo.3'de gösterilmektedir.

Tablo 3. Ölçeklerin Güvenilirliği

Ölçek	İfade Sayısı	Cronbach's Alpha
LÜE	12	0,967
Motivasyonel Dil	9	0,964

Ölçeğin tutarlılığını değerlendirmede kullanılan Cronbach's Alpha sayısı 0 ile 1 arasında bir sayı olup 0,60 ile 0,70 arasındaki değerler kabul edilir. Cronbach's Alpha katsayısı 0,70'den büyük olan ölçeklerin güvenilir ve tutarlı olduğu belirtilebilir (Büyüköztürk, 2017). Tablo 3.'de görüldüğü üzere araştırmada kullanılan ölçeklerin Cronbach's Alpha değeri kabul edilebilir değerin oldukça üzerinde olduğundan araştırmanın güvenilirliğini sağlamıştır. Ölçeklerin geçerliliğini test etmek için faktör analizi yapılmıştır.

Tablo 4. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin KMO Değerleri

	LÜE Ölçeği	**Motivasyonel Dil Ölçeği**
KMO Değerleri	0,935	0,918
Bartlett's Test Değerleri	3681,02	2945,983
p Değerleri	0	0

Tablo 4'te LÜE ve Motivasyonel dil ölçeklerine ait KMO değerleri verilmiştir. İki ölçeğinde KMO değeri 0,5'in üzerindedir. Genel kabul görmüş KMO değerleri için iki ölçeğin de faktör analizine oldukça uygun olduğu görülmektedir.

Tablo 5. LÜE Faktör Yükleri

	1	**2**	**3**	**4**
Etki 1			0,728	
Etki 2			0,753	
Etki 3			0,634	
Sadakat 1		0,747		
Sadakat 2		0,756		
Sadakat 3		0,734		
Katkı 1				0,785
Katkı2				0,605
Katkı 3				0,738
Profesyonel Saygı 1	0,829			
Profesyonel Saygı 2	0,792			
Profesyonel Saygı 3	0,72			

Anket formundaki LÜE soru grubu etki, katkı, sadakat ve profesyonel saygı olmak üzere 4 faktörden oluşmaktadır. Ölçeğin orijinal yapısını koruyacak şekilde 4 boyutlu faktör yapısı ortaya çıkmıştır. Açıklanan toplam varyans %87,888'dır. Faktör yükleri Tablo 5.'de gösterildiği gibidir.

Tablo 6. Motivasyonel Dil Faktör Yükleri

	1	**2**	**3**
etsi_soz1		0,756	
etki_soz2		0,806	
etki_soz3		0,777	
edim_soz1			0,702
edim_soz2			0,741
edim_soz3			0,792
duz_soz1	0,813		
duz_soz2	0,837		
duz_soz3	0,798		

Anket formundaki motivasyonel dil soru grubu üç faktörden oluşmaktadır. Bunlar etki söz, edim söz, düz sözdür. Orijinal yapı çalışmada desteklenmiştir. Üç faktör için toplam açıklanan varyans %77,794'dir.

Tablo 7. Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Sıklık	Yüzde	Kümülatif Yüzde
YAŞ			
1950 ve öncesi	1	0,4	0,4
1951-1960	1	0,4	0,8
1961-1970	24	9,1	9,8
1971-1980	80	30,3	40,2
1981-1990	118	44,7	84,8
1991 ve sonrası	40	15,2	100
Total	264	100	
CİNSİYET			
Kadın	100	37,9	37,9
Erkek	164	62,1	100
Total	264	100	
EĞİTİM			
Doktora	3	1,1	1,1
Lise	10	3,8	4,9
MYO	18	6,8	11,7
Üniversite	149	56,4	68,2
Yüksek Lisans	84	31,8	100
Total	264	100	

Tablo 7. ve 8. anketi cevaplayan otomotiv sektörü çalışanlarının demografik özellikleri iş deneyimleri gösterilmektedir. Tablo 7.'den görüleceği gibi katılımcıların %44,7 si 1981-1990 yılları arasında doğmuştur. Kadın katılımcıların oranı %37,9, erkek katılımcıların oranı %62,1dir. Katılımcıların %56,4 ü en az üniversite mezunudur. Katılımcıların %41,30 u aynı şirkette 10 yıl ve daha fazla deneyime sahiptir (Tablo 8.).

Tablo 8. Katılımcıların İş Deneyimleri

	Sıklık	Yüzde	Kümülatif Yüzde
AYNI ŞİRKETTE DENEYİM			
1 yıldan az	22	8,3	8,3
1-3 yıl	59	22,3	30,7
4-6 yıl	43	16,3	47
7-9 yıl	31	11,7	58,7
10 yıldan fazla	109	41,3	100
Total	264	100	
AYNI POZİSYONDA DENEYİM			
Alt düzey yönetici	18	6,8	6,8
beyaz yakalı çalışan	146	55,3	62,1
mavi yakalı çalışan	5	1,9	64
orta düzey yönetici	85	32,2	96,2
üst düzey yönetici	10	3,8	100
Total	264	100	

ARAŞTIRMA BULGULARI

Tamamlayıcı istatistik değerleri ile (Tablo 9) araştırmaya katılan otomotiv sektörü çalışanlarının yöneticilerinin motivasyonel dilini ve yöneticiyle etkileşim düzeylerini nasıl algıladıkları yorumlanabilir. Tablo 9.'dan görülebileceği gibi

katılımcılar LÜE ile ilgili tüm ifadelere ortalamada 4,13 ve üzerinde değerlendirmede bulunmuş, yani kısmen dahi olsa katıldıklarını ifade etmişlerdir. Bu durumda katılımcıların yöneticileriyle ortalamada yüksek kaliteli etkileşim içinde oldukları düşünülebilir. Motivasyonel dile ilişkin tanımlayıcı istatistik değerleri incelendiğinde her bir ifadenin ortalamada 4,14 ve üzerinde değerler aldığı görülmektedir. Otomotiv sektörü yöneticilerinin algılanan motivasyonel dilinin her bir boyut için orta düzeyde olduğu (çalışanların ilgili ifadelere ortalamada en azından kısmen katıldığı) söylenebilir.

Tablo 9'da Skewness ve Kurtosis değerleri +2 ile -2 değerleri arasında değiştiği için verinin normal dağıldığı varsayımı kabul edilmiş ve hipotez testlerinde parametrik yöntemlerin kullanılması uygun görülmüştür (Hair vd., 2006).

Tablo 9. Araştırmada Kullanılan Ölçeklere İlişkin Tanımlayıcı İstatistik ve Normallik Testi

						Skewness		Kurtosis	
	N	Min	Max.	Ortalama	Std. Sapma	istatistik	Std. Hata	istatistik	Std. Hata
Etki1	264	1	7	5,0871	1,86726	-0,788	0,15	-0,42	0,299
Etki2	264	1	7	4,5644	1,86309	-0,354	0,15	-0,869	0,299
Etki3	264	1	7	4,5985	1,894	-0,434	0,15	-0,817	0,299
Sadakat1	264	1	7	4,3182	1,8777	-0,295	0,15	-0,983	0,299
Sadakat2	264	1	7	4,697	1,85783	-0,464	0,15	-0,886	0,299
Sadakat3	264	1	7	4,7235	1,86504	-0,502	0,15	-0,822	0,299
Katkı1	264	1	7	4,1326	2,00034	-0,23	0,15	-1,18	0,299
Katkı2	264	1	7	5,303	1,68392	-1,02	0,15	0,305	0,299
Katkı3	264	1	7	4,9015	1,906	-0,705	0,15	-0,557	0,299
P.Saygı1	264	1	7	4,3523	1,92466	-0,381	0,15	-1,026	0,299
P.Saygı2	264	1	7	4,7765	1,89437	-0,544	0,15	-0,826	0,299
P.Saygı3	264	1	7	4,5568	1,80741	-0,406	0,15	-0,816	0,299
etsi_soz1	264	1	7	4,5758	1,93868	-0,488	0,15	-0,912	0,299
etki_soz2	264	1	7	4,4356	1,92532	-0,367	0,15	-1,05	0,299
etki_soz3	264	1	7	4,4924	1,88851	-0,439	0,15	-0,887	0,299
edim_soz1	264	1	7	4,5909	1,94782	-0,479	0,15	-0,914	0,299
edim_soz2	264	1	7	4,1477	1,95893	-0,212	0,15	-1,085	0,299
edim_soz3	264	1	7	4,2462	2,0386	-0,27	0,15	-1,172	0,299
duz_soz1	264	1	7	4,447	1,89582	-0,322	0,15	-0,898	0,299
duz_soz2	264	1	7	4,2386	1,90054	-0,192	0,15	-1,007	0,299
duz_soz3	264	1	7	4,5114	1,97317	-0,354	0,15	-0,997	0,299
Geçerli N	264								

Bu araştırmada cevaplanması istenen temel soru liderin kullanmış olduğu motivasyonel dilin lider üye etkileşimi üzerine etkisi olup olmadığıdır. Bu soruyu cevaplamak için teorik çerçeveye ve motivasyonel dil kavramsal çerçevesine uygun olarak aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir.

H_1: Yöneticinin kullandığı motivasyonel dil ile çalışanla etkileşim düzeyi arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.

H_2: Yöneticinin kullandığı motivasyonel dilin çalışanla etkileşim düzeyi üzerinde pozitif yönde etkisi vardır.

H_1 hipotezini test etmek için korelasyon analizi yapılmıştır. Motivasyonel dilin her boyutu ile lider üye etkileşimin her boyutu arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (Tablo 10). Böylece H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Sosyal bilimlerde ilişkinin şiddetini gösteren Pearson katsayısı, 0,50'nin altı zayıf, 0,50-0,70 arası orta, 0,70 üst kuvvetli ilişki olarak yorumlanmaktadır (Büyüköztürk, 2017). Tablo 10'da etki söz ve edim sözün tüm LÜE boyutları ile kuvvetli bir ilişkiye; düz sözün ise profesyonel saygı üzerinde kuvvetli ancak diğer boyutlar ile orta kuvvetli bir ilişkiye sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 10. Yöneticinin Motivasyonel Dili il LÜE Arasındaki İlişki

		Etki	Sadakat	Katkı	P.Saygı
Etki söz (Yön Verici Dil)	Pearson Correlation	.827**	.800**	.714**	.882**
	Sig. (2-tailed)	0	0	0	0
	N	264	264	264	264
Edim söz (Empatik Dil)	Pearson Correlation	.829**	.811**	.725**	.795**
	Sig. (2-tailed)	0	0	0	0
	N	264	264	264	264
Düz söz (Anlam Oluşturucu Dil)	Pearson Correlation	.684**	.677**	.645**	.702**
	Sig. (2-tailed)	0	0	0	0
	N	264	264	264	264

** 0.01 güven düzeyinde korelasyon anlamlıdır (2-tailed).

Motivasyonel dil ve LÜE arasındaki nedensellik ilişkisi sorgulamak için geliştirilen H_2 hipotezini test etmede regresyon analizinden faydalanılmıştır. Tablo 11'den görülebileceği gibi motivasyonel dilin LÜE üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi olduğu ortaya konmuştur. Motivasyonel dilde bir birim değişimin LÜE'den %83 artışa sebep olmaktadır. Böylece H2 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 11. Motivasyonel Dil için Regresyon Analiz Sonuçlar

Değişken	Std.Regresyon katsayısı
Motivasyonel Dil	0,833
Sabit	0,996
F değeri	975,98
R2	0,788
Adj.R2	0,788

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma bulguları doğrultusunda, Sullivan'ın üç motivasyonel dilin bir arada kullanımının daha etkili olacağı varsayımı ile uyumlu bir şekilde, üç söz ediminin de LÜE'nin tüm boyutları ile anlamlı ve pozitif ilişkisi ortaya konmuştur.

Bir başka deyişle, yöneticinin belirsizliği azaltan (yön verici), çalışanla bağlantı kuran (empatik) ve çalışan için anlam (şemalar ve hikâyeler) oluşturan dil edimlerini bir arada kullanması; yönetici ile çalışanın birbirlerinden karşılıklı olarak hoşlanması ve beğenmesi (etkilenme), birbirlerinin iş çıktıları katkı sağlamaları, birbirlerine vefakâr (sadık) davranmaları ve birbirlerini mesleki açıdan itibarlı (saygın) algılamaları arasında pozitif yönlü ve kuvvetli bir ilişki olduğu söylenebilir.

Düz sözün etki, katkı ve sadakat boyutlarıyla ilişkisi dışındaki tüm söz edimlerinin LÜE'nin tüm boyutlarıyla kuvvetli bir ilişki içinde olduğu da bu çalışmada tespit edilmiştir. Sullivan informel iletişimin yüksek olduğu organizasyonlarda düz sözün daha çok öne çıkacağını ileri sürmüştür. Distribütör otomotiv şirketlerindeki beyaz yakalı çalışanlar arasında informel iletişimin ikinci planda olduğu ve bu nedenle düz sözün LÜE'nin etki, katkı, sadakat boyutlarıyla orta kuvvette bir ilişki içinde olduğu düşünülebilir. Formel - informel iletişim kanalları ve yöneticinin motivasyonel dili arasındaki ilişkiyi irdeleyecek gelecek çalışmalar da bu varsayım tartışılabilir.

Araştırmanın bir diğer bulgusu motivasyonel dilin LÜE üzerindeki etkisidir. Bir başka deyişle lider yön verici, anlam oluşturucu, çalışanlar bağ kurucu (empati geliştirici) dilleri bir arada kullanarak çalışanla etkileşiminin kalitesini artırabildiği (veya daha fazla çalışan ile grup içi etkileşim kurabildiği) ileri sürülebilir.

Araştırmanın benzeri başka sektörlerde daha geniş örneklemleri içerecek şekilde yapılabilir. Çıkan sonuçlar bu araştırma sonuçları ile karşılaştırılabilir. Lider üye etkileşimi ile motivasyonel dili etkileyen diğer değişkenler bir arada incelenebilir. Lider üye etkileşimi ve motivasyonel dili izleyiciler üzerindeki etkisi, yönetici ve çalışan performansını geliştirici faktörleri gibi konular araştırılabilir. Bu çalışma ODD'ye üye firmalarda çalışanlardan küçük bir örneklem üzerinde yapıldığından genelleme yapılamaz. Ancak 21. yüzyılın ilk çeyreğinde, motivasyonel dil üzerine yapılmış önceki araştırmadan tamamen farklı bir bağlamda bu araştırmanın yapılması ile literatüre katkı sağlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Arslantaş, C. C. (2007). Lider üye etkileşiminin yöneticiye duyulan güven üzerindeki etkisinin belirlemeye yönelik görgül bir çalışma. *TİSK Akademi*, (1), 160-173.

Akdöl, B. (2015). *Hizmetkâr Liderlik*, Derin Yayınları, İstanbul.

Akdöl, B., & Arıkboğa, F. S. (2017). Leader member exchange as a mediator of the relationship between servant leadership and job satisfaction: A research on Turkish ICT companies. *International Journal of Organizational Leadership*, *6*(4), 525-535.

Akdöl, B., & Menteş, S. A. (2017). Kadınların yönetici pozisyonlarında yaşadıkları zorluklar ve lider üye etkileşiminde cinsiyetin rolü. *BMIJ*, *5*(3), 859-879.

Baltaş, A. (2013). *İnsana işe değer katan yeni İK*, 2. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Baran, M. (1997). Liderlikte dikey ilintili bağlantı modeli. *21. Yüzyılda Liderlik Sempozyumu*, Cilt:2, ss. 497-506.

Baş, T., Keskin, N. & Mert, İ. S. (2010). Lider Üye Etkileşimi Modeli ve Ölçme Aracının Türkçe'de Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi. *Ege Akademik Bakış*, *10* (3), 1013-1039.

Bolat, O.İ. (2011). Lider üye etkileşimi ve tükenmişlik ilişkisi. *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 13* (2), 63-80.

Büyüköztürk, Ş. (2017). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem Atıf İndeksi.

Cogliser, C.C., & Schriesheim, C.A., (2000). Exploring work unit context and leader- member exchange: A multi- level perspective. *Journal Organizatinal Behavior, 5* (21), 487-511 .

Çalışkan, S. C. (2009). Turizm işletmelerinde liderlik tarzları ve lider-üye etkileşimi kalitesi (LÜE) üzerine bir çalışma. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 56-1.

Dansereau, F., Grean, G. J. & Haga, W. (1975). A vertical dyad linkage approach to leadership within formal organizations. *Organizational Behavior and Human Performance,* 13, 46-79.

Davis, W. D & Gardner, W.L. (2004). Perceptions of politics and organizational cynicisim: An attributional and leader-member Exchange perspective. *The Leadership Quarterly*, 15, 439-465.

Engle, E. M. & Lord, R. G. (1997). Implicit theories self-schemas and leader-member exchange. *Academy of Managament Journal*, 40-4, 988-1010.

Graen, G. & Liden, R.C., (1980). Generalizability of the vertical dyad linkage model of leadership. *Academy of Managament Journal*, 23, 451-465.

Graen, G., Cashman, J., Ginsburgh, S. & Schiemann, W. (1977). Effects of linking-pin ouality on the ouality of working life lower participants. *Administrative Science Ouarterly*, 22.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (2006). Multivariate data analysis (6th Edition.) Upper Saddle River, NJ: Pearson University Press.

Liden, R.C. & Maslyn, J.M. (1998). Multidimensionality of leader-member exchange; An empirical assessment through scale development. *Journal of Management, 24*(1), 43-72.

Marslyn, J.M. & Uhl-Bien, M (2001). Leader-member exchange and its dimensions: effects of self-effort and ohter's effort on relationship quality. *Journal of Apply Psychol*, *86*(4), 697-708.

Mayfield, J., Mayfield, M & Kopf, J. (1995). Motivating language: Exploring theory with scale development. *The Journal od Business Communication*, *32*(4), 329-344.

Mayfield, M. & Mayfield, J. (2009). The role of leader-follower relationships in leader communication: a test using the LMX and motivating language models. *The Journal of Business Inquiry*, *8*(1),65-82.

Mayfield, J., Mayfield, M & Kopf, J. (1998). The effect of leader motivating language on subordinate performance and satisfaction. *Human Resoruces Management*, *37*(3), 235-248.

Mert, İ. S., Keskin, N., & Baş, T. (2011). Motivasyonel dil (MD) teorisi ve ölçme aracının Türkçede geçerlik ve güvenilirlik analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, *12* (2), 243-255.

Sharbrough, W., Simmons, S. & Cantrill, D. (2006). Motivating language in industry: Its impact on job satisfaction and perceived supervisor effectiveness. *Journal of Business Communication*, *43*(4),322-343.

Sullivan, J. (1988). Three roles of language in motivation theory. *Academy of Managament Review*, *13*(1), 104-115.

Yayın Geliş Tarihi: 06.05.2019
Yayına Kabul Tarihi: 07.11.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.561014

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 793-821
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

KADIN AKADEMİSYENLERDE İŞ-AİLE ÇATIŞMASINA NEDEN OLAN FAKTÖRLERİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA[1]

Ebru TOLAY [*]
Sinem BAYSAL [**]

Öz

Bu çalışma, toplumsal rolleri bağlamında kadın akademisyenlerin iş-aile çatışması yaşayıp yaşamadıklarını ve bu duruma yol açma potansiyeli bulunan faktörleri saptamayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Netemeyer ve arkadaşları (1996) tarafından geliştirilen İş-Aile Çatışması Ölçeği ile katılımcıların demografik özelliklerini ve işlerine, ailelerine ve çeşitli aktivitelere ayırdıkları zamanları belirlemeye yönelik bir soru formu hazırlanmıştır. Araştırma, İzmir ilindeki devlet üniversitelerinde görev yapan 124 kadın akademisyen ile gerçekleştirilmiştir. Analizler sonucunda, katılımcıların 'İş-Aile' çatışmasından ziyade "Aile-İş" çatışması yaşadıkları; evli olan katılımcıların yaşadıkları aile-iş çatışması düzeyinin ise evli olmayan katılımcılara kıyasla daha yüksek olduğu saptanmıştır. Ayrıca, idari görevi olanların daha fazla iş-aile çatışması yaşadıkları; çalışma saatleri ve evde işe ayrılan zaman arttığında iş-aile çatışması düzeyinin de arttığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *İş-Aile Çatışması, Aile-İş Çatışması, Kadın Akademisyenler.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Tolay, E. & Baysal, S. (2020). Kadın akademisyenlerde iş-aile çatışmasına neden olan faktörlerin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 793-821.

[1] Bu makale, Sinem Baysal'ın "İş-Aile Çatışmasının Pozitif Psikolojik Sermayeye Etkisi: Kadın Akademisyenler Üzerine Bir Araştırma" başlıklı yüksek lisans tezinden (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016) türetilmiştir.

[*] Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001-5363-8823, ebru.tolay@deu.edu.tr

[**] Araştırma Görevlisi, Beykent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0003-4923-4265, sinembaysal@beykent.edu.tr

A RESEARCH FOR DETERMINING THE FACTORS WHICH CAUSES WORK-FAMILY CONFLICT ON WOMEN ACADEMICIANS[2]

Abstract

This study attempts to determine whether women academicians experience work-family conflict in the context of their social roles and the potential factors that lead to this situation. In this respect, the Work-Family Conflict Scale developed by Netemeyer et al. (1996) and a questionnaire was prepared to determine the demographic characteristics of the participants and the times they devoted to their jobs, their families and various activities. A study was conducted with 124 women who working in the state universities of the province of Izmir. As a result of the analyses, it was found that the participants experienced a family-work conflict rather than a work-family conflict; married participants had higher levels of family-work conflict than unmarried ones. In addition, it was determined that those who have administrative duties experience more work-family conflicts and also when working time and the time allocated to work increased, the level of work-family conflict increased, too.

Keywords: *Work-Family Conflict, Family-Work Conflict, Women Academicians.*

GİRİŞ

Günümüz dünyasında, bireylerin yaşamındaki en önemli iki alanın, 'iş' ve 'aile' olduğu söylenebilir. İş yaşamının içerisinde yer alan aktörler, günlerinin büyük bir bölümünü işyerinde geçirmekte, işe belli bir düzeyde enerji ve zaman ayırmaktadırlar. Ancak çalışan bireylerin yaşamında en az iş kadar enerji ve zaman talep eden diğer bir unsur ailedir. Bu noktada iş ile ailenin rol ve sorumluluk beklentileri bireylerin yaşantısını olumsuz etkileyebilmekte, bireyler iş ve ailenin çeşitli beklentileri arasında denge sağlamaya çalışmakta, denge sağlayamadığı durumlarda ise kaçınılmaz olarak roller arası çatışma yaşamaktadırlar. Bunun sonucunda ise birey hem zihinsel hem de fiziksel sorunlar yaşamakta, bu sorunlar birey, çevresi ve çalıştığı örgüt için olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir.

Modern toplumsal hayat ile birlikte yükselen eğitim düzeyleri, kariyer beklentilerinin artmasına ve ekonomik sıkıntılar, kadınların da iş yaşamında yoğun bir şekilde yer almalarına neden olmuştur (Marchese vd., 2002, s. 145). Çalışma yaşamı, kadına statü ve ekonomik açıdan bağımsız olmayı getirmekle birlikte iş yaşamının eril değerler içermesi ve kadının ailevi rollerine verilen öncelik, kadınların çalışma yaşamında birçok sorunla karşılaşmalarına sebep olabilmektedir. Bunun sonucunda da kadınlar, erkeklere oranla iş ve aile rolleri arasında daha fazla çatışma yaşamaktadırlar. Noor'a göre (2004, s. 392) bu durum, çalışan kadının hala öncelikli olarak ev ve aileye karşı sorumlu olmasından

[2] This article is derived from Sinem Baysal's Master's Thesis titled "The Effect of Work Family Conflict on Positive Psyhological Capital: A Study on Women Academicians" (Dokuz Eylul University, Graduate School of Social Sciences, 2016)

kaynaklanmaktadır. Toplumsal cinsiyet rolleri değişime uğrasa da bu değişimler kadın ve erkek için farklı şekil ve oranlarda yaşanmaktadır.

Türkiye'de modern toplumla paralel ilerleyen ve varlığını koruyan geleneksel toplum, ev içi işleri, duygusal emeği ve çocuk bakım sorumluluğunu kadına yüklemektedir. Evin içinde harcanan bu emek modern toplum tarafından önemli görülmemekte ve kadına bir statü sağlamamaktadır. Buna karşılık kadınlardan, geleneksel toplumun talep ettiği bu görevleri yerine getirmesi beklenmektedir. Çalışan kadın perspektifini akademisyen kadınlarla daralttığımızda ise mevcut sorunların süregeldiği ve hatta artarak kadınlar üzerinde daha çok baskı yarattığı görülmektedir.

İçinde bulunduğumuz evrenin düzenini ve işleyişini anlamamızı sağlayan, yaşamımızı kolaylaştıran bilimin, bugün yalnızca erkeklerin egemenliğinde olmadığı, kadınların da bu alanda var oldukları bir gerçektir. Ancak geçmiş tarihlerde bilim ve kadın sözcüklerinin birlikte kullanılması bile insanlar tarafından yadırganmaktaydı. Bunun nedeni ise kadınlığın, felsefi düşüncenin doğuşundan itibaren simgesel olarak, aklın dışında kaldığı varsayılan şeylerle eş tutulmuş olmasıdır. Kadınların yıllar süren çabaları ve hak arama mücadeleleri sonucu eğitim hakkına ulaşmaları mümkün olmuştur (Naymansoy, 2009, s. 1).

Kadın hareketinin etkisi ve dünyadaki çeşitli gelişmelerle kadınlar zaman içerisinde artan sayılarıyla bilim alanında görünür hale gelmişlerdir. Yüksek Öğretim Bilgi Yönetim Sistemi'nin 11.09.2019 tarihli verilerine göre Türkiye'de kadın akademisyenlerin toplam akademisyenlere oranı %44,85'e yükselmiştir. Bununla birlikte, akademik unvan dağılımları incelendiğinde, Türkiye'deki profesörlerin %32'sinin, doçentlerin %39'unun, doktor öğretim üyelerinin %44'ünün, öğretim görevlilerinin ve araştırma görevlilerinin yaklaşık %50'sinin kadınlardan oluştuğu görülmektedir (https://istatistik.yok.gov.tr/). Bu dağılımda dikkat çekici nokta, akademik unvan yükseldikçe kadın oranının azalmasıdır. Bu durumu, akademik yaşamda kadınların karşılaştıkları çeşitli nedenlere ya da sorunlara dayandırmak mümkün görünmektedir.

Bu nedenlerin başında, kadınların aile yaşamındaki rol ve sorumluluklarının, mesleklerinde ilerleyebilmelerine engel olması gelmektedir. Erkek akademisyenler tüm zamanlarını akademik çalışmalara, idari görevlere ve bilimsel üretime ayırabilirken, kadınlar bu tür işlerini, ev ve aileyle ilgili sorumlulukları ile birlikte yürütmek durumunda kalmaktadırlar (İrey, 2011, s. 95). Kadın akademisyenlerin geleneksel kadın rollerine karşı kendilerini sorumlu görmesi, akademik süreçte yükselmelerine engel teşkil etmektedir. (Öztan & Doğan, 2015: 210). Eğitim sisteminin, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini sürdüren bir yapıda olması da bu durumu pekiştirmektedir (Başarır & Sarı, 2015, s. 42).

Özellikle uzun çalışma saatleri olan, yoğun emek gerektiren, bireyden sürekli kendisini geliştirmesi beklenen, belli bir mekânla sınırlı kalmayan

akademisyenlik gibi mesleklerde bireylerin daha çok zorlandıkları görülmektedir. Akademisyenlik mesleğinin bu zorlu yönlerinin yanı sıra, mesleği icra edenlerin toplumsal cinsiyet rollerinin sorumluluklarını da yerine getiriyor olmaları gerekmektedir. Türkiye gibi ataerkil ideolojinin baskın olduğu toplumlarda kadınlar pek çok sorumluluğu ve rolü yüklenmekte; bu durum kadınların iş ve aile rolleri arasında çatışma yaşamalarına neden olmaktadır. Yapılan araştırmalar da bu görüşü desteklemektedirler (Örneğin, Evans & Cokley, 2008, s. 50; Brink & Benschop, 2012, s. 71; Monroe vd., 2008, s. 215; Benschop & Brouns, 2003, s. 194; Mason & Goulden, 2004, s. 86). Ailevi ve akademik sorumlulukları beraber yürütme zorunluluğu nedeni ile kadın akademisyenlerin zaman sıkıntısı yaşadığı, akademik çalışmalarını kişisel yaşamlarının birçok alanından taviz vererek yerine getirmeye çalıştıkları, ev ve aile sorumluluklarını yerine getirememe duygusu yaşadıkları bilinmektedir. Bu bağlamda, özel ve akademik yaşamlarındaki rolleri arasında denge kurmaya çalışan kadın akademisyenlerin zorlu bir süreçte kariyerlerini sürdürdükleri söylenebilir.

Araştırmanın temel sorusu olan "kadın akademisyenlerde iş-aile çatışmasına neden olan faktörler" ile ilgili literatür incelendiğinde, iş-aile çatışmasının sonuçlarını farklı şekillerde ele alan ve her iki cinsiyete yönelik çalışmaların çoğunlukta olduğu görülmüştür (Kahraman ve Çelik, 2018; Mustafayeva ve Bayraktaroğlu, 2014; Rahman vd., 2018). Benzer şekilde, literatürde yalnızca kadın akademisyenler veya genel anlamda kadınlar üzerine yapılan pek çok araştırma bulunmaktadır (Achour, Grine & Nor, 2014; Achour, Nor & Yusoff, 2015; Ergöl vd., 2012). Buna karşılık sadece kadın ve sadece erkek akademisyenlere yönelik ve iş-aile ile aile-iş çatışmasının nedenlerini detaylı bir biçimde analiz eden çalışmalara rastlanamamıştır.

Literatürdeki eksiklikten yola çıkarak bu çalışma, kadın akademisyenlerin aile ve iş alanlarında yaşadıkları çatışma nedenlerini araştırmayı ve bu çatışmanın kaynaklarını anlamayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda; yaş, çalışma süresi, medeni durum, akademik unvan, idari görev, haftalık ders saati, sahip olduğu çocuk sayısı, eve iş taşıma, fazla çalışma saatleri, kendine ayrılan zaman, evdeyken işe ayrılan zaman, ev işlerine, eşe ve çocuklara ayrılan zaman gibi çeşitli değişkenler incelenmiştir.

Çalışmanın, kadın akademisyenlere yönelik olarak yürütülen araştırmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu türden bir katkının, aynı zamanda, üniversitelerde görev yapan kadın akademisyenlerin yaşadıkları roller arası çatışmalara dikkat çekerek yetkililerin onların hayatlarını kolaylaştırıcı bazı önlemleri göz önünde bulundurmalarına da yardımcı olması umulmaktadır. Ayrıca literatürdeki söz konusu eksiklikleri gidermesi ve gelecekte bu konuya ilgi duyacak araştırmacılara yol göstermesi açısından da önem taşıdığı düşünülmektedir.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Akademisyenlik mesleğini icra eden kadınlarda iş-aile çatışması olgusunu ele alan bu çalışma kapsamında, iş-aile çatışması kavramı, boyutları, dayandığı kuramlar, belirleyicileri ve sonuçları hakkında kuramsal bilgilere yer verilecektir.

Bu çerçevede, konunun toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirilerek genelde kadınların; özelde ise karakteristik bazı özellikleri nedeniyle zorlayıcı ve mücadeleci bir meslek olduğu düşünülen akademisyenlik mesleğini yapan kadınların durumu incelenecek ve konuyla ilgili araştırmalara yer verilecektir.

İş – Aile Çatışması Kavramı

Kahn ve arkadaşları tarafından 1964 yılında yayınlanan "Organizational Stress" adlı kitapta rol çatışması kavramı üzerinde durulmuş; daha sonra roller arasında yaşanan çatışmaya dikkat çekilerek *iş-aile çatışması* kavramına yer verilmiştir. Buna göre İş –Aile Çatışması, "iş ve aile alanlarında gözlemlenen ve rol baskısıyla şekillenen, birçok konuda karşılıklı uyumsuzluğun öne çıktığı bir roller arası çatışma biçimi" olarak tanımlanmıştır. Bu tanımdan yola çıkarak kendi araştırmalarına yön veren Greenhaus ve Beutell'a göre (1985, s. 77) "iş-aile çatışması, iş ve aile alanlarından gelen rollerin karşılıklı olarak uyumsuzluk göstermesi sonucu kişinin üzerinde oluşan baskıdır ve bir alandaki rolü yerine getirmek, diğer alandaki rolü yerine getirmeyi zorlaştırmaktadır". Bunun sonucunda da kişinin üzerindeki gerilim artarak roller arası çatışmaya sebep olmaktadır.

Literatürde iş-aile çatışmasının, kavramın açıklanmasında yardımcı olan farklı tanımları bulunmaktadır. Örneğin, Frone, Russell ve Cooper (1992, s. 728) iş-aile çatışmasına farklı bir bakış açısından yaklaşmış ve "bireyin işi ile ilgili üstlendiği rolün, ailesi ile ilgili yükümlülüklerini engellemesi" olarak tanımlamışlardır. Onlara göre iş-aile çatışması, "iş rolünden aile rolüne olan negatif aktarım veya işten aileye yönelik olan çatışma türüdür." Duxbury ve Higgins'e (2001, s. 2-3) göre ise "birey, yaşantısında birden çok role bürünmektedir: İşgören, yönetici, eş, ebeveyn, arkadaş gibi". Bu rollerin sorumlulukları ve gereklilikleri birbirleriyle çatışabilmektedir. Bu bağlamda iş-aile çatışması, "işin veya özel yaşamın gerekliliklerinin katlanarak çoğalması ve başa çıkılamaz hale gelerek bireyin bu alanlardaki rollerine uyum gösterememesidir."

İş-aile çatışması literatürü, yapılan çalışmalar ile zenginleşmiş, kavramın boyutları, farklı yönleri ve teorileri ortaya konularak ilişkili olduğu kavramlarla ilgili çok sayıda araştırma yapılmıştır. Yönetsel ve örgütsel alandaki çalışmalar daha çok iş-aile çatışmasının sonuçlarına yönelik olmuştur. Bunun nedeni, iş-aile çatışmasının ortaya çıkmasında yaşanan rol belirsizliği, aşırı rol yüklenme, rollerarası çatışma, benlik algısı gibi konuların psikoloji, sosyoloji, sosyal psikoloji disiplinlerince daha fazla araştırılan konular olmasıdır. Bu noktada önemle üzerinde durulması gereken bir diğer konu, literatürde her ne kadar "iş-aile

çatışması" terimi kullanılsa da bu terimin aslında iki yönlü bir özelliğinin bulunmasıdır. Bu yönler iş-aile ve aile-iş çatışmasıdır.

Nitekim, bazı araştırmalarda (Pleck, 1977; Frone vd., 1992; Carlson vd.; 2000), iş ve aile rolleri arasındaki karşılıklı etkilerin yönü tayin edilmeye çalışılmıştır. İki alana yönelik rollerin eş zamanlı baskıları nedeniyle ortaya çıkan roller arası çatışmada kimi zaman iş, yaşam kalitesine müdahale edici taleplerde bulunurken (İş-aile Çatışması), kimi zaman da aile baskıları, iş sorumluluklarına etki etmektedir (Aile-İş Çatışması) (Greenhaus & Parasuraman, 1999, s. 393). Netemeyer ve arkadaşları (1996, s. 401) *aile-iş çatışmasını*, aile ile ilgili sorumluluklar yerine getirilirken işin müdahalesi sonucu ortaya çıkan taleplerin roller arası çatışma ile sonuçlanması olarak tanımlamışlardır. Buna karşılık *iş-aile çatışması*, iş ile ilgili sorumluluklar yerine getirilirken ailenin müdahalesi sonucu ortaya çıkan taleplerin rollerarası çatışma ile sonuçlanmasıdır.

Pleck (1977, s. 417), *"İş-Aile Rol Sistemi"* adlı makalesinde, iş-aile çatışmasının yönünün kadın ve erkeklerin üstlendikleri roller bakımından farklı olduğunu öne sürmüştür. Yazara göre, erkeklerin toplumsal olarak tanımlanan rolleri, kadınlara kıyasla, daha çok aileyi geçindirmeye yönelik olduğundan, iş sorumlulukları aile ile ilgili sorumluluklarının önüne geçmektedir. Kadınlar için ise ev işleri ve aile bakımı hala öncelikli sorumluluklardır ve bu nedenle ailenin talepleri iş alanının önüne geçmektedir. Bu bilgiler ışığında, erkeklerin iş-aile çatışmasını daha çok yaşarken, kadınların aile-iş çatışmasını daha çok yaşadıkları ileri sürülmüştür.

Pleck'in çalışmasından 15 yıl sonra yürütülen başka bir çalışmanın sonuçları da bu görüşü desteklemiştir. Frone, Russell ve Cooper (1992, s. 723-724), oldukça kapsamlı bir model geliştirmişlerdir. Bu modele göre de iş ve aile alanları arasındaki ilişki iki yönlüdür. Yazarlar yaptıkları araştırmanın sonucunda, birincil sorumluluğunu aile içi ilişkileri ve krizleri yönetmek olarak gören kadınların, eve ilişkin sorumluluklarının iş alanını olumsuz etkilediği; erkeklerde ise tersine, iş sorumluluklarının aile yaşamını olumsuz etkilediği saptanmıştır.

İş – Aile Çatışmasının Dayandığı Kuramlar

Literatür incelendiğinde, "iş-aile çatışması" kavramını doğrudan ve farklı bakış açılarıyla ele alan kuramların olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın dayandırıldığı temel kuram ise **Rol Kuramı**'dır. İş-aile çatışması kavramının temel dayanağını oluşturan bu kuramda, bireylerin sabit bir zaman ve enerjiye sahip oldukları varsayılmaktadır. Enerji ve zaman yetersizliği ile roller arasında birbirine uymayan davranışlar nedeniyle, her bir rolü başarı ile gerçekleştirmenin daha zor hale geleceği ve bunun çatışma ile sonuçlanacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda, gereklilikleri yerine getirilen roller arasında yaşanacak uyuşmazlık, iş-aile çatışmasını doğuracaktır (Grandey & Cropanzano, 1999, s. 351).

Alan yazında ayrıca 'bölünme', 'saçılma', 'giderme' ve 'ekolojik sistem' kuramları da dikkat çekmektedir. Bu kuramların temel varsayımları kısaca şöyle

açıklanabilir (Bronfenbrenner, 1994, s. 37-38; Efeoğlu & Özgen, 2007, s. 239; Mustafayeva, 2013, s. 39):

- **Bölünme Kuramı**: İş ve aile yaşamlarının birbirlerini etkilemeden var olabileceklerini ileri sürer.
- **Saçılma Kuramı**: İş ve aile yaşam alanlarından birisinde meydana gelen pozitif veya negatif gelişmelerin, diğer yaşam alanına taşarak benzer etkiyi yaratacağını ileri sürer.
- **Giderme Kuramı**: Alfred Adler'e göre (1907) birey, kendini zayıf ve aciz hissediyorsa, başka bir alanda bu durumunu telafi etmeye çalışır. İş-aile çatışması açısından değerlendirildiğinde, "çalışanların iş ya da aile yaşam alanlarından birisiyle ilgili olarak yaşadıkları doyumsuzluğu telafi etmek için diğer yaşam alanlarından daha fazla doyum sağlamaya yönelecekleri" varsayılmaktadır.
- **Ekolojik Sistem Kuramı**: Kişinin belli karakteristik özellikleri olduğunu ve rollerinin, aktivitelerinin ve kişilerarası ilişkilerinin, içinde bulunduğu şartlara göre diğer kişileri de etkileyeceğini savunur.

İş – Aile Çatışmasının Boyutları

Literatürde yaygın olarak benimsenen iş-aile çatışması boyutları Greenhaus ve Beutell (1985, s. 77) tarafından belirlenmiştir. Yazarlar, iş aile çatışmasının, "zaman kaynaklı", "stres kaynaklı" ve "davranış kaynaklı" olmak üzere üç boyut üzerinden incelenebileceğini öne sürmüşlerdir. İşteki rol için ayrılan zaman sebebiyle ailedeki rolün gerektirdiği sorumlulukların kesintiye uğraması durumunda *zaman kaynaklı çatışmalar* ortaya çıkabilmektedir (Netenmeyer vd., 1996, s. 401). Zaman kaynaklı çatışma iki şekilde meydana gelebilir: Birincisi, bir role ayrılan zaman diliminin, diğer rolün yerine getirilmesini fiziksel olarak engellemesidir. İkincisi ise, bireyin bir rolü fiziksel olarak gerçekleştirirken, zihninin diğer rolün baskısıyla meşgul olmasıdır. *Stres kaynaklı çatışma*, bir alanda strese maruz kalmanın yol açtığı gerilimin, diğer alanda bireyin performansını olumsuz yönde etkilemesini ifade eder. İşin fiziksel ve psikolojik talepleri bu duruma zemin hazırlayabilir. *Davranış kaynaklı çatışma* ise bireyin sahip olduğu farklı rol beklentilerinin birbirleriyle uyum sağlayamadığı durumlarda ortaya çıkmaktadır. Davranış kaynaklı çatışma, bir rolde yerine getirilen davranışların diğer rolle uyumsuz olması sonucunda, çeşitli rol gereklerinin yerine getirilmesinin güçleşmesidir (Greenhaus & Beutell, 1985, s. 77-81).

Son yıllarda, iş-aile çatışması literatüründe yaygın olarak kabul gören kavramsallaştırmayı yapan Carlson, Kacmar ve Williams'ın (2000, s. 250) geliştirdikleri İş-Aile Çatışması Modeli dikkat çekmektedir. Carlson ve arkadaşları yaptıkları çalışmada, Greenhaus ve Beutell'in (1985) iş-aile çatışması konusundaki çalışmalarında belirledikleri zaman, gerginlik ve davranış kaynaklı çatışma boyutları ile Frone ve arkadaşlarının (1992) belirlediği iş-aile çatışmasının aile-iş

ve iş-aile çatışması yönlerini kapsayan bir model oluşturmuşlardır. Bu modele göre, iş-aile çatışması iki ana boyuttan (aile-iş ve iş-aile çatışması) oluşmaktadır ve bu iki boyut da ayrı ayrı "zaman, gerilim ve davranış" çatışmaları alt boyutlarına sahiptir.

İş-Aile Çatışmasının Belirleyicileri

İş-aile çatışmasının belirleyicilerine ilişkin olarak literatürde çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmaların sonuçlarını üç temel başlık altında sınıflandırmak mümkündür. İlk grupta "bireysel faktörler" yer almaktadır. İkinci grup "aile ile ilgili faktörler" ve son grup ise "iş ile ilgili" faktörlerdir.

Bireysel faktörler

Literatürde iş-aile çatışmasının bireysel nedenleri olarak kişilik, yaş, cinsiyet ve medeni durum gibi değişkenlerin araştırıldığı görülmektedir. *Kişilik* ile ilgili çalışmaların özellikle "Beş Büyük Kişilik Boyutu" kapsamında değerlendirildiği ve diğer çalışmaların ise öznel iyi oluş, A tipi kişilik vb. çeşitli kişilik özellikleri bakımından incelendiği dikkat çekmektedir (Rantanen vd., 2005; Kinnunen vd., 2003). Bu çalışmaların temel varsayımı, bireylerin farklı kişisel özelliklere sahip olmalarının, yaşayacakları olaylar karşısında gösterecekleri tepkilerin de farklı olmasına neden olacağı şeklindedir. Dolayısıyla kişilik özellikleri, iş-aile çatışmasının yönünü ve şiddetini etkileyebilmektedir. Araştırma bulguları bu varsayımı desteklemektedir. Örneğin, A-Tipi kişiliğe sahip olan bireylerin B-Tipi kişiliğe sahip olanlardan (Carlson, 1999); nevrotizm kişilik özelliğine sahip olan bireylerin dışadönüklük, uyumluluk ve öz-disiplin kişilik özelliklerine sahip olan bireylerden daha fazla iş-aile çatışması yaşadıkları saptanmıştır (Bruck & Allen, 2003; Wayne vd., 2004).

Yaş ile ilgili yürütülen çalışmaların sonuçlarına göre, genç ve orta yaşlı bireylerin, orta yaş üstü bireylere kıyasla, daha fazla iş-aile çatışması yaşadıkları saptanmıştır (Swanson & Power, 1999; Grandey & Cropanzano, 1999; Giray & Ergin, 2006).

Cinsiyetin iş-aile çatışması ile ilişkisi ise neredeyse konuyla ilgili literatürün ortaya çıkmasından itibaren araştırmalara konu olmuştur. Bu bakımdan literatürün büyük bir bölümünde cinsiyet faktörü ele alınmıştır (Pleck, 1977; Frone vd., 1992). Yürütülen çalışmaların ortak özelliği, kadınlara yüklenen ailevi sorumluluklar nedeniyle kadınların aile-iş çatışması, erkeklerin ise evi geçindirme sorumlulukları nedeniyle iş-aile çatışması yaşama oranlarının daha yüksek olmasıdır (Daniels & Weingarden, 1983; Noor, 2004; Cinamon & Rich, 2002; Grönlund, 2007; Aycan & Eskin; 2005). Bununla birlikte Türkiye gibi ataerkil toplumlarda, iş yaşamında aktif olarak yer alan ve aile bütçesine katkı sağlayan kadınlardan, aynı zamanda, şefkatli ve ilgili bir anne, anlayışlı bir eş, hizmet eden bir evlat olması da beklenmektedir. Böylece, ev işlerinin sorumluluğu ve sosyal ilişkilerin sürdürülmesi görevleri de kadınlara yüklenmekte ve bu durum, özellikle kadınlarda iş-aile çatışması konusunun araştırılmasına neden olmaktadır (Arslan,

2012; Dursun & İştar, 2014; Ergöl vd., 2012; Buddhapriya, 2009; Çarıkçı vd.; 2010, Delina & Raya, 2013).

Aile ile ilgili faktörler

Greenhaus ve Beutell (1985: 233) çalışmalarında, aile rolleri hakkında eşlerin uyumsuzluğu, kadının çalışması hakkındaki görüş ayrılığı, eşlerin temel inançları arasındaki farklılık gibi etkenlerin, eşlerin birbirine olan desteklerini zayıflatacağını; bu durumun ise iş-aile çatışmasına neden olacağını ileri sürmüşlerdir. Araştırmalar kısmen, evliliğin kadınların kariyerini engelleyen bir etken olduğu görüşünü desteklemektedir (Rosin & Korabik, 1990; Valdez & Gutek, 1987; Greenhaus & Parasuraman, 1993).

Shaffer ve arkadaşları (2001) tarafından yapılan araştırmada ise "ailevi talepler, aileye bağlılık ve aile rolü beklentileri ile iş-aile çatışması arasında pozitif yönlü; bunun aksine eşin desteği ile iş-aile çatışması arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu" tespit edilmiştir. Beşpınar'ın (2014, s. 147) Türkiye'de yürüttüğü kapsamlı bir çalışmaya göre ise kadınların ev ve çocuklar ile ilgili sorumluluklar konusunda, erkeklere kıyasla daha yüksek oranda sorun yaşadıkları tespit edilmiştir.

İş ile ilgili faktörler

İş-Aile çatışmasının iş ile ilgili kaynakları arasında, işteki rol belirsizliği ve aşırı rol yüklenme sayılabilir. *Rol belirsizliği*, bireyin yaptığı işle ilgili beklentiler ve ödüllendirme sistemi konusunda yeterli bilgiye ulaşamadığı durumlarda ortaya çıkar. Birey, belli bir zaman aralığında sadece sınırlı sayıda rol ifa edebilir. Ancak bu sınırlı zaman diliminde çok sayıda rol üstlendiği durumlarda *aşırı rol yüklenme* söz konusu olur. İşyerindeki rollerinin belirsiz olduğunu ve aşırı rol yüklendiğini düşünen bireylerin iş tatminleri ve özgüvenleri düşük, iş gerginlikleri ve boşluk duyguları yüksek olmaktadır (Netemeyer vd., 2004; Greenhaus & Beutell, 1985, s. 231). Bunların yanı sıra, Frone ve arkadaşları (1997: 148-156) çalışmalarında, özerklik durumu, düşük ücret, üst yönetimin olumsuz tavrı; kontrol, yönetme ve terfi fırsatlarının ve lider desteğinin olmayışı, olumsuz iş ilişkileri ve işte beklenilen yüksek zihinsel konsantrasyon gibi unsurların, iş-aile çatışmasının diğer önemli nedenleri olduğunu belirtmişlerdir. *İş yükü algısı* da iş-aile çatışmasını arttırmaktadır (Coşkuner & Şener, 2013).

Greenhaus ve Beutell'in (1985: 77-82) üç boyutlu iş-aile çatışması modeli incelendiğinde ise genel olarak, fazla mesai miktarı ve sıklığı, vardiyanın düzensiz olması, haftada kaç saat çalışıldığı, iş programının katılığı, iş ortamının sürekli değişmesi, tanımlanan işin sınırlarını aşan aktivitelere katılım, iletişimde gerginlik ve işin gerektirdiği dikkat gibi iş stresörleri ile aile yaşamının stresleri ve duygusal yıpranmaların iş-aile çatışmasını arttırdığı söylenebilir.

İş-Aile Çatışmasının Sonuçları

Konu ile ilgili literatürün büyük bir kısmını, iş-aile çatışmasının sonuçlarını belirlemeye yönelik araştırmalar oluşturmaktadır. Son yıllarda iş ve aile çatışmasında farklı rollerin örgütsel etki alanlarına ilişkin araştırmalar önemli ölçüde artmıştır. Bu bağlamda, *iş tatmini*, (Arslan, 2012; Bruck vd., 2002; Grandey vd., 2005), *örgütsel vatandaşlık davranışı* (Bolino & Turnley, 2005), *örgütsel bağlılık* (Shaffera vd., 2001; Casper vd., 2002; Namasivayam & Zhao, 2007; Efeoğlu & Özgen, 2007), *iş stresi* (Netemeyer vd., 2005), *iş performansı* (Netemeyer, 1996) gibi örgütsel sonuçlar incelenmiştir. Bu çalışmalara göre, iş-aile çatışmasının yüksek olması durumunda, örgütsel vatandaşlık, örgütsel bağlılık, iş tatmini ve iş performansı azalmakta; *iş stresi ve depresyon* (Vinokur vd., 1996; Peeters vd., 2005) artmaktadır.

İş-aile çatışmasının örgütsel sonuçları arasında *işe devamsızlık* (Goff vd., 1990; Anderson vd., 2002), *işten ayrılma isteği* ve *verimsizlik* sayılmaktadır (Frone vd., 1997; Kirchmeyer & Cohen 1999). İş-aile çatışması, çalışanlarda *işe geç gelme* ve *geri çekilme* davranışları gibi örgütsel sonuçlar da doğurmaktadır. Rol çatışmalarının örgütsel sonuçları ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda, hemen hemen bütün rol çatışması türlerinin çalışanlarda endişe ve korkunun artması, kendine güvenin azalması gibi sonuçlara neden olduğu belirtilmektedir (Vallone & Donaldson, 2001, ss. 215-216).

Literatürde iş-aile çatışmasının doğrudan ya da iş ve aile tatminleri aracılığı ile yaşam tatmini üzerinde negatif etkisinin olduğunu saptayan çalışmalar da yer almaktadır (Perrewé vd., 1999; Greenhaus vd, 2003; Özdevecioğlu & Aktaş, 2007; Dursun & İştar, 2014). Bu çalışmalara dayanarak iş-aile çatışmasının olumsuz etkilerinden öncelikle kişinin kendisinin ve ailesinin etkileneceği; bunun da kişinin yaşamı üzerinde negatif etkiler yaparak yaşam tatmini düzeyinin düşmesine neden olacağı söylenebilir. Aileyle ilgili sonuçları bakımından yapılan araştırmalara göre (Herst, 2003; Voydanoff, 2005; Çaylin, 2014) iş-aile çatışmasının yüksek düzeyde olması, düşük düzeyde evlilik tatmini ve aile tatminine; yüksek düzeyde aile stresine ve boşanmalara neden olmaktadır.

Kadın Akademisyenlerde İş-Aile Çatışması

Akademik bir kariyer; esnek çalışma saatleri ve evden çalışabilme imkânlarının yanı sıra, hiçbir zaman bitmeyen çalışma, katı bir biçimde belirlenmiş hiyerarşik kariyer yapısı ile mücadele, bireysel çalışmaya önem veren bir anlayış anlamına gelmektedir (Seçer, 2010, s. 179-180). Akademisyenlik, sürekli kendini yenilemeyi ve geliştirmeyi gerektiren, belirli mesai saatleri ve belirli bir mekân ile sınırlı kalmayan, bireyin yaşamının tamamını etkileyen bir meslektir (Yılmaz & Özdemir, 2012, s. 51).

Dikmen ve Maden'e göre (2012, s. 258) günümüzde kadın akademisyenler, "işin gerekliliği olan bilimsel çalışmalarını mesai saatleri dışında evde de sürdürmek zorunda kalmakta, bir taraftan mesleğinin gereklerini yerine getirmeye

çalışırken, diğer taraftan da ev işleri, çocuk bakımı ve benzeri işleri yapma zorunluluğunu üstlenmektedirler". Kadın akademisyenler anne, eş, arkadaş, meslektaş, araştırmacı, eğitmen ve bunun gibi pek çok rol ile ilişkilendirilmiş talepleri karşılamak için kişisel zamanlarından feragat etmek durumunda kalmaktadırlar. Akademik yaşamda ebeveyn ve özellikle de anne olmak, toplumsal cinsiyetin ön plana çıktığı bir ortam yaratmaktadır. Bu nedenle akademik kariyer sahibi kadınlar "süper kadın", "mükemmel bir anne" ve "başarılı bir kariyer kadını" olabilmek konusunda aşırı bir baskı hissedebilmekte; erkek egemen alanda, maddi zorlukların bir gerçek ve kariyer ilerlemesine yönelik fırsatlarının sınırlı olduğu bir zamanda, birden fazla rolü yönetmek için çabalamaktadırlar (Seçer, 2010, ss. 195-196).

Toplumsal cinsiyet rolleri ve bu rollerin gereklilikleri, kültürün etkisinden ayrı düşünülemez. Yurt dışındaki araştırmalarda genellikle akademik yaşamda kadınların yaşadığı toplumsal cinsiyet rolleri baskısı ele alınmaktadır (Maatta & Lyckhage, 2011, s. 379; Lunn, 2007, s. 77; Evans & Cokley, 2008, s. 50; Brink & Benschop, 2012: 71; Monroe vd., 2008, s. 215; Benschop & Brouns, 2003, s. 194; Mason & Goulden, 2004, s. 86). Bu araştırmalarda akademik yaşamda cinsiyet eşitliğinin olmadığı ve bu durumun, kadınların kariyerlerinde ilerlemelerine engel teşkil ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca aileleri, toplumsal rolleri ve akademik yaşamları arasında denge kurma mücadelesi veren kadınların yüksek düzeyde stres algıladıkları ortaya konmuştur.

Türkiye'de ise kadın akademisyenlere yönelik çalışmaların sayısının giderek arttığı görülmektedir. Seçer'e (2010, s. 209) göre, yurt dışındaki çalışmalara benzer şekilde, ülkemizde akademisyen kadınların çalışma koşulları ve karşılaştıkları sorunlarla ilgili yapılan araştırmalardaki en önemli ortak nokta, kadınların yaşadıkları rol çatışması sorununa işaret etmeleridir. Nitekim Kavuncu (1998, ss. 82-84), kariyer meslek sahipleri olarak belirlediği akademisyen, doktor ve mimar katılımcılardan oluşan araştırmasında, düşünceleri aksi istikamette olsa dahi, kadınların aile yaşamlarında geleneksel rol kalıplarının devam ettiği sonucuna ulaşmıştır. Yazar, tutum ve davranış arasındaki bu farklılığın, kadınlarda önemli bir psikolojik gerilime yol açtığını ve bunun, Türkiye'de çalışma şartlarının güçlüğü, çocuk bakımı vb. konulardaki sıkıntılarla daha da arttığını ileri sürmüştür.

Dikmen ve Maden (2012, ss. 285-286) çalışmalarında, kadın akademisyenlerin kamusal alanlar dışında rollerinin değişmediğine işaret etmişlerdir. Öztan ve Doğan (2015, s. 209), araştırmalarına katılan kadınların, hem aile sorumlulukları dolayısıyla iş ve akademik çalışmalarına istedikleri zamanı ayırma hem de iş ve akademik çalışmaları dolayısıyla ailelerine yeterince zaman ayırma konusunda erkeklere oranla daha çok sorun yaşadığını belirlemişlerdir. Ergöl ve arkadaşları (2012, s. 48) tarafından yürütülen araştırmada ise kadın akademisyenlerin geleneksel rollerin dışına çıkamadıkları vurgulanmıştır.

Yılmaz (2005, ss. 260-262) tarafından gerçekleştirilen araştırmada, evli olan kadın akademisyenlerin birçoğu, evlilikten sonra çalışma yaşamlarının değiştiğini belirtmiştir. Evlilik, kadın akademisyenlerin çalışmalarını yavaşlattığı gibi aynı zamanda da işleri yetiştirebilmek ve eve iş götürmemek için daha planlı olmalarına sebep olmuştur. Bununla birlikte bazı kadın akademisyenler, evlilik sebebiyle unvanlarını daha geç aldıklarını belirtmişlerdir. Bu bağlamda, söz konusu çalışmada evlilik ve çocuk sahibi olmak, çalışma hayatını engelleyen veya sekteye uğratan unsurlar olarak tanımlanmıştır. Akademisyenlik mesleğinin de benzer şekilde aile içi ilişkilerde çeşitli sorunlara sebep olduğu belirtilmiştir. Kadın akademisyenler, yoğun çalışma temposu sebebiyle aileleriyle yeterince görüşemediklerini, stresli durumlarını istemeden ailelerine yansıttıklarını ifade etmişlerdir. Akademisyenlik mesleğinin çocuklarla ilişkisine gelince, kadın akademisyenler ilerde çocuklarına karşı suçluluk duygusu yaşamamak için kendilerine ait bütün boş vakitlerini çocuklarına ayırmaya çalıştıklarını; kısa da olsa o süreleri en iyi şekilde değerlendirebilmek için çaba sarf ettiklerini belirtmişlerdir. Kadın akademisyenlerin büyük çoğunluğu, çocuğun bakım ve terbiyesinin anne-babanın ortak sorumluluğunda olması gerektiğini düşünmelerine rağmen, çocuğun bakım ve sorumluluğunun kendileri üzerinde olduğunu ifade etmişlerdir. Benzer şekilde özel alan olarak adlandırılan ev işleri de yine kadının üzerindedir. Bu konuda dikkat çeken asıl nokta ise, kadının bu durumu içselleştirmiş olmasıdır.

Son olarak Köle (2011, ss. 101-103) tarafından yapılan bir araştırmada, kadın akademisyenlerin medeni durumlarının ve çocuk sahibi olup olmamalarının, akademik çalışmalarını ve çalışma koşullarını doğrudan etkilediği saptanmıştır. Ev ve akademik sorumlulukları beraber yürütme zorunluluğu nedeni ile kadın akademisyenlerin zaman sıkıntısı yaşadıkları, akademik çalışmalarını kişisel yaşamlarının birçok alanından taviz vererek yerine getirmeye çalıştıkları, ev ve aile sorumluluklarını yerine getirememe duygusu yaşadıkları, iş yükünün fazla olması nedeni ile idari görevlerden kaçındıkları ortaya çıkmıştır. Akademik yaşamda kadınların, toplumsal cinsiyet kültüründeki rolleri ile akademideki rollerinin çoğunlukla farklılaşmadığı, kadın akademisyenlerin özel alan ve akademik yaşamlarındaki rolleri arasındaki dengeyi kurmaya çalışan zorlu bir süreçte kariyerlerini sürdürdükleri belirtilmiştir. Akademik alanda çalışmanın olumsuz yönlerine ilişkin katılımcıların öncelikli olarak üzerinde durdukları konular, akademik hayatın sosyal yaşamı sınırlaması ve aileye vakit ayıramama gibi sorunlar olmuştur.

Yukarıda yer verilen gerek kuramsal gerekse ampirik bulgular ışığında, akademisyen kadınların "iş-aile çatışması" veya "aile-iş çatışması" yaşayıp yaşamadıklarını, iş yükü algılarını ve zamanlarını nasıl değerlendirdiklerini belirlemek amacıyla bir araştırma tasarlanmıştır. Aşağıda bu araştırmanın metodolojisi, bulgular, sonuç ve öneriler yer almaktadır.

METODOLOJİ

Kadın akademisyenlerin iş – aile çatışması yaşama düzeyleri ve bu olgunun demografik ya da bireysel nedenlerinin neler olduğu, bu araştırmanın temel sorusudur. Araştırma ile kadın akademisyenlerin iş-aile çatışması düzeylerinin belirlenmesine; yaş, çalışma süresi, medeni durum, akademik unvan, idari görev, haftalık ders saati, sahip olunan çocuk sayısı, eşin akademisyen olup olmaması, eve iş taşıma, fazla çalışma saatleri, kendine ayrılan zaman, evdeyken işe ayrılan zaman, ev işlerine ayrılan zaman, eşe ve çocuklara ayrılan zaman gibi özelliklerin tespit edilmesine çalışılmıştır. Ayrıca literatürdeki araştırma sonuçlarına dayanarak (Pleck, 1977; Greenhaus ve Beutell, 1985; Frone vd. 1992) bu çalışmada da kadınların iş-aile çatışmasından çok; aile-iş çatışması yaşadıkları ortalama değerler üzerinden saptanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın hipotezleri ise şöyle sıralanabilir:

H_1*:* Evli katılımcıların yaşadığı aile-iş çatışması, bekâr katılımcılara göre farklılık gösterir.

H_2*:* İdari görevi bulunan katılımcıların yaşadığı iş-aile çatışması, idari görevi bulunmayan katılımcılara göre farklılık gösterir.

H_3*:* Aile-iş çatışması yaşanması, akademik kariyerin çeşitli evrelerinde farklılık gösterir.

H_4*:* İş tanımında belirtilen süreden fazla çalışan katılımcıların yaşadığı iş-aile çatışması, bu süreden fazla çalışmayan katılımcılara göre farklılık gösterir.

H_5*:* Katılımcıların evde işe ayırdıkları zamana göre iş-aile çatışmasının deneyimlenmesi farklılık gösterir.

Örneklem

Araştırmanın evreni, 2016 yılında İzmir'de bulunan dört devlet üniversitesinde (Dokuz Eylül Üniversitesi, Ege Üniversitesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir Yüksek Teknoloji Üniversitesi) görev yapan kadın akademisyenlerden oluşmaktadır.

Katılımcıların kadın akademisyenler olarak belirlenmesinin iki temel sebebi bulunmaktadır. Birincisi, kadınların iş ve ailenin talep ettiği rolleri yerine getirmesinin, gerekli zaman ve enerjiyi ayırabilmesinin, yüklenmiş olduğu toplumsal rollerle daha zor hale gelmesi; ikincisi ise akademisyenlik mesleğinin yoğun emek ve zaman gerektiren bir meslek olması dolayısıyla seçilen örneklemin, iş-aile çatışması olgusuna yoğun bir şekilde maruz kalacakları varsayımıdır.

Bu çerçevede, araştırmanın gerçekleştirildiği 2016 Haziran ve Temmuz ayları içerisinde, 1263 anket, kadın akademisyenlere elden ve internet ortamında

iletilmiş; geriye dönen anketlerden yanlış ve eksik doldurulanlar, geçersiz sayılanlar çıkarılarak 124 soru formu araştırmaya dahil edilmiştir[3].

Veri Toplama Aracı

Araştırmada kullanılan soru formunda, veri toplama aracı olarak "İş-Aile Çatışması" ölçeği ile çalışanların demografik özelliklerini ve zamanlarını nasıl değerlendirdiklerinin tespit edilmesine yönelik sorular yer almaktadır. Araştırmada, Netemeyer, Boles ve McMurrian (1996, s. 410) tarafından geliştirilen ve Efeoğlu (2006, s. 69) tarafından Türkçe'ye uyarlanmış olan İş – Aile Çatışması Ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçek, iş-aile ve aile-iş çatışması olmak üzere beşer ifadelik iki alt boyuttan oluşmaktadır. 5'li Likert ölçeğinin kullanıldığı soru formunda cevaplar, 1:Hiç Katılmıyorum - 5:Tamamiyle Katılıyorum biçiminde derecelendirilmiştir.

Netemeyer ve arkadaşları, iş-aile çatışması alt ölçeği ile aile-iş çatışması alt ölçeğinin Cronbach alfa değerlerini sırasıyla .88 ve .89 olarak rapor etmişlerdir. Faktör analizleri ise bu iki ölçeğin birbirlerinden ampirik olarak farklı olduklarını ortaya koymuştur. Efeoğlu (2006, s. 69) tarafından yapılan güvenilirlik analizi sonucuna göre ise İş-Aile Çatışması ölçeğinin bütünü için alfa değeri .82; İş-Aile Çatışması alt boyutu için .88 ve Aile-İş Çatışması alt boyutu için .85'dir. Bu bağlamda, ölçeğin güvenilirlik açısından kullanılmasının uygun olduğuna karar verilmiştir.

Nitekim, bu çalışma kapsamında, ölçeğe ilişkin Güvenilirlik Analizi sonucunda da, İş-Aile Çatışması Ölçeğinin toplam güvenilirliğinin ".89"; İş-Aile Çatışması alt boyutunun güvenilirliğinin ".94" ve Aile-İş Çatışması alt boyutunun güvenilirliğinin ".90" olduğu saptanmıştır. Bu sonuçlara göre ölçeğin güvenilirliğinin oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Analiz Yöntemi

Katılımcılardan elde edilen veriler, SPSS 15 istatistiksel veri analizi programı ile analiz edilmiştir. Bu çerçevede, katılımcıların demografik özellikleri ve zamanlarını nasıl değerlendirdikleri ile ilgili elde edilen veriler, frekans ve çapraz tablo analizleri kullanılarak incelenirken kadın akademisyenlerin iş-aile çatışması düzeylerini belirlemek amacıyla ortalama ve standart sapma değerleri hesaplanmıştır. Son olarak ortalamalar arası karşılaştırma yapmak amacıyla bağımsız örneklem t-testi ve ANOVA analizleri yapılmıştır.

[3] Anketlerde geri dönüş oranının düşük olması, araştırmanın yapıldığı dönemin, ülkenin siyasi tarihi açısından kritik bir döneme rastlamasıyla açıklanabilir. Bu durum, araştırmanın en önemli sınırlılığını oluşturmaktadır.

BULGULAR

İzmir'deki dört devlet üniversitesinde görev yapan kadın akademisyenlerden toplanan veriler doğrultusunda yapılan analizler, aşağıda dört başlık altında incelenecektir.

Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Katılımcıların yaşlarını, medeni durumlarını, eşlerinin akademisyen olup olmadığını, çocuklarının olup olmadığını, varsa kaç tane olduğunu, unvanlarını, idari görevlerini ve toplam çalışma sürelerini belirlemeye yönelik sorulardan elde edilen bulgular Tablo 1'de gösterilmektedir. Buna göre, araştırmaya katılan kadın akademisyenlerin yüzde 74'ünün 40 yaşın altında, yüzde 26'sının 40 yaşın üzerinde; yüzde 65'inin evli, yüzde 35'inin bekâr olduğu saptanmıştır. Katılımcıların yaklaşık olarak yüzde 40'nın çocuk sahibi olmadığı; yüzde 32'sinin 1; yüzde 9'unun 2; sadece 1 katılımcının ise 3 çocuk sahibi olduğu tespit edilmiştir. Dikkat çeken bir bulgu, 22 katılımcının bu soruya yanıt vermemiş olmasıdır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımları

	n	**%**		**n**	**%**		**n**	**%**
YAŞ GRUPLARI			**MEDENİ DURUM**			**UNVAN**		
"20-29	34	27,4	"Evli	81	65,3	"Prof.	12	9,7
30-39	58	46,8	Bekar"	43	34,7	Doç.	19	15,3
40-49	17	13,7				Dr. Öğr. Üyesi	25	20,2
50-59	14	11,3				Öğr. Gör.	5	4,0
60 ve üzeri"	1	0,8				Araş. Gör.	57	46,0
						Uzman/Okutman"	6	4,8
TOPLAM	124	100,0	TOPLAM	124	100,0	TOPLAM	124	100,0
ÇALIŞMA SÜRESİ			**İDARİ GÖREV**			**HAFTALIK DERS SAATİ**		
"5 yıl ve altı.	39	31,5	"Var	46	37,1	"Derse girmiyorum.	45	36,3
6-10 yıl.	32	25,8	Yok	77	62,1	10 saatten az.	33	26,6
11-15 yıl.	22	17,7	Cevapsız"	1	0,8	10-20 saat.	27	21,8
16-20 yıl.	12	9,7				21-30 saat.	16	12,9
20 yıl ve üzeri".	19	15,3				31 saat ve üzeri".	2	1,6
						Cevapsız.	1	0,8
TOPLAM	124	100,0	TOPLAM	124	100,0	TOPLAM.	124	100,0
ÇOCUK SAYISI			**EVE İŞ TAŞIMA**					
"Yok	50	40,3	"Evet	114	91,9			
1	40	32,3	Hayır	8	6,5			
2	11	8,9	Cevapsız"	2	1,6			
3	1	0,8						
Cevapsız"	22	17,7						
TOPLAM	124	100,0	TOPLAM	124	100,0			

Araştırmaya katılanların unvanlarına göre dağılımları incelendiğinde; katılımcıların yaklaşık olarak %10'unun profesör, %15'inin doçent, %20'sinin Dr. Öğretim üyesi, %4'ünün öğretim görevlisi, %46'sının araştırma görevlisi, %6'sının uzman ve okutman olduğu görülmektedir. Diğer yandan katılımcıların yaklaşık olarak %37'sinin idari görevinin olduğu, %62'sinin ise böyle bir görevinin bulunmadığı saptanmıştır. Katılımcıların yaklaşık olarak %31'inin 5 yıl ve altı,

%26'sının 6-10 yıl arası, %18'inin 11-15 yıl arası, %10'unun 16-20 yıl arası, %15'inin ise 20 yıl ve üzeri çalışma süresine sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 2: Katılımcıların Zaman Ayırdıkları Unsurlara Göre Dağılımı

	n	**%**		**n**	**%**		**n**	**%**
FAZLA ÇALIŞMA SAATLERİ			**EVDE İŞE AYRILAN ZAMAN**			**KENDİNE AYRILAN ZAMAN**		
"Hiç çalışmıyorum.	16	12,9	"1 saatten az.	14	11,3	"1 saatten az.	48	38,7
5 saat ve altında.	37	29,8	1-2 saat.	53	42,7	1-2 saat.	53	42,7
6-10 saat.	39	31,5	3-4 saat.	37	29,8	3-4 saat.	19	15,3
11-15 saat.	14	11,3	5-6 saat veya daha fazla.	14	11,4	5-6 saat veya daha fazla.	1	0,8
16 saat ve üstü".	18	14,5	Cevapsız".	6	4,8	Cevapsız".	3	2,5
TOPLAM.	124	100,0	TOPLAM.	124	100,0	TOPLAM.	124	100,0
EV İŞLERİNE AYRILAN ZAMAN			**ÇOCUKLARA AYRILAN ZAMAN**			**EŞE AYRILAN ZAMAN**		
"1 saatten az.	52	41,9	"1 saatten az.	7	13,4	"1 saatten az.	19	23,5
1-2 saat.	57	46,0	1-2 saat.	21	40,5	1-2 saat.	33	40,8
3-4 saat.	14	11,3	3-4 saat.	16	30,8	3-4 saat.	25	30,9
5-6 saat veya daha fazla".	1	0,8	5-6 saat veya daha fazla.	7	13,4	5-6 saat veya daha fazla.	2	2,4
			Cevapsız".	1	1,9	Cevapsız".	2	2,4
TOPLAM.	124	100,0	TOPLAM.	52	100,0	TOPLAM.	81	100,0

Katılımcıların zamanlarını nasıl değerlendirdiklerine ilişkin bulgular Tablo 2'de yer almaktadır. Buna göre, araştırmaya katılanların haftalık ders saatlerine göre dağılımı incelendiğinde; %36'sının derse girmediği, %27'sinin 10 saatten az, %22'sinin 10-20 saat arası, %13'ünün 21-30 saat arası ve son olarak 2 kişinin ise 31 saat ve üzerinde derse girdikleri tespit edilmiştir.

Kadın akademisyenlerin evlerine iş götürme oranlarına bakıldığında, örneklemin yaklaşık olarak %92'sinin eve iş taşıdığı belirlenmiştir. Bu çarpıcı oran, akademisyenlik mesleğinin, unvanlardan bağımsız olarak iş yeriyle sınırlı kalmadığını ve yoğun bir emek ve zaman talep ettiğini ispatlar niteliktedir.

Araştırmaya katılanların işe, aileye ve çeşitli aktivitelere ayırdıkları zamanları belirlemek amacıyla frekans analizi yapılmıştır. Bu bağlamda, ilk olarak katılımcılara bir haftada iş tanımlarında belirtilen süreden kaç saat fazla çalıştıkları sorulmuştur. Buna göre katılımcıların %15'i 16 saat ve üzeri, %11'i 11-15 saat arası, %31'i 6-10 saat arası, %30'u 5 saat ve altında olmak üzere fazla çalıştıklarını bildirmişlerdir. Bir başka ifadeyle, katılımcıların %87'sinin bir haftada, iş tanımlarında belirtilen sürelerden en az 5 saat fazla çalıştıkları görülmüştür. Katılımcıların %13'ü ise iş tanımlarında belirtilen sürenin dışında çalışmadıklarını rapor etmişlerdir. Diğer taraftan, evdeyken işle ilgili çalışmalara 1 – 4 saat arası zaman ayıran akademisyen kadınların oranının % 83,8 olduğu görülmüştür.

Katılımcıların günde kaç saati kendilerine, ev işlerine, çocuklarına ve eşlerine ayırdıklarına ilişkin veriler Tablo 2'de gösterilmektedir. Bu verilere göre, katılımcıların yaklaşık olarak %81'inin kendilerine (sosyal ve kültürel aktivitelere) ancak 2 saat ve daha az zaman ayırabildikleri; %88'inin ise ev işlerine (ütü, temizlik, yemek, alışveriş gibi) yine sadece 2 saat ve daha az zaman ayırabildikleri

söylenebilir. Akademisyen kadınların %64'ünün eşlerine günde 2 saat ve daha az; %31'inin ise 3-4 saat arası zaman ayırabildikleri saptanmıştır. Çocuklarına ayırdıkları süreler incelendiğinde ise yaklaşık %85'inin çocuklarına 4 saatten fazla zaman ayıramadığı belirlenmiştir. Görüldüğü üzere, kadın akademisyenler işyeri dışında evlerinde de çalışmalarını sürdürmekte; işe ayrılan bu zaman, kendilerine ve çevrelerine ayırdıkları zamanı kısıtlamaktadır.

İdari Görevin Varlığına göre Kadın Akademisyenlerin Zaman Kullanımlarının Karşılaştırılması

Mesleklerinin gereklerini yerine getirmelerinin yanı sıra idari görevleri de bulunan kadın akademisyenler açısından, bu idari görevlerinin zaman kullanımına etkisi çapraz tablo ile incelenmiştir. Tablo 3'e göre, oldukça çarpıcı bir bulgu, idari görevi olan katılımcıların tümünün eve iş taşımak zorunda olduklarını belirtmeleridir. İdari görevi olmayanların ise %88'i eve iş götürdüklerini belirtmişlerdir. Diğer taraftan, idari görevi olmayanların %67,6'sı eve günde 2 saat ve daha az iş taşırken idari görevi olanların %95,5'i eve 2 saat ve üzerinde iş taşımaktadır.

Tablo 3: İdari Göreve Yönelik Çapraz Tablo

	İdari Görev (%)	
	Var	**Yok**
İşin Eve Taşınması (%)		
"Evet	**100,0**	**88,3**
Hayır	**,0**	**10,4**
Cevapsız"	**,0**	**1,3**
TOPLAM	**100,0**	**100,0**
Evde İşe Ayrılan Zaman (%)		
"1 saatten az.	4,5	16,2
1-2 saat.	31,8	51,4
3-4 saat.	45,5	23,0
5-6 saat veya daha fazla.	18,2	8,1
Cevapsız"	,0	1,3
TOPLAM	100,0	100,0
Kendine Ayrılan Zaman (%)		
"1 saatten az.	40,9	38,2
1-2 saat.	52,3	39,5
3-4 saat.	6,8	21
5-6 saat veya daha fazla".	,0	1,3
TOPLAM.	100,0	100,0
Eşe Ayrılan Zaman		
"1 saatten az.	12,9	31,9
1-2 saat.	61,3	27,7
3-4 saat.	22,6	38,3
5-6 saat veya daha fazla".	3,2	2,1
TOPLAM.	100,0	100,0
Çocuklara Ayrılan Zaman		
"1 saatten az.	22,7	6,9
1-2 saat.	36,4	41,4
3-4 saat.	31,9	31,0
5-6 saat veya daha fazla.	4,5	20,7
Cevapsız"	4,5	,0
TOPLAM.	100,0	100,0

İdari görevi olanların günde kaç saati kendilerine ayırdıklarına bakıldığında, 2 saat ve daha az zaman ayıranların oranının %93,2 olduğu; idari görevi olmayanların ise %22,3'ünün 3 saat ve üzeri zaman ayırdığı görülmektedir. Eşe ayrılan zaman incelendiğinde, idari görevi olanların günde eşlerine 3 saat ve daha fazla olmak üzere zaman ayıranların oranı %24,8 iken bu oran, idari görevi olmayanlarda %40,4'tür. İdari görevi olanların sadece %4,5'i çocuklarına 5-6 saat ve üzerinde zaman ayırabilirken, idari görevi olmayanlarda bu oran %20,7'dir.

İş-Aile Çatışmasına İlişkin Ortalamalar

Araştırmaya katılanların İş-Aile Çatışmalarına ilişkin ortalama değerler Tablo 4'te yer almaktadır. Tablo 4 incelendiğinde, katılımcıların iş-aile çatışması ortalamasının '2,08'; aile-iş çatışması ortalamasının ise '2,85' olduğu görülmektedir. Buna göre, katılımcıların aile-iş çatışmasını, iş-aile çatışmasına kıyasla daha yüksek düzeyde yaşadıkları saptanmıştır. Aradaki fark çok önemli olmasa da kadın akademisyenlerin ailevi sorumlulukları ve rolleri sebebiyle iş yaşamlarının etkilendiği; bir başka ifadeyle, aile kaynaklı rol çatışması yaşadıkları söylenebilir. Bu bulgu literatürde yer alan diğer çalışmalarla paralellik göstermektedir (Pleck, 1977; Greenhaus ve Beutell, 1985; Frone vd. 1992).

Tablo 4: İş-Aile Çatışmasına İlişkin Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

İş-Aile Çatışması Boyutları	$\overline{x}$	**s.s**
İş-Aile Çatışması	2,08	,97
Aile-İş Çatışması	2,85	1,08

n= 124

Ortalamaların Karşılaştırılmasına İlişkin Bulgular

Farklı faktörler açısından katılımcıların karşılaştırılması amacıyla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testi ve Anova analizi sonuçlarına aşağıda yer verilmektedir.

Bağımsız örneklem t-testi sonuçları

Tablo 5'te görüldüğü üzere Levene testindeki varyansların eşitliği analizinde anlamlılık değerinin α=0.05'ten büyük olması durumunda bağımsız örneklem t-testi için ilk satır alınmaktadır. %95 güven aralığında, $p=.009 < \alpha=.05$ olduğundan H_1 hipotezi kabul edilir. Buna göre, aile-iş çatışması boyutunun medeni duruma göre farklılık gösterdiği söylenebilir. Ortalamalara bakıldığında ise evli olan katılımcıların aile-iş çatışması yaşama olasılığının, bekâr katılımcılara kıyasla daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Tablo 5: Aile-İş Çatışması Boyutunun Medeni Durum Açısından Karşılaştırılması

	Levene Varyans Eşitliği Testi	**Ortalamaların Eşitliği İçin t testi (α=0.05)**	**Grup İstatistikleri**		
	Anlamlılık (Sig.)	**Anlamlılık=p**	**Medeni Durum**	**N**	**Ort.**
Aile-İş Çatışması	.285	**.009** .006	Evli Bekar	81 43	**2,26** **1,77**

İş-aile çatışması boyutunun idari görev açısından karşılaştırılmasına yönelik bağımsız örneklem t-testi sonucuna göre (Tablo 6) %95 güven aralığında, idari görevin değeri $p=.01 <\alpha=.05$ olduğundan H_2 hipotezi kabul edilir. Buna göre iş-aile çatışması boyutunun, idari göreve göre farklılık gösterdiği söylenebilir. Ortalamalara bakıldığında, idari görevi olanların, olmayanlara göre daha yüksek düzeyde iş-aile çatışması yaşadıkları görülmektedir.

Tablo 6: İş-Aile Çatışması Boyutunun İdari Görev Açısından Karşılaştırılması

	Levene Varyans Eşitliği Testi	**Ortalamaların Eşitliği İçin t testi (α=0.05)**	**Grup İstatistikleri**		
	Anlamlılık (Sig.)	**Anlamlılık=p**	**İdari Görev**	**N**	**Ort.**
İş-Aile Çatışması	.400	**.010** .013	Evet Hayır	46 77	**3,1739** **2,6571**

ANOVA analizine ilişkin bulgular

Bilindiği üzere, ikiden fazla grubun karşılaştırılması amacıyla, bu grupların ortalamalarının birbirinden farklı olup olmadığını test etmek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmaktadır. Tablo 7'de görüldüğü üzere, gruplar arası homojenliği gösteren Levene testine göre $p=.124>\alpha=.05$ olduğundan varyansların eşit olduğu kabul edilir. ANOVA'ya göre ise $p=.01 <\alpha=.05$ *olduğundan* H_3 kabul edilir. Bu bağlamda, aile-iş çatışması boyutunun unvanlara göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Araştırma görevlilerinde aile-iş çatışmasının ortalama değeri yaklaşık olarak 1,80 iken, bu değer Dr. öğretim üyelerinde 2,56, doçentlerde 2,21 ve profesörlerde 2,07'dir. Bu verilere dayanarak, kadın akademisyenlerin, akademik kariyerlerinde ilerlerken rol çatışmasını en yüksek yaşadığı dönemin Dr. öğretim üyeliği aşaması olduğu söylenebilir. Hangi gruplar arasında anlamlı farklılığın olduğunu belirlemek üzere gruplar arası çoklu karşılaştırma yapılmıştır. Bonferroni testinin sonucuna göre ise Dr. öğretim üyeleri ile araştırma görevlileri arasında, aile-iş çatışması arasında anlamlı bir farklılık olduğu saptanmıştır.

Tablo 7: Aile-İş Çatışması Boyutunun Unvana Göre Farklılaşması

	Levene Varyans Homejenliği Testi	**ANOVA (α=0.05)**	**Grup İstatistikleri**		
	Anlamlılık (Sig.)	**Anlamlılık=p**	**Unvan**	**N**	**Ort.**
Aile-İş Çatışması	.124	**.010**	Profesör	12	**2,07**
			Doçent	19	**2,21**
			Dr. Öğretim Üyesi	24	**2,56**
			Araştırma Görevlisi	57	**1,80**

Son olarak, iş-aile çatışması boyutunun, iş tanımında belirtilen süreden fazla çalışma süresine ve evde işe ayrılan zamana göre farklılık gösterip göstermediği ANOVA testi ile analiz edilmiştir (bkz. Tablo 8). Buna göre her iki değişkende de varyansların eşit olduğu varsayılır (p=.846 ve p=.797 >α=.05). İş-aile çatışması boyutunun iş tanımında belirtilen süreden fazla çalışma durumuna göre farklılık gösterdiği p=.014<α=.05 değerine bakılarak söylenebilir. Bu durumda H_4 kabul edilmektedir. Ortalamalar incelendiğinde, iş tanımında belirtilen süreden fazla çalışma süresi arttıkça katılımcıların iş-aile çatışması ortalamalarının da düzenli bir şekilde arttığı görülmektedir. Bir başka ifadeyle, kadın akademisyenlerin çalışma süreleri arttığında iş kaynaklı rol çatışmalarını daha yüksek düzeyde yaşadıkları söylenebilir.

Benzer şekilde, iş-aile çatışması boyutunun gün içinde evde işe ayrılan zamana göre farklılık gösterdiği p=0,000 <α=0.05 değerine bakılarak söylenebilir. H_5 hipotezi kabul edilir. Buna göre, gün içinde evde işe ayrılan süre arttıkça, iş-aile çatışması yaşama düzeyi de artmaktadır. Birçok sorumluluğu yerine getirmeye çalışan kadın akademisyenlerin, özel yaşamlarına ayıracakları zamanlarda da çalışmak zorunda kalmalarının onların iş kaynaklı rol çatışması yaşamalarına neden olduğu söylenebilir.

Tablo 8: İş-Aile Çatışması Boyutunun Fazla Çalışma Süresi ve Evde İşe Ayrılan Zamana Göre Farklılaşması

	Levene Varyans Homejenliği Testi	**ANOVA (α=0.05)**	**Grup İstatistikleri**		
	Anlamlılık (Sig.)	**Anlamlılık=p**	**Fazla Çalışma Süresi**	**N**	**Ort.**
	.846	**.014**	5 saat ve daha az	37	**2,54**
			6-10 saat	39	**3,02**
			16 saat ve üstü	18	**3,40**
	Anlamlılık (Sig.)	**Anlamlılık=p**	**Evde İşe Ayrılan Zaman**	**N**	**Ort.**
İş-Aile Çatışması	.797	**.000**	1 saatten az	14	**1,81**
			1-2 saat	53	**2,68**
			3-4 saat	37	**3,06**
			5-6 saat veya daha fazla	14	**3,74**

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, akademisyen kadınların iş-aile çatışması yaşama düzeylerini ve buna neden olduğu düşünülebilecek bazı demografik ve kişisel özelliklerini belirlemeye yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Bu amaca uygun olarak tasarlanan araştırmanın önemli bir kısmı, demografik özelliklere ayrılarak iş-aile çatışmasının yaşanmasında, günlük hayatta ne gibi unsurların etkili olduğunun belirlenmesine çalışılmıştır.

Araştırma sonucunda dikkat çeken bulgulara bakıldığında, örneklemin yaklaşık olarak %92'sinin eve iş taşıdığı, evdeyken işle ilgili çalışmalara 1 – 4 saat arası zaman ayıranların oranının %83,8 olduğu, idari görevi olan katılımcıların tümünün eve iş taşımak zorunda oldukları, %87'sinin bir haftada, iş tanımlarında belirtilen sürelerden en az 5 saat fazla çalıştıkları ve yaklaşık olarak %81'inin kendilerine (sosyal ve kültürel aktivitelere) ancak 2 saat ve daha az zaman ayırabildikleri görülmüştür. Diğer bir ifadeyle, analiz sonuçları, araştırmaya katılan akademisyen kadınların, işte belirtilen süreden fazla çalıştığını, bu işleri eve taşıdığını, bununla birlikte, ailelerine, evin ihtiyaçlarına ve kendilerine yeteri kadar zaman ayıramadıklarını göstermektedir. Bu durumun, kadın akademisyenlerin iş-aile çatışması yaşama olasılığını arttıracağı ileri sürülebilir.

Araştırmada ayrıca, evli olan katılımcıların olmayanlardan daha yüksek düzeyde aile-iş çatışması yaşadığı saptanmıştır. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak evliliğin getirdiği sorumlulukların, akademisyen kadınlarda aile kaynaklı rol çatışmasını arttırdığı söylenebilir. İşin sorumluluklarının artması ise iş-aile çatışmasını etkilemektedir. Buna göre idari görevi olanların ve eve iş taşıyanların daha yüksek oranda iş-aile çatışması yaşadığı; fazla çalışma saatleri ve evde işe ayrılan zaman arttığında iş-aile çatışması düzeyinin de arttığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Araştırma sonucunda iş yükünün, işe ayrılan zamanın ve işin sorumluluklarının fazla olduğu tespit edilmiştir. İş-aile çatışması literatürüne göre bu kadar yoğun bir iş yükünün sonucu, aile-iş çatışması değil; iş-aile çatışmasıdır. Fakat bu çalışmada katılımcıların iş-aile çatışmasından ziyade aile-iş çatışmasını daha fazla yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu çarpıcı sonuç iki farklı şekilde yorumlanabilir: Birincisi, akademisyenlik mesleğine duyulan sevgi ve akademik hayatta başarı elde etmeye yönelik isteğin yüksek olması; ikincisi ise toplumsal cinsiyet rollerinin akademisyen kadınlar üzerinde yarattığı baskıdır.

Avrupa ve ABD kökenli araştırmalardan ve bulgularından farklı olarak, Türkiye'de kadınların üstlendiği roller ve sorumluluklar göz önünde bulundurulduğunda, bu alanda yürütülen çalışmaların artması ve konuya daha fazla dikkat çekilmesi gerektiği söylenebilir. Akademisyenlik mesleği özelinde kadınların aileye yönelik rollerinin, iş yerinde üstlendiği rolleri yerine getirmesini güçleştirdiği görülmektedir. Söz konusu rollerin, toplum tarafından yaratıldığı ve kadına sorumluluk olarak yüklendiği düşünüldüğünde, bakış açısını bu yöne

çevirmek daha yerinde olacaktır. Kadınlara yüklenen toplumsal cinsiyet rolleri, kadınları edilgen kılmakta, onlardan sürekli olarak taleplerde bulunmakta ve kadınlar bu rol yükünün altında ezilmektedirler. Var olan ataerkil sistemin değiştirilebilmesi kolay olmasa da aklı ve bilimi yücelten günümüz modern dünyasında, artık cinsiyetler üzerinden ayrım yapılmaması gerekmektedir. Aile söz konusu olduğunda eşit sorumluluklar alınması gerekliliği ve cinsiyetler üzerinden yüklenen adil olmayan rollerin ve dolayısıyla bu rollerin yaptırımlarının özellikle devlet ve mevcut hükümet politikalarıyla düzenlenmesi ve toplumun bu konuda bilinçlendirilmesi önerilebilir.

Sadece akademisyenlik mesleği için değil, genel olarak ise iş yerinde çocuklar için kreş ve emzirme alanları yaratılması, devlet tarafından eğitim kurumlarının çoğaltılması, eşin de baba olarak çocuk bakım izni alması ve çocuğun bakımıyla ilgilenmesi vb. uygulamaların, kadın çalışanların yükünü hafifleterek, aile-iş çatışmasını azaltabileceği söylenebilir. İş-aile çatışmasının azaltılmasına yönelik olarak, yönetici desteği, işte bağımsızlık, esnek çalışma saatleri, daha az mesai ve sıkıştırılmış iş programları gibi uygulamaların daha yoğun biçimde kullanılmaya başlanması önerilebilir.

Katılımcıların sorulara gerçek eğilimleri yerine toplumca beğenilen türden cevaplar vermiş olması olasılığı; internet ortamından anket gönderimi sürecinin Türkiye için siyasi açıdan kritik bir döneme denk gelmesi ve son olarak, akademisyenlik mesleğinin belli saatlerle sınırlı olmaması dolayısıyla yeterli ölçüde elden anket dağıtımının yapılamaması gibi sebeplerden ötürü katılımcı sayısının beklenenden az olması, bu araştırmanın temel kısıtını oluşturmaktadır. Bu sebeple, konuya ilgi duyan araştırmacılara daha geniş bir örneklemle ve/veya farklı meslek grupları üzerinde yeni araştırmalar yapmaları önerilebilir. Ayrıca akademisyen kadın ve erkeklerden oluşan bir örneklem grubuyla karşılaştırmalı analizler yapılmasının da konu ile ilgili literatürün zenginleştirilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Achour, M., Grine, F., & Nor, M. R. M. (2014). Work-family conflict and coping strategies: Qualitative study of Muslim female academicians in Malaysia. *Mental Health, Religion & Culture*, *17*(10), 1002-1014.

Achour, M., Nor, M. R. M. & Yusoff, M. Y. Z. M. (2015). Work–family demands and subjective well-being among female academicians: The role of Muslim Religiosity. *Review of Religious Research*, *57*(3), 419-433.

Anderson, S. E., Coffey, B. S., & Byerly, R. T. (2002). Formal organizational initiatives and informal workplace practices: Links to work–family conflict and job-related outcomes. *Journal of Management*, 28(6), 787-810.

Arslan, M. (2012). İş-aile ve aile-iş çatışmalarının kadın çalışanların iş doyumları üzerindeki etkisi. *Birey ve Toplum Dergisi, 2*(3), 99-113.

Aycan, Z., & Eskin, M. (2005). Relative contributions of childcare, spousal support, and organizational support in reducing work–family conflict for men and women: The case of Turkey. *Sex Roles, 53*(7-8), 453-471.

Başarır, F. & Sarı, M. (2015). Kadın akademisyenlerin "kadın akademisyen olma" ya ilişkin algılarının metaforlar yoluyla incelenmesi. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, 5*(1), 41-51.

Benschop, Y., Brouns, M. (2003). Crumbling ivory towers: Academic organizing and its gender effects. *Gender, Work and Organization, 10*(2), 194-212.

Beşpınar, F. (2014). Türkiye'de evlilik. M. Turgut, S. Feyzioğlu (Ed.). *Türkiye aile yapısı araştırması: Tespitler, öneriler* içinde (ss. 112-168). İstanbul: Çizge Yayınevi.

Brink, M., Benschop, Y. (2012). Slaying the seven-headed dragon: The quest for gender change in academia. *Gender, Work and Organization, 19*(1), 71-92.

Bronfenbrenner, U. (1994). Ecological Models of Human Development. *International Encyclopedia of Education, 3*(2), 37-43.

Bruck, C. S., Allen, T. D., & Spector, P. E. (2002). The relation between work–family conflict and job satisfaction: A finer-grained analysis. *Journal of Vocational Behavior, 60*(3), 336-353.

Bruck, C. S., & Allen, T. D. (2003). The relationship between big five personality traits, negative affectivity, type A behavior, and work–family conflict. *Journal of Vocational Behavior, 63*(3), 457-472.

Bolino, M. C., & Turnley, W. H. (2005). The personal costs of citizenship behavior: the relationship between individual initiative and role overload, job stress, and work-family conflict. *Journal of Applied Psychology, 90*(4), 740.

Buddhapriya, S. (2009). Work-family challenges and their impact on career decisions: A study of ındian women professionals. *Journal of Vikalpa, 34*(1), 31-45.

Carlson, D. S. (1999). Personality and role variables as predictors of three forms of work–family conflict. *Journal of Vocational Behavior, 55*(2), 236-253.

Carlson, D., Kacmar, K., Williams, L. (2000). Construction and initial validation of a multidimensional measure of work–family conflict. *Journal of Vocational Behavior,* (56), 249–276.

Casper, W. J., Martin, J. A., Buffardi, L. C., & Erdwins, C. J. (2002). Work-family conflict, perceived organizational support, and organizational

commitment among employed mothers. *Journal of Occupational Health Psychology*, *7*(2), 99.

Cinamon, R. G., & Rich, Y. (2002). Gender differences in the importance of work and family roles: Implications for work–family conflict. *Sex Roles*, *47*(11-12), 531-541.

Coşkuner, S. & Şener, A. (2013). Akademisyenlerin iş ve aile karakteristiklerinin evlilik, aile ve yaşam tatmini ile ilişkisi: İş ve aile çatışmasının aracı rolü. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi,* 1-22. http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/AKADEMISYENLERIN_IS_VE_AILE_ALANI_KASIM2013.pdf, (Erişim Tarihi: 22.04.2019).

Çarıkçı, İ., Çiftçi, M., Derya, S. (2010). İş-aile yaşam çatışması: Türkiye'deki kadın yöneticiler üzerinde bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, *2*(2), 53-65.

Çaylin, A. (2014). Türkiye'de boşanma. Editör: Mustafa Turgut, Semiha Feyzioğlu *Türkiye aile yapısı araştırması: Tespitler, öneriler*. (ss. 198-207). İstanbul: Çizge Yayınevi.

Daniels, P. & Weingarden, K. (1983). Mothers' hours: The timing of parenthood and women's work. P. Voydanoff (Ed.). *Work & family changing roles of men and women* içinde (ss. 209-231). California: Mayfield Publishing Company.

Delina, G. & Raya, P. (2013). A study on work-life balance in working women. *International Journal of Commerce, Business and Management, 2*(5), 274-282.

Dikmen, N. & Maden, D. (2012). Kadın akademisyenlerin görünmeyen emeği üzerine bir araştırma: Ordu Üniversitesi örneği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 257-288.

Dursun, S. & İştar, E. (2014). Kadın çalışanların yaşamış oldukları iş aile yaşamı çatışmasının iş ve yaşam doyumu üzerine etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *28*(3), 127-137.

Duxbury, L. & Higgins, C. (2001). Work-life balance in the new millennium: Where are we? Where do we need to go? Canadian Policy Research Networks Discussion Paper. https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED465060.pdf, (Erişim Tarihi 25.03.2019).

Efeoğlu, İ.E. (2006). *İş-aile yaşam çatışmasının iş stresi, iş doyumu ve örgütsel bağlılık üzerindeki etkileri: İlaç sektöründe bir araştırma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Efeoğlu, İ. & Özgen, H. (2007). İş-aile yaşam çatışmasının iş stresi, iş doyumu ve örgütsel bağlılık üzerindeki etkileri: İlaç sektöründe bir araştırma. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16*(2), 237-254.

Ergöl, Ş., Koç, G., Eroğlu, K. & Taşkın, L. (2012). Türkiye'de kadın araştırma görevlilerinin ev ve iş yaşamlarında karşılaştıkları güçlükler. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, 2*(1), 43-49.

Evans, G. L. & Cokley, K.O. (2008). African American women and the academy: Using career mentoring to ıncrease research. *Training and Education in Professional Psychology, 2*(1), 50-57.

Frone, M., Russell, M. & Cooper, M. (1992). Prevalence of work-family Conflict: Are work and family boundaries asymmetrically permeable? *Journal of Organizational Behavior, 7*(13), 723-729.

Frone, M., Yardley, J. & Markel, K. (1997). Developing and testing an integrative model of the work-family interface. *Journal of Vocational Behavior,* (50), 145–167.

Giray, M. & Ergin, C. (2006). Çift-kariyerli ailelerde bireylerin yaşadıkları iş- aile ve aile-iş çatışmalarının kendini kurgulama davranışı ve yaşam olayları ile ilişkisi. *Türk Psikoloji Dergisi, 21*(57), 83-101.

Grandey, A. & Cropanzano, R. (1999). The conservation of resources model applied to work-family conflict and strain. *Journal of Vocational Behavior,* (54), 350–370.

Grandey, A., Cordeiro, B., & Crouter, A. (2005). A longitudinal and multi-source test of the work–family conflict and job satisfaction relationship. *Journal of Occupational and Organizational Psychology, 78*(3), 305-323.

Greenhaus, J. & Beutell, N. (1985). Sources of conflict between work and family role. *The Academy of Management Review, 10*(1), 76-88.

Greenhaus, J. H., & Parasuraman, S. (1993). Job performance attributions and career advancement prospects: An examination of gender and race effects. Organizational Behavior and Human Decision Processes, *55*(2), 273-297.

Greenhaus, J. & Parasuraman, S. (1999). Research on work, family, and gender. *Handbook of gender & work.* (ss.391-412). Editor: Gary N. Powell. Thousand Oaks: International Educational and Professional Publisher.

Greenhaus, J., Collins, K. & Shaw, J. (2003). The relation between work-family balance and quality of life. *Journal of Vocational Behavior, 63*(3), 510-531.

Grönlund, A. (2007). More control, less conflict? Job demand–control, gender and work–family conflict. *Gender, Work & Organization, 14*(5), 476-497.

Goff, S. J., Mount, M. K., & Jamison, R. L. (1990). Employer supported child care, work/family conflict, and absenteeism: A field study. *Personnel Psychology, 43*(4), 793-809.

Herst, D. (2003). *Cross-cultural measurement invariance of work/family conflict scales across English-speaking samples.* (Unpublished Graduate Dissertation). College of Arts and Sciences, University of South Florida, South Florida.

İrey, Ç. (2011). *Türkiye üniversitelerinde kadın emek gücü, Selçuk Üniversitesi kadın akademisyenler üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Kahraman, Ü. & Çelik, K. (2018). Akademisyenlerin iş yükü algıları ile iş ve aile çatışmaları arasındaki ilişki. *Journal of Higher Education & Science / Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, *8*(1), 95-105.

Kavuncu, M. (1998). *Metropolde kariyer meslekleri ve aile yapısı temelinde yaşama tarzları (Ankara örneği).* Ankara: Uğur Yayınevi.

Kirchmeyer, C., & Cohen, A. (1999). Different strategies for managing the work non-work interface: A test for unique pathways to work outcomes. *Work & Stress, 13*(1), 59-73.

Kinnunen, U., Vermulst, A., Gerris, J., & Mäkikangas, A. (2003). Work–family conflict and its relations to well-being: The role of personality as a moderating factor. *Personality and Individual Differences*, *35*(7), 1669-1683.

Köle, F. (2011). *Mersin Üniversitesi kadın akademisyenlerinin örgütlerindeki cinsiyet kültürüne yönelik algıları.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi, Eğitim Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Lunn, M. (2007). Women academicians: Gender and career progression. *Journal Pendidikan*, 32, 77-90.

Maatta, S. & Lyckhage, E. D. (2011). The influence of gender in academia: A case study of a university college in Sweden. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, *30*(5), 379-393.

Marchese, M., Bassham, G. & Ryan, J. (2002). Work-family conflict: A virtue ethics analysis. *Journal of Business Ethics*, *40*(2), 145-154.

Mason, M. A. & Goulden, M. (2004). Marriage and baby blues: Redefining gender equity in the academy. *Annals of the American Academy of Political and Social Science, 596*(1), 86-103.

Monroe, K., Ozyurt, S., Wrigley, T. & Alexander, A. (2008). Gender equality in academia: Bad news from the trenches and some possible solutions. *Perspectives on Politics, 6*(2), 215-233.

Mustafayeva, L. (2013). *İş-aile çatışmalarının hayat memnuniyeti üzerindeki etkisi: Türkiye ve İngiltere'deki akademisyenlerin karşılaştırılması.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Mustafayeva, L. & Bayraktaroğlu, S. (2014). İş-Aile Çatışmaları ve Hayat Memnuniyeti Arasındaki İlişki: Türkiye ve İngiltere'deki Akademisyenlerin Karşılaştırılması. *İşletme Bilimi Dergisi*, *2*(1), 127-145.

Namasivayam, K., & Zhao, X. (2007). An investigation of the moderating effects of organizational commitment on the relationships between work–family conflict and job satisfaction among hospitality employees in India. *Tourism Management, 28*(5), 1212-1223.

Naymansoy, G. (2009). *Türkiye'de bilim kadınları ve bilimin gelişimine katkıları.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Netemeyer, R., Boles, J. & McMurrian, R. (1996). Development and validation of work-family conflict and family-work conflict scales. *Journal of Applied Psychology, 81*(4), 400-410.

Netemeyer, R. G., Brashear-Alejandro, T., & Boles, J. S. (2004). A cross-national model of job-related outcomes of work role and family role variables: A retail sales context. *Journal of the Academy of Marketing Science*, *32*(1), 49-60.

Netemeyer, R. G., Maxham III, J. G., & Pullig, C. (2005). Conflicts in the work–family interface: Links to job stress, customer service employee performance, and customer purchase intent. *Journal of Marketing*, *69*(2), 130-143.

Noor, N. (2004). Work-family conflict, work- and family- role salience, and women's well-being. *The Journal of Social Psychology*,*144*(4), 389-405.

Özdevecioğlu, M. & Aktaş, A. (2007). Kariyer bağlılığı, mesleki bağlılık ve örgütsel bağlılığın yaşam tatmini üzerindeki etkisi: İş-aile çatışmasının rolü. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* (28), 1-20.

Öztan, E. & Doğan, S. (2015). Akademinin cinsiyeti: Yıldız Teknik Üniversitesi örneği üzerinden üniversite ve toplumsal cinsiyet. *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, (46), 191-222.

Peeters, M. C. W., Montgomery, A. J., Bakker, A. B., & Schaufeli, W. B. (2005). Balancing work and home: How job and home demands are related to burnout. *International Journal of Stress Management, 12* (1), 43–61.

Perrewé, P. L., Hochwarter, W. A., & Kiewitz, C. (1999). Value attainment: An explanation for the negative effects of work–family conflict on job and life satisfaction. *Journal of Occupational Health Psychology*, *4*(4), 318.

Pleck, J. H. (1977). The work-family role system. *Social Problems*, *24*(4), 417-427.

Rahman, M. M., Abdul, M., Mansor, Z. D., Ali, N. A., Samuel, A. B., Uddin, M. J. & Rahaman, M. S. (2018). Effect of work-family conflict on job satisfaction of academicians of private universities in Bangladesh: a structural equation modeling approach. *Journal of Advanced Research in Social and Behavioral Sciences*, *10*(1), 1-8.

Rantanen, J., Pulkkinen, L., & Kinnunen, U. (2005). The Big Five personality dimensions, work-family conflict, and psychological distress: A longitudinal view. *Journal of Individual Differences*, *26*(3), 155-166.

Rosin, H. M., & Korabik, K. (1990). Marital and family correlates of women managers' attrition from organizations. *Journal of vocational Behavior*, *37*(1), 104-120.

Seçer, Ş. (2010). *Çalışan anneler ve çalışan annelere yönelik ayrımcılık.* İzmir: Altın Nokta Yayınevi.

Shaffer, M., Harrison, D., Gilley, M. & Luk, D. (2001). Struggling for balance amid turbulence on ınternational assignments: Work-family conflict, support and commitment. *Journal of Management*, (27), 99-121.

Shaffera, M. A., Harrison, D. A., Gilley, K. M., & Luk, D. M. (2001). Struggling for balance amid turbulence on international assignments: Work–family conflict, support and commitment. *Journal of Management*, *27*(1), 99-121.

Swanson, V., & Power, K. G. (1999). Stress, satisfaction and role conflict in dual-doctor partnerships. *Community, Work & Family*, *2*(1), 67-88.

Vallone, E. & Donaldson, S. (2001). Consequences of work-family conflict on employee well-being over time. *Journal of Work & Stress*, *15*(3), 214-226.

Valdez, R. L., & Gutek, B. A. (1987). Family roles: A help or hindrance for working women? B. A. Gutek & L. Larwood (Eds.), *Women's career development* içinde (ss. 157-169). Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.

Vinokur, A. D., Price, R. H., & Caplan, R. D. (1996). Hard times and hurtful partners: How financial strain affects depression and relationship satisfaction of unemployed persons and their spouses. *Journal of Personality and Social Psychology*, *71*(1), 166.

Voydanoff, P. (2005). Social integration, work-family conflict and facilitation, and job and marital quality. *Journal of Marriage and Family*, *67*(3), 666-679.

Wayne, J. H., Musisca, N., & Fleeson, W. (2004). Considering the role of personality in the work–family experience: Relationships of the big five to work–family conflict and facilitation. *Journal of Vocational Behavior*, *64*(1), 108-130.

Yılmaz, E. (2005). *Akademik hayatta kadınların statüsü, istihdamı ve sorunları (ODTÜ-SDÜ karşılaştırması)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Yılmaz, E. & Özdemir, G. (2012). Türkiye'de kadın akademisyen ve araştırmacıların karşılaştıkları sorunlar ve tarıma bakış açıları. *Namık Kemal Üniversitesi Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, *9*(2), 50-56.

Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi. https://istatistik.yok.gov.tr/, (Erişim Tarihi: 11.09.2019).

Yayın Geliş Tarihi: 26.03.2019
Yayına Kabul Tarihi: 23.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.544999

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 823-854
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

YÖNETİM KURULU YAPISI ÇEŞİTLİLİĞİNİN ENTELEKTÜEL SERMAYE ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BİST SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ENDEKSİ FİRMALARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA[1]

Zekiye AKTAŞ[*]
Mustafa Özgün ATALAY[**]

Öz

Bilgi ekonomisinin ortaya çıkışı ile birlikte entelektüel sermaye, firmalar için hem sürdürülebilir rekabet avantajı elde etme hem de firma değerinin artırılması noktasında önemli bir unsur haline gelmiştir. Yönetim kurulları ise uyguladıkları politikalar ve izledikleri stratejilerle, firmaların entelektüel sermayesini yöneten ve geliştiren önemli yapılar olarak görülmektedir. Yabancı literatürde yönetim kurulu yapısı çeşitliliği ile entelektüel sermaye arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma olmasına rağmen, Türkiye'de konu ile ilgili yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu yönü ile özgün olan çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın amacı, yönetim kurulu yapısı çeşitliliğinin entelektüel sermaye üzerindeki etkisini araştırmaktır. Çalışma, günümüz itibariyle BİST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde yer alan firmaların 2013-2017 zaman aralığındaki verilerini kapsamaktadır. Çalışmanın bağımlı değişkeni olan entelektüel sermaye, entelektüel katma değer katsayısı yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır. Çalışmanın bağımsız değişkenleri ise yönetim kurulu yapısı çeşitliliğini belirleyen alt faktörlerdir. Bunlar; yönetim kurulu büyüklüğü, CEO ikiliği, kadın üye oranı, yabancı üye oranı ve bağımsız üye oranıdır. Ayrıca çalışmada; firma büyüklüğü, aktif karlılık oranı ve özsermaye karlılık oranı olmak üzere üç adet kontrol değişkeni kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesinde, çoklu regresyon analizinden yararlanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, kadın üye oranı ile bağımsız üye oranının entelektüel sermaye üzerinde anlamlı-negatif etkisi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, yönetim kurulu büyüklüğü, CEO ikiliği, yabancı üye oranı, aktif karlılık oranı, firma

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Aktaş, Z. & Atalay, M. Ö. (2020). Yönetim kurulu yapısı çeşitliliğinin entelektüel sermaye üzerindeki etkisi: BİST sürdürülebilirlik endeksi firmaları üzerine bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22* (2), 823-854.

[1] Bu makale 6. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi'nde (26-27 Nisan 2019) özet olarak basılmış ve sözlü olarak sunulmuş bildirinin genişletilmiş halidir.

[*] Araş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-4912-0412, zekiye_286@hotmail.com

[**] Araş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001-6208-4834, ozgun_atalay@hotmail.com

büyüklüğü ve özsermaye karlılık oranı ile entelektüel sermaye arasında istatistikî olarak anlamlı bir neden-sonuç ilişkisi bulunamamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Yönetim Kurulu Yapısı, Entelektüel Sermaye, BİST Sürdürülebilirlik Endeksi, Kaynak Bağımlılığı Teorisi.*

THE IMPACT OF DIVERSITY OF BOARD STRUCTURE ON INTELLECTUAL CAPITAL: A RESEARCH ON BIST SUSTAINABILITY INDEX FIRMS[2]

Abstract

With the emergence of the knowledge economy, intellectual capital has become an important factor for firms to achieve both sustainable competitive advantage and company value. The boards of directors are seen as important structures that manage and develop the intellectual capital of the companies by the policies they implement and the strategies they follow. Although a number of studies examining the relationship between intellectual capital with board structure diversity in literature, the subject in Turkey has not been observed in any study. It is thought that the study will provide a significant contribution to the literature.

The aim of the study is to investigate the effect of diversity of board structure on intellectual capital. The present study covers the data of the companies included in the BIST Sustainability Index for the period of 2013-2017. Intellectual capital, which is the dependent variable of the study, was calculated by using the intellectual value-added coefficient method. The independent variables of the study are the sub-factors that determine the diversity of the board structure. These are the size of the board of directors, the duality of the CEO, the ratio of female members, the ratio of foreign members and the ratio of independent members. Also in the study, three control variables has been used. These are company size, return on assets and return on equity. Multiple regression analysis has been used to determine the relationship between variables. As a result of the analysis, it has been determined that the female member ratio and the independent member ratio has a significant negative impact on intellectual capital. In addition, no statistically significant cause-effect relationship was found between board size, foreign member ratio, CEO duality, firm size, return on assets and return on equity on intellectual capital.

Keywords: *Board Structure, Intellectual Capital, BIST Sustainability Index, Resource Dependency Theory.*

GİRİŞ

Entelektüel sermaye kavramı, özellikle 2000'li yıllardan sonra, bilgi ve iletişim teknolojisinin gelişmesi ile birlikte önem kazanmaya başlamıştır. Entelektüel sermaye, firmaların finansal tablolarında görülmeyen fakat firma değerini artıran, firmalara rakipleri karşısında sürdürülebilir rekabet avantajı sağlayan; bilgi, entelektüel mülkiyet, deneyim, uzmanlık, organizasyon teknolojisi,

[2] This article is an extended version of the paper, which was published in summary book and presented verbally at the 6th International Multidiciplinary Studies Congress (26-27 of April 2019).

işletme kültürü, müşteri ilişkileri gibi değerler topluluğunu ifade etmektedir. Entelektüel sermaye bu perspektifte, bilgiye "sahip olma" bakış açısından ziyade "bilgiyi kullanabilme" bakış açısını yansıtmaktadır.

Türkiye dünyadaki ekonomik gelişmeler ve değişimlerle birlikte, tarıma dayalı ekonomiden hizmet ekonomisine doğru bir geçiş süreci yaşamaktadır. Bilgi ile şekillenen ve gelişen hizmete dayalı ekonomilerde, bilgi tabanlı değer yaratma hiç olmadığı kadar önem kazanmaya başlamış ve entelektüel sermaye rekabet avantajı elde etme noktasında kritik kaynak haline gelmiştir.

İşletmelerde entelektüel sermayenin etkinliği büyük ölçüde kurumsal yönetim mekanizmaları tarafından belirlenmektedir. Yönetim kurulları ise, kurumsal yönetim ilkelerini uygulayan, kurumsal yönetim mekanizmalarından en önemlisidir. Yönetim kurulu yapısının çeşitliliği de entelektüel sermayenin etkinliği açısından şekillendirici bir role sahiptir. Başka bir ifadeyle, yönetim kurulu yapısındaki çeşitliliğin artışı ya da azalışı sonucunda entelektüel sermayenin kazanımı, yayılımı ve etkinliği de farklılaşabilmektedir.

Yönetim kurulu yapısındaki çeşitlilik; kurulda yer alan üyelerin demografik özelliklerine (yaş, cinsiyet, eğitim durumu, ait olduğu milliyet-vatandaşlık), yönetim kurulunda iç/dış üye olma durumuna, işletmede hem genel müdür hem de yönetim kurulu başkanı olma durumuna (CEO ikiliği) ya da yönetim kurulu büyüklüğüne göre incelenebilmektedir. Yönetim kurullarında var olan çeşitlilik, işletmelere stratejik seçimler noktasında da farklı alternatifler sunabilmektedir (Ararat vd., 2010).

Entelektüel sermaye ile yönetim kurulu yapısı arasındaki ilişki, kaynak bağımlılığı (resource dependency theory) ve üst kademe teorileriyle (upper echelon theory) ele alınmaktadır. Kaynak bağımlılığı teorisine göre, yönetim kurullarının örgütteki rolü çevresel ilişkiler görüşüyle açıklanmaktadır (Preffer & Salancik, 1978). Bu görüşe göre, işletmeler ekonomik çevrenin bir parçasıdır ve yönetim kurulları da örgütleri çevresel belirsizlikten korumak amacıyla işletmeye bilgi ve kaynak sağlama görevini üstlenmişlerdir. Üst kademe teorisi ise, yönetim kurulunda yer alan üyelerin, özelliklerinin birbirlerinden farklı olmasının, kurulda bilgi ve çeşitlilik yaratacağını ileri sürmektedir (Miller & Triana, 2009). Kısacası, yönetim kurulunda yer alan ve farklı özellikler taşıyan her bir üye, işletme için önemli bilgi ve kaynak konumundadır (Sicilliano, 1996).

Yönetim kurulu yapısı ile entelektüel sermaye arasındaki ilişki, sadece yabancı literatürde ele alınmış, Türkiye'de ise konu ile ilgili yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamda, özgün bir değer taşıyan çalışmanın literatürü de önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, yabancı literatüre bakıldığında, entelektüel sermaye ile yönetim kurulu yapısı arasındaki ilişki, kaynak bağımlılığı ve üst yönetim teorileri ile açıklanmaya çalışılmıştır. Türkiye'de ise, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi açıklamak için kaynak bağımlılığı teorisi gerekli ancak yeterli olmamaktadır. Konunun Türkiye bağlamında incelenebilmesi için farklı

teorilere de ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde faaliyet gösteren işletmelerin yönetim kurullarında çeşitliliğine gitme nedenleri, örgütlerin içsel ihtiyaçlarından ziyade düzenleyici ve yasal kuruluşların tavsiye niteliğindeki kararlarına (SPK, 2011; SPK, 2014) uyma ve sosyal paydaşlar nezdinde olumlu bir kurumsal itibar edinme davranışına dayanmaktadır. Bu durum yönetim kurullarında göstermelik çeşitliliğe (tokenizm) neden olmaktadır. Bu bağlamda, entelektüel sermaye ile yönetim kurulu yapısı arasındaki ilişkinin araştırıldığı bu çalışma; kaynak bağımlılığı teorisi, üst kademe teorisi ve tokenizm bakış açıları ile ele alınacaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde, entelektüel sermaye ve yönetim kurulu yapısı ile ilgili açıklamalarda bulunulmuştur.

Entelektüel Sermaye Kavramı, Önemi ve Bileşenleri

Küreselleşme ile birlikte, hem ülkelerarası sınırlar ortadan kalkmış, böylece ekonomik, ticari, sosyal ve politik ilişkiler yaygınlaşmıştır. Ancak, küreselleşme beraberinde, yüksek rekabeti de getirmiştir. Böyle bir rekabet ortamında işletmelerin yenileşim yeteneklerini sürdürebilir bir kaynak haline getirmeleri gerekmektedir. Bir firmanın sahip olduğu yenileşim yeteneği finansal ve sabit varlıklardan ziyade, büyük oranda firmanın fiziksel olmayan varlıklarını nasıl kullandığı ile ilişkilidir. Yenileşim yeteneği; firmaların kendilerine özgü bilgilerinden, deneyimlerinden, uzmanlıklarından ve becerilerinden oluşmaktadır. Firmaların finansal tablolarına yansımayan, maddi olmayan ama tıpkı firmanın fiziksel varlıkları gibi firmanın karına katkıda bu varlıklar "entelektüel sermaye" olarak adlandırılmaktadır (Bayraktaroğlu, 2015, s. 1). Entelektüel sermaye aynı zamanda, firma performans düzeyi ve firmanın pazar değeri üzerinde de belirleyicidir. Başka bir ifade ile günümüz ekonomisinde, maddi varlıklar işletmelerin girdi kaynakları olmasına rağmen, bu varlıkların işlenmesi sonucu ortaya çıkarılan değer "entelektüel sermaye"dir.

Literatürde entelektüel sermaye ile ilgili çok fazla sayıda tanım yer almaktadır. Verduijin (2013), entelektüel sermayeyi; emek, toprak ve mali sermayenin yanında dördüncü üretim faktörü olarak ifade etmektedir. Ona göre entelektüel sermaye, işletmedeki maddi olmayan varlıkları kapsayan ve yüksek iş performansı elde etme noktasında önemli bir kaynak konumundadır. Jafari (2013), entelektüel sermayeyi; işletme bilançosunda görülmeyen; markalar, patentler, yenilik, yaratıcılık gibi maddi olmayan kavramlarla ifade etmektedir. Ayrıca Jafari (2013), entelektüel sermayeyi, sürekli gelişme ve rekabet avantajı elde etme noktasında da kritik kaynak olarak görmektedir. Stewart (1997), entelektüel sermayeyi, işletmeye değer katan, önemli bir zenginlik kaynağı olarak ifade etmektedir (Bontis'ten (2001) akt. Isanzu, 2015, s. 16). Oba vd.'e (2013) göre, entelektüel sermaye, firmalara piyasada rekabet avantajı sağlayan; müşteri ilişkileri,

profesyonel yetenekler, organizasyonel teknoloji ve bilgi gibi değerlerden oluşmaktadır. Mahmudi ve Nurhayati (2014), entelektüel sermayeyi; organizasyonlara uzun dönemde rekabet avantajı sağlayan ve firma değerinin artırılmasında kritik öneme sahip olan; inovasyon, bilgi, yetenek gibi kavramların bileşimi olarak tanımlamaktadır. Yörük ve Erdem'e (2008) göre, entelektüel sermaye; işletme bilançosunda görülmeyen, maddi olmayan varlıklarının toplamıdır. Literatürde, entelektüel sermaye ile ilgili yapılan tanımlamaların ortak noktası; entelektüel sermayenin; işletme bilançosunda görülmeyen, ancak katma değeri yüksek ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmede gerekli olan; bilgi, uzmanlık, yenilik gibi kavramların bileşimi olduğudur. Literatürde entelektüel sermaye ile ilgili ortak bir tanım olmadığı gibi, entelektüel sermayeyi oluşturan bileşenlerle ilgili de ortak bir sınıflandırma söz konusu değildir. Ancak literatürde yapılan en yaygın sınıflandırma, insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesi şeklinde yapılan sınıflamadır (Kannan & Albur, 2019; Khan & Terziovski, 2014).

İnsan Sermayesi: İnsan sermayesi; yenilikçilik, know-how, deneyim, uzmanlık, ekip çalışması, motivasyon, öğrenme kapasitesi, eğitim, bağlılık gibi kavramaları bir araya getirmektedir (Roos & Roos, 1997: Ting & Lean, 2009, s. 590). Örgütler, insanlardan oluşan sosyal bir varlık iken; işletmeler de belli bir amacı gerçekleştirmek üzere bir araya gelmiş örgütlü insanlardan oluşmaktadır. Bu insanlar, bazen alt kademede bulunan çalışanları bazen de üst kademede bulunan karar vericileri temsil etmektedir. Örgütlerin hammaddesi insan olup, başarıya ulaşmada insan odaklı olmak, insan ilişkileri güçlü ve işletme hedefleri ile bütünleşmiş çalışanlara sahip bir örgüt oluşturmak önem arz etmektedir (Sakur, 2017, s. 551). Bu anlayışla faaliyetlerini devam ettiren firmalar için yüksek entelektüel sermaye ve piyasa değerinden söz edilebilir.

Yapısal Sermaye: Yapısal sermaye; patentler, markalar, veri tabanları gibi organizasyonlar tarafından üretilen maddi unsurlardan; kültür, şeffaflık ve çalışanlar arasındaki güven duygusu gibi soyut varlıklara kadar birçok kavramı kapsayan bir süreç olarak tanımlamaktadır (Kamal vd., 2012, s. 579). Yapısal sermaye; çalışanların evlerine gittikleri zaman işletmede bıraktıkları patentler, markalar, veri tabanları, donanım gibi yapıları kapsayan ve işletmenin üretim aşamasından dağıtım aşamasına kadar olan tüm işlemlerinde ihtiyaç duyduğu bir mekanizmadır.

Müşteri Sermayesi: Müşteri sermayesi; müşteriler, müşteri sadakati, işletme unvanı, dağıtım kanalları, işletme işbirlikleri, lisans anlaşmaları gibi unsurlardan oluşmaktadır (Görmüş, 2009, s. 66). Müşteri sermayesini, entelektüel sermayeyi oluşturan diğer iki bileşenden (insan sermayesi ve yapısal sermaye) ayıran en önemli özellik, işletmenin dış çevresindeki kişi ve kurumlarla olan paylaşımlarından oluşmasıdır. Dolayısıyla müşteri sermayesini kontrol etmek, yönetmek ve denetlemek bu açıdan daha zor görülmektedir. İnsan sermayesinin çalışanlara, yapısal sermayenin işletmenin üretim aşamasından dağıtım aşamasına kadar tüm süreçlerine, müşteri sermayesinin ise, işletmenin başta müşteriler olmak üzere piyasada ilişkide bulunduğu tüm paydaşlara odaklandığı söylenebilir. İnsan

sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesinin birbirlerini etkilemesi sonucunda, entelektüel sermayenin değeri ortaya çıkmış olmaktadır. Bu bağlamda, küresel rekabet ortamında firmaların ayakta kalabilmeleri için entelektüel sermayenin temel unsur haline geldiği ve etkin bir şekilde yönetilmesi durumunda firma değerini ve kârlılığını artıracağını söylemek mümkün olmaktadır.

Kurumsal Yönetim Kavramı

İngilizce "corporate governance" teriminin karşılığı olan kurumsal yönetim kavramı, işletmeyle ilgili tüm çıkar gruplarının haklarını koruyan ve özünde hesap verilebilirlik, sorumluluk, adillik ve şeffaflık anlayışları bulunan bir olgudur (Ehikioya, 2009, s. 231; Dinç & Abdioğlu, 2009). Kurumsal yönetim bu yönüyle işletmelerin kötü bir şekilde yönetilmesini önlemek ve işletme faaliyetlerinin güvence altına alınması amacıyla oluşturulmuş bir mekanizmadır. Aynı zamanda kurumsal yönetim; işletmenin hem iç hem de dış paydaşları ile arasındaki ilişkileri düzenleyen; kanun, yasa ve yönetmelikleri de içermektedir.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development - Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) işletmelerin etkin bir şekilde faaliyet gösterebilmeleri amacıyla "kurumsal yönetim ilkeleri" adı altında bir rapor yayınlamıştır. Bu raporda ele alınan dört ilke şöyle belirtilebilir (OECD, 2015):

Adillik: İşletme yönetiminin hiçbir ayrım olmaksızın bütün hak sahiplerine eşit davranmasını ifade etmektedir.

Şeffaflık: İşletmelerin yapmış ve yapmakta olduğu faaliyetler ile bunlara ait bilgi ve belgelerin kamuoyu ile paylaşılması durumudur.

Hesap verebilirlik: İşletme üst yönetiminin işletme adına yaptığı faaliyetler sonucu yöneticilerin hissedarlara yönelik hesap verebilirliğinin temin edilmesidir.

Sorumluluk: İşletmelerin ekonomik anlamda bir değer yaratırken yasalara ve düzenlemelere uygun bir şekilde faaliyet göstermesini ifade etmektedir.

Yönetim Kurulunda Çeşitlilik

Yönetim kurulları bir işletmede, stratejik öneme sahip kararları alan, yürüten ve uygulayan üst birimlerdir. Hissedarlar tarafından seçilen yönetim kurullarının esas amacı, şirket hissedarlarının haklarını korumak ve hissedar çıkarlarını kendi çıkarları üzerinde tutmaktır (Ülgen & Mirze, 2010, s. 460-470).

Yönetim kurullarında yer alan kişiler çeşitli özellikleri ile birbirlerinden farklılaşabilmektedir. Bunun sonucunda yönetim kurullarında çeşitlenmeler meydana gelebilmektedir. Bu çeşitlenmeler yönetim kurullarında farklı şekillerde gözlemlenebilmektedir (Çalışkan & Kurt, 2016):

- ✓ *Yönetim Kurulu Büyüklüğü*: Nicel olarak, yönetim kurulunda kaç üyenin yer aldığını belirtir.

- ✓ *CEO İkiliği*: Bir yöneticinin, yönetim kurulunda hem genel müdür hem de yönetim kurulu başkanı olarak görev yapması sonucunda bu iki pozisyonun içerdiği tüm yetkinin bir kişide toplanmasını ifade etmektedir.
- ✓ *Bağımsız üyeler*: İşletme ya da işletme ortaklarıyla herhangi bir bağı olmayan üyelerdir.
- ✓ *Kuruldaki üyelerin demografik özellikleri*: Cinsiyet, yerli-yabancı üye, yaş, eğitim durumu ve sektör tecrübesi gibi kavramlarla ifade edilmektedir.

Yönetim Kurulu Yapısında Çeşitlilik ve Entelektüel Sermaye

Kaynak bağımlılığı teorisi, yönetim kurulu yapısı ve entelektüel sermaye arasındaki ilişkinin demografik bağlamda incelenmesinde yol gösterici bir nitelik taşımaktadır. Kaynak bağımlılığı teorisyenleri, yönetim kurulu yapısında çeşitliliğe gidilmesinin; işletmeler için önemli olan kritik kaynakların işletmeye aktarılmasında ve güvence altına alınmasında önemli bir etken olduğunu belirtmektedirler (Abeysekera, 2010; Swartz & Firer, 2005; Williams, 2001). Üst kademe teorisi ise; firma performansı, stratejik yönelim, inovasyon, yaratıcılık ve çeşitlilik gibi örgütsel faaliyetlerin; eğitim düzeyi, cinsiyet ve milliyet gibi üst yönetim çeşitliliğinden etkilendiği varsayımına dayanmaktadır. Teori, yönetim kurullarındaki çeşitlilik ile karar verme sürecinde etkinliğin sağlanabileceğini ve ortaya çıkan sorunlar karşısında verimliliği artırabilecek çözümler sunulabileceğini ifade etmektedir. Böylece, daha yenilikçi kararlar alabilen firmaların, bu kararları entelektüel sermayelerine olumlu yansıtacakları beklenmektedir. Bu teorilerin yanı sıra, yönetim kurullarında sadece düzenleyici ve yasal kuruluşların tavsiye niteliğindeki kararlarına yönelik olan uygulamalar ile oluşturulmaya çalışılan çeşitlilik mekanizmaları da kurumsal yönetim açısından ele alınmalıdır. Başka bir deyişle, yapılan bu tarz çeşitlilikler; örgütlerin kendi ihtiyaçlarından kaynaklanmayıp, düzenleyici kurumların koydukları uygulamalar nedeniyle gerçekleşmektedir. Literatürde bu şekilde oluşturulmaya çalışılan çeşitliliğe "tokenizm", başka bir ifadeyle "göstermelik çeşitlilik" adı verilmektedir (Kanter, 1997). Bu bağlamda, tokenizm nedeniyle yönetim kurullarında oluşturulan çeşitlilik, entelektüel sermaye üzerinde negatif etkiye neden olabilmektedir. Bu açıklamalar ışığında, yönetim kurulu yapısı ile entelektüel sermaye arasındaki ilişkinin tam olarak ortaya konulabilmesi için, yukarıda bahsedilen bu üç teorinin Türkiye bağlamında ele alınması gerekmektedir.

Yönetim Kurulunda Kadın Üyelerin Yer Alması ve Entelektüel Sermaye

Yönetim kurulu yapısı çeşitliliği, karar vericilerin özellikleri ile birlikte değerlendirilmektedir. Yönetim kurullarında kadın üyelerin varlığı ise, kurul çeşitliliğinin bir ölçüsü olmaktadır. Yönetim kurullarında kadın üyelere yer verilmesi potansiyel yatırımcılar üzerinde; ayrımcılık yapmadan herkese eşit haklar sağlayan ve aynı zamanda kurumsal yönetim anlayışına göre hareket eden firma

imajını sağlamaktadır (Lückerath & Rovers, 2010). Meressa (2016), yönetim kurulu yapısını, kaynak bağımlılığı ve üst kademe perspektifinden araştırdığı çalışmasında, kadın üyelerin örgüte yeni bir bakış açısı kazandırmakla beraber, örgüte erkek üyelerden daha fazla yetenek ve beceri sağlayabildiklerini ifade etmiştir. Aynı doğrultuda Robbins ve Judge (2008, s. 206), kadın üyelerin bir karar almadan önce, konu ile ilgili tüm ayrıntıları dikkatli bir şekilde gözden geçirdiklerini belirtmiştir. Bu şekilde, alınan kararların ve sorunlar karşısında sunulan alternatif çözüm önerilerinin daha isabetli olacağı düşünülmektedir. Başka bir ifade ile yönetim kurullarında cinsiyet çeşitliliğinin sağlanması, farklı bakış açılarının karar verme aşamasında işletmeye kazandırılmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla, ortaya çıkan fikir ve düşünce zenginliği, hem karar alma sürecindeki esnekliği artırmakta hem de yönetim kurullarının daha kapsamlı politikalar, faaliyetler ve projeler geliştirmelerine yardımcı olmaktadır. Nalikka (2009), Siciliano (1996) Swartz ve Firer (2005), yönetim kurulunda yer alan kadın üyelerin entelektüel sermaye üzerinde olumlu etkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Yönetim kurulları yapısı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından farklılıklar göstermektedir. Dünyanın en büyük şirketlerinin yönetim kurulları pazar baskısı (dış baskı) tarafından şekillenmektedir. Bununla birlikte yönetim kurullarında kadın üyelerin yer alması yasal ve düzenleyici mekanizmaların tavsiye niteliğindeki kararlarıyla da şekillenmektedir (Women on Board, 2017). Fakat daha da önemlisi, dışsal baskılardan veya pazar baskılarından ziyade gelişmiş ülkelerdeki işletmelerin kendi öz kararları ile yönetim kurullarında kadın üyelerin yer almasıyla birlikte ekonomik ve sosyal performanslarının da artacağı düşünülmektedir. Görüldüğü üzere, gelişmiş ülkelerde yönetim kurullarında kadın üyelerin olması ve bu üye sayısının artırılması, tüm paydaşlar tarafından gerekli bir unsur olarak görülmektedir. Olay Türkiye bağlamından incelendiğinde ise, yönetim kurullarındaki çeşitlilik kavramı, gelişmiş ülkelerin kurumsal yönetim mekanizmalarından farklı bir seyir izlemektedir. Özellikle daha önce kurulmuş, büyük ve kurumsal işletmelerdeki yönetim kurullarında yer alan kadın üye sayısı, oldukça azdır. Türkiye'de yönetim kurullarında kadın üyelere yer verilmesi işletmelerin sosyal ve ekonomik performanslarını artıracağı düşüncesi gibi içsel bir gereksinimden kaynaklanmamaktadır. Türkiye'deki işletmelerin, kısıtlı sayıda da olsa yönetim kurullarında kadın üye bulundurmalarının en önemli nedenleri, düzenleyici kuruluşlar tarafından konulan tavsiye niteliğindeki uygulamalar ile birlikte sosyal paydaşlar nezdinde olumlu bir kurumsal itibar bırakan meşru bir işletme imajını çizmektir (Women on Board, 2017). Görüldüğü üzere, gelişmiş ülkelerde ve Türkiye'de yönetim kurullarında yer alan kadınların varlığına neden olan dinamikler bağlama göre farklılık teşkil etmektedir.

Kadın üye sayısının göstermelik olduğuna dair en önemli gösterge, yönetim kurullarındaki kadın üye sayısının azlığıdır. Türkiye'deki yönetim kurullarında yer alan kadın sayısı ortalama 1'dir (Women on Board, 2017). Aile işletmesi niteliğindeki işletmelerde ise yönetim kurulunda aileden bir evladın olması

çeşitlilikten ziyade işletmenin devamlılığı için bir zorunluluk niteliği de taşımaktadır.

Tartışıldığı üzere, Türkiye'de kadın üyelere yönelik çeşitlilik genel itibariyle içsel bir gereksinimden ziyade dışsal itici bir gücün yönlendirmesi sonucu oluşmaktadır. Türkiye'deki yönetim kurullarında kadın üyelere yönelik çeşitlilik içsel bir ihtiyacı yansıtmadığından ötürü bu durum, yönetim kurullarında kadın üye bulunduran şirketler ile yönetim kurullarında hiç kadın üye bulundurmayan şirketler arasında entelektüel sermaye bakımından önemli bir farklılık göstermemesi gibi ilginç bir duruma da neden olmaktadır. Firmaların içten gelen ihtiyacından ziyade dışsal baskılara yanıt verme ihtiyacından ötürü ortaya çıkan ve yabancı literatürde "tokenizm" (yönetim kurulunda az sayıda kadın üyenin varlığı) olarak adlandırılan bu durum, önemli sorunlara da neden olmaktadır. Kanter (1977), tokenizm nedeniyle önemli pozisyonlarda fakat sayıca az olan kadın üyelerin sosyal izolasyon ve dışlanmalara maruz kalabileceklerini ve yönetim kurullarında sinerji eksikliğine neden olabileceğini belirtmiştir. Böyle bir durum, zaten yönetim kurullarında az sayıda yer alan kadın üyelerin işletmelerde etkin ve verimli çalışmalarına da engel olmaktadır. Bu açıklamalar ışığında, H_1 hipotezi şu şekilde geliştirilebilir:

$H_{1:}$ *Tokenizm (göstermelik çeşitlilik) nedeniyle yönetim kurullarında az sayıda görev yapan kadın üyelerin varlığı ile entelektüel sermaye arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki vardır.*

Yönetim Kurulunda Yabancı Çeşitliliği ve Entelektüel Sermaye

Yönetim kurullarındaki yabancı çeşitliliği ve entelektüel sermaye arasındaki ilişki, kaynak bağımlılığı teorisi bağlamında incelenmektedir. Yönetim kurullarında yabancı üyelerin de yer alması, yönetim kurullarındaki çeşitliliği artırmaktadır. Çeşitlilik beraberinde, işletmeye farklı bilgiler, farklı bakış açıları, mesleki deneyimler, uzmanlıklar getirmektedir (Zahn, 2006; Zahra & Pearce, 1989). Ayrıca, yönetim kurullarında yabancı üyelerin yer almasıyla işletmeler arasında stratejik birliktelikler de gerçekleşmektedir (Randoy vd., 2006). Oxelheim & Randoy (2001), yönetim kurullarında yabancı yöneticilerin yer almasıyla beraber işletmelerin uluslararası arenada bilgi alışverişi sürecini daha hızlı ve daha başarılı bir şekilde yönettiklerini tespit etmiştir. Bu açıklamalar ışığında H_2 hipotezi şu şekilde geliştirilebilir:

$H_{2:}$ *Yönetim kurullarındaki yabancı çeşitliliği ile entelektüel sermaye arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.*

Yönetim Kurulunda CEO İkiliği ve Entelektüel Sermaye

Bir yöneticinin, yönetim kurulunda hem genel müdür hem de yönetim kurulu başkanı olarak görev yapması sonucunda, bu iki pozisyonun içerdiği tüm yetkinin bir kişide toplanması CEO ikiliği kavramıyla ifade edilmektedir (Çalışkan & Kurt, 2016, s. 164). İşletmelerde bir kişinin hem genel müdür hem de yönetim

kurulu başkanı olması, o kişinin önemli bir gücü elinde bulundurması demektir. İşletmede CEO ikiliği olması durumunda aşağıdaki problemler ortaya çıkabilir:

- ✓ Yönetim kurullarında tüm yetkilerin tek elde bulunması, yönetim kurullarının etkinliğinin ve verimliliğinin azalmasına neden olabilmektedir (Jensen & Meckling, 1976).

- ✓ Yöneticiler kendi çıkarlarını şirketin çıkarları üzerinde tutarak, işletme faaliyetlerine zarar verebilmektedir (Garcia-Sanchez vd., 2011).

- ✓ Yönetim kurullarının en önemli işlevi, üst yönetimin faaliyetlerini denetlemektir. Ancak, bir işletmede CEO ikiliğinin olması durumunda, yönetim kurulunun gözetim ve yönetişim rolünü doğru bir şekilde yerine getirme ihtimali de azalmaktadır (Lorsch & Maciver, 1989).

- ✓ CEO ikiliğinin olmaması durumunda, çeşitliliğin artması sonucu farklı bilgiler ve bakış açıları kurulda kendisine yer bulabilirken; CEO ikiliğinin olması durumunda, aynı bilgilerin ve bakış açılarının olması muhtemeldir (Tejedo-Romero vd., 2017).

Bu bilgiler ışığında H_3 hipotezi şu şekilde geliştirilebilir;

H_3: *CEO ikiliği ile entelektüel sermaye arasında istatistikî olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki vardır.*

Yönetim Kurulu Büyüklüğü ve Entelektüel Sermaye

Yönetim kurulu büyüklüğü, yönetim kurulunda yer alan üye sayısının toplamını ifade etmektedir. Kaynak bağımlılığı teorisine göre, yönetim kurullarının büyümesiyle birlikte, kurula dâhil olan kişilerin işletmeye getireceği teknik bilgi, uzmanlık, deneyim ve tecrübe gibi farklı kazanımların sayısı da artmaktadır. Ayrıca, yönetim kuruluna dâhil olan her bir üye, diğer üyelerin eksikliklerini tamamlayıcı şekilde faaliyet gösterecek ve firmada daha etkin karar verebilme olanağı elde edilebilecektir (Pfeffer & Salancik, 1978; Ruigrok vd., 2006). Ayrıca, daha büyük yönetim kurullarının firmalara, sürdürülebilir rekabet avantajı sağlayan ve maddi varlıklardan daha fazla katma değer yaratan "entelektüel varlıkları" getirebilme ihtimalleri de daha yüksek olmaktadır (Abeysekera, 2010). Bununla birlikte, yönetim kurullarının çok büyük olması da bazı sorunlara yok açabilmektedir. Örneğin; yönetim kurullarında üye sayısının çok fazla olması, üyeler arasındaki koordinasyonu güçleştirmektedir. Ayrıca, küçük yönetim kurullarında yer alan üyelerin yönetimsel karar süreçlerine daha fazla katılabildiği ve işletmelerdeki etkinlik ve verimliliğin de yüksek olduğu tespit edilmiştir (Alizadeh vd., 2014; Guo vd.,2012; Ho & Williams, 2003). Görüldüğü üzere, entelektüel sermaye ile yönetim kurulu büyüklüğü arasındaki ilişki konusunda tam bir fikir birliği söz konusu değildir. Dolayısıyla, yönetim kurulu büyüklüğü ile entelektüel sermaye arasında istatistikî olarak anlamlı negatif/pozitif yönde bir ilişki vardır şeklinde kurulacak bir hipotezden ziyade, H_4 hipotezi aşağıdaki gibi geliştirilebilir:

H_4: *Yönetim kurulu büyüklüğü ile entelektüel sermaye arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki vardır.*

Yönetim Kurulunda Bağımsız Üyeler ve Entelektüel Sermaye

Kaynak bağımlılığı teorisine göre, bağımsız üyelerin varlığı ile yönetim kurullarında çeşitlenme sağlanmaktadır. Bu çeşitlenmeyle birlikte, bağımsız üyelerin firmalara kritik kaynak ve bilgi sağlayarak, entelektüel sermayenin artışına katkı sağladıkları ifade edilmektedir (Mahmudi & Nurhayati, 2015). Fama ve Jensen (1983) çalışmalarında, yönetim kurullarında yer alan bağımsız üyelerin kararlarını daha özgür bir şekilde vermelerinden dolayı, işletmenin verimliliğini ve etkinliğini artırma noktasında önemli rol oynadıklarını vurgulamışlardır.

Yönetim kurullarındaki bağımsız üyelerin varlığı ile entelektüel sermaye arasındaki ilişki yabancı literatürde ele alınmış olsa da, konunun Türkiye bağlamında da araştırılması gerekmektedir. Türkiye'de faaliyet gösteren işletmelerde, yönetim kurulunun %30'unun bağımsız üye olması zorunluluğu getirilmiştir (TTK, 2011). Türkiye'de faaliyet gösteren firmaların en temel özelliği, sahiplik yapılarında aile mülkiyetinin ağırlıkta olmasıdır. Türk firmalarının yönetim kurullarını genellikle aile üyeleri yönetmekte ve kontrol etmektedir (Çalışkan & İçke, 2011). Bununla birlikte, Türkiye'deki yönetim kurullarında yer alan bağımsız üye sayısında artış söz konusu olsa da, bu artış sınırlı kalmaktadır (Ararat vd., 2010; Şahin vd., 2015, s. 65). Dolayısıyla, yönetim kurullarında aile üyelerinin çoğunlukta olması sonucunda, yönetimsel süreçler aile kararlarından kolayca etkilenebilmektedir (Al-Najjar & Kılınçarslan, 2016, s. 11). Bazı bağımsız üyelerinin alınan bu kararları, aile ile ilişkilerini incitmek istemedikleri için sorgulamadıkları da görülmektedir. Bazı bağımsız yönetim kurulu üyelerinin ise, şirketler tarafından sadece düzenleyici kuruluşların koydukları kurallara uymaları sonucunda "göstermelik" olarak kurulda görev aldıkları düşünülmektedir. Buna ek olarak, bağımsız yönetim kurulu üyeleri her ne kadar "bağımsız üye" olarak yönetim kurulunda yer alsa da, atanmaları şirketi kontrol eden aile tarafından gerçekleşmektedir. Bu durum, üyelerin aileden bağımsız olarak karar almalarını zorlaştırmaktadır. Ayrıca, yönetim kurullarında yer alan üyelerin çoğunluğunun aile fertlerinden oluşması dolayısıyla, bağımsız üyelerin iç üyelerden etkilenmemesi de mümkün olmamaktadır. Son olarak, bağımlı üyelerin, yalnızca sınırlı miktardaki bilgiyi dışarıdan gelen üyelerle paylaşma eğiliminde olmaları, entelektüel sermaye üzerinde de olumsuz bir etki oluşturmasına neden olacaktır (Abdullah, 2004; Rosenstein & Wyatt, 1990; Selekler Gökşen, 2008: 136; Zahra & Pearce, 1989; Young vd., 2001).

Bu bilgiler ışığında H_5 hipotezi şu şekilde geliştirilebilir;

H_5: *Bağımsız yönetim kurulu üyeliği ile entelektüel sermaye arasında istatistikî olarak anlamlı ve negatif yönde bir ilişki vardır.*

Entelektüel Sermaye ve Finansal Performansı Arasındaki İlişki

Kaynak bağımlılığı yaklaşımına göre entelektüel sermaye, firmaların değer yaratma ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmeleri noktasında önemli bir rol üstlenmektedir. Başka bir ifadeyle, kaynak bağımlılığı teorisyenleri; değerli, nadir, taklit edilemez olan bu kaynakların (entelektüel sermaye) etkili bir şekilde yönetilmesi durumunda, şirketlerin rakipleri karşısında rekabet avantajı elde edebileceklerini ve elde edilen bu rekabet üstünlüğünün beraberinde yüksek katma değer ve optimal iş performansı getireceğini savunmaktadırlar (Pratama, 2016, s. 76). Reeds (2000), entelektüel sermayenin, firmaların finansal performanslarının iyi bir tahmincisi olmakla beraber, entelektüel sermayeye önem veren firmaların, finansal performanslarının da daha yüksek olacağını ifade etmektedir (Reeds'den akt. Vazifehdous vd., 2014, s. 560). Literatürde entelektüel sermaye ile finansal performans arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmaların çoğunda, finansal performans göstergesi olarak firmaların aktif karlılık oranları ile özsermaye karlılık oranları kullanılmış ve değişkenlerin entelektüel sermaye üzerinde pozitif etkileri olduğu tespit edilmiştir (Fathi vd., 2013; Jafari, 2013; Sumedrea, 2013; Verduijin, 2013; Yu vd., (2010). Bu bilgiler ışığında H_6 hipotezi ve alt hipotezleri şu şekilde geliştirilebilir;

H_6: *Finansal performans göstergeleri ile entelektüel sermaye arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.*

$H_{6a:}$ *Aktif karlılık oranı ile entelektüel sermaye arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.*

$H_{6b:}$ *Özsermaye karlılık oranı ile entelektüel sermaye arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.*

Entelektüel Sermaye ve Firma Büyüklüğü

Bozzolan (2013) çalışmasında, firma büyüklüğünün maddi varlıklar gibi entelektüel sermaye üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Bozzolan (2013), büyük firmaların; şeffaflık, hesap verilebilirlik ve sorumluluk anlayışı ile yönetildiklerini vurgulamış ve bu anlayışın hâkim olduğu firmalarda entelektüel sermayenin zamanla arttığına dikkat çekmiştir. Literatürde genellikle, firma büyüklüğü değişkeni toplam aktiflerle ölçülmüş ve firma büyüklüğünün entelektüel sermaye üzerinde pozitif etkisi olduğu tespit edilmiştir (Al-Musalli & Ismail, 2012; Piri & Nateghian, 2015). Bu bilgiler ışığında H_7 hipotezi aşağıdaki gibi geliştirilebilir:

H_7: *Firma büyüklüğü ile entelektüel sermaye arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.*

LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde, entelektüel sermaye ile yönetim kurulu yapısı arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalardan bazılarına aşağıda yer verilmiştir.

Al-Musalli ve Ismail (2012) tarafından yapılan çalışmada entelektüel sermaye ile yönetim kurulu yapısı arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışma, 2008-2010 zaman aralığında Körfez Ülkeleri'nde (Bahreyn, Suudi Arabistan, Katar, Kuveyt, Umran ve Birleşik Arap Emirlikleri) faaliyette bulunan 49 bankayı kapsamaktadır. Çalışmada entelektüel sermayeyi hesaplamak için "entelektüel katma değer katsayısı" yönetimi kullanılmıştır. Yönetim kurulu yapısını tanımlamak için seçilen alt değişkenler ise; yönetim kurulu çeşitliliği (yabancı üye sayısı-eğitim seviyesi), kenetlenmiş yönetim kurulu üye sayısı, yönetim kurulu büyüklüğü ve bağımsız üye sayısıdır. Ayrıca çalışmada toplam aktifler ve özsermaye karlılık oranı olmak üzere iki adet kontrol değişkeni kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiyi açıklayabilmek için çoklu regresyon analizinden yararlanılmıştır. Analiz sonuçları; bağımsız üye sayısı ile entelektüel sermaye arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu, yönetim kurulu çeşitliliğinin, kenetlenmiş yönetim kurulu üye sayısının ve yönetim kurulu büyüklüğünün entelektüel sermaye üzerinde hiçbir etkisi olmadığını göstermiştir. Ayrıca, çalışma sonucunda; modele dâhil edilen kontrol değişkenleri (toplam aktifler ve özsermaye karlılık oranı) ile entelektüel sermaye arasındaki ilişkinin istatistikî olarak anlamlı ve pozitif yönde olduğu da tespit edilmiştir.

Piri ve Nateghian (2015), 2004-2012 zaman aralığında Tahran Borsası'nda işlem gören 92 firmanın verilerini kullanarak, yönetim kurulu yapısının entelektüel sermaye üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmanın bağımlı değişkeni olan entelektüel sermaye, hem entelektüel katma değer katsayısı hem de Tobin Q oranı yöntemlerine göre hesaplanmıştır. Bağımsız değişkenler olarak; yönetim kurulu çeşitliliği (eğitim seviyesi-ulus farklılığı), yönetim kurulu büyüklüğü, kenetlenmiş yönetim kurulu üye sayısı ile bağımsız üye sayısı kullanılmıştır. Çalışmanın kontrol değişkenleri ise, firmaların toplam aktifleri ile özsermaye karlılık oranlarıdır. Panel veri analizi sonucunda, yönetim kurulu büyüklüğünün ve bağımsız üye sayısının her iki yönteme göre hesaplanan entelektüel sermaye üzerinde hiçbir etkisi olmadığı tespit edilmiştir.

Oba vd. (2013), çalışmalarında, yönetim kurulu yapısının entelektüel sermaye açıklamalarının kalitesi üzerindeki etkisini, Nijerya'da 2006-2009 zaman aralığında faaliyette bulunan ve verilerine tam olarak ulaşılabilen 10 firma üzerinde gerçekleştirmişlerdir. Entelektüel sermaye açıklamalarının kalitesi, çalışmada kukla değişken olarak kullanılmıştır. Bunun için öncelikle, içerik analizi yapılarak bir entelektüel sermaye indeksi oluşturulmuştur. Bu analizde, entelektüel sermayeyi oluşturan her bileşen (insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesi) için alt faktörler belirlenmiş ve her biri için puanlar tahsis edilmiştir. Entelektüel sermaye unsurlarından %50'si ve daha fazlasını açıklayanlar için 1 kodu, %50'si ve

%50'sinden daha az açıklamada bulunanlara ise 0 kodu verilmiştir. 1 ve 0 olarak kodlanan değerler, modele bağımlı değişken olarak dâhil edilmiştir. Çalışmanın bağımsız değişkenleri; yönetim kurulu büyüklüğü, bağımsız üye sayısı, denetim komitesindeki bağımsız üye sayısı, kadın üye sayısı ve yabancı üye sayıdır. Ayrıca, çalışmanın kontrol değişkeni, firma büyüklüğüdür. Değişkenler arasındaki ilişkinin tespitinde, lojistik regresyon analizinden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular, yönetim kurullarında yer alan bağımsız üye, kadın üye ve denetim komitesinde yer alan bağımsız üyelerin entelektüel sermaye üzerinde hiçbir etkisi olmadığını; yönetim kurulu büyüklüğü, yabancı üye sayısı ve firma büyüklüğünün ise entelektüel sermayeyi pozitif yönde etkilediğini göstermiştir.

Komala ve Fuad (2017), yönetim kurulu toplantılarının etkinliğini de dikkate alarak, yönetim kurulu çeşitliliğinin entelektüel sermaye üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışma, 2012-2015 yılları arasında Endonezya'da faaliyette bulunan 72 bilgi yoğun şirketin (banka, sigorta, bilgisayar ve telekomünikasyon) verilerini kapsamaktadır. Çalışmanın bağımlı değişkeni olan; entelektüel sermaye, "entelektüel katma değer katsayısı" yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır. Çalışmanın bağımsız değişkeni ise yönetim kurulu çeşitliliğinin alt bileşenleri olan; yabancı üye, eğitim seviyesi çeşitliliği, cinsiyet çeşitliliği ve bağımsız üye sayısıdır. Yapılan analiz sonucunda, yönetim kurulu toplantılarının etkinliği arttıkça, yabancı üye sayısı dışındaki tüm değişkenlerin entelektüel sermayeyi pozitif olarak etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca çalışma sonuçları, özellikle kurumsal yönetimin, firmaların entelektüel sermaye düzeylerinin artırılması noktasında önemli bir kaynak olduğunu göstermiştir.

Swartz ve Firer (2015), çalışmalarında, yönetim kurulu yapısının entelektüel sermaye üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmanın veri setini, JSE Borsası'nda işlem gören 117 firma oluşturmaktadır. Entelektüel katma değer katsayısı yöntemi kullanılarak hesaplanan entelektüel sermaye, çalışmanın bağımlı değişkenidir. Bağımsız değişkenler olarak; kadın üye oranı, yabancı üye sayısı, devir oranı, aktif kârlılık oranı, özsermaye kârlılık oranı ve firmanın toplam varlıkları kullanılmıştır. Modele; firma büyüklüğü, endüstri çeşidi, risk, kârlılık ve verimlilik gibi kontrol değişkenleri dâhil edilmiştir. İlişkinin tespiti için, çoklu regresyon analizi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar, yönetim kurulunda var olan yabancı üyelerin entelektüel sermayeyi pozitif yönde etkilediğini, diğer boyutların ise entelektüel sermaye üzerinde hiçbir etkisi olmadığını göstermiştir.

Zahn (2006), yönetim kurulu yapısının entelektüel sermaye üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmasını, 2001 yılında Güney Afrika'da faaliyette bulunan 84 firma ile gerçekleştirmiştir. Çalışmanın bağımlı değişkeni olan entelektüel sermaye, entelektüel katma değer katsayısı yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır. Etnik ve cinsiyet çeşitliliği, çalışmada bağımsız değişkenler olarak yer almaktadır. Etnik çeşitliliğini, beyaz ve siyah yönetici sayısı; cinsiyet çeşitliliğini ise yönetim kurulundaki kadın üye sayısı belirlemektedir. Bunun yanı sıra modele dâhil edilen kontrol değişkenleri; kaldıraç oranı, temettü verim oranı, firma büyüklüğü, AR-GE

harcamaları ve mülkiyet sahipliğidir. Sonuçlar, yönetim kurulu yapısının alt bileşenleri olan etnik ve cinsiyet bileşenlerinin entelektüel sermaye üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Firma içerisinde faaliyette bulunan kadın yöneticilerin entelektüel sermaye üzerindeki etkilerinin negatif olduğu, dışarıdan işletmeye dâhil olan kadın ve siyah yöneticilerin entelektüel sermayeyi pozitif yönde etkilediği ve firma içerisinde faaliyette bulunan siyah yöneticilerin entelektüel sermaye üzerinde hiçbir etkileri olmadığı da elde edilen bulgular arasındadır. Dolayısıyla çalışma sonuçları, firma içerisinde faaliyette bulunan yönetim kurulu üyelerinin entelektüel sermaye üzerindeki etkisinin negatif, ancak dışarıdan firmanın yönetim kuruluna dâhil olan üyelerin ise entelektüel sermaye üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu göstermiştir.

Rasmini vd. (2014), 2004-2009 zaman aralığında Endonezya Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören ve finansal sektörde faaliyette bulunan 33 firma üzerinde yaptıkları çalışmalarında, yönetim kurulu yapısının entelektüel sermaye üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Yönetim kurulu yapısı; yabancı üye sayısı, eğitim seviyesi çeşitliliği, cinsiyet çeşitliliği ve bağımsız üye sayısı ile tanımlanmıştır. Entelektüel sermaye, entelektüel katma değer katsayısı yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır. Firma büyüklüğü ise, çalışmada kontrol değişkeni olarak yer almaktadır. Elde edilen bulgular; entelektüel sermayede meydana gelen değişimin %47'sinin çalışmada kullanılan bağımsız değişkenler (yönetim kurulu yapısı) tarafından açıklandığını, cinsiyet çeşitliliği, yabancı üye çeşitliliği ve firma büyüklüğünün entelektüel sermaye üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu, eğitim seviyesi ile bağımsız üye sayısının ise entelektüel sermaye üzerinde hiçbir etkisi olmadığını göstermiştir.

Hatane vd. (2017), kurumsal yönetimin entelektüel sermaye ve firma değeri üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarını, 2010-2015 yılları arasında Malezya ve Endonezya Menkul Kıymetler Borsası'nda faaliyette bulunan toplam 131 gıda firması üzerinde gerçekleştirmişlerdir. Çalışmanın yönetim kurulu bileşenleri; yönetim kurulu büyüklüğü, bağımsız üye oranı ve yönetimsel sahipliktir. Firma değeri Tobin Q oranı ile ölçülürken; entelektüel sermaye, entelektüel katma değer katsayısı yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır. Çalışmada, aktif karlılık oranı ve firma büyülüğü olmak üzere iki adet de kontrol değişkeni kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin çoklu regresyon analizi ile test edildiği çalışma sonucunda, yönetimsel sahipliğin Malezya'da faaliyette bulunan firmaların, firma değerleri ve entelektüel sermayeleri üzerinde etkili olmadığı, aksine Endonezya firmaları için önemli bir etken olduğu; yönetim kurulu büyüklüğünün Endonezya firmalarının entelektüel sermayeleri üzerinde hiçbir etkisi yokken, Malezya firmalarının entelektüel sermayelerini negatif yönde etkilediği; firma büyüklüğünün her iki ülkenin firma değeri üzerindeki etkisinin ise pozitif olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bağımsız üye oranının Endonezya firmalarının entelektüel sermayeleri üzerinde hiçbir etkisi olmadığı ancak firma değerlerini önemli derecede artırdığı; Malezya firmaları açısından bakıldığında ise; bağımsız üye oranının firmaların

entelektüel sermayeleri üzerinde negatif etkisi olduğu, firma değerini ise etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla elde edilen bulgular, entelektüel sermayenin Endonezya firmalarının değerleri üzerinde hiçbir etkisi yokken; Malezya firmalarının değerlerini artırmada önemli bir faktör olduğunu göstermiştir.

Meressa (2016), çalışmasında kurumsal yönetim mekanizmasının entelektüel sermaye üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çalışma, 2011-2015 yılları arasında Etiyopya'da faaliyette bulunan ve verilerine tam olarak ulaşılabilen 14 mevduat bankasını kapsamaktadır. Çalışmada bağımlı değişken olarak kullanılan entelektüel sermaye, entelektüel katma değer katsayısı yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır. Yönetim kurulu yapısını oluşturan alt bileşenler (yönetim kurulu büyüklüğü, kadın üye oranı ve yönetim kurulu üyelerinin aldıkları ücretler) de bağımsız değişkenler olarak modele dâhil edilmiştir. Ayrıca, çalışmada aktif kârlılık oranı ile banka büyüklüğü kontrol değişkenleri olarak kullanılmıştır. Panel veri analizinin kullanıldığı çalışma sonucunda, yönetim kurulu yapısını oluşturan bileşenlerin entelektüel sermayedeki değişimin yaklaşık %55'ini açıkladığı, yönetim kurulu büyüklüğünün entelektüel sermaye üzerinde önemli ancak negatif etkisi olduğu, aktif karlılık oranı ile kadın üye oranının ise entelektüel sermayeyi pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca, elde edilen bulgular; yönetim kurulu üyelerine yapılan ödemelerin entelektüel sermaye üzerinde herhangi bir etki oluşturmadığını da göstermiştir.

Faisal vd. (2016) çalışmalarında, kurumsal yönetim uygulamaları ile entelektüel sermaye arasındaki ilişkiyi regresyon analizi ile araştırmışlardır. Çalışma, 2010-2015 zaman aralığında Pakistan'da faaliyette bulunan 21 mevduat bankasının verilerinden oluşmaktadır. Bağımlı değişken olarak modele dâhil edilen entelektüel sermaye, entelektüel katma değer katsayısı yöntemi kullanılarak ölçülmüştür. Bağımsız değişkenler ise, yönetim kurulu yapısını oluşturan; yönetim kurulu büyüklüğü, bağımsız üye sayısı, CEO ikiliği ve yıl boyunca düzenlenen yönetim kurulu toplantılarının sayısıdır. Regresyon analizi sonuçları, CEO ikiliği ile yıl boyunca düzenlenen yönetim kurulu toplantılarının entelektüel sermayeyi negatif yönde etkilediğini, yönetim kurulu büyüklüğü ile entelektüel sermaye arasındaki ilişkinin pozitif olduğunu ve bağımsız üye sayısının entelektüel sermaye üzerinde hiçbir etkisi olmadığını göstermiştir.

Mahmudi ve Nurhayati (2014) yönetim kurulu yapısının entelektüel sermaye üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında, 2008-2012 zaman aralığında Endonezya Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören ve bankacılık sektöründe faaliyette bulunan 31 firmanın verilerini kullanmışlardır. Çalışmada bağımlı değişken olarak kullanılan entelektüel sermaye, "entelektüel katma değer katsayısı" yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır. Çalışmanın bağımsız değişkeni; yönetim kurulu yapısını oluşturan alt bileşenlerdir. Bunlar; yönetim kurulu üye sayısı, bağımsız üye sayısı, yönetim kurulunda yer alan uzman sayısı, yıl içerisinde düzenlenen yönetim kurulu toplantıları, denetim kurulu büyüklüğü, denetim kurlunda yer alan bağımsız üye sayısı ve yıl içerisinde düzenlenen denetim kurulu

toplantı sayısıdır. Yönetim kurulu yapısının entelektüel sermaye üzerindeki etkisini açıklamak amacıyla, çoklu regresyon analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre, bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler ve kontrol değişkenleri arasındaki korelasyon katsayısı %13 olarak tespit edilmiştir. Değer, entelektüel sermayede meydana gelen değişimin sadece %13'ünün seçilen bağımsız ve kontrol değişkenleri ile açıklanabildiğini, geriye kalan %87'lik kısmın ise, analize dahil edilmeyen başka değişkenler tarafından açıklandığının göstergesidir. Ayrıca, elde edilen bulgular; yönetim kurulu üye sayısının, bağımsız üye sayısının ve oluşturulan denetim komitesinin entelektüel sermaye üzerinde önemli ve pozitif bir etkisi olduğunu, yönetim kurullarında yer alan uzman sayısının, yıl içerisinde düzenlenen yönetim kurulu toplantılarının ve denetim kurullarında yer alan bağımsız üye sayısının entelektüel sermaye üzerinde hiçbir etki yaratmadığını göstermiştir.

Yukarıda da yer verildiği üzere, yönetim kurulu yapısının entelektüel sermaye üzerindeki etkisi sadece yabancı literatürde çalışılmıştır. Türkiye'de ise, entelektüel sermaye ile yönetim kurulu yapısı arasındaki ilişkiyi araştırılan herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Konu, Türkiye'de ilk defa çalışılacak olması bakımından özgün bir değer taşımaktadır. Ayrıca Türkiye'de yapılmış çalışmalarda entelektüel sermaye hep bağımsız değişken olarak kullanılmış ve firma performansı üzerindeki etkisi incelenmiştir (Kamal vd., 2012; Sumedrea, 2013, Yu vd., 2010). Bu çalışma ile entelektüel sermaye ilk defa bağımlı değişken olarak kullanılmış ve entelektüel sermayeyi etkileyen değişkenler tespit edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, çalışmanın bu yönü ile de literatüre önemli bir katkısının olacağı düşünülmektedir.

VERİ VE DEĞİŞKENLER

Çalışmada Kullanılan Veriler

Çalışma günümüz itibariyle[3] BİST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde yer alan firmaların, 2013-2017 zaman aralığındaki verilerini kapsamaktadır. Entelektüel sermaye, 1998 yılında Anti Pulic tarafından geliştirilen "entelektüel katma değer katsayısı yöntemi" kullanılarak hesaplanmıştır. Hesaplama için firmaların KAP'ta (Kamuyu Aydınlatma Platformu) yer alan yıllık mali tablo ve dipnotlarındaki veriler kullanılmıştır. Aynı şekilde firmaların yönetim kurulu yapıları ile ilgili verilere de KAP'ta yer alan "yönetime ilişkin bilgiler" sekmesinden ulaşılmıştır.

[3] Ocak 2019 itibariyle BİST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde 50 firma yer almaktadır. Ancak bilanço yapılarının farklı olmasından dolayı bankalar (Akbank T.A.Ş., Türkiye Garanti Bankası A.Ş., Türkiye Halk Bankası A.Ş., Türkiye İş. Bankası A.Ş., Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş., Türkiye Vakıflar Bankası T. A.O., Şekerbank T.A.Ş. ve Türkiye Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.) analiz kapsamında bırakılmıştır. Dolayısıyla analiz dâhil edilen firma sayısı 42'dir.

Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Çalışmanın bağımlı değişkeni; firmaların entelektüel sermaye değerleridir. Bağımsız değişkenler ise; yönetim kurulu yapısı çeşitliliğini oluşturan alt bileşenlerdir[4]. Bunlar; yönetim kurulu büyüklüğü, CEO ikiliği, yönetim kurulunda yer alan bağımsız üye oranı, kadın üye oranı ve yabancı üye oranıdır. Ayrıca çalışmamada; firma büyüklüğü, aktif karlılık oranı ve özsermaye karlılık oranı olmak üzere üç adet kontrol değişkeni ilave edilmiştir. Çalışmada yer verilen değişkenler ve değişkenlerin hesaplanış şekilleri Tablo 1'de özet olarak sunulmuştur;

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenler ve Değişkenlerin Hesaplanış Şekilleri

Değişkenler		Sembol	Hesaplanış Şekli
Bağımlı Değişken	Entelektüel Sermaye Katsayısı	VAIC	İnsan sermayesi, yapısal sermaye ve kullanılan sermaye etkinlik katsayılarının toplamı
Bağımsız Değişkenler	Yönetim Kurulu Büyüklüğü	YBUYUK	Yönetim kurulunda yer alan üye sayısının toplamı
	CEO İkiliği	CEO	CEO ve yönetim kurulu başkanının aynı kişiler olması (Aynı ise 1, değilse 0 olarak kodlandı)
	Kadın Üye Oranı	KO	Yönetim kurulunda bulunan kadın üyelerin, yönetim kurulundaki toplam üye sayısına oranı
	Yabancı üye oranı	YO	Yönetim kurulunda bulunan yabancı üyelerin, yönetim kurulundaki toplam üye sayısına oranı
	Bağımsız üye oranı	BO	Yönetim kurulunda bulunan bağımsız üyelerin, yönetim kurulundaki toplam üye sayısına oranı
Kontrol Değişkenleri	Firma Büyüklüğü	FBUYUK	Toplam aktiflerin logaritması
	Özsermaye Karlılık Oranı	ÖZSKO	Net kar/Özsermaye
	Aktif Karlılık Oranı	ATKO	Net Kar/Toplam Aktifler

YÖNTEM

Firmaların bilançosunda görülmeyen, ancak maddi varlıklardan daha fala firmaya katma değer sağlayan varlıklar olarak ifade edilen "entelektüel sermaye"

[4]Günümüz itibariyle BİST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde yer alan firmaların, 2013-2017 zaman aralığı için, yönetim kurulu çeşitliliğine ait alt bileşenlerinin ortalama değerleri elde edilmiştir. Buna göre; yönetim kurulu büyüklüğünün ortalaması 9, CEO-ikiliğinin ortalaması %5, bağımsız üye oranının ortalaması %30, kadın üye oranının ortalaması %13 ve yabancı üye oranının ortalaması %14'tür.

birçok yöntem kullanılarak hesaplanabilmektedir (Piyasa Değeri/Defter Değeri Oranı Yöntemi, Hesaplanmış Maddi Olmayan Değer Yöntemi, Tobin Q, Skandia Klavuzu, Dengelenmiş Skor Kartı vd.). Literatürde en fazla kullanılanı ve araştırmacılar tarafından tercih edileni "entelektüel katma değer katsayısı" yöntemidir. Yöntem, 1998 yılında Anti Pulic tarafından geliştirilmiştir. Entelektüel katma değer katsayısı yöntemi (Value Added Intellectual Coefficient- VAIC) ile işletmeye değer katan her bir bileşenin (fiziksel-finansal-entelektüel sermaye) yarattığı katma değer belirlenmektedir. Başka bir ifade ile yöntem, katma değer yaratmak için işletmenin hem maddi hem de maddi olmayan (entelektüel sermaye) varlıklara ihtiyacı olduğu varsayımına dayanmaktadır (Yu vd., 2010; s. 2).

Dolayısıyla, bu yöntem ile entelektüel sermaye hesaplanırken, şirket tarafından yaratılan tüm kaynakların değer yaratma etkinlikleri ölçülmektedir (Sumedrea, 2013, s. 140). Yöntemin bazı avantajları bulunmaktadır (Dönmez ve Erol, 2016, ss. 38-39). Bunlar;

- ✓ Entelektüel sermaye, firmanın finansal tablolarında yer alan gerçek değerler kullanılarak hesaplanır.
- ✓ Yöntem, katma değerin belirlenmesinde, maddi ve maddi olmayan varlıkları (entelektüel sermaye) birlikte ele alır.
- ✓ Hesaplamada, standartlaşmış, tutarlı ve sabit bir ölçüt sağlar.
- ✓ Entelektüel sermayeyi hesaplamak için, mali tablolarda yer alan denetlenmiş bilgileri kullanır. Bu da, yapılan hesaplamaların daha objektif bir şekilde başka firmalar ile kıyaslanmasını sağlar.
- ✓ Hesaplamanın kolay olması nedeniyle, ilave maliyetlere katlanılmasını gerektirmez.

Anti Pulic tarafından geliştirilen yöntem, üç bileşenden oluşmaktadır. Bunlar; insan sermayesi etkinlik katsayısı, yapısal sermaye etkinlik katsayısı ve kullanılan sermaye etkinlik katsayısıdır. Entelektüel katma değer katsayısına ait formül aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

VAIC = HCE+SCE+CEE

Formülde, VAIC, entelektüel katma değer katsayısını, HCE insan sermayesi etkinlik katsayısını (human capital efficency), SCE yapısal sermaye etkinlik katsayısını (structural capital efficiency) ve CEE kullanılan sermaye etkinlik katsayısını (capital employed efficiency) ifade etmektedir. Bu bileşenlerin hesaplanabilmesi için, öncelikle firma tarafından yaratılan katma değerin belirlenmesi gerekir. Entelektüel katma değer katsayısı bileşenlerinin hesaplanabilmesi için öncelikle, firmanın fiziksel, finansal ve entelektüel sermayesini kullanarak yarattığı katma değerin hesaplanması gerekir.

Söz konusu katma değer ise aşağıdaki formüle göre hesaplanabilmektedir (Al-Musalli & Ismail, 2012, s. 222; Faisal vd., 2016, s. 358; Hatane vd, 2017; Piri & Nateghian, 2015, s. 222).

VA = OP+EC+D+A

Formülde VA, katma değeri, OP faaliyet karını, EC personel giderleri, D, tükenme ve itfa paylarını, A ise amortisman tutarını göstermektedir. Katma değer ise, firmanın mal ve hizmetleri sonucu elde ettiği satış gelirinden, yaptığı harcamalar (personel harcamaları dışındakiler) düşüldükten sonra geriye kalan kısımdır. Harcamalar, personel için yapılan giderleri kapsamamaktadır. Çünkü, Pulic'e göre, katma değeri sağlayan en önemli unsur işgücü olduğu için, çalışanlar için yapılan harcamalar maliyetten ziyade yatırım unsuru olarak görülmelidir (Yu vd., 2010, s. 2). VA'nın (katma değer) hesaplanması ile birlikte, entelektüel katma değer katsayısını oluşturan her bir unsurun hesaplanması gerekir. Bu unsurdan biri olan yapısal sermaye etkinlik katsayısı aşağıdaki formüle göre hesaplanabilir;

SCE = SC/VA

Yukarıda yer alan denklemde, SC yapısal sermayeyi ifade etmektedir. SC aynı zamanda, firmanın maddi duran varlıklarının toplamıdır. İnsan sermayesi etkinlik katsayısı ise, şu şekilde hesaplanabilir:

HCE = VA/HC

Denklemde, HC insan sermayesi olarak tanımlanmaktadır. İnsan sermayesi aynı zamanda, katma değerden yapısal sermayenin çıkartılması ile de hesaplanabilir (VA-SC). Son entelektüel sermaye bileşeni olan, kullanılan sermaye etkinlik katsayısı şu şekilde hesaplanabilir;

CEE = VA/CE

CE ise, işletmenin kullandığı sermayesini göstermektedir. Kullanılan sermaye, firmanın fiziksel ve finansal varlıklarının toplamıdır. CE aynı zamanda, firmanın net işletme sermayesi ile duran varlıklarının toplamına eşittir. Entelektüel katma değer katsayının yüksek hesaplanması, şirketin fiziksel, finansal ve entelektüel sermayesini etkin ve verimli bir şekilde kullandığı anlamına gelmektedir.

Çalışmada, yönetim kurulu yapısının entelektüel sermaye üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla, çoklu regresyon analizi yönteminden (Al-Musalli & Ismail (2012), Faisal vd. (2016), Hatane vd. (2017), Swartz ve Firer (2015), Mahmudi ve Hurhayati (2014) yararlanılmıştır. Bir bağımlı değişken ile birden fazla bağımsız değişken arasındaki ilişkiyi açıklayan yöntem, aşağıdaki denklemle ifade edilmektedir:

$y = \beta_o + \beta_1 x_1 + \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots + \beta_n x_n + \varepsilon$

Çok değişkenli regresyon modelinde birden fazla bağımsız değişken ($x_1 \ldots .x_n$) vardır. Yukarıdaki denklemde; x'ler bağımsız değişkenleri, y bağımlı

değişkeni, β'lar bilinmeyen anakütle parametrelerini, ε ise hata terimini göstermektedir.

Çalışmada, hem bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi hem de bağımlı değişken ile kontrol değişkenleri arasındaki ilişkiyi açıklamak üzere iki farklı regresyon modeli kurulmuştur:

$$VAIC = \beta_o + \beta_1\ YBUYUK + \beta_2\ CEO + \beta_3\ KO + \beta_4\ YO + \beta_5\ BO + \varepsilon \quad (1)$$

$$VAIC = \beta_6 + \beta_1 FBUYUK + \beta_2\ ÖZSKO + \beta_3\ ATKO + \varepsilon \quad (2)$$

Yukarıda yer alan ilk modelde, VAIC entelektüel katma değer katsayısını, CEO, CEO ikiliğini, KO kadın üye oranını, YO yabancı üye oranını, BO bağımsız üye oranını ifade etmektedir. İkinci denklemde ise; FBUYUK firma büyüklüğünü, ÖZSKO özsermaye karlılık oranını, AKTO aktif karlılık oranını göstermektedir.

BULGULAR

Çoklu regresyon analizinin yapılabilmesi için verilerin normal ya da normale yakın dağılım[5] göstermesi, modelde otokorelasyon ve çoklu doğrusal bağlantı problemlerinin olmaması gerekir. Bu amaçla, analiz sonuçlarının yorumlanmasına geçilmeden önce, yönteme ait tüm varsayımlar test edilmiş ve modelde herhangi bir problem olmadığı belirlenmiştir. Bu bilgiler ışığında, elde edilen bulgular[6] Tablo 2'de gösterilmiştir:

[5]Değişkenlerin meydan ve ortalama değerleri birbirlerine oldukça yakın oldukları için; değişkenlerin normale yakın bir dağılım gösterdikleri kabul edilmiştir (Özdemir & Hayran, 1996, s. 101).

[6]Çalışmada, kontrol değişkenleri ile bağımlı değişken arasında kurulan regresyon modeline ait F değeri 2,076, değere ait anlamlılık düzeyi ise 0,105 olarak bulunmuştur. Anlamlılık düzeyinin %5'ten büyük olması, kontrol değişkenleri ile bağımlı değişken arasında kurulan modelin anlamsız olduğunu, seçilen kontrol değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklayamadığını göstermektedir.

Tablo 2: Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken: Entelektüel Sermaye
Endeks: BİST Sürdürülebilirlik Endeksi
Dönem: 2013-2017
Firma Sayısı: 42
Toplam Gözlem Sayısı: 210

Değişkenler	Katsayılar	S.Hatalar	t-istatistiği	Olasılık (p) değerleri	Tolerans değerleri	VIF değerleri
Yönetim Kurulu Büyüklüğü	-0,183	0,589	-0,310	0,757	0,866	1,155
CEO İkiliği	-4,987	6,452	-0,773	0,440	0,965	1,036
Kadın Üye Oranı	**-23,943**	**7,477**	**-3,202*** **	0,002	0,879	1,138
Yabancı Üye Oranı	-9,394	8,850	-1,061	0,290	0,758	1,319
Bağımsız Üye Oranı	**-46,325**	**19,996**	**-2,317** **	0,022	0,900	1,111
Firma Büyüklüğü	1,191	1,054	1,130	0,260	0,993	1,007
Özsermaye Karlılık Oranı	1,523	5,290	0,288	0,774	0,993	1,007
Aktif Karlılık Oranı	0,580	0,258	2,251	0,025	0,989	1,011

R-değeri	0,259
R-Kare	0,067
Düzeltilmiş R-Kare	0,044
F-Değeri	2,943
Anlamlılık Düzeyi	0,014
Durbin-Watson	1,998

*** %1 ve ** %5 seviyesinde anlamlı

Tablo 2'de, bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler asındaki korelasyonu gösteren R-değeri yaklaşık %26 olarak bulunmuştur. Değer, değişkenler arasında pozitif ancak zayıf bir ilişki olduğunun göstergesidir. Belirlilik katsayısı olarak ifade edilen ve bağımlı değişkendeki değişimin yüzde kaçının bağımsız değişkenlerdeki değişim tarafından açıklandığını gösteren R-Kare değeri yaklaşık olarak %7 düzeyindedir. Dolayısıyla, modele dâhil edilen bağımsız değişkenler bağımlı değişkendeki değişimin yaklaşık %7'sini açıklayabilmektedir. Geriye kalan yaklaşık %93'lük kısmı ise, modele dâhil edilmeyen başka değişkenler tarafından açıklanmaktadır. Modelin gerçek açıklama gücünü gösteren Düzeltilmiş R-Kare değeri ise, %4 olarak bulunmuştur. Değer, seçilen bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkende meydana gelen değişimin gerçekte %4'lük kısmını açıklayabildiği, seçilen bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin ise oldukça zayıf olduğunu göstermektedir.

Değişkenler arasındaki ilişkiyi açıklamak üzere kurulan modelin anlamlı olup olmadığını gösteren F-değeri 2,943, değere ait anlamlılık düzeyi 0,014 olarak bulunmuştur. Anlamlılık düzeyinin %5'ten küçük olması, bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında kurulan modelin her düzeyde anlamlı olduğunu, yani seçilen bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni anlamlı bir şekilde açıkladığını göstermektedir.

Modelde otokorelasyon olup olmadığının tespiti için hesaplanan Durbin-Watson istatistiği 1,998 olarak bulunmuştur. Durbin-Watson değerinin 1.5-2.5 civarında olması, modelde otokorelasyon problemin olmadığının göstergesidir (Kalaycı, 2014, s. 267). Bu bilgiler ışığında, modelde otokorelasyon problemi

olmadığı söylenebilir. Aynı şekilde, çoklu regresyon analizinin varsayımlarından biri de, modelde çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmamasıdır. Çoklu doğrusal bağlantı problemi, bağımsız değişkenler arasındaki korelasyonun yüksek olmasından kaynaklanan bir durumdur. Böyle bir durumda, hem bağımsız değişkenlerin hem de kurulan modelin gerçek tahmin gücü azalmaktadır. Analiz sonuçlarının geçerliliği üzerinde büyük etkisi olan bu varsayım için, Tablo 2'de de görüldüğü gibi tolerans ve VIF değerleri hesaplanmıştır. Tolerans değeri 0,20' den küçük olan ve VIF değerleri 10'dan büyük olan değişkenler için çoklu doğrusal bağlantı probleminden söz edilebilir (Gazibey vd., 2012, s. 187). Tablo 2'de her bir değişkene ait tolerans değerlerinin 0,20'den büyük ve aynı zamanda VIF değerlerinin de 10'dan küçük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu bilgiler ışığında, modele dâhil edilen bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığı söylenebilir.

Tablo 2'de, yönetim kurulu yapısını oluşturan alt bileşenlerin; yönetim kurulu büyüklüğü, CEO ikiliği ve yabancı üye oranının anlamlılık düzeylerinin %5'ten büyük olduğu görülmektedir. Anlamlılık düzeylerinin %5'ten büyük olması; yönetim kurulu üye sayısının, CEO ikiliğinin ve yönetim kurulunda yer alan yabancı üye oranının entelektüel sermaye üzerinde istatistikî olarak anlamlı bir etkisi olmadığının ifadesidir. Yönetim kurulu yapısını oluşturan alt unsurlardan diğer ikisi; kadın oranı ile bağımsız üye oranıdır. Tablo 2'de; yönetim kurullarında yer alan kadın üye oranına ait anlamlılık düzeyi 0,002, yönetim kurulunda yer alan bağımsız üye oranına ait anlamlılık düzeyi ise 0,022 olarak bulunmuştur. Başka bir ifadeyle, kadın üye oranı ile entelektüel sermaye arasında %1 seviyesinde (0,002<0,01), bağımsız üye oranı ile entelektüel sermaye arasında %5 seviyesinde (0,022<0,05) istatistikî olarak anlamlı bir ilişki vardır. İlişkinin yönü her iki alt değişken için de negatiftir.

Tablo 3: Yönetim Kurulu Yapısı ile Entelektüel Sermaye Arasındaki İlişki

	Değişkenler	Entelektüel Sermaye ile İlişkisi	İlişkinin Yönü
1	Yönetim Kurulu Büyüklüğü	Anlamsız	-
2	CEO İkiliği	Anlamsız	-
3	**Kadın Üye Oranı**	**Anlamlı**	**Negatif**
4	Yabancı üye oranı	Anlamsız	-
5	**Bağımsız üye oranı**	**Anlamlı**	**Negatif**
6	Firma Büyüklüğü	Anlamsız	-
7	Özsermaye Karlılık Oranı	Anlamsız	-
8	Aktif Karlılık Oranı	Anlamsız	-

Tablo 3'te, yönetim kurullarında yer alan kadın üye ve bağımsız üye oranlarının entelektüel sermayeyi anlamlı ve negatif yönde etkilediği; yönetim kurulu yapısı çeşitliliğinin diğer alt bileşenleri olan, yönetim kurulu büyüklüğü, CEO ikiliği ve yabancı üye oranı ile modele kontrol değişkenleri olarak ilave edilen, firma büyüklüğü, aktif karlılık oranı ve özsermaye karlılık oranının ise entelektüel sermaye üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin bulunmadığı görülmektedir**.**

SONUÇ

Günümüzde, entelektüel sermaye, işletmelerin stratejik anlamda rekabet üstünlüğü sağlamak ve katma değer yaratmak için başvurdukları önemli bir kaynaktır. Kurumsal yönetim mekanizmaları ise, entelektüel sermaye üzerinde şekillendirici bir etkiye sahiptir. Bu mekanizmalardan en önemlisi, yönetim kurulu yapısı çeşitliliğidir. Bu bağlamda yönetim kurulu yapısı çeşitliliğinin entelektüel sermaye üzerindeki etkisini incelenmiştir.

Çalışma, günümüz itibariyle BİST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde yer alan firmaların 2013-2017 zaman aralığında verileri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bağımlı değişkeni olan entelektüel sermaye, entelektüel katma değer katsayısı yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır. Bağımsız değişkenler; yönetim kurulu yapısı çeşitliliğini belirleyen alt faktörlerdir. Bunlar; yönetim kurulu büyüklüğü, CEO ikiliği, kadın üye oranı, yabancı üye oranı ve bağımsız üye oranıdır. Ayrıca çalışmada; firma büyüklüğü, özsermaye karlılık oranı ve aktif karlılık oranı olmak üzere üç adet kontrol değişkeni bulunmaktadır.

Yönetim kurulu yapısının entelektüel sermaye üzerindeki etkisinin belirlendiği çalışmada, çoklu regresyon analizi yönteminden yararlanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, yönetim kurullarındaki kadın üye oranı ile entelektüel sermaye arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Kaynak bağımlılığı teorisi, kadın üyelerin, karar verme aşamasında her ayrıntıyı gözden geçirdiklerini ve olası problemler için alternatif çözümler üretebileceklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla kadın üyelerin, işletmeye kazandırdığı fikir ve düşünce zenginliğinin entelektüel sermaye üzerinde olumlu etki yaratması beklenmektedir. Fakat yönetim kurullarına kadın üyelerin dâhil edilme nedenleri, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde yönetim kurullarında kadınlara yönelik çeşitlilik, gerek işletme içi ve gerekse işletme dışındaki tüm paydaşlar tarafından bir gereklilik olarak görülmekteyken, Türkiye'de kadınların yönetim kurullarında yer almalarının en önemli nedenleri düzenleyici kurumlar tarafından konulan tavsiye niteliğindeki kararlar ile işletmenin sosyal paydaşlar nezdinde olumlu bir itibar bırakma ve sosyal çevrede meşru bir işletme imajını çizme gayretinden kaynaklanmaktadır. İşletmelerin içsel ihtiyacından kaynaklanmayan bu çeşitlilik, "göstermelik" çeşitliliğe neden olmuş; bu durum yönetim kurullarında sayıca az olan kadın üyelerin işletmelerde etkin ve verimli çalışmalarını engellemiştir.

Benzer şekilde, yönetim kurullarında yer alan bağımsız üye oranı ile entelektüel sermaye arasında da anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Kaynak bağımlılığı teorisi kadın üyelerde olduğu gibi, bağımsız üyelerinde; firmaya kritik kaynak ve bilgi sağlayarak, entelektüel sermaye üzerinde olumlu bir etki yaratacağını belirtmektedir. Fakat Türkiye'deki yönetim kurullarında, aile üyelerinin çoğunlukta olması sonucu yönetimsel kararlar aile kararlarından kolayca etkilenebilmekte hatta bazı bağımsız üyeler şirket kurucusu olan aile üyeleri ile ilişkilerini incitmemek adına alınan yönetimsel kararları sorgulamamaktadır. Böyle

bir durum, bağımsız üyelerin yönetim kurullarında aslında "göstermelik" bir çeşitliliğe neden olduğunu ve Türk Ticaret Kanunu tarafından ortaya koyulan yasal zorunluluklar nedeniyle görev aldıkları düşüncesini akıllara getirmektedir. Dolayısıyla bağımsız üyeler her ne kadar sözde "bağımsız üye" olarak yönetim kurullarında yer alsalar da, diğer üyelerden bağımsız davranabildikleri konusu tartışmaya açıktır. Bundan dolayı, bağımsız üyelerin karar alma sürecinde aile üyelerine bağlı kalması, entelektüel sermaye üzerinde olumsuz bir etkiye neden olmaktadır.

Yönetim kurulu yapısı alt değişkenlerinden CEO ikiliği ile entelektüel sermaye arasında ise anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Vekâlet teorisine göre, yönetim kurulunda tüm yetkilerin tek elde bulunması; yönetim kurullarının etkinliğini ve verimliliğini azaltmakta ve yönetici çıkarlarının şirket çıkarlarının üstünde tutulmasına neden olmaktadır. Tüm bu durumlar entelektüel sermayeyi negatif yönde etkilemektedir. Fakat yapılan bu çalışmada herhangi bir etkiye rastlanılmamıştır. Böyle bir durum; CEO ikiliğinin varlığının ya da yokluğunun, entelektüel sermayeyi hiçbir şekilde etkilemediğini göstermektedir.

Benzer doğrultuda, yönetim kurullarındaki yabancı üye oranı ile entelektüel sermaye arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Kaynak bağımlılığı teorisi, yönetim kurullarında etnik çeşitlilikle birlikte farklı bakış açılarının, fikirlerin, deneyimlerin ve bilgilerin işletmeye kazandırılacağını ve bunun entelektüel sermaye üzerinde olumlu bir yansıması olacağını ifade etmektedir. Elde edilen bulgular ise, yönetim kurullarındaki etnik çeşitliliğin entelektüel sermaye üzerinde hiçbir etkisi olmadığını göstermektedir. Bunun nedeni, yönetim kurullarında temsil edilen yabancı üye oranının oldukça sınırlı kalmasıdır.

Yönetim kurulu büyüklüğü, çalışmada yönetim kurulu yapısı çeşitliliğini ölçmek için kullanılan son değişkendir. Elde edilen bulgular, yönetim kurulu büyüklüğü ile entelektüel sermaye arasında istatistikî olarak anlamlı bir ilişki olmadığını göstermektedir. Kaynak bağımlı teorisi; yönetim kurullarının büyümesiyle işletmeye daha fazla bilgi, uzmanlık, deneyim ve tecrübe getirilebileceğini ileri sürmektedir. Fakat yönetim kurullarının gereğinden fazla büyük olması, üyeler arasındaki koordinasyonu da zorlaştırmaktadır. Çalışmada ise, değişkenler arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamış olması, yönetim kurullarında yer alan üye sayısında atış ya da azalış olmasının firmaların entelektüel sermaye üzerinde bir etki yaratmadığının göstergesidir. Hatta elde edilen bu sonuçlar, Türkiye'deki yönetim kurullarının homojen bir yapıya sahip olduğunu, başka bir ifade ile yönetim kurullarında aynı düşünce yapısına sahip üyelerin bir araya getirildiği izlenimini de vermektedir.

Çalışmada, kontrol değişkenleri ile entelektüel sermaye arasında kurulan regresyon modeli anlamsız bulunmuştur. Çalışmada, finansal performans göstergesi olarak kullanılan, aktif karlılık oranı ve özsermaye karlılık oranı modele kontrol değişkenleri olarak eklenmiştir. Kaynak bağımlılığı teorisi, entelektüel sermayeyi,

günümüzde katma değer yaratma, sürdürülebilir rekabet avantajı elde etme ve sonucunda yüksek finansal performans sağlama noktasında kritik kaynak olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Başka bir ifade ile entelektüel sermayesi yüksek olan firmaların, finansal performanslarının da yüksek olacağı beklenmektedir. Ancak, çalışmada; finansal performansın entelektüel sermaye üzerindeki etkisini açıklamak için kurulan anlamsız bulunmuştur. Diğer bir ifadeyle, seçilen finansal performans göstergeleri entelektüel sermayeyi anlamlı bir şekilde açıklayamamaktadır. Kısaca, Entelektüel sermaye ile finansal performans arasında doğrudan karşılıklı bir etkileşim söz konusu değildir.

Çalışmada yer alan diğer kontrol değişkeni ise, firma büyüklüğüdür. Firmaların toplam varlıklarının logaritması alınarak modele dâhil edilen değişkenin, entelektüel sermayedeki değişimi anlamlı bir şekilde açıklayamadığı tespit edilmiştir. Literatürde hâkim olan görüş ise; büyük firmalarda kurumsal yönetim mekanizmasının iyi çalıştığı; şeffaflık, adillik, hesap verilebilirlik ve sorumluluk bilinci ile faaliyetlerin yürütüldüğü, bu sayede bilgi asimetrisi probleminin azalarak, entelektüel sermayenin artacağı yönündedir. Ancak literatürden farklı olarak, firma büyüklüğü değişkeni ile entelektüel sermaye arasında kurulan model anlamsız bulunmuştur.

Entelektüel sermaye ile yönetim kurulu yapısı arasındaki ilişki sadece yabancı literatürde ele alınmış, Türkiye'de ise, konu ile ilgili yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ele alınan bu çalışmanın bu niteliği itibarı ile özgün bir değer taşıdığı ve ilgili literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca konunun yabancı literatürden farklı olarak, Türkiye'nin kendi iç dinamikleriyle ele alınarak incelenmesi, araştırmaya bağlamsal orijinallik de katmaktadır. Bununla birlikte, araştırmanın bazı sınırlıkları da bulunmaktadır. Çalışmada, yönetim kurulu yapısı çeşitliliğini belirleyen alt değişkeler sınırlı sayıda kalmıştır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda, yönetim kurulu yapısı çeşitliliğini belirleyen alt değişkenlere; eğitim durumu, sektördeki tecrübe yılı, işletmenin yaşı, kenetlenmiş yönetim kurulunun olup olmadığı, denetim kurulu, sahiplik yapısı gibi bileşenler de eklenerek ilişki araştırılabilir. Ayrıca çalışma, BİST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde alan ve analize dâhil edilen 42 firma ile bu firmaların beş yıllık zaman aralığındaki verileri ile sınırlı kalmıştır. Yapılacak araştırmalarda; daha fazla sektörün/endeksin/şirketin ele alınmasıyla veya zaman aralığının genişletilmesi ile daha kapsamlı araştırmalar yapılabileceği gibi araştırma sonuçlarının daha iyi şartlarda genelleştirilmesi mümkün olabilecektir. Ayrıca, çalışmada kontrol değişkenleri olarak literatürde de tercih edilen üç değişken (firma büyüklüğü, aktif karlılık oranı ve özsermaye kârlılık oranı) kullanılmıştır. Ancak sonuçlar, kullanılan bu üç kontrol değişkenin de entelektüel sermayeyi açıklayamadığını göstermiştir. Dolayısıyla ileride yapılacak çalışmalarda; kontrol değişkenleri olarak maddi varlıklar gibi, maddi olmayan varlıklar (itibar, kurumsal sosyal sorumluluk) da araştırma modeline eklenerek değişkenlerin entelektüel sermaye üzerindeki etkisi incelenebilir. Son olarak elde edilen sonuçlar, entelektüel sermayede meydana gelen değişimin yalnızca %6'sının yönetim kurullarındaki değişim tarafından

açıklandığını, geriye kalan %94'lük kısmın ise, modele dâhil edilmeyen başka değişkenler tarafından açıklandığı göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, yönetim kurullarında meydana gelen değişimin entelektüel sermayedeki değişimi açıklama gücü oldukça zayıftır. Dolayısıyla gelecek çalışmalarda, yönetim kurulu yapısı çeşitliliğine ek olarak entelektüel sermayeyi etkilemesi mümkün görülen diğer değişkenlerin modele dâhil edilerek gelecek çalışmaların sürdürülmesi bu konunun daha derin bir şekilde incelenmesini mümkün kılacak ve Türkiye bağlamında daha genellenebilir yargılara ulaşılmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Abdullah, S. N. (2004). Board composition, ceo duality and performance among Malaysian listed companies, corporate governance. *The International Journal of Business in Society*, *4*(4), 47–61.

Abeysekera, I. & Guthrie, J. (2005). An empirical investigation of annual reporting trends of intellectual capital in Sri Lank. *Critical Perspectives on Accounting*, *16*(3), 151-163.

Alizadeh, R., Chashmi, S., & Bahnamiri, A. (2014). Corporate governance and intellectual capital. *Management Science Letters*, *4*(1), 181-186.

Al-Musalli, M.A. & Ku Ismail, K.N.I. (2012). Intelectual capital and board characteristics of GCC banks. *Procedia Economics and Finance*, 2, 219-226.

Al-Najjar, B. & Kılınçarslan, E. (2016). The effect of ownership structure on dividend policy: Evidence from Turkey. *Corporate governance-The International Journal of Business in Society*, *16*(1), 135-161.

Ararat, M., Aksu, M.H., & Tansel Cetin, A. (2010). Impact of board diversity on boards' monitoring ıntensity and firm performance: Evidence from the İstanbul stock exchange. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1572283, (Erişim Tarihi: 25.02.2019).

Ararat, M., Orbay H., & Yurtoğlu, B. B. (2010). The effects of board independence in controlled firms: Evidence from Turkey. https://ssrn.com/abstract=1663403, (Erişim Tarihi: 25.02.2019).

Atamer, M. (2006). *Halka açık anonim şirketlerde kurumsal yönetim ve doğrudan yabancı yatırımlar açısından değerlendirilmesi.* Hazine Müsteşarlığı Uzmanlık Tezi, Ankara.

Bayraktaroğlu, A. E. (2015). *Türk imalat sanayiinde faaliyet gösteren firmaların entelektüel sermaye kullanım etkinliği ve firma performansı ilişkisi*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Bontis, N. (2001). Assessing knowledge assets: A review of the models used to measure intellectual capital. *International Journal of Management Review*, *3*(1), 41-60.

Bozzolan, S., Favotto, F., & Ricceri, F. (2003). Italian annual intellectual capital disclosure: *Journal of Intellectual Capital*, *4*(4), 543-558.

Corporate Governance Forum of Turkey, 2017 5th Annual Report: Women on Board – Turkey. https://iwdturkey.sabanciuniv.edu/sites/iwdturkey.sabanciuniv.edu/files/2018report_20180214_dijital.pdf, (Erişim Tarihi: 25.02.2019)

Çalışkan, M. & Kurt, N. (2016). Türkiye'de yönetim kurullarının karakteristikleri: Anadolu 500 firmalarına ilişkin görünüm. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, *8*(1), 161-185.

Çalışkan, N. & İçke, T. (2011). Turkish corporate governance principles and its implications for ISE corporate governance index companies. *Journal of Accounting and Finance*, *11*(1), 60 – 75.

Dinç, E. & Abdioğlu, H. (2009). İşletmelerde kurumsal yönetim anlayışı ve muhasebe bilgi sistemi ilişkisi: İMKB-100 şirketleri üzerine ampirik bir araştırma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *12*(21), 157-184.

Dönmez, A. & Erol, İ. (2016). Entelektüel sermayenin ölçülmesi: VAIC yöntemi yardımıyla BİST-Sürdürülebilirlik Endeksi işletmeleri üzerine bir uygulama. *İSMMMO*, 27-56.

Ehikioya, B. I. (2009). Corporate governance structure and firm performance in developing economies: Evidence from Nigeria. *Corporate Governance International Journal of Business in Society*, *9*(3), 231-243.

Fama, E. F. (1980). Agency problems and the theory of the firm:.*Journal of Political Economy*, *88*(2), 288-307.

Fasial, M., Hassan M., Shahid, M.S., Rizwan, M. & Qureshi, Z. A. (2016). The effect of corporate governance on intellectual capital efficiency: Evidence from KSE listed commercial banks. *Sci. Int. (Lahore)*, *28*(4), 353-361.

Garcia-Sanchez, I. M., Cuadrado-Ballesteros, B., & Sepulveda, C. (2014). Does media pressure moderate csr disclosures by external directors?. *Management Decision*, *52*(6), 1014-1045.

Gazibey, Y., Türen, U., & Gökmen, Y. (2012). Yerel enerji fiyatlarının doğrudan yabancı yatırım çekebilme gücü üzerindeki etkisi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, *5*(2), 181-194.

Görmüş, A. Ş. (2009). Entelektüel sermaye ve insan kaynakları yönetiminin artan önemi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, *6*(1), 57-75.

Guo, Z. & Kga, U. K. (2012). Corporate governance and firm performance of listed firms in Sri Lanka. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 40, 664-667.

Hatane, S.E. & Tertiadjajadi, A. (2017), The impact of corporate governance on intellectual capital and firm value: Evidence from Indonesia and Malaysia consumer goods. *International Journal of Management and Appied Science, 3*(9), 78-83.

Ho, C. A. & Williams, S. M. (2003). International comparative analysis of the association between board structure and the efficiency of value added by a firm from its physical capital and intellectual capital resources. *The International Journal of Accounting, 38*(4), 465-491.

Isanzu, J. N. (2015). Impact of intelectual capital of financial performance of banks in Tanzania. *Journal of International Business Research and Marketing, 1*(1), 16-23.

Jafari, E. (2013). Intelectual capital and its effects on firms' market value and financial performance in Iran: An investigating pulic model. *Research Journal of Recent Sciences, 2*(3), 1-6.

Jensen, M. C. & Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, *3*(4), 305-360.

Kalaycı, Ş. (2009). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti.

Kamal, M. H. M., Mat, R.C., Abdul Rahim, N., Husin, H., & Bin İsmail, I. (2012). Intelectual capital and firm performance of commercial banks in Malaysia. *Asian Economic and Financial Review*, 2 (4), 577-590.

Kannan, G. & Aulbur, W. G. (2004). Intellectual capital: Measurement effectiveness. *Journal of Intellectual Capital, 5*(3), 389-413.

Kanter, R. (1977). Some effects of proportions on group life: Skewed sex ratios and responses to token women. *American Journal of Sociology*, *82*(5), 965-990.

Khan, Y.K. & Teziovski, M. (2014). The effects of intellectual capital on performance in Australian small and medium enterprises (SMES). *Australia and New Zealand Academy of Management*, 1-29.

Komala, I. & Fuad (2017). The effects of board diversity on intellectual capital performance: An empirical study from knowledge-intensive companies in Indonesia, journal of accounting. *Finance and Autiding Studies, 3*(4), 137-134.

Lorsch, J. W. & Maciver, E. (1989). *Pawns or potentates: Reality of America's corporate boards*. Brighton, Massachusetts: Harvard Business Review Press.

Lückerath-Rovers, M. (2009). Female directors on corporate boards provide legitimacy to a company: A resource dependency perspective: Management Online Review, 1-13.

Mahmudi, B. & Nurhayati, E. (2014). The influence of board governance characteristics on intellectual capital performance (empirical study on listed banks in beı 2008 – 2012): *Rev. Integr. Bus. Econ. Res*., *4*(1), 417-430.

Meressa, H.A. (2016). The effect of corporate governance on intellectual capital performance of commercial banks in Ethiopia: an analysis of random effects: *Journal of Economics and Sustaniable Development*, *7*(15), 110-118.

Miller, T. & Triana, M. (2009). Demographic diversity in the boardroom: mediators of the board diversity–firm performance relationship: *Journal of Management Studie*s, *46*(5), 755-786.

Nalikka, A. (2009). Impact of gender diversity on voluntary disclosure in annual reports: *Accounting & Taxation*, 1, 101-113.

Oba, V.C., Ibinkule, J., & Damagum, Y. M. (2013). The impact of board on intellectual capital disclosures in Nigeria. *Journal of Accounting and Management*, *3*(1),65-80.

OECD (2015). Principles of Corporate Governance. https://www.oecd.org/daf/ca/Corporate-Governance-Principles-ENG.pdf, (Erişim Tarihi: 27.02.2019).

Oxelheim, L. & Randoy, T. (2003). The impact of foreign board membership on firm value: *Journal of Banking & Finance*, 27(12), 2369-2392.

Özdemir, O. & Hayran, M. (1996). Klinik araştırmalarda veri analizi nasıl yapılır?: *Turk J. Gastroenterol*, (7), 101-110.

Pfeffer, J. & Salancik, G. R. (1978). *The external control of organizations: A resource - dependence perspective*. New York: Harper & Row.

Piri, P. & Nateghian, L. (2015). The effect of board characteristics on intellectual capital: A case study from listed companies at Tehran Stock Exchange: *Science Journal*, *36*(3), 2853-2862.

Pratama, B. C. (2016). The impact of intellectual capitalof Indonesian's high-tech company on firm's financial and market performance: *International Journal and Research in Accounting, Finance and Managemet Sciences*, *6*(4), 73-81.

Randoy, T., Thomsen, S., & Oxelheim, L. (2006). A nordic perspective on corporate board diversity. http://www.nordicinnovation.org/Global/_Publications/Reports/2006/The%20performance%20effects%20of%20board%20diversity%20in%20Nordic%20Firms.pdf (Erişim Tarihi: 24.02.2019).

Rasmini, N.K., Wirakusuma, M.G., & Yuniash, N.W. (2014). The effect of board diversity on the extent of intellectual capital disclosure (empirical study in Indonesian stocks Exchange). *Asia Pasific Journal of Accounting and Finance*, *3*(1), 45-58.

Reeds, K. (2000). *The dynamics of intellectual capital*. Ph.D. Dissertation: The University of Connecticut.

Robbins, S. & Judge, T.A. (2007). *Organizational behavior*. New Jersey: Prentice-Hall.

Roos, G. & Roos, J.(1997). Measuring your company's intellectual performance: Long Range Planning, *30* (3), 413-426.

Rosenstein, S. & Wyatt, J.G. (1990). Outside directors, board independence and shareholder wealth: *Journal of Financial Economics*, 26, 175–191.

Ruigrok, W., Peck, S., Tacheva, S., Greve, P., & Hu, Y. (2006). The determinants and effects of board nomination committees. *Journal of Management & Governance*, *10*(2), 119-148.

Sakur, R. (2017). Entelektüel sermaye ile firma finansal performansı ilişkisi: BİST'te işlem gören bankalar üzerine bir ekonometrik analiz: *International Conference on Eurasian Economies.* 550-555.

Selekler-Gökşen, N. & Karataş, A. (2008). Board structure and performance in an emerging economy: Turkey: *Int. J. Business Governance and Ethics*, *4*(2), 132–147.

Siciliano, J. I. (1996). The relationship of board member diversity to organizational performance: *Journal of Business Ethics*, *15*(12), 1313-1320.

Stewart, T. A. (1997). *Entelektüel sermaye kuruluşların yeni zenginliği*. İstanbul: MESS Yayın.

Sumedrea, S. (2013). Intellectual capital and firm performance: A dynamic relationship in crisis time. *Procedia Economy*, 137-143.

Swartz, N.P. & Firer, S. (2005). Board structure and intellectual capital performance in South Africa. *Meditari Accountancy Research*, *13*(2), 145-166.

Şahin, K., Artan, S., & Tuysuz, S. (2015). The moderating effects of a board of directors on FDI's international diversification in Turkey. *International Journal of Organizational Analysis*, *23*(1), 61-88.

Tejedo-Romero F., Filipe Ferraz Esteves Araujo, J. & Luiz Emmendoerfer, M. (2017). Corporate governance mechanisms and intellectual capital. Review of Business Management, 19, 394-414.

Ting, W.K.I. & Lean, H.H. (2009). Intellectual capital performance of financial institutions in Malaysia: *Journal of Intellectual Capital*, *10* (4), 588-599.

Türk Ticaret Kanunu (2011, 14 Şubat). *Resmi Gazete* (Sayı: 27846). Erişim adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/02/20110214-1-1.htm

Ülgen, H. & Mirze, K. (2010), *İşletmelerde stratejik yönetim*. İstanbul: Beta Yayınevi.

Vazifehdoust, H., Khajenasir, M. R., & Karami, H. (2014). The study on the effect on intellectual capital on firm performance: Evidence from Tehran Stock Exchange. *Management Science Letters*, (4), 559-566.

Verduijin, K. (2013). From knowledge to firm performance: An empirical analysis of intelectual capital impact in Polish and Dutch listed firms. *Management and Business Administration*, 22, 114-138.

Williams, S. M. (2001). Is intellectual capital performance and disclosure practices related?. *Journal of Intellectual Capital*, *2*(3), 192-203.

Young, M.N., Ahlstrom, D., Bruton, G.D., & Chan, E. S. (2001). The resource dependence, service and control functions of boards of directors in Hong Kong and Taiwanese firms. *Asia Pacific Journal of Management*, 18, 223–244.

Yörük, N. & Erdem M. S. (2008). Entelektüel sermaye ve unsurlarının İMKB'de işlem gören otomotiv sektörü firmalarının finansal performansı üzerine etkisi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *22*(2), 397-413.

Yu, K. Y., Ng, H.T., Wong, W.K., Chu, S.K.W., & Chan, K. H. (2010). An empirical study of the impact of intellectual capital performance on business performance. *The 7th International Conference on Intellectual Capital*, 1-11.

Zahn, M.V.D. (2006). Impact of gender of ethnic composition of South aAfrican boards of directors on intelectual capital performance, corporate board: *Role, Duties & Composition*, *2*(1), 7-22.

Zahra, S. A. & Pearce, J. A. (1989). Boards of directors and corporate financial performance: A review and integrative model. *Journal of Management*, *15*(2), 291-334.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
MAKALE YAYIM İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

1. Genel İlkeler

DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az dört defa yayımlanan hakemli bir dergidir. Derginin yayım dili Türkçe'dir. Ancak İngilizce makaleler de yayımlanabilir. Dergi, sosyal bilimler alanına özgün katkılar yapan teorik ve/veya uygulamalı makaleleri yayımlamayı amaçlar. Dergiye gönderilen makalelerin daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olması ve herhangi bir yerde yayımlanması için değerlendirme sürecine girmemiş olması gerekir. Başka bir yerde yayımlanması amacıyla başvuru yapıldığının, aynısının ya da benzerinin başka bir dergide yayımlanmış olduğunun tespiti halinde makale değerlendirme sürecinden çıkarılır.

Dergiye gönderilen makaleler, Araştırma ve Yayın Etiğine uygun olmalıdır. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartlar'ını dikkate almaktadır.

Dergiye gönderilen etik kurul izni gerektiren araştırmalar (anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırma; insan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanıldığı araştırmalar; insanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar; hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar ve Kişisel Verilerin Korunması Kanunu gereğince retrospektif çalışmalar) için etik kurul onayı alınmış olmalıdır. Bu izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makalenin ilk sayfasında dipnot verilerek belirtilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalatıldığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

Fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulması ve uyulduğunun makalede belirtilmesi gerekmektedir. Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğraf ve benzerinin kullanımı için sahiplerinden izin alınmalı ve makalede belirtilmelidir.

Dergiye başvuru, değerlendirme, yayın süreci ve bilgilendirmeler TÜBİTAK ULAKBİM DergiPark sistemindeki http://dergipark.org.tr/deusosbil adresi üzerinden yapılır. Başvuruda sisteme yüklenecek makale, derginin Makale Yayım İlkeleri ve Yazım Kuralları'nda (Yazar Rehberi) belirtilen ilkelere, şekil şartlarına, atıf usullerine ve yazıldığı dilin yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmiş olmalıdır. Sisteme makale dosyası ile birlikte telif hakkı devri formu ve benzerlik (intihal) raporu da yüklenmelidir.

Dergiye başvuru ücretsizdir. Başvuru, değerlendirme, yayın aşamalarında veya sonrasında herhangi bir ücret alınmaz.

Yazar ve hakemlerle iletişim DergiPark sistemi üzerinden ve dergiye ait sbedergi@deu.edu.tr adresi üzerinden gerçekleştirildiğinden yazarlar yazarlar ve hakemler iletişim adresi olarak belirttikleri e-posta adresini kontrol etmelidirler.

Yazarlar birden fazla makale için başvuru yapabilirler. Yazarın birden fazla makalesinin kabul alması durumunda, bir ciltte yazara ait yalnızca bir makale yayımlanabilir. Yazarın kabul almış diğer makalesinin basımı ancak bir sonraki ciltte yapılabilir.

Dergi editörleri ve yayın komisyonu üyeleri görevleri süresince Dergide değerlendirilmek üzere makale başvurusu yapamaz ve makale yayımlayamaz.

Dergiye gönderilen makaleler ilk değerlendirme aşamasında DergiPark sistemine girilmesi gerekli bilgilerin, makale dosyasının, telif hakkı devri formu ve benzerlik raporunun bulunup bulunmadığı ve Derginin Makale Yayım İlkeleri ve Yazım Kuralları'na uygun olup olmadığı kontrol edilerek uygun bulunmayan başvurular reddedilir. Uygun bulunan başvurular ise ön değerlendirme aşamasında, editörler ve yayın kurulu tarafından kapsamı, dergi politikası, yazım kuralları, alana özgün katkısı, bilimsel anlatımı, yönünden incelenir. Çalışmalar, ön değerlendirme ölçütlerini karşılamaları halinde iki hakeme gönderilir. İki hakemin birbirine zıt görüş bildirmesi halinde üçüncü bir hakeme başvurulabilir. Hakemlerin ve yazarın kimlikleri bu süreçte çift taraflı kör hakemlik politikası gereğince gizli tutulur. Hakemler için verilen değerlendirme süresi, hakemin değerlendirmeyi kabul ettiği tarihten itibaren 15 gündür. Hakem değerlendirmesi tamamlanan makalelerin yazarlarına hakem raporları sistem üzerinden e-posta ile gönderilir. Düzeltme istenmesi halinde hakem raporlarının yazara gönderildiği tarihten itibaren 7 gün içinde düzeltilmiş makale ve düzeltme raporunun sisteme yüklenmesi gerekmektedir. Hakem raporları doğrultusunda makalenin yayımlanıp yayımlanmamasına, editörler ve yayın kurulu karar verir. Basımı uygun görülen makaleler dizgi aşamasına alınır, basımı uygun görülmeyen makaleler ise reddedilir. Dergideki makalelerin bilimsel sorumluluğu yazara aittir. Yayınlanmış eserlerden kaynak gösterilmek suretiyle alıntı yapılabilir. Dergide yayınlanmasından sonra makalenin tüm telif hakları DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'ne aittir. Yayınlanmış çalışmaların yazarlarına telif ücreti ödenmez. Dergide yayınlanmış makaleler DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi onayı olmadan başka bir yerde yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

Dergiye değerlendirilmek üzere makale gönderen yazarlar derginin "Makale Yayım İlkeleri ve Yazım Kuralları"nı ve belirtilen telif koşullarını kabul etmiş sayılırlar. Söz konusu kural ve ilkelere uymayan makalelerin sorumlulukları yazar(lar)a aittir. Dergi Yayın Komisyonu'nun ilgili kural ve ilkelere uymayan makaleleri "değerlendirme sürecinde veya sonrasında" "reddetme" hakkı bulunmaktadır.

2. Makalelerin Gönderilmesi

Makaleler, "MS Word" formatında kayıtlı olmalı ve TÜBİTAK ULAKBİM DergiPark sistemindeki DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi sayfasına http://dergipark.org.tr/deusosbil adresinden üye girişi yapılarak yüklenmelidir.

Sisteme makale dosyası ile birlikte telif hakkı devri formu ("Yazım Kuralları" ve "Makale gönder" sayfasından indirilebilir) ve benzerlik (intihal) raporu da yüklenmelidir. Editör kurulunca belirlenen benzerlik oranı üst sınırı yüzde 10'dur. Benzerlik raporu, "iThenticate: Plagiarism Detection Software" kullanılarak alınmış ve ".pfd" sürümü olarak kaydedilmiş olmalıdır. Rapor kaydedilmeden önce programdaki filtreleme seçenekleri şu şekilde ayarlanmalıdır: -Kaynakça hariç (Bibliography excluded) -Alıntılar hariç (Quotes excluded) -5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) -Program menüsünde bulunan diğer filtreleme seçenekleri raporlamaya dâhil edilmez.

Yazar bilgileri sisteme eksiksiz olarak girilmeli, birden fazla yazar olması durumunda "yazar ekle" seçeneğinden yazar sıralamasına dikkat edilerek tüm yazarlar eklenmeli ve iletişim yazarı belirtilmelidir. Etik ilkeler gereğince, makale başvurusu sonrasında yazar ekleme, çıkarma ve/veya yazar sıralaması değişikliği yapılamaz. Yazar bilgilerine uluslararası geçerliliği bulunan https://orcid.org/ adresinden alınacak ORCID (Open Researcher and Contributor ID) numarası da girilmelidir.

Makale DergiPark sistemine yüklenirken "Editöre Not" kısmına aşağıdaki bilgiler yazılmalıdır (varsa yazarların editöre iletmek istedikleri notlar da bu alana yazılabilir): Makalenin yazar sıralamasına dikkat ederek, yazar adı ve soyadı (soyadı büyük harflerle), unvanı, adresi (üniversite, fakülte, bölüm adı bulunmalıdır), ORCID numarası, email adresi; varsa teşekkür notu; makale daha önce bildiri, tez vb. olarak herhangi bir yerde sunulmuşsa ya da proje/araştırma desteğinden yararlanılarak hazırlanmışsa bu durumu açıklayan Türkçe ve İngilizce not; makalenin türü (araştırma makalesi, derleme, olgu sunumu vb.); "UAK Doçentlik Sınavına Başvuru Şartları" "temel alan" tablolarından makalenin konu alanına uygun "bilim alanı" ve "kodu".

DergiPark'a değerlendirilmek üzere yüklenen makale dosyası hakemlerle paylaşılan değerlendirme sürümü olduğundan kör hakemlik politikası gereğince bu dosyada yazar isimlerine yer verilmemeli, ayrıca dosya özelliklerine girilerek yazar bilgileri silinmelidir.

Makalelerin ayrıca posta ile gönderilmesine gerek yoktur.

3. Yazım Kuralları ve Biçimsel Özellikler

Makaleler, MS Word programında "Times New Roman" karakteriyle "11 Punto", tek satır aralıklı ve iki yana yaslanmış olarak yazılır. Sayfa yapısı A4 olmalı; sağ "4 cm", sol "4 cm", üst "5,25 cm" ve alt kenarlardan "4,75 cm" boşluk bırakılmalıdır. (Bu ayarlar "sayfa düzeni" - "kenar boşlukları" bölümünden yapılmaktadır). Paragraf başlarındaki girinti "1,25 cm" ve paragraf aralarındaki boşluk önce "0 nk" sonra "6 nk" olmalıdır. (Bu ayarlar MS Word programında "paragraf ayarları" - "girintiler ve aralıklar" bölümünden yapılmaktadır).

Makalenin genel kurgusu sırasıyla şöyledir: Makalenin yazıldığı dildeki başlığı, özü ve anahtar kelimeleri, ikinci dildeki (makale Türkçe ise İngilizce, makale İngilizce ise Türkçe) başlığı, özü ve anahtar kelimeleri, tam metin, dipnotlar, kaynakça (references) ve -varsa- ekler.

Makalenin Türkçe ve İngilizce başlıkları "Times New Roman" karakteriyle "11 Punto", "kalın" ve tamamı büyük harfle yazılmalıdır. "Öz" (Abstract), "Anahtar Kelimeler" (Keywords) başlıkları kalın olmak üzere bu başlıklar ve öz metni "Times New Roman" karakteriyle "10 Punto" ve italik yazılmalıdır. Özler 150-250 kelimeden oluşmalıdır. Özde, çalışmanın amacı ve kapsamı, özgün yönü ve incelediği alana getirdiği katkı, yöntemi ve başlıca vurguları, değerlendirmeler ve öneriler kısaca belirtilmelidir. Anahtar kelimeler en az dört, en çok altı tane olmalıdır. Anahtar kelimelerin arasında virgül kullanılmalı, her kelimenin ilk harfi büyük yazılmalı, anahtar kelimelere numara verilmemelidir.

DergiPark sistemine yüklenecek ve değerlendirilmek üzere hakemlere sunulacak makale dosyasında kör hakemlik politikası gereğince yazar kimliğine ilişkin ifadelerin bulunmaması gerekmektedir. Dolayısıyla sisteme yüklenen makale dosyasının ilk sayfasında yalnızca, makalenin yazıldığı dildeki başlığı, özü ve anahtar kelimeleri, ikinci dildeki (makale Türkçe ise İngilizce, makale İngilizce ise Türkçe) başlığı, özü ve anahtar kelimeleri yer almalıdır.

Makalenin ana metni anahtar kelimelerden sonra "GİRİŞ"(INTRODUCTION) başlığı ile başlamalıdır. Metindeki ana başlıklar, sola dayalı, büyük harfle ve koyu olarak yazılmalıdır. İkinci düzey başlıklar sola dayalı, koyu ve kelimelerin sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır. Üçüncü düzey başlıkları da sola dayalı ve koyu ancak sadece ilk kelimelerinin ilk harfi büyük yazılmalıdır. Başlıklarda harflendirme ve numaralandırma yapılmamalıdır.

Makalede, Etik Kurul izni (bk. "1. Genel İlkeler") ve/veya yasal/özel izin alınmasının gerekip gerekmediği belirtilmeli, izin alınmas gerektiriyorsa alınmış olan izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makalenin ilk sayfasında dipnot verilerek belirtilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalatıldığına dair bilgiye makalede yer verilmelidir. Fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulması ve uyulduğunun

makalede belirtilmesi gerekmektedir. Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğraf ve benzerinin kullanımı için sahiplerinden izin alınmalı ve makalede belirtilmelidir.

Tablo ve şekil başlıkları numaralandırılarak paragraf girintisiyle tablo ve şekillerin üzerinde "Times New Roman" karakteriyle "11 Punto" yazılmalıdır. Tablo, Şekil, Grafik kelimeleri ve numaraları koyu yazılmalıdır. Tablo ve şekil adlarında her kelimenin ilk harfi büyük yazılmalı, koyu yazılmamalıdır Örneğin; **Tablo 1:** Tablo Başlığı. Tablo içi yazım karakteri "Times New Roman ve 8 Punto" olmalıdır. Kaynak, şekil ve tablonun altında paragraf girintisiyle başlanarak "Times New Roman 10 Punto" ile kaynakçada olduğu gibi yazılmalı ve sayfa numarası belirtilmelidir.

Dergide metin içinde kaynak gösterme, APA (6. sürüm) atıf yöntemine uygun olarak parantez içinde yazar soy ismi ve yayın yılı şeklinde yapılır. Sayfa numarası yayın yılından sonra virgül kullanılarak Türkçe yazılmış makalelerde s. ve ss. İngilizce yazılmış makalelerde p. ve pp. kısaltması kullanılarak yazılır. Örneğin; (Saaty, 1999, p.90). Kaynak gösterilen çalışma iki yazarlıysa iki yazarın soy isimleri gösterilir. Örneğin; (Arslan & Yener, 2016, s. 22). Kaynak gösterilen çalışma üç ve daha fazla yazarlıysa ilk yazarın "soy ismi vd." ifadesi kullanılmalıdır. Örneğin; (Tekinalp vd., 2000, ss. 98-99). Metin içinde aynı konuya birden fazla kaynak gösterilmişse ya da yer verilmişse, yazarların soy isimleri alfabetik sıralamayla aralarına noktalı virgül işareti konularak gösterilmelidir. Örneğin; (Ahmet, 2009; Can, 2001; Uysal, 2006). Aynı yazarın aynı yıla ait farklı çalışmaları, yayın yılı sonuna konulacak "a, b, c, …" harfleriyle gösterilmelidir. Örneğin; (Yılmaz, 2008a; 2008b).

Metinde dipnot uygulaması ilgili sayfanın altında, metnin bütünlüğünü bozmayacak şekilde yalnızca açıklama amacıyla kullanılmalıdır ve "Times New Roman 10 Punto" karakteriyle verilmelidir.

Metin içi atıflarda ve kaynakçada kullanılan kısaltmalar, referans verilen kaynağın dili gözetilmeksizin, makalenin yazım diline uygun yazılmalıdır. Örneğin; Türkçe makalede "ve", "vd.", "Der./Ed.", İngilizce makalede "and", "et al.", "Ed./Eds." gibi.

Makalede ek verilmesi halinde her bir ek ayrı sayfada olacak şekilde kaynakçadan sonra verilmeli, "EK" başlığı büyük harflerle, koyu ve sola dayalı olarak yazılmalı, ayrıca numaralandırılmalıdır. Ek başlığındaki her kelimenin ilk harfi büyük yazılmalıdır. Örneğin; **EK 1:** Ek Başlığı.

Yararlanılan kaynaklar, makalenin sonunda ayrı bir sayfada "Kaynakça" (References) başlığı altında alfabetik olarak soy isim sırasıyla gösterilmelidir. Her kaynak paragraf girintisiyle başlanarak yazılmalıdır. Kaynakçada aynı yazarın aynı yıla ait çalışmaları varsa, çalışmanın yapıldığı yılın sonuna "a, b, c, …" harfleri koyularak sıralanmalıdır.

Kaynakça kısmında da APA stilinde (6. sürüm) kaynak gösterimi yapılmalıdır. Uyulması gereken genel kurallara ilişkin örnekler aşağıda verilmiş olup örneği bulunmayan kaynak gösterimleri için http://www.apastyle.org/ adresine ya da ilgili kaynaklara başvurulmalıdır.

Kitap:

Rosenau, P. M. (2004). *Post-modernizm ve toplum bilimleri.* Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Kitap bölümü:

Muecke, M. A. (1994). On the evaluation of ethnographies. J. M. Morse (Der.), *Critical issues in qualitative research* içinde (ss. 187-209). London: Sage.

Dergi:

Kılıç, G. & Öztürk, Y. (2009). Kariyer yönetimi: Beş yıldızlı otellerde bir uygulama. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, *20* (1), 45-60.

E-dergi:

Drichoutis, A. C., Lazaridis, P. & Nayga, R. M. Jr. (2006). Consumers' use of nutritional labels: A review of research studies and issues. *Academy of Marketing Science Revie*w, 2006 (9). http://www.amsreview.org/articles/drichoutis09-2006.pdf, (Erişim Tarihi: 02.09.2011).

Tez:

Çolakoğlu, Ü. (1997). *Konaklama işletmelerinde yönetici-yönetilen ilişkilerinde iletişim stratejileri.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Sempozyum ve kongre bildirileri:

Huber, E. & Uzun, L. (2000). Dilbilim alanında Türkçe yazılan bilimsel metinler üzerine gözlemler. A. S. Özsoy ve E. E. Taylan (Ed.), *XIII. Dilbilim Kurultayı (13-15 Mayıs 1999) Bildirileri* içinde (ss. 201-215). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

İnternet adresi:

University of Georgia (varsa yayın yılı). Points of pride. http://www.uga.edu/profile/pride.html, (Erişim Tarihi: 08.09.2011).

Raporlar:

TCMB (1995). *Yıllık Rapor.* www.tcmb.gov.tr, (Erişim Tarihi: 01.05.2011).

Bikmen, F. & Meydanoğlu, Z. (Ed.) (2006). *Türkiye'de sivil toplum: bir değişim süreci*. Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu. İstanbul: Tüsev Yayınları No:39.

İnternet makale:

Suronovic, M. S. (2005). *International finance theory and policy*. http://internationalecon.com/Finance/Fch70/Fch70.php (Erişim Tarihi: 11.09.2011).

İnternet bildiri:

Temiz, D. & Gökmen, A. (2009). Foreign direct investment and export in Turkey: The period of 1991-2008. *EconAnadolu 2009: Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi,* 17-19 Haziran 2009, Eskişehir, Türkiye. http://econ.anadolu.edu.tr/fullpapers/Temiz_Gokmen_econanadolu2009.pdf, (Erişim Tarihi: 30.10.2011).

Makalenin yazımıyla ve atıflarla ilgili belirtilmeyen diğer konularda bilimsel makale yazım kuralları esas alınmalıdır. Söz konusu kural ve ilkelere uymayan makalelerin sorumlulukları yazar(lar)a aittir.

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Subalternity in Arundhati Roy's The God of Small Things
Şule OKUROĞLU ÖZÜN, Ayşe İREN **421**

Yeni Asur Krallarının Bayındırlık Faaliyetleri (Parklar-Bahçeler, Su Sistemi, Yollar ve Köprüler Örneği)
Ebru MANDACI **435**

Elektrik Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Açıklığının CO2 Emisyonu Üzerine Etkisi: ARDL Sınır Testi
Murat YILMAZ, İlkay DİLBER **459**

II. Abdulhamit Dönemi Basınında Himaye Politikaları ve Sanayileşme Tartışmaları
Kenan DEMİR **477**

Heidegger's Dasein and Angst: Examining the Anxiety of Existence in Ingmar Bergman's Persona
M. Önder GÖNCÜOĞLU **509**

Maliye Kamu Maliyesi İlişkisi ve Kamunun Önemi: Kavramsal Temelli Bir Değerlendirme
Esra DOĞAN **523**

Bütünleşik ÇKKV Yaklaşımı ile Finansal Boyutta Türk İnşaat Firmalarının Performansının Değerlendirilmesi
Özlem HACIFETTAHOĞLU, Selçuk PERÇİN **543**

Örgütsel Davranış Çalışmaları Türkiye'de ve Dünyada Ne Şekilde İlerlemektedir?
Örgütsel Davranış Kongresi ve Academy of Management Bildirilerinin Karşılaştırılması
Muhammed BELLEK, Ebru AYKAN, Erdem KOPARAN **569**

Memlûkler Devleti'nde Mısır'da Gayr-İ Müslimlerle İlgili Yaşanan Toplumsal Hadiseler ve Onlara Karşı Uygulanan Müeyyideler
Burak Gani EROL **589**

Tüketici Değeri ve Tüketici-Marka Kimliğinin Marka Sadakatine Olan Etkisi: Akıllı Telefon Örneği
Ece AKSU ARMAĞAN, Elif ARIK, Mertcan MERT **623**

Y Kuşağının Lüks Algısı Üzerine Keşifsel Bir Araştırma
Mustafa ÖZDEMİR, Mustafa DURKAYA **655**

Çalışma Hayatında Covid-19 Pandemisine Maruz Kalanların Sosyal Güvenlik Açısından Değerlendirilmesi
Ammar Yasir KORKUSUZ **673**

The Limits of Economic Interdependence: The Case of the European Union and China
Özlem Zerrin KEYVAN **695**

The Ongoing Iranian Securitization of the United States after the Nuclear Deal: An Actor and Context-Based Analysis
Sevgi BALKAN-ŞAHİN **715**

Osmanlı Son Döneminde Adam Öldürme Suçu ve Soruşturma Usulleri
İbrahim YILMAZ **739**

Düyun-u Umumiye Genel Sekreteri Vital Cuinet'in 1891'de Malatya Sancağı Üzerine Tespitleri
Türkmen TÖRELİ **763**

Yöneticinin Kullandığı Motivasyonel Dilin Astlarla Etkileşim Düzeyindeki Rolü: Otomotiv Sektöründe Bir Alan Araştırması
Buket AKDÖL, Serra Aybeniz ŞAHİN **775**

Kadın Akademisyenlerde İş-Aile Çatışmasına Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma
Ebru TOLAY, Sinem BAYSAL **793**

Yönetim Kurulu Yapısı Çeşitliliğinin Entelektüel Sermaye Üzerindeki Etkisi:
BİST Sürdürülebilirlik Endeksi Firmaları Üzerine Bir Araştırma
Zekiye AKTAŞ, Mustafa Özgün ATALAY **823**

ISSN 1302-3284